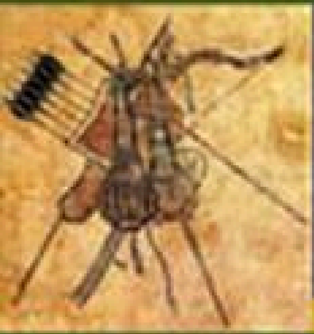

ORTA ASYA

Tarih ve Uygarlık

V. V. BARTOLD

SELENGE

V.V. BARTOLD

ORTA ASYA

Tarih ve Uygarlık

Çeviren
D. Ahsen BATUR

Selenge Yayınları
İstanbul 2010

Selenge Yayınları No: 57
Tarih Serisi: 45

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih ve Redaksiyon
Muhammet Kılıçaslan

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Bayrak Matbaası
Davutpaşa Cad. No:14 Kat:2
Topkapı / İSTANBUL

ISBN 978-975-8839-78-0

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: 0212 514 45 73 Faks: 0212 511 09 35
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

BARTOLD ve ZAMANI

"Peterburg'da burjuva bir ailede dünyaya geldim" diye başlıyor Vasily Viladimiroviç Bartold (Rusça imla ile Bartol'd) hayat hikayesine. Babasından çocuklarına intikal eden varlık, Bartold'un tahsil hayatını ve daha sonraki araştırmalarını, bu araştırmalar için yaptığı gezilerini finanse etmeye fazlasıyla yetmiştir. 1869'da dünyaya gelen Bartold'un annesinin dedesi de Hamburg'da yaşayan Luther mezhebinden bir papaz olmasına rağmen Rusya'ya yerleşmişti. Genç Bartold, henüz çocuk yaştayken Almancayı ve Batı Avrupa'nın bazı başka ilim dillerini öğrenmişti. "Babam çok iyi bir eğitim görmemesine rağmen, - diye devam ediyor Bartold, - yine de bende bir ilim aşkı uyandırmıştı; daha çocukluk dönemimde bende tarihe karşı zayıf bir kabiliyet olduğunu hissetmiş, beni hararetle teşvik etmiş, ticaretin maddi kazanç sağlayacağını, ama bilimin verdiği zevki asla vermeyeceğini" telkin etmişti."

Bartold, liseyi bitirdikten sonra tarihçi olmaya çoktan karar vermişti; fakat tarih ve filoloji fakültesine mi, yoksa doğu dilleri bölümüne mi gideceği konusunda mütereddit kalmıştı. "Tarih ve Filoloji Fakültesi o zamanlar ağır bir dönem geçiriyordu; eski dillere karşı aşırı bir ilgi vardı ve ancak uzman kişilerin alanı haline gelmişti. Üstelik ağabeyim (ki şimdi müteveffadır) benim için canlı bir örnekti. Kendisi bu okulu bitirmekle hiç de tatmin olmuş değildi. Bu yüzden doğu dilleri fakültesine girmeye karar verdim, ama ne fakültenin programları ne de ders veren hocalar hakkında bir bilgim vardı. O dönemde doğu tarihinin tek temsilcisi neredeyse Prof. Veselovsky idi. Bir de Orta Asya tarihi konusunda uzman Prof. Grigor'yev vardı. Rusya'ya tarihi ve coğrafi yönden daha yakın olan ülkeler, Batı Avrupa ülkelerinin tarihinden daha fazla ilgimi çekiyordu.

"Daha talebe iken hocam Veselovsky'nin tavsiyesiyle "Orta Asya'da Hıristiyanlık" adlı makaleyi kaleme aldım ve bu bana bir gümüş madalya kazandırdı." Bartold, daha sonra Rosen'in tavsiyesiyle Almanya'ya gidip bir yıl orada kalır. 1906'da Melioransky'nin ölümünden sonra üniversiteyi bitirdiğinde, yaşça

kendisinden daha büyük olan Radloff'la tanışır ve aralarında kurulan ünsiyet Bartold'un bilim hayatına oldukça olumlu katkılarda bulunur. Ama onun Bilimler Akademisi nezdinde kurulan Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nde görev alma teklifini reddeder. Bunun üzerine Radloff'un tavsiyesiyle Orta Asya'ya gönderilen arkeoloji ekibinde yer alır, fakat saha çalışmaları onun pek hoşuna gitmez, daha doğrusu kendisinin bu sahada kabiliyetsiz olduğunu düşünür. "Masa başında ve yazılı kaynaklar üzerinde çalışmaktan hoşlandığımı hissettim" diyen Bartold, yine de 1902'de araştırmalarının gereği olarak ve bölgedeki elyazması kaynaklarla tanışmak amacıyla Orta Asya'ya gider. Zaten artık Arapça, Farsça ve Türkçeyi değişik lehçeleriyle birlikte gayet iyi biliyordu.

Petrograd Üniversitesi'nde doğu tarihi kürsüsüne intisap eden Bartold'un (1892) magister ve doktor unvanlarını kazanmak üzere yaptığı çalışmalar, 1900 yılında neşredilecek olan "Moğol İstilası Döneminde Türkistan" adlı büyük eserinin temellerini teşkil edecekti.

Bartold, 1901'de profesör, 1906'da da ord. profesör oldu. 1909'da Doğu Dilleri Fakültesi sekreteri, 1910'da ve 1913'de İlimler Akademisi'ne muhabir ve tam âza seçildi. Arkasından yedi yıl boyunca, 1905-1912 yılları arasında Rus Arkeoloji Derneği'nin Doğu bölümünün sekreterliğini yaptı. Şarkiyat Derneği'nin *Mir İslama* (İslam Dünyası) adlı dergisini yayınladı. 1902'de Orta Asya seyahatinden başka, 1904 ve 1916'da da seyahatler gerçekleştirdi. Bu gezilerin sonuncusunda Özbek tarihçilerle birlikte at üzerinde seyahat ederken, attan düşüp yaralandı ve bir süre hastanede yattı.

"Yaptığım bilimsel çalışmalar Türkistan'da da bilimsel çevrelerce ilgiyle ve sıcak bir şekilde karşılanmıştı" diye sözlerine devam eden Bartold'un katkılarıyla Orta Asya'da bazı ilmi müesseseler kurulmuştu. Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesi; 1918'de teşekkül eden Radloff Şarkiyat Derneği; 1928-30 arasında faaliyet gösteren Türkoloji Merkezi; Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü; Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü.

1920, 1927 ve 1928'de yine Türkistan'a seyahatlar gerçekleştiren Bartold, bu arada 1925-27 yılları arasında Taşkent'te bazı konferanslar verdi. 1925'deki seyahati sırasında, daha sonra Özbek dostlarımın sayesinde görmeye muvaffak olduğum 380 elyazması eserin onun sayesinde Ruslar tarafından yok edilmekten kurtulduğunu merhum Özbek tarihçi Böribay Ahmedov *Tarihten Sabaklar* adlı eserinde belirtmektedir. Onun doktora çalışmasının 25. yılını kutlamak için bazı makaleleri *İqd ul-cumân* (İnci Dizisi) adı altında Taşkent'de neşredildi. 1924'de

Bakü'de de konferanslar veren Bartold, 1926'da yine bu şehirde toplanacak Milli Türkoloji Kongresi'ni hazırladı. Bu arada 1917 ve 1922'de Finlandiya'da, 1922-23'de ve 1929'da Oxford, Londra, Belçika, Hollanda, Almanya'da da konferanslar verdi. 1923'de Brüksel'de düzenlenen Tarihçiler Kongresi'ne Rus Bilimler Akademisi'ni temsilen katıldı.

1926'da İstanbul Üniversitesi'nin daveti üzerine Türkiye'ye gelen Bartold, Türk boylarının tarihi üzerine de konferanslar vermişti. Daha sonra bu eseri hem Rusça, hem de Türkçe olarak yayınlanmış ve Türkçesi değişik zamanlarda birkaç kez basılmıştır. Eser daha sonra 1935'de Almancaya, 1945'de Fransızcaya tercüme edilip yayınlandı.

Yazar, 1930 yılında Leningrad'da vefat etti ve oraya defnedildi. Zaten yine Böribay Ahmedov'un kaydına göre gençliğinden beri böbrek hastası idi.

Bartold ile 1914'den beri münasebette bulunan büyük Türk tarihçilerinden biri de, merhum Zeki Veli Togan'dı. Zeki Velidi'nin Arkeoloji Derneği'nin "Zapiski" adlı dergisinde çıkan makaleleri Bartold'un dikkatini çekmişti. Böylece Bartold, genç Başkurt bilim adamını Petrograd'a davet etti. Zeki Velidi, Rus Arkeoloji ve Coğrafya derneklerinin ve Rodlov Derneği'nin toplantılarına iştirak etmeye ve Bartold ile çalışmaya başlamıştı. Artık Bartold'un Türkistan'la ilgili basılmakta olan eserlerinin redaktörlüğünü Zeki Velidi yapıyordu. Buna karşılık Bartold da Zeki Velidi'nin hazırladığı eserler için Rus arşivlerinden istifade izni almasına yardımcı oluyordu. Hatta Zeki Velidi daha sonra hatıralarında "eğer o dönemde Bartold'un himmeti olmasaydı, Rus arşivlerinden faydalanma imkanı" bulamayacağını belirtmektedir.

Bartold, tarih dünyasının kapısını aralayıp girdiğinde zaten önünde kendinden öncekilerin, özellikle de V. V. Grigoryev, D. A. Hvolson, P. İ. Lerh, N. İ. Berezin, V. G. Tiesenhausen, N. İ. Veselovsky, V.V. Radlov [veya Radloff] ve V. R. Rosen gibi şarkiyatçıların çalışmalarıyla ana çerçevesi belirlenmiş bir şablon hazırdı. Şark dillerine ait elyazması eserler, Türkçe çalışmalar, isimleri sayılan bu şarkiyatçılar tarafından neredeyse elden geçirilmiş, bazıları Rusçaya çevrilmiş, nümizmatik tetkikler aşağı yukarı tamamlanmıştı. Bunun yanı sıra Batı ülkelerinde de şarkiyatla ilgili pek çok çalışma yayınlanmıştı. İşte Bartold'u şarkiyatçılığa iten temel sebeplerden biri de önünde çoğu bir şekilde incelenmiş hazır malzemelerden oluşan zengin bir tarih mutfağının varlığıydı. Ama eksik olan bir şey vardı ve bu, Bartold'un dikkatini çekmişti. Çünkü kendisinden öncekiler Orta Asya ve İslam tarihini eski usullerle ve Roma tarihini ince-

lermiş gibi incelemişlerdi. Nitekim Bartold, Rosen'e yazdığı mektupta "Avrupa tarihini incelerken yapıldığı gibi, tarihi gelişim kurallarını göz önünde tutarak Orta Asya tarihini hiç olmazsa kısmen kıyaslama metodunun yardımıyla gözden geçirme denemesini kimsenin yaptığını zannetmiyorum. Orta Asya tarihini tıpkı Roma tarihi inceler gibi eski bilimsel usulle incelemek artık anlamsız bir şey.." diyecekti.

Bu mektuptan on iki yıl sonra Orta Asya tarihi hakkında ortaya koyduğu "Moğol İstilası Döneminde Türkistan" (1900) adlı eseriyle Bartold, Orta Asya'nın erken ortaçağ tarihinin nasıl incelenmesi gerektiğinin bilimsel temelini atmış olacaktı. Bundan sonraki çalışmaları aynı minval ve metod üzerinden yürüdü. Timur ve Timuriler çağı, Orta Asya'nın tarihi-coğrafyası, ekonomisi ve kültürleri ve keza orada yaşayan bazı halkların özel tarihleriyle ilgili araştırmalar birbirini takip etti. Petruşevsky'nin dediği gibi "Dünya tarih biliminde, birkaç neslin yapması gereken araştırmalar isteyen aynı ülkenin tarihinin tetkiki konusunda ve bir noktada onun tarihini kurarak bu kadar çok çalışma yapan başka bir bilim adamı bulmak zordu."

Bartold, kendi ifadesiyle, hayatının sonuna kadar "Orta Asya tarihinin üstadı" olarak kaldı. Ama onun çalışmalarının yalnızca Orta Asya ile sınırlı kaldığını düşünmek yanlış olur. Yakın ve Orta Doğu ve Merkezi Asya da onun yakın ilgi alanı içindeydi. Emevî ve Abbasî halifelikleri tarihi, İslam tarihi, İran'ın sosyal ve kültürel tarihi, tarihi coğrafyası, Kafkasya ve Mâverâ tarihi, Türk ve Moğol halklarının tarih ve etnografyaları, İslam epigrafikası ve nümizmatiği.. gibi konular Bartold'un eserlerinde ve makalelerinde bulabileceğimiz konuların ana başlıklarıdır.

Talebelerinden Yakubovsky "hayatının son dönemlerinde onun Marksist olduğunu ve burjuvazi zihniyetini bir yana bırakıp tarihe sınıfsal bakış açısından baktığını, bu yüzden ilk yazdığı makalelerle daha sonraki makaleleri arasında farklar bulunduğunu" belirtirse de, Bartold gibi birinin Marksizme bütün benliğiyle inanmış olduğunu düşünmek zor. Eğer daha fazla yaşamış olsaydı, aristokrat bir aileden geldiği için, bir şekilde olmadık bir şeyle suçlanıp kalan ömrünü zindanlarda veya sürgün kamplarında geçireceği muhakkaktı. Çünkü Markoff Vtoroy gibi kişiler "Kırgızlar ve Kazaklar Çingiz'in ve Timur'un torunlarıdır; Amerikalılar Kızılderililere nasıl muamele etmişse de, biz de onlara aynı şekilde muamele edip ortadan kaldırmalıyız" şeklindeki sözlerle hükumeti Orta Asya'daki Türkleri imha etmeye teşvik ederken, Bartold bunun yanlış olaca-

ğını, onları imha yerine asimile etmenin daha iyi bir yol olduğunu aleni olarak savunmaktaydı.

Mir Alişir Nevâî, hasisliği ikiye ayırır. Ona göre bir maddi hasislik vardır, bir de manevi yani hilm hasisliği. Fakat ikincisi Nevâî'ye göre daha tehlikelidir. Nitekim kendisi de bu yüzden devletin önüne serdiği imkanları, kabiliyetli gençlere yol açarak, onların ellerinden tutarak ve yetişmelerine, kendilerini geliştirmelerine uygun şerait yaratmak için kullanmıştı. Hatta yakın çevresindekilere sık sık "Gidin köy köy, oba oba, dağ bayır dolaşıp kabiliyetli gençleri bulup getirin!" derdi. Bartold da zamanının en gözde üstadı olduğu halde, hiç kimseye hasetlik etmemiş, kimseyi kıskanmamış, aksine kendisinde bir cevher gördüğü kişilere kol kanat germiş, elinden gelen tüm yardımı vermiştir. Merhum Ord. Prof. Z.V. Togan da belli bir dönem ondan himmet görenler arasındadır. Çünkü Bartold, Togan'ın bazı makalelerini okuduktan sonra, ondaki cevheri keşfetmişti.

Ama bununla birlikte kim olursa olsun, müspet ve menfi yönde tenkitten de kaçınmıyordu. O döneme kadar kimsenin eserlerini tenkit etmeyi dahi düşünmediği pek çok batılı tarihçiyi, Rus şarkiyatçıları tenkit ederken, onlarla polemiğe girerken hiç de merhametli değildi. Nitekim dokuz cilt halinde yayınlanan dev külliyatının her bir cildinin sonunda bu tenkitlerle ilgili makaleler yer almaktadır. 42 yıllık bilim hayatında 400'den fazla monografi, makale, tenkit ve tezkire yayınlamış; İslam Ansiklopedisi'ne 246 makale vermişti.

Pek çok mirasyedi genç, ata-anasından kalan mallarla dünyadan kâm alma yolunu seçerken, onun bu maddi imkanı ilim yolunda, seyahatlerde, kazılarda vs. kullanması her türlü takdirin üzerindedir. Onun bu bitmek tükenmek bilmeyen enerjisini ilim yolunda harcaması, zaman içinde haklı bir takdiri celp edecekti ve etti de. Henüz 1930'da tüm eserlerinin külliyat olarak basılması kararlaştırılmış, fakat kıtlık yılları ve onu müteakiben çıkan II. Dünya Savaşı dolayısıyla bu proje geçici olarak rafa kaldırılmıştı. Nihayet Bilimler Akademisi'nin tavsiyesiyle tüm çalışmaları 1960 yılından itibaren ardı ardına yayınlanmaya başladı. Orta Asya ülkelerindeki ilim adamları da Bartold'a hak ettiği mevkiyi vermekte bir sakınca görmediler ve Taşkent'de "İqd'ul cuman" (İnci Dizisi) adı altında bazı makalelerini yayınladılar.

Bartold'un eserleri külliyat olarak basılırken, bazıları Almanca'dan Rusça'ya çevrilmiş, Rusça olanlar da işinin ehli kişilerce elyazması müsveddelerle tek tek karşılaştırılarak gözden geçirilmiştir.

Bartold'un eserlerinin çevirmenliğini ve redaktörlüğünü yapan kişiler de, sıradan kişiler değil, zamanın en gözde şarkiyatçılarıydı. Yu. E. Bregel, Z. V. Ançabadze, D. Y. Bertels, A. N. Bernştam, A. P. Kovalevsky, V.F. Minorsky, V. A. Romodin, V. Ya. Stavisky, S. G. Klyashtorny, İ. N. Vinnikov, M. Y. Mason, A. N. Kononov bunlar arasında sayılabilir. İsimleri verilen bu akademisyenler, yer yer Bartold'a pek çok tenkitte de bulunmuşlar; kimi hatalarını düzeltmişler; bazen de Bartold zamanında henüz yapılmamış bazı çalışmalar ve arkeolojik kazı sonuçlarını bu eserlerin dipnotlarına yansıtarak, onun eksiklerini tamamlamışlardır.

Peki Bartold, zamanının en gözde üstadı olmasına rağmen, hiç mi hata yapmamıştır? Her akademisyen gibi elbette onun da pek çok hataları, hatta okuma yanlışları, yanlış kanaatleri olmuş; nasıl o başkalarını acımasızca tenkit etmişse, başkaları da akademik konularda ona karşı pek de şefkatli davranmamışlardır ki, Ord. Prof. Fuat Köprülü bunlardan biridir. Bartold'a tenkitte bulunanlar yalnızca çağdaşı olanlar veya kendisini bir kuşak geriden takip edenler değil, iki üç kuşak sonrakiler de tenkitte bulunmuşlardır.

Bartold'un en çok polemiğe girdiği kişilerden biri G. Y. Grumm-Grjimaylo, diğerleri ise S. P. Tolstov, Aristov vs.. dir. Tolstov'la olan polemiğinin sebebi, Bartold'un Oğuzların bir ikiden fazla şehri olmadığı görüşüne Tolstov'un "*Goroda Oguzov*" (Oğuzların Şehirleri) adlı çalışmasıyla cevap vermiş olmasıydı ve bu polemiğin galibi Tolstov'du. Çağdaşı olmamakla birlikte Bartold'a biraz küçümser gözle bakanlardan biri de L. N. Gumilev'dir. "Bartold'un Türk tarihi konusundaki çalışmaları tarihi meselelerde önemli bir rol oynamış olmakla birlikte, - diyor Gumilev Eski Türkler adlı eserinde, - söz konusu meselelerde bir inceleme perspektifi kazandıracak ölçüde herhangi bir açıklık getirememiştir. VI-VIII. Yüzyıllar arasındaki göçebe Türkler Perslerden bariz bir şekilde ayrıldıkları halde, bunların tarihine Bortold alışılmış bir gözle bakmıştır."

Grumm-Grjimaylo'nun en önemli eseri "*Zapadnaya Mongoliya i Uranhayskiy kray*" (Batı Moğolistan ve Uranha Bölgesi) adlı çalışmasıdır. Merhum Z. V. Togan dahi bu kitabın dikkatle ve ibretle okunması gerektiğini belirtir ki, Bartold'un en fazla yüklendiği, onomastika konusunda tenkit salvolarına tuttuğu çalışmalardan biridir. Grumm-Grjimaylo, bu eseri için yıllarını vermiş, masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere Orta Asya'ya ve Moğolistan'a da birkaç gezi tertiplemişti. 1898'de ilk iş olarak küçük bir inceleme çalışması olan Orta Asya İçinde Pei-shan'ın Yakın Tarihi'ni yayınladı. Ama hemen Bartold'dan ağır

bir eleştiri aldı. Bartold, yazarın eserini "gerçek bir tarihi ve filolojik çalışma" olmamakla suçlayarak şöyle dedi: "Aşağı yukarı bütün seyyahlardan benzeri coğrafi ve etnografik sonuçlar ve hatta aynı şekilde arkeolojik bilgiler bekleriz.. ama biz, yazarımızın Asya tarihi literatürünün incelenmesinde çok fazla minnetle karşılayamayacağımız problemler ortaya çıkarmasını saygıyla karşılayamayız". Bu tenkide karşı Grumm-Grjimaylo'nun yazdığı cevabi makale Bartold'u yumuşatmıştı, fakat yine de Bartold bir tarihçi olarak Grjimaylo'nun çözdüğü onomastik problemlerle ilgili filolojik çalışmalarını acı bir dille tenkitten kaçınmadı. Bartold'un Grumm-Grjimylo'ya yaptığı tenkitler ve cevabi makalesi külliyatın 9. cildinde mevcuttur. Sonuçta Bartold, Grumm-Grjimaylo'ya yazdığı şahsi mektupta önceki fikirlerini değiştirdiğini belirtmişse de, onun yaptığı tenkitler, arkasından Yakubovsky'nin de Bartold'un yanında yer alması, Grjimoylo'nun eserlerine duyulan ilgiyi azalttı.

Bartold'un eserini çevirenlerden birisi de V. F. Minorsky'dir. Minorsky, Bartold'un elyazması eserlerdeki bazı okuyuşlarını tenkit etmekte, farklı görüşler ileri sürmektedir. Keza aynı yazar, bugün Orta Asya'da harabeleri dahi kalmamış eski yerleşim birimlerinin yerlerinin tespiti konusunda da Bartold'la aynı görüşte değildir ve elinizdeki kitaba aldığımız Amu-derya ve Sır-derya adlı makalelerdeki dipnotlarda bunların bazı örneklerini göreceksiniz. Ancak Beyhaki'nin eserindeki bir cümlesini[1] "Suri, 10 000 Selçuklu ve Yınallının Merv ve Nesa üzerinden geldiklerini, ancak yerli Türkmen ve Harezmli Selçukilerin onlara yerleşmeleri için yer vermediklerini söyledi" şeklinde çevirip, "süvari" kelimesini özel isim "Suri" şeklinde okuyarak karşımıza hayali bir şahıs çıkaran Minorsky'nin eserlerine ve çevirilerine ne kadar güvenilir, o da ayrı bir konu. Halbuki bu cümlenin doğru çevirisi "Selçuklular ve Yınallılar on bin süvari ile Merv üzerinden Nesâ'ya geldiler…" şeklindedir.

Bartold'un sadece Rus şarkiyatçılarının eserlerine değil, Batılı tarihçilerin eserlerine de acımasız tenkitlerde bulunduğunu belirtmiştik. Örnek olarak onun Miss Ella Sykes ve Brigadier-General Sir Percy Sykes'ın *Through deserts and oasis of Central Asia* adlı eserine yaptığı tenkit üzerinde birkaç satırla durmaya çalışalım. "Eserin büyük kısmı Miss Ella Sykes'a ait ve Kuzey Denizi, İskandinavya, Finlandiya ve Rusya üzerinden Kaşgar'a kadar giden seyyahların anlattıkları hikayeler tenkide tâbi tutulmadan alınmış.. Eserde İslamiyet hakkında genelde

1 سلجوقيان و يناليان سواري ده هزار از جانب مرو بنسا آمدند و تركمانان كه آنجا بودند و دگر فوجي از خوارزميان سلجوكيان ايشان را پيش خود بر پاى داشتند و ننشاندند و محل آن نديدند (MİTT, I, 246)

yanlış düşünceler serdedildiği gibi, Sarıkul dağında Hüsrev Perviz'le ilgili bir efsaneden (halbuki efsane Hüsrev Perviz'le değil, Afrasyab'la ilgilidir), Ferhad ve Şirin hikayesinden söz edilmektedir. Eserin ikinci kısmı Sir Percy Sykes tarafından yazılmış ve daha ziyade Kaşgarya'nın tarih ve coğrafyasıyla ilgili bilgiler içermektedir, ama bunların tamamı bugünkü bilimle kesinlikle örtüşmemektedir. Örneğin Chavannes ve Stein'in çalışmaları bilinmesine rağmen Beşbalık şimdiki Urumçi'nin yerine yerleştirilmekte; Yakub-bek'in Ak-Meçit'in savunmasında rol aldığı (!) ileri sürülmekte; Yedisu Nesturilerine ait en eski kitabe 858 yılına ait gösterilmekte (öncekilerin hataları tekrarlanarak); Kaşgar halkının X. Yüzyılda zorla Müslüman yapıldığı, doğrudan Buhara Hanlığı'na ve onun üzerinden Osmanlı sultanına bağlandıkları ileri sürülerek, sünnet olmanın İslamın beş şartından biri olduğundan söz edilmekte (halbuki sünnet olmak yalnızca sünnettir ve İslamın şartlarından değildir) ve hepsinden en fazla dikkat çekeni ise Kaşgarlı bir tacirin pazara satmak için getirdiği atını bir türlü satamaması üzerine nazar değmesin diye atın uyluğuna çizdiği çarpı işaretinin yazar tarafından Hıristiyanlığın izi olarak görülmesidir.." Görüldüğü gibi Bartold'un tenkitleri pek de haksız ve gaddarca değildir ki, Orta Asya tarihini çok bilen bir akademisyenin yapılan hatalara tahammül etmesi zaten beklenemezdi. Özellikle onun Leon Cahun'un *Introduction à l'histoire de l'Asie* adlı eserine yaptığı tenkitleri okuduğunuz zaman, bizde bazılarının eserlerinde rahatlıkla kaynak olarak kullandıkları Cahun'un ne kadar cılız bir kişi olduğunu göreceksiniz. Örneğin Cahun'un Timur'un lâkabındaki Köregen (damat demektir) kelimesini Küreken diye bir kabileye (ki Orta Asya'da bu adı taşıyan bir kabile hiçbir zaman olmamıştır), onu da Kurıkanlara bağlaması gerçekten tarihçilik adına sahnelenen bir komediden başka bir şey değildir.

***

Bartold'un dokuz büyük ciltlik külliyatının tamamını çevirip yayınlamak bizim ve yayınevimizin ekonomik gücünü aşar. Bunu TTK'nun veya bir vakıfın yapması gerekir ve bildiğimiz kadarıyla da TTK bu işi üzerine almıştır.

Bizim burada yaptığımız, bugüne kadar pek yayınlanmamış – bir ikisi hariç – makalelerinden özellikle Orta Asya tarih ve uygarlığıyla ilgili olanları çevirip yayınlamaktan ibarettir. İslam Ansiklopedisi'ndeki makalelerine ve Moğollarla ilgili olanlara yer vermedik. Çünkü birinciler zaten İslam Ansiklopedisi'nde

var; ikincilerle ilgili bilgiler ise onun "Moğol İstilasından Önce Türkistan" adlı eserinde mevcut. Ama yayınladığımız bu makalelerin, bu haliyle dahi işe yarayacağından eminiz. Zaten Bartold'un "Moğol İstilasından Önce Türkistan", "Uluğbey ve Zamanı", "Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Dersler", "Şarkiyatçılık" adlı değerli çalışmaları yayınlanmıştır. Makalelerinin en önemlilerinden yaptığımız bu derleme ise sözü edilen eserlerde üzerinde fazla durulmayan konularda bir tür tamamlayıcı görevi görecektir.

D. Ahsen Batur

BİRİNCİ BÖLÜM

GEÇMİŞİN İZLERİ

GEÇMİŞTE TÜRKİSTAN*

Türkistan, Rusya'nın diğer kısımlarından daha güneyde bulunmaktadır ve hepsinden daha önce kültürel temas dairesi içinde yer almıştır. Karadeniz'in kuzey sahilindeki Yunan şehirleri hakkında Türkistan'dakilere kıyasla daha erken bilgilere sahibiz. Fakat bu şehirler yabancıların kurdukları kolonilerdi ve bu yüzden mahalli kültürel hayatın etkisi altına girmemişlerdi. Kafkas-ötesi'nde [Mâverâ'da] bazı sınır bölgeleri Asurî kültürünün etkisine maruz kalabilmiştir ki, Pers hükümdarları da buradaki tebaa halklar arasında yalnızca o zamanlar şimdiki Rusya'nın uç sınırında değil, İran ve Türkiye sınırları içinde yer alan Ermenileri zikretmektedirler. Albanlar ve İberler hakkındaki ilk bilgiler ise yalnızca Pompeius'un (M.Ö. I. Yüzyıl) seferleri sırasında ortaya çıkmıştı.

Türkistan'ın eski sekenesi, gerek yerleşik (Partlar ve Murgab boyunca uzanan toprakları da kapsayan Bactria'nın içinde yer aldığı Kafkas-ötesi bölgesindeki Bactrialılar, Amu-derya'nın aşağı akımlarında Harezmliler ve Zeravşan boylarında Soğdiyanlar) ve gerekse göçebe olarak (Sakalar), tarihte ilk monarşizmin bânileri Persler gibi İran kabilelerine mensuptular. İranlıların vatanının neresi olduğu konusu hâlâ tartışmalıdır. Mevcut verilerin büyük kısmı, daha sonraki Türk fütuhâtı gibi, İranlıların fütuhâtının da doğudan batıya doğru geliştiğini, gerek Doğu Avrupa'daki (Karadeniz İskitleri) ve gerekse Persia'daki İranlıların Orta Asya'dan geldiklerini belirtmektedir. Persia ahalisinin İranlılardan önceki bakiyeleri erken bir tarihte kuzeydoğuya kaymıştı ve özellikle de güneybatıda berhayat olabilmişlerdi. Göründüğü kadarıyla bu halkların Yafetik denilen yani günümüzde Gürcülerin ve bazı Kafkas-ötesi halkların bakiye temsilcileri olarak gözüktüğü Ön Asya'nın gayr-ı Sami halklarıyla akraba oldukları düşünülebilir. Yafetik dilin Hindukuş'un güneyindeki bölgelerden birinde, Kancut'ta[1] yaşadı-

---

* Külliyat, II, I/109-118

1 <Hunza ve Nagar'da kullanılan Buruşaşki dili yalnızca bazı sentaks yapıları bakımından Kafkas dilleriyle kıyaslanabilir. – V. M.>

ğının bir süre önce tespiti de bir muamma olarak durmaktadır; bu Yafetiklerin sözü edilen bölgenin yerlileri mi yoksa batıdan muhaceret eden insanlar olarak görülüp görülmeyeceği de açıklığa kavuşturulmuş değil.

İranlılar, Batı Persia'da devlet teşkilatı ve alfabeleri olan halkların etkisine maruz kaldıkları gibi, kendileri de bu konularda ve başka hususlarda doğulu akrabalarını etkilediler. İranlıların Ön Asya'ya ilerlemeleriyle Germanların Germanya'dan gelen Franklar vasıtasıyla batıda, Galya'da temelini atıp daha sonra Germanya'ya devlet birliği ideasını taşıyacakları Roma'ya yönelişleri arasında bir benzerlik kurulabilir.

Orta Asyalı İranlılar arasında bariz şekilde dikkat çeken ilk kendine özgü kültürel hayat Harezmlilerde başlamıştır. Daha sonraları bilâhare İranlıların resmi dini haline gelen Zerdüştizm veya Mazdeizmin Harezm kökenli olduğu yönünde deliller bulunmuştur. Herodot'un sözlerinden de (III, 117) İran monarşizmi oluşmadan önce Harezm'in Orta Asya'da ilk siyasî birliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu olgu, tarihî olayların genel seyri içinde kültürün ilk önce büyük nehirlerin aşağı akımlarında (kültürün Fırat ve Nil boyunca yukarı doğru ilerlemesiyle kıyaslayın) geliştiği vakıasıyla uygunluk göstermektedir.

Daha sonraları Harezm, kültür öncülüğünü İranlı Akemenid hükümdarlarının naiplerinin yaşadıkları ve Hint kültür etkisinin yayıldığı Bactria'ya kaptırmıştır.

Yunanlıların Makedonyalı İskender'e kadar Orta Asya hakkında verdikleri bilgiler oldukça bölük pörçük. Darius'un Farsça kitabelerinde ise yalnızca Persler tarafından fethedilen bölgelerden bahsedilmekte, fakat buraların fethiyle ve vukû bulan olaylarla ilgili olarak (Partya ve Bactria hariç) herhangi bir detay verilmemektedir. Darius'un mezarı üzerindeki barelyeflerde de imparatorluğun bünyesine katılan halkların - Orta Asyalılar dahil, - temsilcileri kendi giysileriyle tasvir edilmektedir ki, böylece "kendine özgü ve değerli bir etnoloji müzesi"ne sahip olabiliyoruz.[2]

Xerxes'in Grekya'ya düzenlediği sefere Harezmliler ve Hintliler de katıldılar. İskender zamanında Harezm ve Hindistan'da İran'a bağımlı olmayan hükümdarlar da vardı ki, buradan imparatorluğun doğudaki sınırlarının biraz daraldığı anlaşılmaktadır.

---

2 Weissbach'ın sözleri (*Die Keilinschriften*). Barelyefler için bkz. Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*.

Türkistan hakkındaki ilk coğrafi bilgileri, İskender'in düzenlediği sefere borçluyuz. Bu bilgiler, yalnızca Amu-derya ve Sır-derya'nın aşağı akımlarına değil, ayrıca bu iki nehrin orta akımlarına da aittir. Bu iki nehri Hazar Denizi'nin kolları olarak düşünen Yunanlılar, nehirlerin aşağı akımları hakkında daha sonraları da yanlış kanaate sahiplerdi. Kültürel gelişim açısından Doğu İranlılar batıdakilerden bariz şekilde gerideydi ve Soğdiyanlarsa Bactrialılardan daha aşağı durumdaydı;[3] ama mesahaları geniş olmasa da, Soğdiyanların da şehirleri vardı. Nitekim Makedonyalı İskender yerli büyük toprak sahibi aristokratların şatolarına öncelikle el koymayı uygun bulmuştu. Bactria'da pirinç yetiştirildiği belirtilmektedir, ama Soğdiyana'da neler yetiştirildiği konusunda herhangi bir bilgi yok. Göründüğü kadarıyla Sır-derya'nın ötesinde ne şehir vardı, ne de tarım yapılıyordu. İskender'in emriyle tutulan savaş günlükleri ve onun yaptığı savaşların tarihiyle ilgili birinci el kaynaklar günümüze kadar yetip gelmediği için, coğrafî detaylarda pek çok şey muğlak kalmaktadır.

İskender ve Asya'daki halefleri Selevkuslar zamanında Türkistan'da bazı yeni şehirler kurulmuştu: Aleksandropol, Antiochia, Selevkia vs. Antiochialardan biri Sır-derya'nın ötesinde kurulmuştu; iki Antiochia ise Murgab boyunda yani daha sonraki Yukarı Merv veya "Merv nehri"nde (Merverrûd, bugünkü Afganistan'da Bala-Murgab) ve aşağı yahut ana Merv'de kurulmuştu. Antiockos Soter zamanında (280-261) Merv vadisi göçebe saldırılarına karşı uzun bir duvarla çevrilmişti ki, Orta Asya'da türünün ilk örneğidir.[4] Yeni şehirlerin kurulması, M. Ö. III. Yüzyıl ortalarında Soğdiyana'yı da içine alan bağımsız Greko-Bactria Krallığı'nın tesisinden sonra da devam etmiştir. Eucratid Krallığı'na (M.Ö. II. Yüzyıl) "bin şehir krallığı" deniliyordu. Bu kültürel başarılarda İskender zamanından itibaren daha sonraları Greko-Bactria krallarının da fetih hareketlerine giriştikleri Hindistan'la canlandırılan ilişkilerin önemli bir rolü olduğunu teslim etmek gerekir.

M.Ö. II. Yüzyıl ortalarında Greko-Bactria Krallığı'nın önce kuzey, daha sonra güney bölgeleri Orta Asya'lı göçebeler tarafından fethedildi. Bunlar, bilâhare bazı Hindistan şehirlerini de ele geçiren ve Yunan kaynaklarında İskit ortak adıyla zikredilen Sakalardı. Yine aynı II. Yüzyılda Orta Asya ile Çin arasında ilişkiler

---

3 <Son on yılda yapılan arkeolojik çalışmalar Bartold'un Doğu İranlıların eskiden ulaştıkları kültürel ve ekonomik gelişim seviyesini hayli düşük gösterdiğini ortaya koymuştur. V. R.>

4 <Bu duvarın kalıntıları Sovyet arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştı; bkz. Vyazigin, *Stena Antioxa Sotera*. V. R.>

kurulmuştu. Greko-Bactria Krallığı'nın düşüşü, hem batı (Yunan) hem de Uzakdoğu (Çin) kaynaklarının bahsettiği dünya çapında ilk olaydı.

M.Ö. II. Yüzyıldan Miladi VII. Yüzyıla kadar Orta Asya hakkındaki bilgilerimizin neredeyse tamamı Çin kaynaklarına dayalıdır. Bu bilgiler Rusça'ya rahip Yakinf Biçurin tarafından ("*Sobraniye svedeniy o narodax obitavşix v Sredney Azii v drevniye vremena*" – Eski devirlerde Orta Asya'da yaşayan halklarla ilgili bilgiler -) derlenmiştir. Fergana, şimdiki Doğu veya Çin Türkistanı'nın kültür bölgeleri ve Orta Asya bozkırlarının göçebeleri hakkındaki ilk bilgileri Çinlilere borçluyuz. Yunanlıların Soğdiyana'da yaptıkları gibi Çinliler de Fergana ve Doğu Türkistan'da tarımı ve şehir yaşantısını teşvik ettiler. Çinliler Fergana'dan üzümcülüğü ve yoncayı öğrendiler. Ayrıca göçebelere yakın olması dolayısıyla Fergana'da atçılık gelişmişti ve özel bir at türü vardı. Çinliler bu atlar sayesinde askerî seferlere dahi giriştiler. Ferganalılar da Çinlilerden altın ve gümüş kapkacak yapmayı, demir silah üretmeyi öğrendiler. Bu sahadaki üretim, Fergana'da İslam'ın ilk yüzyılında da yükselişini sürdürdü.

Göçebe halklardan ikisi – Yedisu'da Kulca bölgesindeki Usunlar ve Amuderya boylarındaki Yüeçilerin büyük kesimi, Greko-Bactria krallığının yıkılmasına sebep olan halk göçlerinden daha önce Türkistan'a geldiler. Usunların batılı, Yüeçilerin kuzeyli komşuları Kang-kü'lerin bu halk göçlerine iştirak edip etmedikleri konusunda Çin kaynakları suskun. Dahası, onların yakın zamanlarda muhaceret ederek gelen komşuları gibi ülkenin kadim sakinleri olup olmadıkları da belirtilmiyor. Çinlilerin *Kuşi* veya *Kuşan* halkına verdikleri isimle Yüeçiler veya daha doğru şekliyle Yüeşilerin batı kaynaklarında da geçen mahalli sikkeler üzerinde zikredilen halk olduğu artık ispat edilmiştir.[5] Çin kaynaklarında "Küçük Yüeçiler" diye geçen halkın bir kısmı ise Doğu Türkistan'da Hoten'in doğusunda kalmışlardı. Gerek Büyük Yüeçilere [Da-Yüeçi] ve gerekse Küçük Yüeçilere *Tohar*lar da deniliyordu. Kanaatimce *Kuşi* veya *Kuşan* terimi daha ziyade siyasi, *Tohar* terimi ise etnografik anlam içermekteydi. Toharlar, yaşadıkları Hoten'in doğusunda bir yerde bulunan Buddist edebi yadigârlarının diline istinaden muhtemelen Ari idiler.[6] Usunların ve Kang-kü'lerin etnofik kökenleri meselesi tartışmalıdır. Çinliler onları göçebe olarak gösteriyor ve ayrıca

5 <Bu konu hâlâ tartışmalıdır. – V. M.>

6 <Son yıllarda yapılan araştırmalar, M. Ö. II. Yüzyılda Bactria'yı fetheden Toharların dilinin büyük ihtimalle Doğu İran dillerinden Saka dil grubuna ait olduğunu göstermiştir. Demek ki, bu dil "Tohar dili" denilen (özellikleri itibariyle Hint-Avrupai diller arasında yer alan) ve Çin Türkistanı'nda bulunan yadigârlarda kullanılan dille akra-

muhtemelen göçebeler tarafından itaat altına alınan ve tarımla uğraşan beş küçük Kang-kü beyliğinden söz etmektedirler. Bu beylikler Taşkent civarında, Harezm'de, Zeravşan'da, Kette-Kurgan ve Buharı civarında ve Kaşka-derya boyunda Şehrisebz'deydi. Yunan kaynaklarının Marakanda şehrinin İskender tarafından yıkıldığını belirtmesine rağmen, Çin kaynaklarında V. Yüzyıldan öncesinde Semerkand adı geçmemektedir. Sanırım Semerkand'daki olaylar sebebiyle şehir birkaç yüzyıl önceki önemini yitirmiş ve Zeravşan vadisinin uygarlık merkezi Kette-Kurgan'a kaymıştı. Yunan ve Çin kaynaklarına dayandırılan bu görüşü destekleyen arkeolojik veriler mevcuttur.

M.Ö. II. Yüzyılda Çin'den Ön Asya'ya açılan ana kervan yolu sayesinde Çin ipeği dışarı ihraç edilmiş, aynı yılla batıdan, Greko-Roma dünyasından Çin'e cam ve kristal getirilmişti. Doğunun etkisiyle madenciliğin ortaya çıkışı gibi, Batı'nın etkisiyle de Orta Asya cam imalatı başlamıştı. Çin'le başlayan ticaretten aslan payını önceleri Part hanedanı Arşakiler, daha sonra Pers hanedanı Sâsânîler zamanında İran alıyordu ve Çin'le Roma İmparatorluğu arasında doğrudan ticari ilişkilerin kurulmasını engellemek için her türlü yola başvuruyordu. Sâsânîler zamanında en önemli uluslar arası kara ve deniz ticaret yolları Perslerin eline geçmiş; Greko-Bactria kültürünün kalıntıları ve Çin ve Hint etkisiyle Orta Asyalı İranlıların, özellikle de Soğdiyanların uygarlık seviyesi yükselmişti.

Bu dönemde Orta Asya'da siyasi hayat, hem mahalli hükümdarlar – özellikle Doğu Türkistan'da – arasındaki savaşlarla, mahalli hükümdarlar dışında bazen Çinlilerin de savaştıkları göçebelerin saldırıları ve fetih yürüyüşleriyle şekillendiriliyordu. V. Yüzyılda Türkistan'ın güney kesimi Bizans kaynaklarında Eftalit olarak geçen, "Kuşan"lar[7] da denilen ve büyük ihtimalle İran kökenli[8] olan Haytallar tarafından fethedilmişti.[9] Eftalitler Soğdiyanları da itaat altına almışlardı ve ana merkezleri Badahşan'daydı; fakat Hindistan taraflarına sarkma

balığı olan bir lehçe değildi. Ayrıca bkz. Bartold, *K voprosu ob yazıkax*; Freyman, *Toxarskiy vopros*. – V. R.>

7 <Minorsky'nin kanaatine göre bu konu şüphelidir. Çünkü ona göre Kuşan adı Hindukuş coğrafi terimi içinde muhafaza edilmiş olabilir. Kuşan, Eftalit vs. terimlerle ilgili karışıklık için bkz. Trever, *Kuşanı*. – B. S.>

8 <Batılı tarihçilerin yanı sıra Bartold da dahil olmak üzere hemen hemen tüm Sovyet şarkiyatçıları, bazı Türk halklarını İran kökenli görme hastalığından kurtulamamışlardır. Belki de onların kastettikleri İran'ın şimdiki sınırlarının kuzey kesimlerinde yaşayan halklardır. Çünkü o dönemde gerçek Farslar Orta İran'da ve güneyde yaşıyorlardı. Kuzey kesim ise daha ziyade Türk kökenli halkların – örneğin Sakaların – yurduydu. – A. B.>

9 <*Haytal* – kelimenin Arapça şeklidir, ama *Habtal* diye okunması daha doğru olurdu. – V. M.>

teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı.[10] VI. Yüzyılda ise – 563 ve 567'de, Eftalit devleti, o güne kadar kurulmuş en büyük göçebe imparatorluğu olan ve Çin sınırından İran ve Bizans sınırlarına kadar yayılan Türkler tarafından fethedilmişti. Sınırları İran ve Bizans sınırlarına kadar uzanması dolayısıyla, bu imparatorluk hakkında Çin kaynakları dışında Pers, Bizans ve Ermeni kaynaklarında da bilgiler bulabiliyoruz. O sıralarda göçebe İranlılar Orta Asya'dan nihai olarak sökülüp atılmışlardı. VII. Yüzyılda Müslümanlar artık onların peşine düşmüyorlardı. Orta Asyalı yerleşik İranlılar ve Soğdiyanlar, Türk İmparatorluğu'nun azamet ve gücünü kendi amaçları doğrultusunda kullanıyorlardı. İpek ticaretini tekellerine alan Soğdiyanların ticari çıkarları Türklerin İranlılarla olan ilişkilerinin kopmasının ve Türk İmparatorluğu ile Bizans arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının sebebiydi. Çin'le olan ticaret de önemli ölçüde gelişmişti ve hatta Semerkand'ın doğu kapısına "Çin Kapısı" adı verilmişti. En uç kesimden başlayıp Hoten ve Doğu Türkistan'ın güney kesimi üzerinden Lob-nor'a kadar Çin'e uzanan güzergah boyunca ve Yedisu üzerinden kuzeye giden yol üzerinde Soğd kolonileri kurulmuştu.[11] Çinlilerin M.Ö. II. Yüzyılda yalnızca göçebe hayat tarzıyla karşılaştıkları Yedisu'da ve Sır-derya bölgesinin doğu kesiminde VII. Yüzyıl seyyahlarından Hsüan Tsang ekili tarlalar ve ticaret şehirleri görmüştü; Çin'in T'ang hanedanı (618'den itibaren) zamanında dış gücünün zirvesine ulaştığı dönemde, Çinli tarihçiler Türkistan'ın maddi ve manevi kültürü hakkında daha erken dönemlere kıyasla hayli detaylı bilgiler vermektedirler. Kaşka-derya ve Zeravşan vadilerinde pirinç, mısır ve buğday yetiştirildiğinden söz edilmektedir. Aralarında Fergana'nın da bulunduğu üç hanlıkta koyun şeklinde, Buhara'da ise deve şeklinde altın kaplama tahtlar vardı. Bizans elçileri Türk hakanının otağında dört altın tavus kuşu üzerine oturtulmuş altın kaplama bir taht ve Bizans'ınkinden hiç de geri olmayan gümüş hayvan heykelleri görmüşlerdi. Taht ve heykeller muhtemelen Türkler tarafından değil, onların yönetimindeki Orta Asyalı İranlılar tarafından yapılmıştı. İslamî dönemde bile, X. Yüzyılda, Semerkand meydanlarında ağaç at, boğa, deve ve vahşi hayvan tasvirleri vardı. Kuşanya şehrinde (bugünkü Kette-Kurgan kasa-

10 <Büyük fakat istikrarsız zaferlerden sonra Kuzey Hindistan geçici olarak Eftalit krallarının eline geçmişti. – V. R.>

11 "Soğdiyanların kolonizasyon faaliyetleri konusunda bkz. Pelliot, *Le "Cha tcheou tou [tou] fou t'ou king."* Ve keza daha yeni çalışmalardan, Bernştam, *Sogdiyskaya kolonizatsiya*; *Çuyskaya dolina*, s. 71-83; Pulleyblank, *A Sogdian colony*; Klyachtorniy, *Sogd bär▯äkär buqaraq ulys*; Klyaştorny, *Sogdiytsı v Semireçye*; aynı yazar: *Sogdiytsı ve Tsentralnoy Azii*. – B. S.>

basında, Zeravşan'ın kuzeyinde) bozkır tasvirleriyle bezeli bir bina mevcuttu. Binanın kuzey duvarına Çin imparatorlarının, doğu duvarına Hint Brahmanlarının ve Türk hanlarının, batı duvarına ise İran şahları ve Bizans imparatorlarının resimleri çizilmişti.

Türkler, alfabeyi Orta Asyalı İranlılardan almışlardı; 567'de Konstantinopolis'e giden Türk elçileri yanlarında "İskit alfabesiyle" yazılı bir ferman götürmüşlerdi. En eski Türk alfabesi günümüze kadar bazı kitabeler vasıtasıyla ulaşmıştır. Bunlardan Moğolistan'da Orhon sahillerinde bulunanları en hacimli olanıdır ve 732 ve 735 yıllarına aittir. Rus bilim literatürüne "Orhon kitabeleri" olarak geçen bu kitabeler, Danimarkalı bilim adamı Thomsen tarafından çözülmüştür. Tarihi belirlenemememiş olmakla birlikte harflerin özelliklerine istinaden daha eski tarihli kitabeler (muhtemelen VII. Yüzyıl) Yenisey boylarında bulunmuştu. Türkistan'da Talas vadisinde, Evliya-ata'nın güneyinde bir yerinde de küçük Orhon kitabeleri ortaya çıkarılmıştı.[12] Tung-huan yakınlarında Çin sınır duvarı üzerindeki bir hisarda bulunan eski ticari belgelerde kullanılan Orta Asyalı İranlıların yazılarından bu alfabenin "Soğd" kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Dahası, Doğu Türkistan'ın Türk kökenli ilk yerleşik sakinlerin adlarından dolayı Uygur alfabesi denilen ikinci dönem Türk alfabesinin de Soğd kökenli olduğu ispat edilmiştir. Soğd ve Uygur alfabelerini yaklaşık VII. Yüzyıla ait dini edebiyat, Buddizm, Maniheizm ve Hıristiyanlıkla ilgili yadigârlardan tanıyoruz. Örneğin Soğd yadigârları denilenlerin tamamı tek dilde, ama farklı lehçelerde yazılmıştır; dil ve lehçeler ise aynı anda belli bir yere ait olmayabilirler.[13] İklimin istisnai ölçüde kurak olması ve başka yerlerden getirilmiş olmaları sebebiyle Doğu Türkistan'a ele geçirilen[14] elyazmaları muhafaza edilebilmiştir. Dil özellik-

12 <Evliya-ata, şimdiki Kazakistan sınırları dahilinde yer alan Cambul. Bugünkü Kırgızistan topraklarında Talas vadisinde bulunan eski Türk kitabeleri için "Novıye epigrafiçeskiye naxodki v Kirgizii" adlı makaleye bkz. V. R.>

13 <Soğd alfabesiyle yazılı yadigârlarda rastlanılan lehçe farkları, oldukça belirsizdir. Maniheizm ve Hıristiyanlığa ait metinlerin Buddist metinlerinden farklı oluşu, Maniheizm ve Hıristiyanlıkla ilgili metinlerdeki (Maniheist ve Süryani alfabesine uygun olarak yazılmışlardır) ortografi VIII-IX. Yüzyıldaki telaffuza oldukça yakınken, Soğdlu Budistlerin tarihî ortografya kuralını muhafaza etmiş olmalarıyla izah edilmektedir. V. A Livşin'e göre, Mug dagında bulunan eski Soğd alfabesi (IV. Yüzyıl başları) ve belgelerinin de gösterdiği gibi, Soğd yazı dilinin temelini Semerkand lehçesi oluşturmaktaydı. – V. R.>

14 <Günümüzde Soğdluların yaşadıkları topraklarda da Soğd alfabesiyle yazılmış yadigârlar bulunmuştur. Bunlar arasında en önemlisi Mug dağındaki bir şatonun harabesinde ele geçirilen belgelerdir (VIII. Yüzyılın birinci çeyreğine ait.). Bu belgelerin (transkripsiyon, çeviri ve şerhlerle birlikte) tam neşri için bkz. Livşits, *Sogdiyskiye dokumentı*; Bogolyubov-Simirnova, *Sogdiyskiye dokumentı*. – B. S.>

leri ve ay isimleri gibi bazı terimler, XI. Yüzyılın Müslüman müellifi Birûnî'nin Soğd dili hakkında yazdıklarından öğrendiklerimizle örtüşmektedir. Yunanlılar, Amu-derya ile Sır-derya arasındaki bölgeye Soğdiyana diyorlardı. Müslüman coğrafyacılar ise Soğd deyince yalnızca Zeravşan havzasını anlıyorlardı.[15] Bununla birlikte, Birûnî'nin sözünü ettiği Soğdcanın, literatür değerinde bir bilgi olmasa bile, kuzey ve doğuda bu kadar uzak mesafelere nasıl yayıldığı konusunda bir veri mevcut değil.

Değişik dinlerin mensupları farklı alfabeler kullanmışlardır. Soğdiyanalı Budistler yerli alfabeyi kullanırken, Maniheistler ve Hıristiyanlar kendi alfabelerini mahalli dile uyarlamışlardır. Buddist Uygurlarda ise Buddistlerin Sans krit alfabesini kullandıklarının örneklerini görmüştük. Fakat daha sonraları her üç din mensupları da aynı Uygur alfabesini kullanmaya başladılar. Günümüze kadar yetip gelen Maniheizm yadigârlarının bazıları Maniheist, bazıları ise Uygur harfleriyle yazılmıştır. Doğu Türkistan'da kullanılan iki edebi dilden (kuzeydeki Kuça civarlarında, güneydeki Hoten'in doğusunda) elimize yalnızca Buddist edebi yadigârları ulaşmıştır. Üzerinde fazla düşünülmeden Alman ve Fransız biliminde "Toharca" adı verilen kuzey dili, Hint-Avrupa dillerine mensuptur, ama ne İranîdir, ne de Hindî. Hint-Avrupalıların muhaceret tarihinde bilinen halklardan hangisine ait olduğu, bu halkın nerede yaşadığı henüz aydınlığa kavuşturulamamıştır. Göründüğü kadarıyla "Toharca" denilmeyi daha fazla hak eden güney dili ise gramer yönünden İranî, ama sözlük açısından daha ziyade Hindîdir.[16]

Doğu Türkistan'da bugüne kadar ele geçirilen buluntular arasında, hem İran'da hem de en azından Orta Asya'nın batı kesiminde İranlıların millî dini olan Zerdüştizme ait yadigârlar yoktu. Sâsânî İran'ındaki Zerdüştizmle Türkistan'daki Zerdüştizm arasında bazı yerel özellikler açısından farklar vardır. Örneğin bu farklardan birisi, mevtanın kemiklerinin etten ayrılmasından sonra (çünkü toprak, olduğu gibi defnedilen cesetle kirletilmemeliydi) içine konulduğu küçük ebatlı, kısmen kabartma tasvirlerle ve figürlerle bezeli kil mezarlardır. Bu tür tabut mezarlar yalnızca Türkistan'ın Zeravşan bölgesinde Kette-

15 <X-XII. Yüzyıl coğrafyacıları, Soğd kelimesiyle yalnızca Zeravşan havzasını değil, aynı zamanda Kaşka-derya vadisini de kastediyorlardı. – B. S.>

16 <Yadigârları daha ziyade Hoten bölgesinde bulunan ve VII-X. Yüzyıla ait olan bu dil, bilimsel literatürde genellikle Hoten-Saka dili adıyla bilinmektedir. Merkezi Asya bölgesinde kalan bu Saka dili, göründüğü kadarıyla Bactria'ya doğru kayan Saka-Tohar lehçesine yakındır. Bu konuda ayrıca bkz. Bailey, *Languages of the Saka*. – V. R.>

Kurgan'dan Yedisu'da Pişpek [Bişkek]e kadar uzanan bölgede bulunmuştur. Tasvirler, hem dinler tarihi açısından, hem de geleneksel Yunan sanatının muhafaza edildiğini ve Sâsânî İran'ının sanat etkisini göstermesi hasebiyle sanat tarihi bakımından ilginçtir.

Türkistan'da İslam öncesi dönemdeki dini hayatla ilgili olarak, başta Semerkand'ü ait olmak üzere, bazı yazılı bilgilere sahibiz. Zerdüştî, Maniheist ve Hıristiyan cemaatler Semerkand'da henüz X. Yüzyılda mevcuttu. Semerkand ve diğer şehirlerde Buddizm daha İslam'dan önce itilmişti, ama Müslümanların fethine kadar Toharistan'da hakim din olarak (kelimenin geniş anlamıyla) kalmıştı.

Türkistan, siyasî açıdan birçok küçük beyliklere bölünmüştü ve bunların içinde en güçlüsü Fergana prensi gibi *ihşid* unvanı taşıyan Semerkand prensiydi. Hatta ilk çiftçi-zadegân sınıfı bu ihşidlerdi ve buna uygun olarak onlara *dihkan* deniliyordu. Dihkanlar, Türkistan'ın birçok yerinde rastlanan ve kurganları andıran muhkem hisarlarda yaşıyorlar, hakim konumlarını muhafaza ediyorlardı. Bu bağlamda VII. Yüzyıl Türkistan'ı, ticaret ve üretimdeki başarılara rağmen, M. Ö. IV. Yüzyıldaki Türkistan'dan çok az farklıydı. Şehirlerin mesahası büyük değildi. Çin ve Müslüman yazarların eserlerinden başka arkeolojik yadigârlar da buna delalet etmektedir. İslam öncesi dönemdeki Semerkand'la aynı yer olan Afrasiyab kasabası, tüm ülkenin en büyük şehri olarak yaklaşık iki km^2'lik bir alanı kaplıyordu. Şehir hayatı Buddist Toharistan'da daha fazla gelişmişti. İkinci derecedeki Termez şehrinin mesahası Semerkand'a eşitti. Eski Bactria'daki Merv, büyük ihtimalle çok daha genişti. İslam'ın ilk yüzyılında Belh'in yalnızca Türkistan'da değil, aynı zamanda tüm Müslüman dünyasında uygarlık konusunda kesbettiği önem de bunu göstermektedir.

Bu prensler, Türk hanlarından ve bazen Çin imparatorlarından tamamıyla bağımsızdılar. Sâsânî İran'ın sınırları içinde yalnızca Merv'le birlikte şimdiki Mâverâ bölgesi vardı. Bazı yerlerde de (Semerkand, Buhara ve Harezm'de) Sâsânî tipi sikkeler kesiliyordu. Sâsânî İran'ın aracılığıyla Bizans mimari tekniğinin etkileri görülmeye başlanmıştı. Semerkand'da pazar çatılarının altına yerleştirilen kurşun büzler (*cûy-i arzîz*), taş arklar ve şehre su getirmede kullanılan hendekler de buna şahitlik etmektedir.

TÜRKİSTAN VE TÜRKLER*

Anlatılan olaylardan iktidarın İranlılardan Türklere geçişinin dini konularda katılık ve tahammülsüzlüğü de beraberinde getirdiği görülmektedir. Coğrafi konumu ve buna bağlı olarak ahalinin etnik yapısı açısından bakıldığında, genel olarak Türkistan'da siyasi krizler kültürel tepkilere öncülük etmiş; özellikle dinî konularla ilgili tepki unsurları, askeri özelliğini muhafaza eden ve kriz zamanlarında bu özelliği iktidarı ele geçirmek için kullanan şehir ve ova sakinlerine nispetle daha ziyade kültürel açıdan geri kalmış dağlılar ve bozkırlıların desteğini sağlamışlardır. Bu bağlamda Türklerin Orta Asya'da oynadıkları rol, pek çok yönden Berberilerin Kuzey Afrika ve İspanya'da oynadıkları rolle benzerlik arz etmektedir.

Orta Asya'nın uygar bölgeleri için göçebe Türklerle ticaret yapmak her zaman büyük önemi haiz olmuştur. Bu ticari ilişkiler uygar ahaliye nispetle göçebeler için daha elzemdi. Yerleşik düzende yaşayanların bozkırlıların hayvancılık ürünlerine duydukları ihtiyaç, göçebelerin şehirlilerin ürettikleri giysilere duydukları ihtiyaçtan daha azdı. Dolayısıyla, her yerde olduğu gibi, göçebeler uygar bölgelerdeki tacirlerin hayvan, et, deri vb. ürünleri satın almak için ayaklarına gelmesini beklemeden, bizzat kendileri sürülerini uygar bölgelerin sınırlarına sürüp elden çıkarmaya çalışıyorlardı. Fakat uygar ahali göçebelerle yaptığı ticaretten büyük kârlar sağlıyorlardı. Şimdi olduğu gibi, X. Yüzyılda da Müslüman Türkistan, göçebe komşuları sayesinde at ve et ihtiyacını büyük miktarlarda hiçbir şeraitte mümkün olmayacak ucuz fiyatlarla karşılıyorlardı. Sınır gümrükleri ağzına kadar at doluydu. Taşkent civarında bir yerde ve Fergana'da her insanın 100-500 arası atı vardı. Sır-derya boylarında bozkıra yakın olan yerlerde etin fiyatı o kadar ucuzdu ki, bir dirhemle (yaklaşık ¼ Ruble) dört mina (6 funttan biraz fazla) kemiksiz et alınabiliyordu. Bazen et fiyatları daha ucuzluyordu, fakat bu, halkın genel ekonomik durumunun daha aşağı çekildiği

* Külliyat, II, I/239

ve dolayısıyla tüm malların fiyatlarının düştüğü dönemlerde oluyordu. Türkler, çarvacılık ürünlerinden başka özellikle Çaç (Taşkent) vilayetine deri de getiriyorlardı. Daha kuzeydeki sınır şehri İsficab'da (şimdiki Çimkent'in doğusundaki Sayram) büyük köle pazarı vardı. Pazara sürülen Türk köleler elbette bozkırdaki bazı Türk halkları arasındaki savaşlarda ele geçirilen kölelerdi. Ayrıca Müslüman dünyasının şimdiki Avrupa Rusyası şehirleriyle olan ticaretinin merkezi durumundaki Harezm'e Slavyan köleler de getiriliyordu. Yine Harezm pazarında vahşi hayvan kürkleri de bulunuyordu. Türkler, mallarını kumaşla takas ediyorlardı. Pamuklu kumaşlar Çaç'tan, yine pamuklu ve deri kumaşlar Harezm'den, ipekliler Semerkand'dan geliyordu. Ayrıca İsficab'da da bir pamuklu kumaş pazarı vardı. İhraç edilen ürünler karşılığında temin edilen mallarla bozkırda refah seviyesi de yükseliyordu. Harezm sakinleri arasında sahip oldukları refahı Türklerle yapılan ticarete borçlu oldukları söyleniyordu. Soğdlularla yapılan ticaretin aksine, Harezmlilerin ticareti göründüğü kadarıyla en fazla İslamî dönemde ivme kazanmıştır. Hazar hakanının hizmetinde bulunan Harezm birliklerinin tamamı Müslümandı. İslam'ın İdil Bulgarları arasındaki başarısı, Harezmlilerle yapılan ticaretin başarılı oluşuyla çok yakından ilişkiliydi. Genel olarak Türkistan kültürünün etkisinin kuzeybatı istikametinde yayılması, İslam'ın yayılmasıyla sıkı sıkıya bağlantılıydı. Halbuki İslam öncesi dönemde Türkistan'da diğer dinlerin yaptığı propaganda benzeri İslamî bir tebşir hareketinin doğu ve kuzeydoğu istikametinde yapıldığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değil. Türkistanlıların Sır-derya'nın aşağı akımlarında kurdukları kolonilerde yaşayan ahali de Müslümandı. Bu kolonilerden ikisinin yeri tespit edilmiştir. Bunlardan birisi Cend (Sır-derya'nın batısında, Peravsk'a 25-30 verst mesafedeki Tumar-utkul mezrasındaki Hiş-kala harabeleri) ve Yengikent (Sır-derya'nın sağ sahiline 4-6 fersah güneyde, Kazalinsk'in, Hiva kalesi Can-kala'nın 22 verst aşağısındaki Cankent harabeleri).[1] Bu şehirlerin kurulmasında Müslüman kılıçlarının değil, Müslüman tacirlerin başarısının rolü olmuştur ve dolayısıyla bunlar Sâmânî devletinin bünyesine dahil değildiler. Zaten buralarda yönetim de mahalli Türk beylerinin elindeydi. Barış zamanlarında Türkistan'dan Sır-derya yoluyla Yengikent'e buğday getirilmekteydi. Buradan şehirlerin civarında yapılan tarımın ahalinin buğday ihtiyacını karşılamadığı hükmü çıkarılabilir. Buğday naklinin Sır-derya üzerinden mümkün olmadığı zamanlarda halkın ekmek ihtiyacını nereden karşıladığı konusuna gelince, acaba bu şehirler

1 <S. P. Tolstov'a göre Can-kala harabelerinin yerinde Cend şehri bulunuyordu. (Tolstov, *Po sledam*, 60-61) – Yu. B.>

müstesna ticaret kolonileri miydi, yok eğer değilse, tacir halkın çiftçi ve üretici insanlarla ilişkileri ne noktadaydı? Her iki konuda da bilgimiz yok. Üstelik ahalinin etnik kökeni hakkında da hiçbir kayıt mevcut değil ve en azından bir kısmının Harezm asıllı olduğu tahmin edilebilir. Bu konudaki yegane kaynağımız coğrafyacı İbni Havkal, yalnızca Yengikent'le Harezm arasındaki mesafenin on menzil, Yengikent'le Farab veya Ortar arasının ise 20 menzil olduğunu kaydetmektedir.

Vaktiyle Soğdiyanların yaptıkları hazır yolun Müslümanlara miras kaldığı kuzeydoğu istikametinde, Sâmânîler döneminde, İslamî kültürün yayılmasından başka, Müslüman imparatorluğun sınırlarının kılıç gücüyle yayıldığını da görüyoruz. Bu yönde en istikrarlı başarılar, hanedanın ilk temsilcileri zamanında sağlanmıştı ve İsficab'ın 840'da Nuh ibn Esed ve Talas'ın (şimdiki Evliya-ata) 893'de İsmail ibn Ahmed zamanında fethi de bu döneme aittir. Ana kilisenin camiye çevrilmesi işi daha sonradır. Sâmânîler döneminde bir Türk hanedanının yönetiminde kalan İsficab vilayetine Talas'a kadar olan tüm yerler giriyordu. Vilayet hâkimi de Sâmânî yönetimine herhangi bir vergi ödemiyordu; fakat İslam iyice yerleşmiş ve "din yolunda" pek çok rabat yapılmıştı. Belki de "cihat vazifesi" İsficab vilayetinin tüm vergilerden azat edilmesine zemin hazırlamıştır. Talas (Arap kaynaklarında Taraz)[2] X. Yüzyılda İslam dünyasının sınır şehriydi. İbni Havkal'ın kaydına göre Talas, Müslümanların Türklerle yaptıkları ticaretin merkeziydi ve Müslümanlar Talas'tan ötesine hiç gitmezlerdi. Orada yalnızca göçebe Karlukların çadırları vardı. Talas'ın batısında, sınır şehrine giden yol üzerinde iki menzil uzunluğunda hiçbir yapının, hiçbir rabatın ve ekili alanın bulunmadığı çölümsü bir bölge vardı. Talas sahili, yalnızca Müslüman dünyasına bağlanan bir dış kapı değil, aynı zamanda bölgedeki maden yataklarının da Müslümanlar tarafından işlendiği bir yerdi. Küçük Şelci şehriyle birkaç köyün yer aldığı Talas Alatav'ında, Abbasîler döneminde bir darphanenin bulunduğu Angren vadisindeki gümüş yataklarına (ki birkaç yıl öncesinde orada mahalli araştırmacılar tarafından yeniden keşfedilmiştir) rakip olabilecek gümüş madenleri vardı. En azından X. Yüzyıl coğrafyacısı bölgenin zenginliklerini sayarken Şelci'den gümüş ihraç edildiğini belirtmekte, ama Angren yataklarından kesin-

2 <Araplardan önce Talas şekli Menandros Protektor tarafından (FHG, 4, 228) VI. Yüzyılda zikredilmektedir. Ortaçağın geç dönemlerinde Talas şeklinin yanı sıra Türk kaynaklarında Talaş (Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen,* Kononov neşri, 45 vd) şekli de geçmektedir. Talaş ve Talaşa şekilleri Rus kaynaklarında da mevcuttur (bkz. MİUTT, 266). – V. R.>

likle söz etmemektedir. Talas Alatav'ındaki gümüş madeninin ne kadar önemli olduğu (ki şu ana kadar bildiğimiz kadarıyla yeni yataklar bulunmamıştır),[3] küçük Şelci şehrinde pek çok yabancının bulunmasından da anlaşılmaktadır. Anlatıldığına göre (elbette abartılı bir rivayet) yalnızca Isfahanlıların sayısı 10 000 kadardı. Büyük çaptaki muvakkat yerleşimcilere rağmen Şelci kalabalık bir şehir değildi; nitekim XII. Yüzyıl yazarlarından biri onun için "küçük bir şehri andıran köy" demektedir. Hocent'in kırk verst kuzeybatısındaki Kan-say vadisinde şimdi Türkistan'ın en zengin ocağı[4] olarak bilinen gümüş yatakları muhtemelen o sıralar bilinmiyordu. Henüz X. Yüzyılın birinci yarısında Talas'da Sâmâni hükümdarına bağlı bir "dihkan" vardı. Sâmânî nüfuzu X. Yüzyılın ikinci yarımında herhalde Talas'ın doğusuna da yayılmıştı. Sâmânî hassa birlikleri beylerinden olup Emîr Mansur'un (961-976) mevkebi arasında yer alan ve 999'a ölünceye kadar Mansur'un halefleri nezdinde de önemli bir yer işgal eden Faik adlı bir bey, Meşhed'de büyük bir mescit yaptırdığı gibi, Merke civarında da bir rabat kurdurmuştu. Ayrıca şehirdeki Cuma camisinin de tıpkı Talas Cuma camisi gibi daha önce kilise olduğu söylenmektedir. Talas'tan ötesi ve doğu istikametinde daha ileride yer alan topraklar da Çin'e giden kervan yolu üzerinde bulunduğu için Müslümanlar nazarında önemliydi. Ancak, bu bölgede Müslümanların özel ekonomik çıkarlarının ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Uzgend[5] yakınlarında Türklerin elinde bulunan bir yerin fethedildiği X. Yüzyılda Sâmânîlerin Fergana tarafındaki sınırlarını biraz genişletmelerinin askerî amaçlı mı, yoksa başka bir gaye için mi olduğu da bilinmemektedir. Sır-derya'nın aşağı akımlarından ve Talas'tan başlayan yollar, kuzeyde daha ileride yaşayan göçebe halklara, özellikle de İrtış boyunda tuzun vahşi hayvan kürküyle takas edildiği Kimakların topraklarına gidiyordu. Çin Türkistanı şehirlerinden başlayan yollar kuzeyde Yenisey'in yukarı akımındaki Kırgızlara, güneyde ise Tibet'e ulaşıyordu. Bu iki halktan temin edilen mallar arasında birinci sırayı misk işgal ediyordu.

Her ne kadar, anlaşıldığı kadarıyla Türk halklarından hiçbiri X. Yüzyılda göçebe hayatından kesinlikle vazgeçmemiş ise de, Müslüman ve Çinlilerle olan ilişkilerin onların hayat tarzlarını etkilememesi mümkün değildir. İslam dünya-

---

3 <Bu gümüş yataklarıyla ilgili olarak bkz. Mason, *İz rezultatov poyezdki v dolinu Talasa*; İvanov, *K istorii gornogo promısla*; Bubnova, *Srednevekovıya masterskiye*; aynı yazar: *K istorii*; aynı yazar: *İzvleçeniye serebra*. – B. S.>

4 Masalky, *Turkestankiy kray*, 177.

5 <Günümüzde Kırgızistan sınırları içinde Oş vilayetinin merkezi durumundaki Uzgen.>

sıyla Çin arasındaki kervan boyu üzerinde yaşayan Türkler, özellikle de Karluklar (Pers kaynaklarında Karluk yerine Khallukh) ve Tokuz-oğuzlar nispeten bu kültürden daha fazla etkilenmişlerdi. Fergana'daki Müslüman toprakları sınırlarından doğu sınırlarına kadar Karlukların sahip oldukları toprakların uzunluğu 30 günlük yoldan daha fazlaydı. Karluklar, Sır-derya bölgesinde de Müslümanların komşularıydılar ve Merke'den başka daha batıda yer alan Kulan (şimdiki Tartı) köyü dahi onlara aitti. Türk halkları arasında en kalabalık ve en zengin topraklar Karluklardaydı. Karluklarda hayatını göçebe olarak sürdürenlerin yanı sıra avcılık ve çiftçilik yapanlar da vardı. Ayrıca şehir ve köyleri mevcuttu. Dahası, Karluklar diğer Turk halkları arasında uzun boyları ve yakışıklı çehreleriyle de farklıydılar. Karlukların doğulu komşuları Tokuz-oğuzların da pek çok şehirleri vardı ve ayrıca Çin'e giden yol üzerindeki diğer bölgeler onlara aitti. Çin İmparatorluğu'nun bu komşularının yerleşik hayata en yakın olanları olduğu muhakkak. Bir Arap yazarının kaydına göre, onlardaki yönetim diğer Türk halklarının hepsinden daha iyiydi, ama onlar arasında da göçebeler vardı. Tokuz-oğuzların diğer kabilelerinden ayrılan bu kolunun adı Yağma idi ve Karlukların elinden Kaşgar şehriyle birlikte bir miktar toprakları yolup almıştı. Yağmalar, uygarlık alanında Karluklardan daha gerideydiler; çok az tarlaları vardı; zenginliklerinin temelini at ve koyun sürüleri oluşturuyordu; fakat bu halk savaşçılığıyla diğerlerinden ayrılıyordu. Yedisu bölgesinde yaşayan diğer Türklerin, özellikle de Issık-göl'ün kuzeydoğu sahilinde yaşayan Cikillerin (ki Karluklardan inmedirler) onların batı komşuları Tuhsi veya Türgeşlerin uygarlık seviyesi de yaklaşık olarak bu boyutta idi. Cikillerin "bazı küçük şehir ve köyleri" vardı; Tuhsilerin topraklarında da birkaç köyün bulunduğu belirtilmektedir.

Kuzey ve kuzeybatıdaki Türkler uygarlık açısından daha da aşağıda idiler. Kimakların yalnızca bir şehri vardı; Kimakların en batıdaki kolu Kıpçaklar, diğer halklar arasında vahşiliğiyle dikkat çekmekteydi. Kırgızların hiçbir boyunun köyü ve şehri yoktu; Sır-derya'nın aşağı akımları boyunca ve daha ileride batı istikametinde Hazar Denizi ve İdil civarında yaşayan Guzların ise tek bir şehirleri dahi mevcut değildi.[6] Ancak, İslam kültürü bu halkları da ciddi şekilde etkisi altına almaktaydı. Kimakların (İrtış boyunda) ve Kırgızların (Yukarı Yenisey) ana yurtlarının uzakta olmasına rağmen, her iki halka mensup göçebeler X. Yüzyılda birbiri ardınca Müslüman dünyasının sınırlarına yaklaşmışlardı. Ör-

6 Bartold'la bu konuda palemiğe giren S. P. Tolstov, Oğuzların sürekli yaşadıkları büyük yerleşim birimleri olduğunu kesin bir dille ortaya koymuştu. – V. R.>

neğin Kimaklar, Sır-derya boylarında Savran'a yakın bir yerde Guzlarla birlikte anılmaktadırlar. Kırgızlarsa şimdiki Doğu Türkistan'daki Üç-Turfan'a tekabül eden şehri ele geçirmişler ve Kaşgar'da Yağma kabilelerine komşu olmuşlardı. İslam'ı kabul eden Türklerin kesinlikle en kalabalık zümresini oluşturan Guzlar, Sâmânî hükümdarlığının yönetimini kabul etmiş ve diğer Türklere karşı korumaları şartıyla Sır-derya boyundaki sınır bölgesi kendilerine verilmişti. En önemli şehirleri nehrin sol sahilindeki Sütkend'di (harabeleri hâlâ mevcuttur). Ticari amaçlar ve akınlar düzenlemenin dışında göçebeler sınır boylarındaki medeni topraklarda kışlak yapmak için yer arıyorlar; bu konuda bazen hükümdar veya naiplerine ricada bulunuyorlardı. Göçebelerin kışlaklara gidişi, çoğu kez yağma hareketleriyle birlikte cereyan ediyor ve bu yüzden mahalli yöneticiler bir takım tedbirler almak zorunda kalıyorlardı.

Sâmânîler, Türklerle yapılan çarpışmalarda elde edilen bazı başarılara rağmen, orta akımları birkaç Müslüman bölgesinden geçen Sır-derya'nın yukarı ve aşağı akımlarını İslam dünyasının dışında tutmaya mecburdular. İslam, Türklerle olan ilişkiler konusunda Kur'an'ın cizye ödemeyi kabul edinceye kadar kâfirlerle cihat emrini bozmuştu. Daha doğrusu İslam, Türklerle sınırdaş olunan yerlerde saldırıdan savunmaya geçmişti. Peygamberin (ki Türklerin varlığından haberi olduğunu zannetmiyorum) güya "Türkler size dokunmadığı sürece siz de onlara dokunmayın" dediği rivayet edilmekteydi. Türkler, İslam'ın cihat yoluyla değil, barışçı yollarla propagandasının başarılı sonuçlar verdiği ilk halklardan biriydi. Bu dini propagandanın seyri ve yolu üzerindeki engellerin yavaş yavaş ortadan kalktığı yolundaki bilgiler oldukça bölük pörçük. İslam'ın ilk başlarda Türkler nezdinde göçebelere uygun düşmeyen bir din gibi göründüğü şeklinde kayıtlar mevcut. Rivayete göre Halife Hişam'ın (724-743) elçisi Müslüman olmayı teklif ettiği Türk hakanından şöyle bir cevap almıştır: "Türkler arasında terziler, ayakkabı tamircileri ve berberler yok; eğer onlar Müslümanlığı kabul eder ve İslam'ın emirlerini yerine getirmeye kalkarlarsa, onları kim besleyecek?"

Halbuki yine aynı VIII. Yüzyılda göçebelerin savaşa dayalı hayat tarzıyla daha az uyuşan dinlerin Türkler arasında başarılı olduğunu biliyoruz. Türkçe İslamî literatürle ilgili ilk bilgiler XI. Yüzyıla aitken, elimize ulaşan Türkçe dini metinlerden Buddizm, Maniheizm ve Hıristiyanlığa ait olanlardan bazılarının

VIII. Yüzyılda kaleme alındığı anlaşılmaktadır.[7] Moğolistan'daki Türk-Uygurların 762'de Maniheizmi kabul etmeleriyle ilgili olarak IX. Yüzyıl Uygur hanlarından birisi tarafından yazdırılan ve üstelik yeni dinin mübeşşirine ricada bulunur şekilde kaleme alınan kitabede ".. bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar âdetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün diye; bu cinayet devleti iyiliklere teşvik eden krallık haline gelsin diye.." denilmektedir. IX. Yüzyıl Arap yazarlarından biri, güya Tokuz-oğuzların Maniheizmi kabul etmekle dinin teslimiyetçi ve barışçı etkisinde kalarak savaşçılık ruhunu ve cesaretlerini kaybettiklerini; halbuki daha önceleri Karluklar sayıca kendilerinden iki misli kalabalık olmalarına rağmen onları hakimiyetleri altında tuttuklarını düşünmektedir. Halbuki biz, halkın karakter özelliklerinin dinin kendisini etkilediğinden daha fazla dini etkilemesinin örneklerini biliyoruz. Barış ve sevgi dini, savaşçı bir halk tarafından kabul edildikten sonra bir savaş dinine dönüşmektedir ve Maniheizm de bu konuda istisna değildir. Örneğin Maniheist olan Uygur hanı, Çin yönetimi tarafından kovulan dindaşlarını korumak için askeri gücünü kullanmıştır. Tokuz-oğuz hanı, dindaşlarının çıkarlarını hem Çin hükümdarlarına hem de Türkistan hanlarına karşı savunmuştur. Tüm İslam dünyasında Maniheistlerin dini takibata uğramadıkları tek yer Semerkand'dı. Sâmânî emîrleri Maniheistlerin ve daha sonra ülkeye sığınanların elindekileri yolup almak istemiş, fakat Tokuz-oğuz hanının kendi yurdunda Sâmânî topraklarındaki Maniheistlerin sahip olduğundan daha fazlasına sahip olan Müslümanlara bir misilleme ile cevap vereceği tehdidi karşısında niyetinden vazgeçmişlerdir. Sanırım burada hanın İslam'ı kabul etmiş tebaası değil, ülkesine gelen Müslüman tacirler kastedilmektedir. Muhtemelen tacirler misyonerlikle uğraşmıyorlardı ve bu yüzden Müslüman tacirlerin başarısını İslam'ın dini başarısı takip etmiyordu. Henüz VIII. Yüzyılda sadece Türkçe değil, Çin dilinde de Buddist, Maniheist ve Hıristiyan edebi eserleri mevcutken, aynı dönemde bu dillerde bir tek İslamî eser yazma teşebbüsü dahi olmamıştır. Müslüman tarihçiler Karluk prenslerinin ve hatta Tibet hanlarının İslam'ı kabul ettikleri yönünde bazı kayıtlar düşerlerse de, bu rivayetler inandırıcılığa sahip değildir. Yedisu'da Balasagun şehri, Çuy vadisi ve Kaşgar şehirlerini içine alan ve daha sonra Sâmânî

7 Bilimler Akadamisi Asya Müzesi'nce 1914'de ele geçirilen bir Kur'an tefsiri dili itibariyle çok erken bir döneme ait olabilir. (Validov, *O sobraniyax rukopisey*, s. 249). Elyazması tefsirde ne yazıldığı tarih, ne yazıldığı yer ve ne de yazarın adı verilmektedir. Bu konuda benim "*Ein Denkmal*" adlı makaleme bakılabilir. <Bu Türkçe tefsirin katolog bilgisi (elyazması İNA C 197) ve telif tarihiyle ilgili olarak bkz. Dmitrieva, *Rukopisi*, s. 37-38. Tefsirle ilgili inceleme içinse, bkz: Borovkov, *Leksika*. – V. R.>

devletine son veren Müslüman Türk devletinin nasıl oluştuğu ve İslam'ın kendisinden önce diğer uygar dinlerin adam akıllı şekilde yayıldığı bu bölgelerde nasıl galip geldiğini bilmiyoruz.

Mezarı hâlâ Kaşgar'ın kuzeyindeki Artış köyünde olduğu belirtilen han boyunun ilk temsilcisinin İslam'ı kabul etmesiyle ilgili olarak elimizde yalnızca efsanevi bir bilgi var ve hatta bu efsanenin en eski versiyonunda hanın ölüm tarihi olarak 955 yılı gösterilmektedir. Bu hanın dedesi zamanında güya Sâmânîlerin İsficab'ı fethettikleri (ki biz bu fethin 840'da olduğunu biliyoruz) ve İslam'ın Türk halkı arasında ilk başarısının da bu olayla bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Tarihçi İbn el-Esîr, kalabalık bir Türk kitlesinin (yaklaşık 200 bin çadır) 960 yılında İslam'ı kabul ettiğini yazmaktadır. X. Yüzyılda Horasanlı Ebu'l Hasan Muhammed ibn Süfyan Kelimatî'nin tek ehl-i sünnet âlimi olarak Türklere gönderilmesi de bu döneme atfedilmektedir. Bir fakih ve ilm-i kelam âlimi olan bu zat, 340/951-952 yılında Nişapur'dan ayrılıp, birkaç yıl Buhara'da kaldıktan sonra "han-ı hânân"ın sarayına gider ve orada 350/961 yılında hayatını noktalar. Kronolojik açıdan bakıldığında Kelimatî'nin faaliyetleri ile İbn el-Esîr'in bahsettiği olaylar arasında bazı bağlantılar kurulabilir, ama bu faaliyetlerin detayı hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. İsficablı bir fakihin ve bu şehrin yakınlarında köylerden birinden olan ve 380/990 yılından önce Türklerin ülkesine giden Ebu'l Hasan Said ibn Hatim Usbaniketî'nin faaliyetlerinin sonuçları hakkında hiçbir bilgi mevcut değil.

X. Yüzyıl sonlarında Türkistan'ın uygar şehirlerini ele geçiren Müslüman Türkler, elbette X. Yüzyıl coğrafyacıların Yedisu'da gösterdikleri Türk halklarından birine mensuptular. İranlı vezir Nizam'ül Mülk, Sultan Melikşah'ın Semerkand ve Uzgend'e düzenlediği seferden (1089-90) bahsederken, Cikillerden ve Mâverâünnehr sakinlerinden yerli ahali olarak söz etmektedir. İbn el-Esîr'e göre Semerkand hanının ordusu Cikillerden oluşuyordu. Her halükârda fatihler kuzeydoğudan, İsficab tarafından gelmişlerdi. Uygar Mâverâünnehr'in ilk Türk hanı ve yakın halefleri sınır kenti Uzgend'de yaşıyorlardı; ama daha sonraki hanlar ikametgahlarını ülkenin en kalabalık kendi Semerkand'a taşımışlardı.

Türk hanlarının Semerkand'ı ikametgah olarak seçmelerinden sonra Uzgend Fergana vadisinin baş şehri olarak kaldı ve mevkisini XIII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar muhafaza etti. Uzgend'de muhafaza edilen ortaçağ yapılarının en iyileri, o döneme ve özellikle XII. Yüzyıla atfedilmektedir.

Genel olarak Mâverâünnehr'in Türk hanları veya Rus bilim adamlarının tabiriyle Karahanlıların döneminden toprağın üstünde Sâmânîlerin döneminde yapılanlardan çok daha fazla eser kalmıştır. Sâmânîler dönemine tarihlenen yapılar kesinlikle mevcut değil ve ayrıca Buhara'daki İsmail Sâmânî'nin mezarı olduğu söylenen yapılar da yalnızca mahalli rivayetlere istinat etmektedir.[8] X. Yüzyıla ait diğer bina kalıntıları, örneğin Semerkand yakınlarındaki Afrasyab'da minare temelleri görünen bina, bu satırların yazarı tarafından 1904 yılında kazılıp ortaya çıkarılmıştır. Uzgend'de 25 arşın yüksekliğindeki minaresiyle dikkat çeken yapının dışında, Buhara'da 1127'de Arslan-han Muhammed tarafından yaptırılan 52 metre yükseklikteki minare ile Buhara'nın doğusunda Melik bozkırında 471/1078-79'da Şems'ül Mülk Nasr tarafından kurdurulan Rabat-ı Melik, Karahanlılar dönemine atfedilmektedir. Günümüze kadar yetip gelmeyen ama XVI. Yüzyılda var olan ve Semerkand-Hocend yolu üzerinde, Cizak'ın kuzeyine yakın bir yerdeki rabat da aynı han tarafından yaptırılmıştır. Karahanlılarla bir ilişkisi olmamakla birlikte, Köhne-Urgenç'te temelinde bulunan bir kurşun levha üzerindeki kitabeye göre 401/1010-11 yılında dikilen minarelerden biri o döneme atfedilmektedir. Bozulmadan kalan kitabeye göre Sultan Muhammed ibn Tekeş (1200-1220) tarafından yaptırılan Dihistan rabatındaki (günümüzde Türkmenistan'daki Meşhed-i Mısriyan harabeleri) Cuma mescidi ile Merv'deki Sultan Sencer (öl. 1157) kümbeti de Moğol istilası öncesine aittir. Bir de Türkistan sınırları dışında ama ona yakın yerlerde, örneğin Gürgen'de, 397/1006-07 yılında yapılan Kabus hisarı gibi İslamî Pers mimarisinin korunan en eski yadigârları mevcuttur.

Sâmânîler dönemine ait tarihi eserlerin ortadan kayboluşu, Karahanlılar dönemi yadigarlarının daha şiddetli tahribata uğraması gerektiği düşünülürse, Moğol istilası dönemindeki tahribatla izah edilmesi mümkün değildir. Belki de XI. Yüzyılda ve daha sonrasında şehir hayatının gelişmesiyle birlikte binaların yapımında geçmişe kıyasla daha az ahşap malzeme kullanılmış olması vakıası daha inandırıcı gözükmektedir. Buhara, evlerin birbirine çok yakın mesafelerde kurulmuş olması sebebiyle, X. Yüzyılda bol miktarda ahşap malzeme kullanıldığı için, yangın konusunda tehlike arz eden bir şehir sayılıyordu. Hatta Cuma mescidinin minaresinin şerefe kısmı dahi ağaçtandı. Bu minare iki taht müdde-

8 <Bu yapıların Sâmânîlerle ilişkisi günümüzde halledilmiş olarak görülmektedir.Bkz. Rempel', *Arxitekturnıy ornament,* s. 148-152 ve s. 579'da dn. 42, 43. Sâmânîler dönemi yadigârlarıyla ilgili olarak bkz. Voronina, *K xarakteristike*; Pugaçenkova, *Mavzoley Arabstva*. – B. S.>

isi arasındaki çarpışmalar sırasında 1068'de yıkılmıştı. Çünkü mescidin bulunduğu yer kaleden atılan yangın toplarına hedef olmuş ve tamamı pişmiş tuğladan yapılarak yenilenmişti. Merv'in Moğol istilasından önceki son yüzyıllarda daha eski bir kasabayla (Gayur-kala) kıyaslanması, bu dönemde tuğla evlerin geçmişe nispetle daha fazla kullanıldığını göstermektedir. Pişmiş tuğla bazen şehir surlarının yapımında da kullanılıyor ve küçük şehirlerin surları baştan sona pişmiş tuğlalarla yapılıyordu (örneğin Dihistan rabatının duvarları böyleydi); 1165'de Buhara'da şehir surlarının temeli pişmiş tuğlayla atılmış ve bunun için kısa bir süre önce yani 1144'deki düşman istilası sırasında tahrip edilen kale ve hisarlardaki malzemeler kullanılmıştı.

Bu vakıalardan anlaşıldığı gibi ülkenin Türkler tarafından fethi, bu fetihler medeni hayatın genel şartları için ne gibi sonuçlar doğurursa doğursun, tabii kültürel gelişim sürecini durdurmamıştır. İktidarın bozkırlı bir halkın eline geçmesi, elbette bazı sonuçları beraberinde getirecekti. Bu bağlamda X. Yüzyıl sonları, Türkistan tarihinin daha sonraki tüm dönemleri için bir dönüm noktası olmuş; o tarihten itibaren bir fatih halk yerini başka bir fatih halka bırakmış; ama iktidar yerli İran halkına bir daha asla geri dönmemişti. Bir takım nahoş sonuçların ortaya çıkması ve uygar İran'la siyasi bağların kopması kaçınılmazdı. Özellikle Sâmânîlerin kurmak isteyip de başaramadıkları merkezi yönetim sistemi Türkistan için alışılmadık bir şeydi. Bu idea, Ön Asya'da XI. Yüzyılda Selçuklu Türk hanedanlarının yönetiminde daha da pekişerek bir takım başarılar elde etmiştir. Halbuki Türkistan'da Karahanlı devleti tipik göçebe devleti olarak kalmış, kısa süre zarfında bağımsız hanlıklara dönüşen ülüş sistemi uygulanmıştı. Üstelik Karahanlı Türkleri İran'a gelen Selçuklu Türkmenlerinden uygarlık açısından daha ileri düzeydeydiler. Her ikisinin devlet görüşünde hakanın en üst merci olduğu Türk devlet düşüncesinin yanı sıra, İranlıların "şahânşah" ideası ("hân-ı hanân" ve "sultân'us-salatîn" unvanları da bunu işaret etmektedir) ve Çin'in imparatorluk tahtı ideası da vardı. Örneğin Karahanlılar, Çinlilerin yaşadığı hiçbir bölge hakimiyetleri altında olmamasına rağmen, yine de Türklerde Çin imparatoruna verilen *tabgaç-han* veya *tamgaç-han* unvanlarını almışlardı (Karahanlı sikkelerinde bu unvan, Arapça çevirisi "melik'us-Sîn" (Çin hükümdarı) şeklinde geçmektedir). Fakat bu unvanlar, hamillerine herhangi bir fiili hukuk sağlamıyordu. Orta Asya'da güçlü saltanat kurma yolundaki ilk başarılı teşebbüs, XI. Yüzyıl başından itibaren Türkistan'ın diğer kısımlarından ayrılan ve siyasi ve kültürel açıdan İran'la aynı hayat tarzını paylaşan

Harezm'de gerçekleştirilmiştir (Harezm'in nev-i şahsına özgü hayat tarzına yukarıda belirtilen Harezm medreselerinde rasyonalist eğitim verilmesi şahitlik etmektedir); Selçukluların tüm İslam dünyasının en yüksek dini mercii olan halifeye yakın bir anlamda kullandıkları "Sultan'ul İslam" sıfatını kendi lehlerine kullananlar yalnızca Harezmşahlar olmuş; tabii ki bu durum Selçuklu iktidarının yıkılmasını kendi dini otoritesini yeniden ihya etmek isteyen Bağdat halifesinin şiddetli muhalefetine zemin hazırlamış ve hatta sultan ile halife arasındaki bu çekişme önce sultanın sonra halifenin çevresini kuşatan Moğol istilasına kadar da bitmemişti.

Moğol istilası, Doğu Asya'dan Batı Asya'ya doğru başlatılan fetih hareketlerinin en ağır sonuçlarını beraberinde getirmişti. Bu fetih hareketinden önce de, daha az önemi haiz olmakla birlikte, Türkistan'ın siyasi hayatını etkileyen başka fetihler olmuştu. Türkler kültürel açıdan Sâmânîleri fethetmeden önce Müslüman oldukları için, bu olaylar, o dönemin insanlarında bizim yabancı kabilelerin istilasıyla ilişkilendirmeye alışık olduğumuz tarza bir etki doğurmamış; bu yüzden de Sâmânî emîrlerinin bir halk direnişi organize etme teşebbüsleri bütünüyle akim kalmıştır. Her zaman halifenin önde gelen sadık tebaası olan Sâmânîlerin de tesis etmeye çalıştıkları İslam dünyasını birleştirme fikri, o dönemde milli ve mahalli milliyetçilik duygularını bastırmış; ahali ortadaki kavganın değişik Müslüman hükümdarlar arasında vukû bulan çatışmalar olduğuna inanan tarikat şeyhlerinin sözlerine kulak verdiği için, kimse bu taraflardan birinin yanında yer alıp da hayatını tehlikeye atmak için bir sebep görememişti. Üstelik bu durumda yeni fatihin hükmü altına girmek dini açıdan kendisine herhangi bir sıkıntı getirmiyordu. Bir çağdaşım buna şunu ilave ediyor: "Han yönetiminin [Türklerin[zafer kazanmasının, Sâmânîlerin kaçmasının ve saltanatlarının sona ermesinin temel sebeplerinden biri bu idi. Han hanedanı temsilcileri [Türk hükümdarları] Buhara'ya girdiklerinde kendilerini rahat hissettiler ve halka karşı da şefkatli davrandılar." Daha başından itibaren merkezi yönetim kurmaya çalışan yönetimi desteklemeye daha az taraftar olan aristokrat kesim dahi, yolun başındayken yeni fatihlerle el sıkışmışlardı.

Ne var ki büyük toprak sahibi aristokratlar, hanedanın yakılmasının dolaysız etkisiyle kısa zamanda kurulacak yeni düzenden kârlı çıkacakları hesabını yapmakla yanılmışlardı. Sâmânîler döneminde başlayan kısa süreli kopukluğun ardından dihkan sınıfının düşüş süreci devam etti ve Karahanlılar döneminde süreç tamamlandı. XI. Yüzyıl başlarında dihkanlardan artık atlı şovalye olarak

bahsedilmektedir, fakat XIII. Yüzyılda Moğol istilasıyla ilgili olarak anlatılan savaş hikayelerinde dihkanların adı dahi geçmemektedir. Bu sürecin seyri ve hızlanma sebepleriyle ilgili bir kayıt da mevcut değil. Belki de ülüş sisteminin yol açtığı kargaşalar toprak mülkiyetinin değersiz hale gelmesini tetiklemiştir, ama bu konuda elimizde sadece yazılı bir belge mevcuttur ki, o da Buhara şehrinde toprağın değerinin düşmesiyle ilgilidir. Dihkan sınıfının yıkılmasıyla Türkistan'da geniş çaplı toprak mülkiyeti hemen hemen tamamıyla ortadan kalkmıştır. Türkler tarafından fethedilen diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi, yeni Özbek hanedanından önceki Türk hanedanları zamanında tımar sistemi yürürlükte olmuş, fakat her yerde bu sistem toprak mülkiyetinin bağışlanması olarak değil, topraktan elde edilen ürünün mülkiyeti şeklinde uygulanmıştır. Savaşlar sırasında sergilediği başarılara uygun olarak muayyen miktarda toprakla ödüllendirilen kişiler, yine başkentte hanların saraylarında yaşıyorlar, ama geliri tasarruflarına bırakılan köylerin yönetimiyle ve toprağın işlenme şekliyle herhangi bir ilişkileri olmuyordu.

Göründüğü kadarıyla şehir sakinleri Türk hakimiyetinin tesisinden bir zarar görmüyorlardı. Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi siyasî kargaşalıkların yol açtığı düzensizlikler, muhtemelen ahalinin köylerden şehirlere muhaceretine yol açmıştır. Baş şehir Semerkand, X. Yüzyıldaki ilk sınırlarını artık muhafaza edememişti, ama yine de son zamanlara kadar Türkistan'da bir benzeri daha olmayan büyük bir şehir olarak kalmıştır. Moğol istilasından sonra kimsenin aracılığına ihtiyaç duymadan Semerkan'da kalan Çinli Ch'ang-ch'un'un anlattığına göre o sırada şehirde yaklaşık 25 000 aile vardı. Halbuki Moğol istilasından önce ahalinin nüfusu bunun dört misli yani 100 000 aile veya takriben 500 000 kişiydi. XI. ve hatta XIII. Yüzyıl seyyahları, Semerkand'dan zengin pazarlara ve önemli kütüphanelere sahip bir şehir olarak söz etmektedirler. İran'da olduğu gibi, XI. Yüzyılda Türkistan'da da şehirler ciddi değişikliklere maruz kalmayacak tarzda nihai şeklini almıştı. Artık şehri batıdan doğuya ve güneyden kuzeye kat eden pazarların kurulduğu sokakları, birbirine bağlanan şehristan ve merkez meydanları (çarsu) vardı.

Moğol hakimiyeti dönemine kadar Türkistan tarihinde şehir hayatının çöküşüne delalet eden olaylara rastlanmıyor. Zaman zaman şehirlerin savaş sırasında tahrip olduğu bir vakıadır; ama bunun dışında mahalli sebeplerin etkisiyle ne bir şehir köye dönüşmüş, ne de bir köy şehir haline gelmiştir. Fergana'da Marginan X. Yüzyılda küçük bir şehirdi, ama XIII. Yüzyılda "önemli şehirler

arasında" yer alıyordu. Halbuki X. Yüzyılda Marginan'dan daha önemli olan Riştan "Marginan civarındaki bir köy" halini almıştı. Şehir hayatının genişlemesi sırasında yaşanan genel olaylar muhtemelen büyük şehirlerde de yaşanıyordu. O sıralar günlük yaşantının çok canlı olduğu Zeravşan vadisindeki Buhara ve Semerkand gibi şehirlerin saltanatla olan ilişkisi, yönetim merkezinin bulunduğu yere bağlıydı. Örneğin Sâmânîler döneminde Buhara saltanatın dayanak noktası, Semerkand ise (daha sonraları XIX. Yüzyılda tekrar olduğu gibi) isyankâr unsurların merkezi durumundaydı. Halbuki Karahanlılar sırtlarını Semerkand ahalisine dayarken, Buhara hanlık iktidarını belli bir süre hiç tanımamıştır bile. XII. Yüzyılda Buhara'da "ehl-i burhan" denilen bir sınıf ortaya çıkmıştı. Bu sınıfın en önde gelenleri "Burhaneddin" adını taşıyordu. Buharalı Hanefilerin *sadr-ı cihan* unvanı taşıyan ve büyük maddi kaynaklara sahip olan reisleri[9] ve hatipleri bu aileden çıkıyordu. O dönemdeki şairler, "tac" giyen emîrler (dinî yöneticiler)le denk olarak sarık giyen "imam" sınıfını oluşturuyordu. XII. Yüzyıl Buhara'sında binalar Semerkand hanları tarafından kurduruluyordu, ama iktidarın yegane temsilcisi sadr-ı cihandı. Bu kargaşa sebebiyle çıkması mukarrer olan çatışmalar hakkında bilgimiz yok, ama birincisi dışındaki tüm sadrların "mazlum" yani işkence edilerek öldürülmüş kişiler kabul edilmesi vakıası önemlidir. XIII. Yüzyıl başlarında sadr-ı cihan Burhaneddin Muhammed ibn Ahmed, Orta Asya'nın en kudretli hükümdarı olan kâfir Kara-kitay hanına doğrudan vergi ödüyordu, yani Semerkand hanına kesinlikle bağlı değildi. Sadrların çok büyük maddi imkanlara sahip oldukları bilgisi, bizi, zengin zümrenin onların şahsında temsil edildiği düşüncesine sevk etmektedir. Han yönetiminin sadrlara karşı tavır takınması üzerine halk arasında isyan çıkmış olması da bu düşüncemizi bütünüyle teyit etmektedir. Bu isyana bir kalkan tacirinin zanaatkâr oğlu öncülük etmiş; ama sonuçta sürgün edilen ve takibata uğrayanlar yalnızca sadrlar değil, tüm "itibarlı kişiler" olmuş; "ehl-i sarık" denilen Müslüman müderrislerin temsilcileri Türkistan'ın kâfir hükümdarının otağına vararak şikayette bulunmuş, oradan gerekli tevkileri almışlardı; fakat kısa süre sonra Kara Kitay İmparatorluğu yıkılmaya yüz tuttuğu için bu tevkileri kullanamamışlardı.

Tıpkı daha sonraları Özbek hanlarının Özbek boy beyleriyle girdikleri savaşlarda "sartlara" dayandıkları gibi, Semerkand'da da hanlar halk kitlelerine dayanarak tarikatlara ve Türk askeri aristokratlarına karşı mücadele etmişler-

9 O dönemdeki reis tanımıyla muhtasıp denilen siyasi yetkili tanımlaması henüz birleşmemişti.

dir. Han yönetiminin indirdiği en ağır darbe, Türk beyler tarafından tahtından indirilen Ahmed-han'ın tarikat şeyhlerince Rafızilik suçlamasıyla bir komplo ile katledildiği 1095 yılında gerçekleşmiştir. Han, Semerkand'da halkın öylesine fazla sevgisini kazanmıştı ki, hiçbir isyan başarıya ulaşamazdı. Komplocular hanı başkentten kovmak için Ferganalı beylerden biriyle isyan çıkarması konusunda anlaşmış; han da ordusuyla âsiler üzerine yürüdüğünde sefer sırasında bizzat kendi ordusu içindeki asi emîrler tarafından tutuklanmıştı. Hanların Türk emîrler ve tarikat şeyhleriyle mücadelesi XII. Yüzyılda da sürmüştür. Han yönetiminin düşmanları arasında Semerkand reisinin adı da geçmektedir ki, bundan Semerkand olaylarının en azından kısmen Buhara olaylarına yol açan sebeplerden kaynaklandığı sonucu çıkarılabilir. Semerkand'da Harezmşah Muhammed tarafından tahtından indirilerek öldürülen son Karahanlı hanı Osman da halkın sevgisinden yararlanmıştı.

Bu siyasi mücadeleye katılan Buhara ve Semerkand tarikatlarının XII. Yüzyılda Türkistan'da kendini gösteren ve halk üzerinde önceki derviş teşkilatlarından daha fazla etkili olan Ön Asya kökenli dervişizmle genel olarak hiçbir ilişkisi yoktu. O güne kadar Fas'a kadar tüm İslam ülkelerinde olduğu gibi Türkistan'da da yayılan Kadiri tarikatı (1166'da Bağdat'ta ölen Abdulkadir Geylani'nin müritleri) dinî emirlerin daha katı bir şekilde uygulanması gibi aşırı taleplerle dervişliği canlandırmaya çalışmıştı. Aynı hareket Abdulkadir'in daha yaşlı çağdaşı Yusuf Hemedanî (1140'da ölmüş ve Merv yakınlarında defnedilmiştir) - ki Abdulkadir onun tavsiyesiyle 1127'de ilk defa aleni propaganda yapma kararı almıştır - tarafından desteklenmişti. Yusuf Hemedanî, Hakim-Ata veya Süleyman Bakırganî[10] ve Seyid-Ata gibi Harezm'de meşhur olan ve Türkler arasında İslam'ın yayılması konusunda etkin rol oynayan bazı şeyhlerin mensup olduğu Orta Asya dervişizm okulunu kurmuştu. Keza Necmeddin Kübra, Harezm'de Kübrevî tarikatını kurmuş; XII. Yüzyılda yaşayan Pir-i Türkistan Ahmed Yesevî'nin (Yesi, bu şehrin eski adıdır) tasavvufi şiirleri Orta Asya Türkleri arasında oldukça yayılmış; Taşkentli veli Şeyhantahur (doğrusu Havend-i tuhur 'paklığın efendisi'), onun arkasından Timur'un da çağdaşı olan Buharalı veli Bahauddin Nakşıbendî yükselmiştir. Bahauddin Nakşıbendî'nin tarikatı, aralarında dervişlerin piri meşhur Hoca Ahrâr'ın bulunduğu müritleri vasıtasıyla önce Taşkent'te (Ahrâr'ın doğduğu köy Taşkent'e bağlı Bağustan'dı), arkasından Semerkand'da yayılmış, fakat Nakşıbendîlik Türkistan sınırları dışına taş-

10 Krş. Zaleman, *Legenda pro Hakim-Ata.*

mıştır. Hoca Ahrâr dışındaki şeyhlerin hiçbiri saltanata yakın olmamış;[11]onunla çatışmaya girmemiştir. Yalnızca Şeyh Necmüddin Kübra ve Mecdüddin Bağdadi Harezmşah Muhammed'in emriyle katledilmiştir. İddiaya göre Mecdüddin Bağdadi, padişahın isyan eden Türk hassa birliklerinin başında bulunan anasıyla işbirliği yapmaktaydı. Başka bir rivayete göre bu cinayetin arkasında dervişlerin Moğol istilası sırasında ihanet içinde bulunmalarıydı.[12]

Ahmed Yesevî ve müritleriyle ilgili rivayetlerin önemi, hem Orta Asyalı dervişlerin bozkırda İslam'ı yayma konusunda bunlardan faydalanmalarından, hem

11 < 'Bize padişahların koynuna el atma vazifesi verildi' diyen de bizzat Hoca Ahrâr'ın kendisidir. Hoca Ahrâr sadece kendisi saltanatla koyun koyuna olmakla kalmamış, daha sonraki Nakşibendi şeyhleri de onun izinden giderek sürekli iktidarla içli dışlı olmuşlar; padişahları kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Uluğbey gibi zamanının eşsiz bir bilim adamının başını yiyenler de, oğlu Abdullatif'i kışkırtarak ülkede fitne fesat çıkaran Nakşıbendi şeyhleri olmuştur. Reşahat adlı eser iyi takip edildiğinde o dönem Nakşi şeyhlerinin modern bilime karşı şiddetli bir düşmanlık besledikleri görülecektir. Uluğbey ve Ali Kuşku'yu gökyüzünü gözlemleyerek, yıldızlarının konumunu ve hareketlerini araştırarak Allah'ın işine karışmakla suçlayan bu şeyhler; daha sonra Babür Buhara'yı fethettiğinde Sığnak kitabelerinden faydalanarak modern bir Göktürk alfabesi meydana getirip, Arap ve Fars alfabesini bir yana atmak ve atalarımızın kullandığı alfabeyi öğretmek için medreseler açması üzerine 'din elden gidiyor' yaygarasıyla cahil zümrelere medreseleri taşlatanlar; yine Babür Uluğbey rasathanesini tamir ettirmek isteyince "şeytan yuvası" diye karşı çıkarak engel olanlar hep bu Nakşi şeyhleridir. Hepsi zengin ve müreffeh hayat yaşayan bu tarikat şeyhleri – ki tarikatın kurucusu Bahauddin Nakşibenî hazretlerini kesinlikle tenzih ediyoruz, - Orta Asya'daki sultan ve şehzâdeleri de etkileyerek yeniliklerin önünü tıkamışlardır. Örneğin Hoca Ahrâr'ın yalnızca çiftliklerinde çalışan insanların sayısı 53 bindi. Bu rakam, günümüzde Türkiye'de beş-altı holdingin ancak istihdam edebildiği rakamdır. Nakşibendiler özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda da çok etkili olmuşlar; kendileri gibi sarayla yakın temas halinde olmak isteyen Mevlevîlere şiddetli adavet beslemişler, ama en önemlisi Türklüğünü inkâr etmeyen Hacı Bektaşı Veli gibileri hem halk hem de saray nezdinde karalamak için her türlü yola başvurmuşlardır. Nakşibendiler, Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra da Cumhuriyet Türkiyesi'nde ve özellikle Menderes'le birlikte eski etkinliklerini tekrar elde etmişler ve halen de bazı siyasi partiler üzerinde hayli nüfuz sahibidirler. – A.B.>

12 <Gerek Nakşibendilerle Uluğbey ve Ali Kuşçu arasındaki ilerici-gerici kavgaları ve gerekse Necmüddin Bağdadî'nin güya Harezmşah'ın anası Terken-hatun'la aşk ilişkisi yaşadığı iddiaları konusunda okuyucuların Adil Yakubov'un Türkçesi de yayınlanan Uluğbeyin Hazinesi ve W. Yan'ın 'Son Denize Kadar' adlı belgesel tarihi romanlarını okumalarını ısrarla tavsiye ederiz. Ayrıca Pirimkul Kadirov'un "Son Timurlu" adlı belgesel romanı da bu sahada mutlaka okunması gereken kitaplardır. Ancak Harezmşah Muhammed döneminde bazı tarikat mensubunun, şeyhinin ve hatta şeyhülislamın Moğollarla gizli işbirliği içinde oldukları ve muhbirlik yaptıkları da tarihen sabittir, fakat bu konuda Abbasi halifesiyle Harezmşah Muhammed arasındaki iktidar mücadelesinin yanı sıra, Harezmşah'ın tarikat şeyhlerine karşı sergilediği umumi tavrın da önemli rolü vardı. – A. B.>

de sufiliğin temsilcisi *işan*ların şehirli yerleşik ahaliden ziyade göçebeler arasında tâbilerinin bulunmasından da anlaşılmaktadır. 960 yılından sonra bozkırda yaşayan insanların kitleler halinde Müslüman olmasıyla ilgili rivayet 1043 yılına ve tarihçi İbn el-Esîr'e aittir. Burada söz konusu edilen daha küçük kitle (yaklaşık 10 bin çadır), kış aylarını Yedisu'da Çuy vadisine yakın bir yerde, yaz aylarını ise İdil Bolgarlarının ülkesine yakın bozkırlarda geçiren halkla bağlantılıdır. Şimdiki Kırgız bozkırlarının [Kazakistan bozkırlarının] nihai olarak İslam dünyasına katılması oldukça geç dönemde gerçekleşmiştir. Nitekim henüz XIII. Yüzyıl başlarında Harezm'in Müslüman hükümdarları daha ziyade Sır-derya boylarında, Saganak veya Suğnak (şimdiki Sunak-kurgan harabeleri) ve Turgay bölgesinde yaşayan pagan Kıpçaklarla savaşmak zorundaydılar.

Bozkırdan Türkistan'ın uygar bölgelerine gelen insanlar, yerli kültürün etkisinde kalmak ve yerleşik düzene geçmek zorundaydılar. Bununla birlikte onlar, nüfusça kalabalık oldukları için, yalnızca dillerini korumuyor, aynı zamanda onu yerli halk arasında yaygınlaştırıyorlardı da. Başlayan ve henüz bitmeyen bu süreç, bölgenin tedrici surette Türkleşmesi sürecidir. Geçmişteki Farsça isminin yerine Türkçe isim alan ilk şehir, bilindiği kadarıyla Taşkent'ti. Bu isim, X. Yüzyıl coğrafyacılarının eserlerinde geçen Binket yerine artık XI. Yüzyılda kullanılmaktaydı. Henüz Moğol istilasından önce Türkçe coğrafi isimler Zeravşan'da (Kara-kul) ve yerli Pers ağzının Farsça tarafından değil, Zeravşan vadisinde olduğu gibi Türkçe tarafından itilen Harezm'de rastlanmaktaydı. Göründüğü kadarıyla bu süreç Moğollar zamanında, XIII. Yüzyılda tamamlanmıştır …

Türkistan tarihinde dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri de, Moğol istilasından önceki son yüz yılda tarihçilerin bahsetmediği ve bizim de elimize ulaşan eşyalara ve özellikle tedavüldeki sikkelere bakarak çözemeyeceğimiz para sistemidir. XI. Yüzyılda Türkistan'da gümüş sıkıntısı başlamış[13] ve tüm Müslüman Asya'ya yayılmıştı. Bunun tek istisnası, siyasi açıdan değilse bile, iktisadi ve kültürel ilişkiler açısından Müslüman Asya sınırları içinde kalan Hıristiyan Gürcistan'dı. Önceki gümüş sikkelerin yani dirhemlerin yerine, yine "dirhem" denilen bakır sikkeler kesilmeye başlanmıştı. Bunların da "dirhem" adını taşımasından, geçerli akçe anlamı ifade etmesi gerekirdi. Bakır dirhemlerin kesilmesi Ön Asya'da daha sonra başlamış, fakat daha önce sona ermiş; Moğol istilasından daha önce orada gümüş sikkeler kesilmeye başlanmıştı. Orta Asya'da

13 <Gümüş krizi (XI-XIII. Yüzyıl) denilen ve Orta Asya şehirlerindeki istihsal ve para tedavülünü etkileyen konuyla ilgili olarak bkz. Davidoviç, *Gorod*, - V. R.>

bakır dirhemler Moğollar döneminde de kesiliyordu ve ancak XIII. Yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş gümüş sikkeler piyasaya sürülmüştür. X. Yüzyılda Sâmânîlerde İslam öncesi devirdeki gelenek sürdürülerek gümüş sikke kesimi devam ettirildiği halde, XI. Yüzyıldan itibaren bakır sikkelerin yanı sıra altın dinarlar da kesilmiştir. İstisnâi bir şekilde gümüş sikkeler para olarak kabul ediliyor, altın ise tıpkı bir mal gibi ağırlığına göre işlem görüyordu. Eski Bizans topraklarında da Bizans altın sistemi aynı bu şekilde uygulanmaya devam etmiştir. Altın ve gümüş sikke kesilirken bir dinar yirmi dirhem olarak hesaplanıyordu. Esasen altının gümüş karşısındaki değeri değişik zamanlarda değişik şekillerde hesaplanıyordu. O dönemde yöneticilerin İran ve Orta Asya'da gümüş para sisteminden altın sistemine geçişlerine neyin yol açtığını bilmiyoruz. Her halükârda XI. Yüzyılda ve daha sonrasında bu bölgelerde kesilen dinarların ağırlık ve ayarları, halifelikte ve Mısır'da kesilen dinarlardan bariz şekilde gerideydi ve örneğin Fatımî dinarları gibi uluslar arası piyasada Bizans solidiyle aynı düzeyde tedavülde olamıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla para sisteminin bozulması, daha geniş bir bölgeyi kapsayan ve Ön Asya kültürüyle ilişki içinde bulunan halkların hayatını daha fazla etkileyen dış ticaret çerçevesine pek yansımıyordu. Örneğin henüz X. Yüzyılda İdil boyunda göçebe çadırlarından oluşan Bolgar şehri, Moğollar döneminde en az 50 bin kişinin yaşadığı taş binalardan oluşuyordu. Bununla birlikte ticaretin şekli elbette değişmek zorundaydı. Ticaret daha çok takasa dayalıydı, ama arkeolojik bulguların gösterdiği gibi, X. Yüzyıl başlarından önce Rusya'da bol miktarda doğu kökenli gümüş paralar kalmıştı.

Türk prensler de elbette fethettikleri topraklarda yerli kültürün etkisinde kalıyorlardı; saraylarında Acem şairleri bulunduğu gibi, kendileri de Farsça şiirler yazıyorlardı. Türkistan'ın ezeli kültür bölgelerinde, Moğol istilasından önceki dönemde Türk dilinde herhangi bir edebi eser ortaya koyma denemesini göremiyoruz. Ahmed Yesevî'nin şiirleri ve Süleyman Bakırganî'nin hikmetleri gibi eserler ise, hükümdarlardan herhangi bir destek veya maddi yardım almadan İslam'ı yayanların kendi halindeki Türkler için yarattıkları İslamî tebşir literatürüne ait ürünlerdir. Moğol istilası sırasında son Harezmşahı Celaleddin (ki aslında hükümdarlık bölgesi Harezm değildi) için bir Türkçe gramer kitabı hazırlanmıştı. Elbette bu kitapta bu hükümdarın aslen mensup olduğu halkına ait bazı tezahürler görmek mümkün. Yine XI. Yüzyılda Türkçe olarak Yedisu ürünü bir eser vücuda getirilmişti. Ama Pers ahlakı ve İslam fazileti ruhuyla bağlantılı olanlar istisna edilirse, didaktik *Kutadgu bilik* poemasında Türk halk

rivayetleriyle ilgili herhangi bir şey yoktur. Son zamanlara kadar bu eserin biri Kahire, diğeri XV. Yüzyıla ait olan ve daha sonra İstanbul'a götürülerek Avrupalıların tetkikine sunulan Herat nüshaları vardı. Ama son dönemde Namangan şehrinde üçüncü bir nüsha bulundu. 1909'da ise Ural boyundaki Saraycık şehrinde aralarında Kutadgu bilik'ten alınmış mısraların da yer aldığı kitabeli kil bir sürahi bulunmuştu ki, buradan sözü edilen poemanın sınırlı sayıdaki nüshalarına bakarak düşünebileceğimizden çok daha geniş bir alana yayıldığı sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte İran kültürünün böylesine etkili olmasına rağmen, Türkistan'ı yöneten kişiler kendi eldaşları ve onların dilleriyle olan bağlarını koparmamışlardır. Karahanlı hanları, devletin yakılışına kadar Türkçe unvanlar kullanmışlar, ayrıca resmi terminolojide "sultan'us-salatîn" ve hatta "vezir" unvanına Türkçe *uluğ* önekini getirmişlerdir.

MOĞOL İSTİLASINDAN ÖNCE TÜRKİSTAN'DA HIRİSTİYANLIK[*]

I.

1886'da Yedisu bölgesinde ortaya çıkarılan Nesturî yazılarından 206'sı Prof. D. A. Chwolson ve Ord. Prof. V. V. Radloff tarafından dilbilim açısından incelenmiştir.[1] Chwolson'un Orta Asya'da Hıristiyanlığın yayılması konusundaki sözü edilen makalesinde Avrupalı bilim adamlarının bu alanda yaptıkları tüm çalışmalara aşağı yukarı atıfta bulunulmuştur. Fakat Avrupalı bilim adamlarının araştırmaları bizim Doğulu yazarlarda bulduğumuz malzemeyi içermemektedir. Orta Asyalı Hıristiyanlar hakkında bazı özel monografilere sahibiz, ama bunların tamamı ya ilahiyatçılara ya da Sinologlara aittir ve daha ziyade Doğu Asya'yla alâkalıdır. Reşidüddin'in Keraitler[2] hakkında yazdıkları hariç, Müslüman yazarların kayıtları bir araya getirilmediği gibi, çok az incelenmiştir. Dolayısıyla bu kayıtları gözden geçirerek, o ülkelerde yaygın olan diğer kültür unsurlarıyla ilgili bilgilerle karşılaştırmak bizce pek de gereksiz değildir.[3]

---

* Bartold, Külliyat, II. 2. Cilt

1 Chwolson, *Grabinschriften*. <Krş. Nöldeke, ZDMG, Bd XLIV, s. 520-538.> Ayrıca bkz. Chwolson, *Grabinschriften*, N. F.; < aynı yazar. *Nadpisi*> Keza S. S. Slutsky'nin *Nadpisi*; *K semireçenskim nadpisyam* ve F. Y. Korş'un *O turetskom yazıke semireçenskix nadpisey* adlı makalesine bkz. Eski Türk Nesturî kitabelerinin tetkiki konusunda bkz. Malov, *Drevnetyurskaya pismennost Mongolii*, s. 75-86 – S. K.>

2 Keraitler Moğolistan'da Orhon nehrinin doğu sahilinde yaşıyorlardı. Onların Hıristiyanlığı kabulü konusunda aşağıya bkz. Reşidüddin'in Keraitler hakkındaki kaydı ilk önce Saint-Martin tarafından tercüme edilmiş (*Mémoires*, t. II, s. 280) ve ondan sonra sık sık kaynak olarak kullanılmıştır.

3 < Hıristiyanlığın (özellikle Nesturîliğin) Orta Asya'ya yayılma tarihi konusunda en yeni çalışmalar şunlardır: Nau, *L'expansion*; Mignana, *The early spread of Christianity*; Klyaştorny, *Sudjinskaya nadpis*, s. 168-169. Diğer dinler konusunda daha ileri, dn. 53'e bkz. - Yu. B.>

Yedisu hakkında en eski bilgileri Çin kaynaklarında buluyoruz. İlk Çin elçisi Batı Türkistan'a M. Ö. 140 yılında gitmişti[4] ve o tarihten itibaren Çinlilerin Türkistan halklarıyla ilişkileri Miladi II. Yüzyıl ortalarına yani onlar tarihten çekilinceye kadar tam üç yüzyıl boyunca kesintisiz devam etmişti. O sıralar Yedisu'da göçebe Usunlar yaşamaktaydı. Çin kaynaklarından Usunların diğer Şamani göçebelerle aynı kültürel gelişim aşamalarından geçtikleri anlaşılmaktadır. Usunların toprakları gür meralarla ve çam ormanlarıyla kaplıydı, ama çok yağmurlu ve soğuktu.[5] Doğu Türkistan'dan Batı ucuna[6] giden ana kervan yolu Kaşgar ve Fergana üzerinden geçiyordu[7] ve Yedisu henüz kültür faaliyetleri alanından uzaktaydı.[8]

---

4 <Bu makaleyle ilgili olarak E. Chavannes'in eleştiri yazısında (RHR, vol. XLV, s. 123) Bartold'un sözünü ettiği Chang Ch'ien'in batıya M.Ö. 138'de gittiği, daha sonra Hunların eline esir düşerek muhtemelen 128'de Orta Asya'ya geldiği ve Çin'e ancak M. Ö. 126'da döndüğü belirtilmektedir. Yu. B.>

5 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 64. Bu bilgi *Tsin-han-şu* (Eski Han Tarihi)nden alınmıştır ve Biçurin'in çevirisinde şu şekildedir: "Arazi düz ve meralarla kaplı; ülke yağmurlu ve soğuk. Dağlarla çok çam ormanı var. Usunlar tarımla ve bağcılıkla uğraşmıyor; mera ve su kaynaklarını takip ederek sürüleriyle göçebe halde yaşıyorlar. Görenekleri Hunlarınki gibidir. Onların topraklarında çok at var. Zenginlerin 4000-5000 baş at sürüleri var. Halkı sert, aç gözlü ve hain. Genel olarak vahşete meyilli." Daha sonraki yorumcu <Yan> Shih-ku (VII. Yüzyıl) bu bilgilere şu satırları ilave etmektedir: "Usunlar, Batı ucunda yaşayan diğer yabancılardan simaen çok farklılar. Mavi gözleri ve sarı sakallarıyla maymuna benzeyen bugünkü Türkler, onların torunları olmalı." Vivien de St. Martin'inde (*Les Huns Blancs*, s. 32) bu satırlar şu şekilde tercüme edilmiş: "İls avaient les yeux bleus (ou vendâtres), le barbe rouge, et assemblaient à des singes, dont ils tiraient leur origine." F. Hirth'in Almanca çevirisi (*Ueber Volga-Hunnen*, s. 276) Biçurin'in çevirisiyle örtüşmektedir.

6 <Rusçada *zapadnaya kraya* şeklinde geçen bu ifade Si-yü'nün karşılığı olarak verilmektedir ve "batı bölgesi, batı ucu" anlamındadır ki, genel olarak Fergana vadisi ve çevresini ifade etmektedir. Biz burada "Batı bölgesi" veya "Batı ucu" şeklinde yazarken tamamen keyfi davrandık. – A.B.>

7 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 63 (Tsin-han-şu'dan): "Su-le (Kaşgar'dan sonra batıya doğru uzanan ana yol Fergana, K'ang-kü ve Da Yüeçilere gidiyordu."

8 Usunlardan en son V. Yüzyılda söz edilmektedir. Grigor'yev (*Saki*, s. 148) onların bakiyelerini Kırgızların <Kazakların- Yu. B.> Cungarya'da yaşayan Usun boyunda görmektedir. Onların bir kolu olan Sarı Uysunlar kendilerini büyük ve güçlü bir halkın torunları olarak görmektedirler. Grigor'yev, bu bilgiyi Valihanov'un *Oçerki Djungarii*, s. 195'den almıştır. ZVORAO'nun VIII. cildinde Petrovsky (*K statye "O xristianstve v Turkestane*", s. 150) günümüzde üç Kırgız oymağının Alçın, Argın ve Usun adını taşıdığını kaydetmektedir. Radloff (*Kutadgu bilik*, Radloff neşri, I, s. LVIII, LXXXI) Usunları "Batı Türk kabilelerinden" saymaktadır. Keza Aristov'un görüşü için bkz. MSOS, Jg, I, Abt. I, 1898, s. 200; <Bkz. Aristov, *Etniçeskiy sostav*, s. 17, 23-26> ve Parker'in karşı görüşü için (*A thousand years*, p. 254). <Usunlar hakkında daha detaylı bilgi için Bartold'un külliyatının II. Cilt, I. Blm, s. 26-30, 513-514'e bkz. – Yu. B.>

Çinlilerin "Batı bölgesi"yle II. Yüzyıl ortalarında kesilen ilişkileri ancak V. Yüzyılda tekrar başlamıştır. Bu süre zarfında sözü edilen ülkede vukû bulan olaylar hayli dikkat çekiciydi. "Kuzey Hanedanları Tarihi"ne göre Batı bölgesindeki hükümdarlıklar "kendi aralarında ilişki halinde idiler ve onlarda vukû bulan olaylar hakkında sarih bir bilgi edinme imkanı yoktur."[9]

VI-X. Yüzyıllarda yaşayan Çinli tarihçiler Orta Asya halklarının atalarından ziyade kültürleri hakkında fazlasıyla bilgi vermektedirler. Artık biri Mâverâünnehr, diğeri Uyguristan'da olmak üzere ortaçağ sonlarına kadar önemini muhafaza eden iki kültür merkezi[10] buluyoruz. Daha ileride göreceğimiz gibi, Yedisu'da Uygur kültüründen ziyade Mâverâünnehr kültürü haddinden fazla yayılmıştı. Usunların kuzeybatısında yaşayan göçebe Yüeban halkının kültürü hakkında sarih bilgiye sahibiz. Yüebanlar, Çinlilerin onlar hakkındaki 'Hunların torunlarıdır' ve 'onların âdetleri ve dilleri Kao-kui (Uygurlar)ınki ile aynıdır; ama temizlikleri ve her gün üç defa yıkanmaları ile diğer göçebelerden ayrılırlar'[11] şeklindeki kaydına nazaran muhtemelen Türk idiler.

Fergana ve Kaşgar üzerinden geçen önceki yol daha kısa ve kullanışlı ise de, ilk defa VII. Yüzyılda Batı Türkistan'ı Yedisu üzerinden Doğu Türkistan'a bağlayan bir güzergahtan söz edilmektedir. Bu kervan yolunun kullanılmasının bazı sebepleri vardı. Öncelikle Yedisu, tüm Orta Asya ve Doğu Avrupa'nın bir kısmını hakimiyet altına alan Türk hanlarının (Altay civarında) yaşadıkları bölgeye giden yol üzerindeydi ve bu göçebe hanların otağlarının bulunduğu yerler daima önemli ticaret noktaları haline gelmişti. Türk İmparatorluğu 581'de ikiye bölünmüştü ve Batı Türk hanları daha ziyade sabık Usun topraklarında[12] yaşıyorlardı ki, bilhassa tacirleri Yedisu'ya çeken husus bu idi. Diğer yandan birkaç on yıl bölgede yaşayan Hsüan Tsang'ın (648) kaydına göre[13] VII. Yüzyılda Fergana'da meydana gelen karışıklıkların da bunda rolü olmuştur. Yeni kervan yollarının ortaya çıkışının yerleşik düzen ve uygarlığın gelişmesini etkilememesi mümkün değildi.

9 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 137.
10 Age., s. 149-158 ve 181-189.
11 Age., s. 163. Ayrıca Radloff'un *Kutadgu bilik*, I, s. LXI'deki kısa kaydı ile Hirth'in *Ueber Volga-Hunnen*, s. 274'e bkz. Çinlilerin Yüe-ban şeklindeki çeviriyazımlarının mahalli söyleniş şeklinin ne olduğu bugüne kadar açıklığa kavuşturulmamıştır.
12 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 341; Parker, *A thousand years*, s. 235.
13 Hsüan Tsang, Julien çev., I, 17.

Batı Türkistan'ın kültürel durumu hakkında en doyurucu bilgi, 629[14] yılında bu bölgede bulunan Hsüan Tsang'a aittir. Hsüan, Aksu'dan hareketle büyük güçlüklerle Tanrı Dağları'ndan (muhtemelen Bedel geçidinden[15]) geçerek Issık-göl'ün güney sahilini takiben Suy-e (Çu) nehrine ulaşmıştır. Burada değişik ülkelerden gelen tacirlerin buluştuğu bir şehir[16] vardı. Onun batısında her birinin başında birbirinden bağımsız beylerin bulunduğu birkaç şehir yer alıyordu, ama tüm beyler Türklerin tebaası idiler. Çu nehri sahilindeki şehirden Ge-şu-anna[17] Krallığı'na kadar uzan topraklara Su-li[18] deniliyordu. Kendine özgü dili ve 32 harften[19] oluşan bir alfabesi bulunan halkı da aynı adı taşıyordu. Tarih kitapları vardı ve kitapları birbirlerine izah ederlerdi. Kitabı yukarıdan aşağı doğru okuyorlardı. Dış görünümleri itibariyle uzun boylu oldukları; pamuklu dokuma, deri ve yün elbise giydikleri; genellikle saçlarını tek parça halinde örüp tepesini tıraş ettikleri, bazen de kafalarını tamamen tıraş edip, alınlarına ipek bir şerit bağladıkları kaydedilmektedir. Zayıf karakterli, yalan söylemeye, hainliğe meyyaldiler; açgözlüydüler ve her türlü hilekârlığa müheyya idiler. Daha zengin olanlar daha fazla saygı görürdü; ama dıştan bakınca zenginleri fakirlerden farklı değildi. Halkın yarısı ziraatla, diğer yarısı ise ticaretle uğraşırdı.[20]

Ge-şu-anna Krallığı (Müslüman kaynaklarında Saganiyan, Çin kaynaklarında yalnızca Şı[21]) Semerkand'ın güneyindeydi.[22] Hsüan Tsang'ın anlattıkları,

---

14 Bu makalenin Rusça neşrinde 648 tarihi yanlışlıkla kervan yollarının ortaya çıkışıyla ilgili olarak verilmiştir. Hsüan Tsang'ın yolculuğu 16 yıl (629-645) sürmüş ve bunun da büyük kısmı Hindistan'da geçmiştir. Bkz. *Jizneopisaniye Syuan Tszana*, per Jul'yena, s. VIII.

15 Bu geçit o sıralar dahi bu adla (Çin kaynaklarında Bada <Boda> dağı) geçiyordu; Deguignes (*Histoire générale des Huns,* t. I, pt. 2, p. LXV) sözcüğün Han hanedanının ilk yıllarındaki Çinli coğrafyacılar tarafından kullanıldığını belirtmektedir.

16 Yerli halkın Suyab dediği şehir (daha ileriye bkz.)

17 <Şimdiki çeviriyazımı Ch'e-shu-anna.>

18 <Yazılış şekilleri birbirine çok yakın olduğu için Su-le (Kaşgar) ile Su-li (Soğdiyana) yı birbirine karıştırmamak gerekir. – A. B.>

19 <Julien'in çevirisinde (1/13) böyle. Beal'in çevirisinde (I, 27) "30 civarında", Yu. A. Zuyev'de ise (*Kitayskiye izvestiya*, s. 91) – "30'dan fazla" şeklinde. E. Chavannes'e göre (RHR, vol. XLV, s. 124) Çince metinde "20 harften fazla" denilmektedir. T. Watters (*On Yuan Chwang's travels*, vol. I, p. 71): Çince metnin üç değişik neşrinde "yalnızca 20", bir başka neşrinde ise "30 harf" denilmektedir. – Yu. B.>

20 Hsüan Tsang, Julien çevirisi, I, 12-13.

21 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 246-247; Tomaschek, *Sogdiana*, s. 119.

22 Hsüan Tsang, Julien çevirisi, II, 283. Şimdiki adı Hissar olan bu bölge eski Keş'le özdeşleştirilmektedir. Bu tespitin yanlışlığı Petrovsky (*K statye "O xristianstve v Turkestane"*, s. 150) tarafından ortaya konulmuştur. Bilindiği gibi Keş, Hissar'a değil şimdiki Şehrisebz'e tekabül etmektedir. Saganiyan veya Çaganiyan hakkında bkz. Tomaschek,

Amu-derya ile Çu arasındaki ülkelerin kültürünün aynı olduğunu varsaymamızı gerektirmektedir. Çok büyük ihtimalle bu kültürün merkezi Semerkand'dı. Hsüan Tsang'ın anlattığına göre Semerkand sakinleri sanatkâr ruhluydular ve komşuları için örnek teşkil ediyorlardı.[23] Çinli tarihçilerin kayıtlarından da Semerkand'ın daha fazla siyasî önemi haiz olduğu anlaşılıyor.[24]

Hsüan Tsang'ın güzergahı, göründüğü kadarıyla "T'ang Hanedanı Tarihi"nde belirtilen güzergahla örtüşmektedir.[25]

Issık-göl'den batıya doğru 40 li mesafede Tung şehri.

Oradan 110[26] li mesafede Hole[27] şehri.

Oradan 30 li mesafede Yeçi[28] şehri.

Vadiyi geçtikten sonra Sui-şe-Çuan[29] nehri ağzına ulaşırsın.

Oradan 80 li mesafede Filo-tsang-tsung[30] şehri.

Oradan 20[31] li mesafede, öncekinin batısında Sui-ye şehri vardır. Onun kuzeyinde Sui-şe-şui[32] çayı akar. Nehrin 40 li kuzeyinde Türk hakanlarının oturdukları Çedan dağı bulunur.[33]

Sogdiana, s. 38; Ge-şu-anna veya Keş (eski şekli Kiss) için ise Marquart, *Die Chronologie*, s. 56-57.

23 Hsüan Tsang, Julien çevirisi, I, 19.

24 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 182. (Kuzey Hanedanları Tarihi"nden) metin: "Kang, güçlü bir devlet sayılır. Batı ucu'ndaki Mi, Şı, Tsao, Ho, Küçük An, Naşebo, Wu-na-ho, Mu gibi beyliklerin çoğu onun hakimiyeti altındadır." Bu şehirler hk. Bkz. Marquart, *Die Chronologie*, s. 58-64.

25 Daha fazla bilgi Deguignes, *Histoire générale des Huns*, t. I, pt. 2, p. LXVI'da vardır. Güzergahlar konusunda ayrıca bkz. Hirth, *Nachworte*, s. 72-73. <Her halükârda Hirth'deki okuyuşu ve mesafeleri (bu eserin Bartold tarafından yapılan Rusça neşrine uygun olarak) nazar-ı itibare almak gerekiyor. Deguignes'deki okuyuşlar ve mesafeler net değildir ve yanlıştır. – Yu. B.>

26 Hirth'de 130 li.

27 <Bugünkü çeviriyazımı Ho-le.>

28 <Hirth'in Almanca çevirisinde böyle; Rusça neşrinde "Şe-chi". Bkz. Bir sonraki dn. – Yu. B.>

29 Hirth'de "boğazdan Sui-ye ağzına çıkarsın" şeklinde. <Ye ve şe, aynı hiyeroglifin iki farklı okunuşudur, ama T'ang döneminde eski är'in "ye" şeklinde okunuşu olsa gerektir. Bkz. Karlgren, *Phonologie*, s. 859. Yu. B.>

30 Hirth'de "şimdiki Tokmak'ın yerinde bulunması gereken Ley-lo şehri."

31 Hirth'de – 40.

32 "Hirth'in Almanca çevirisinde böyle; Rusça neşrinde Sui-şe ve Suy-şe-şui idi. – Yu. B.>

33 Hirth'de "Genelde On Ok hakanının yaşadığı yer" şeklinde.

Suy-e'den batıya doğru 10[34] li mesafede Migo[35] şehri.

Oradan 30 li mesafede Sin şehri.

Oradan 60 li mesafede Dun-tsang şehri.

Oradan 50 li mesafede Osubolay[36] şehri.

Oradan 70 li mesafede Tsuylan şehri.

Oradan 10 li mesafede Do-tsian şehri.[37]

Oradan 50 li mesafede Dalose[38] şehri (Talas veya Taraz).

Bu güzergaha tekrar döneceğiz.

Çinli tarihçiler Mâverâünnehr halkını Buddist olarak[39] göstermektedirler; diğer halkların dinleri konusunda Çin kaynaklarına fazla güvenilmez. Çünkü onlarda bazen aralarında hiçbir ilişki olmayan dinler birbiriyle karıştırılmaktadır.[40] En-Nedîm'e göre burada yaşayan Buddistler Maniheistlerin atalarıydılar;[41] *Fihrist*'in bir başka yerinde "Bu din (Buddizm) Mâverâünnehr halkının büyük kesimi arasında İslam'dan önce ve daha eskiden mevcuttu قبل الاسلام و فى القديم kabl'el İslam ve fi'l kadîm) denilmektedir.[42] Bu kayıttan Buddizmin Mâverâünnehr'de İslamî fetihten önce hakim din olduğu anlamını çıkarmamız gerektiği kanaatinde değilim. (Örneğin) Hsüan Tsang dolaştığı tüm topraklarda Buddist tapınak ve manastırlarından etraflıca söz etmesine rağmen, Amu-derya'nın hemen yakınlarındaki bölgeler hariç Mâverâünnehr'in hiçbir yerinde Buddizm'den söz etmez. Hsüan Tsan'ın Çince biyografisinde,[43] Semerkand hükümdarı ve halkının Budda öğretisine inanmadıkları, yalnızca ateşe taptıkları anlatılmaktadır. Gerçi iki Buddist manastırı vardı, ama metruk bir haldeydi; yabancılar kalmak için bu manastırları aramaya kalktıklarında yerli halk tarafından öfkeyle kovulmuşlardı. Hsüan Tsang burada Buddizm'i canlandırmak istemiş, hükümdar da onun tarafını tutmuş ve her iki manastır yeniden ziyaretçilerle dolmuş. Bence bu iki manastırın

---

34 Hirth'de 40 li.
35 Hirth'e göre Mi ülkesinin şehri.
36 <Aşibulay>
37 Hirth'de – Şuy-tsian
38 <Dalosı>
39 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 183; "Budda'ya tapıyorlar" (Kang şehri sakinleri konusunda) ("Kuzey Hanedanları Tarihi"nden).
40 Bretschneder, *Researches*, vol. II, s. 294.
41 Flügel, *Mani*, s. 105.
42 *Fihrist*, I, 345.
43 *Jizneopisaniye Süan Tsang*, per. Jul'yena, 59-60.

geçici süre için faaliyete geçişi kısa ömürlü olmuştur. Hsüan Tsang'ın kaydından Doğu Türkistan'da Hint alfabesi, Batı Türkistan'da ise başka bir alfabe kullanılmakta olduğu anlaşılıyor. Çinli tarihçiler, Hint alfabesinin Doğu Türkistan ve Afganistan'da yaygın olduğunu belirtmekte, ama Mâverâünnehr ve Uygur alfabesi için özel bir terim (*hu-şu* 'barbar yazısı) kullanmaktadırlar.

Mâverâünnehr alfabesi konusunda, elimizde, burada ve Semerkand'da halkın kitaplarda Mani alfabesinin kullandığını belirten en-Nedim'in kaydı mevcuttur.[44] İran'da ve Roma İmparatorluğu'nda henüz III. Yüzyılda dini takibata maruz kalan çeşitli düalist mezhep taraftarları Mâverâünnehr'e göç etmeye başlamışlardı. Bunların çoğu da Maniheistti ve iyi teşkilatlanmış olmaları onlara bir çok kapıyı açmış, bölgede hakim konuma gelmişlerdi. Diğer düalistlere gelince, Deysanîler Horasan ve Çin'e dağılmışlardı, ama birbirinden kopuk vaziyetteydiler ve tapınakları yoktu;[45] Mazdakîler – Şehristanî'nin kaydına göre,[46] - Semerkand, Şaş ve İlak'a yerleşmişlerdi. Galip ihtimalle onlar Sır-derya ile Çu arasındaki ülkelerde ilk kültür yayıcıları idiler, ama bilâhare[47] Maniheistlerden sayıca çok az oldukları için onların etki alanına girdiler. Sâmânîlerin ülkesinde Hanefi mezhebi hakimdi; devletin kuzey uçlarında muhtemelen komşu Türkler arasında İslam'ı ilk yayan Şafiiler[48] yaşamaktaydılar ki, bu durum Hanefi mezhebinin Türk halkları arasında yayılmasını engellememiştir. Kısacası, daha ileride de göreceğimiz gibi, Mazdakizm Mâverâünnehr halkı arasında oldukça güçlü idi ve etkisini sürdürmekteydi.

IV. Yüzyılda Doğuda önemli ölçüde Hıristiyan hareketi başlamıştı (muhtemelen bazı misyonerler buraya daha önce gelmişlerdi); 334'de Merv'de bir Hıristiyan piskoposluğu görmekteyiz. Ama Hıristiyan yayılması düalist faaliyetlere göre bariz şekilde zayıftı. Pers hükümdarlarının Hıristiyanlara karşı dini takibat başlatması, Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda hakim din haline gelmesinden sonra Batı İran'daki Hıristiyanların (ki oradaki Hıristiyanlar Doğudakilerden hayli fazlaydılar) kolayca Roma topraklarına kaçabildikleri sırada başlamıştı. Bundan başka Rafızilerin yayılışı, yabancı propaganda olarak görüldüğü için, her yerde sıkı takibat altındaydı. Buddistler, Hıristiyanlar ve Marchionitler

44 Flügel, *Mani*, s. 166-167. <Rusça neşrinde "… dini kitaplarında Mani alfabesini kullanıyordu ve bu yüzden ona "kalem-i din قلم دين" diyorlardı şeklinde. – Yu. B.>
45 Age., s. 161-162.
46 Haarbruker çevirisi, I, 293.
47 <Almanca çevirisinde "böylece" (ebenfalls). – Yu. B.>
48 Makdisî, 323.

Horasan'a kapağı atmışlardı;[49] Deysanîler, Maniheistler ve Mazdakîler Sâsânî İmparatorluğu sınırları ötesinde necat bulabilirlerdi. Hsüan Tsang, Mâverâünnehr alfabesine *suli* dediklerini kaydetmektedir ki, büyük ihtimalle Süryani alfabesi (*şuri*) kastedilmektedir.[50] Bilindiği gibi İran'da yaygın olan her dinin kendine özgü bir alfabesi vardı, ama bunların prototipleri veya kökeni Süryani alfabesi idi. Arap kaynaklarından Maniheistlerin kutsal kitaplarının genellikle Süryani dilinde yazıldığını biliyoruz.[51] Hsüan Tsang'ın işaret ettiği harf sayısı da Hıristiyanlarınki ile değil, daha ziyade Maniheistlerin alfabe harf sayısıyla örtüşmektedir. Bilindiği gibi Suriye Hıristiyanlarının alfabesinde 22 harf vardı ve yalnızca Tirhanlı gramerci İlya (altı nefesli harf ve Yunanca $^{\gamma}$ ve $^{\pi}$ ilave ederek) bunu otuza çıkarmaktadır.[52] Maniheistlerin alfabesi daha zengindi ve en-Nedim'in kaydına göre Arapça'dakinden yani 28'den daha fazla harf vardı.[53] Sâsânîler döneminde Hıristiyanlığın Mâverâünnehr'de yayıldığını gösteren herhangi bir veriye ve tarihî araştırmaya sahip değiliz.[54] Yalnızca henüz VI. Yüzyılda Hıristiyanların Semerkand'da piskoposlukları olduğu şeklinde bir tahmin var (bu konu üzerinde durulacaktır).[55]

---

49 Buddistler konusunda bkz. Rozen, ZVORAO, t. III, s. 161; krş. Birûnî, *İndiya,* Sachau neşri, 10-11; Sachau çevirisi, I/21; orada sık sık Buddistlerin "Belh'in doğusunda" bir yere gitmek zorunda oldukları belirtilmektedir. Marchionitler için bkz. *Mani,* s. 160.

50 Gutschmid'in (*Kleine Schriften*, Bd III, s. 280) de gösterdiği gibi bu sözcüğün Kaşgar'ın diğer adı olan Sule'yle ve keza Bundeheş'deki (Tomaschek, *Sogdiana*, s. 12) Sūrik'le (שוריך ve سوريك) benzerlik arzetmesi de bence bir tesadüf değildir. Marquart'ın (*Die Chronologie*, s. 56) Sulik=Sogd hakkındaki görüşü ile Bartold'un itirazını (*Die alltürkischen Inschriften*, s. 22, Anm. 1) krş.

51 Bizzat Mani'nin yazdığı yedi büyük eserden altısı Süryaniceydi ve yedincisi de Farsça değildi. (Flügel, *Mani*, s. 102).

52 Nestle, *Syrische Grammatik*, s. 2.

53 Flügel, *Mani,* s. 166-167.

54 Guidi'nin 410-467 yılları arasındaki sinodlara katılan Nesturî piskoposlarla ilgili yayınladığı (*Ostsyrische Bischöfe*) listede Mâverâünnehr patriklerine rastlamıyoruz. 577'de ܡܟܪܢ şehrinin (Musul elyazmasında böyle) pispoposundan söz edilmektedir. Guidi bu şehrin Semerkand olduğu görüşünde; ama Bizans elyazmalarında da ܡܟܪܢ. kelimesi geçmektedir. 553'de ܡܪܘܪܘܕ,'den bir piskopostan bahsedilmesi enteresandır. Bu şehir muhtemelen daha sonraki Merverrûd'dur (şimdiki Murgab boyundaki Meruçak); <V.V. Bartold, bu makalenin Almanca çevirisinin yayınlanmasından kısa süre sonra Merverrûd'un Meruçak'ın bulunduğu yerde değil, şimdiki Bala-Murgab'ın yerinde olduğu sonucuna varmıştır; bkz. Bartold, *Merverrûd.* – Yu. B.) Bu patriklik hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

55 <Arap fethine kadar Orta Asya'da Buddizm, Hıristiyanlık ve Maniheizmin yayılışı konusunda bkz. Belenitsky, *Voprosı ideologii i kul'tov Sogda*, s. 36-52. Maniheizm konusunda Klima'nın *Manis Zeit und Leben* adlı eserine; VIII-X. Yüzyıldan önce Orta Asya'da

II

VIII. Yüzyılda değişik Türk kabileleri arasındaki sürekli savaşlar ülkeyi tehlikeli bir hale getirmişti. Çinlilerin ifadesiyle Talas şehrindeki çiftçiler “zırhlı dolaşıyor ve birbirlerini esir ediyorlardı.”[56] Her ne kadar ülkenin nihai fethi daha sonraları Halife Mûtasım (833-843) zamanında tamamlanmış ise de, Araplar VIII. Yüzyılda Kuteybe’nin fetihleri sayesinde Mâverâünnehr’e müstekar bir şekilde yerleşmişlerdi.[57] Talas nehri sahilindeki savaş (751 Temmuzu) Çin’in Batı Türkistan üzerindeki hakimiyetine son vermiş;[58] daha sonraki on yıl zarfında Karluk Türkleri (Çin kaynaklarında Ho-lo-lu, Arap kaynaklarında خرلخية ، خرلخ) Yedisu’yu ve Sır-derya bölgesinin doğu kesimini ele geçirmişlerdi.[59]

Arapların Orta Asya halklarıyla olan ticari münasebetleri henüz VIII. Yüzyılda başlamıştı. Artık Çin’e giden önceki yoldan başka daha önce zikredilmeyen yeni bir kervan yolu vardı. Çin kaynaklarına göre Arap tacirler her üç yılda bir Kuça’dan Kırgızların Yenisey’in yukarı akımındaki başkentine ipek yüklü kervanlar gönderiyorlardı ve aynı yol Tibetlilerce de kullanılmaktaydı. Tacirler yolda Karlukların topraklarında durarak onlardan Uygurların saldırılarına karşı muhafız birlikleri alıyorlardı.[60] Muhtemelen değişik dinlere mensup misyonerler de bu kervan yollarını kullanıyorlardı.

Düalist öğreti Mâverâünnehr’de oldukça sağlam bir şekilde yerleşmişti ve düalistlerin isyanı ancak büyük zorluklarla bastırılabilmişti. İsyanın elebaşları

---

kullanılan alfabeler konusunda ise bkz. Oransky, *Vvedeniye*, s. 154-163, Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 9-41. S. K.>

56 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 245; Almanca çevirisiyle krş: Hirth, *Nachworte,* s. 71.

57 Balazuri, 431.

58 Bu savaşla ilgili olarak Arap (İbn el-Esîr, Tornberg neşri, V, 344; Taberî ve Balazuri bu savaştan bahsetmezler) ve Çin (Klaproth, *Tableau historique*, s. 213; krş. Hirth, *Nachworte*, s. 82) kaynaklarında bilgi vardır. Karabaçek’in makalesinde (*Das arabische Papier*, s. 113) yanlışlıkla 755 yılı verilmiş. <E. Chavannes’in belirttiği gibi (RHR, vol. XLV, s. 124) esasen Karabaçek’te Temmuz 751 tarihi gösterilmektedir. – Yu. B.>

59 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 152; Marquart, *Die Chronologie*, s. 25. İbn el-Esîr’de (Tornberg neşri, V, 152) Karlukların henüz H. 119 (737) tarihinde Toharistan civarında gösterilmesi tuhaftır. Aynı bilgi Taberî’de de (II, 612) vardır ki, muhtemelen bunlar Karlukların bir kolu idiler. (Bkz. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften*, s. 27). Aynı bölgede, fakat Amu-derya’nın kuzeyinde Hsüan Tsang (Julien çev., I, 26) Si-su (Hi-su) veya Ho-ou Türklerinden söz etmektedir; Tomaschek (*Sogdiana*, s. 40) bunların Guzlar olduğu teklifinde bulunmaktadır.

60 Burada, Orhon boyunda yaşayan ve oradan hakimiyet alanını batıya doğru genişleten halkın kuzey kolundan söz edilmektedir. Ticarî ilişkiler için bkz. Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 449; Klaproth, *Tableau historique*, s. 172; Parker, *A thousand years*, s. 259.

komşu Türklerden yardım istiyor ve bazen de bizzat göçebelere müracaat ediyor ve kendi öğretilerini onlar arasında yayıyorlardı.[61] Son büyük düalist hareketin önderi Mukanna'nın isyanı 780'de bastırılmıştı. Kadınların toplumun ortak malı sayıldığına bakılırsa galiba onun öğretisi Mazdakîlerden esinlenmişti. Mukanna'nın öldürülmesinden sonra da mezhebi varlığını sürdürdü. Gerçi mezhebin sâlikleri kendilerini Müslüman olarak takdim ediyorlardı, ama namaz kılmıyor, gusül almıyor ve oruç tutmuyorlardı; kadınlar yine önceki gibi herkesin ortak malıydı.[62] Makdisî'nin anlattığına göre bu insanlar beyaz elbise giyiyorlardı ve itikat yönünden *zındıklara* yakındılar.[63] Narşahi'nin[64] çevirmeni Ahmed ibn Muhammed zamanında (ki çeviri 522/1128'de yapılmıştı) dahi bu mezhep Keş, Nahşeb ve keza bazı Buhara köylerinde yayılmıştı.[65] Afganistan'ın kuzey taraflarına ve Amu-derya'nın yukarı akımlarına yolculuk eden yeni seyyahların dikkatini çeken bazı gelenekler de Mazdakîlerin etkisini açıklamakta kullanılabilir. Örneğin Elphinstone, Hezârelerde (Kuzey Afganistan'da yaşayan halk) karısının evinin kapısının önünde bir çift ayakkabı gören bir erkeğin hemen oradan uzaklaştığını[66] anlatmaktadır ki, aynı şeyi Ahmed ibn Muhammed[67] Mâverâünnehr rafızîleri hakkında nakletmektedir.

Narşahi'nin eserinden İslam'ın Mâverâünnehr'de nasıl hızlı bir şekilde yayıldığını çok iyi anlıyoruz. İslam'a karşı olanların büyük çoğunluğu zengin kişilerdi; fakirler ise Arapların her camiye gelişinde iki dirhem ödedikleri grubu oluşturuyorlardı. Buhara'da ilk Cuma mescidi Kuteybe tarafından 94/712-13 yılında, ikinci mescit ise, halkın çoğunluğu kâfir olmasına rağmen, 154/771'de

61 *Fihrist*, I, 345; Birûnî, *Âsâr al-bâqiya*, Sachau neşri, 210-211; Sachau çev., s. 193-194.

62 *Narşahi*, Schefer neşri, 73. <Mazdakîlerde ve Mukanna taraftarlarında "kadının toplumun ortak malı" olması meselesinde bu külliyatın II. Cildinin I. Blm., s. 217, dn. 31'e bkz. Yu.B.>

63 Makdisî, 323. Kudüs'e artık eskiden olduğu gibi "Beyt-el-Mukaddes" değil, "Beyt-el-Makdis" denildiği için biz de Makdisî şeklini kullanacağız. De Goeje'nin Makdisî şeklinin kullanılmasına itirazıyla (JA, sér. 9, t. XIV, p. 367) krş. Biz bu itiraza karşı cevap olarak Sem'ânî'nin Kitâb al-ansâb (Az. müz. elyazmaları, l. 4176) adlı eserinde Mukaddesi değil, Makdisî şeklinin kullanıldığını belirtiyoruz. "Zındık زنديق " kelimesinin değişik anlamları için Rosen'in *Dva slova* adlı makalesine bkz. Burada "zındık" kelimesinin bazen Buddist anlamında da kullanıldığı dikkat çekmektedir.

64 <Yazar kelimeyi ısrarla Nerşahi şeklinde yazmışsa da, biz Türkiye'de genel kabul gören "Narşahi" şeklinde yazmayı tercih ettik. – A.B.>

65 *Narşahi*, Schefer neşri, 73.

66 Minayev, *Svedeniya*, s. 185 (Elphinstone, *Account*, vol. II, s. 202-214).

67 *Narşahi*, Schefer neşri, 73.

kurulmuştu.[68] Her halükârda İslam'ın tüm Mâverâünnehr'de yayılması ülkenin Araplar tarafından nihai fethinden daha önce değil, gördüğümüz gibi, ancak IX. Yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir.

O sıralarda Türk halkları arasında yapılan İslamî propaganda hakkındaki bilgiyi yalnızca Yakut'ta buluyoruz.[69] Halife Hişam ibn Abdülmelik (724-743) İslam'a davet etmek üzere Türk sultanına[70] bir elçi gönderir. Elçi, sultana İslam'ı anlatır. Sultan, onun huzurunda ordusuna resmi bir geçit yaptırır ve sonra şöyle der: "Söyle şu elçiye, efendisine desin ki: Bu insanlar arasında berberler, demirciler ve terziler yok; eğer bunlar Müslüman olurlarsa, İslam'ın kurallarını uygulayacaklar ve o zaman geçimlerini neyle sağlayacaklar?"[71]

Yine bu dönem için Mâverâünnehr'deki Hıristiyanlık konusunda İslamî kaynaklarda bilgi bulmaktayız. En-Nedîm, Soğdiyana halkının düalist ve Hıristiyan olduğuna dair güvenilir birinin (الثقة) sözünü nakletmektedir[72] ki, Müslümanlardan hiç söz edilmemesi bu bilginin muhtemelen Arap hakimiyetinin ilk dönemine ait olduğunu göstermektedir. Narşahi,[73] Buhara'da, kendi döneminde Arap Benî Hanzala (بنو حنظله) kabilesinin camisinin bulunduğu bu yerde daha önce bir Hıristiyan kilisesinin (كليساى ترسايان) mevcut olduğunu kaydetmektedir.

---

68 Age., s. 47, 48, 58.

69 Mu'cem, I, 839. <Makalenin Rusça neşrinde "… yalnızca Yakut'ta bir kayıt vardır" şeklindedir. – Yu. B.>

70 Makalenin Rusça neşrinde, burada ve daha sonrasında "sultan" yerine "hükümdar" kelimesi yer almaktadır. – Yu.B.>

71 <Bu hikayenin detayı için bkz. Marquart, *Skizzen*, s. 290-291.- S. K.>

72 Fihrist, I, 18. Bu arada قرنكث kelimesine bir ها ilave edilebilir. En-Nesefi (Kandiya, Asya müz. elyazmaları. Aa 574 ag, l. 8 i abb 574 ag, l. 3; her iki yazmada فرنكث şeklinde) bu şehrin Kuteybe'nin çağdaşı Semerkand hükümdarı غورك tarafından kurulduğunu kaydetmektedir. (Taberî'nin naşirleri غوزك şeklini almışlar, ama Çinçe wu-letsia'nın da gösterdiği gibi غورك olarak okumak gerekir; krş. Marquart, *Die Chronologie*, s. 8, Tomaschek, *Sogdiana*, s. 78'e atfen.) Hükümdar bu şehri kardeşine hediye etmişti. Pek muhtemeldir ki, Semerkand'ın Araplarca fethinden sonra Müslüman olmak istemeyen aristokrat kesim göç etmiş ve özel bir şehir kurmuşlardır. Aynı şey Buhara'da da olmuştur. (*Narşahi*, Schefer neşri, 47, 62). En-Nedîm'in sözünü ettiği قرنكث şehrinde Semerkand'daki Türk hanedanına bağlı Türkler yaşıyordu. Bu konuda başka veriler de mevcut. Bu kelimeyi her yerde فرنكث (Firinket) şeklinde okumak gerekir. Şehirle ilgili detaylı bilgi için bkz. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften*, s. 22. <Keza bkz. Bartold, *Turkestan*, I, s. 147.>

73 Schefer neşri, 52.

Bizzat Nesturîlerin kendi kiliselerinin tarihiyle ilgili anlattıkları da birbiriyle tezat teşkil etmektedir. Herat, Semerkand ve Çin'deki metropolit binalarının kurucusu olarak kimileri patrik Salibzaha (701-02 – 729-30), kimileri Şila (504), kimileri de Ahey'i (411-415-16) göstermektedirler.[74] Yule, bu bilgiden hareketle, Ahey'in Herat'ta, Şila'nın Semerkand'da bir piskoposluk (metropolitlik değil) kurduğu, Salibzaha'nınsa piskoposları metropolit derecesine yükselttiği sonucuna varmayı düşünmüştür.[75] Ancak, Guidi'nin hazırladığı doğu Süryani piskoposları listesinden henüz 430 yılında Herat'ta bir piskopos, 588 yılında ise bir metropolit bulunduğu anlaşılmaktadır.

Araplara boyun eğmek istemeyen Orta Asya halkları arasında Hıristiyanlığın yayılması konusunda sanırım en büyük faaliyet patrik Timothei (780-819) zamanında yapılmıştı. Onun tarafından Hazar sahili civarına gönderilen misyoner Subhalyeşu, oradan Orta Asya içlerine geçmiş ve Çin'e kadar gitmiştir. Bilindiği gibi, Çin'de henüz 636 yılında A-lo-ben tarafından teşkil edilmiş bir Nesturî topluluk vardı.[76] Süryanilere inanılırsa, patrik Timothei, Hıristiyanlığa kazandırdığı Türk hakanından ve diğer hükümdarlardan bir mektup almıştır.[77]

Orta Asya'da Hıristiyanlığın nasıl bir kültürel önemi haiz olduğu konusunda bir fikir edinebilmek için Süryani kiliseleri tarihinin ana hatlarına kısa bir göz atalım.[78]

V. Yüzyılda Sâsânîler Nesturîlere kol kanat germiş ve Nesturîliğin İran Hıristiyanları arasında yayılması için askerî güç kullanmışlardı. Ancak Nesturîlerin İran'daki hakimiyetleri Bizans'ta Yakubîlerin öne çıkmalarıyla birlikte sona ermiş; İmparator I. Justin (518-527) Kadıköy [Khalkedon] konseyini toplayarak Yakubîleri kovmuş, o tarihten sonra da Pers hükümdarları onları sıkıştırmak için bir sebep bulamamışlardı. Üstünlük bir Yakubîlerin eline geçiyordu, bir Nesturîlerin. Orta Asya'da ise Yakubî piskoposlar ancak Sicistan ve Herat'a rahip-

74 Assemani *Bibliotheca orientalis*, t. III, pars 2, s. 426. Kronoloji konusunda Ebu'l-Farac'ın genellikle Nizipli İlya'nın kronolojisine dayanan kilise kroniklerini (Barhebraei *Chronicon ecclesiasticum*) yayınlayanların tespitlerini esas alıyoruz.

75 Yule, *Cathay*, vol. I, prelim. essay, pp. XC-XCI.

76 Assemani *Bibliotheca orientalis*, t. III, pars 2, s. 478 vd. <A-lo-ben Çin'e 636'da değil, 635'de gelmiştir. (bkz. Chavannes, RHR, vol. XLV, s. 124). – Yu. B.>

77 Assemani *Bibliotheca orientalis*, t. III, pars 2, s. 482.

78 <Daha fazla bilgi için bkz. Bolotov, *İz istorii*; Pigulevskaya, *Vizantiya i İran*, s. 234-249; Ortiz de Urbina, *Patrologia*. – S. K.>

ler tayin eden patrik Marutha[79] (624-649) zamanında görünmeye başlamışlardı.[80] İran'da Ortodoksluğun son izleri II. Hüsrev[81] zamanında (590-628) silindi; yalnızca Arap fethinden sonra Ortodokslar (Melkitler) tekrar İran ve Orta Asya'da destek buldular. Daha sonraları Birûnî zamanında (ölümü 1048) Merv'de bir Ortodoks metropolitine rastlıyoruz.[82] Farklı inançlara mensup insanlar arasındaki çekişmeler Arap hakimiyeti döneminde de devam etti. Araplar daha ziyade Nesturîlerin tarafını tutuyorlardı. Halife, Nesturî patrik III. Sabaryeşu (1062-1072) zamanında Yakubî piskoposlar ve Melkitlerin itaat edeceği, kurallarını kabul edecekleri bir Nesturî katolikos atamıştı,[83] ama o sıralar Nesturîler diğer Hıristiyanlara nazaran Ortodoksluğun daha sıkı kontrolü altındaydılar. Katolikos, 987 yılından itibaren (piskoposların arzusunun hilafına) halife tarafından desteklendi.[84] Katolikos III. Ebedyeşu ile Matrian Dionisius arasında Nesturîlerle Yakubîlerin çekişmelerine son veren bir uzlaşma ancak 1142'de sağlanabildi[85] ve o tarihten itibaren her iki kilisenin başkanları her ne surette olursa olsun birbirlerine karşı saygı gösterdiler. Fakat Moğollar döneminde Nesturîlerin Hıristiyanlara karşı müsamahası Katoliklerden bariz bir şekilde farklılaştı.[86]

79 Makalenin Rusça neşrinde "Mathriana". – Yu. B.>

80 Bar Hebraeus *Chronicon ecclesiasticum*, III, 156 vd.; Assemani *Bibliotheca orientalis*, t. II, s. 420.

81 Bar Hebraeus *Chronicon ecclesiasticum,*I, 266-268.

82 Birûnî, *Asâr al-bâqiya*, Sachau neşri, 289; Sachau çev., 283.

83 Assemani *Bibliotheca orientalis*, t. III, pars 2, s. 100.

84 Bar Hebraeus *Chronicon ecclesiasticum*, III, 256.

85 Age., 332.

86 Mosheim, priloj. No XII, 48. Dominiken rahip Andreas de Loncumello tarafından Latinceye çevrilen (age., 51 vd.) ve bir Moğol hanı tarafından Fransa kralı Aziz Ludwig'e gönderilen mektupta, Tiskullu rahip Odo'nun Papa IV. İnnocent'e bilgi vermesine değinilerek şöyle deniliyor: "Venimus cum potestate et mandato, ut omnes Christiani sint liberi a servitute et tributo, et angaria, et paedagogiis et consimilibus, et sint in honope et reverentia, et nullus tangat possessiones eorum… Ita praecepit, quod in lege Dei non sit differentia inter Latinum, et Graecum et Armenicum, Nestorinicum, Jacobinum, et omnes, qui adorant crucem. Omnes enim sunt unum apud nos." Nesturîlerin Fransisken rahip Rubruk'a davranışları da dikkat çekicidir. Bu konuda onun Michell – Reit, 337, tarafından yayınlanan seyahat notlarında şöyle deniliyor: "Nestorini occurerunt processionaliter nobis"; 339: "Manga multitudo christianorum hungarorum, alanorum, rutenorum, egorgianorum, hermenorum, qui omnes non viderunt sacramentum ex quo ferunt capti, quia ipsi Nestorini nobelant eos admittere ad ecclesiam suam nisi rebaptizarentur ab eis. Nobis nullam mentionem fecerunt super hoc: immo confitebantur quod Ecclesia Romana esset caput omnium ecclesiarum, et quod ipsi deberent recipere patriarcham a papa, si vie essent aperte." Nesturî bakanların ve bizzat Güyük-han'ın (1246-1248) sağladıkları himaye ve Hıristiyanlara

Bugüne kadar Süryani kültürünün baş temsilcilerinin Pers kökenli oldukları gerçeği göz ardı edilmiştir. Halbuki bu vakıa, kısmen onların isimlerinden, kısmen de Süryani tarihçilerin doğrudan beyanlarından anlaşılmaktadır. Pers asıllı olan altı katolikos şunlardı: Papa, Şahdost, Maanes veya Magnes, Maraboht, Babuey (Ortodoksların baş müdafii) ve I. Aba (Sâsânî döneminin en önde gelen katolikosu); son ikisi Hiristiyan olmadan önce Mag'lardandı. Bundan başka IV. Yüzyıl Süryani yazarlarının en meşhurlarından olan piskopos Farhad veya Afraat, Nizip okulunun kurucusu Narzes, kutsal metinlerin çevirmeni ve Süryani Yakubîlerin doktrininin yazarı Filoksen ve filozof Pavel [Paul] (VI. Yüzyıl) da bu gruba dahildir.[87] Nesturî kültürü genel olarak Nizip, Cundişapur ve Merv sakinleri arasında yayılmıştır. Nizip'te, gördüğümüz gibi, Pers adı taşıyan bir kişinin kurduğu ilahiyat mektebi vardı. Cundişapur'daki tıp mektebi Arap tıbbının gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır. Hatta Taberî'ye göre Nesturîler de bu tıp bilimini Doğu'ya borçludurlar. II. Şapur (309-379) zamanında Suza'ya meşhur bir Hintli tabip gelmiş; şehir sakinleri ondan bu bilimi öğrenmiş ve İran'ın en iyi tabipleri olmuşlardır.[88] Bilindiği gibi Sâsânîler döneminde Merv en kültürlü şehirlerden biriydi.[89]

Süryani kültürünün gelişimi Araplar döneminde de devam etmiştir. Bu konuda ilahiyatçılardan başka filozoflar, tabipler, hukukçular, tarihçiler ve dilbilimcilere rastlamaktayız. Nesturî tabiplerin büyük Arap filozof ve tabii bilim adamlarının üstadı oldukları, Süryanilerin yaptıkları çeviriler sayesinde Arapların Yunan literatürüyle tanıştıkları bilinmektedir. Halifelerin saraylarında görev yapan Nesturî tabipler bazı siyasi nüfuzları vardı. Ayrıca halifeler tâli de-

(muhtemelen mezhep farkı gözetmeden) verdikleri destek sayesinde değişik milletlere mensup ruhaniler Moğol sarayına aktılar. Krş. D'Ohsson, *Histoire de Mongols*, t. II, 235 ve benim *Turkestan* adlı eserimin I. Blm. S. 111'de verdiğim Cuveyni'nin Farsça metni. Tüm bunlar, Nesturîleri sebepsiz yere diğer kiliselere karşı müsamahasızlıkla suçlayan Monte-Corvino'nun sözlerini yalanlamaktadır: "Nestoriani quidam Christianitatis titulum praeferentis, sed a Christiana religione plurirum deviantes, tantum invaluerunt in partibus istis, quod non permittant quempiam Christianum alterius ritus habere, quantumlibet parvum oratorium nec aliam quam Nestorianam publicare doctrinam." Hosheim, priloj. No. XXXXIII, 114 vd.) "Büyük Han Hakkında Kitab"ın Katolik yazarı, Nesturîlerin Monte-Corvino'ya karşı duydukları nefretin sebebini, onun Rum kilisesine bağlanmayı reddetmesi olarak göstermekte, aksi halde onu öldüreceklerini belirtmektedir. (Jacquet, *Le livre du Grant Caan*, s. 69).

87 Bu bilginin tamamı Bar Hebraeus'un *Chronicon ecclesiasticum*'dan alınmıştır.

88 Tabari, Nöldeke çevirisi, 67.

89 İstahrî, 262.

recedeki görevlere çoğunlukla Hıristiyanları atıyorlardı. Fakat kiliselerin genel durumu yürekler acısıydı. Üst düzey rahipler arasında dahi sahtekârlık ve kırdıkaçtılık sıradan şeylerdi.

Orta Asyalı Hıristiyanların hayatında önemli bir yer tutan Nesturî riyazeti üzerinde de durmak gerekir. V. Yüzyılda Barsuma'nın girişimiyle Nesturî kiliselerinde riyazete karşı bir hareket başlamıştı. 485 yılındaki konsile gönderilen rahipler, kendilerine hakim olamama halinde evlenme hakkı edinmişlerdi. 499 yılında düzenlenen konsilde ise patrik ve piskoposlar bir kez, azizlere ise ikinci defa evlenme hakkı verilmişti. Fakat bilâhare ikinci defa evlenme hakkı yalnızca hiçbir papaz tarikatına mensup olmayan din adamlarına tanınmış; ancak, keşişler ve üst düzey din görevlilerinin bu hakkı kullanması VI. Yüzyılda tepkilere yol açmıştı. I. Abo döneminde (518-552) düzenlenen 544 konsilinde evli erkeklerin piskopos veya patrik seçilmeleri yasaklanmıştı. Aynı yüzyılın başlarında Mezopotamyalı (Kaşkarlı) keşiş Avraam Mısır'a gönderilmiş, o da ülkesine geri döndükten sonra Mısır'daki gibi katı bir manastır yasası hazırlamış, bunun için de kendisine "keşişlerin babası" unvanı verilmişti.[90] Hatta Cosmas İndocopleustes, Orta Asya'daki münzevilerden söz etmektedir.[91] Daha sonraları Nesturîlerde riyazetin dikkat çekecek şekilde geliştiğini görüyoruz. Şehristanî, Nesturîler arasında ruhlarını tamamen arındırıp göğe çıkmayı ve Tanrı'yı görüp sırlara vakıf olmayı ümit ederek et yemeyi ve her türlü zevki kendilerine yasaklayan özel bir "duahan" sınıfının varlığından bahsetmektedir.[92]

III

IX. Yüzyılda Pers kökenli Müslüman hanedanlar ortaya çıkmaya başlamıştır ve bunlar arasında Horasan ve Mâverâünnehr'de, belli bir süre de Batı İran'da hüküm süren Sâmânî hanedanı (874-999) ziyadesiyle önem arz etmektedir. Sâmânî devleti Sâsânî monarşizmini örnek almıştı ve resmî dili Farsçaydı,[93]

90 Assemani *Bibliotheca orientalis*, t. III, pars 2, s. 872-873.

91 Age., s. 92: "Itemque apud Bactros, Hunnos; reliquos Indos, Persarmenos, Medos, Elamitas, atque in tota Persidis regione Ecclesiae infinitae sunt Episcopi item Christianique populi magno numero, Martyres multi, Monachi et Hesychastae". Yine aynı eser, s. 872.

92 Haarbruker çevirisi, I, 267.

93 Makdisî, 335, $_{12\text{-}13}$. Hamdullah Mustavfî Kazvini Târih-i Güzide'sinde Ahmed b. İsmail'in (907-914) dindarlığından dolayı Arapçayı Farsçanın yerine yeniden resmi

ama devletin resmi dini İslam olarak kalmıştı. Düalist mezheplerin yine önemli miktarda salikleri vardı. Yukarıda köylerle yaşayan ahali arasındaki *zındık*lar-dan bahsetmiştik. Sâsânîlerin çöküşünden sonra Maniheistlerin bir kısmı Batı Asya’ya geri dönmüş, ama Halife Muktedir (908-932) zamanında tekrar Doğu’ya kaçmak zorunda kalmışlar; orada da Sâmânîlerin takibatına uğramış ve ancak Toguz-guzların[94] hakanına sığınanlar kurtulabilmiş; o tarihten itibaren Maniheist önderleri Semerkand’ı mekan tutmuşlardı.[95]

Sâmânî topraklarındaki Hıristiyanlık konusunda bazı bilgilere sahibiz ki, bunlar arasında en önemlisi İbni Havkal’ın Semerkand Hıristiyanları hakkında verdiği bilgidir.[96] Semerkand’ın güney tarafında Soğd’un önemli bir kesiminin göründüğü Savdar[97] dağı sağlıklı ve elverişli havasıyla diğer yerlerden daha farklıydı. Dağ, hisarlarla ve mâhirâne sulama şebekesine sahip meyve bahçeleriyle kaplıydı. Burada Hıristiyan evleri, manastır odaları ve cemaatin toplanma yerleri vardı. İbni Havkal, burada, temiz havasından ve münbit topraklarından dolayı gelip yerleşmiş bazı Iraklı Hıristiyanlar gördüğünden söz etmektedir. Burada yaşayan ahalinin adı elyazmalarında farklı şekillerde geçmektedir: (وزكرد، زرد كرد ، ركود)[98] Ayrıca İbni Havkal[99] ve Yakut[100] Taşkent şehrine yakın bir yerde bir Hıristiyan köyünden (قرية للنصارى ، قرية النصارى) söz etmektedirler. Bu ismin değişik yazılış şekilleri vardır (dn. 96 ve 97’ye bkz.). En nihayet İstahrî Herat yakınlarında bir Hıristiyan kilisesinden bahsetmektedir.[101] Birûnî’nin birkaç kez Horasan metropolitinden “katolikos” diye söz etmesi Merv metropolitinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ancak, Hıristiyanların sayısı fazla de-

dil ilan ettiğini belirtmektedir. (Narşahi, Schefer neşri, 101. Schefer, Sâmânîler bölümüne Târih-i Güzide’den aldığı bir kısmı ek olarak koymuştur).

94 Bu isimle ilgili daha ileriye bkz.

95 Flügel, *Mani*, s. 105-108.

96 İbni Havkal, 372.

97 O sıralar Zeravşan’ın güney sınırını oluşturan dağlara bu isim verilmişti; daha sonraları (XII. Yüzyıldan itibaren) Semerkand’ın güney kesiminde dağa kadar olan tüm bölgeye bu ad verildi. Benim *Hafizi-Ebru*, s. 16 (Hafizi-Ebrû’dan tahric) adlı makaleme ve Leiden-Erksin’nin *Babürnâme* neşri, s. 54’e (ki Şavdar yerine yanlışlıkla Şadvar yazılmış) bkz.

98 <Bartol’un Türkistan adlı eserinde bu kelimenin okunuşu “Bazkerd” şeklindedir. Külliyatın, t. I, s. 145’e bkz. – Yu. B.>

99 İbn Havkal, 384, $_{12}$: (ويكر، ويكرد) وينكرد <Bkz. Külliyat, I/227 – Vinkerd, - Yu. B.>

100 Mu’cem, III, 234, $_{8}$: تنكرة

101 İstahrî, 265.

ğildi ve Makdisî'nin kaydına göre Sâmânî devletinde pek çok Yahudi, ama az miktarda Hıristiyan vardı.[102]

Sâmânîler Türklerin ülkesine nadiren sefer düzenliyor ve daha ziyade kendi sınırlarını savunmaya çalışıyorlardı.[103] Yalnızca birkaç sınır şehri onlar tarafından işgal edilmişti. Örneğin Nuh ibn Esed (Halife Mûtasım döneminde, 833-842) o güne kadar hiç fethedilmemiş, ama daha sonra Araplar tarafından elden çıkarılmış olan İsficab[104] civarını Türklerden yolup almış;[105] 280/893-94'de ise İsmail b. Ahmed Talas'ı fethetmişti.[106] Sâmânîler X. Yüzyılda Fergana yakınlarındaki Heftdeh (هفتده- yedi köy) denilen yeri de Türklerden almışlardı.[107]

O dönemde Müslümanların Doğu Asya halklarıyla olan ticari ilişkileri oldukça genişti ve hatta Semerkand'ın doğu kapısına "Çin Kapısı" adı verilmişti.[108] Çin'e giden kervan yolu üç Türk halkının kontrolündeydi: Guzlar, Karluklar ve Toguz-guzlar.[109] Birinciler Hazar sahillerinden İsficab civarına (Çimkent çevre-

102 Makdisî, 323.

103 Kudama, <metin, 262>; çeviri, 204.

104 Şimdiki Çimkent civarında bulunan Sayram köyü.

105 Balazuri, 422.

106 Narşahi, Schefer çevirisi, 84.

107 İbni Havkal, 396.

108 Age., s. 365.

109 Bu halkın adı (Araplarda تغزغز) önceleri *tagazgaz* şeklinde okunmuş; ilk defa Grigoryev kelimenin *toguzgur=tokuz Uygur* şeklinde okunmasını teklif etmiş ve bu teklif aralarında De Goeje'nin de bulunduğu birçok bilim adamı tarafından kabul görmüştü (BGA'nın VI. Cildi). BGA'nın VII. cildin girişinde (r. VIII) Prof. Nöldeke'nin kelimenin toguzgur (تغزغر) değil, toguzguz تغزغز şeklinde okunması gerektiği görüşüne yer verilmektedir. Nöldeke, bu görüşünü kelimenin kesinlikle Pazendi alfabesiyle Tughz-ghuz şeklinde yazılan IX. Yüzyıla ait Pehlevice bir metne (İran'ın baş môbedi Menuçehr'in 881 yılında yazdığı mektup (*Epistles of Mânûskihar*, s. 329) dayandırmaktadır. Halbuki sözü edilen metinde bu halkla ilgili olarak, onun Arapların تعرعر dedikleri bir halk mı, yoksa Oğuzların başka bir kolu mu olduğu hükmüne varmamıza imkan sağlayacak herhangi bir kayıt yok. Bununla birlikte Orhon kitabelerinde tokuz-oğuz adının kullanılması Nöldeke'nin görüşünü bütünüyle desteklemektedir. Krş. Barthold, *Die historische Bedeutung*, s. 8 ve keza: *Die alttürkischen Inschriften,* s. 28. <Moğolistan'daki eski Türk kitabeleri etnonimin doğru şekilde Tokuz-oğuz olarak okunmasına imkan vermektedir. Bu konfederasyonun hakim kabileleri, 745'de Merkezî Asya'da kendi devletlerini kuran Uygurlardı. Uygurların büyük kısmı, 840-845 yıllarında devletleri Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra, Doğu Türkistan ve Gansu'ya göç etmiş, orada 1250'ye kadar varlığını sürdüren bir devlet kurmuşlardır. Arap ve Pers kaynaklarında geçen *tokuz-oğuz* terimi münferiden Doğu Türkistan Uygurlarına işaret etmektedir. Her iki etnonimin birbiriyle olan ilişkisi konusunda bkz. Minorsky, *Tamim*, s. 285-

sine) kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı. İkinciler Arapların[110] Fergana'daki sınırlarının doğusunda 30 günlük mesafedeki toprakları işgal etmişlerdi ve sonuncularsa Çin'e kadar uzanan bölgede berhayat idiler.[111] Elbette burada başka göçebeler de vardı, ama onlar sözü edilen üç halka nazaran ehemmiyet arz etmiyorlardı.

Batı Türkistan'dan Doğuya giden kervan yolu hakkında en detaylı bilgiyi İbni Hordadbeh ve Kudama'da buluyoruz.[112]

Arapların kendilerine özgü imlalarından dolayı bu şehirlerin okunuşu büyük güçlük arz etmektedir. De Goege'nin okuyuşları şu şekildedir:

Taraz'dan Aşağı Nuşcan'a (3 fersah)

Oradan Kasra-Bas'a (2 fersah)

Oradan Kul-Şub'a (4 fersah)

Oradan Cul-Şub'a[113] (4 fersah)

Oradan Kulan'a (4 fersah)

Oradan Bikri (Mirki)ye (4 fersah)

Oradan Asbara'ya (4 fersah)

Oradan Nuzket'e (8 fersah)

Oradan Harancavan'a (4 fersah)

Oradan Cul'a (4 fersah)

Oradan Sarıg'a (7 fersah)

Oradan Türk hakanının başkentine (4 fersah)

Oradan کدرمراو'ya[114] (2 fersah)

Oradan Nevaket'e (2 fersah)

Oradan Penciket'e (1 fersah)

Oradan Suyab'a (2 fersah)

290; Hamilton, *Toquz-oguz*. Doğu Türkistan'daki Uygur Hakanlığı için bkz. Gabain, *Das Uigurische Königreich*. – S. K.>

110 <Makalenin Rusçasında "Müslümanların" şeklindeydi. – Yu. B.>

111 İbn Havkal, 11-14.

112 İbn Hordadbeh, metin, 28-29; çeviri, 21; Kudama, metin, 205-206; çeviri, 157-158.

113 Kudama'da bu şehir yok ve Kul-Şub ile Kulan arasındaki mesafe de 4 fersah olarak gösterilmiş.

114 Bu ismin nasıl okunacağı tespit edilemedi.

Suyab'dan kervanlar 15 günde (Türk postaları 3 günde) Yukarı Nuşcan'a varıyorlardı.

Bu kervan yolunun hemen kuzeyinde kumlu çöl başlıyor, güneyinde ise bir dağ silsilesi (Aleksandrovsky[115]) uzanıyordu. Kasra-Bas'da Karlukların, oraya fazla uzak olmayan bir yerde başka bir halkın, Halacların toprak damları vardı. Kasra-Bas ile Kul-Şub arasındaki yolun sağ tarafında üzerinde bol miktarda tırfıl, sebze ve meyve yetişen bir dağ vardı. Nevaket'e kadar olan mesafede en önemli yerleşim birimleri Kulan ve Mirki'ydi. Nevaket büyük bir şehirdi ve oradan başlayan bir yol doğruca Nuşcan'a gidiyordu. Suyab şehri ise Kubal ve Sagur-Kubal adında iki parçaya bölünmüştü.

Tomaschek, De Goeje'nin "De Muur van Gog en Magog" adlı makalesine yazdığı tenkitte[116] bu güzergahı "T'ang Hanedanı Tarihi"nde (T'ang-shu) izah edilen Çin güzergahıyla karşılaştırarak şehirlerin gerçek adlarını tespite çalışmaktadır. Onun ulaştığı sonuçlar şöyle:

1-Taraz, Evliya-Ata'nın 5 fersah güneyinde, şimdiki Talas'a tekabül etmektedir (Araplar döneminde oraya Şelci deniliyordu).[117]

2- Kasra-Bas, Şehname'de iki defa geçen Türk kalesi Kaçar-başı قاچار باشى olabilir ve muhtemelen Evliya-Ata'nın yerindeydi.[118]

3- Kulan (كولان), şimdiki Tartı'dır. Çin kaynaklarında Chü-lan olarak geçmektedir. (Aşpara'nın batısına 70 li, Dalose'nin doğusuna 140 li[119] mesafede).

4- Aşpara (اشبره – Çincesi Osubolay). Asbara çayı (şimdiki Çaldavar'ın bulunduğu yer) üzerinde. Şerafeddin'e göre Timur 1406'da Kulan dağının doğusunda yer alan Aşpara kalesinin yeniden yapılmasını emretmiştir.[120]

---

115 <Şimdiki Kırgız sıradağları>

116 Tomaschek, WZKM, Bd III, s. 103-108.

117 Arap kaynaklarında sarih bir şekilde dağlar arasında yer alan Şelci şehri kesinlikle ticaret şehri Taraz'la aynı yer değildir. Krş., özellikle Makdisî, s. 274-275. Taraz, muhtemelen şimdiki Evliya-Ata'nın <bugünkü Cambul> yerindeydi. Bu konuda ve keza diğer istasyonlarla ilgili olarak Albay Kallaur'un MSOS, Jg, I. Abt. 2, 1898, s. 167'ye bkz. <Kallaur, *Drevniye mestnosti Auliyatinskogo uyezda*.>

118 Kallaur'a göre Ahır-Taş harabelerinin yerinde.

119 Tomaschek'de böyle; T'ang-shu'da yalnızca 60 li.

120 <Almanca çevirisinde böyle (Rusça neşrinde bu cümle yok); burada Tomaschek'in tenkidinde (WZKM, Bd III, s. 107) verilen yanlış tarih tekrar edilmiş. Çünkü Timur 1405'de ölmüş, Aşpara kalesi ise Timur'un buyruğuna uygun olarak 1397/98'de Muhammed Sultan tarafından yeniden yapılmıştı. –Yu.B.>

5- Nuzket -Makdisî'de Nuşket- Çince çeviriyazımında Tung-chien, belki de Tumket (تومكث) olarak okunmalıdır. Aksu nehri sahilindeydi ve muhtemelen şimdiki Aksu'ya özdeşti.

6- Cul (جول), şimdiki Pişpek'e tekabül etmektedir. Reşidüddin'e göre Cul[121] kuzeydeki Naymanlarla güneydeki Tibetliler arasında yer almaktaydı. İdrisî, Ahsiket'den Fergana'ya uzanan yolun sarp geçide kadar (Aleksandrovsky sıradağlarındaki Kara-kul) altı gün, oradan Cul'a 3 gün çektiğini belirtmektedir.

7- Çinlilerin Migo dedikleri Sarıg (سارغ Türkçe 'sarı') belki de Marg مارغ (çayırlık?) şeklinde okunabilir.

8- Hsüan Tsang, Karluk hakanının başkentini Sui-ye-şuy – "tüm komşu ülkelerden gelen tacirlerin buluşma yeri" olarak göstermektedir.[122] Sui-ye-şuy nehri Çu nehridir. Şehir, şimdiki Tokmak civarında yer alan harabelerdeydi. Burada Hıristiyan Türklere ait pek çok mezar da bulunmaktadır.

9- Suyab (Tomaschek, كبال yerine كتاك veya كناك – Konak veya Katak olarak okumaktadır) Issık-göl'ün batı ucundaydı.[123]

Tomaschek, نوشجان (Nuşcan) yerine برسخان (Barshan) okunmasını tavsiye etmekte ve sözcüğü Narın nehrinin (yani Sır-derya'nın yukarı akımının) kollarından birinin adı olan Barskaun'a yakın bulmaktadır. Şehrin yakınlarındaki dağ geçidi de bu adı taşımaktadır.[124]

Çince adla Arapların verdikleri adın birbirine yakın görülmesi, birincisinin daha ziyade VII. Yüzyılın birinci yarısına, ikincisininse IX. Yüzyıl sonlarına ait olması sebebiyle, zordur. İki yarım yüzyılda yalnızca şehirlerin adları değil, kervan yollarının güzergahları da değişebilir. Çinliler Kulan-Talas arasını 60 li, Kulan-Aşpara arasını ise 70 li olarak gösteriyorlar, ama Araplara göre birincindeki uzaklık 17, ikincisindeki uzaklık 8 fersahtır. Bu durumda Çince çeviriyazımın bize işe yarar herhangi bir bilgi sağlayabileceğini sanmıyorum. Şimdilik,

121 Cul'un (ki 'bozkır' anlamındadır) Arapların Cul'uyla hiçbir şekilde ilişkisi yoktur.

122 Yukarıda verilen Çin güzergah bilgilerinden Sui-ye şehrinin Suyab'la özdeş olduğu, ama Türk hakanın başkenti olmadığı anlaşılmaktadır.

123 Bu arada Çu nehrinin kesinlikle Issık-göl'den çıkmadığını belirtmek gerekir.

124 Tomaschek'in bu görüşü, artık Pers yazar Gardizî'nin (XI. Yüzyıl) verdiği halk etimolojisiyle desteklenmektedir. Krş. Benim *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu*, s. 89'da verdiğim Farsça metin انرا بارس خان نام کردند یعنی امیر بارس (onlar buraya Barshan yani Fars hanı adını vermişler). <Barshan okunuşu kesinlikle Kaşgarlı Mahmut (III, 308) ile teyit edilmektedir. – Yu-B.)

tamamıyla doğru kabul ettiğimizden değil, ama değiştirmek için yeterli mesnedimiz bulunduğu için De Goeje'nin okuyuşunu muhafaza edelim.

Mirki veya Merke'nin bugüne kadar ismini aynen muhafaza ettiğinden, Aşpara'nınsa günümüzde Çaldavar denilen nehir sahili üzerinde bulunduğundan şüphe etmeyebiliriz. Çaldavar'dan Merke'ye kadar olan mesafe 26 verst olarak hesaplanmaktadır[125] ki, buna göre İbni Hordadbeh ve Kudama'nın bir fersahı takriben 6 verst (6,5 km)dir. Nuzket, konumu itibariyle gerçekten şimdiki Belovodskaya istasyonuna (Rusların Aksu'ya verdikleri isim, Çaldavar'a 50 verst mesafede) tekabül etmektedir. Cul, muhtemelen Belovodskaya istasyonuna 40 verst uzaklıktaki Pişpek'en biraz doğusunda yer alıyordu. 8 fersah mesafe için oldukça az bir uzaklık.[126] Sarıg'ı Tokmak civarına (Pişpek'e 58 verst mesafede), Türk hakanının başkentini Eski Tokmak yakınına (öncekinden 17[127] verst uzaklıkta), Nevaket' ise Cil-Arık istasyonu (Tokmak istasyonuna 26,5 verst) yakınına yerleştirebiliriz. Son şehir tekrar karşımıza çıkacaktır; çünkü İbn el-Esîr'de henüz 119/737 yılı olayları anlatılırken geçmektedir.[128] Eğer Arap coğrafyacılarının belirttikleri uzaklık doğru ise, bu durumda Suyab'ın[129] Issık-göl'ün hayli batısında olması gerekirdi. Çu'nun yukarı akımı ile Barshan arasındaki mesafenin kervan yürüyüşüyle 15 gün, çapar yürüyüşüyle 3 günlük bir yol olması ziyadesiyle müphem bir durumdur.[130]

125 Mesafe, Rusya İmparatorluk Posta ve Nafia İdaresi'nin resmi rakamıdır. SPb., 1888..

126 Bilâhare ben, şimdiki posta istasyonunun biraz güneyinden geçen ortaçağ kervan yolunu bizzat gördüm. Eski Cul'un bulunduğu yer, kanaatimce, Hıristiyan mezar taşlarının bulunduğu Pişpek'in biraz güneyindeki Alamedin köyündeki harabelerdi. Krş. benim *Otçet o poyezde v Srednuyu Aziyu*, s. 25, 31.

127 <Almanca çevirisinde böyle; Rusça neşrinde 27 verst, - Yu. B.>

128 Tornberg neşri, V, 148; keza Taberî'de (II, 1593).

129 Taberî'de (II, 441) 103/721-22 olayları bahsinde.

130 Bu durumda Arap coğrafyacılarının kayıtları hem ben hem de Tomaschek tarafından yanlış anlaşılmış oluyor. Barshan'ın yukarı akımı bugün Issık-göl'ün güneydoğu sahilinde yer almaktadır. Oraya giden en yakın yol Nevaket'ten (şimdiki Tokmak'ın biraz doğusundan) başlayarak Çu boyunca ilerledikten sonra Buam <Boam> geçidi üzerinden gölün güney sahiline ulaşmaktadır. Bir diğer yol kuzeyde Suyab üzerinden geçmektedir. Bu şehir Çin kaynaklarına göre Çu nehrinin güneyinde bulunuyordu ve 748 yılında Çinliler tarafından tahrip edilmiş; seyyah Gardizî'nin kaydına göre bilâhare Çu'nun kuzeyinde, Kastek geçidinin doğrudan güneyinde yeniden kurulmuştu. Suyab'dan Yukarı Barshan'a giden yol o sıralar Kastek geçidinden şimdiki Vernıy'e <bugünkü Alma-Ata> uğruyor, oradan Çilik ve San-Taş geçidi üzerinden geçip gidiyordu. Kervanların bu yolu 15 günde kat etmeleri de bu şekilde izah edilebilir. Krş. benim *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu*, s. 89-90, 102 ve *Die alttürkischen Inschriften*, (s. 18) adlı makalem. Bununla birlikte <Yukarı Barshan konusunda daha

Fergana'dan Yukarı Barshan'a giden bir başka yol daha vardı. Uzgend'ten (Fergana'da) akaba'ya (dağlık geçit) kadar olan yol bir gün; akaba'dan yüksek bir tepe üzerinde kurulan Atbaş şehrine kadar bir o kadar yol ve oradan Yukarı Barshan'a 6 günlük yoldu. Bu şehirler arasında meralar ve çaylar vardı, ama bir tek köy yoktu.[131] Atbaş şehri, Çin-Rusya sınırlarından fazla uzak olmayan ve aynı adı taşıyan sıradağlardan doğan Atbaş nehri üzerindeydi. Uzgend ile Atbaş nehri arasındaki mesafe (200 verst'ten fazla), özellikle bölgenin dağlık bir alanda yer alması dolayısıyla, iki günlük yol için çok ama çok aşırı bir mesafedir. Kudama'nın ifadesiyle Atbaş Tibet'e (yani Tibet sınırına), Fergana ve Barshan'a bir günlük mesafede olduğuna göre, muhtemelen burada bir yanlışlık var.[132]

Araplarla Orta Asya halkları arasındaki ticaretin en önemli metalarından biri, değişik yerlerden (Tibet, Hindistan, Çin, Toguz-guz, Kırgız ve diğerleri (en iyisi Tibetlilerinkiydi[133])) temin edilen miskti. Kırgızlar o sıralarda Toguzguzların kuzeyinde yaşıyorlardı ve toprakları İbni Havkal'ın[134] kaydına nazaran Toguz-guz, Kimak, Karluk, Guz ve okyanusla sınırdaştı.

Bu kervan güzergahları üzerinde detaylı durmamızın sebebi, dini propaganda konusunda onlardan faydalanma mecburiyetidir. Türklerin çok erken bir dönemde değişik düalist mezheplerin, özellikle Maniheistlerin propagandasına maruz kaldıklarını görmüştük. Mesudî'nin kaydı doğruysa, X. Yüzyılda Maniheizme yalnızca Toguz-guzlar inanıyorlardı,[135] ama diğer kaynaklar bu bilgiyi doğrulamamaktadır. İbn el-Fakîh,[136] Türklerin büyük çoğunluğun *zındık* olduğunu kaydetmekte; Birunî[137] Doğu Türklerinin, Çinlilerin, Tibetlilerin büyük

---

detaylı bilgi için bkz. Minorsky, *Tamim,* s. 292; keza N. F. Petrovsky, yukarıda verilen güzergah detayları konusunda Bartold'a bazı özdeşleştirmelerle ilgili itirazlarda bulunmuştur ve bunlar yazar tarafından (*Otçet o poyezdke*, s. 29-30)de cevaplandırılmıştır. – Yu. B.)

131 İbn Hordadbeh, <metin, 30>; çeviri, 22; Kudama <metin, 208-209>; çeviri, 160.

132 Kudama, <metin, 208-209>; çeviri, 160. Atbaş'dan Arpa vadisi ve Yesi geçidi üzerinden Uzgend'e giden yol, Timur tarihinde de (Şerefüddin Ali Yezdî) geçmektedir. <Kervan yollarının güzergahları ve Çu vadisindeki erken ortaçağ yerleşim birimleriyle ilgili yeni arkeolojik veriler konusunda bkz. Bernştam, *K istoriçeskoy topografii;* Kojemyako, *Rannesrednevskovıya pololeniya*. Keza Bkz. Zuyev, *Kitayskiye izvestiya*, - S. K.>

133 Yakubi, *Kitab al-buldân*, 364-366; İbn Havkal, 337; Yakubî'nin Kitab al-buldân'ındaki الحرجيرى'yi الخيرخيزى okumak da pekala mümkün.

134 İbni Havkal, 14, 17.

135 Flügel, *Mani,* s. 387.

136 İbn el-Fakih, 379, 10.

137 Asâr el-bâqıya, Sachau neşri, 209; Sachau çevirisi, 191. Muhtemelen burada Budizmle bir karıştırma olmuş.

kesimini ve Hintlilerin bir kısmını Maniheist olarak göstermektedir. Sanırım Mesudî'nin bu sözünü Maniheizmin yalnızca Doğu Türkistan'ın yerleşik, dolayısıyla da diğer Türklere nazaran hayli kültürlü ahalisi (Toguz-guzlara bağlı) arasında bütünüyle yayılmış olduğu şeklinde algılamak gerekir. Göçebeler yeni bir dine geçtiklerinde dahi eski Şamani gelenek ve inançlarının büyük kısmını muhafaza ediyorlardı. Diğer yandan Arap seyyah Tamim ibn Bahr el-Muttavî'nin[138] kaydından da yalnızca Toguz-guzların başkentinde yaşayan ahalinin Maniheist olduğu, ülkenin diğer bölgelerinde berhayat olanların Zerdüştizme inandıkları sonucunu çıkarmak gerekir. Uygur Maniheistler kendi dinlerini Çin'de dahi yaymışlardı.[139] Dolayısıyla onların dinlerini kendilerine akraba halklar arasında yaymaya çalışmadıklarını düşünmek zordur.[140]

Şimdi Hıristiyanlara gelelim. Prof. V. D. Simirnoff, Prof. Chwolson'un Selçuk'un oğullarından birinin adının Mikail (Tuğrul-bek'in babası) olduğu şeklindeki görüşüne dikkat çekerek, buradan - ona göre – Müslümanlar bu tür isimleri kesinlikle taşımadıkları için, Selçukluların mensup oldukları Guzlar arasında Hıristiyanlığın yayıldığı sonucuna varmak gerektiğini ileri sürmektedir.[141] Prof. Smirnoff'un görüşü Kazvinî'nin[142] Guzları doğrudan Hıristiyan olarak göstermesiyle de desteklenmektedir. Kazvinî, ayrıca Kimakla-

138 Yakut, *Mûcem*, I, 840. Kudama'da da böyle (metin, 262, De Goeje'nin yanlış çevirisi, age., 203).

139 Yakinf'in çevirisine göre (*Sobraniye svedeniy*, I, 415) "T'ang Hanedanı Tarihi"nde (T'ang-shu) Uygur Maniheistleri (moni'ler) Çin'e ilk defa 806'da gelmişler (Krş. Parker, *A thousand years*, s. 280); fakat aynı T'ang Hanedanı Tarihi'ne atıfta bulunan Palladius, Maniheistlerin henüz VI. Yüzyılda Çin'de bulunduklarını, 768'de başkentte ve diğer bazı şehirlerde Uygur monileri için manastırlar inşa edildiğini belirtmektedir. (Palladius, *Starinnıye sledı xristianstva*, s. 51).

140 Yazar şimdi de Arap ve Çin kaynaklarında verilen bilgilerin karşılaştırılmasının, - her ne kadar son yıllarda bu görüş çürütülmekte ise de, - kaçınılmaz olarak Orta Asya tarihinde Maniheistlerin büyük rol oynadıkları sonucuna ulaştırdığı görüşünü savunmaktadır. Krş. Grenard, *Le Turkestan*, s. 69. Ama benim kanaatime göre Chavannes'in Çinlilerin "moni" kelimesiyle Müslümanları kastettikleri şeklindeki mesnetsiz görüşleri de (*Le nestorianisme*, s. 76 vd.) bu şekildedir. Radloff (*Kutadgu bilik*, Radloff neşri, I, LXIX) Mani'nin (sic) Hıristiyanları gösterdiği kanaatindedir. <Tamim ibn Bahr'ın Toguzguzların diniyle ilgili kaydı hakkında bkz. Minorsky, *Tamim*, s. 296. Minorsky'ye göre Toguz-guzların topraklarındaki Zerdüştîlerle ilgili bilgiler pek kabul edilebilir gibi değil ve muhtemelen Tamim ibn Bahr burada Buddizmi ve Türk kabilelerinin eski dinini kastetmiştir. – Yu. B.>

141 Chwolson, *Grabinschriften*, s. 107. Halbuki Yakut'un sözlüğünde ابو سعيد ميكائيل بن حنيفة (Mûcem, I/524) şeklinde bir ibare vardır. <Keza krş. Tâc el-Arûs, VIII, 119, s.v. مكل –ZVARAO redaktörü V. Rosen'in notu.>

142 Zakariya Kazvini, II, 394.

rın ülkesindeki bir kaya üzerinde kış ibadetini yapan bir insanın ayak ve diz kapağının izleri ile bir çocuğun ayağı ve bir eşek tırnağı izinin bulunduğunu, Guzların bunu Jesus'un (Mısır'a kaçış sırasındaki?) izleri olarak kabul edip, taptıklarını da hatırlatmaktadır.[143] Kimaklar, Karlukların kuzeyinde, Slavyan, Guz ve Kırgızların ortasında yaşıyorlardı.[144] Ayrıca göçebelik yaptıkları arazilerin güney kesimi Müslüman topraklarıyla sınırdaştı;[145] başkentleri Talas (Taraz)dan 81 günlük mesafedeydi.[146] Gerçi Kazvinî'nin kozmografyası XIII. Yüzyılda kaleme alınmıştır, ama tüm Arap teliflerinde olduğu gibi, onun eserinde de pek çok anakronizm vardır ve kendi döneminde çoktan Müslümanlığı kabul etmiş olan Guzların dini konusunda anlattıkları da bu kabildendir.[147] Prof. Chwolson, Hıristiyanlığın Doğu Türklerine muhtemelen ve "en fazla kısmen" Nesturîler tarafından taşındığını ileri sürerek, açıkça diğer din salikleri arasında Hıristiyanların da bulunduğu sonucuna varmaktadır.[148] Vakıa, batılı komşuları Hazarlar arasında faaliyette bulunan Bizanslı misyonerler Guzlara da gelmiş olabilirler. Ayrıca, Guzların, Nesturîlere mensup olmayan Hıristiyanların bulunduğu Harezm'e yakın olduklarını da nazar-ı itibare almak gerekir.[149] Birûnî, Harezmli Hıristiyanların 4 iyara (Mayıs) gününü "gül bayramı" (ki o gün kiliseye taze güller getiriyorlardı) olarak kutladıklarını kaydetmektedir.[150] Rivayete göre o gün Meryem Ana Johannes Crestitel'in annesine çiçek getirmişmiş. Haiton[151] zamanında (XIV. Yüzyıl başları) Harezm Hıristiyanları Antakya patrikliğine bağlıydılar ve dolayısıyla buradan onların Nesturî değil, Melkit veya

143 Age., s. 395.
144 İbn Havkal, 14.
145 Makdisî, 274.
146 İbn Hordadbeh, <metin, 28>, çeviri, 20-21; Kudama, <metin, 209<; çeviri, 160.
147 Raverty, (Cüzcani, Raverty çevirisi, II, 961) Guzlar (غزان) arasında Hıristiyanların (ترسا), Buddistlerin ve diğer dinlere mensup insanların bulunduğu şeklindeki bilgiyi İbn Hordadbeh'e atfetmektedir. İbn Hordadbeh'in matbu metninde böyle bir şey yok. ترسا ve غزان kelimelerinden Raverty'nin herhangi bir Farsça çeviriden yararlandığı anlaşılıyor. Raverty'nin alıntı yaptığı yer İbn Hordadbeh'in faydalandığı Gardizî'de de (krş. benim *Otçet o poyezdke v Srednuyu Azisi*, s. 91 adlı makalem) vardır, ama orada Guzlardan değil, Toguz-guzlardan söz edilmektedir.
148 *Grabinschriften,* s. 107.
149 İstahrî, 305.
150 *Asâr al-bâqıya*, Sachau neşri, 296; Sachau çevirisi, 292.
151 Hetum, blm. IV. Bu tarihçi hakkında bkz. Yule, *Cathay*, vol. I, prelim. essay, p. CXXXI ve Katay blm., age., s. CXCV sq. Haiton'un eseri henüz 1671'de Branderburg'da basılmıştı. Onun sözleri şu şekilde: "In armis sunt ferocissimi, qui vocantur Soldini, et habent propriam linguam, literas atque ritum Graecorum, et modo Graecorum conficiunt corpus Christi, et sunt obedientes patriarchae Antiocheno."

Yakubi oldukları sonucuna varılabilir. Ebû Dülef'e göre Guzların bir tapınağı vardı, ama içinde tasvir yoktu.[152]

Ebû Dülef, Cikil (Çigil) kabileleri arasında bir miktar Hıristiyan'ın bulunduğunu kaydetmektedir. [153] Grigoryev'e göre[154] bu bilgi iki şekilde anlaşılabilir: "Ya onların (Cikillerin) topraklarında küçük bir Hıristiyan-yabancı yaşıyordu, ya da Hıristiyanlığı benimseyen en küçük grup Cikiller arasındaydı." Her iki ihtimal de birbiriyle yakından ilişkilidir. Grigoryev, - kendi tabiriyle,- Ebû Dülef'ten önceki Arap yazarlarda geçmediği ve daha sonraki yazarlar da Ebû Dülef'teki bilgileri tekrar ettikleri için Cikil adında ayrı bir halkın varlığından şüphe etmekte, ayrıca Arap yazarlardın elyazması eserlerinde özel isimlerin çoğu kez aşırı şekilde tahrif edildiğini ileri sürmektedir. Halbuki Cikiller bir halk olarak İbn el-Esîr'de[155] Sultan Melikşah'ın paralı askerleri olarak zikredilmektedir. Cikil şehri, Türkçe isimleri Arap alfabesinin izin verdiği ölçüde oldukça titiz bir şekilde yazan X. Yüzyıl Arap coğrafyacılarında geçmektedir. Örneğin Makdisî Cikilleri Taraz (Talas)a yarım mil mesafeye yerleştirmektedir.[156]

Bizzat Talas'da da Hıristiyanlar vardı. Emîr İsmail 280/893-94'de şehri zaptettiğinde büyük kilise (كليساى بزرك) Cuma mescidine çevrilmiş; Talas hâkimi pek çok dihkanla birlikte İslam'ı kabul etmişti.[157] Mirki (Merke) şehrinin Cuma mescidi de daha önce bir kiliseydi.[158]

---

152 Yakut, *Mûcem,* III, 448; krş. Yule, *Cathay*, vol. I, prelim. essay, s. CLXXXVIII. Bu son durum, Guzların Yakubi oldukları şeklindeki teklif lehine kullanılabilir. Yakubiliğin ilk üstatlarından Filoksen, Cebrail ve İsa'nın tasvirlerinin yapılmasına isyan etmiş ve bu tür ikonaların hepsini kiliselerden attırmıştı. (Neander, *Allgemeine Geschichte,* Bd I, s. 573). Günümüzde Hintli Yakubiler ikonaları reddetmektedirler. (Hunter, *The Imperial Gazetteer of India*, vol, VI, s. 243). <Sır-derya Oğuzları arasında Hıristiyanlığın yayıldığı konusunda yeni veriler mevcut değil. Harezm'deki Hıristiyanlık konusunda bkz. Tolstov, *Novogodniy prazdnik*. – S. K.>

153 Yakut, *Mûcem*, III, 446. <Daha fazla bilgi için bkz. Abu Dulaf, Rohr-Sauer neşri, 19, 47. – S. K.>

154 *Ob arabskom puteşestvennike*, s. 27-28.

155 Tornberg neşri, X, 114. <Doğru okunuşu, kesinlikle – *Çigil*'dir; krş. bu külliyatın II. Cilt, I. Blm. S. 578. – Yu. B.>

156 Makdisî, 274-275; صيحة kelimesi için bkz. VGA, IV (glossary), s. 283. Muhtemelen o sıralar Cikil kabilesi aynı adı taşıyan şehrin yakınında değil, Issık-göl civarında yaşıyordu. Benim makalem *Otçet o poyezdke v Srednuyu Azii,* s. 90'da Gardizî'nin şu sözleriyle krş.: اندر حوالى ايسغ كول همه جكليان نشينند.

157 Narşahi, Schefer neşri, 84. Bilindiği gibi İran ve Orta Asya'da şovalyelere "dihkan" diyorlardı. Örneğin benim makalem *Die alttürkischen Inschriften*, s. 9 ile krş.

158 كنيسه sözcüğü X. Yüzyılda ancak kilise (Süryanice ܟܢܘܫܬܐ) veya sinagog (İbr. כנסת) anlamı ifade ediyordu; kelimenin Biruni'deki daha sonraki anlamı için bkz. *Asâr al-*

Doğu Türkistan'daki Hıristiyanlığa gelince, bu konuda elimizde yalnızca Ebû Dülef'te بهى denilen yerde Hıristiyanların bulunduğu şeklindeki kaydı mevcut.[159] Yule'nin fikrine göre بهى = Bay, Aksu ile Kuça arasındaydı.[160]

İslam'ın yayılışı öncelikle Sâmânî fetihleri, sâniyen ticari ilişkiler sayesinde gerçekleşebilmiştir. Sâmânîler arazilerine İslam'ı kabul eden ve dış saldırılara karşı sınırları savunan Guz ve Karlukların bir kısmını (takriben 1000 aile) iskan etmişlerdi.[161] Bunlar, muhtemelen Makdisî'nin "Türkmenlerle" özdeşleştirdiği Türklerdi.[162] Elbette Müslüman tacirlerinden sayıca diğerlerinden daha kalabalıktılar ve özellikle büyük ticaret şehirlerinde yaşıyorlardı. Makdisî'nin ifadesiyle Şelci şehrinde (Tomaschek'e göre[163] Talas'ın yukarı akımındaki Kara-bura geçidi ve Gümüş-tav civarındaydı) 10 bin kadar Isfahanlı vardı.[164] Aşağı yukarı kervan yolu üzerindeki tüm şehirlerde Cuma mescidi ve kimi yerlerde kâfirler çoğunlukta olmakla birlikte hakimiyet Müslümanların elindeydi.[165] Hakimiyetin Hıristiyanların elinde olduğu yerlerde Müslüman tacirler vergi ödüyorlardı.[166]

IV

X. Yüzyıl sonlarında, Doğu ve Batı Türkistan'da hakimiyeti elinde tutan ilek-hanlar veya Karahanlıların yönetiminde ilk Müslüman Türk devleti ortaya çıkıyordu. Deguignes, Fren, René, Dr. Bretschneider[167] ve V. V. Radloff'un[168] ileri sürdükleri gibi bunlar Uygurlar mıydı, yoksa Grigoryev[169] ve Lerch'in[170] dediği gibi Karluklar mıydı, belli değil. Başkentlerinin adı Balasagun'du ve Yedisu'daydı.

---

bâqıya, s. 205, Sachau neşri). Tarihi örneklere istinaden kiliselerin mescide çevrilmesi daha inandırıcıdır.

159 Yakut, *Mûcem*, III, 450.

160 *Cathay*, vol. I, prelim. essay, s. CXC. Bay, Tarım'ın kuzey kolu Muzart-derya üzerindedir.

161 İbn Havkal, 391.

162 Makdisî, 274.

163 WZKM, Bd III, s. 106.

164 Makdisî, 275, $_8$.

165 Aynı yerde, 275, $_{16}$.

166 Zakariya Kazvini, II, 411; İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 322.

167 *Reseaches*, vol. I, s. 252.

168 *Kutadgu bilik,* Radloff neşri, I, s. LXXVIII.

169 *Karahanidı*, s. 59.

170 *Sur les monnaies*, s. 420.

Bu ada ilk defa Makdisî'de rastlıyoruz.[171] XIII. Yüzyıl Çin kaynaklarından Balasagun'un Almalık'tan Talas'a giden yol üzerinde, Vernıy, Kastek boğazı ve bir de Çu nehri sahilindeki Tokmak'tan sonra yer aldığını biliyoruz[172] (Pişpek'ten Vernıy'e giden yol 1871'den sonra yapılmıştır[173]). Bu noktadan hareketle, her ne kadar Yakut,[174] Farab veya Otrar şehrini Şaş'tan uzağa, Balasagun yakınlarına bir yere yerleştirirse de, Grigoryev'in İbn Hordadbeh ve Kudama'da geçen "Türk hakanının şehri"yle Balasagun'u özdeşleştirmesine hak verebiliriz.[175] Yedisu, X. Yüzyılda Karlukların elindeydi, ama başkentleri, - eğer İbn Hordadbeh ve Kudama'ya inanırsak, - Çu nehri üzerinde değil, Evliya-Ata (Aleksandrovsky sıradağlarının batı yönünde) civarındaydı.[176] Uygurlar, Balasagun'un kuruluşunu kendilerine hamletmektedirler.[177] Karluk topraklarının Uygurlar tarafından fethedildiğine dair bir kayıt mevcut değil; ama Kudama'nın on Toguz-guz savaşçısının yüz Karluk'la baş gelebileceği[178] şeklindeki kaydından anlaşılacağı üzere, Karluklarla doğulu komşuları arasında çatışmalar olmuştu. Diğer yandan, Karahanlı devletinde Uygurları görmüyoruz, ama Karluklar, Guzların Selçuklularda oynadığı rolün aynısını aşağı yukarı burada oynuyorlardı.[179] Kanaatimizce genel şekliyle bu mesele henüz halledilmemiş halde kalmak zorundadır.[180] Karahanlıların gerçek Uygurları (yani şimdi Turfan ve Urumçi'nin bulunduğu bölgeyi)

171 Makdisî, 275. Makdisî, Balasagun için "büyük, kalabalık ve zengin bir şehir" demektedir.

172 Bertschneider, *Researches*, vol, I, 18.

173 Kostenko, *Oçerki Semireçenskogo kraya*, s. 163.

174 Mûcem, III, 833. Bizzat Yakut (age., I, 708) Balasagun'un Kaşgar'a yakın bir yerde bulunduğunu söyleyerek bu görüşüne ters düşmektedir.

175 *Karahanidı,* s. 21.

176 Çinlilere göre Karlukların başkenti henüz 766'da Çu nehri sahilindeydi (Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 372; krş. Marquart, *Die Chronologie*, s. 25). Evliya-Ata civarındaki yer kışlaktan ziyade yaylak için uygundur ve Hsüan Tsang zamanında burada hakanın yaylağı vardı (Hsüan Tsang, Julien çevirisi, I, 14). Günümüzde Kırgızların kışlık obaları yalnızca Talas'ın aşağı akımında bulunmaktadır (Kostenko, *Turkestanskiy kray*, t. I, s. 266).

177 Balasagun'un kuruluşuyla ilgili Uygur rivayeti Cüveynî'de (*Tarih-i Cihangüşâ*) geçmektedir; metin ve çevirisi Radloff'da – *Kutadgu bilik*, Radloff neşri, I, s. XLV. Bununla birlikte bu efsanenin gerçekten Yedisu'daki Balasagun'la ilgili olduğu ziyadesiyle şüphelidir. Cüveynî'nin açıklamasından efsanenin yer aldığı kayanın Moğolistan'da Orhon'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Cüveynî'nin *balgasun* ('şehir') kelimesini Balasagun'la karıştırmış olması da muhtemeldir.

178 <Metin, 262>; çeviri, 203.

179 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, XI, 54-56.

180 <O. Pritsak'ın son çalışmasına göre Karahanlı devleti bir Karluk devletiydi ve devlette hakimiyet iki Karluk kabile federasyonunun – Çigil (Cikil) ve Yağma, elindeydi.

hakimiyet altında tuttuklarını sanmıyorum. Çünkü Uygurlar henüz XIII. Yüzyılda Müslümanların düşmanları kâfirlerle özdeşleştirilmekteydi ve Karahanlılar da Müslüman olmuşlardı.[181]

İbn el-Esîr'in kaydına göre[182] bu hanedanın kurucusu Kara-han, rüyasında Türkçe olarak kendisine Müslüman olmasını söyleyen bir insan görmüş ve böylece İslam'ı kabul etmiştir. Oğlu Buğra-han, 383/993-94'de[183] Buhara'yı ele geçirmiş, ama aynı yıl çekilmek zorunda kalmış ve ölmüştür.[184] Halefi İlek-han,[185] 389/999'da Mâverâünnehr'i nihai olarak fethetmiş ve Sâmânî hanedanını ortadan kaldırmıştır.[186] İlek-han kâfir Türklerle de savaşmıştır.[187] İbn el-Esîr, Türklerin kitleler halinde Müslüman oluşunu 435 yılının Sefer ayına (9 Eylül-8 Ekim 1043) tarihinde 10 bin çadırın (Ebu'l Fidâ'da[188] 5000) İslam'ı kabul edip, kurban bayramında 20 000 sığır kurban ettikleri tarihe bağlamaktadır.[189] Bunlar, yazları Bulgarların topraklarına sınır bölgelerde, kışları Balasagun civarında geçiren Türklerdi. Bundan kısa bir süre önce Selçuk kendisine bağlı olanları Oğuzlardan ayırıp Müslüman olmuş ve dindaşlarını kendi eldaşlarına karşı savunmaya girişmişti. Guzların hanı Cend şehrinde (Sır-derya ağzı yakınlarında) yaşayan Müslümanlardan vergi almaktaydı. Selçuk, onları bu vergiden azat etmiş ve Türk valileri kovmuştu.[190]

Vambery, XI. Yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da Hıristiyanlığın Müslümanlığa nazaran bastırılmış bir halde bulunduğunu ve yalnızca Tanrı Dağları'nın

---

Bkz. Pritsak, *Von den Karluk*, s. 270-285; aynı yazar: *Die Karachaniden*, s. 21-23. – Yu. B.>

181 Bkz. Cüveynî'nin açıklamaları (Kutadgu bilik, Radloff neşri, I, s. XLVIII). Karahanlıların Guzlar olduğu şeklinde bir görüş de mevcut. Bu görüş, Neşri'yi esas alan Gutschmied (Kleine Schriften, Bd III, 227, 239) tarafından da paylaşılmaktadır.

182 Tornberg neşri, XI, 54. <Bugra-han Hasan (Harun) b. Süleyman İslam'ı kabul eden ilk Karahanlı hanının oğlu değil, torunuydu. – Yu. B.>

183 İbn el-Esîr'de böyle; daha erken ve güvenilir kaynaklara göre 382 yılının Rebi'ul Evvel/992 Mayısında. (Krş. Beyhakî, Morley neşri, 234; benim *Turkestan* adlı eserimin I. Blm, s. 12'de de Gardizî'deki aynı tarih verilmiştir.

184 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 68-70.

185 <Nasr b. Ali, Buhara'yı ilk fetheden hanın torunudur… - Yu. B.>

186 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 105. Krş. Rosen, *Rasskaz Hilalya as-Sâbi*. V. Rosen burada Hilal es-Sabi'nin (Britanya Müzesi, 19360 no.da kayıtlı elyazması) (XI. Yüzyıl) Buhara'nın düşüşüyle ilgili kaydını serdetmektedir.

187 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 169.

188 *Muhtasar*, III, 120.

189 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 355-356.

190 Age., s. 322.

kuzeyindeki bölgede Buğra-han'la halefleri arasındaki din savaşlarında daha az zarar gördükleri kanaatindedir.[191] Ancak, göründüğü kadarıyla, Karahanlı devleti sınırları dahilindeki Hıristiyanlar baskı altında değillerdi ve en azından Hıristiyan yazarlar böyle bir şeyden söz etmemektedirler. Semerkand'daki Nesturî metropolitliği varlığını sürdürüyordu.[192] Düalistler zaman zaman yine etkili olabiliyorlardı. Semerkandlı Ahmed-han adlı bir Karahanlı "zındıkların öğretisine" bağlılığının bedelini hayatıyla ödemişti (488/1095).[193] İbn el-Esîr'in 1043 olayından sonra yalnızca Tatarların ve Kitayların (Kidanların) pagan kaldığı kaydı, kesinlikle bir abartıdır. Çünkü Batı Türklerinin tamamının dahi bu tarihçinin yaşadığı dönemde henüz İslam'ı kabul etmediğini görüyoruz.

Nesturî tacirler sayesinde Keraitler 1007'de Hıristiyanlığı kabul etmişler, bu olaydan sonra Merv metropoliti onlara (Moğolistan'a) din adamları göndermişti.[194]

Karahanlılar döneminde, İbn el-Esîr'in bahsettiği iç savaşlar yüzünden ülke tahrip edilmişti. 435/1043-44'de Şeref ed-devle han, devleti kabiledaşları arasında taksim etmiş, Kaşgar ve Balasagun'u kendine almış, diğer bölgelerde mutlak hakimiyeti uhdesinde bırakmıştı.[195] Karahanlılar kısa süre sonra Selçuklu sultanlarının hakimiyetini kabul etmek zorunda kalacaklardı. XII. Yüzyıl başlarında Sultan Sencer Semerkand hanlarını istediği gibi değiştirip, atayabiliyordu.[196] Selçuklu hakimiyeti, 1141'de Sencer'in ordusunu mağlup edip Karahanlıları kendisine bağlayan Karakitaylar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kitayların toprakları[197] batıda Hazar Denizi, doğuda Gobi Çölü'ne kadar uzanıyor; doğu ve batı bölgeleri Kidan gürhanlarının gümeştesi olan hanlar (örneğin Mâverâünnehr'de

---

191 *Das Türkenvolk*, s. 325.
192 Ebu'l Farac, Semerkand metropolitinin 1046'da katolikosa yazdığı bir mektuptan söz etmektedir. (Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 91).
193 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, X, 165.
194 Krş. Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 88-90.
195 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 356. İbn el-Esîr'in bu kaydı yeterince sarih değil. Çünkü daha erken dönemdeki kaynaklar (özellikle Utbî ve Beyhakî) Karahanlı devletinin hanedanın başının yaşadığı Kaşgar'ın yüksek hakimiyetini fazla tanımayan birkaç beyliğe çok daha önce bölündüğüne işaret etmektedirler. Şeref'üd-devle (Arslan-han Süleyman b. Yusuf) imparatorluğun bölünmesini ancak fiilen onaylayabilirdi. Karahanlılar hakkında daha fazla bilgi için benim *Turkestan* adlı eserime bkz.
196 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, XI, 54-55.
197 Orhon kitabelerinde bu halkın adı Kitay veya Kitan şeklinde geçmektedir; krş. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften,* Zweite Folge, s. 39.

Karahanlı hanları, Harezmşahlar, Karluk hanları (Yedisu'nun kuzey kesiminde) ve Uygur idikutları[198]) tarafından yönetiliyordu.

Kidan istilası yerli kültürler için kesinlikle faydalıydı. Kidan ordusu bünyesinde yarı vahşi halklar da mutlaka vardı; ama bizzat Kidanlar Çin uygarlığının meyvelerinden faydalanıyorlardı. Kidan gürhanı (ki Çinliler ona Yeh-lü Ta-shih, Müslümanlar ise قوشقين؛قوشتين؛ قومقين طايغو diyorlardı[199]) tebaalarına karşı oldukça otoriterdi ve onlara yağma ve tecavüzü yasaklamıştı; ancak zina cezalandırılmıyordu.[200] Kidanlar şehirleri yıkmıyor, aksine yenilerini kuruyorlardı. (Örneğin) Cüveynî, daha sonraları Emil (şimdiki Çuguçak civarında) adını alan şehrin onlar tarafından kurulduğunu belirtmektedir.[201] Fethettikleri hiçbir şehirde halkı yağmalamıyor, yalnızca her haneden bir dinar vergi alıyorlardı. İlk Kidan gürhanı hiç kimsenin kumandasına 100'den fazla süvari vermemiş, kimseye de ülüş dağıtmamıştı.[202] Türk devletlerinden ve Moğol göçebelerden farklı olarak Kidan İmparatorluğu'nun daha sonraki dönemlerinde de ülüş taksimi yapılmamıştır. İbn el-Esîr'in bir kaydından onların huzursuz göçebeleri tarıma alıştırmaya çalıştıklarını anlıyoruz.[203]

İdrisî'nin (1154) eserinde, Türkler arasındaki tarım ve şehir hayatı hakkında X. Yüzyıl coğrafyacılarındakinden çok daha detaylı bilgi vardır, ama ne yazık ki bu bilgiler yeterinden fazla insicamsızdır. Bilindiği gibi İdrisî'nin eseri derleme mahiyetindedir ve tüm Arap derlemelerinde olduğu gibi, değişik dönemlerle ilgili bilgiler birbirinden ayırt edilebilecek durumda değildir; özel isimler teşhis edilemeyecek şekilde tahrif edilmiştir. İdrisî'de Kidanlardan bahsedilmez ve kanaatimize göre Grigoryev'in onun eserinde Kidanların önceki coğrafyacılardan bütünüyle farklı bir şekilde anlatılan Kimaklarla karıştırıldığı şeklindeki görüşü[204] kabul edilebilir. Ebû Dülef'e göre onlar [Kimaklar] hayvan derilerin-

198 İdikut unvanı için bkz. *Kutadgu bilik*, Radloff neşri, I, giriş, s. XXVII, XXXIX. Cüveynî'ye göre Kaşgar'da da ayrı bir han vardı. <bkz.:> elyazmaları ktp. IV, 2, 34, l. 22; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, t. I, s. 170. Kaşgar'da Karahanlılardan bir han hüküm sürüyordu. Krş. *Turkestan*, I. Blm. S. 132-133.

199 Narşahi, Schefer neşri, 242 (Mecma' et-tevârîh'den); Cüzcanî, Raverty neşri, II, 913. (Arapça kelimelerin okunuşları: Kuşkin; Kuştin; Kumkin Taygu) (çev.)

200 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, XI, 57.

201 Ruk. Publ. b-ki IV, 2, 34, l. 130; krş. d'Ohsson'da (*Histoire des Mongols*, t. I, s. 442) Cüveynî'nin kaydının çevirisi.

202 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, XI, 57.

203 Age., s. 205. İbn el-Esîr'in eserinin bir başka yerinde (age., XII, 171) Kidanları göçebe olarak göstermesi şaşırtıcıdır.

204 *Ob arabskom puteşestvennike*, s. 31.

den mamul çadırlarda yaşıyorlardı; ülkelerinde yarı siyah, yarı beyaz üzüm (?) yetiştiriliyordu; yine ülkelerinde altın ve değerli taşlar vardı; yağmur yağdırmak için bir taşları bulunuyordu; ne hükümdarları vardı, ne de tapınakları.[205] İdrisî'ye göre Kimak hükümdarı altın işlemeli elbise giyer, altın taç takar; yılda dört defa halka görünürdü.[206] Devlet, baş danışman tarafından yönetilirdi; şatoları, yüksek binaları ve mesire yerleri vardı. Hükümdarları bilgili ve alicenaptı (bir başka yerde onun çok savaşkan olduğu ve komşularıyla sürekli adavet halinde bulunduğu belirtilmektedir[207]); şehir (başkent) ahalisi huzur içinde yaşar, sıkıntı çekmezdi ve tüm ülkenin en zengin, en bahtlı insanlarıydı. Şehir, muhkem surlarla çevriydi; demir kapıları vardı, kalabalık ve cesur askerler tarafından korunurdu. Zadegân sınıfı kızıl ve sarı ipek kumaştan mamul elbiseler giyerdi; yalnızca devlet erkanı bu tür elbise giyme hakkına sahipti. Sokaklara, pazarlara ve evlerin çoğuna büzlerle su getirilmişti. Ahali Sabii dinine (دين الصابيين) bağlıydı ve ayrıca güneşe ve meleklere (الملايكة) taparlardı.[208]

1145 yılında Avrupa'da güya Müslümanları doğudan sıkıştıran ve "Samiardos kardeşler"i[209] mağlup eden "Rahip Johannes" adında Nesturî bir kralın seferi hakkında söylentiler çıkmıştı. Bu söylentinin Yeh-lü Ta-shih'nin Sencer'le yaptığı savaş sonrasında çıktığı muhakkak. Ama bundan Yeh-lü Ta-shih ve Kidanların Nesturî oldukları hükmünün çıkarılabileceği kanaatinde değilim ve muhtemelen Nesturîler Yeh-lü Ta-shih'yi çağdaşı Kerait hanıyla karıştırmışlardır. Güçlü Kerait devletinin bânisi, wang-hanın dedesi Marguz-han'dı ve kronolojik olarak onun Yeh-lü Ta-shih'in çağdaşı olması pekâlâ mümkün. Pek muhtemeldir ki, gürhanın ordusunda bazı Hıristiyan unsurlar da vardı ve dolayısıyla Nesturîler onu kendilerince maruf Hıristiyan bir hükümdarla karıştırmışlardı. Öbür türlü şayet tüm Kidanlar Hıristiyan olmuş olsalardı, bu vakıa Hıristiyan ve Müslüman tarihçiler tarafından zikredilirdi. İbn el-Esîr, ilk gürhanın Mani-

205 Yakut, *Mûcem*, III, 448. Krş. Yule, *Cathay*, vol. I. Prelim. essay, s. CLXXXVII.

206 Jaubert çevirisi, II, 222-223.

207 Age., I, 501.

208 İdrisî, bir başka yerde (age., II, 221) Kimakların kâfir ve ateşgide olduklarını; aralarında otlarla beslenen ve ormanlarda yaşayan, hiçbir şeye inanmayan insanların bulunduğunu belirtmektedir.

209 Metinde "Persarum et Medorum reges fratres Samiardos dictos" şeklinde (Bkz. Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 13). (Bu konuda L. N. Gumilev'in Selenge Yayınları arasında çıkan "Muhayyel Hükümdarlığın İzinde" adlı eserde çok detaylı bilgi bulabilirsiniz. (çev.))

heist olduğunu kaydetmektedir.[210] İdrisî'nin Kimak zadegân sınıfının giysileriyle ilgili notu daha ziyade onların Buddist olduklarına işaret etmektedir. Daha ileride bilahare Müslüman nazarında bir Buddistin giysisinin Kidan giysi imajıyla birleştirildiğini göreceğiz. Dolayısıyla Oppert'in[211] "rahip Johannes" adının gürhan unvanından çıkmış olabileceği şeklindeki görüşünün kabul edilebileceğini sanmam. (Oppert kelimeyi "gürhan" daki "r"yi düşürerek okumaktadır (İbn el-Esîr de defaatle كوخان şeklinde yazmaktadır). Diğer yandan, tıpkı Ritter[212] gibi, bu ismin wang-han kelimesinden geldiği şeklinde açıklamak da mümkün değil. Çünkü bu unvan, Pauthier'in[213] kaydına istinaden, mütevarisen kullanılıyordu ve en son olarak yalnızca Kerait hanı kullanmıştı. Yedisu kitabelerinden pek çok Hıristiyan Türkün biri Türklere, diğeri Hıristiyanlara has iki isim taşıdıklarını biliyoruz. Elbette onlar bu Hıristiyan isimlerini özel şöhrete sahip kişilerin isimleri arasından seçiyorlardı. (Örneğin) Keraitlerin Hıristiyanlığı kabul ettikleri dönemdeki bir patriğin adı olduğu için Johannes de böyle bir rol oynamış olabilir.

Kidanlar da Çinliler gibi İslam dahil olmak üzere tüm dinlerin tek hamisidirler. Müslüman tarihçiler gürhanların hakkaniyetinden[214] övgüyle söz ederler ki, (bize göre gürhanların Nesturî olmadıklarının en iyi göstergesi budur). Yine de Müslümanlar hakim konumlarını bir yana bırakmak zorunda kalıyorlar ve diğer dinlerin salikleri Müslüman fanatizminden emin oluyorlardı. Dolayısıyla Hıristiyanlık Karahanlılardakinden daha hür bir şekilde yayılabilmişti. Patrik III. İlya (1176-1190) gürhanların başkentlerinden birisi olan Kaşgar'a[215] (diğer başkentleri Balasagun'du) bir Nesturî metropolit tayin etmişti. Amr'ın ka-

---

210 Tornberg neşri, XI, 55. Aynı yerde Kidan hanlarının uzun bir vual (المقنعة والخمار)taktıkları belirtilmektedir. *Mecma' et-tevârîh* adlı eserin müellifi ilk gürhanın tıpkı Mazdakiler gibi mülkiyeti ve kadınları toplumun ortak malı olarak kabul ettiğini kaydetmektedir. (Narşahi, Schefer neşri, 242). Daha sonra ben de *Mecma' et-tevârîh*'in Haydar Razi'nin *Târih-i Haydarî* ile aynı eser olduğunu tespit ettim. Bu eser hakkında bkz. Pertsch, *Verneichniss*, no 418 (s. 410) ve Rieu, *Suppl. Pers*., s. 20-21 (Mecma' et-tevârîh babında).

211 *Presbyter Johannes*, s. 134-135; Vorrede, S. V. Teoriya Opperta, Zarnske'nin daha detaylı çalışması (özellikle de *Der Priester Johannes*, Abh. 2) aralarında Pechell (*Geschichte der Erdkunde*, s. 153) ve Gutschmid'in de (*Kleine Schriften*, Bd III, s. 609) bulunduğu bir çok bilim adamı tarafından kabul görmüştür.

212 Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 11-12 (Ritter, *Asien,* I, s. 291'e atfen).

213 *Le Pays de Tanduc*, s. 305.

214 Cüzcani, Nassau Lees neşri, 329; Raverty çevirisi, II, 912.

215 Assemani *Bibliotheca orientalis*, t. III, pars 2, s. 502.

talogunda Kaşgar metropolitinin "Kaşgar ve Nevaket"e[216] tayin edildiği belirtilmektedir ki, bu kayıt Yedisu'nun da Kaşgar petropolitanlığı sınırları dahilinde olduğunu göstermektedir. Hıristiyanların yönetici hanedan üzerindeki etkisine gelince, bu konuda yalnızca Yeh-lü Ta-shih'nin son torunu olan gürhanın kızının – ki gasıp Küçlük'ün hanımıydı, - Hıristiyan olduğunu biliyoruz; ama bu bilgi yalnızca geç dönem müelliflerde vardır.[217]

Yedisu kitabelerinin en eskileri büyük ihtimalle Kidanlar dönemine aittir. Prof. Chwolson taşlardan birinin üzerinde 1406 yılının (Süryani takvimiyle 1095) olması gerektiği kanaatinde.[218] Ki bu durumda kitabenin Karahanlılar dönemine ait olması gerekirdi. Büyük ihtimalle bu kitabe diğerlerine nispetle daha erken bir döneme, yani Moğol istilasından önceki bir devre aittir. Çünkü daha eski ve iri harflerle yazılmış.[219]

Moğol istilasından hemen öncesinde Talas'la Issık-göl arasındaki bölgede Kanglılar yaşıyorlardı[220] ve büyük ihtimalle Yedisu bölgesindeki Nesturîler onlara mensuptu; ama Kanglıların dinleri konusunda bilgimiz olmadığı için illa da böyledir diyemiyoruz. Harezmşah Tekeş, Kanglılara mensup olan ve oğlu Muhammed üzerinde oldukça nüfuz sahibi bulunan Türkan-hatun'la[221] evlenmiş; onun eldaşları Harezm'e muhaceret ederek Müslüman olmuş ve çeşitli önemli mevkiler Muhammed tarafından onlara tevdi edilmişti. O sırada İslam dini diğer Batı Türkleri arasında çoktan yayılmıştı ve eğer Kanglılar bu konuda bir istisna teşkil etmiş olsalardı, mutlaka dikkat çekerdi. Fakat bu detayı yal-

216 Nevaket şehri hakkında yukarı bkz. Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 83.

217 İlk olarak Şerefüddin'in *Zafernâmesi*'nin önsözünde; Az. Müz. elyazması, 568, s. 79. Raverty (Cüzcani, Raverty çevirisi, II, 927) muhtemelen yanlışlıkla ilk gürhanın Hıristiyan hanımını Maniheist olarak kaydetmektedir.

218 *Grabinschriften,* s. 95. Chwolson'a göre tarihi gösteren harfler neredeyse tamamıyla silinmiş.

219 Prof. Chwolson daha sonra Yedisu'dan 400 kitabe daha almış ve bir nezaket sergileyerek onları benimle paylaşmıştır. Bunlar arasında bir tane de Moğol dönemi öncesine, tam olarak 1201 yılına ait olanı vardı. Krş. Chwolson, *Grabinschriften*, N. F., s. 6 (no. 2).

220 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaissons neşri, II, 37-38.

221 Cüzcanî, (Raverty'nin Cürcanî şeklinde yazmasına rağmen kelimeyi Cüzcani olarak okumak gerekir) onu Kıpçak Kadır-han'ın kızı olarak gösterir. (Raverty çevirisi, I, 254). <Harezmşah, "han" unvanı taşımıyordu. Hanımının adının daha doğru okunuşu da Terken'dir.> Her ne olursa olsun, Kanglıların Muhammed nezdindeki önemini, Çingiz-han'ın Harezmşahlarla yaptığı savaşlar sırasında Kanglıların çoğu kez şehir valileri olarak geçmesinden anlıyoruz.

nızca Ebu'l Gâzî'de buluyoruz. XIII. Yüzyıl tarihçileri Kanglıların Muhammed'e gelişlerini anlatırken onların Müslüman oldukları konusunda herhangi bir kayıt düşmüyorlar.[222] Türk kitabelerinin dili Uygurca yazılmış kitabelerin diline oldukça yakındır ve hatta Radloff'un ifadesiyle Uygurlarınki ile özdeşleşmeyen tek bir kelime ve kalıp yoktur.[223] Yalnızca bazı harf telaffuzlarında farklılık vardır. Kanglıların Uygurlarla yakınlığı konusunda şüphe yok; Çinlilerin Kao-kui[224] (yüksek tekerlekli arabalılar) terimi zaten Kanglı adıyla yakın bulunmuştu.[225] Hem Kanglılar, hem de Uygurlar Naymanların topraklarında yani şimdiki Moğolistan'da kendilerine ait bölgelerde yaşıyorlardı.[226] Kitabelerden Yedisu Hıristiyanlarının Kanglıların hakim olduğu XIII. Yüzyılda Almalık'la sıkı temasta oldukları anlaşılıyor.

Son gürhan (ki Müslüman kaynaklarında مانى [227] veya قومان [228], Çin kaynaklarında Che-lu-gu) Mâverâünnehr'i zaptetmiş (609/1212-13) bulunan harezmşah Muhammed'le zor bir savaşa girmek zorundaydı. Mirhand, harezmşahı Müslümanların halaskârı olarak göstermektedir,[229] ama bu fetih Karahanlıların tenkil edilmesinin arkasından gerçekleşmişti ve ahali için büyük bir felaketti. Harezmşaha düşmanlık beslediğinden şüphe edilmeyen Yakut[230] dahi yakılıp yıkılmış ülkelerin bedbaht durumunu dokunaklı sözlerle tasvir etmektedir.[231]

222 Kanglı ve Kıpçak kabile adları, göründüğü kadarıyla neredeyse özdeştir. Yalnızca Ebu'l Gâzî'nin kayıtlarından değil, Tekeş zamanına ait resmi belgelerden de Sır-derya'nın aşağı akımlarında yaşayan Kıpçakların (veya Kanglıların?) o sırada Müslüman olmadıkları anlaşılıyor. Benim *Turkistan* adlı eserimin I. Blm., s. 79'a bkz. Ebu'l Gâzî'de Kanglıların Talas ile Issık-göl arasındaki bölgede yaşadıkları konusunda ne yazık ki daha erken tarihli herhangi bir bilgiye sahip değiliz. <Kanglı kabilelerinin Kıpçaklar arasındaki durumu konusunda bkz. Klyaştorny, *Kangüyskaya etnotoponimika*, s. 62-63. – S. K.>

223 *Grabinschriften*, s. 167.

224 <Şimdiki çeviriyazımı: Kao-chui.>

225 Reşidüddin, Berezin neşri, I, çeviri, 221-222. Radloff bu yakınlığı reddetmektedir; bkz. *Kutadgu bilik,* Radloff neşri, I, s. VII.

226 Kanglılar konusunda Reşidüddin'in "mukaddimesi", Berezin neşri, I, çeviri, 108; Uygurlar konusunda, aynı eser, 125 ve keza Rubruk (Michel-Wright neşri, 228)

227 Narşahi, Schefer neşri, 243 (Mecma' et-tevârîh'den).

228 Cüzcani, Raverty neşri, II, 928.

229 Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 151.

230 *Mûcem*, I, 249; III, 234.

231 İbn el-Esîr, (Tornberg neşri, XII, 189) Harezmşah Muhammed'in Küçlük faydalanmasın diye sınır bölgelerini tamamıyla yakıp yıktığını anlatmaktadır.

O sıralar doğuda Moğollar güçlenmişti. Karluk hanı Arslan ve Uygur idikutu Baurçık, Kidanlara dirsek çevirerek Çingiz-han'ın hakimiyetini tanımışlardı. Müslüman olan[232] Arslan-han, Kayalık (şimdiki Kopal civarında) şehri dahil Yedisu'nun kuzey kesimini elinde tutuyordu. Ebu'l Gâzî'nin kaydına göre bu Karluklar çarvacılık ve tarımla uğraşıyorlardı.[233] İrtış'ın yukarı akımlarıyla Orhon nehri arasında yaşayan Naymanlar, Moğollar tarafından itaat altına alınmışlar, geriye kalanlar Küçlük'ün önderliğinde kendilerini hüsn-ü ikballe karşılayan ve Küçlük'e kendi kızını veren gürhana sığınmışlardı.[234] Ne var ki Küçlük kayınpederine karşı harezmşahla ittifak yapmış; önce mağlup olmuş, fakat daha sonra bir hileyle Balasagun'u ele geçirmiş ve gürhanı esir almıştı.

Bu olaydan sonra Küçlük de gürhan unvanı aldı, ama devletin sınırları bariz şekilde küçüldü. Çünkü Mâverâünnehr harezmşaha aitti, Uygur ve Karluk hanlıkları ise Moğolların vassalı idiler. Ayrıca XIII. Yüzyıl başlarında Almalık'da yeni bir hanlık kurulmuştu.

Ebu'l Gâzî'ye göre harezmşaha iltihak eden Kanglıların nüfusu 50-60 bin civarındaydı. Aynı yazar Talas ve Çu sahillerinde kalanların sayısını ise 10 bin çadır olarak vermektedir.[235] Büyük ihtimalle, Cüveynî'de Kanglı kabilelerine mensup olarak gösterilen haydut Ozar[236] da bu toplulukla birlikteydi. Ozar, çetesiyle uzun süre tacirleri yağmaladıktan sonra Almalık ve diğer bazı şehirleri hakimiyet altına alacak kadar güçlenmişti. O da Uygur ve Karluklar gibi, bir defasında av sırasında kendisini esir etmeyi başaran Küçlük'e karşı Moğollarla ittifak yapmıştı. Küçlük, Almalık üzerine yürüdüğünde şehir halkı kapıları kapatmış, bunun üzerine başlattığı kuşatmayı Moğol ordusunun yaklaşması sebebiyle kaldırmış, ama yolda esirinin öldürülmesini emretmiş; Çingiz-han da Almalık'ı Ozar'ın oğlu Suknak-tegin'e vermişti.

---

232 Cüzcani, Nassau Lees neşri, 343; Raverty çevirisi, II, 1004.

233 *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaissons neşri, II, 38.

234 Küçlük'ün bu evliliği konusundaki tek kayıt Reşidüddin'de (Berezin neşri, III, çeviri, 35; metin, 56; (بعد از يكچندى دختر خودرا بوى داد) ve daha sonraki müelliflerde vardır. Cüveynî, sadece Küçlük'ün gürhanı mağlup ettikten sonra Kidan komutanlardan birinin daha önce gürhanın nişanlısı olan kızıyla evlendiğini belirtmektedir. (Farsça metin şöyle: كورخان دختر امير بزركرا كه عزت زهره و مشترى بود نامزد خود كرده بود چون محكوم حكم كوچلك كشت ان دخترا كوچلك در تمرن اورد <bkz. Cüveynî, Kavini neşri, I, 48.>

235 Ne yazık ki, daha erken kaynaklarda bu önemli bilgiyi teyit eden herhangi bir kayıt mevcut değil.

236 Cüveynî'de böyle; Almalık'ı yöneten hanedanla çok yakın ilişki içinde bulunan Cemal Karşi (XIV. Yüzyıl başı) ise Buzar şeklinde yazmaktadır. Krş. Bartold, *Turkestan*, I. Blm., s. 135, 140.

Cüveynî, bir haydut olmakla birlikte Ozar'ın alicenap bir kişi olduğunu ve hırka sahiplerine (dervişlere ارباب خرقة) oldukça lütufkâr davrandığını belirtmektedir. Bir defasında derviş hırkası giymiş bir kişi ona gelerek "Ambarımızda bir şey kalmadığı için izzet ve celadet sahibine (حضرت عزت و جلالت) geldim; bize borç ver, elinden gelen yardımı bizden esirgeme" deyince, Ozar ayağa kalkıp dervişe saygıyla tâzimde bulunur. Bir balış altın getirilerek ona verilmesini emreder ve "(Cemaatine) destek çık ve [ona] benim derûn-i saygılarımı ilet" der.[237]

Küçlük'ün ülkesindeki Müslümanlar büyük takibata uğradılar. Cüveynî'nin[238] kaydına göre Küçlük de Naymanların çoğu gibi önceleri Hıristiyandı, fakat daha sonra kendisini putperest (muhtemelen Buddist) yapan bir Kidan kızının etkisinde kaldı.[239] Küçlük, Müslümanlardan dinlerini terk ederek, Hıristiyanlıkla putperestlik arasında bir tercih yapmalarını istedi. Ayrıca Müslümanlar Kidan giysileri giymeye zorlanıyorlardı.[240] İtaat etmeyenler XIV. Ludwig'in dragonlarına tekabül eden askeri posta olma cezasıyla cezalandırılıyordu. Şerefüddin[241] ve Mirhand'a[242] göre Küçlük'ün gürhanın kızı olan hanımı, Hıristiyandı ve ko-

237 *Turkestan* adlı eserimin I. Blm. s. 107-108 verdiğim Cüveynî'nin metniyle krş. Ozar'ın Kanglı mı yoksa Karluk kabilelerine mi mensup olduğu sarih değil. <Cüveynî'de> elyazmaları, IV, 2, 34, l. 26'da قنقليان kelimesi bulunmaktadır; Şerefüddin <Yezdî>nin Zafernâmesi'nde, Asya Müzesi, elyazması, s. 80 – قنلى (galiba قنغلى yerine) kelimesi vardır. Biri (Hanıkov kütüphanesi elyazmaları, 71) oldukça eski, ama iyi durumda olan diğer iki Cüveynî elyazmasında ve keza Vassaf'da قرلغان şeklinde. Ozar (veya Buzar)ın torunları konusunda bkz. *Turkestan*, I, 140. Bu bilgiler, karşımızda bir Müslüman hanedanının bulunduğu konusunda şüpheye mahal bırakmıyor ki, XIII. Yüzyılda yaşayan Çinli seyyah Ch'ang-ch'un'un sözleri de bunu teyit etmektedir; krş. Bretschneider, *Researches*, vol. I, s. 70.

238 Ruk. Publ. b-ki IV, 2, 34, l. 22.

239 Oppert'in görüşü böyle (*Presbyter Johannes*, s. 159). D'Ohsson (*Histoire des Mongols*, t. I, s. 171) bu kızı gürhanın kızıyla karıştırmaktadır. Burada kastedilen gürhanın önceki nişanlısıdır; yukarıda dn.231'e bkz.

240 Bu versiyon Reşidüddin'de (Berezin neşri, III, metin, 61; çeviri, 39), daha sonraki kaynaklarda ve keza d'Ohsson'da (*Histoire des Mongols*, t. I, s. 171) mevcuttur. Cüveynî, Küçlük'ün Müslüman tebaasından dinlerini bırakıp Hıristiyanlığı veya Buddizmi kabul etmelerini, ayrıca Kidan giysileri giymelerini istediğini kaydetmektedir. Son talep mutlaka yerine getirilmeliydi. Dini âyin yapmak ve medreseye gitmek yasaklanmıştı. Farsça metin şöyle:
اهالئ آن نواحىرا انتقال از دين محمدى الزام كرد و ميان دو كار مخيّر يا تقلّد مزهب نصارى و بت برستى يا تلبّس بلباس خطاييان چون تحويل بمذهب ديكر ممكن نبود از غايت اضرار بسكوت خطاييان مكتسى كشتند قوله تعالى فمن اضطرّ غير باغ ولا عاد فان ربك غفوررحيم و اذان موذن و توحيد مؤحّد و مؤمن منقطع شد و مدارس درس در بسته و مندرس كشت

241 Ruk. Az. müz. B. 568, s. 79.

242 Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 159. Mirhand, muhtemelen bu bilgiyi Şerafeddin'den almıştır, ama onun nereden aldığı belli değil. Reşidüddin ve Cüveynî'de bu konuda

casıyla Müslümanlar arasına düşmanlık sokuyordu. Hotenli imam Alaaddin, Küçlük'e karşı koymak için kendi mescidinin kapılarını çivilemişti. Küçlük'ün gaddarlığı Moğol fethini kolaylaştırdı. Küçlük'ün ülkesine gelen Cebe-noyon "herkesin kendi dininde kalabileceğini ve atalarının, dedelerinin yolundan gidebileceğini" bildirince, ahali Moğolların safına geçti ve Küçlük'ün evlerine yerleşen askerlerini öldürdü. Moğollar da hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan ülkeyi ele geçirdiler (1218). Küçlük güneye kaçtıysa da, Badahşan'da Moğollar arkasından yetişip öldürdüler.[243] Moğollar, Balasagun'a Gobâlık[244] (güzelşehir) adını verdiler; bu isim, Küçlük'ün başkentinin direnmeden alındığını da göstermektedir. Moğollar kendi isteğiyle teslim olan şehirlere iyi şehir (örneğin Zernuk[245]) özellikle direnen şehirlere "aptal, kötü şehir" (örneğin Bâmiyan[246] ve bizim Kozelsk) derlerdi.[247]

Moğol döneminde Hıristiyanlığın incelenmesi çok cazip, ama haddinden fazla zor görünüyor. Gutschmid'in[248] de haklı olarak işaret ettiği gibi, Moğol fethi kendisiyle birlikte öylesine birbirinden kopuk ilişkilerin gelişmesine yol

bilgi yok.

243 Reşidüddin, Berezin neşri, III, çeviri, 38-40 (Cüveynî için yazma nüsha, IV, 2, 34, str. 22-23.)

244 K. G. Saleman, elyazmalarındaki okunuşlara istinaden غرباليق Ğırbalık (*Kudadgu bilik*, Radloff neşri, I, s. XLV) olarak okumaktadır; ama A. O. İvanovsky'nin bana açıkladığına göre kelime Moğolcada *goa* sesine uygun düşmektedir. Gobalık kelimesinin anlamı yalnızca Mirhand'da geçmektedir (İstoriya Çingiz-hana).

245 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, II, 109. Aynı bilgi Cüveynî'de de var, onun anlattıklarıyla krş: Schefer, *Chrestomathie persane*, t. II, s. 120-121. Timur'un son seferi anlatılırken (Şerefüddin Yezdî, Pétis de la Croix neşri, IV, 216) Zernuk Semerkand-Otrar yolu üzerinde (bilindiği gibi Otrar harabeleri Sır-derya sahilinde Arıs bölgesindedir) Sır-derya'nın biraz batısında gösterilmektedir.

246 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, II, 122; keza Cüveynî (Schefer, *Chrestomathie persane*, I. II, s. 142-143); Hindukuş'un batı ucunda yer almaktadır.

247 < "Gobalık" ve "Mobalık" adları konusunda bkz. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, s. 110-114. Pelliot'un işaret ettiği gibi galiba Balasagun'a hiçbir zaman Gobalık denilmemiştir ve elyazmalarındaki bu kelimeyi Kuz-ordu (Kaşgarlı Mahmut'ta Balasagun'un bir diğer adı; Pritsak'a göre daha önceleri Karahanlı hanlarının Balasagun civarındaki ikamet ettikleri yerin adı) adına tekabül eden غزباليق şeklinde okumak gerekir; kaynaklar da Balasagun'un savaşsız ele geçirildiği konusunda herhangi bir bilgi vermiyorlar. Kozelsk'e Mobalık dendiğine dair de hiçbir şark kaynağında kayıt mevcut değil; bu kelime Tatişçyev tarafından "Mogu bolgusun" şeklinde uydurulmuş, daha sonra da diğer yazarların (Hammer, Wolf, Howorth ve Berezin) eserlerine girmiştir. Bamiyan'ın Moğolca "gobalık" adıyla anıldığı konusunda gelince, Pelliot'a göre bu, Mu-kurgan (Mâû-Qorgan>Ma'u-Qorgan) 'aptal kale' olabilir, Moğolca-Türkçe karışımı Mobalık şekli zaman içinde Türklerde kullanılmış olabilir. – Yu. B.>

248 *Kleine Schriften*, BD III, s. 609.

açmıştır ki, dünya ne ondan önce, ne de ondan sonra asla böylesini görmemiştir. Bu dönemde Orta Asya'ya giren ve sürekli birbiriyle iç içe bulunan bu kültür unsurları sebebiyle, bunlardan herhangi birini anlamak için tamamını ciddi şekilde incelemek gerekmektedir ki, böyle bir araştırma da, yazarın bu makalede sergilediğinden daha fazla bir hazırlık ister.

İKİNCİ BÖLÜM

YEDİSU TARİHİNDEN YANSIMALAR

I
USUNLAR[*,1]

Yedisu ile ilgili en eski tarihi bilgileri Çin kaynaklarında buluyoruz. Daha erken Yunan ve Roma yazarlarında ise Sır-derya ötesinde yaşayan bazı halkların yalnızca isimlerine rastlıyoruz, ama kimin nerede yaşadığı belirtilmiyor. Çinliler Yedisu'nun varlığını ancak M.Ö. II. Yüzyılda, o da Çin yönetiminin güçlü Hunlara karşı müttefikler aramak amacıyla batı ülkelerine elçi göndermesiyle öğrenebildiler. İlk başlarda Nan-shan sıradayları ile Bulunggir nehri arasındaki bölgede göçebe halde yaşayan Usunlar, Hunlar tarafından itaat altına alınan halklar arasındaydı. Usun hükümdarı burada Hunlarla yapılan çarpışmada ölünce, onun bebek yaştaki oğlu Hun hükümdarı tarafından alınıp yetiştirildikten ve bilâhare seferlerde yiğitlikler sergiledikten sonra, babasının halkının başına gönderilmişti. Usunlar, yine Hunlar tarafından mağlup edilen ve büyük ihtimalle Tibet kökenli olan eski komşuları Yüeçilerin[2] takibine iştirak ettiler. Yüeçiler, batıya doğruya ilerleyerek, her ne kadar ses benzerliğinin dışında herhangi bir delil gösterilemezse de, genellikle Yunan ve Perslerin Orta Asya ile ilgili verdikleri bilgilerde Sak adıyla geçen halkla özdeşleştirilen Seu'leri Yedisu'dan ittiler.

---

* Külliyat, II, I/25-31

1 Çin kaynaklarındaki bilgiler kitap halinde derlenmiştir: Biçurin, *Sobraniye svedeniy*. <Bugün bu kitabın ikinci baskısından başka, Usunlarla ilgili Çince metinlerin çevirisi konusunda ayrıca bkz. Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 68-100. Usunların tarihiyle ilgili çağdaş görüşler için bkz. *İstoriya Kirgizii*, t. I, s. 53-65; *İstoriya Kazaxskoy SSR*, t. I, s. 40-53. Usun tarihiyle ilgili en yeni arkeolojik malzemeler için bkz. Akişyev, *Otçet o rabotax*; Kibirov, *Arxeologiçeskiye rabotı*; Ageyeva, *K voprosu o tipax drevnix pogrebenii*. – B.S.>

2 <Yüeçiler, M.Ö. II. Yüzyılda Orta Asya'nın önemli kesimini fethederek Miladi çağ arefesinde büyük Orta Asya-Hindistan devleti Kuşan İmparatorluğu'nu kuran göçebelerdir. Günümüzde Yüeçiler Doğu İran dili konuşan gruba dahil kabileler olarak bilinmektedir. Krş. Livşits, *İranskiye yazıki*, s. 142-143. Keza bkz. *İstoriya tadcikskogo naroda*, t. I, s. 335-393; bu eserde temel literatür gösterilmiştir. – B. S.>

Yüeçiler de ilk Çin elçilerinin geldiği dönemde Yedisu'da hükümran olan Usunlar tarafından itilmişler, yine de her iki halktan belli bir kesimi burada yaşamaya devam etmişti.[3] Kun-mo unvanı taşıyan Usun hükümdarı Lei-ch'e-yao-mi burada ziyadesiyle güçlenmiş ve Hunlara itaat etmekten baş tartmıştı. Hükümdarlığının doğu sınırı Hun topraklarına (Çin kaynaklarında her iki halkın kesin sınırları belirtilmemektedir) dayanıyordu. Usun topraklarının güneyinde Doğu Türkistan'ın ezeli yerleşik halkları; güneybatısında Fergana, batısında göçebe Kang-kü (muhtemelen Kanglı Türkleri) devleti vardı. Fergana'nın kuzeydoğusunda Usunlar, kuzeybatısında Kang-küler yaşadığına göre,[4] bu iki devlet arasındaki sınır takriben Yedisu ve Sır-derya bölgesi arasındaki sınırla örtüşmektedir. Usunların kökenine gelince, bu konuda elimizde yalnızca özel isimler ve unvanlar var; üstelik bunların Çince çeviriyazımları da şu ana kadar herhangi bir dilbilimci tarafından incelenmiş değil[5], (dikkatimizi sık sık geçen *mi* son eki üzerine çevirebiliriz); Usunların fiziki görünümleri hakkında elimizde sadece daha geç dönem (VII. Yüzyıl) Çinli yazar Shih-ku'nun[6] verdiği şu bilgi mevcut: "Usunlar, batı ucunda yaşayan diğer yabancılardan simaen çok farklılar. Mavi gözleri ve sarı sakallarıyla maymuna benzeyen bugünkü Türkler,[7] onların torunları olmalı."[8] Usunların Abel-Remusat ve Klaproth'dan başlayarak sabık oryantalistlerin düşündüğü gibi Ari mi, yoksa Ord. Prof. W.W. Radloff[9] ve Türkler

3 Seu'ler Çin kaynaklarında Gibin, Hüsün (Süsün) ve Guandu <çağdaş okuyuşa göre Chi-pin, Siu-siun ve Chüan-tu> adıyla geçen vilayetleri ele geçirmişlerdi. Bu vilayetler Hindukuş dağları ile Kabul vadisi arasındaydı. Yunanlı yazarlar bunları İndo-İskit vilayetleri olarak zikrederler ki, bunun sebebi, şüpheli karşılanması gerekmekle birlikte, Seu halkının İskitler veya Sakalarla özdeşleştirilmesidir. <Gibin (Chi-pin) genellikle Kabul veya Kaşmir bölgesiyle özdeşleştirilmektedir. Gibin'in bulunduğu yerle ilgili değişik görüşler için bkz. Narain, *The Indo-Greeks*, s. 135-137; Mandelştam, *Materialı*, s. 51-52. Hüsün (Süsün)ün galip ihtimalle Alay vadisine, Guandu'nunsa Kaşgar'ın batı ve güneybatısına yerleştirilmesi gerekir; bkz. Mandelştam, *Materialı*, s. 55-57. – B. S.>

4 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 5-6.

5 <Bkz. Yu. A. Zuyev: O yazıke usuney; K etniçeskoy istorii usuney. – B. S.> (Zuyev'in özellikle Usunlarla ilgili çalışmaları, *Rannıye tyurki* [Erken Türkler] adlı eserinde derli toplu ortaya konulmuştur ve bu eser Selenge Yayınları arasında neşredilecektir. Çev.)

6 <Yan Shih-ku>. Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 65.

7 Bu sözcük Yakinf Biçurin tarafından Çince hu (barbar) kelimesinin karşılığı olarak hep bu şekilde tercüme edilmektedir.

8 Metnin Fransızca çevirisi birazcık farklı: "Ils avaient les yeux bleus (ou verdâtres), la barbe rousse, et ressemlaient à des singes, dont ils tiraient leur origine." (Vivien de St. Martin, *Les Huns Blancs*, s. 32).

9 *K voprosu ob uygurax*, s. 126.

hakkında yeni araştırmalar yapan N. A. Aristov'un[10] ileri sürdükleri gibi Türk mü olduğu konusunu çözmek için elbette bu bilgi çok yetersiz.

Çinliler onların yaşadıkları toprakları düz ve meralarla kaplı olarak gösterdikleri ve keza ülkelerinin ikliminin soğuk ve yağışlı olduğunu belirttiklerine göre, Usunlar genel olarak Yedisu'nun ovalık kısmında yaşıyorlardı. Dağlar çam ormanlarıyla kaplıydı; halkın nüfusu 120 bin çadır veya 630 bin kişiydi ve 188 bin kişilik bir ordu çıkarabilirlerdi. Usunların başkenti, daha doğrusu ana ordaları Çigu, muhtemelen Issık-göl'ün geneydoğu sahilindeydi. Çünkü Çinliler burasını Aksu'nun 610 li kuzeybatısında, Fergana'nın merkezinden 2000 li kuzeydoğuda ve Kang-kü devletinin sınırının 5000 li mesafede göstermektedirler.[11] Çigu şehri VII. Yüzyıla ait Çin yol haritasında da ve üstelik Bedel geçidine 50 li mesafede gösterilmektedir; ama bu güzergah genel olarak şüphelidir ve bir Sinolog tarafından yeniden incelenmesi gerekmektedir.[12] Aristov[13] Çigu'nun tam olarak Kızıl-su sahili üzerinde bulunduğu kanaatine nasıl varmış bilmiyoruz. Diğer yandan günümüzde böyle bir göçebe şehrinin kurucuları Usunların izlerini aramak kesinlikle faydasızdır. Şimdilerde yaptıkları gibi,[14] Issık-göl veya ona bir günlük mesafede bulunan tüm eski yadigârları Usunlara mal etmenin de hiçbir mesnedi yoktur. Çünkü Usun adı tarihten çoktan silindiği bir dönemde Issık-göl sahilinde şehir ve kaleler bulunduğunu göreceğiz.

Çin elçisi Chang Ch'ien M.Ö. 105 civarında Hunlara karşı girilecek savaşta Çinlilerin yanında yer almaları için Usunlara gelmiş ve onlara doğuya dönmeyi teklif etmişti. Chang Ch'ien'in bu teklifi Usunlarca sıcak karşılanmamış ve üstelik elçi kun-mo'nun otağında hüsn-ü kabul görmemişti. Fakat Chang Ch'ien'le birlikte Çin'e giden Usun elçisi, dönüp Çin'in ihtişamı ve gücü hakkında efendisine bilgi verdikten sonra Çin'in Usunlar nezdindeki itibarı biraz yükselmişti. Ayrıca Chang Ch'ien'den sonraki Çin elçileri batı bölgesine Doğu Türkistan ve Fergana üzerinden gitmeye başlamış, bu yüzden Usunlar cömert hediyelerle gönderilen elçilerden mahrum kalmışlardı. Böylece kun-mo Çin'e anlaşma hediyesi olarak bin atla birlikte yeni bir elçi göndererek kendisine sa-

10 *Etniçeskiy sostav*, s. 17.

11 Bir başka yerde (Biçurin, Sobraniye svedeniy, III, 6) Kang-külerin başkenti de Fergana merkezinin 2000 li kuzeydoğusunda gösterildiğine göre, sanırım son rakam abartılmıştır.

12 Bartold, *O xristianstve v Turkestane*, s. 31. <Çigu'nun yeri konusunda bkz. Bernştam, *İstoriko-arxeologiçeskiye oçerki,* s. 97. – B. S.>

13 *Etniçeskiy sostav*, s. 26.

14 D'yavçkov, *Uroçişçye Kaysara*, s. 12.

raydan bir prenses verilmesini talep etmiş ve arzusu yerine getirilmişti. Fakat o sıralar Hun şan-yüsünün yaşlı Usun hükümdarına gelin olarak gönderilen kızı büyük hanım ilan edildiği için Çinli prenses kun-mo'nun küçük hanımı olabilmişti. Başkaca bir hayat tarzına alışan Çinli prenses bozkıra gönderildikten sonra öylesine üzülmüş, öylesine mahzun olmuştu ki, "keçe döşeli yuvarlak çadırdayaşayan, et yiyip, süt [kımız] içen Usun hükümdarına" verilmesine sitemler yağdıran şiirler yazmıştı.[15] Çinlilerin Fergana'ya düzenledikleri sefer sırasında (M. Ö. 102) Usun kun-mo'su Çin yönetimine yardımcı olması için 2000 kişilik bir yardımcı birlik yollamış, fakat bunlar bir kenarda bekleyip çarpışmalara katılmamışlardı.[16]

Usun kun-mo'su ölmeden önce prensesin bozkır âdetlerine göre "sen-ch'ü" unvanı taşıyan torunu ve halefi Ch'ün-su-mi'yle evlenmesini istemiş, prenses bunu kabul etmemiş, fakat Çin yönetimi onu halkın geleneklerine uyması konusunda ikna etmişti.[17] Sen-ch'ü'den sonra geride yalnızca (Hun prensesinden olan) küçük yaştaki Ni-mi kaldığı için, o büyüyünceye kadar devleti sen-ch'ü'nün kayınbiraderi Wung-chü-mi yönetmiş ve selefinin dul eşi Çinli prensesle evlenmişti. Galiba Wung-chü-mi kabiliyetli bir hükümdardı ki, halkının içte refahını ve dışta itibarını yükseltmişti. M.Ö. 71'de Wung-chü-mi Çinlilerle anlaşarak Hunlara karşı bir fetih hareketine girişti ve 40 bin insanı esir alıp, 70 bin kadar da sığırı ganimet olarak götürdü. Doğu Türkistan'ın işlerine de müdahalede bulundu. İkinci oğlu Yarkend hakimi tayin edilmiş, büyük kızı Kuça hanına gelin olarak gönderilmişti. Wung-chü-mi M. Ö. 60 yılı sonlarında ölünce Ni-mi, Kuan-wang unvanıyla tahta geçti.

Kuang-wang, selefinin dul eşiyle evlendi ve ilerlemiş yaşına (50'sinin üzerindeydi) rağmen ondan bir oğlu oldu, ama hem onunla anlaşamadı, hem de halkının kalbini kazanamadı. Çin elçisi Çigu şehrine geldiğinde, kraliçe, Kuang-wang'ın öldürüleceği bir şölen düzenlenmesi konusunda elçilik heyetiyle anlaştı. Fakat plan başarılı olmadı; Kuang-wang yaralı vaziyette kurtulmayı başardı. Kralın oğlu Hsi-song-seu, ordusuyla kraliçe ve Çinlilerin elindeki Çigu'yu kuşattı. Çin yönetimi elçilerinin hatasını örtmek için alelacele onları Çin'e çağırıp infaz ettirmiş; krala da hediyeler ve yaralarının tedavi edilmesi için bir tabip göndermişti. Kraliçe yapılan sorgulamasında suçunu kabul etmedi. Kuang-

15 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 67.
16 Age., s. 30.
17 Age., s. 80.

wang'ı istemeyen halk onun Hun prensesinden olan oğlu Ju-ch'ü-t'u'yu devreye soktu. "Kuzey dağları"na (Alatav) ulaşan Ju-ch'ü-t'u, Hunlardan yardım beklediğini açıklayarak halkı çevresine topladı ve beklenmedik bir şekilde Kuan-wang'a saldırarak, onu öldürdü ve tahtı ele geçirdi. Hun taraftarlarının başarılı olabileceğini hesaba katmayan Çinliler, Yedisu'ya bir sefer hazırlığına girişmişler; ama Usun beylerinden biriyle evli olan Çinli bir kız sayesinde barış sağlanmıştı. Böylece Ju-ch'ü-t'u küçük kun-mo unvanı alırken, Wung-chü-mi'nin büyük oğlu da Yuan-chü-mi ilan edilmiş; büyük olanı 60 bin, küçük olanı da 40 bin aile almıştı. Ju-ch'ü-t'u, Çinlilerin müttefiki olarak Hunlara karşı savaştıysa da, bir başarı sağlayamadı. Aksine onun Çinlilere karşı düzenlediği seferler daha başarılıydı.[18]

Böyle bir ikili yönetim sırasında istikrarsızlığın ve iç savaşın çıkması kaçınılmazdı. Yuan-chü-mi'nin torunu olan büyük kun-mo Ch'i-li-mi zamanında biraz istikrar sağlanmış; onun gayretleri ülkeye Wung-chü-mi zamanındaki "sükun ve barışı" tekrar getirmişti. Bununla birlikte Ch'i-li-mi bir ferman yayınlayarak halkın kendi meralarında sürü otlatmasını yasaklamıştı.[19] Bu durum Usunlarda yasaklanmış meraların veya daha sonraları Türklerin ve Moğolların ifadesiyle *kuruk*ların varlığını göstermektedir.[20] Ch'i-li-mi küçük kun-mo tarafından gönderilen katillerin elinde can verince Çinliler tahta onun torunu ve aynı zamanda Çinli prensesin oğlu olan İ-ch'i-mi'yi iclas ettiler. Çinliler, büyük kun-mo'ların küçüklerle girdikleri mücadele de hep birincilerin yanında yer aldılar. Küçük kun-mo An-li-mi Çin yönetiminin muvafakatıyla Hunlar tarafından tahttan indirilerek öldürülüp yerine Çinli naip getirilince (M.Ö. 11), öldürülen kun-mo'nun amcası Pi-kuan-chi, 80 bin kişiyle kuzeye, Çinlilere gitti ve oradan her iki kun-mo'ya da saldırılar düzenledi ki, bunun sonucunda son kun-mo'lar Çin'le daha yakın ilişkiye girdiler. M.Ö. 1 yılında İ-ch'i-mi Çin başkentini ziyaret etti ve orada onuruna muhteşem bir karşılamama töreni düzenlendi. Aynı sırada Hun şanyüsü de onun birlikte başkentteydi. Pi-kuan-chi Çinli naip tarafından "kazara bir saldırı ile" (her halde gönderilen katiller vasıtasıyla) öldürülmüştü.

Takriben Miladi 8 yılında Doğu Türkistan tekrar Hunların hakimiyetine geçmiş; Çin'in "batı ucu"yla olan münasebetleri kesilmiş ve ancak 73 yılında

18 Age., s. 68-70.
19 Age., s. 75.
20 Narşahi, Lıkoşin çevirisi, 40.

yeniden ilişki kurulmuştu. Çin'in 97 yılında General Pan Ch'ao komutasında gönderdiği bir birlik Hazar Denizi'ne kadar gelmiştir. Sanırım bu olaylar o dönem hakkındaki tarihi konusunda hiçbir bilgimiz bulunmayan Yedisu'yu hiç etkilememişti. Yalnızca II. Yüzyılda Usunların Çin'den "nihai olarak koptukları" söylenmektedir.[21] Keza, aynı II. Yüzyılın sonlarında Hunların Moğolistan'dan batıya doğru büyük ölçekli muhaceretleri sırasında Yedisu üzerinden gidip gitmediklerini de bilmiyoruz. Çünkü II. Yüzyıl ortalarından itibaren Çin tarihinde bir kargaşa dönemi yaşanmış ve batı ucuyla olan ilişkiler V. Yüzyıla kadar tekrar kurulamamıştır.

Hunların Moğolistan'da boşalttıkları toprakları büyük ihtimalle Tungus kökenli Siyenpiler işgal ettiler. Siyenpi hükümdarı Tan-shih-hai, batıda Usunların topraklarına kadar olan tüm bölgeyi zaptetti.[22] Bir diğer Siyenpi hanedanının hükümdarı olan Yü-lü ise IV. Yüzyıl başlarında "eski Usun topraklarını" zaptetti.[23] IV. Yüzyıl sonlarından VI. Yüzyıl ortalarına kadar Orta Asya'da liderlik genellikle yine bir Tungus halkı olduğu söylenen Ju-janların uhdesine geçti. Ju-janların saldırıları Usunları Yedisu'nun ovalık kısmını nihai olarak terk edip Tanrı Dağları'na muhaceret etmek zorunda bıraktı.[24] 425'de aralarında Usun hükümdarının da bulunduğu bazı batı ucu hükümdarları, o sıralar Siyenpi hanedanı Yuan Wei veya Pei Wei'nin hüküm sürdüğü Kuzey Çin'e elçiler gönderdiler. Böylece Çin'le batı ucu halkları arasında ilişkiler tekrar başladı. 436'de Usunlara Çin'den bir elçi geldi ve böylece Usunlar her yıl bazı hediyelerle birlikte Çin'e elçiler gönderdiler. O tarihten sonra kaynaklarda bağımsız bir halk olarak Usun adına artık rastlanmıyor. Bilindiği gibi bu isim yalnızca Büyük Kırgız-Kazak ordasının[25] adında (Üysün)[26] muhafaza edilmiştir.

---

21 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 108.
22 Age., I, 169. <Bugünkü çeviriyazımı Tan-shih-huai.>
23 Age., s. 193.
24 Age., III, 162.
25 <Kazakların Büyük Cüzü>
26 <Usun adının Kazaklardaki Üysün adıyla özdeşleştirilmesi tartışmalıdır. Usun adı (en azından hipotetik olarak) Kırgızlarla da ilişkilendirilmektedir. Bkz. Aristov, *Opıt vıyasneniya*; aynı yazar, *Etniçeskiy sostav*. Aristov'a göre M. Ö. II. Yüzyılda Usunların önemli bir kesimini Batı Tanrı Dağları'na muhaceretleri sırasında Yenisey Kırgızları oluşturmaktaydı ve yine ona göre "Usunların gerçek adı Kırgız'dı." Aristov'un bu görüşleriyle ilgili detaylı argümantasyon onun henüz yayınlanmamış Batı T'ien-shan adlı çalışmasında (VGO arşivinde saklanmaktadır) yer almaktadır. V. R.>

II
KARLUKLAR[*][1]

Çin, Arap ve Pers kaynakları, Batı Türk Hakanlığı'nın yakılışından sonraki Türk kabile grupları hakkında yeterince dakik bilgiler edinme imkanı sağlamaktadır. İmparatorluk kuran kabileler, Türk adından başka, Çin kaynaklarının Batı Türklerini on kabile olarak göstermelerine rağmen, hem doğuda, hem de batıda genel olarak Oğuz veya Tokuz-oğuz[2] adını kullanmışlardır. Şa-to (çöl) Türklerinin Doğu Türkistan'ın belli bir bölgesinde kurdukları devlet, Çinliler tarafından Batı Türk Hakanlığı'nın dışında gösterilmektedir.[3] Araplar ise özellikle bu Türkleri Tuguz-guz yani Tokuz-oğuz olarak kaydetmektedirler. Batıya geçen bir diğer Oğuz kolu, merkezi Sır-derya'nın aşağı akımları olan bir devlet kurdu. Yedisu'da bulunmalarının hatırası, Oğuz destanlarında

* Külliyat, II, I/35-41.

1 Çin kaynakları bize yalnızca VIII. Yüzyıl olayları hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. Yedisu'da IX ve X. Yüzyıllardaki durumla ilgili bilgileri ise daha ziyade Hollandalı şarkiyatçı De Goeje tarafından yayınlanan (*Bibliotheca egographorum arabicorum*, s tt.,t. VI, Fransızca çevirisiyle) Arap coğrafyacılara ait eserlerde buluyoruz. Orta Asya hakkında daha detaylı bilgiler içeren bazı coğrafya eserleri, örneğin Ceyhanî'nin eseri ve İbni Hordadbeh'in büyük çalışması, kaybolmuştur; ama isimleri, Buhara'da A. G. Tumansky tarafından bulunan X. Yüzyıla ait eserin meçhul yazarı ve XI. Yüzyıl tarihçisi Gardizî gibi Pers müellifler tarafından zikredilmiştir. Bu eserden bazı kısımlar benim *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu* adlı çalışmamın ekinde verilmiştir. <Hudûd el-Âlem, Bartold tarafından 1930 yılında ilişkili makaleler ve notlarla birlikte faksimile olarak yayınlanmış; aynı eserin geniş notlarla İngilizce çevirisi V. F. Minorsky tarafından 1937'de neşredilmiştir. Orta Asya'nın VIII-X. Yüzyıllara ait tarihi konusunda bilgiler ihtiva eden diğer yazılı şark kaynakları için Külliyat'ın I. cildindeki bibliyografyaya bkz. Karlukların Orta Asya'ya muhacereti ve bölgeye saçılmalarıyla ilgili bilgiler için Şaniyazov'un *İz istorii*, adlı makalesine bkz. Karluklarla ilgili etnografik bilgiler ve Özbeklerin etnogenez meselesiyle alâkalı olarak ise bkz. Karmışeyeva, *O nekotorıx drevnix tyurkskix plemenax*. – V. R.>

2 <Metinde "Tuguz-oğuz şeklinde. – A. B.>

3 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 452.

Yafet’in efsanevî oğlu Türk’ün yaşadığı yerlerin Issık-göl sahilleri olduğu şeklinde muhafaza edilmiştir.[4]

Yedisu’da sadece Tuhsiler ve Azii’ler (bu okuyuşlar şüphelidir ve belki de Azii’ler Orhon kitabelerinde geçen Azlarla özdeştirler) adıyla ikiye ayrılan Türgeşler kalmıştı. VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Yedisu’da liderlik sancağı büyük kesimi Altay’dan gelen Karluklara geçmişti. (Karlukların öncü kolu henüz bu yüzyılın başlarında Amu-derya sahillerine gelmişti.)

Karluklar 766’da Suyab’ı işgal edip başkentlerini buraya taşıdılar. Hanları, Orhon kitabelerinde sık sık geçen *yabgu*’yla mutlak aynılık arz eden *cabgu* unvanı taşıyorlardı.[5] Demek ki, Yedisu, Türk Hakanlığı’nın yıkılışından sonra da Türk halklarının elinde kalmış; ne Araplar, ne de Çinliler tarafından fethedilebilmişti. Çinlilerin Batı Türkistan meselelerine burunlarını sokmaları, 751’de Arap general Ziyad b. Salih’in indirdiği darbeyle son bulmuştur. Araplar, VIII. Yüzyıl sonlarında Karlukları Fergana’dan çıkarmakla yetinmişler; Müslüman fâtihler, bilindiği kadarıyla, kuzeydoğu istikametinde Talas’tan öteye asla geçmemişlerdir.

Çok daha sonraları Türklerin kaderini, Müslüman fâtihlerin ordularından ziyade, ticari ilişkiler vasıtasıyla ve barışçı yoldan yayılan İslam kültürü etkilemiştir. Mâverâünnehr halkı, eskiden beri ticari girişkenliğiyle dikkat çekmiştir ve hatta İslam’ın zuhurundan önce dahi Orta Asya’nın değişik yerlerinde ticaret kolonileri kurmuşlardır. Doğu Türkistan’ın belli bir kısmında, Tokuz-oğuzların yaşadıkları topraklarda dahi Soğd kolonileri vardı.[6] Soğdiyanların Yedisu’da ne kadar önemli rol oynadıkları, X. Yüzyılda yaşayan Pers coğrafyacının kaydına göre Kastek geçidinin kuzeyindeki Beklig veya (başka bir okuyuşla) Beklilig kö-

---

4 Ebu’l Gazi, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, II, 9; Ebu’l Gazi, *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çev., 9. <Keza A. N. Kononov’un yaptığı yeni *Rodoslovnaya turkmen* neşri, s. 39>. Bu efsanelerin en eski varyantı XII. Yüzyılda kaleme alınan Farsça *Mücmil et-tevârîh*’tedir ki, tek elyazması nüshası Paris Milli Kütüphanesi’nde, Ancien fond persan, 62, l. 64’dedir. <Günümüzde biri İstanbul’da, diğeri Heidelberg’de olmak üzere iki nüshası daha bilinmektedir; bkz. Storey, *Persian Literature*, vol. I, ksm. 2, s. 1229. Mücmil et-tevârîh’in metni 1939’da Behar tarafından yayınlanmıştır. Bibliyografyaya bkz. - Yu.B.>

5 Çinliler her iki unvanı tek bir sözcükle karşılıyorlar (kelimenin doğru okunuşu konusunda bkz. Thomsen, *Inscriptions de l’Orkhon*, s. 59). <Bartold, yabgu ve cabgu’nun özdeşliğinin kesinliği konusunda kısmen Hudûd el-Âlem’deki kayda (vrk. 17 b) dayanmaktadır: “Eskiden beri Khallukhların padişahlarına cabgu ve keza yabgu denilirdi.” – V. R.>

6 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 17 a.

yünün Soğdca Semekna adını taşımasından da anlaşılmaktadır.[7] Mâverâünnehr'e saçılan ve aralarında yalnızca Nesturî Hıristiyan misyonerlerin yer aldığı değişik dinlere mensup mübeşşirler her zaman tacirlerin peşine takılıyorlardı. Müslüman müelliflerin şahitliğine göre Türkistan'ın bir çok şehrinde Hıristiyan kiliseleri vardı. Söylendiğine göre Yedisu'nun göçebe halklarından özellikle Issık-göl civarında yaşayan Cikiller arasında Hıristiyanlar mevcuttu.[8]

Arap müellifler Batı Asya'dan Yedisu yoluyla Çin'e giden kervan güzergahı hakkında detaylı bilgi vermekte ve güzergah boyunca yer alan bazı şehirlerden söz etmektedirler; ama bunların çoğunun adının okunuşu şüphelidir.[9] Pişpek[10] civarında, muhtemelen Alamedin köyünün yerinde, Cul (belki de Türkçe çöl) şehri vardı. Taraz'dan (Talas, Evliya-Ata) gelen yolla Ahsıket'ten (yani Karakol[11] geçidiyle Namangan'dan) gelen yol burada birleşirdi. Çuy vadisinin en büyük ticaret merkezi Nevaket veya Neviket şehriydi. Yol burada ikiye ayrılır, biri Cil-arık[12] boğazı üzerinden Issık-göl sahiline, diğeri kuzeyde Suyab'a giderdi. Cul ile Nevaket arası 15 fersah yani 90 verstti; dolayısıyla Nevaket'in Çu nehrinin sol sahilini takip eden yolun Karabulak[13] yolundan ayrıldığı noktaya yerleştirilmesi gerekir. Tüm bu topraklar Karluklara aitti. Issık-göl sahilinin önemli bir kısmı, Cikillerle Karluklar arasındaki tampon bölgeyi oluşturmaktaydı. Nevaket'le boğaz arasında başka bir büyük ticaret merkezi olan Kerminket (veya Kumberket) Karlukların Laban oymağına aitti. Bu oymağın beyinin unvanı *kutegin-laban*'dı.[14] Buradaki boğaz da o sıralar Cil adını taşıyordu. Tarihçi Gardizî bu kelimenin

7 Age., vrk. 18 b.

8 Grigoryev, *Ob arabskom puteşestvennike*, s. 27-28. Cikillerin evleri konusunda daha aşağıya bkz.

9 Bu konuda bkz. Bartold, *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu*, s. 30-32, 114; aynı yazar, *Türkistan'da Hıristiyanlık*, s. 15-17.

10 <Şimdiki Kırgızistan'ın başkenti Frunze.>; <yani Bişkek – A. B.>

11 Hudûd el-Âlem, vrk. 18.

12 <Daha sonra (ve bugün dahi) Boam boğazı (yeni haritalarda Boom). Cîl (Cil-arık) adı Çuy vadisi tarafından Boam geçidine girişteki yer adında muhafaza edilmiştir. – V. R.)

13 <Cul-Nevaket arasındaki yaklaşık 90 verstlik mesafe, Bernştam da "önemli bir kısmı bugünkü binaların altında kalan büyük bir yerleşim biriminin harabeleri"nin bulunduğu Orlovka köyü civarında tespit ettiği gibi, muhtemelen doğrudur; bkz. *Çuyskaya dolina*, s. 19, 21, 25. Ayrıca Orlovka köyünde herhalde büyük bir binanın kalıntıları olan kocaman bir tepenin bulunduğunu da belirtmek gerekir. Nevaket (Naviket) adının geçtiği kaynakların detaylı listesi için bkz. Livşits, *Sogdiyskiye dokumentı*, s. 27-28, dn. 48. – V.R.>

14 *Mücmil et-tevârîh*, vrk. 273. Yazar Laban'ı Karluk oymağı olarak göstermekle birlikte, bu kelimenin Türkçe olmadığı muhakkak. <Belki de Alban. – V. M.)

"dar, sıkı" anlamında olduğunu belirtmektedir. Boğazın 12 fersah güneyinde 3000 savaşçı çıkarabilen Yar şehri vardı. *Teksin* unvanı taşıyan Cikil beyinin başkenti de burasıydı. Issık-göl yolun sol tarafında kaldığına göre belirtilen mesafede yer alan şehrin gölün tam olarak güney sahilinde bulunması gerekirdi. Yar'a 5 fersah mesafede Ton şehri vardı. Muhtemelen bugün harabeleri görünen şehrin adı aynı ismi taşıyan çayın suladığı vadiden geliyordu. Ton'a üç günlük mesafede Barshan bulunuyordu ve bu iki yerleşim birimi arasında yalnızca Cikillerin çadırlarına rastlanırdı. Şehrin adı muhtemelen Barskaun çayının isminde muhafaza edilmiştir. Coğrafyacı Kudama'nın kavline binâen şehir dördü büyük, beşi küçük bir dizi yerleşim biriminden ibaretti. Şehir hâkiminin unvanı *manak,* bir başka kayda göre[15] *tebin-barshan*'dı. Şehir, 6000 savaşçı çıkarabilirdi. Barshanlı manak, X. Yüzyılda yaşayan Pers coğrafyacının kaydına göre Karluklardandı. Ama daha sonra şehir sakinleri Tokuz-oğuzların safına geçtiler.[16] Doğu ve Batı Türkistan arasındaki ticari ilişkilerin merkezi olarak şehir oldukça önemliydi. Türklerin soy kütükleriyle ilgili rivayetlerde Türk'ün oğullarından birinin adının Barshan olduğu belirtilmektedir.[17]

Fergana'dan, tam olarak Uzgend'den[18] çıkan yol, Yası (Casi) geçidi, Arpa vadisi, Kara-koyin, Atbaş ve Narın vadileri üzerinden doğruca Bakshan'a giderdi.[19] Atbaş'daki Kara-koyin yakınlarındaki bir tepe üzerinde Fergana, Barshan ve Tibet'in (Doğu Türkistan) sınırına (altı günlük yolda) Atbaş şehri (şimdiki Koşuy-kurgan[20] harabeleri) vardı. Tibet topraklarına giden yol muhtemelen Turugart geçidi üzerinden geçiyordu. Atbaş'la Barshan arasında bir tek köy bile yoktu. Yedisu'nun güney kesiminde Yağmalar (Tokuz-oğuzların bir kolu) yaşıyorlardı ve Kaşgar da onlara aitti. Karluklarla Yağmalar arasındaki sınırı Narın nehri oluşturuyordu.[21]

En nihayet Nevaket'ten çıkan dolambaçlı bir yol Suyab üzerinden geçerek Barshan'la birleşiyordu. Suyab, Türgeşlerin toprakları dahilinde, Çu'nun kuzeyinde, Nevaket'e üç fersah uzaklıktaki dağın eteğinde ve muhtemelen şimdiki

15 *Mücmil et-tevârîh*, vrk. 273 <Manaf? – V. M.>

16 <Minorsky, metnin bu şekildeki yorumuna şu sözlerle itiraz etmektedir: "Dihkan Karluk asıllı ise de, şehir sakinleriyle Toguz-guzların arası çok iyi idi." Krş. *Hudûd el-Âlem*, Minorsky çev., 98; Minorsky, *Tamîm*, s. 297. – V. R.>

17 *Mücmil et-tevârîh*, vrk. 61.

18 <Günümüzde Kırgızistan'ın Oş bölgesinin merkezini oluşturan Uzgen.>

19 Bu konuda bkz. Bartold, *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyi*, s. 41 vd.

20 <Koşuy-kurgan: İki evli kurgan anlamındadır. – A. B.>

21 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 96, 17 a-17 b.

Karabulak köyünün yerinde bulunuyordu. Şehir hakimi, Türk hanlarından birinin kardeşiydi, fakat Arîce bir unvan olan *yalan-şah* yani "kahramanların hükümdarı" unvanını taşıyordu. Şehir, 20 bin kadar savaşçı çıkarabilirdi. Suyab'a giden yol üzerinde, Nevaket'e bir fersah mesafede 8000 atlı çıkarabilen Penciket şehri vardı. Suyab civarında ise her birinin başında kendi beyi bulunan üç köy daha mevcuttu. (Kastek) geçidinin kestiği dağlar Türklerce kutsal sayılıyordu ve onlar Tanrı'nın burada yaşadığına inanırlardı. Geçidin kuzeyinde Beklig veya Beklilig şehri yer alıyordu. Şehir hâkimi, *Badân-Sûngû*, bir diğer kaynağa göre Türkçe *Yınal-tegin* unvanı taşıyordu. Üç bin savaşçısı vardı, ama ayrıca şehir 7000 savaşçı çıkarabilirdi.[22] Suyab'la Barshan arasındaki yolu kervan 15 günde, Türk postaları 3 günde alırlardı. Muhtemelen Kastek üzerinden geçen yolla Zayli Alatav'ının kuzey eteği boyunca uzanan Vernıy [şimdiki Almaata] kastedilmektedir. Kızıl-kiya (San-taş tepesi) geçidi üzerinden giden yol ise Karakol'a gidiyordu. Issık-göl'ün kuzey sahili boyunca Tokmak'tan Karakol'a kadar olan mesafe için Arapların verdikleri gün sayısı oldukça fazladır. Bununla birlikte Cikillerle Karluklar arasında tampon bölge oluşturan ve Issık-göl'ün kuzey sahilinde bulunan bölgede, ileride göreceğimiz gibi, Timur zamanında dahi varlığını muhafaza eden Issık-Kul şehriyle özdeşleştirebileceğimiz Sikul adlı büyük ticaret merkezi vardı.[23]

Türk halkları arasında İslam kültürünün en fazla etkisine elbette Karluklar maruz kalmak zorundaydılar. Karluk cabgusunun henüz Halife Mehdî zamanında (775-785) İslam'ı kabul ettiği şeklindeki rivayet[24] şüpheli gözüküyor. Yine de henüz X. Yüzyılda Talas'ın doğusundaki birkaç şehirde Cuma mescitleri vardı.[25] Kültürel akımlar Karlukların hayat tarzını da etkilemişti ve aralarında göçebe ve avcılardan başka çiftçiler de vardı.[26] Ancak, Karluklar X. Yüzyılda diğer Türk kabilelerinin ve özellikle tüm Türkler arasında en güçlüleri kabul edilen Tokuz-oğuzların[27] saldırılarına maruz kalıyorlardı. Hanları da dahil olmak üzere Toğuz-oğuzların büyük kısmının dini Maniheizmdi; ama aralarında Hıristiyan, Buddist ve Müslümanlar da vardı.[28] X. Yüzyılda, daha önce Karluklara

22 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 18 b; Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 125-125; *Mücmil et-tevârîh*, vrk. 273.
23 Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 59-60.
24 Yakubi, *Târih*, II, 479.
25 Makdisî, 275.
26 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 17 b.
27 <Yani Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşayan Uygurların. - V. M.>
28 Flügel, *Mani*, s. 104-105; Bartold, *Otçet v poyezdke*, s. 115.

ait olan Barshan şehrinin Tokuz-oğuzların elinde olduğunu görmüştük.[29] Ayrıca Pençul (okunuşu şüphelidir) veya şimdiki Aksu şehri hakkında, burasının Karluk sınırları içinde bulunduğu, ancak şehir hâkiminin Tokuz-oğuzlara bağlı olduğu, daha sonra şehrin Kırgızların eline geçtiği söylenmektedir.[30] Kırgızlar o sıralar Yenisey'in yukarı akımlarında yaşıyorlardı ve Çin kaynaklarına göre henüz VIII. Yüzyılda Araplar her üç yılda bir Kuça'dan buraya ipek yüklü kervanlar gönderirlerdi. Ticarî ilişkiler Kırgızları Arap, Karluk ve Tibetlilere yaklaştırmaktaydı ki,[31] Kırgızların bu suretle Tokuz-oğuzlara karşı Karluklarla müttefik olup Yedisu'nun günümüzde dahi sınırları dahilinde bulunan bir kısmını ele geçirmiş olmaları muhtemeldir. Her halükârda Kırgızların ana kitlesi Yedisu'ya hayli geç dönemde muhaceret etmiştir. Eğer Kırgızlar henüz Karahanlılar döneminde Yedisu'da yaşıyorlarsa, X veya XI. Yüzyılda kesinlikle İslam'ı kabul etmiş olmalılar. Halbuki ileride göreceğimiz gibi henüz XVI. Yüzyılda Kırgızlar kâfir olarak görülüyorlardı.

En nihayet Karlukların merkezi durumundaki Çuy vadisi düşmanlarının eline geçmişti. 940'lı yıllarda XI-XII. Yüzyıllarda önemli rol oynayan Balasagun[32] şehri "pagan Türkler" tarafından işgal edildi. X. Yüzyıl coğrafyacılarından yalnızca Makdisî bu şehirden bahsederek "büyük, kalabalık ve zengin bir şehir" demektedir.[33] Bir başka yerde,[34] Balasagun'un Çuy vadisinde bulunduğunu ispat etmeye çalışmıştım; onun bulunduğu yer hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Büyük ihtimalle o sıralar Çuy vadisini ellerinde tutanlar, Karahanlı hanedanından gelen ve henüz X. Yüzyılda Orta Asya'nın tüm batı kesimini hakimiyet altına alanlarla aynı halktır. Şimdi bu hanedanın tarihine göz atalım.

---

29 <Minorsky'ye göre Bartold Hudûd el-Âlem'in metnini yanlış yorumladığı için böyle bir görüşe kapılmıştır. – V. R.>

30 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 17 b.

31 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 419.

32 Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 35.

33 Makdisî, 275.

34 Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 33 vd. Aristov da aynı görüştedir. (*Etniçeskiy sostav*, s. 39).

III
TÜRKLER*

VI. Yüzyılda Orta Asya'da yeni bir göçebe imparatorluk ortaya çıktı. Altaylardan gelen yeni fatih Türkler, kısa süre zarfında Büyük Okyanus'tan Karadeniz'e kadar tüm halkları itaat altına aldılar. İmparatorluğun kurucusu İli-han Tumın 553'de öldü ve Tobo-han'ın ölümünden (581) sonra ise imparatorluk doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündü. Batı Türklerinin merkezi, Orta Asya'nın batı kesiminde daha sonra kurulacak göçebe devletlerin çoğu gibi, Usunların eski toprakları yani Yedisu idi. Yedisu tarihinde Türklerin hakimiyet dönemi oldukça büyük önemi haizdir. Göçebe imparatorluğun merkezi her zaman değişik ülkelerden gelen tacirlerin cazibe merkezi olmuştur. Çünkü bunlar, burada mallarına özellikle de Çin tarafından ve Batı Asya yönünden göçebelere ihraç edilen mallar içinde önemli yer tutan kumaşlarına tatlı müşteriler buluyorlardı. Ama VII. Yüzyılda Fergana'da ortaya çıkan ve birkaç on yıl devam eden karışıklıklarla birlikte Batı Asya-Çin arasındaki ana ticaret yolunun kuzeye kaymasına sebep oldu. Fergana ve Kaşgar'ı geçen yolcular, Semerkand'dan kuzeydoğuya yönelip Taşkent ve Evliya-Ata[1] üzerinden Yedisu'ya, Çu nehri sahiline, oradan da Issık-göl'ün güney sahili boyunca ilerleyerek Bedel geçidi üzerinden Aksu'ya ulaşıyorlardı. Bu yol hakkında ilk bilgileri bildiğimiz kadarıyla VII. Yüzyılda yaşayan Buddist hacı Hsüan Tsang'da ve Çin "T'ang Hanedanı Tarihi"nde buluyoruz. Sonuncusu XI. Yüzyılda yazılmıştır, ama özellikle Batı ucu hakkındaki bilgilerin tamamı VII. Veya VIII. Yüzyıla aittir. Çin yol haritalarında Yedisu üzerinden geçen yollar hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Yine de bu veriler, en azından henüz VII. Yüzyılda, Çuy vadisinde tarım yapıldığını ve bu kültürün buraya tıpkı daha yakın zamanlarda benzeri kolonilerin Kokand Hanlığı sakinlerince kurulduğu gibi, Mâverâünnehr'den (yani Amu-derya ile Sır-derya ara-

* Külliyat, II, I/31-35

1 <Günümüzde Kazakistan sınırları dahilinde Cambul şehri.>

sındaki tarım bölgesinden) gelenlerce taşındığını pekiştirme imkanı sağlamaktadır. Hsüan Tsang zamanında Amu-derya ile Çu arasındaki kültürel ilişkiler bir bütünlük arzediyordu; halkın giysileri, kullandığı alfabe ve dil her yerde aynıydı. Muhtemelen Süryani kökenli olan alfabe 32 işaretten oluşuyor ve yukarıdan aşağı doğru yazılıyordu. Tarih eserleri dahi vardı. En yaygın din muhtemelen Maniheizmdi.[2] Halkın dış görünüşüne gelince, saçlarını tek belik yapıp, tepe kısmını açıyorlardı ve bazıları başlarını tamamen tıraş ediyor ve alınlarına ipek bir şerit bağlıyorlardı. Halkın yarısı tarımla, diğer yarısı ise ticaretle uğraşıyordu. Ticaret merkezi "Suy-e nehri" (Çu) sahilindeki şehirdi. Daha ileride de göreceğimiz gibi bu şehir geç Müslüman kaynaklarında Suyab adıyla geçecek ve Kastek geçidinin hemen güneyine yerleştirilecekti. Henüz VII. Yüzyılda Suyab'da değişik ülkelerden gelen tacirler yaşamaktaydı. Şehrin batı istikametinde her birinin başında birbirinden bağımsız prenslerin bulunduğu yirmi-otuz kadar şehir vardı, ama bu prenslerin tamamı Türklere tâbi idiler.

Batı Türklerinin kağanının[3] otağı genellikle Suyab civarında bulunuyordu ki, Hsüan Tsang'ın bu hakanlardan biriyle karşılaştığı yer de burasıydı.[4] Kağanın üzerinde yeşil ipekten mamul bir kaftan vardı; saçları dağınıktı ve alnına yerli ahalide olduğu gibi, başı birkaç kez saracak şekilde 10 fut uzunluğunda ipek bir şerit bağlanmıştı. Yanındaki mevkebinin saçları ise, hakandan farklı olarak, örülüydü. Hakan, büyük bir otağda yaşıyordu ve otağdaki eşyaların çoğu altındı. Otağda devlet erkanı iki sıra halinde diziliyordu ve hepsi de ipek elbiseliydi. Onların arkasında ise muhafızlar dikiliyordu. "Bu insan, keçe çadırda yaşayan barbar bir hükümdar olsa da, ona hayranlık ve saygıyla bakmamak mümkün değildi." Ziyarete gelenler otağa 30 adım yaklaştıklarında, hakan onu karşılamaya çıkar, tâzimde bulunur ve çevirmen aracılığı ile birkaç soru sorar, sonra da onu demir bir koltuk getirmelerini emrederdi. Türkler ağaç oturak kullanmazlardı. Hsüan Tsang, bunun sebebini Türklerin güya ateşin özünü barındıran ağaca duydukları saygıyla izah etmektedir. Otağda Çin'den ve Kao-ç'ang (yani Uyguristan'ın şimdiki Urumçi, Turfan ve Hami'nin bulunduğu bölgesi) gelen elçiler de vardı. Ziyafet müzik eşliğinde başlamıştı. Bunlar vahşi sesler olmasına rağmen "kulağa hoş geliyor, ruha ve kalbe sükun veriyordu." Misafirler

2 Bartold, *Türkistan'da Hıristiyanlık*, 3-5.

3 Rus vakayinâmelerinde Orhon kitabelerinde geçtiği şekilde *kağan*, Müslüman yazarların eserlerinde çoğunlukla *hakan* şeklinde yazılan ve *han* şeklinde kısaltılan Türk unvanı.

4 *Jizneopisaniye Syüan Tszana*, Julien çevirisi, 55-58.

et yiyip şarap içtiler. Misafire sebze yiyecekleri ve süt ikram edildi. Ziyafetten sonra misafir kağanın teklifiyle Buddist üstadın duasına iştirak etti. Dua bitene kadar hakan elini kaldırarak yere diz çöktü ve nasihate derun-i dilden uyacağını bildirdi. Üstat birkaç gün sonra gitmeye hazırlanınca, iki-üç yıl Ç'ang-an (Hsian-fu) şehrinde yaşayan ve Çinceyi mükemmel konuşan genç birisi refakatçı olarak verildi.

Şapolo Hilişi Kağan (634-638) zamanında Batı Türkleri beşi Çu nehrinin batısında beşi de doğusunda olmak üzere on kola bölündüler. Batıdakilere Nuşibi, doğudakilere Dulu adı verildi. Bu olaydan kısa süre sonra Batı Türk Hakanlığı iki ayrı devlete bölündü ve İli nehri aralarında sınır oldu. Hanedan üyeleri arasında Çinlilerin de katıldıkları iç savaşların ardı arkası hiç kesilmedi. Bazı kağanlar kısa süreli de olsa hakanlığı yeniden diklemeyi başardılar. Mesela 651'de Aşina Holu bunlardandı. Çeyrek asır önce Doğu Türk Hakanlığı'nı itaat altına alan Çinliler, 657'de aynı şeyi Batı Türklerine de yaptılar ve Batı Türklerinin başında bulunan prensler bir yandan Çin unvanları alırken, bir yandan da Çin'in genel valileri haline geldiler.[5] Türk prensleri zaman zaman Çin'e karşı isyan edip, o sıralar Doğu Türkistan'ın bir kısmını elinde tutan Tibetlilerle müttefik oldular. 704'de Aşina Huai-dao on kolun tamamını yeniden kendisine boysundurdu, fakat oğlu ve halefi Aşina Sin'in Kulan'da[6] öldürülmesinden sonra, Batı Türk Hakanlığı hanedanı tarihten çekilmiş oldu (takriben 740).

Dulu kanadından Çu ile İli nehri arasında göçebe halde yaşayan Türgeşler adında bir kol daha önce oldukça güçlenmişti. Türgeş hakanın ana ordası Suyab'da, küçük ordası ise İli nehri sahilindeydi. Türgeş hanları içinde en güçlüsü Sulu (öl. 738) idi. Esasen onun kudreti, o sıralar Batı Türk Hakanlığı tahtında oturan ve kızını Sulu'yla evlendiren Aşina Huai-dao'nun gücünü gölgede bırakmıştı. Sulu, ayrıca Doğu Türk hakanları ve Tibet krallarıyla da sıhrî yönden akraba olmuştu. Fakat 738'de Mohe-dagan unvanı alan bir Türgeş prensi tarafından öldürülmüş, tahta ise oğlu geçirilmişti. Yine de Mohe-dagan Fergana ve Taşkent hâkimleriyle işbirliği yaparak Türgeş hanını Suyab'da hezimete uğratıp esir aldılar. Böylece 740'da Türgeş Hanlığı tahtına oturan Mohe-dagan son Batı Türk hakanını öldürttü. Ama kendi iktidarı da uzun sürmedi. İsyanlar başladı ve 748'de Çin'in Doğu Türkistan genel valisi Wang Ch'eng-hsien Suyab'ı

5 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 360-361.
6 Günümüzde Sır-derya bölgesinde Tartı (Lugovoye) istasyonu. Krş. Kallaur, *Arxeologiçeskaya poyezdka*, s. 7.

ele geçirerek temellerine kadar yıktırdı. Sonraki on yıl boyunca Türgeşlerin başında hakanları olmadı. Artık Yedisu'nun batı tarafı Talas'a, Talas ise Taşkent hâkimine bağlıydı. Tüm bölgenin sürekli iç savaşlar yüzünden nasıl bir tahribata maruz kaldığı Çinli vakanüvistin "çiftçiler burada zırhlı elbiselerle dolaşıyor ve herkes birbirini esir ediyor" sözlerinden anlaşılmaktadır.[7]

Batı Türk Hakanlığı'nın yakılışı Arapların Mâverâünnehr'deki fetihlerini oldukça kolaylaştırdı. Hicrî 119. yıl (737) olaylarını anlatan Arap vakanüvistler de bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Arap yazarların anlattığına[8] göre son Türk hakanı Nevaket'te (Çu vadisinde, Tokmak'ın doğusunda) yaşıyordu; burada kimsenin yaklaşmaya cesaret edemediği yasaklanmış bir otlak ve dağ vardı. Otlakta beslenen sürüler ve dağdaki vahşi hayvanlar askeri seferler sırasında iaşe temininde kullanılıyordu. Hakan, Araplara çok sıkıntı çektirmiş ve bu yüzden kendine Ebû Muzahim (toslayan, acı veren, yani boğa veya fil) lâkabı verilmişti. Fakat Türkler Toharistan'da (Amu-derya'nın güneyinde ve Belh'in doğusunda kalan bölge) vukû bulan bir çarpışma sırasında Araplar tarafından mağlup edilmiş; hakan ülkesine dönerken Türgeş prensi Kursul tarafından şahsi bir husumet yüzünden öldürülmüştü. Ne var ki, hayli iri yarı olan Kursul da 739'da Araplar tarafından Sır-derya sahilinde esir alınmış; prens fidye-i necat olarak 1000 at ve 1000 deve teklif etmiş, ama Arap genel valisi Nasr yine de onu öldürtmüş; Türkler kemiklerini ülkelerine götürmesin diye de cesedi yakılmıştı. Arapların verdikleri bilgiyle Çin kaynaklarındaki bilginin birbirine yakın olmasına rağmen, bilgiler bölük pörçük ve güvenilirliği şüpheli göründüğü için, biz ihtiyatla yaklaşmayı tercih ediyoruz.

7 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 244-245.
8 Taberi, II, 1593-1613, 1689-1691.

IV
KARAHANLILAR[*,1]

Tarihçiler, Karahanlıların tam olarak hangi Türk boyuna mensup olduklarını belirtmiyorlar; ama bunların, başlarında Karahanlılarda çok sık rastlanan Bugra-han[2] unvanı taşıyan bir hükümdarın bulunduğu Yağma kabileleri olduğunu düşünmemiz için mesnedimiz vardır. Bu defa Çuy vadisinin yeni fatihleri güneyden gelmişlerdi. Bu olaylarla ilgili elimizde yalnızca efsanevî bilgiler mevcut. İbn el-Esîr'de[3] anlatılan bir efsaneye göre, İslam'ı ilk önce rüyasında gökten kendisine bir kişinin gelip Türkçe olarak "Dünyada ve ukbâda kendini kurtarmak için İslam'ı kabul et" dediğini gören Şabuk (veya Satuk) Karahan[4]

* Külliyat, II, I/41-48.

1 Grigoryev'in teklif ettiği bu terim (Bkz. *Karahanidı*) bizce de en uygun olanıdır. Gerek Grigoryev ve gerekse Karahanlılar konusunu işleyen diğer bilim adamları, daha ziyade İbn el-Esîr'in eserine dayanıyorlar; ama onun verdiği bilgiler de başta Utbî (Arapça metin doğuda yayınlanmıştır, <Utbi – Manini> ve ben Asya Müzesi Elyazmaları 510. no.da kayıtlı <yeni kayıt no. 342> nüshasını kullandım), Gardizî (tek nüshası Oxford'da bulunmaktadır <ikinci elyazma nüshası Cambridge'dir, bkz. Bartold, *Turkestan*, I, 66-67 – V. R.>) ve Beyhakî (Morley neşri, <yeni neşri de var>) gibi daha erken ve daha sağlam bilgiler edinen ve eserlerini XI. Yüzyılda kaleme alan müelliflerin rivayetleriyle her zaman da örtüşmemektedir. Cevherî'nin sözlüğünü 1282'de Arapçadan Farsçaya çeviren ve XIV. Yüzyılın ilk senelerinde "Ekler"ini (Mülhakât) yazan Cemal Karşi de değerli bilgiler vermektedir. (Karşi'nin bu kitabının elyazma bir nüshası – ki Ord. Prof. Saleman tarafından V. P. Nalivkin'den temin edilmiştir, - şimdilik yalnızca Asya Müzesi, kayıt no. 430'da bulunmaktadır. <metin için bkz. Bartold, *Turkestan*, I, s. 128-152.> Ayrıca bkz. Bartold, *Orta Asya'da Hıristiyanlık*, s. 21 vd. <Karahanlılar konusundaki yeni çalışmalar konusunda bkz. Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*; aynı yazar, *Die Karachaniden*; Davidoviç, *Numizmatiçeskiye materialı dlya xronologii Karahanidov*; yazılı kaynaklardan önemli malzemeler Said Nefisi tarafından yapılan *Tarih-i Beyhaki* neşrindeki şerhlerinde verilmiştir (t. III)… - V. R.>

2 *Mücmil et-tevârîh*, vrk. 273.

3 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, XI, 54.

4 <Metinde Kara-hakan şeklinde; fakat biz, Türkiye'de yaygın olan Karahan yazılışını tercih ettik. – A.B.>

kabul etmiştir. En eski versiyonu Cemal Karşî'nin[5] eserinde bulunan bir diğer efsaneye göre ise hanedanın hanları arasında İslamı ilk kabul eden kişi, Satuk Buğra-han Abdulkerim (öl. 344/955-56) olmuştur. Adı verilen iki yazar da bu hanı ilek'in (Mâverâünnehr'i zapteden Nasr'ın Türkçe unvanı) büyük dedesi olarak gösterdiklerine göre, her iki efsanede [veya rivayette] de aynı kişiden bahsedilmektedir. Abdulkerim'in torunu Harun'un da çağdaşı olan bir yazarda Buğra Karahan unvanı taşıdığı belirtilmektedir.[6]

Başkent'i Balasagun olan bu Harun, hastalık yüzünden terk etmek zorunda olduğu Mâverâünnehr'den dönerken 992 yılında yolda ölmüş;[7] bölgenin fethi 999'da ilek Nasır tarafından tamamlanmıştır. Karahanlıların bundan sonraki fetihleri, Afganistan, İran'ın doğu yarımı ve Hindistan'ın bir kısmını hakimiyet altına alan Gazne sultanı Mahmud (998-1030) tarafından durdurulmuştur. Utbî'nin[8] ifadesiyle "geniş yüzlü, kısık gözlü, yassı burunlu, seyrek sakallı, çelik kılıçlı ve kara giysili" Türkler 4 Ocak 1008'de Belh önlerinde ağır bir yenilgi almış ve bir daha da Amu-derya ötesine sefer düzenlememişlerdi.[9]

Karahanlı İmparatorluğu, henüz XI. Yüzyıl başlarında ülüşlere bölünmüştü ve her bir ülüşün ulu hana bağlılık derecesi, istisnai olarak sonuncusunun şahsi değerlendirmesine göre belirlenirdi. Bu ülüş sistemi sebebiyle kısa süre sonra kaçınılmaz olarak iç çatışmalar, özellikle de Karahanlıların iki büyük kanadı yani Satuk Buğra-han'ın iki torunu Ali (Nasr'ın babası) ve Harun arasında kavgalara yol açtı. Bu çatışmaların seyri ve değişik zamanlarda Yedisu'nun kimin elinde bulunduğu konusuyla ilgili bilgilerimiz oldukça bölük pörçük ve bazen de birbiriyle mütenakızdır. Utbî'nin anlattığına göre ilek-han, Mahmud'la gizli muhavereler yürüttüğünden şüphelendiği kardeşi Kaşgar hanı Tugan'a [veya Togan] düşmandı. İlek-han 403/1012-13'de ölünce tahta Tugan-han geçti.[10] Tugan-han'ın Mâverâünnehr'i ele geçirmiş olması şüphelidir, ama Yedisu ve muhte-

---

5 Cemal Karşi, vrk. 35-37; <Bartold, *Turkestan*, I, s. 130-132.>

6 Sa'alibi, *Yatime,* Barbier de Meynard neşri, 340.

7 Gardizî (Oxford nüshası, vrk. 134) ve, Beyhakî'de (Morley neşri, 234) böyle; İbn el-Esîr'deki (Tornberg neşri, IX, 67-68) kayıt doğru değildir.

8 Utbî, Asya müz. elyazması, vrk. 99.

9 İbn el-Esîr'in 410/1019-20 yılında düzenlenen seferle ilgili kaydı, diğer kaynaklarca desteklenmemektedir.

10 Yeri geldikçe daha ziyade Utbî'nin eserinden faydalanan İbn el-Esîr'in Karahanlılarla ilgili anlattıkları, en son olarak Radloff'un *K voprosı ob uygurax*, adlı eserinin 122-125. sayfalarında irdelenmiştir. *Yemin ed-devle* lâkabı kullanan Mahmud, burada yanlışlıkla Sâmânî olarak gösterilmiştir.

melen Buğra-han Harun'un oğlu Kadır-han Yusuf tarafından sürekli kovulduğu Doğu Türkistan'da hüküm sürdüğü muhakkak. Utbî ve İbn el-Esîr, Kadır-han'ı Hoten hâkimi olarak gösteriyorlar ki, eldeki sikkelerden[11] onun 404/1013-14 yıllarında Yarkend'i, 405/1014-15'de ise Kaşgar'ı yönettiğini biliyoruz.

408/1017-18 yılında Yedisu Uzak Doğu'dan gelen göçebe halkların saldırısına maruz kaldı. Bu halklar arasında o sıralar Kuzey Çin ve Orta Asya'nın doğu kesimini hakimiyet altına alan ve Orta Devlet adını veren Kitaylar da vardı. Kâfirler,[12] Tugan-han'ın büyük bir orduyla kendilerini karşılamaya gittiği haberini aldıklarında Balasagun'a sekiz günlük mesafedeydiler. Bunun üzerine kâfirler geri çekildiler ve peşlerine takılan Tugan-han üç ay onları takip ettikten sonra nihayet yetişti ve ağır bir darbe indirdi.

Utbî'nin kaydına göre Tugan-han bu savaştan kısa süre sonra öldü ve yerine kardeşi Arslan-han geçti. Beyhakî'den aşağıda yapacağımız alıntıdan Tugan-han'ın yalnızca 1025'de Yedisu'da yöneticilik yaptığını biliyoruz. Numizmatik verilere göre Arslan-han Muhammed b. Ali, sikkeleri Buhara da darp edilmiş olmasına rağmen, ağırlıklı olarak Sır-derya bölgesinin kuzeydoğu kesimini yönetiyordu.

1025'de Kadır-han Yusuf ve Sultan Mahmud, o sıralar Nasr, Tugan-han ve Arslan-han'ın kardeşi Ali-tegin'in hüküm sürdüğü Mâverâünnehr'e eş zamanlı bir sefer düzenlediler. Semerkand yakınlarında Karahanlı hanı ile sultan arasında tafsilatı Gardizî'de anlatılan bir görüşme gerçekleşti.[13] İki monarşist arasındaki karşılıklı nezaket gösterileri, tam bir eşitlik havası içinde, tantanalı bir şekilde icra edildi. Türk hakanının Mahmud'dan daha iyi bir Müslüman olarak kendisine ikram edilen şarabı içmemesi dikkat çekmektedir. Yapılan anlaşmaya göre Sultan Mahmud kızını Kadır-han'ın ikinci oğlu Yagan-tegin'e[14] vere-

11 Ak. K. Markov'un hazırlayıp, âlicenaplık sergileyerek benimle paylaştığı, henüz yayınlanmamış İmparatorluk Ermitaj Müzesi İslam sikkeleri katalogundan faydalandım. <Ancak bu katalogun litografik içeriği 1896'da yayınlanmıştır. Bkz. Markov, *İnventarny katalog*.>

12 Onların sayısı Müslüman kaynaklarında değişik rakamlarla gösterilmektedir, fakat muhtemelen bunlar tahmini rakamlardır.

13 Oxford nüshası, vrk. 153. Bu görüşme ve sonuçları hakkında Beyhakî'de de bilgi vardır. (Morley neşri, 82, 255, 655).

14 Burada Buğra (iki hörgüçlü deve) ve Arslan gibi unvanların bir benzeri olan Türkçe *yagan* (fil) kelimesini görüyoruz. <Karahanlı devletinde kabilelerin totemik ongonlarıyla unvanlar arasındaki bağlantı konusunda bkz. Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*, s. 210-212. – Yu. B.>

cek, Kadır-han'ın kızı da Mahmud'un oğlu Muhammed'le evlenecekti. Mahmud, Ali-tegin'in elinden Mâverâünnehr'i yolup alma konusunda Yagan-tegin'i yardıma zorladı; fakat Hindistan'a sefer düzenleyeceği bahanesiyle bu zorlamadan vazgeçti ve kararlaştırılan evlilik de gerçekleşmedi. Mâverâünnehr yine Ali-tegin'in hâkimiyetindeydi, ama kardeşi Tugan-han Balasagun'dan Kadır-han tarafından kovulmuştu.

Kadır-han Yusuf 1031 veya 1032'de[15] öldüğünde Doğu Türkistan'dan başka, Yedisu, Sır-derya'nın doğu kesimi ve bilhassa Evliya-Ata ve Çimkent onun hâkimiyet sınırları içindeydi ve başkenti Kaşgar'dı. Doğu Türkistan ve Yedisu, Arslan-han unvanı alan büyük oğlu Buğra-tegin Süleyman'a kalmış, ikinci oğlu Yagan-tegin Muhammed ise Buğra-han unvanıyla Talas (şimdiki Evliya-Ata) ve İsficab'da (şimdiki Çimkent yakınlarındaki Sayram) hüküm sürmeye başlamıştı.[16] Her iki kardeş de Mahmud'un oğlu Sultan Mesud Gaznevî ile ilişki halindeydi ve Mâverâünnehr'i Ali-tegin'den alıp Buğra-han'a verme konusu yeniden gündeme gelmişti.[17] Ama plan bu defa gerçekleştirilemedi. Bir de Sekman (?) hâkimi Leşker-han isimli birinden söz edilmektedir.[18] Bu Sekman kelimesinin Beklig şehrinin Soğdca adı Semekna ile özdeşleştirilebileceği kanaatinde değilim. (Daha yukarıya bkz.)

Arslan-han'la kardeşi arasındaki ilişkiler kısa süre sonra hasmâne bir şekil aldı. İbn el-Esîr, bir yerde Arslan-han'ın 435/1043-44'de topraklarını akrabaları arasında dağıtıp, yalnızca Kaşgar ve Balasagun'u kendine ayırdığını, diğer topraklar üzerindeki mutlak hâkimiyet hakkını muhafaza ettiğini belirtmektedir.[19] Bu bilgi bu şekliyle elbette doğru değildir. Çünkü ülüş sistemi o sıralar yarım yüzyıl kadar devam etmişti; ama muhtemelen bu sırada Arslan-han'ın munisliği yüzünden imparatorluğun başındaki kişinin otoritesi nihai şekilde ortadan kalkmıştı. Buğra-han, 1056'da Arslan-han'ı esir alıp topraklarına el koydu, ama

---

15 İbn el-Esîr'e göre (Tornberg neşri, IX, 211) 423/1032'de, Cemal Karşi'ye (vrk. 37) göre 424 Muharrem ayının başında (7 Aralık 1032'de) ölmüştür. Beyhakî ise (Morley neşri, 89) bir yerde Kadır-han'ın Mesud'un tahta çıkışından iki yıl sonra, bir başka yerde de (Morley neşri, 656) bir yıl sonra öldüğünü belirtmektedir.

16 Beyhakî, Morley neşri, 525-526, 655-656. Muhammed ismi İbn el-Esîr'de yanlışlıkla Mahmud olarak yazılmış (sikkelerdeki ve Avfî'de isimlerin doğru okunuşu konusunda aşağıya bkz.).

17 Beyhakî, Morley neşri, 418.

18 Age., 680.

19 Bartold, *Türkistan'da Hıristiyanlık*, s. 23, orada <İbn el-Esîr, Tornberg neşri> XI, 356, IX, 356 olarak düzeltilmelidir.

aradan henüz 15 ay geçmeden hanımı tarafından zehirlendi. İbn el-Esîr, Buğra-han'ın ölüm tarihi olarak 439/1047-48 yılını vermekte ise de, bu olayların şahidi olan ve hanın ölümünü 449/1057-58 olarak veren Beyhakî'nin[20] kaydıyla ölüm yılı düzeltilebilmektedir. Söylendiğine göre zehirlenmesinin sebebi, hanımının küçük yaştaki oğlu İbrahim'i tahta çıkarmak istemesine rağmen, onun büyük oğlu Çağrı-tegin Hüseyin'i veliaht tayin etmesidir. Bu olaydan sonra Kaşgar ve Balasagun'da 16 yıl boyunca (451-467/1059-1074) Kadır-han'ın diğer oğlu Tuğrul Kara-han Yusuf, kardeşi Buğra-han Harun'la ortaklaşa hüküm sürdüler. İki kardeş, Mâverâünnehr sultanı Şems'ül Mülk Nasr (ilk ilekhan Nasr'ın torunu) ile savaştılar, ama savaş barış anlaşmasıyla bitti ve Mâverâünnehr'le Karahanlıların Türkistan'daki toprakları arasında Hocend yani muhtemelen Sırderya nehri sınır kabul edildi.

Tuğrul-han'dan sonra başa geçen oğlu Tuğrul-tegin yalnızca iki ay iktidarda kaldı ve ondan sonra Buğra-han Harun 29 yıl daha (467-496/1074-1102-3) Kaşgar, Balasagun ve Hoten'i yönetti.[21] 462/1069'da Kutadgu-bilik, kardeşinin Kaşgar'daki naibi olduğu sırada bu Buğra-han'a ithaf edildi. Bu eser, Türkçe'nin ilk edebi numunesidir ve müellifi de Balasagun civarında bir yerdendi.[22]

1089'da Selçuklu sultanı Melikşah Semerkand'ı ele geçirip Uzgend'e kadar gitti; Kaşgar hanı (muhtemelen Harun) da onu kendisine metbû saymak zorundaydı. Melikşah'ın çekip gitmesinden sonra Semerkand'da Cikillerden olan Türk paralı askerler isyan başlattılar ve arkasından Kaşgar hanının kardeşi ve aynı zamanda Atbaş'ın hâkimi olan Yakub-tegin'i davet ettiler. Yakub, Semerkand'ı ele geçirdiyse de, Melikşah'ın yaklaşması üzerine Atbaş'a kaçtı. Fakat burada da kardeşinin hücumuna maruz kaldı. Atbaş Kaşgarlılar tarafından yağmalanmış, Yakub da esir edilmişti. Melikşah tekrar Uzgend'e kadar varıp handan Yakub'un teslim edilmesini istedi. Fakat han, izzet-i nefsine dokunan bu talebi yerine getirmekte savsakladı. Sonunda oğlunu Melikşah'a yollayarak, ona Yakub'u beraberinde götürüp bir kaleye hapsetmesini ve gözlerine mil çekmesini, bunun da sultanı memnun etmemesi halinde Yakub'u Uzgend'e götürmesini emretti. Bu

20 Morley neşri, 230.

21 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 211-213.

22 Son zamana kadar bu eserin tek elyazmasının Viyana'da muhafaza edildiği biliniyordu ve Vambery'nin kötü bir Almanca çevirisiyle yayınladığı neşir ile (Leipzig, 1870), Radloff'un faksimile neşri (SPb., 1870) ve transkripsiyonu (1891) bu nüshadan yapılmıştır. Günümüzde <1896> Kahire'de başka bir nüshası bulunmuştur. <Daha sonraları Fergana'da "Namangani" denilen üçüncü bir nüshası ele geçirilmiştir. Eserin nüshaları ve yazarı hakkında bkz. Valitova, *Yusuf Balasagunskiy*.. – V. R.>

arada Kaşgar şehri, oraya seksen fersah mesafede bulunan Yınal oğlu Tuğrul tarafından kuşatılmıştı. Muhtemelen Tuğrul, Barshan'ın hâkimi ve yukarıda sözü edilen Yınal-tegin'in oğluydu. Han esir edilmişti; onun oğlu ve beraberindekiler bunu haber alınca Yakub onları kendisini serbest bırakmaları konusunda ikna etti. Bu durum karşısında Melikşah Yakub'la bir anlaşma yaparak Uzgend'den ayrıldı ve ona Tuğrul'la savaşmaya devam etmesini bildirdi.[23] Bu savaşın seyri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz, ama XII. Yüzyıl başlarına kadar Kaşgar'ı yönettiğine göre muhtemelen Harun esaretten kurtulmuştu.

1102'de yani Buğra-han Harun'un ölümünden hemen sonra Balasagun ve Talas hâkimi Kadır-han[24] Cibrail (ki Kara-han Ömer'in oğlu ve Buğra-han Muhammed'in torunudur[25]) Mâverâünnehr'i işgal etti. Kadır-han'ın ordusu yalnızca Müslümanlardan oluşmuştu, ama aralarında paganlar da vardı. Amuderya'nın tüm çevresini ele geçirdi, fakat aynı nehrin kenarında Selçuklu sultanı Sencer tarafından mağlup edilip, öldürüldü.[26] Bu olaydan sonra Yedisu'da Kara-Kitayların istilasına kadar neler olup bittiği konusunda herhangi bir bilgimiz yok.

Karahanlılar döneminde ülkenin [Yedisu'nun] iç tarihiyle ilgili hemen hemen bilgi sahibi değiliz. Türklerin ülkesinde ilk Müslüman hanedan olarak Karahanlılar, elbette İslam'ın yayılmasıyla ilgilenmek zorundaydılar ve bu bağlamda onların saltanat dönemi Orta Asya tarihinde oldukla önemli bir yer tutar. İbn el-Esîr, 349/960 yılında 200 bin çadırdan müteşekkil bir Türk kitlesinin İslam'ı kabul ettiğini nakletmektedir ki,[27] bu kayıt elbette Yedisu ve Doğu Türkistan sakinleriyle, özellikle de Doğu Türkistan'daki göçebelerin sayısı hiçbir zaman bu kadar kalabalık olmadığı için Yedisu halkıyla ilgilidir. 1043 güzünde şimdiki Kırgızistan bozkırlarında[28] göçebe halde yaşayan Türkler de Müslüman yapılmıştı. İbn el-Esîr, bu Türklerin 10 bin çadırdan ibaret olduğunu, kışı Bulgar topraklarına yakın bir yerde, yazı ise Balasagun civarında ge-

23 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, X, 112-116.
24 İbn el-Esîr, bir yerde (Tornberg neşri, IX, 213) onun adını Tugan-han olarak vermektedir.
25 XIII. Yüzyıl yazarı Avfî'de böyle. <Bkz. Bartold, *Turkestan*, I, 84> (Avfî'nin elyazmaları için bkz. Bartold, *Novoye musulmanskoye izvestiye o russkix*, 262); bir başka yazar onun Tuğrul-han'ın torunu olduğunu belirtmektedir (Narşahi, Likoşin çevirisi, 22).
26 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, X, 239.
27 Age., VIII, 396.
28 <Yani Kazakistan bozkırlarında.>

çirdiklerini belirtmektedir.[29] Ne yazık ki, tarihçiler İslam'ın diğer kültür unsurlarıyla olan mücadelesi konusunda herhangi bir bilgi vermemektedirler. Doğu Türkistan daima Çin kültürünün etkisi altındaydı; bazı Karahanlı yöneticiler, Mâverâünnehr'dekiler dahi, daha XI. Yüzyılın birinci yarımında Orhon kitabelerinde VIII. Yüzyılda Çin imparatorları için kullanılan Tabgaç-han veya Tamgaç-han unvanları alıyorlardı. 459/1067'den itibaren ise Karahanlı sikkelerinde *melik el-maşrık ve's-sîn* (doğunun ve Çin'in hükümdarı) unvanını görüyoruz.[30] Bu vakıa, belki yalnızca Çin kültür ve sarayının etkisiyle izah edilebilir. Çin'in etkisini bir yana bıraksak bile, Doğu Türkistan'ın Çin'le sınırdaş olan Urumçi, Turfan ve Hami gibi şehirlerinin, İslam buralarda XV. Yüzyıldan önce hâkimiyet sağlayamadığına göre, Karahanlı İmparatorluğu bünyesine dahil olduklarını söylemek zor. Ayrıca Karahanlı sikkeleri üzerindeki yazılar, devlette Arap alfabesinin dışında genel olarak Nesturîler tarafından Orta Asya'ya getirildiği düşünülen Süryanî kökenli Uygur alfabesinin de kullanıldığını göstermektedir. Kutadgu Bilik'te rastlanılan bu kültürel terimler, Moğollarda da kullanıldığı gibi, gerek Karahanlılar ve gerekse Moğollar tarafından Uygurlardan ödünç alınmıştır. Doğu Türkistan'ın Çinle hemhudut olduğu bölgede yaşayan bu Türkler, henüz V. Yüzyılda yüksek bir kültüre ulaşmışlardı. İleride de göreceğimiz gibi, Hıristiyan ve Buddist Uygurlar, Moğol hakimiyeti döneminde Müslümanların en tehlikeli rakipleriydiler. Orta Asya'da bu tür bir rekabet muhtemelen daha önce ortaya çıkmıştı, ama bununla ilgili reel verilere sahip değiliz.

29 Bartold, *Türkistan'da Hıristiyanlık*, s. 22.
30 Radloff, *K voprosu ob uygurax*, s. 125.

V
KARA-KİTAYLAR[*1]

Genelde bazı Moğol unsurlarla[2] kaynaşan Tungus kökenli bir halk olarak kabul edilen Kitaylar, X. Yüzyıl başlarında, Büyük Okyanus'tan Baykal ve Tanrı Dağları'na kadar uzanan ve Çin kaynaklarında Liao denilen büyük bir imparatorluk kurdular. Liao hanedanının Çin'deki hakimiyetinin uzun sürmesi, onun kendinden önceki yabancı hanedanlara nazaran Çin kültürünün daha fazla etkilenmesine yol açmıştır. 1125'de bir diğer Tungus halkı olan Curçenler, Güney Çin'deki Sung hanedanıyla ittifak yaparak Kitayların hakimiyetine son verdiler. Böylece Kitaylardan hayatta kalanlar Prens Yeh-lü Ta-shih'nin yönetiminde yeni devletlerini kuracakları batıya yöneldiler.

---

* Külliyat, II, I/48-57.

1 Kitayların doğu imparatorluğu hakkında detaylı bilgi Prof. V. P. Vasilyev'in *İstoriya i drevnosti* adlı eserinde mevcuttur. Kara-Kitay İmparatorluğu hakkındaki toplu bilgi oluşturma denemesi ise Oppert (Oppert, *Presbyter Johannes*) ve Zarncke'nin (Zarncke, *Der Priester Johannes*) çalışmalarında vardır. XV. Yüzyıl müelliflerinden Mirhand, Oppert'te geçen rivayeti, diğer Müslüman yazarlara nispetle Kara-Kitaylar hakkında daha etraflı bilgi veren XIII. Yüzyıl müellifi Cüveynî'den almıştır. Fakat onun anlattıkları, çok dikkatli faydalanmamızı gerektirecek kadar tezatlarla doludur. Ben onun İmp. Elyazmaları Ktb.'de bulunan iki elyazmasından (elyazması IV, 2, 34 ve Hanikov elyazması, 71) faydalandım. Cüveynî'nin Kara-Kitaylar bölümünün Fransızca çevirisi d'Ohsson'un *Histoire des Mongols*, I, 441 vd.'da vardır. <Bkz. Yeni çalışma: Wittfogel-Fêng Chia-shêng, *Liao*; keza Kidanlar hakkında bkz. Duman, *K istorii*; Rudov, *Kidani*. Batı dillerine yapılan çevirileri sayesinde bilim dünyasına kazandırılan eserlerden, Kitaylar hakkında yazan Çinli seyyahların değerli bilgileri için bkz. Chavannes, *Voyageurs chinois*. – V.R.>

2 <Pelliot, Kidan dilini Moğolcanın aşırı yumuşatılmış şekli olarak görmektedir. (Pelliot, *A propos des Comans*, s. 14). Çağdaş Japon bilim adamları Kitayların yanlışlıkla Tungus kabileleri olarak görüldüğünü, onların hangi dili konuştuklarını tespit etmenin şimdilik imkanı bulunmadığını, ama Moğolcayla ilişkisi olduğunu söylemek için mesnetlerin mevcut bulunduğunu belirtmektedirler. (Honda-Ceadel, *A survey*, s. 87). Kitayların Tunguslarla etnik bağlarıyla ilgili görüşler konusunda bkz. Zalkind, *Kidane;* Vasilyeviç, *K voprosu o kidanyax i tungusax*. – V. R.>

Kitayların muhacereti iki güzergah üzerinden gerçekleşti. Bir kısmı Doğu Türkistan taraflarına yöneldi, fakat Tabgaç-han Hasan'ın oğlu ve Arslan-han Süleyman'ın torunu[3] Arslan-han Ahmed tarafından mağlup edildiler. İbn el-Esîr, Kitay hanının da hayatını kaybettiği bu savaşı 522/1128 yılında olmuş göstermekte ise de, muhtemelen savaş bu tarihten birkaç yıl sonra olmuştur. Çünkü Sultan Sencer, Bağdat halifesine gönderdiği 1133 Temmuz tarihli mektubunda yakın zamanlarda olan olaylardan bahsetmektedir.[4] Çin kaynaklarında yalnızca bu muhaceretten bahsedilerek, "Batı Liao" İmparatorluğu'nun kuruluşu onunla ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla Kara-Kitay devletinin gerçek bânisinin Çin kaynaklarındaki Yeh-lü Ta-shih'yle özdeşleştirilmesi şüpheli gözüküyor.[5]

Tüm Müslüman yazarlar, Kitaylara itaat arz eden ilk Müslüman yöneticinin Balasagun hanı olduğunda hemfikirdirler. İbn el-Esîr'e göre, Kitayların 16 bin çadırdan ibaret olan bir kısmı henüz Arslan-han (muhtemelen Süleyman) zamanında Yedisu'ya yerleşmişti.[6] Bunlar, önceleri Çin'le Karahanlılar arasındaki sınıra yerleştirilmiş ve dağlık geçitleri korumakla görevlendirilmişler; bunun karşılığında kendilerine bir miktar toprak verilip, bazı ihtiyaçları karşılanmıştı. Bir defasında onlar zengin bir kervanı durdurup tacirlerden kendilerine iyi bir mera göstermelerini istemişler, tacirler de onları Balasagun yani Yedisu tarafına yönlendirmişlerdi. XVI. Yüzyıl yazarlarından birinin[7] bu muhaceretin 433 (1041-42) yılında gerçekleştiği ve Arslan-han onlardan İslam'ı kabul etmelerini istediği, onların bu talebi kesinlikle reddetmekle birlikte hana itaatkâr oldukları, onun da bu muhacirleri rahat bıraktığı şeklindeki bilgiyi hangi kaynaktan aldığı bilinmiyor. İbn el-Esîr, sadece Arslan-han'ın onlara sık sık saldırıp rahatsız etti-

3 Cemal Karşi'de böyle.

4 Bartold, ZVORAO, t. X, s. 221. <Yeh-lü Ta-shih'nin Doğu Türkistan'a girişi 1130 baharında, ana olayların 1131'de ve her halükârda Doğu Türkistan'daki başarılı savaşların 1133'de olduğu belirtilmektedir. Bkz. Wittfogel-Fêng Chia-shêng, *Liao*, s. 622. – V. R.>

5 <Çağdaş yazarlar Bartold'un bu şüphesine katılmıyorlar; bkz. Wittfogel- Fêng Chia-shêng, *Liao*, s. 621-622. –J.R.>

6 Tornberg neşri, XI, 55-56.

7 Narşahi, Shefer neşri, 234. Burada sözü edilen, ama Shefer tarafından kimliği tespit edilemeyen XVI. Yüzyıl, aynı yüzyılın sonlarında İran'da yaşayan Emin Ahmed Razi ve onun *Tarih-i Haydari* adlı eseridir. <Emin b. Ahmed Razi değil, Haydar Razi'dir; daha ilerisiyle (s. 630) krş.- Yu. B.> Bu eserin yalnızca Berlin'de bulunan elyazması bir nüshası bilinmektedir (Pertsch kataloguna göre No. 418); bu konuda krş. Vel'yaminov-Zernov, *İssledovaniye o Kasimovskix tsaryax*, blm. 2, s. 271. Shefer'in neşrettiği metin tam olarak Berlin nüshasının başlıklarıyla örtüşmektedir.

ğini belirtmektedir. Kitayların Yedisu'yu istilası sırasında, buraya iskan edilmiş olanlar eldaşlarıyla birleşerek onlarla birlikte Türkistan'ı zaptettiler.

Cüveynî'ye göre Kitaylar veya Müslüman yazarların tabiriyle Kara-Kitaylar, Kırgızların toprakları üzerinden Emil'e kadar gelip burada bir şehir kurdular. Henüz XIII. Yüzyılda bu şehrin yalnızca izleri kalmıştı. Demek, başlangıçta onlar şimdiki Çuguçak bölgesi civarına yerleşmişlerdi. Buradaki nüfusları 40 bin çadır civarındaydı. Karahanlı hanedanından olan Balasagun hâkimi (ki adı zikredilmiyor), kendisini sıkıştıran Türk kabilelerine, özellikle Kanglı ve Karluklara karşı onları davet etmiş;ama Kara-Kitaylar Balasagun'u işgal ederek, âciz hanı yönetimden uzaklaştırmış ve Yenisey'den Talas'a kadar uzanan bir devlet kurmuşlardı. Kara-Kitaylar daha sonra Kanglıları itaat altına alıp, Doğu Türkistan'ı kendilerine bağladılar ve 1137'de[8] Mâverâünnehr hükümdarı olan Hocent hâkimi Mahmud-han'ı mağlup ederek, 1141'de de Katvan ovasında (Semerkand'ın kuzeyinde, Taşköprü ile Yanı-Kurgan arasında) Selçuklu sultanı Sencer'i ağır bir hezimete uğrattılar. Özel bir birlik de Harezm'i itaat altına almak için gönderilmişti.

Böylece Türkistan bölgesiyle birlikte Yedisu Kara-Kitay İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil edilmişti. İmparatorluğun başında bulunan kişi *gürhan* unvanı[9] taşıyordu. Bu unvan Müslüman yazarların eserlerinde "hanlar hanı"[10] anlamında gösterilmekte ise de, Grigoryev'den itibaren bazı Avrupalı bilim adamları bu kelime ile Moğolca *gurgan* (damat)[11] arasında bir ilişki kurmaktadırlar. Timur ve haleflerinin bu unvanı kullandıkları düşünülürse, Kara-Kitay hanlarının da Doğu Liao hanedanının akrabaları olmaları hasebiyle kullanmış olmaları mümkündür. Bu görüşün tutarlı olup olmadığını, gürhan'la gurgan şekilleri arasındaki farkın Kara-Kitay dilinin diyalektik özellikleriyle açıklanıp açıklanmayacağını söylemek zor. İbn el-Esîr'in anlattığına göre ilk gürhan mevzun yapılı; Mani dinine mensup; Çin ipeğinden mamul elbise giyer ve o dönemin hükümdarlar geleneğine uygun olarak yüzünü bir örtü ile kapatırmış. Tebaasına karşı son derece otoriterdi ve ordusu oldukça disiplinliydi. Bir ülkeyi yağmalamak kesinlikle yasaktı;

8 Mâverâünnehr'deki fetih hareketleri ve birinci gürhanın kişiliği konusunda detaylı bilgi İbn el-Esîr'de vardır (Tornberg neşri, XI, 55-57).

9 <Bu unvan konusunda bkz. Reşidüddin, İVAN neşrinin çevirisi, I, 2. kitap, 109, dn. I. Ayrıca Menges'in *Der titel,* adlı özel çalışmasına bkz. – V. R.>

10 <Günümüzde *gür* kelimesinin 'umumi, cihanşümul, bütün dünya' anlamında olduğu düşünülmektedir. – V. M.>

11 Ritter-Grigoryev, *Vostoçnıy Turkestan*, vıp. I, s. 398. <Grigoryev'in izahı tutarlı değildir. V. M.>

Kara-Kitaylar bir şehri zaptettiklerinde her evden bir dinar[12] vergi almakla yetinirlerdi yani Çin'de eskiden beri uygulana gelen saray vergisi sistemini beraberlerinde taşımışlardı. Ancak askerlerin zina suçu (yerli halkın aile hukukunu çiğnemesi) cezalandırılmıyordu. Gürhan, hiçbir yardımcısına ülüş vermiyor, hiç kimsenin kumandasına 100'den fazla savaşçı tahsis etmiyordu (belki kısa süreli seferler hariç). Gürhanı metbû kabul eden yerli yöneticiler, itaatlerinin nişanı olarak kemerlerinde gümüş bir plaka taşımak zorundaydılar. Bu tür bağımlı yöneticilerin sayısı bir hayli fazlaydı. Gürhanların doğrudan yönetimi altında olan bölgeler, bilindiği kadarıyla, yalnızca Yedisu'nun güney kesimi, Kulca bölgesi ve Sır-derya civarının kuzeydoğu kesimiydi. Gürhanın ana karargahı İli nehrinin batısına doğru, Çu sahilindeydi ve muhtemelen Balasagun'dan uzak değildi. Ona Hosun-ordu[13] (güçlü orda) veya Hoto[14] (ev) deniliyordu. Yedisu'nun İli'nin kuzeyinde kalan kısmı, başkenti Kopal'ın biraz batısında, vadideki Kayalık şehri olan Karluk hanına aitti.[15] Mâverâünnehr ve Doğu Türkistan yine Karahanlıların hâkimiyetindeydi. Gürhanların devletinde, en azından daha sonraları, tıpkı Rusya'da Moğol tarihinde olduğu gibi,[16] imparatorluğun başındaki kişiye üç değişik kategoride vassal hanlar vardı: Karluk hanı, tıpkı Semerkand hâkimi gibi, nezdinde gürhanın daimi bir temsilcisinin bulunmasına katlanmak zorundaydı; diğerlerine ise, harezmşaha yapıldığı gibi, yalnızca belli zamanlarda vergi tahsildarları gönderiliyordu ve en nihayet Buhara ruhanilerinin başı gibi, bazı kişiler ellerinde bir fermanla belli dönemlerde Kara-Kitaylar için bizzat vergi toplama yetkisine sahiptiler.[17]

İbn el-Esîr'in kaydına göre ilk gürhan 1143 yılı başlarında ölmüş;[18] tahta kızı geçirilmiş, ama o da kısa süre sonra terk-i dünya eylemiş, yönetim gürhanın dul karısına ve oğlu Muhammed'e geçmiştir. Çin kaynaklarına göre ise imparatorluğun bânisi Yeh-lü İ-le'nin tahta çıkışı ve annesinin naibeliği, kızkardeşinin yönetiminden daha önceydi. 1170 yılı civarında Kara-Kitay devle-

12 Bu altın paranın değeri 13 Franka tekabül ediyordu (yaklaşık 4,5 Ruble) ; krş. Kremer, *Culturgeschichte,* Bd I, s. 15.

13 Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 36.

14 Bekran *Cahan-nâme*, ruk. Nats. b-kn. vrk. 205-206. (Bu eser bkz. Tumansky, ZVORAO, t. IX, s. 302-303; <*Cahan-nâme*'nin Paris nüshasından farklı okunuşlarıyla birlikte Leningrad faksimile kopyası 1960'da Yu. Y. Borşevsky tarafından yayınlanmıştır. – V. R.>

15 Kayalık'ın yeri konusunda bkz. Schmidt, *Über Rubruk's Reise*, s. 44.

16 Solov'yev, *İstoriya Rossii*, I, 1157 vd.

17 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, XII, 170.

18 <Bkz. Marquart, *Komanen*, s. 237. – V. M.>

tinin başında gürhanın kızının bulunduğunu belirten Cüveynî'nin rivayeti de bu bilgiyi teyit etmektedir. Yeh-lü İ-le topraklarındaki ahalinin nüfus sayımını yaptırmıştır ki, buna göre ülkenin nüfusu 84 500 çadırdı.[19] Sanırım bu rakam, yalnızca gürhanın doğrudan hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan göçebe halkın nüfusuydu. Çinliler gürhanın kız kardeşinin adının Bosu-han olduğunu söylüyorlar; XIII. Yüzyıl başlarında yaşayan Müslüman yazarlarından biri[20] ise ona "hanların hanı" unvanı vermektedir. Çin kaynaklarına göre bu hanşa kocasını öldürüp alenen oynaşıyla yaşamaya başlamış; maktulün babasının başlattığı isyan üzerine halk toplanıp sarayı kuşatmış, hanşa onların karşısına çıkmış ve gözleri önünde oynaşını öldürmek suretiyle hayatını kurtarmıştır. Cüveynî ise gürhanın dul eşinin oynaşıyla birlikte isyancılar tarafından öldürüldüğünü rivayet etmektedir ki, sanırım burada yazar gürhanın kendisinden hiç söz etmemekle birlikte, gördüğümüz gibi, yönetiminden söz ettiği kız kardeşi yerine yanlışlıkla dul eşi diye yazmış. Bosu-han'ın ölümünden sonra tahta Yeh-lü İ-le'nin Cüveynî'nin kaydına istinaden ağabeyini öldüren ikinci oğlu Çelugu çıkmıştır. Bazı Müslüman yazarlarda son gürhanın adı Mani, kimilerinde ise Kuman olarak geçmektedir.[21]

Kadınların kısmı naibeliğinin ve özellikle Yedisu'lu Maria Stuart'ın özel hayatının iktidarın otoritesini zayıflatması kaçınılmazdı. Müslüman yazarların rivayetleri, bizi, bazı Kara-Kitay beylerinin gücünün bizzat gürhanın gücüne yakın olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Bu şartlarda, yukarıda belirttiğimiz gibi daha önceki vatanlarında Çin uygarlığının tüm unsurlarını özümsediği için diğer göçebe devletlerinden bariz şekilde ayrılan Kara-Kitayların bu yönetim düzeni uzun süre destek göremezdi. Cüveynî'nin belirttiği gibi, vergi tahsildarları, geçmiştekinin aksine, halkı ağır şekilde sıkıyor; gürhanın elçilerinin yüksek yetkileri tebaa hanların gücüne gidiyor ve en nihayet kanaatime göre imparatorluk nüfusunun hiç de küçümsenmeyecek bir kısmını teşkil eden Müslüman ahalinin dini duyguları başlarındaki kafir yönetimden rencide oluyordu. Gürhanların hangi dinden olduklarını ve birinci gürhanın İbn el-Esîr'in belirttiği gibi gerçekten Maniheist mi, yoksa onu ortaçağ Avrupa'sının efsanesi "Rahip Johannes"le özdeşleştiren Oppert ve Zarnche'nin düşündükleri gibi Hıristiyan mı olduğunu söylemek zordur. Sonuncu teklifi destekleyen hiçbir inandırıcı

19 Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 145.

20 Ravendi, Schefer neşrinin hülasası, 21, 37 (Shefer'in birçok yerde olduğu gibi buradaki çevirisi de yanlış).

21 Bartold, *Türkistan'da Hıristiyanlık*, s. 27 <Fu-ma – damat? – V. M.>

veri mevcut değil ve hatta son gürhanın kızının Hıristiyan olduğunu söyleyen bir XV. Yüzyıl müellifinin şahitliği dahi daha erken kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Müslümanlık takibata maruz değildi; üstelik Müslüman yazarlar ilk gürhanları ve İslam'a gösterdikleri saygıyı övmektedirler. İslam, yalnızca hakim din pozisyonunu kaybetmişti ve yeri geldiğinde kendi saliklerininin sayısını artırmak için mevcut hürriyetten yararlanan diğer dinlerle aynı terazide bulunmakla yetinmek zorundaydı. Nesturi patrik III. İlya (1176-1190) Kaşgar'da bir motropolitlik kurmuştu; Kaşgar metropoliti "Kaşgar ve Nevaket patriği" unvanı taşıyordu yani Yedisu'nun güney kesimi de Kaşgar patrikliği bünyesindeydi. Tokmak'taki en eski Nesturi mezarlar ve Pişpek mezarlığı Kara-Kitaylar dönemine aittir.[22] Hıristiyanlığın elde ettiği başarılar, Müslümanların dini uyanışına yardımcı olan ve mezkur siyasi şartlarla birlikte Orta Asya tarihinde en büyük İslamî harekete zemin hazırlayan sebeplerden biriydi.

Gürhan, anlaşıldığı kadarıyla, en başından beri bu hareketin tüm tehlikelerini görmüş ve almak zorunda olduğu tedbirleri idrak etmişti. Hareket Hoten hâkiminin isyanıyla başlamış; gürhan hemen en yakındaki Müslüman vassalına karşı Karluk hanı Arslan'dan yardımcı birlikler sevk etmesini istemiş; bu hareketiyle onu ya açıkça isyana katılmak ya da Müslümanlarla girilecek savaşa iştirak etmek zorunda bırakmıştı. Sonuncu durumun gerçekleşmesi halinde bir bahane ile tehlikeli vassalından kurtulacağını umuyordu. Arslan-han efendisinin isteğini yerine getirdi. Kara-Kitay beyleri arasında Şamur-Tabangu adında bir dostu vardı. Şamur, onu gürhanın niyetleri konusunda uyardı ve gürhanın bu amacını gerçekleştirmesi halinde onun bütün soyunu ortadan kaldıracağını; dolayısıyla eğer soyunun devam etmesini istiyorsa, gürhanı durdurmak için kendisini zehirlemesi gerektiğini bildirdi. Böylece tahta kendi oğlunu çıkartma imkanı doğacaktı. Başka bir çıkış yolu göremeyen Arslan-han, onun tavsiyesine uydu ve Şamur-Tabangu da gerçekten tahta gürhanın temsilcisiyle birlikte Kayalık'ı yönetmeye başlamış olan oğlunu çıkardı.[23]

Kara-Kitay yönetimi âsi Müslüman vassallarıyla girdiği savaşta başlangıçta bütünüyle başarılıydı, ama Çingiz-han tarafından Moğolistan'dan itilen haydut göçebelerin imparatorluğun sınırlarına gelmeleriyle birlikte durum değişti. Bu göçebelerin başında Batı Moğolistan en güçlü kabilelerinden olan Naymanla-

22 Age., s. 26, 29.

23 Bildiğimiz kadarıyla Cüveynî'nin naklettiği bu ilginç hikaye (GPB IV elyazması, 2, 34, vrk. 25; <Kazvini neşri, I, 56> şu ana kadar hiçbir Batılı bilim adamı tarafından zikredilmemişti.

rın son hanı Küçlük vardı. Bir rivayete göre Küçlük Yedisu'ya gelince (1209 civarı) kendi isteğiyle gürhana sığınmış; bir başka rivayete göre ise Kara-Kitay askerlerince esir alınmış, ama gürhanın zaafından faydalanarak ondan dağılan kabile birliklerini toplayıp efendisine karşı isyan edenleri bastırmak için kullanma iznini koparmıştı. Cüveynî'nin güya Küçlük'le isyankâr Müslüman vassallar arasında en güçlüsü olan harezmşah Muhammed'le gürhanı ilk ortadan kaldıracak kişinin Doğu Türkistan, Kulca civarı ve Yedisu'ya sahip olacağı konusunda zımnî bir anlaşma sağlandığı yolundaki rivayeti kesinlikle inandırıcı değildir. Harezm sarayında olup bitenleri yakından bilen ve Muhammed'in Küçlük'e gönderdiği elçilerden birini şahsen tanıyan tarihçi Nesevî,[24] Küçlük yalnızca Arslan-han'ın[25] oğlu ve Yedisu hâkimi olan Karluk Mahmud-han'la yaptığını yani Yedisu'da isyan halinde bulunan Müslümanların desteğini sağladığını kaydetmektedir. Küçlük, gürhanın Uzgend'de saklanan hazinesini yağmalamış; yine aynı dönemde (1210) harezmşah Semerkand hâkimi Osman'la müttefiken, Talas yakınlarındaki İlamiş vadisinde Kara-Kitay ordusuna saldırmış; gerçi kesin bir zafer sağlanmamışsa da, her iki tarafın ordusunun sağ kanadı kılıçtan geçirilmiş, Kara-Kitay başkumandanı Tayanku-Taraz Müslümanlar tarafından esir alınmış ve ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Balasagun sakinleri, Müslümanların bu zaferiyle ilgili abartılı söylentilerin etkisiyle ve harezmşah Muhammed'in kısa süre yetip geleceğinden emin olarak, şehir kapılarını Kara-Kitaylara kapadılar. Gürhanın hizmetinde bulunan Mahmud-bay isimli zengin bir Müslüman nafile yere onları itaat etmeleri konusunda uyardı. Şehir, on altı günlük bir kuşatmadan sonra düştü; üç gün boyunca yağmalandı ve 47 bin kadar Müslüman öldürüldü. Yedisu Müslümanlarının harezmşah Muhammed'den gelecek yardım konusundaki ümitleri boşa çıkmış, Muhammed yalnızca Mâverâünnehr'de kendi saltanatını korumakla yetinmişti. Küçlük de Balasagun civarında Kara-Kitaylar tarafından mağlup edilmiş; gürhanın hazinesi Kara-Kitay ordusunun eline geçmişti. Gürhan hazinesini geri almak istediğinde ise askerler isyan bayrağı açmış ve Küçlük'ü isyanın başına geçmesi için davet etmişlerdi. Herkes tarafından terk edilen gürhanın düşmanına teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştı. Küçlük ona zahiren saygı göstermiş, tahtına

24 Nesevî'nin eseri metin (PELAV, IIIe série, vol. IX, Paris, 1891) ve Fransızca çevirisi (ibid., vol. X, Paris, 1895) ile Fransız şarkiyatçı Houdas tarafından neşredilmiştir. <*Sirat Djelâl ad-dîn,* tekst, 7; çev., 12>.

25 Nesevi, *Sîrat Djelâl ad-dîn*, çev., 12-13.

oturtmuştu. Gürhan ölünceye kadar iki yıl daha tahtında kalmıştı, ama elbette gerçek iktidar Küçlük'ün elindeydi.

Büyük ihtimalle bu olayların tamamı 1212'de vukû bulmuştur.[26] Henüz 1211'de Çingiz-han'ın kumandanlarından Kubilay-noyon idaresindeki bir birliği Yedisu'nun kuzey kesimine gelmiş, Karluk Arslan-han da (muhtemelen yukarıda adı geçen Arslan-han'ın oğlu ve Mahmud-han'ın kardeşi) Kara-Kitay hanının Kayalık'taki naibini öldürterek kendisini Çingiz-han'ın vassalı ilan etmişti.[27] Müslümanların kıyamı sırasında Kulca civarında Buzar[28] adında yeni bir bey ortaya çıkmıştı. Önceleri bir haydut reisi ve eşkıya olan Buzar, öyle güçlenmişti ki, Almalık şehrinin bulunduğu yeri ele geçirmiş, orada kendine Tugrul-han unvanı almış ve Çingiz-han'ı metbû tanımıştı.

Moğolların batıdaki başarıları 1211'de Çin'le başlayan savaş sebebiyle yavaşlamış; Küçlük de onların askeri gücünün başka bir yerde olmasından faydalanarak gürhanın imparatorluğunun harabeleri üzerine kurduğu hakimiyetini pekiştirebilmişti. Daha önce gördüğümüz gibi, başlangıçta kendi amaçları için kullandığı Müslümanlarla şimdi bizzat savaşmak zorundaydı. Müslümanlar, dinî sebeplere binaen Küçlük'le gürhanla olduğundan daha iyi geçinemezlerdi. Naymanların pek çoğu gibi Küçlük de başlangıçta Hıristiyan (Nesturî) idi; fakat bilâhare daha önce gürhanın nişanlısı[29] olan bir Kara-Kitay kadınla evlenmiş, o da onu putperestliğe (muhtemelen Buddizme) çekmişti. Ayrıca Müslüman kıyamının baş kumandanı harezmşah Muhammed haklı olarak Küçlük'ü Harezm ordusunun Kara-Kitaylara karşı kazandığı zaferin meyvesini toplamakla suçlamış ve gerçek ganimetin Müslümanlardan gasp edildiğini belirtmişti. Harezmşahın Küçlük'e gönderdiği elçi tehditler savurduysa da bir sonuç çıkmamıştı.[30] Neticede harezmşah gürhanın imparatorluğunun doğu kesimini Küçlük'e bırakmak zorunda kalmamış, bir de Sır-derya'nın sağ cenahındaki kendi toprak-

26 <Küçlük tüm iktidarı 1211'de ele geçirmiş, gürhan 1213'de ölmüştür; bkz. Wittfogel-Fêng Chia-shêng, *Liao*, s. 653-653. – V. R.>

27 Reşidüddin, Berezin neşri, I, çev., 132; III, çev., 14. <Arslan-han'ın Çingiz-han'a itaati konusunda bkz. Reşidüddin, IVAN neşri, çevirisi, I, kt. 2, 153, 163.>

28 Buzar'ın torunlarına yakın olan Cemal Karşi'de isim bu şekilde; fakat Cüveynî Ozar [veya Özer] şeklinde yazmaktadır. (Bkz. Bartold, *Türkistan'da Hıristiyanlık*, s. 28-29; burada sözü edilen Ozar'ın şehrin banisi değil, bir Müslüman olduğu konusu şüpheli).

29 Cüveynî'de böyle (GPB elyazmaları IV, 2, 34, vrk. 133; <Kazvini neşri, I, 48>); Cemal Karşi de Küçlük'ü Hıristiyan göstermektedir.

30 Bu elçilik heyetleri konusunda Nesevî (*Sîrat Djelâl ad-dîn*, çev., 13-15) ve İbn el-Esîr bilgi vermektedir (Tornberg neşri, XII, 179).

larından (birkaç kale hariç) vazgeçmiş ve bunların Küçlük'ün eline geçmemesi için yıktırmıştı.

Harezmşah Muhammed, Küçlük'ün Doğu Türkistan'da güçlenmesini fazla engelleyebilecek durumda değildi. Küçlük ise bölgeye bir fetih hareketine girişmeksizin, üç dört yıl boyunca hasat zamanı tahripkâr saldırılar düzenlemiş, kıtlıktan perişan olan halk sonunca ona itaat arz etmişti.

Küçlük, Müslüman ahalinin inatla direnmesi karşısında İslam'a karşı kararlı tedbir aldı ve onlardan Hıristiyanlığı veya Buddizmi kabul etmelerini veyahut hiç olmazsa dinlerinden dönüp, Çin giysileri giymelerini istedi. Amacına ulaşmak için de, tıpkı XIV. Ludwig'in Huguenotlara karşı yaptığı gibi, askerî posta olmalarını emretti. Küçlük'ün askerleri Müslümanların evlerine yerleşmişlerdi ve itaat etmeyenlere karşı geniş yetkilere sahiptiler. Müslümanların aleni ibadet etmeleri ve tedrisat yapmaları yasaklanmıştı.

Küçlük, ülkesinin kuzeydoğu kesiminde [bir gün] avlanmakta olan Buzar'ı esir almıştı. Küçlük'ün ordusu, düşmanı katlettikten sonra, Almalık'ı kuşatmıştı, ama 1217'de tekrar yönünü batıya çeviren Moğolların yaklaşması üzerine geri çekilmek zorundaydı. 1218'de Cebe-noyon komutasında 20 bin kişilik bir birlik Küçlük'ün üzerine sevk edilmiş; Küçlük, Almalık kuşatmasını kaldırarak geri çekilmişti. Cebe, Almalık'ta Buzar'ın oğlu Suknak-tegin'i kuşatma altına aldı. Moğol komutan, Küçlük'ün sınırlarından içeri dalarken herkesin atasının dinini yaşama hakkına sahip olduğunu açıklamış ve bu da Müslümanların kendilerine dinî takibat uygulayanlara karşı isyan etmeleri için yeterli gelmişti. Yedisu'nun dağlık geçitlerinden birinde Küçlük Moğolları püskürtmeyi denediyse de, yenilip Kaşgarya'ya kaçtı.[31] Moğollar tarafından Gobâlık yani iyi şehir adı verildiğine göre, galiba Balasagun savaşsız teslim alınmıştı. Moğollar genel olarak kendi isteğiyle teslim olan şehirlere bu ismi veriyorlardı. Müslümanlar, Kaşgarya'da Küçlük'ün kendi evlerine yerleşmiş olan askerlerini kılıçtan geçirerek Moğolları "halaskâr" olarak karşıladılar. Sivil halk, Moğol ordusundaki katı disiplin yüzünden herhangi bir zarar görmedi. Küçlük Sarıgöl'e kaçmış, ama orada Moğollar tarafından yakalanarak öldürülmüştür.[32]

31 Bu savaşla ilgili olarak bkz. Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 160 (Plano Carpini'nin nakline istinaden).

32 Cüveynî bu olayları naklederken Kaşgar halkının anlattıklarına istinat etmektedir. Küçlük'ün Sarıgöl'e kaçışından Cemal Karşi de bahsetmektedir. <Cüveynî'ye göre (Kazvini neşri, I, 50) Küçlük Badahşan'da öldürülmüştü. – V. M.>; <krş. Bartold, *Turkestan*, t. I, s. 470, dn. 3.>

VI
MOĞULİSTAN[*1*]

Türk emîrlerin yani Müslüman cenahın batıda kazandıkları ezici zafer, devletin doğu kesimindeki Moğol yöneticileri tahta kendi hanlarını geçirmeye mecbur bıraktı. Bu emîrler arasında en güçlüsü, sahip olduğu topraklar Türk emîrlerinin topraklarıyla doğrudan sınırdaş olan ve artık Manglay-Sube (uc bölge) denilen toprakların sahibi Puladçi idi. Manglay-Sube, Doğu Türkistan'ın Kaşgar'dan Kuça'ya kadar olan kısmıyla Issık-göl'ün güneyine doğru Yedisu'nun bir parçasından ibaretti.

---

* Külliyat, II, I/79-95.

1 Bu makalenin temel kaynağını, eserini XVI. Yüzyılda yazan Muhammed Haydar Duğlat'ın Tarih-i Reşidi'si; onun eksiklerini tamamlayan, bazı yanlışlarını tashih eden Babür'ün hatıratı; Timur ve Timurîler tarihçisi Musevî, Şerafüddin Ali Yezdi, Hafız-i Ebrû ve Ebdurrezzak Semerkandî'nin eserlerinden başka Bretschneider'in Mediaeval researches'de yayınladığı Çin kaynaklarındaki bilgiler oluşturmaktadır… - V. R.

* <Türk tarihçiliğinde başından beri yerleşen bir yanlışı düzeltmek kolay olacak gibi gözükmüyor. Kimin uydurduğu bilinmeyen Mete adının (ki doğrusu Han Sülalesi Tarihi'nde de belirtildiği gibi Tanrıkut'dur [Ç'eng-li Kut]) dilimize yerleşmesi gibi, Rusların ve Batılı tarihçilerin "Mongol" olarak yazdıkları kelimeyi her nasıl olmuşsa, bizler "Moğol" kelimesiyle karşılamışız. Buna karşılık "Mongoloid" kelimesini muhafaza etmişiz. Bu durumda Rusların titizlikle ayırt ettikleri "Mongol" ve "Moğol" veya "Moğul" ve "Mongolya" ile "Moğulistan" yahut "Moğolistan" terimleri konusunda bir karışıklık çıkması kaçınılmazdı. Nitekim bu karışıklık yüzünden Babür'ün kurduğu imparatorluğa bile "Moğol İmparatorluğu" diyerek, Türk olduğunu yüksek sesle haykıran bir hükümdarı Moğol, devletini de Moğolların kurduğu bir devlet olarak takdim ettik. Batılı tarihçilerin dahi dikkat ettiği bu ayrım, konuya vakıf olmayan ve Mongol ile Mogol veya Moğul'u aynı şey zanneden kişilerin yaptığı çevirilerde dahi atlandı. Burada geçen Moğol, Moğulistan ve Moğul kelimelerini birbirine karıştırmamak gerekir. Biz yine Mongol'u Moğol ile, fakat aralarında Moğol unsurların da bulunduğu Yedisu halkını Moğul, ülkelerini de Moğolistan'dan ayırmak için Moğulistan ile karşıladık. Aynı kelimeyi Mugal ve Mugalistan, Babür imparatorluğunu da Mugal İmparatorluğu olarak gösteren tarihçiler de vardır. – A. B.>

Emîr Puladçi, 1348'de on sekizinci prens Tukluk-Timur'u Muzart geçidi yoluyla Kulca tarafından Aksu'ya getirip, Tuva'nın torunu olarak ilan etti ve herkesi onu han olarak tanımaya zorladı. Daha önceleri Tukluk-Timur Moğol emîrlerinden birin oğlu kabul ediliyordu. Şimdi ise annesinin Tuva'nın oğlu Emil-hoca'yla evlendiği, prensin ölümünden sonra hamile kaldığı ve Tukluk-Timur'u ikinci kocasının evinde dünyaya getirdiği, bu yüzden sonuncusunun oğlu zannedildiği açıklanmıştı.[2] Puladçi'nin han soyunun izini nasıl bulduğu konusunda başka bir rivayet de mevcut.[3]

Demek ki, Moğollar tarafından tahta oturtulan prensin nesebi yeterinden fazla şüpheliydi, ama yine de seçim oldukça başarılıydı. Tukluk-Timur, 1360'da Türk emîrleri de itaat altına almış ve ancak onun ölümünden sonra 764/1362-63'de oğlu İlyas-hoca'nın askerleri Mâverâünnehr'den atılmıştı. Tukluk-Timur Almalık'a defnedilmişti. Günümüze kadar varlığını koruyan bu mezar, Alimtu'ya 8 ve Tarançilerin[4] köyü Horin-Mezar'a[5] 1 verst mesafededir.

Puladçi ve Tukluk-Timur'un kurduğu devletin bünyesinde ezelden beri kültürlü olan Doğu Türkistan'dan başka, kuzeyden güneye ve doğudan batıya – İrtış ve Emil'den Tanrı Dağları'na ve Barkul'dan [Bargöl, Barigöl, Barsgöl] Fergana ve Balkaş'a kadar yedi veya sekiz aylık yol kat ederek[6] dolaşan göçebelerin yaşadıkları geniş topraklar da yer almaktaydı. Balkaş'a Kukçe-tengiz deniliyordu ve Moğulistan'la Özbekistan yani Cuçilerin ülkesi arasında sınır oluşturuyordu. Bu ülkenin etnografik ilişkiler açısından Çağatayların yurdu olan toprakların batı yarımından ne kadar farklı olduğu yani Moğolların burada Türk unsurları ne kadar etkiledikleri konusunda bir şey söylemek zor. Çünkü göçebe doğu ile yerleşik Müslüman batı arasındaki hayat farkları her halükârda öylesine büyüktü ki, Timur bile Çağatay devletinin birliğini yeniden tesis edememiştir. Halkın İslam'a ve Müslüman kültürüne beslediği antipati, hükümdarlarınkinden çok daha güçlüydü. Gerçi Tukluk-Timur Müslüman olmuş, halefleri de Müslüman isimleri almışlardı, ama tebaalarının büyük kesimi yine kâfirdi ve ancak XV. Yüzyılın ikinci yarısında batılı komşuları onları Müslüman yapma imkanı

2 Şecereye göre böyle <Mu'izz al-ansâb – V. M.>

3 Muhammed Haydar ve Babür (Leiden-Erskine neşri, 11) Tukluk-Timur'u Esen-Buka Han'ın oğlu olarak göstermektedirler ki, kronolojik açıdan mümkün değildir.

4 <Tarançi, devrim öncesine kadar 1780'lerde İli vadisinden Yedisu'ya muhaceret eden Uygurlara verilen isim. V. R.>

5 Bkz. Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 65.

6 Detay için bkz. Muhammed Haydar, s. 360 vd.

bulabilmişlerdi.[7] Timur ve Timurîler zamanında Moğulistan sakinlerine *eşkıya*[8] anlamındaki tahkir edici *cete*[9] diyorlardı. "Cete yurdu" terimi Tıpkı Moğulistan gibi tarihçiler tarafından çoğu kez bu anlamda kullanılmaktadır.

Puladçi, Tukluk-Timur'dan daha önce ölmüş ve geride halef olarak Hudaydad adında küçük bir çocuk bırakmıştı. Puladçi'nin kardeşi Kamerüddin, Tukluk-Timur'un halefi İlyas-hoca konusunda endişelenmiş ve İlyas öldürülmüştü. İlyas'ın iktidarı o kadar kısa süreli idi ki, Moğol kayıtlarında onunla ilgili kesinlikle bir tek satır bile yoktur.[10] Kamerüddin iktidarı ele geçirmiş ve Tukluk-Timur'un tüm akrabalarını ortadan kaldırmaya girişmişti. Çağatay ulusunun batı kesimini o sıralar ele geçirmiş olan Emîr Timur, bu kargaşadan faydalanarak Moğulistan'a birkaç sefer düzenledi ve Museví'nin kaydına göre henüz 772/1370-71'de Koçkar'a kadar geldi. 1375'de[11] ise Sayram'dan hareket edip Çarın'a kadar ilerledi. Kamerüddin'in ordugahı Kök-tepe'deydi. [Sonra] arkalarında üç büyük nehrin aktığı üç dar boğazdan oluşan Berke-i Gûriyan[12] adlı ulaşımı zor bir yere çekildi. Ama Timur ona burada yetişip mağlup etti. Timur, daha sonra Baytak'a geçti. Beylerinden üçü onun buyruğuna binaen düşmanı İli sahili boyunca takip ettiler. Timur, Baytak'da 53 gün kaldı; bu arada oğlu Cihangir dağlarda Kamerüddin'i takip ederek Moğol birliklerini Üç-Ferman (Doğu Türkistan'da) denilen yerde mağlup edip, Kamerüddin'in karısını ve kızını esir aldı. Timur, Baytak'dan ayrılarak Kara-Kasmak (Kastek) geçidi üzerinden Atbaş'a, oradan Kamerüddin'in kızıyla evlendiği Arpa vadisine, oradan da Yası (Casıı) geçidi üzerinden Uzgend'e döndü.

7 Age., s. 156.

8 <Daha sonraları Bartold Moğolca *cete*'den farklı olarak 'başına buyruk' anlamında başka bir terim kullanmayı tercih etmişti. Krş. Türkçe *kazak* ve daha aşağıya bkz. Krş. keza Petruşevsky, *Zemledeliye*, s. 42, dn. 9. – V. R.>

9 Age., giriş, 75.

10 Muhammed Haydar, 23.

11 Bu sefer hakkında bkz. Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çevirisi, I, 252 vd. Pétis de la Croix'nın çevirisinden başka, Kalküta'da neşredilen orijinal metni, Asya Müzesi'ndeki üç elyazmasını, (elimde bulunan elyazmasıyla karşılaştırarak) Zafer-nâme'nin Türkçe çevirisini ve Tarih-i Reşidi'nin tercümesini de kullanmama rağmen, Timur'un seferleriyle ilgili tarih kitaplarında geçen yer adlarının okunuşunu tamamıyla doğru tespit etmek mümkün değildir.

12 Türkçe elyazmasında Berke-i Kuzgan; Tarih-i Reşidi'nin Türkçe çevirisinde (bkz. Muhammed Haydar, 41) bu kelimenin yerine Arşal-Atar kelimesi geçmektedir. Renat'ın haritasında (Kalmıklar adlı makaleye bkz.) Çarın nehrinin kuzey kıvrımına dökülen Bangarban-Benke adında iki nehir yer almaktadır.

Bir sonraki yıl yani 1376'da[13] Kamerüddin, Timur'un Harezm seferiyle meşgul olduğu sırada Fergana'ya girdiyse de, rakibinin yaklaştığını haber alır almaz Atbaş'a çekildi. Kamerüddin, peşinden gelen Timur'a karşı beceneye yattı, ama yine yenildi ve yaralandığı Sekiz-Yıgaç'daki[14] çarpışmada ikinci kez mağlup oldu. Timur, Ata-Kum üzerinden Sır-derya sahiline, oradan da Semerkand'a döndü.

1377'de[15] Timur, Kamerüddin'e karşı bir ordu daha gönderdi. Gönderilen ordu ona Kuratu ovasında yetişerek mağlup etti. Timur, aynı yıl başka bir orduyla bizzat Yedisu'ya girdi. Öncü birlikler Boam geçidinde Kamerüddin'i mağlup ettiler. Timur Koçkar'a kadar gitti ve Oynatu denilen yerden Uzgend'e döndü.

Timur'un bir sonraki seferi 1383'deydi.[16] Diğer birlikler Ata-Kum'a sevk edilip, öncü birlikler burada düşmanları mağlup ederken, Yedisu'ya da birkaç birlik gönderilmişti. Issık-göl sahilini takiben gelen birlikler Kök-tepe'de birleşmişler, ama Kamerüddin'i bulamadıkları için Semerkand'a dönmüşlerdi.

Kamerüddin, uğradığı bu başarısızlıklar karşısında zayıf düşmek zorundaydı. O sırada Kaşgar'da bulunan yeğeni Hudaydad, babasının ölümü sırasında henüz emzik çağında olan Tukluk-Timur'un oğlu Hızır-hoca'yı Kamerüddin'den kurtarmıştı. Çocuk Kamerüddin'in güçlü olduğu dönemde Kaşgar'la Badahşan arasındaki dağlarda gizlice büyütülmüş, sonra 12 yıl boyunca devletin güneydoğu ucunda, Lob-Nor gölü civarında yaşamıştı. Bu bilgilerin ne kadar doğru olduğu,[17] babasının vaktiyle Tukluk-Timur'u bulduğu gibi Hudaydad'ın da şehzadeyi aynı şekilde bulup bulmadığı konusunda bir şey demek zor. Ama öyle veya böyle, 1389 yılı civarında han ilan edilmişti.

---

13 Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çevirisi, I, 265 vd. <Kalküta neşri, I, 268>. Abdurrezzak (Taşkent Üni. Elyazması, vrk. 69 <Taşken Üni. Elyazması>) bu seferin 1377 yılında düzenlendiğini belirtmektedir.

14 Sekiz-Yıgaç sekiz ağaç <veya sekiz fersah – V. M.>. Tüm Farsça elyazmalarında *k* harfinin önünde bir *n* harfi vardır (Pétis de la Croix çevirisinde ve Muhammed Haydar'da da böyle).

15 Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çev., I, 274; <Kalküta neşri, I, 273>. Abdurrezzak'a göre (Taşkent Üni. Elyazması, vrk. 70) 1378'de.

16 Şerefüdddin Yezdi, Pétis de lo Croix çevirisi, I, 363.

17 Muhammed Haydar'a göre (54) Hızır-hoca 770/>1368-69> yılında yani Tukluk-Timur'un ölümünden altı yıl sonra dünyaya gelmiştir.

Yine aynı 1389 yılında[18] Timur Moğulistan'a yeni bir sefer düzenledi. Timur, Al-Koşun'dan Büribaşı ve Tüpelik-Karak üzerinden dağlık Ornak (veya Oznak, Ortak) geçidine geldi. Ondan sonraki güzergahıyla ilgili olarak Atkan[19]-Surı (yaz aylarında bile buz ve karlı kaplı olduğu için bu isim verilmiştir), Torga-Olag, Aygır-Yalı (at yelesi) ovası, Ulan-Çarlıg ovası ve Çapar-Aygır isimleri zikredilmektedir. Hızır-hoca'nın beylerinden Anga-türe komutasındaki Moğol süvarileri burada kılıçtan geçirilmişti. Anga-Türe o sırada Ureng-yar'daydı. Ona karşı bir birlik sevk edilmişti, fakat ertesi gün Timur'un ordusu yolu şaşırdığını fark edince, Kayan (veya Kıyan-Kazı üzerinden ana yola çıkıp, akşama doğru Kök-Sali'ye gelmiş, ertesi gün de Ayaguz'a[20] ulaşmıştı. Timur, doğru yolu bulmak için üç gün kaybedince, düşmanın onun yaklaştığını öğrenip sağa sola dağıldığını görmüş, bu yüzden ordusunu iki kola ayırmıştı. Bizzat kendisi Şire, Şibertu,[21] Koy-Marag, Kuragan ve Buyurlagu üzerinden Kara-Guçur'a (Renat'ın haritasında Tarbagatay'ın batı kesimi) gelmiş; oğlu Ömer-şeyh ise, Anga-türe'yi Kobuk sahilinde sıkıştırıp tarumar etmiş ve düşman Kakma-burcı'ya kaçmıştı. Ömer-şeyh bu olaydan sonra Timur'a döndü ve onunla Ahta-Diktur'da buluştu. Timur, daha sonra İt-İçmes denilen Ala-kul ovası üzerinden Kara-Guçur'a döndü. Orada ordusuna çeki düzen verirken, İrtış boyuna da bir birlik sevk etti. Esirler Semerkand'a götürülmüş, Timur ise Emil-Guçur'a gelip hanın Saray-Ordam adındaki karargahına inmişti. Burada Moğulistan'ın güney kesimini tarumar etmek için devletinin değişik bölgelerinden takviye güçlerin getirilmesini emretti. Tüm birlikler bizzat Timur'un da hazır bulunacağı Yulduz'da toplanmak zorundaydılar. Bu arada, Türkistan'da Moğol toprakları ile Özbekler arasındaki sınır boylarında bulunan emîrler Urd-Daban üzerinden geçip Süt-kul (Sayram) gölü karşısından İli nehrini geçip, Çiçeklik ve Balay-Kaz yolunu takip etmek mecburiyetindeydiler. Fakat oradan Yulduz'a doğru giderken Hızır-hoca'nın ordusuyla karşılaştılar ve iki gün süren kanlı bir çatışmadan sonra taraflar anlaşmaya varıp birbirlerinden uzaklaştılar. Timur, Emil'den Ulug-Kul (muhtemelen Moğol ordusunun ana kuvvetlerinin karargahı burasıydı), Sıçkan-Davan geçidi ve Kungez nehri üzerinden Yulduz'a geldi. Oradan yine Çalış (Karaşar)

---

18 Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çev., II, 35 vd.

19 Zafer-nâme'nin Türkçe çevirisinde – Atın.

20 Bu güzergah üzerindeki ilk mevki, bir noktaya kadar doğru tespit edilebilen bir yerdir. Timur'un güzergahının tetkiki, Şerefüddin'in Çu ve İli gibi büyük nehirlerden sonra gittiği yerlerle ilgili bilgi vermemesi sebebiyle hayli zordur.

21 Moğollarda çok sık kullanılan 'killi topraklar' adında coğrafi bir isim. <Şerefüddin Yezdi, Kalküta tab'ı, I, 472. – V. M.>

yakınlarında bulunan Hızır-hoca'nın peşine düştü. Ömer-şeyh'i[22] Doğu Türkistan üzerinden Fergana'ya gönderirken, kendisi de 8 Ağustos 1389'da hızlı bir şekilde Büyük Yulduz'dan en yakındaki dönüş yoluna koyulup 30 Ağustosta Semerkand'a geldi. Kervanlar bu yolu iki ayda alıyorlardı.

1390'da[23] Timur Moğulistan'ı tarumar etmek ve İrtış boylarına kaçan Kamerüddin'i yakalamak için tekrar ordu sevk etti. Taşkent'ten Issık-göl'e gelen ordu oradan Kök-tepe dağına varıp, dağlık Arcatu[24] geçidi üzerinden Almalık'a (muhtemelen burada şimdiki adı Vernıy olan Almata şehri kastedilmektedir)[25] geldi. Sonra İli ve Karatal nehri üzerinden İçni-Buçni ve Uker-Kitçi vadileri yoluyla İrtış boylarına vasıl oldu. Timur'un ordusunun geldiğini duyan Kamerüddin çoktan kuzeye, bol miktarda kakım ve samur bulunan Tules'e kaçmıştı. Ordu geri dönerken Altun-Kurge denilen yerden, büyük Atrak-kul (Balkaş) gölü karşısından geçmişti.

Galiba Kamerüddin bu olaydan sonra Moğulistan'a bir daha dönmedi ve Tarih-i Reşidi'de[26] anlatılan Moğol rivayetine göre istiskaya yakalanıp Timur'un istila hareketlerinden birisi sırasında ormanlarda kaybolup gitti. Timur, batı taraflarında savaşlarla meşgul olduğu için Hızır-hoca'nın Moğulistan'da iktidarını sağlamlaştırmasını engellemedi. Hızır-hoca, 1397'de[27] büyük oğlu Şâm'-i Cihan'ı[*] Timur'a elçi olarak gönderdi. Timur, gelen elçi vasıtasıyla bilâhare kendisine gelin olarak gönderilecek ve sarayda Kiçik-hanım[28] unvanı alacak olan kız kardeşinin [gelen elçinin kız kardeşinin] dest-i izdivacını talep etti.

Hızır-hoca 1399'da ölünce dört oğlu arasında (Şâm'-i Cihan, Muhammed-oğlan, Şir-Ali ve Şah-Cihan) taht kavgaları başladı ve Ömer-şeyh'in oğlu ve aynı zamanda Fergana hâkimi olan Mirza İskender Doğu Türkistan'ı yağmalamak

---

22 <Göründüğü kadarıyla Ömer-şeyh Turfan'a (Kara-Hoca, Hara-Hoço) kadar gelmişti. Bkz. Şerefüddin Yezdi, Kalküta tab'ı, I, 477. – V.M.>

23 Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çev., II, 66 vd., <Kalküta tab'ı, I, 494.>

24 Arşatu yani 'kaynarca' anlamında sık rastlanılan coğrafi bir ad.

25 <Almalık (krş. Kuzey Kırgızistan'daki Almaluu) ve Almatı. Vernıy, devrimden sonra eski adını, ama biraz farklı bir şekilde tekrar alarak Alma-Ata olmuştur. Almatı, Almalık ~Almalı adları konusunda bkz. Pantusov, *Gorod Almalık*, s. 171.

26 Muhammed Haydar, 50-51.

27 Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çev., II, 421, 427.

* <Başka kaynaklarda, örneğin Muhammed Haydar'ın İngilizce çevirisinde Şame-i Cihan şeklinde. – A. B.>

28 Şecereye göre böyle <*Mu'izz al-ansâb*. – V. M.>

için bu fırsatı değerlendirdi.[29] Hatta Aksu şehrini de kuşatma altına aldı ve ahali ondan kurtulmak için şehirdeki zengin Çinli tacirleri tüm mallarıyla birlikte ona teslim ettiler. Bu kayıt, kargaşa dönemine rağmen, Doğu ile ticari ilişkilerin kesilmediğini göstermektedir.

Timur'la Hızır-hoca'nın çocukları arasındaki münasebetler hakkında bilgimiz yok.[30] Anlaşıldığı kadarıyla Moğulistan'ın bir kısmı Hızır-hoca'nın ölümünden sonra Timur'un hakimiyetine girmiş ve Timur, Anadolu'dan getirdiği Kara Tatarlarları Issık-göl sahiline iskan etmiş ve kusur işleyen beylerinden birini oraya göndermiştir. Fakat bu Kara Tatarlar onun ölümünden sonra oradan kaçacaklardı. Timur, 1404'de Çin'e sefere hazırlanırken Moğulistan'ın kuzey kesimini küçük yaştaki torunu Uluğbey'in yönetimindeki Taşkent valiliğine, Doğu Türkistan'ı ise Fergana valiliğine bağlamıştır.[31]

Hızır-hoca'nın büyük oğlu Şâm'-i Cihan, Timur'un ölümünden sonra bir süre Mâverâünnehr'i fethetme hülyaları kurmuş, hatta 1407'de bu amaçla Çinlilerden yardım talep etmiş,[32] fakat 1408'de vefat etmiş ve yerine kardeşi Muhammed-han geçmiştir. Muhammed-han, iktidarının ilk döneminde Timur'un oğlu Şahruh'a bir elçi göndererek itaatini arzetmişse de, Mâverâünnehr'deki karışıklıklara burnunu sokmayı ve âsi beylere yardımda bulunmayı da ihmal etmemiş, bu yüzden de 1416'de Kaşgar'ı kaybetmiştir.[33] Muhammed Haydar'a[34] göre Muhammed-han sahip olduğu topraklarda İslam'ın yayılması konusunda can-ı dilden gayret sarf etmiş; tüm Moğolların sarık bağlamasını istemiş, emre uymayanların başına çivi çakılmasını emretmiştir. Çatır-kul gölünün kuzey sahilindeki Taş-Rabat'ın da onun tarafından kurdurulduğu belirtilmektedir.

1416 yılında Şâm'-i Cihan'ın oğlu[35] olan yeni Moğol hanı Nakş-i Cihan, hem Şahruh'a hem de Çin'e birer elçi gönderdi. Çinliler Muhammed-han'ın bu yıl öldüğünü söylerlerse de, Abdurrezzak'a göre 1415'de ölmüştür.[36] Nakş-i Cihan

29 Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çev., III, 215 vd; <Kalküta tab'ı., II, 2128>. Musevî ve Abdurrezzak bu seferin 1377 yılında bizzat Ömer-şeyh tarafından düzenlendiğini belirtmektedirler.

30 Muhammed Haydar'a göre (54) Hızır-hoca Timur'dan daha fazla yaşamıştır.

31 Şerefüddin Yezdi, Pétis de la Croix çev., IV, 203-204; <Kalküta tab'ı., II, 653.>

32 Bretschneider, *Researches*, vol. II, s. 239.

33 Abdurrezzak, Quatremère neşr., 296.

34 Muhammed Haydar, 58.

35 Muhammed Haydar'a göre (57) kardeşi.

36 Quatremère neş., 277.

da 1418 yılı başlarında Şir-Ali'nin oğlu[37] Veys-oğlan tarafından öldürülmüştü. 1420'de ise Moğulistan'da Veys-han'la şecere tarihinde Şah-Cihan'ın, Muhammed Haydar'da Muhammed-han'ın oğlu olarak gösterilen Şir-Muhammed-oğlan arasında taht kavgası başladı. Moğol emîrlerinin başı olan Hudaydad'ın bu kavgada kimin yanında yer aldığını belirlemek zor; ama her halükârda Hudaydad, babasının genel valisi olarak Mâverâünnehr'i yöneten Uluğbey'le temas halindeydi ve muhtemelen Uluğbey onun teşvikiyle Moğulistan'a bir sefer düzenlemiş, fakat daha yoldayken Moğol emîrleri gelip itaat arz edince, sefer durdurulmuştu.[38] Aynı yıl Şahruh değerli bir elçisini Çin'e göndermiş, elçilik heyeti Mayıs başlarında Moğulistan'a ulaşmış, fakat Veys-han'la Şir-Muhammed taraftarları arasında devam eden çarpışmalar sebebiyle can telaşına kapılmış, Veys-han'a gitmek üzereyken yolda onlarla karşılaşan Hudaydad tarafından sakinleştirilmişti. Elçiler 4 Temmuzda Kungez'i geçip bir gün sonra buranın valisi Muhammed-bek'le görüşmüş, üç gün sonra Yulduz'a ulaşmışlar, ama 20 Temmuzda Muhammed-bek'in oğullarının Veys-han'ın elçisini yağmaladıklarını öğrenince hızlarını artırmışlardı.[39] Sonunda Şir-Muhammed saygıdeğer bir esir olarak tutulduğu Semerkand'a kaçtı. Eylül ayında oradan kaçmaya çalıştıysa da başarılı olamadı; fakat Aralık ayında bizzat Uluğbey tarafından serbest bırakıldı. Şir-Muhammed Moğulistan'a döndü ve 1421'de düşmanlarını ezip devleti tek yönetim altında toparladı.[40] Ama Uluğbey'e boyun eğmeyi reddettiği için 1425'de Uluğbey Yedisu'ya bir saldırı düzenlenmesini emretti.[41] 5 Mart günü Uluğbey'in ordusu Aksu (Çu'nun kolu) civarında Moğol ordusunu kılıçtan geçirdi. Uluğbey Çu ve Çarın nehrini geçince, Hudaydad burada gelip ona itaat arz etti. Aynı yerde Mayıs ayında Şir-Muhammed mağlup edilmiş, Uluğbey'in birlikleri düşmanı İli nehrine kadar takip etmiş, Uluğbey'in kendisi ise Moğulistan'ın en büyük yaylası Yulduz'a yönelmişti. Geni dönüş sırasında, Karşi denilen yerde meşhur "kök-taş" ele geçirilmişti. Rivayete göre Timur da bu taşı Semerkand'a götürmek istemiş, fakat muvaffak olamamıştı.[42]

37 Mu'izz al-Ansâb (ve Şerefüddin Yezdi dahi) Şir-Ali'yi Muhammed-han'ın kardeşi, Babür ve Muhammed Haydar ise oğlu olarak gösteriyorlar.

38 Abdurrezzak, Taşkent Üni. Elyazması, vrk. 218.

39 Abdurrezzak, Quetremere neşr., 388-389.

40 Abdurrezzak, Taşkent Üni. Elyazması, vrk. 223.

41 Age., vrk. 230-231.

42 <Burada sözü edilen taş, bilâhare Timur'un lahdinin yapıldığı nefrittir. Bartold taşa verdiği kök-taş (ki Hafız-i Ebru'da da böyledir) ismini daha sonra bizzat kendisi düzeltmiştir. Bkz. Bartold, *O pogrebenii Timura*, s. 31. – Yu. B.>

Şir-Muhammed, Muhammed Haydar'ın[43] ifadesiyle eceliyle ölünce, taht tekrar Veys-han'ın eline geçti. Fakat o da 1428'de Issık-göl yakınlarında Satuk-han'la girdiği savaşta hayatını kaybedecekti. Bu Satuk-han, Semerkand'da han unvanı taşıyan son handı ve gerçek iktidarı elinde tutan Uluğbey tarafından alaşağı edilmiş ve Moğulistan'a gönderilmişti.[44]

Veys-han zamanında Moğulistan, XIV. Yüzyıl sonlarında dört aşiretin (Çoros, Hoşut, Torgut ve Hoyt) oluşturduğu federasyonun, doğulu kâfir Moğolların istilasına maruz kaldı. 1399'da Oyrat hanı Ugeçi-Haşaga Moğol kanı Elbek'i öldürdü. Doğu Moğollarının yeni tarihçisi Pokotilov,[45] bu olayı Oyrat hegemonyasının başlangıcı olarak kabul eder. 1408'de yeni kaan Ulcey-Temur, genelde Moğulistan hanlarına ait olan, ama o sırada muhtemelen doğulu Moğolların eline geçen Beşbalık'ta[46] tahta kotarılmıştı. Muhammed-han, Oyratlarla veya Müslümanların ifadesiyle Kalmıklarla tekrar savaşa hazırlandı; fakat Oyratların isteği üzerine Çin yönetimi onu bu niyetinden vazgeçirmek için bir elçi gönderdi.[47] Çin kaynaklarına göre Veys-han ana karargahını Doğu Türkistan'dan batıya, Yedisu'da İli nehri sahilindeki İlibalık'a taşıdı. Çinli tarihçiler, XIII. Yüzyıldaki seyyahlar gibi, bu dönemde artık bölgede abâd şehir ve köylerden söz etmiyorlar. Yedisu XV. Yüzyılda keçe çadırlarda yaşayan, et ve kımızla beslenen göçebelerle meskundu. Bunların giysileri kısmen Oyrat, kısmen Müslümanlarınki gibiydi.[48] Veys-han, Oyratların o dönemdeki reisi Togon'un oğlu Esen-tayçi ile defalarca savaştı.[49] Kalmıklarla tam 61 defa çarpışan Veys-han, bunlardan yalnızca bir tanesinde galip gelmiş, iki defa onlara esir düşmüş ve istemeye istemeye kız kardeşini Esen-tayçi'ye vermek zorunda kalmıştı.[50]

Satuk-han Moğulistan'da tutunamamış ve kısa süre zarfında Kaşgar'da öldürülmüştü. Bu olaydan sonra Moğol beyleri ikiye ayrıldılar. Bir grup tahta Veys-han'ın büyük oğlu Yunus'u, diğeri ikinci oğlu Esen-Buka'yı iclas etmek istiyordu. Her iki prens de henüz çocuk yaştaydı. Esen-Buka taraftarları bu çekişmeden galibiyetle çıkınca, taraftarları Yunus'a Mâverâünnehr'de Uluğbey'e getir-

43 Muhammed Haydar, 65.
44 Age., s. 72.
45 *İstoriya vostoçnıx mongolov*, s. 15.
46 Age., s. 33.
47 Muhammed Haydar, Vvedenie, 45.
48 Bretschneider, *Researches*, vol. II, s. 241-242.
49 Pokotilov, *İstoriya vostoçnıx mongolov*, s. 53.
50 Muhammed Haydar, 65-67.

diler, o da onu İran'a gönderdi. Babür, olayın 1434'de olduğunu belirtmektedir.[51] Genç Esen-Buka eldaşları arasında fazla tutulmadı ve iktidarının ilk yarısında Moğol beylerinin her biri kendi bölgesinde tamamıyla bağımsız hale geldi. Örneğin Atbaş'da Hudaydad'ın oğlu Mir Muhammedşah bunlardandı. Bir diğer Moğol beyi Mir Kerim-Berdi, Alabuga'da kendisi için bir kale kurdurmuş, oradan Fergana'ya akınlar düzenlemeye başlamıştı. Bir üçüncüsü Mir Hak-Berdi Bekiçek, Issık-göl ortasındaki Koy-Suy adası denilen yerde bir hisar yaptırmış, muhtemelen Kalmık tehlikesinden uzak tutmak istediği ailesini buraya yerleştirmiş, kendisi ise Türkistan ve Sayram'a saldırılar düzenlemeye başlamıştı.[52] Hudaydad'ın torunu Said-Ali de Timurîlerden Kaşgar'ı yolup almıştı.[53]

Böylece Oyratlar o sıralar çoktan Issık-kul'a kadar gelip saldırılar düzenliyorlardı ve birkaç yıl sonra da bizzat Sır-derya civarında bitmişlerdi. Esentayçi'nin 1455'de ölmesinden sonra Oyratlar doğuda güçlerini kaybettiler ki, sonraki iki yüzyıl zarfında Çin kaynaklarında onlardan hemen hemen hiç söz edilmez. Müslüman yazarlar Esen'in oğlunun adının Amasançi-tayçi[54] olduğunu ve komutanlarından birinin Uz-Timur-tayçi adını taşıdığını belirtmektedirler. Sonuncusu 1452 ve 1455'de,[55] başka bir rivayete göre[56] 1457'de Özbekleri Sır-derya boyunda mağlup etmiştir. Sultan Ebû Said, 1459'da Herat'da Kalmık elçisini kabul etmiştir.[57]

Henüz 1440'lı yıllarda Esen-Buka hakimiyetini tesis etmiş ve iyi yönetimiyle halkın sevgisini kazanmaya çalışmıştı; ama Timurîler için huzursuz bir komşuydu ve onların topraklarına saldırılar düzenliyordu. Sonunda Ebû Said Moğulistan'a bir sefer düzenledi ve Moğolları Aşpara'da kılıçtan geçirdi.[58] Ay-

51 Babür (*Babür-nâme*, Leiden-Erskine çev., 11) Yanus'un Şiraz'a Şahruh'un oğlu İbrahim'in ölümünden 5-6 ay önce geldiğini belirtmektedir; son olay, Abdurrezzak'a göre (Taşkent Üni. Elyazması, vrk. 245) 838 şevvalinde (Mayıs 1435) vukû bulmuştur.

52 Muhammed Haydar, 78-79; Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 42-43.

53 Muhammed Haydar, 75-76.

54 Age., 79, 91.

55 Howorth, *History of the Mongols*, II. Blm., s. 688; Aristov, *Etniçeskiy sostav*, s. 40.

56 XVI. Yüzyılda kaleme alınan *Nusret-nâme* adlı eserin yazarı (Asya müz. elyazmaları, 590 <745'de; Brit. Müz.'de 3222 no.da kayıtlı başka bir nüshada, vrk. 66>) Mirza Mahmud Sultan'ın (d. 858/1454) üç yaşındayken Kalmıklara esir düştüğünü ve yedi yıl onlar arasında kaldığını belirtmektedir.

57 Abdurrezzak, Taşkent. Üni. Elyazması, vrk. 322.

58 Babür'de böyle (Leiden-Erskine çev., 11-12); Muhammed Haydar'a göre (78) olay Talas civarında olmuştur.

rıca Yunus'u İran'dan getirterek, Mâverâünnehr'e[59] karşı hiçbir şekilde kötü niyet belememesi konusunda uyardıktan sonra Moğulistan'a yolladı. (Muhammed Haydar'a göre 1456'da[60]). Bazı emîrler, örneğin Mir Kerim-Berdi ve Mir İbrahim (Hak-Berdi'nin halefi) ona katıldılar ve bağımsızlık alışkanlıkları sebebiyle ona aptalca hizmet ettiler. Fakat Yunus hanla girdiği savaşta yenilmiş ve Ebû Said'in Fergana ile Yedisu arasında kendisine bağışladığı Cetıkent şehrine yerleştirilmişti.[61] Esen-Buka 1462'de han olarak vefat etti.

Esen-Buka'nın hükümdarlık döneminin en dikkat çekici olayı, Yedisu'ya ve tam olarak Çu nehri sahillerine, ülkenin önemli bir kesiminin bugünkü sakinleri olan Kazakların iskan edilmiş olmasıdır. Muhammed Haydar bunların sayısını 200 bin civarında göstermektedir. Bu Kazakların önderleri olan Girey ve Canibek, Özbeklerin hanı Ebulhayr ile kavga etmiş ve Esen-Buka'ya sığınmışlardı.[62]

Esen-Buka'nın ölümünden sonra Moğulistan'ın batı kesimi Yunus'un eline geçti. Aksu şehrinde ve onun doğusundaki topraklarda 973/1468-69'a kadar Esen-Buka'nın oğlu Dost-Muhammed hüküm sürdü. Onun ölümünden sonra Yunus Aksu'yu da ele geçirdi; bunun üzerine Dost-Muhammed'in oğlu Kebek-sultan dört yıl daha hüküm sürdüğü Turfan'a çekildi, fakat sonunda kendi tebaası tarafından öldürülerek kellesi Yunus'a gönderildi.

Böylece 1472 civarında tüm devlet Yunus'un idaresinde birleştirilmişti; ama yeni han, kendinden öncekilerin aksine halkla fazla haşır neşir olmadığı için fazla bir popüleritesi de yoktu. 818 veya 819 yılında (1415-1417) dünyaya gelmiş, belirttiğimiz gibi çocuk yaştayken İran'a götürülmüş; burada İslamî terbiye almış ve meşhur tarihçi Şerefüddin Yezdi'nin rahle-i tedrisatından geçmişti. Maveraünnehr'den Yunus-han'ın huzuruna gelmek zorunda olan bir kadı, dış görünümü ve davranışları itibariyle "bozkırlı bir Türk"le karşılaşacağını zannediyordu, ama karşısında son derece kültürlü bir kişi görünce şaşırmıştı.[63] Bütün ömrü boyunca herhangi bir şehre göç edip, hiç olmazsa halkının bir kısmını da aynı yere muhacerete teşvik etmeye çalışmıştı. Muhammed Haydar'a göre dini amaçları da vardı ve hayat tarzını değiştirmeden tebaasının gerçek bir Müslüman olamayacağını anlamıştı. Tüm işlerini titizlikle yapardı; şehir hayatı

59 Muhammed Haydar, 83-84.
60 Babür'e göre daha erken; çünkü Yunus 17-18 yıl geçirmiştir.
61 Muhammed Haydar, 86-87.
62 Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye o Kasimovskix tsaryax*, 2/129.
63 Muhammed Haydar, 97-98.

Moğollar için zindandan farksızdı ve han, tebaası tarafından terkedilmiş olmamak için şehri bozkıra taşımaya kalkışmamıştı.

Yedisu, 1472'de ülkesindeki iç savaş sebebiyle vatanını terk eden Kalmık beyi Amasançi-tayçi'nin istilasına maruz kalmış; Yunus-han onunla İli nehri sahilinde girdiği savaşı kaybedip kışı geçireceği Sır-derya boylarına kaçmış; burada Özbek hanı Buruç-oğlanı mağlup etmişse de, bir sonraki sonbaharda Taşkent valisi tarafından esir alınmıştı. Bir yıl sonra vali öldürülünce Yunus-han serbest bırakılmış ve Moğulistan'a gönderilmiş, zaten bu arada Kalmıklar da ülkeyi terk etmişlerdi.[64]

Mâverâünnehr'de kalan Mahmud-han burada hakimiyet alanını genişletmek için tüm gayretini sarfetmiş, başlangıçta başarılı da olmuştu; ama 1500'den itibaren Ebulhayr'ın torunu Özbek Muhammed Şeybani-han'ın zaferleri birbirini takip etmeye başlamıştı. Muhammed Haydar'ın anlattığına göre, Mahmud-han ilk zamanlar Şeybani'yi desteklemiş; 1488'de Türkistan'ı ona bırakmış, bu yüzden Kazaklarla arası açılmış; 1500'de onun Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmesine yardım etmiş, ama çok geçmeden Şeybani kılıcını hana çevirince, han onunla baş gelememiş ve küçük kardeşinden penah istemeye mecbur kalmıştı.

870/1465-66'da dünyaya gelen Ahmed-han, kardeşine hiç benzemiyordu. Yeğeni Babür'ün anlattığına göre,[65] gerçek bir bozkır çocuğu idi. Son derece sağlam yapılı, sert görünümlü ve kılıcı diğer tüm silahlara tercih eden cesur bir savaşçıydı. Moğol elbiseleriyle dolaşırdı; silahları ve atının cebesi dahi tamamıyla Moğollarınki gibiydi. İki savaşta Kalmık hanı Tayçi-Esen'i yenmişti ve bu yüzden namı Kalmıklar arasında öylesine dehşet salmıştı ki, ona Alaça veya Alaçi yani "katil" lâkabını takmışlardı. Ayrıca asi emîrlerle ve kardeşine karşı isyan bayrağı açıp onu iki defa mağlup eden Kazaklarla boğuşmuş, onları üç defa kılıçtan geçirmişti. Ne var ki Kaşgar ve Yarkend'i tekrar ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Kardeşi tarafından yardıma çağırılan Ahmed-han, ondokuz yaşındaki oğlu Mansur'u Moğulistan'da bırakmış ve diğer oğullarıyla birlikte Taşkent'e hareket etmişti. Şeybani-han, 1503'de Aksiket yakınlarında Moğol ordusuna âni bir baskın vererek iki kardeşi esir almış, fakat Mahmud'un elinden Taşkent ve Sayram'ı almakla birlikte onları Moğulistan'a koyvermişti. Ağabey kardeş kışı Aksu'da geçirmişler, ancak Ahmed felç geçirerek ölmüştü. Aksu ve Moğulistan'ın

64 Age., 91-95; Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye*, 2/143.
65 Babür-nâme, Leiden-Erskine çev., 106-112.

doğu kesimini yeğenlerine bırakan Mahmud-han Cetıkent'e yerleşmiş; Mansur-han Aksu'da kalmış, kardeşi Halil-sultan ise Yedisu'da Kırgızlara vararak onların başına geçmişti.[66]

Bildiğimiz kadarıyla, yerleştikleri yeni vatanlarında Kırgızlardan (yani bizim Kara-Kırgızlardan) - her ne kadar onların bir kısmı henüz X. Yüzyılda buraya yerleşmişlerse de, - ilk defa bu münasebetle söz edilmektedir. Muhammed Haydar,[67] Kırgızlarla Moğollar arasında etnografik yönden bir ayırım yapmamakta ve Kırgızları Moğollardan ayrılmış bir halk olarak görmekte; bununla birlikte Kırgızlarla Moğollar arasındaki adavetin asıl sebebinin Moğolların Müslümanlığı kabul etmesine rağmen onların pagan olarak kalmaları olduğunu kaydetmektedir.

Babasıyla birlikte Mâverâünnehr'de bulunan (ki o sıralarda 13 veya 14 yaşında olduğuna, 1490'larda doğmuş olmalı) ve Özbeklerin elinden kurtulmayı başaran Said, kardeşi Halil'e katılmıştı. Esasen bir süre Cetıkent'te amcasının yanında kalmış, fakat onun aptalca davranışlarına daha fazla katlanamayıp kardeşine kaçmıştı. Ağabey-kardeş dört yıl birlikte yaşadılar ve bu arada amcalarına karşı alenî bir düşmanlık sergilediler. Mansur, onları barıştırmak için Moğulistan'a geldi; amca ve yeğenlerini bir araya getirmek amacıyla bir ziyafet daha tertipledi, ama kavga kısa süre sonra yeniden alevlendi. Mahmut, düşmanları tarafından öylesine sıkıştırılmıştı ki, sonunda Mâverâünnehr'e dönüp Şeybani-han'a teslim olacak, fakat 1508'de onun emriyle oğullarıyla birlikte Sırderya sahilinde katledilecekti. Daha sonra Alma yakınlarında yani Vernıy civarında (başka bir yerde savaşın Çarın-Çalak yani Çarın civarında olduğu belirtilmektedir) Mansur bu ağabey-kardeşle boğuştu ve onları mağlup etti. Fergana'ya kaçan Halil, bölgenin Özbek hâkimi Canibek'in emriyle katledilmiş; Said ise birkaç ay Narın civarındaki ormanlarda vakit geçirmişti. Moğolların düşüncesine göre bunda anormal bir şey yoktu. Çünkü onlara göre cesur savaşçıların gençliklerinde çölde, dağlarda veya ormanlarda vahşi hayvanların etiyle beslenip, öldürdüğü hayvanların postundan elbise yaparak giymek suretiyle bir veya iki ay geçirmeleri neredeyse gelenek haline gelmişti. Said'in bulunduğu yer o sıralar Kaşgarlı Ebû Bekr'in saldırılarından hayli zarar görmüş bir mekandı. Said, silah arkadaşlarının isteği üzerine gönülsüz bir şekilde Fergana'ya doğru yola koyuldu ve Mahmud'un ölümünden iki ay, Halil'in ölümünden sonra bir ay

66 Muhammed Haydar, 181-182.

67 Age., 148.

sonra oraya vardı. Onu da esir aldılar; fakat o, daha sonra kaçıp sağ selamet Kabul'a ulaştı ve 1508'de Babür'ün hizmetine girdi.[68]

Ebû Bekr'in Emîr Veli komutasındaki askerleriyle Yedisu'daki faaliyetleri öylesine başarılıydı ki, sonunda Mansur-han kendi topraklarında tutunamayarak, Kırgızları da yanına alıp Çalış'a (Karaşar) kaçtı; fakat bunların çoğu kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı da Moğulistan'a dönmek zorunda kalmış, Ebû Bekir onların Issık-göl'ün güney kesiminde göçebe halde yaşamasına rıza göstermişti.[69] Yedisu'nun kuzey kesiminde 924/1518'de vefat eden Kasım-han hüküm sürmekteydi. Kasım'ın kışlık otağı Karatal'daydı. 1510'da Şeybani-han'ı mağlup edip, bir yıl sonra Talas ve Sayram'ı ele geçirmiş ve Taşkent civarını yağmalamıştı. Muhammed Haydar'a göre o sırada Kazak halkı bir milyon civarında bir nüfusa sahipti; fakat Babür Kasım-han'ın 300 bin kadar askeri olduğunu belirtir. 1513'de Kasım-han'la o sıralar Babür'ün hizmetinde bulunan Said arasında Çu nehri sahilinde bir görüşme gerçekleşti ki, o günlerde Kasım 65 yaşının üzerindeydi. Said bu görüşme sırasında fevkalade izzet-ikramla karşılaşmış ve bozkır hanının otağındaki bu ağırlamayı ömrü billah unutmamıştır.[70]

Said, 1514'de Babür'den ayrılarak Kaşgar'ı fethetmeye niyetlendi ve mağrur adamlarıyla birlikte (4700 kişi) Yedisu'dan hareketle (muhtemelen Turugart geçidi üzerinden) Kaşgar topraklarına dalıp Ebû Bekr'le savaşa tutuştu. Fakat aptalca bir teşebbüs olmasına rağmen galip geldi.[71] Kaşgar ve Yarkent'in Said tarafından fethi, Doğu Türkistan'da huzurun sağlanmasına yol açtı; 1516'da Aksu ile Kuça arasındaki Arbat'ta Mansur'la Said arasında bir görüşme gerçekleşti ve tam bir barış sağlandı. Mansur, Turfan, Karaşar ve tüm Doğu Türkistan'ın doğrudan hâkimi olarak kalırken, kardeşi Emil-hoca[72] Çu, Turfan ve Aksu'yu, diğer kardeşi Babaçak-sultan ise Bay ve Kuça'yı aldı. Böylece ticaret kervanları tekrar tehlikesizce gidip gelmeye ve Hami ile Andican arasında tacirlerden gümrük vergisi alınmamaya başlandı.[73]

68 Muhammed Haydar, 125, 181-191, 222.
69 Age., 125, 319-320.
70 Age., 273-277; Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye o Kasimovskix tsaryax*, blm. 2, 150-167, 230-260.
71 Muhammed Haydar, 304 vd.
72 Eserin İngilizce çevirisinde Eymen Hoca olarak geçen kişi ile aynı şahıs olarak görmek gerekir.
73 Muhammed Haydar, 126-127, 134, 343.

Said, Kaşgar'ı yönetirken Yedisu'nun güney kesimini de hakimiyet altına almıştı ve bu arada Ebû Bekr'le yapılan savaşlarda büyük yararlılıklar gösteren Kırgız Muhammed kendi halkının başına geçirilmişti. Said, daha Mansur'la görüşmeden önce, ardı arkası kesilmeyen iyş-i işretler yüzünden bozulan sıhhatini düzeltmek amacıyla tabiplerin tavsiyesiyle bir yaz sezonunu Moğulistan'da geçirmiş; 1516 sonbaharında Fergana'da tekrar Özbeklerle savaşa tutuşmak için Yedisu'ya geçmişti. Burada, Çatır-kul sahilinde kardeşi Babaçak'la görüştü; Arpa vadisinde ise, Mansur hariç bütün kardeşler bir sürek avı düzenleyerek kışı orada geçirdiler ve ziyafet meclislerinin ardı arkası kesilmedi ve Said sanki neden yola çıktığını bütünüyle unutmuş gibiydi.

Bu arada Kırgızlar, Muhammed'in önderliğinde Türkistan, Taşkent ve Sayram'a sürekli saldırılar düzenliyorlardı. Muhammed, Şeybani-han'ın Türkistan hakimi olan kayınbiraderi Abdullah'ı esir alıp daha sonra hediyelerle serbest bırakınca, Said'le arası açılıverdi ve hatta Muhammed Haydar[74] bir başka yerde Said'in Müslümanların arazilerini tahrip eden Muhammed'e karşı onları korumaya girişti. 1517 güzünde Said Kaşgar'dan, Emil-hoca da Sarıg-At-Ahurı geçidi üzerinden hareket ederek, Kafir-Yarı denilen yerde buluştular. Sonra Said Barskaun vadisi, Emil-hoca ise Cuuka ovası yoluyla ilerlemeye başladılar. Muhammed'in kampı Barskaun ağzı civarındaydı. Muhammed kendi adamlarıyla birlikte teslim olmuş ve Doğu Türkistan'a götürülmüş; yılkı, koyun ve deve sürüleri asker arasında ganimet olarak taksim edilmiş, fakat Kırgız esirlerin tamamı serbest bırakılmıştı. Han, kış bastırırken Kaşgar'a dönmüştü.

Yeni sefer 1522'de başlamıştı. Muhammed Haydar, hanın bu defa amacının Kırgızların Müslüman topraklarına düzenledikleri saldırılara son vermek olduğunu belirtirse de, gerçek sebebin Doğu Türkistan meralarının Moğolların yılkı ve sığır sürülerine yetmemesinden kaynaklandığını da kaydetmektedir. Ordunun başına göstermelik olarak hanın on üç yaşındaki oğlu Reşid (Abdurreşid) getirilmişti. Serbest bırakılan ve tekrar Kırgızların başına reis olarak tayin edilen Muhammed de onunla birlikteydi. Moğollar hakimiyetlerini güçlendirmek için Koçkar[75] vadisine daimi bir karargah kurmuşlar; bazıları ülkenin en ücra köşelerine kaçmasına rağmen Kırgızların büyük kısmı Muhammed'e itaat etmişti. Reşid ve Muhammed, onun [hanın] talimatına uygun olarak "Moğulistan'ın en uç sınırlarına kadar" gittiler ve oraya buraya dağılan Kırgızları topladılar. Han, son-

74 Age., 134.
75 <Kırgızların Koşkor, Özbeklerin Kuçkar dedikleri vadi. –V.R.>

raki yıl oğlunun iktidarını müstekar hale getirmek için belli bir süre Koçkar'da kaldı. 1524'de han Koçkar'dayken Yedisu'nun kuzey kesiminin hakimi, aynı zamanda Kasım'ın ikinci halefi (birincisi Kasım'ın oğlu Mumaş-han'dı) Kazak hanı Tahir hanın [Said'in] huzuruna geldi. Tahir, gaddarlığından dolayı kendisinden nefret eden öz tebaasına, Özbeklere ve Nogaylara (Mangıtlara) karşı Moğollara yaklaşmak istiyordu. Moğol karargahındaki karşılama Tahir'in umduğu gibi oldu ve Tahir kız kardeşini Reşid'e verdi.

Bu olayın ardından Muhammed tekrar Özbeklerle muhaverede bulunmakla suçlanarak tutuklanıp Said'in ölümüne kadar kalacağı Kaşgar'a gönderildi. Ülkede düzenin sağlanması tarihçi Muhammed Haydar'a havale edilmişti, fakat kendisinin de belirttiği gibi, tüm çabaları boşa gitmiş ve Kırgızların büyük çoğunluğu Tahir'e iltihak etmişti. 1525'de, han, yaz sonunda Issık-göl sahilindeyken Moğulistan sınırlarına Kalmıkların bastırıp geldiği haberini aldı. Halbuki bir yıl önce 1523/24'de Reşid Kalmıklara karşı başarılı bir sefer düzenlemiş ve bunun için *gazi* unvanı almıştı. Şimdi ise han ailesini Issık-göl sahilinde bırakarak (muhtemelen yukarıda sözü edilen adada) Kalmıkların üzerine yürüdü ve göle on günlük mesafedeki Kabikalar (veya Kabilkakla) denilen yere kadar geldi. Burada Taşkent'te Suyunçuk-han'ın ölüm haberini almıştı ki, bu haber ona tekrar Özbeklerin üzerine yürüme fırsatı yaratmıştı. Hemen Issık-göl'e dönen han, oradan Konur-Ulen üzerinden Fergana'ya girdiyse de, fazla bir başarı sağlayamadan Moğulistan'a, daha doğrusu ailesinin bulunduğu Utluk'a dönmek zorunda kaldı. Kısa süre sonra da Kaşgar'ın yolunu tuttu.

Bir sonraki kış Tahir ordugahını Koçkar'a yakın bir yerde kurdu ve Kırgızların yarısı hemen kendisine iltihak etti. Reşid, Atbaş'a çekilmek zorundaydı. 1526 başlarında han da bizzat gelip ona katıldı. Yine de Kazaklar hiçbir engellemeyle karşılaşmaksızın Kaş ve Kungez'e kadar tüm Yedisu'da at koşturuyorlardı. Koçkar ve Cumgal taraflarında göçebe halde yaşayan ve henüz Tahir'e iltihak etme imkanı bulamayan Kırgız bakiyeleri Moğollar tarafından Atbaş'a götürülmüştü. Tahir'le müzakerede bulunması için Yunus'un Kaşgar'da yaşayan kızı olan üvey anası gönderilmişti, ama görüşmelerin sonucu hakkında herhangi bir bilgimiz yok. Said-han Aksay'da bulunduğu sırada Kazaklarla Kırgızlar arasındaki sürtüşmeyi öğrenince, hemen onların üzerine yürümek üzere harekete geçti ve Ak-Kuyaş'tan sonra Yarışlar'a geldi. Moğollar yolda ilerlerken Kırgızlar tarafından mağlup edilen Kuçalı Babaçak'ın bir grup askeriyle karşılaştılar. Moğollar, muhtemelen bu olayın etkisiyle Yedisu'yu temizlemeye karar verdi-

ler ve önce Kırgızların 100 bin koyunu alıp götürdüler ki, bu yüzden düzenlenen sefere halk arasında *koy-çiriki* (koyun ordusu) adı verildi. 1527 baharının ilk günlerinde Atbaş'a gelen Tahir oradaki Kırgızları Moğolların bıraktıkları yılkı sürüleriyle birlikte alıp götürdü.[76]

Moğolların çekip gitmesinden sonra Yedisu Kırgız ve Kazaklara kaldı. Fakat iki halk arasındaki barış uzun ömürlü olmadı. Çünkü henüz 1526'da öz kardeşi Abdulkasım'ı öldüren Tahir tüm Kazaklar tarafından terk edilmiş, fakat Kırgızlar ona sadık kalmıştı. 1529'da Tahir'i tekrar 20 veya 30 bin Kazak'ın başında görüyoruz. Onun ölüm tarihi belli değil; fakat Muhammed Haydar perişan bir vaziyette öldüğünü belirtmektedir. Her ne kadar Muhammed Haydar Tahir'in halefi olarak kardeşi Buydaş'ı[77] işaret ederse de, ondan sonra tüm Kazak halkının sancağı altında birleştiği bir han çıktığı kanaatinde değilim.

Moğolların Yedisu'daki kısa süreli hakimiyeti Said'in halefi Reşid (1533-1565-66) zamanında yeniden sağlanmıştı. Reşid, Taşkent'e düzenledikleri saldırılar sebebiyle Kazaklara karşı adavet besleyen Mâverâünnehr Özbekleriyle ortak düşmana karşı bir anlaşma yapmıştı. Ayrıca kuzeybatıdan Mangıtlar (Nogaylar) da zaten Kazaklara saldırıp duruyorlardı. 944 (1537 veya 1538) Reşid, Kazaklara ağır bir darbe indirdi ve Tahir'in kardeşi Tugum-han'dan başka 37 sultanı öldürdü. Bu savaştan sonra ülkenin en ücra köşelerine kadar Kazak halkının kamilen imha edildiği şeklinde söylentiler ulaştı. Said'i örnek alan Reşid de Yedisu'da oğlu Abdullatif'i bırakmıştı. Moğollar, Özbeklerle olan ittifaklarına titizlikle uyuyorlardı ve 951/1544-45'de Issık-göl sahilinde Reşid'le Taşkent hanı Navruz-Ahmed (Barak)la bir görüşme gerçekleşmişti; ama yine de Kazaklar Yedisu'da hakimiyetlerini kısa sürede yeniden tesis etmişlerdi. Abdullatif, henüz babası hayattayken Kasım'ın oğlu ve aynı zamanda Kazak ve Kırgızların hanı Hak-Nazar'la girdiği bir savaşta öldürülmüştü. Jenkinson'un kaydına göre Kazaklar takriben 1558 yılında Taşkent'i, Kırgızlarsa Kaşgar'ı tehdit edeceklerdi; ama bu iki halk, Çin'le Batı Asya arasındaki kervan ticaretini bütünüyle bitirmişti.

76 Muhammed Haydar, 367-379; Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye*, blm. 2, s. 192-202.

77 Muhammed Haydar, 273, 379, 388; Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye*, blm. 2, 201, 219.

VII
KALMIKLAR[*1]

Moğol hakimiyetinin nihai olarak son bulmasından sonra XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Yedisu'daki durum hakkında hemen hemen bilgi sahibi değiliz. 990/1582'de Seyfi adında birisi tarafından kaleme alınan, bildiğimiz kadarıyla tek yazma nüshası Leiden kütüphanesinde bulunan ve kimse tarafından bugüne kadar incelenmeyen Türkçe bir eser bazı ilginç bilgiler vermektedir.[2] Bu müellife göre Kalmıklar o sıralar Orta Asya'da zaferler kazanmaya devam etmişlerdir. Kalmıkların başında Atlan-han bulunmaktadır ki, muhtemelen 1552'de Oyratları da itaat altına alarak Orta Asya'nın doğu kesiminde büyük bir imparatorluk kuran Tümet kabilelerinin güçlü hanı kastedilmektedir.[3] Şıgay'ın oğlu ve Tahir'in yeğeni[4] olan Kazak hanı Tevekkel, Kalmıkların ülkesine bir sefer düzenlemiş, fakat arkasından Kazakların toprakları kafirlerin tahripkâr bir saldırısına maruz kalmış ve Tevekkel-han Navruz-Ahmed'in (öl. 1556) hüküm

* Küliyyat,II, I/96-101.

1 Temel kaynaklar: Biçurin, *İstoriçeskoye obozrenie*; Renat, *Karta;* Unkovsky, *Posol'stvo*; Pozdneyev, *K istorii Zyungarskix Kalmıkov*; Howorth, *History of Mongols*, part I. <Yedisu'nun XVI. Yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. Yüzyıla ait tarihi hemen hemen tetkik edilmemiş halde durmaktadır. XVII. Yüzyılın sonlarıyla XVIII. Yüzyılın birinci yarımında vukû bulan olaylar bir dereceye kadar Kaşgarlıların eserlerinde mevcuttur. Bunlarda bulunan bazı bilgilerden Kazak ve Kırgızlara ait olanları Ç. Ç. Valihanov tarafından toplanmıştır (*Soçineniye*, s. 79 vd); keza bkz. Muhammed Sadık Kaşgari, Salahetdinov'un çevirisinde yer almıştır. Çin kaynaklarında Kalmıklarla ilgili bilgiler için bkz.Pelliot, *Notes critiques*. Kırgızların tarihiyle ilgili olarak Cungar devletinin kumandanlarının daha geç dönemde düzenledikleri seferlerle ilgili bilgiler için bkz: Romodin-Kondrat'yev, *Opıt sopostavleniya svedeniy,* s. 128-132 ve Petrov, *Oçerki*, s. 55-67. V.R.>

2 Elyazma no. 917, vrk. 12, 14-16, 21-23. Seyfi'nin eserinden bazı kısımlar Schefer tarafından Fransızcaya çevrilerek Abdulkerim Buhari'nin eserinin tercümesine ek olarak konulmuştur. <Krş. Kahle, *Islamische Quelle*. – V.M.>

3 Howorth, *History of te Mongols*, pt. I, 418.

4 Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye o Kasimovskix tsaryax*, blm. 2, s. 367.

sürdüğü Taşkent'e kaçarak ona ittifak teklifinde bulunmuş; ancak, Navruz-Ahmed kendileri gibi on han daha bir araya gelse Kalmıklarla baş edemeyeceği cevabını vermiştir.

Müellif daha sonra Kırgız ve Kazaklarla ilgili kısa bilgiler vermektedir. Onun belirttiğine göre Kırgızlar "Moğolların akrabalarıdır; başlarında han yoktur ve yalnızca *kaşka* denilen beyler vardır. Ne kâfirdirler, ne de Müslüman; içinde geçitler bulunan büyük dağlarda yaşarlar. Eğer herhangi bir hükümdar üzerlerine ordu sevk ederse, ailelerini dağın kimsenin ulaşamayacağı yerlerine gönderirler. Yada[5] taşı yardımıyla üzerlerine gelen düşmanın başına kar yağdırır, öyle bir soğuk hava yaratırlar ki düşman askerleri ne ellerini oynatabilir, ne de ayaklarını. Arkasından kendileri düşmana saldırarak kılıçtan geçirirler. Ölülerini toprağa gömmez, bir sedyenin üzerinde yüksek ağaçlara bırakırlar; mevtanın kemikleri çürüyüp dağılıncaya kadar orada kalır.[6] Kırgızlar arasında Kazaklar vardır ve 200 bin ailedir. Bunlar Müslümandır ve yalnızca İmam A'zam'a bağlıdırlar; çok koyun ve develeri vardır. Kulübelerini arabalar üzerinde taşırlar. Kaftanları kuzu derisindendir; derileri değişik renklerde boyarlar ve atlas kaftanına benzer bir şekil verirler. Sonra onları Buhara'ya götürüp güzel ve ince olduğu için atlas fiyatına satarlar. Aynı derilerden yağmurluk yaparlar; deri kesinlikle su geçirmez. Bu özellik orada koyunların yedikleri bazı bitkilerden kaynaklanmaktadır."

1594'de Tevekkel-han, Çar Feodor'a tebaalığını sunmak için Moskova'ya bir elçi gönderdi. Elçinin handan "Kazakların ve Kalmıkların hükümdarı" diye söz etmesinden, bazı Kalmık kabilelerinin ona bağlı olduğu hükmü çıkarılabilir.[7] Tevekkel, ölüm yılı olan 1598'de Türkistan ve Taşkent'i ele geçirdi[8] ve bu iki şehir 1723'e kadar Kazakların elinde kaldı. Velyaminov-Zernov, Kazak halkının üç ordaya bölünmesini bu olaya bağlamaktadır.[9] Türkistan ve Taşkent, Kalmıklar Yedisu'dan sürekli ittikleri için XVII. Yüzyılda Kazakların en güçlü merkezleriydi. Kalmıklar XVII. Yüzyıl başlarında Harezm'e[10] bir akın düzenleyerek Volga [İdil] sahiline kadar geldiler.[11] Aynı sıralarda Çorosların hanı Khara-

5 Türklerin ortak inancına göre bu taşla kar, yağmur ve fırtına çağırılabilir.

6 Yazar muhtemelen bu bilgiyi yazılı bir kaynaktan almıştır (krş. Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 111); bugünkü Kırgızlarla bir ilgisi olduğunu sanmam.

7 Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye*, blm. 2, 104.

8 Age., s. 345 vd.

9 Age., s. 382 vd. <Orda'nın yerine bugün *cüz* kullanılmaktadır. V.R.>

10 Ebu'l Gazi, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, II, 296.

11 Veselovsky, *Peredovıye Kalmıki na puti k Volge*, s. 369.

khula, tüm Oyrat federasyonunu kendi sancağı altında birleştirmeye girişti ve ülüş prenslerinin (tayçi) şiddetli muhalefetine rağmen, sonunda amacını gerçekleştirdi. 1634'de yerine khun-tayçi unvanı alan oğlu Batur geçti. Onun döneminde Oyratların veya Cungarların (sol kanat demektir) devleti belirli bir yapıya kavuştu. Batur, otağında bir kurultay topladı ve kurultaya Rusya'ya çekip giden Kalmıkların yöneticileri de katıldı.[12] Khun-tayçi'nin göçebeleri önceleri İrtış'ın yukarı akımında, Zaysan gölünün biraz yukarısında yaşıyorlardı.[13] Batur, Tevekkel'in kardeşi ve halefi İşim-han'a karşı (münavebeli üstünlüklerle) zorlu bir savaş verdi.[14] Batur'un 1653'de ölmesiyle birlikte Oyrat federasyonundaki birlik ve tesanüt zayıflamaya başladı. Rus kaynakları Batur'un yerine oğlu Senge'nin geçtiğini belirtiyorlar; fakat Prof. Pozdneyev'in[15] araştırmasına göre "Oyrat federasyonun hanı olarak asla babasına benzemiyordu; Batur yani khun-tayçinin ölümünden altı-yedi yıl sonra yalnızca Cungar[16] boylarının hanı olmuş, ama şöhreti bundan daha yükseğe asla ulaşmamıştır." Senge'yle birlikte bazı prensler de khun-tayçi unvanı taşıyorlardı; İrtış'ın yukarı akımlarında ise Batur'un büyük oğlu Seçen-han göçebe halde yaşamaktaydı.

1671'de[17] Senge öldürülünce, kardeşi Galdan-Boşoktu-han Tibet'ten gelerek hemen öz kardeşi Seçen-han'la savaşa tutuştu. 1676'da Seçen-han Talki geçidi civarında ve Sayram gölü yakınlarında mağlup olunca Galdan'ın hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. Galdan da kendinden öncekiler gibi Kazaklar ve Kırgızlarla savaştı. 1681 ve 1683'de Sayram üzerine yürüdü; 1683, 84 ve 85'de Kırgızlara ve Ferganalılara karşı savaştı. Sayram 1684'de Galdan'ın beylerinden Rabtan tarafından ele geçirilmiş ve yıkılmıştı.[18] O tarihten itibaren Kalmıkların Yedisu'daki hakimiyetine bildiğimiz kadarıyla kimse itiraz edecek halde değildi; ve onların Kazaklar, Moğollar ve Çinlilerle girdikleri pek çok savaşın bu bölgeyle ilgisi yoktu. Bilindiği kadarıyla, kış aylarını bazen İrtış sahilinde geçiriyor olsa da, özellikle İli vadisinde göçebe olarak yaşayan ilk Kalmık khun-tayçisi Galdan'dır. Muhtemelen o tarihten itibaren şimdiki İli çevresi ve Kurkara-Usu

12 Biçurin, *İstoriçeskoye obozreniye*, 50,52.
13 Spafari, *Puteşestviye*, s. 19.
14 Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye*, blm. II, 378-79.
15 *K istorii Zungarskix Kalmıkov*, s. 245.
16 <Cungar yani Oyrat>
17 Prof. Pozdneyev'e göre böyle (*K istorii Zyungarskix Kalmıkov*, s. 247).
18 Age., s. 248-250.

khun-tayçilerin özel mülkü sayılmaya başlanmıştır.[19] Unkovsky'nin[20] kaydına istinaden, Türk halkları arasında yalnızca Bürütler (Kırgızlar) henüz XVIII. Yüzyılda Issık-göl civarında göçebe halde yaşamaktaydılar.

Galdan, devletinin birliğini sağlamlaştırmak arzusuyla akrabalarını yakın takibe aldı. Bunlardan biri de 1678'de Turfan'a kaçmayı başaran yeğeni Sevan-Rabtan'dı. Galdan 1688'de Moğolistan'a sefer düzenlediğinde, Sevan-Rabtan da o yıl veya bir sonraki yıl ülkesine dönüp Borotala vadisine yerleşti ve yavaş yavaş ülkeyi kendine bağlamaya başladı.[21] Zaten Galdan da bir daha devletine geri dönmeyecekti. Çünkü Moğolistan seferi çok kötü geçmişti ve nihayet 1697'de intihar ederek hayatına son verecekti.[22] Galdan'ın ölümünden sonra Sevan-Rabtan devletin tek hakimi idi ve kendisinden önceki amcası gibi o da Çin'in en eşeddi düşmanlarından birisi oldu. Yalnızca 1714'de Sevan-Rabtan Hami'yi yağmalamak için sefer düzenlediğinde Çin'le zahirî bir barış yapılmıştı.[23] Yine aynı yıl İmparator Kan-si, yayınladığı bir fermanda Çevan-Rabtan'ın suçlarını sayarak, khun-tayçinin Cungar prenslerinden gasp ettiği hak ve topraklarını iade etmesini istedi ve bu amaçla prensleri Çin yönetiminin delegelerinin de katılacağı bir toplantıya çağırdı. Buna göre "Alak (Alatav) dağı göçebeleri" Hoyt boyuna bağlanacak, khun-tayçiye ise yalnızca "İrtış'ın yukarı akımındaki bir köşe" kalacaktı. Sevan-Rabtan'ın bunu kabul edemeyeceği ve savaşı başlatmak zorunda kalacağı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Çinliler Kalmık devletinin zayıf taraflarını, Kazak ve Kırgızlar tarafından sürekli tehdit edildiklerini, bu yüzden ordunun önemli bir kısmını onlarla olan sınır boyunca tutmak zorunda kaldığını iyi biliyorlardı. Ayrıca Çin elçilerinin sundukları raporlar, Çinlilerden bir saldırı bekleyen Kalmıkların kitleler halinde İli'nin aşağı akımlarına göç ettiklerini belirtmekteydi.[24]

Rus hükümeti de Kalmıkları kendi tebaası arasına alma konusunda müzakerelerde bulunmak amacıyla bu zor durumdan faydalanmak istedi. 1719'da Kosakların reisi İvan Çeredov Kalmıklara geldi.[25] Daha önce, 1717'de Sevan-Rabtan Muzart civarındaki Harkir çayı boyunda Tobol şehzâdesi Velyanov'u ka-

19 Biçurin, *İstoriçeskoye obozreniye*, s. 135.
20 *Posoltsvo,* s. 193.
21 Pozdneyev, *K istorii Zyungarskix Kalmıkov*, s. 251-253.
22 Biçurin, *İstoriçeskoye obozreniye*, 87.
23 Age., s. 90.
24 Makşeyev, *Karta Renata*, s. 260-263.
25 Age., s. 111.

bul etmiş, aynı kişi bir sonraki yıl Talki dağının eteğindeki Khörgös civarında yer alan kışlık sarayında khun-tayşiyle vedalaşmıştı.[26] Kaptan Unkovsky'nin büyükelçiliği hakkında çok daha detaylı bilgiye sahibiz. 1722 Kasımında khun-tayçi'nin İli'nin güney kesiminde Çarın'ın birkaç verst doğusunda bulunan ikametgahına gelen Unkovsky, 1723 Ekimine kadar Kalmık hanıyla birlikte Tup ve Cargalan nehirlerine kadar bir yerden başka bir yere göç edip durmuştur. Bu elçilik işinden siyasi bir sonuç çıkmamış ve üstelik İmparator Kan-si'nin ölümünden sonra (1722) Çin tarafından gelen tehlike azalmış; ayrıca 1723'de Kalmıklar Kazaklar karşısında ezici bir zafer kazanmış, Sayram, Taşkent ve Türkistan'ı ele geçirmişlerdi.[27]

Unkovsky'ye göre Kalmıklar 100 bin kişilik bir ordu çıkarabilirlerdi. Tebaası arasında oldukça popüler olan khun-tayçi, *zaysan* yani boy beylerinin tavsiyelerini dikkate almazdı. Bu beylerin en önde geleni Seren-Dunduk - ki khun-tayçi'nin kayınbiraderiydi, - Lepsa ve Karatal sahilleri boyunda göçebe halde yaşıyordu. Bundan [1723'den] otuz yıl kadar önce Kalmıklarda kesinlikle tarım yapılmazdı; şimdi ise yalnızca Buharalı köleler (sartlar) değil, bir çok Kalmık da tarımla uğraşmaktadır ve tarlaların sayısı sürekli artmaktadır. Sartların Khörgös ağzı yakınlarında küçük bir şehirleri vardır. Kalmıklar, Ruslarla, Çinlilerle (barış zamanlarında), Tangutlarla, Hindistan ve Mâverâünnehr'le ticaret yapmaktadırlar.[28]

Kalmıkların askeri ve kültürel başarıları, 1715 kışında Bahgolts'un İrtış'ın yukarı akımlarına tertiplediği misyonda görev alan ve 1715/16 kışında Kalmıklar tarafından yakalanan İsveçli subay Renat sayesinde hayli gelişmiştir. 1733'e kadar Kalmıklar arasında kalan Renat, onlara top dökmesini ve bazı zanaatları öğretmiş, hatta onlara bir de matbaa kurmuştur.[29] Renat, ülkesine döndükten sonra hazırladığı Cungarya haritasında, tabii olarak dağ eteklerine ve nehirlerin yukarı akımlarına saçılan göçebelerin çadırlarının bulunduğu noktaları detaylı bir şekilde göstermiştir. Bu çadırlar Yedisu'da şu noktalarda bulunuyordu: 1) Yedisu Alatav'ı boyunca ve Balkaş'a dökülen nehirlerin yukarı akımlarında; 2) Altın-Emıl ve Koybın arasında; İli'nin kuzeyine doğru Kök-tal ve Kök-terek arasında; 3) Kegen'in kuzey sahili boyunca ve Çarın'dan Ketmen dağının kuzey eteğinin doğu kesimine doğru; 4) Çilik'in ve kollarının yukarı akımlarında; 5)

26 Renat, *Karta*, 11.
27 Makşeyev, *Karta Renata*, s. 193; Levşin, *Opisaniye*, II, 69.
28 Makşeyev, *Karta Renata*, s. 30, 194-196.
29 Renat, *Karta*, 5.

Tup sahibi boyunca, Issık-göl'ün güney sahilinde, gölün batı ucunda ve Koysu ile Aksu nehirleri arasındaki kuzey sahilinde; 6) Karagat'a kadar Çu nehrine dökülen nehirlerin yukarı akımlarında ve Büyük Kebin[30] vadisinde. Renat, khuntayçinin ana otağını şimdiki Kulca civarındaki Talki geçidinin güneydoğusuna yerleştirmektedir.

Sevan-Rabtan yerini oğlu Galdan-Seren'e (1727-1745) bıraktı. O da doğuda Çinlilerle savaştı ve 1739'da yapılan barış anlaşmasıyla topraklarının aşağı yukarı yarısını kaybetti;[31] böylece her ne kadar Kazaklar göstermelik olarak Rus tebaalığına girmişlerse de, batıda onları fiilen itaat altına almayı başardı.[32] Ruslar, Kazaklar meselesi sebebiyle ona birkaç kez elçi göndermişlerdi. Bunlardan Albay Ugrumov (1732-33) Galdan-Seren'le birlikte Nisan ve Mayıs aylarında İli nehrinin aşağı kesiminde Kociger civarında, Mayıs sonunda ve yaz ayları boyunca Temerlik, Kegen, Karkar(a) ve Tekes civarında, Ekim ve Mart sonuna kadar bütün bir kış boyu İli sahilinde göçebe olarak yaşadı…

Galdan-Seren'den sonra oğlu Sevan-Dorçi (1745-1750) başa geçti, fakat kardeşi Lama-Dorçi tarafından öldürülmüştü. Bundan sonra Kalmık devletinde iç karışıklıklar çıktı ve bu sırada Galdan-Seren'in yeğeni Amursana başa geçti. Amursana, Kazakların yardımıyla Emil sahillerini ve İrtış'ın yukarı akımlarını ele geçirdiyse de 1754'de düşmanlarına karşı yardım talep ederek Çinlilere teslim oldu. 1755'de batıya gönderilen iki kalabalık Çin ordusu, üç ay zarfında hemen hemen hiç kan dökmeden tüm Kalmık devletini itaat altına aldı. Aynı yıl Amursana isyan başlattı, fakat isyan bir yıl sonra Çinliler tarafından bastırıldı ve Amursana Kazaklara kaçtı. 1757'de Amursana kısa bir süre için İli boylarına tekrar geldiyse de, Kazak hanı Ablay'nın kendisini yakalayıp Çinlilere teslim etmek istemesi üzerine kaçmak zorunda kaldı. Aynı yıl Rusya topraklarına geçip canını kurtardı ve orada çiçek hastalığından öldü. 1758'de Çin hükümeti Kalmık topraklarına tekrar bir ordu sevk etti, fakat bu defaki sefer Kalmıkların korkunç bir şekilde katliamıyla son buldu.[33]

---

30 <Çong Kemin; bugünkü haritalarda Çonkemin. – V.R.>

31 Biçurin, *İstoriçeskoye obozreniye*, s. 101.

32 Levşin, *Opisaniye*, II, 145-157. <Galdan-Seren zamanında Kalmıklar güneyde Tanrı Dağları'nın dağlık kesimine ve Badahşan'a seferler düzenlediler. 1732'de Ketmentübe'ye düzenlenen sefer konusunda bkz. Potanin, *O karavannoy torgovle*, s. 24-25. Badahşan hakiminin oğlunun rehin sıfatıyla Galdan-Seren'in İli nehri boyundaki otağına götürülmesi konusunda bkz. *Tarih-i Badahşân*, vrk. 20 b-21 a. – V. R.>

33 Biçurin, *İstoriçeskoye obozreniye*, s. 109-125.

Bilindiği gibi Kazaklar ve Kırgızlar Cungar devletinin yıkılmasından sonra bir süre göstermelik olarak Çin tebaası sayıldıkları Yedisu'ya döndüler. Çin istihkam hattı takriben şimdiki Rusya ve Çin toprakları arasındaki sınır boyundaydı. Rusların bölgede hakimiyeti ele geçirmesine kadar Kazaklar ve Kırgızlar fiilen ve mutlak surette bağımsızdılar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ASYA TARİHİNDEN YANSIMALAR

TİMURİLER, ŞEYBANİLER ve ORTA ASYA*

Timur, imparatorluğunu kurarken herhalde Türk milli gayelerini gütmüyordu. Timur'un gayesi, mümkün olduğu kadar çok ülkeyi, hatta mümkünse bütün dünyayı hâkimiyet altına almaktı. Onun Makedonyalı İskender'in tarihini bildiğini gösteren bir kayıt mevcut değil. Fakat Timur'un tarihçisi, İskender ve onun emsali cihangirlere ve bu cihangirlerden biri olan (X. Yüzyıl) İranlı Büveyhîlerin en kudretli hükümdarı Alauddevle'ye atfedilen "Dünya, iki hükümdarın sahip olacağı kadar değerli değildir" sözünün kendisince de söylendiğini belirtmektedir. Timur, fetih hareketlerini tamamlamak için, kendinden önceki Harezmşah ve daha sonraki Nadir Şah gibi Çin'i fethetmeyi düşünüyordu. Halbuki bu fatihler için Çin yalnızca uzak bir hedef, bir hayaldi. Oysa Timur bu sefer için bir ordu toplamayı başarmış, ama bu ordu sefere çıkamamıştı. Çin'de de Timur'un askerî hazırlıkları biliniyordu ve saldırının püskürtülmesi için gerekli tedbirler alınıyordu. Kayıtlara göre Timur'un ölümünden sonra dahi komutanları bu seferi gerçekleştirmek istemişler, ama imparatorluk içinde çıkan karışıklıklar bu niyetlerinden vazgeçmelerine sebep olmuştur.

Tüm bunlar, Müslüman Türklerin daha o zamanlar Çin'e ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Hatıralarından anladığımız kadarıyla Babür dahi Çin'e seyahat etmeyi hep düşünmüş, uğradığı geçici askeri başarısızlıklar sebebiyle siyasî sorumlulukları bir yana attığı zamanlar bu amacını gerçekleştirmeyi hayallemişti. Ne var ki o, Çin'de Timur gibi bir fâtih olarak değil, belki sadece bir misafir olarak bulunabilecekti. Timur ve halefleri zamanında Semerkand önemli bir ticaret merkezi olarak kalmıştı ve buraya Çin malları da geliyordu. Yine de bildiğimiz kadarıyla Moğollar devrinde Türkistan'da, özellikle de o sıralar İran'da Reşidüddin'in eserlerinde rastladığımız tarzda Çin'le ilgili

* <Bu makale Barthold'un 1926'da Daru'l Fünun Türkiyat Enstitüsü tarafından davet edilerek "Orta Asya Türk Tarihi" üzerine verdiği derslerin 12.sidir. Önce Arap harfleriyle basılan bu dersler daha sonraları Latin harfleriyle de yayınlanmıştır. Makale, orijinaliyle karşılaştırılarak ve bazı düzeltmeler yapılarak alınmıştır. – A. B.>

malumat yoktu. Şahruh zamanında 1419-1422'de Semerkand'dan elçilerin de iştirak ettiği bir elçilik heyetinin Çin'e gönderilmesiyle ilgili rivayet, bu heyette yer alan İranlı bir kişiye aittir.

Timur'un fetih teşebbüslerinin asıl hedefi, öncelikle İran medeniyet alanları ve en başta da coğrafî sebeplere binaen, o zamanlar ahalisi Türk olmakla birlikte uygarlık itibarıyla halis İran eyaletlerinden hiç de geri olmayan Harezm'di. Timur, Harezm'den Semerkan'da birçok âlim ve sanatkâr getirmişti. Harezmli ustalar Şehrisebz'de Timur için kalıntıları bugün dahi insanı etkileyen Aksaray sarayını yapmışlardı. Bu saray, sanat açısından ve özellikle çinilerinin zarafet ve kalitesi bakımından Timur'un Semerkand'daki binalarından herhalde daha aşağı değildi. Timur'un ordusundan en çok zararı gören yer Harezm olmuştu. Harezm bir süre önce Altın Orda'ya bağımlılıktan kurtulmuş ve Timurîler gibi Türkleşmiş Moğollardan olan başka sülalelerin hâkimiyeti altına girmişti. Bununla birlikte Harezm hâkimi Hüseyin Sûfî, İslam medeniyetini tamamen benimsemiş Harezmlilerle, dış görünüş ve görenek itibariyle Müslüman olmayanlara yakın olan Çağataylar arasında mukayeseyi bile doğru bulmuyordu. Hatta 1372'de Timur'un elçisi müzakerelerde bulunmak üzere Harezm'e geldiğinde Hüseyin Sûfî tüm müzakerelerden kaçınmış ve elçiye şu öfkeli sözleri söylemişti: "Sizin ülkeniz dâr'ül harptir. Size karşı cihat etmek Müslümanlara farzdır!". Harezm, 1379'da Çağataylar tarafından zapt edildikten sonra birkaç kez isyan etmiştir. Timur ile Altın Orda hanı Tohtamış arasındaki savaş zamanında Harezm birkaç kez Tohtamış tarafında yer almış ve onun adına sikkeler kestirmiştir. Dolayısıyla Harezm ve bilhassa başkent Urgenç, Timur'un fethettiği diğer ülkelere kıyasla daha fazla tahribata maruz kalmıştır. Gerçi Timur'un seferleri sırasında çoğu kez şehir sakinleri öldürülmüştü, ama bu şehirlerin daha sonraları harabe halde kalması için herhangi bir tedbir alınmış da değildi. Sakinleri arasında on binlerce insanın katledildiği şehirler, bilâhare kalabalık bir nüfusa sahip oluyor ve Timur'un torunlarının payitahtı haline geliyordu. Yalnızca Urgenç bir şehir olarak tamamen tahrip edilmiş ve şehrin harab vaziyetini dış görünüşü ile ifade için de bulunduğu yere arpa ekilmişti. Üç yıl sonra Urgenç'in tekrar imar ve ihyasına karar verilmişti, ama yalnızca eski mesahasının dörtte biri oranında. Ne var ki Harezm, Timur'dan sonra eski ticarî ve medenî ehemmiyetini tekrar kazanamayacaktı. Coğrafi konumundan dolayı özellikle Harezm eyaleti Özbekler yani Altın Orda Türkleriyle Çağataylar arasındaki daimi çatışmalardan çok zarar görmüştü.

Gördüğümüz gibi Timur, tipik bir Çağatay savaşçısıydı ve onun Türk-Çağatayları kendisine herhalde İranlı tebaası Taciklerden daha yakındı. Timur'un ordusunda Türklerin yanı sıra İranlılar da vardı. Horasanlı tarihçi Hafız-ı Ebrû, Timur'un ordusundaki birlikler içinde en çok Horasanlılara güvendiğini belirtmektedir. Bununla birlikte Timur'un yalnızca Türklerin askerî vasıflara sahip oldukları şeklinde bir söz söylediği de rivayet edilmektedir. Timur, 1404'de ölümünden kısa bir süre önce oğul ve torunlarına vasiyette bulunurken daha önce Batı İran'da hüküm süren Sultan Ahmed Celayir'in (ki Celayirîler de Türkleşmiş bir Moğol hanedanıdır) Tacik mizaçlı olması sebebiyle insanı huzursuz etmediğini belirtmiştir. Şu var ki, Timur da tüm Türkler gibi İran uygarlığının etkisindeydi. Kendisi okuma yazma bilmezdi;[1] ama irfan ve medeniyete yabancı değildi; satranç oynar, sürekli âlimlerle birlikte olur ve onların çeşitli konulardaki bilgilerinden feyiz alırdı. Hatta tarih konusundaki bilgisi o dönemin en büyük Arap tarihçisi İbni Haldun'u hayrete düşürmüştü. Yalnızca askerî zaferler kazanmakla değil, şöhretini binalar ve sulama tesisleri ile taçlandırmak için başkentine değişik yerlerden bilim adamlarını da toplamaya çalışıyordu. Tüm bu konularda İran uygarlığına mensup veya en azından büyük kısmı aslen İranlı olan kimselerle temas halindeydi.

Ne var ki, Timur'un normal şartlarda bir hükümdarın daha baştan girişeceği bir faaliyete, yani Çin'in fethiyle ilgili sefer hazırlığına ömrünün son dönemlerinde kalkıştığını görüyoruz. Halbuki o güne kadar sürekli üzerlerine akınlar düzenlenen Türk-Moğol uluslarını daimi itaat altına almak için tedbirler alınıyor, bozkırda kaleler yapılıyor, ayrıca Issık-göl sahilindeki kale de ileri bir karakol rolü oynuyordu. Keza ziraat ve şehir yaşantısının yeniden canlandırılmasına gayret edildiği de görülüyor. Halbuki Timur'un Çin seferinden önce bu konuda yapılan tüm hazırlıklar ve kat edilen mesafe ve mevcut imkanlar, onun ölümüyle birlikte heba edilmiş, seleflerinin göçebeleri tekrar itaat altına almak için giriştikleri teşebbüslerden hiçbiri başarılı olmamıştı.

Timur, oğul ve torunlar konusunda Çingiz-han kadar şanslı değildi. Onun ölümünden sonra imparatorluğun sınırlarının daha da genişletilmesi bir yana,

---

1 <Timur'un okuma yazma bilip bilmediği oldukça tartışmalı bir konudur; fakat kendi ağzından "Timur Tüzükleri"nde sık sık Kur'an'la fal baktığı belirtildiğine göre, Göktürk yazısını değilse bile, herhalde Arap alfabesini biliyordu. Öbür türlü Kur'an'ı rast gele açıp okuduğu âyetlere göre icraatlarını düzenlemiş olması mümkün gözükmüyor. Timur Tüzükleri'ni bizzat kendisi kaleme almadığına göre, eseri tedvin eden kişinin bir abartısı da ihtimalden vâreste değildir. – A. B.>

mevcut sınırların korunması bile söz konusu olamadı. Timur'un halefleri, onun vefatından kısa süre sonra Türkistan ve İran'ın doğu ve güney eyaletleri dışında kalan tüm toprakları kaybettilerse de, bu dar saha içerisinde nispeten sükunet sağlandığı ve askeri faaliyetler azaldığı için, Timur'un dönemine kıyasla daha canlı bir medenî gelişme kaydedilmiştir. Artık imparatorluğun başkenti Semerkand değil, Timur'un oğlu Şahruh'un payitahtı olan Herat idi. Birkaç iç savaştan sonra Timur hanedanının hükümran olduğu tüm ülkelerde hâkimiyet Şahruh'a geçmişti. Keza Şahruh'un oğlu Uluğbey de (1409-1449) kırk yıl kadar Semerkand'da hükümran olmuş ve onun zamanında burası en parlak şehir olarak kalmıştı. Uluğbey'in yaptırdığı binalar sağlamlık, boyut ve ihtişam yönünden dedesinin binalarından üstündür. Bununla birlikte gerek Herat ve gerekse Semerkand'daki binalarda millî özelliklere ve Türk vasfına ait bir hiçbir iz yoktu. Cami ve medreselerin dışında hamamlar, kervansaraylar vs. gibi hayır kurumları da berpâ edilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Timur'un yaptırdığı binalar arasında Ahmed Yesevî'nin o bölgenin dervişleri ve misafirleri doyurmak için yapılan büyük kazanının yer aldığı türbesi üzerine kurulan bina dışında millî vasfı haiz başka bir bina yoktu. Zaviyenin müştemilatı arasında İslamî anlayışa ve ayrıca hükümdarın kendi tebaasını cömertçe ağırlama konusuyla ilgilenme mecburiyetine uygun olarak dervişlerin ikametgah şeklinde kullanacağı bir hanegâh (belgelerde *hanegâh-ı müsafir-penah* şeklinde geçmektedir) vardı. Dolayısıyla Timur'un torunları zamanında, onun hayatta olduğu dönemde sözü bile edilmeyen Türk edebiyatı önemli bir gelişme kaydetmiştir. Türkçe şiir Çağatayîler zamanında ve ondan daha önce de vardı. 1366'da han ilan edilip kısa süre sonra alaşağı edilen derviş Kabul-şah, henüz XV. Yüzyılda bile ağızdan ağza dolaşan şiirler yazıyordu. Han olarak, Çingiz-han'ın torunlarından olmalıdır, ama dili herhalde Türkçeydi ve büyük ihtimalle şiirlerini Türkçe yazıyordu. Timur'un silah arkadaşlarından Emîr Seyfeddin Barlas, Farsça ve Türkçe şiirler yazıyordu. Fakat Timur'un ölümünden sonra halk arasında en fazla tanınanlar Sekkakî ve Lutfî isimli şairlerdir. İkincisinin şairlik kabiliyetini bu yıl 500. doğum yılını kutladığımız[2] klasik şair Mir Ali-Şir Nevâî de kabul etmektedir. Sekkakî, şiirlerinde Timur'un Semerkand'daki torunu ve en yakın halefi Halil Sultan'a (1405-1409), daha sonraları ise Uluğbey'e meth-ü senalar dizmiştir, ama sonuncusuna ithaf ettiği şiirlerde kendisinden de bir Türk şairi olarak söz etmektedir: "Felek, benim gibi bir Türk şair ve senin gibi alim bir hüküm-

2 <Bu tarih, yazarın konferansını İstanbul'da verdiği yıl için geçerlidir. – A. B.>

dar var olmadan daha birçok yıl dönmeye devam edecek." Lutfî de kendisine göre o zamanlar XIV. Yüzyılın en meşhur Pers şairi Selman es-Savî'nin şiirlerinden pek de aşağı olmayan şiirlerinin Uluğbey tarafından bilindiğini belirtmektedir. Keza Şahruh ve Uluğbey zamanında Timurî hanedanından Türk şairi Sidi-Ahmed b. Miranşah da vardı. Onun 839 (1435-1436)da Şahruh için yazdığı Taaşşuk-nâme, adından da anlaşıldığı gibi, bazı yönleriyle XIV. Yüzyıl Altın Orda şairi Harezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin bir taklididir. Timurîler devrinin en son döneminde, XV. Yüzyıl sonu ile XVI. Yüzyıl başında Miranşah'ın izinden giden Babür de Türkçe eserler yazıyordu. Babür'ün sözlerinden, bir müddet Semerkand'da hüküm süren amcazadesi Baysungur'un da halk tarafından tanınmış bir şair olduğunu biliyoruz. Ancak, XV. Yüzyılın ikinci yarısında Mir Ali-Şir Nevâî, diğer tüm Çağatay şairlerini gölgede bırakmıştır. Şu farkla ki, Nevâî'nin eserleri ölümünden sonra şöhret bulmuş ve Timur devletinin sınırlarından çok daha uzaklara kadar yayılmıştır. Hatta Babür'ün değerinden şüphe edilmeyen eserleri dahi pek az sayıda yazma halinde kalmış ve Avrupalı bilim adamlarınca yeniden keşfedilinceye kadar bir kenarda beklemiştir. Nevâî, İran kültürüyle yetişmiş biriydi. Türk şiirine Fars süjelerini ve tarzını sokmuş, hatta eski İran hükümdarları tarihini yazmıştır. Örneğin onun Reşidüddin'in eserine veya genel olarak Türk veya Moğol tarihine ilgi duyduğuna dair bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte aynı zamanda Türk şiiri ve Türkçe'ye önem vermiş; hayatının sonuna doğru kaleme aldığı bir eserinde Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu ispata çalışmıştır. Bildiğimiz kadarıyla Türk şairlerinden hiçbiri, en azından Orta Asya'da, buna cesaret etmemiştir.

Türk şairleri daha ziyade Semerkand ve Herat'ta yani ahalinin çoğunu Taciklerin oluşturduğu, ama Türkçe'nin yönetici hanedanlar ve ordu tarafından temsil edildiği şehirlerde yazıyorlardı. Yine de Türklerin siyasî hâkimiyetleri dillerine az çok bir önem kazandıracaktı. Askerî unsur dışında muhtemelen Türklerin hiç bulunmadığı Mısır'da Memluklar devrinde özellikle tercüme olmak üzere birkaç Türkçe eser olduğunu biliyoruz. Hanedanların tüm temsilcilerinin kendilerini Türk hissetmedikleri ve kendi halkının geleneklerine değer vermedikleri de söylenebilir. Keza halis Türk gelenekleri Türk-Moğol gelenekleri tarafından itilmişti. O dönemin Türk ordu teşkilatı Çingiz İmparatorluğu'nun mirası idi ve Türk askerî terminolojisinden başka örneğin askerî birlik anlamına gelen "hoşun" [koşun] gibi sonradan unutulan Moğolca terimler kullanılıyordu. Hükümdarın Türk millî geleneklerine bağlılık derecesi, İslam hukuk kaidele-

rine yani şeriata nazaran Çingiz-han yasasına verilen ehemmiyet ile ortaya çıkıyordu. Halbuki Şahruh Herat'da yalnızca Müslüman hükümdar ve halife sıfatıyla bulunmak istemiş, Çingiz-han yasalarını kabulden şiddetle kaçınmıştı. Buna karşılık aynı sıralarda Semerkan'da Uluğbey en azından askerî konularda Çingiz-han yasalarına uymaya çalışıyor, Timur'u örnek alarak sadece göstermelik hanlar tayin ediyor ve genel olarak dedesinin tarzına uygun bir yönetim sergilemeye gayret ediyordu.

Uluğbey, Timur'dan farklı olarak henüz babası hayattayken Ön Asya'ya herhangi bir sefer düzenleyemedi. Çünkü onun döneminde Altın Orda ve Moğulistan'a düzenlenen seferler Timur dönemindekinden daha önemliydi. Yine de Timur'un ömrünün son günlerinde önem verdiği planları tekrar uygulamaya sokmak Uluğbey için mümkün değildi. Uluğbey'in düşünceleri de Timur'un önceki düşünceleri gibi tahta bu hedefleri gerçekleştirmeye uygun hanları geçirmekten daha ileri gitmedi. Timur bu hedefe erişememiştir; Uluğbey hiç erişemezdi. Çünkü göründüğü kadarıyla dedesinin askerî kabiliyetine ve fatih seciyesine sahip değildi. Hatta Uluğbey, hayatında 1425'de düzenlediği en önemli sefer olan Moğulistan seferinden bile dişe dokunur bir netice elde edememişti. Üstelik ülkesinin sınırları hükümdarlığının son dönemlerinde ilk baştakine kıyasla daha da daralmıştı. Moğullar Sayram'ın doğusu kesimlerini, Özbekler Türkistan'ın aşağı kesimlerinde Sır-derya'ya kadar olan toprakları elinden yolup almışlardı. Özbeklerin gücü, Ebulhayr-han zamanında artmıştı ki, Timurîlerin saltanatına son vermek de bu hanın oğulları ve torunlarına nasip olacaktı. Ebulhayr-han, 1430-31 kışında Harezm'in Urgenç'i de içine alan doğu kesimini belli bir süre ele geçirmiş; 1448'da Şahruh'un ölümünden sonra Uluğbey Harezm'i hâkimiyet altına almaya çalışırken Ebulhayr-han Mâverâünnehr'e bir saldırı düzenlemiş ve 1451'de Semerkand civarını yağmalamıştı. Ebulhayr-han, Timurîler arasında Mâverâünnehr'de meydana gelen iç savaşlara da karışmış; Miranşah'ın torunu Ebû Said, Şahruh'un torunu ve Uluğbey'in yeğeni Abdulla'yı onun yardımıyla mağlup etmişti. Ebû Said'in zaferi, aynı zamanda Nakşıbendî şeyhi ve ayrıca Uluğbey'in ve yönetiminin şiddetli muhaliflerinden olan Hoca Ahrâr'ın galibiyeti demekti. Dedesi Timur'a hayranlık duyan ve aynı zamanda Türk-Moğol askerî geleneğinden yana tavır koyan Uluğbey, bir noktaya kadar da Türk vatanperveriydi. Timurîler devletinin başında bulunduğu iki yıl (1447-49) zarfında Semerkand ve Herat'ta kestirdiği sikkeler de buna tanıklık etmektedir. (1447'den önce sikkeler fiilen Uluğbey'in hükümran olduğu

Semerkand'da Şahruh namına kesiliyordu). Timurîler arasında Türkçe kitabeli sikke kestiren tek kişi sanırım yalnızca Uluğbey değildi (Timur'un sikkeleri arasında da Türkçe kitabeli paralar mevcut). Uluğbey'in sikkeleri üzerinde şu sözler yer alıyordu: "Emir Timur gurgan himmetidin Ulugbek gürgan sözümüz." (*Sözüm* veya *sözümüz* kalıbı, bilindiği gibi son zamanlara kadar han yarlıklarında da kullanılmıştır ve Timur'un sikkelerinde rastlanan Moğolca "Üge manu" kelimelerinin çevirisidir. *Gurgan* ise Moğolca damat anlamındadır ki, Timur ve emsalleri gibi Çingiz-han ailesiyle sıhriyet kuran haleflerinden bazıları kendilerine bu lâkabı veriyorlardı.)

Türkçülük, Uluğbey'in İran medeniyetini Timur'dan daha geniş kapsamlı olarak kabul etmesini engellememişti. Uluğbey, Timur gibi âlimlerle yalnızca görüşmekle kalmıyor, kendisi de ilim ve billahsa astronomi ile meşgul oluyor ve bu yönüyle İslam tarihinde nadir rastlanan âlim hükümdar örneğini veriyordu. Çağdaşları, muhtemelen İslam tarihinde başka örnek bulamadıkları için Uluğbey'i bu konuda Aristo'nun talebesi İskender'e benzetmektedirler. Uluğbey ve yakın şakirtlerinin astronomiyle ilgili çalışmaları, İslam astronomisinin ulaştığı son nokta olarak görülüyordu.

Uluğbey'in bilimle olan ilişkisi, onun zamanındaki Semerkand'ın Timur'un Semerkand'ına nazaran ne kadar gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Gerçi Timur'un mevkebi arasında bilim adamları ve Türk askeri sınıfına mensup olanlar vardı; ama bunlar arasında hiçbir münasebet yoktu. Timur'un Türk yakınlarından birinin âlim olduğuna dair bir örnek de yoktu. Halbuki Uluğbey kendisi astronomi bilgini olmakla kalmamış, yakın çevresindeki Türkler arasında kendine bir şakirt ve halef de yetiştirmişti: Ali Kuşçu. Onun taşıdığı "kuşçu" lâkabından, Rus çarlarının "sokolniçi" (şahinci)lerine denk bir mevkie sahip olduğu anlaşılıyor. Sanırım onun Uluğbey'le olan ünsiyeti ilk başlarda bu zeminde oluşmuştur. Nitekim Babür'ün "kuşçu padişah" sözleri ile ifade ettiği Uluğbey, kuşla avlanmaya çok meraklıydı. Ali Kuşçu, hükümdarına uyarak astronomiye şiddetli bir merak salmış ve Uluğbey rasathanesinin inşası ve *ziyc* cetvellerinin hazırlanmasında onunla birlikte çalışmıştır.

Timur, İran kültürünün etkisiyle, yakın çevresinde Türk beylerinin bulunmasına rağmen, İranlı tebaasına o kadar yakınlık duymuştur ki, kendi hükümranlığı için Farsça (*râstî rusti*) yani "adalet kuvvettir"i düstur edinmişti. Göründüğü kadarıyla Uluğbey, bir alim olmasına rağmen, dedesinden daha Türk'tü; ama elbette Farsça'yı iyi biliyordu ve muhtemelen mahalli kelam âlimleriyle – ki bun-

lar arasında XII. Yüzyılda Hidaye adlı eserin yazarı Burhaneddin Merginanî'nin torunları ve aynı zamanda Semerkand'ın mütevaris şeyhülislamları olanlar da vardı, - bu dilde konuşuyordu. Bu şeyhülislamların da Uluğbey'le birlikte şeriat hükümlerini hiçe saymak ve dinen yasak olan bezmler tertiplemekle suçlanmaları dikkate sezâvârdır (halbuki Timur zamanında hükümdara karşı böyle bir şeyi yüksek sesle terennüm etmek bile mümkün değildi). Gerçekten de bir şeyhülislamın kadın hânendeleri çağırarak bezm-i cemşid düzenlemesi, İslamî açıdan asla alışılmamış bir şeydi ve câiz değildi. Bu olay aynı zamanda Timur ve Uluğbey zamanında İslamî hükümlere ne kadar az uyulduğunun bir göstergesidir. Elbette ki bu hürriyet ve medenî gelişmeden bilhassa zâdegân sınıfı ve zengin tabaka faydalanıyordu; ama halk kitlelerinin de böyle bir hayata katılımı engellenmiş değildi. Klavijo'nun Timur'un verdiği ziyafetlerle ilgili anlattıklarından, bunlara halktan insanların da davet edildiğini anlıyoruz. İbni Arabşah'ın rivayetine göre Timur'un o sıralar geniş bağlar içinde yer alan sarayları, kendisi olmadığı zamanlar Semerkand'ın zengin ve fakir her ferdine açıktı. İmparator ailesi için büyük şenlikler düzenlendiğinde ise başkent halkının "tarhan" yani vergi ve mükellefiyetten azâde *tarhan* olması geleneği de anılmaya değer. Göçebe fatihler için halk kitleleri, İslam devletlerinde gayr-ı Müslimlerin cizyeye tâbi olması gibi, göçebelere vergi vermek ve onlar için çalışmakla yükümlü bir sınıf mesabesindeydi. Göçebelerin Müslümanlığı kabul etmesi dahi İslamî uygulama ve geleneklerine ters düşen bu durumu değiştirmemişti. Örneğin 1365'de Semerkand'da Türk hükümdarlarına karşı başlatılan halk hareketinde Müslümanlardan cizye almakla itham edilmişlerdi. Bununla birlikte ahalinin İslamî açıdan hukuki olmayan bu vergiden (cizye'den) kurtulmaları, İslam hukukuna bağlılık şeklinde de, yerleşik halka göçebe hukukunun diğer kurallarının – tarhanlığın uygulanması şekliyle ayarlanmıştır. Bazı kişilere tarhanlık (vergi muafiyeti) verilmesi demek, cizye ödeyen sınıftan çıkarılıp zâdegân sınıfına sokulması demekti. Bu tür tarhanlık fermanları, Moğol İmparatorluğu'ndan ayrılan hanlıklarda han adına çıkarılan beratlar arasında muhafaza edilmiştir. İdil boylarında tarhanlık verilmesi, II. Aleksandr zamanına kadarki Rus hâkimiyet döneminde bile devam etmiştir. Bütün bir şehir halkının büyük kesiminin tarhan olması elbette ilk başlarda göçebe hukukunda yer almamıştır. Ancak, başkent halkının cizye ve vergilerden muafiyetlerini sağlayan bu tarhanlık sistemi, daha sonraları Özbekler döneminde dahi uygulanmıştır. Örneğin XVIII. Yüzyıl sonlarında şeriatın hararetli savunucuları olan Şah-Murad ve Emîr Mesud, saltanatlarının ilk zamanlarında Buhara halkını cizye ve vergilerden muaf tutmak

için bunları "tarhan" ilan etmiş, yani bir noktada şeriatı değil göçebe hukukunu uygulamışlardır. Bu imtiyaz, diğer şehirlerin ahalisi ve özellikle de durumları göçebelerin yönetiminde son derece ağır olan köylülerle kıyaslandığında onları hayli avantajlı duruma getiriyordu.

Timurîler, Orta Asya'daki diğer devlet kurumlarında olduğu gibi sağlam temeller üzerine milli zeminde medeni bir hayat kurmaya yetecek kadar vakit bulamadılar. Geçiş döneminin kargaşalıkları bir takım buhranlara yol açıyor, bundan ise yabancı istilacılar faydalanıyorlardı. Hoca Ahrâr'ın dervişliğinin zirveye çıkışı, İranlıların Türklere karşı giriştikleri milli mücadeleyle bağlantılı değildi. Hoca Ahrâr, bilindiği kadarıyla dağlı Taciklerdendi ve yakın çevresindekiler arasında Türk yoktu. Ama dervişlik her tarafta, Türk göçebeler arasında da başarılıydı; Ebû Said'in Hoca Ahrâr'la olan ittifakı milli geleneklerle ilişkisini kestiği anlamına gelmiyordu. Ebû Said'in rüyasında Ahmed Yesevî'yi ve Hoca Ahrâr'ı gördüğü, Yesevî'nin ona ikincisini işaret ettiği şeklindeki rivayet de buna delalet etmektedir. Ebû Said, bir hükümdar olarak Timurîlerin geleneğini sürdürüyor ve sikkeler üzerine Timur'un üç halkasını darp ettiriyordu.

Timurîler, bozkırlardan gelen diğer Türkler yani Özbeklerle girdikleri mücadele sonucunda sahneden çekildiler. Özbekler, Çağataylara kıyasla İran şehir medeniyeti tesirine çok daha az kapılmış ve bu yüzden göçebe geleneklerini daha fazla sürdürmüşlerdi. Özbek hanlarının, Timur ve Uluğbey gibi, kendi göçebeleri arasında Türk askeri milliyetçiliğini suni olarak uyandırmaya ihtiyaçları yoktu. Bahadırların kahramanlıklarıyla ilgili efsaneler bozkırlarda hanların dışında ve çoğu kez onlara rağmen yayılıyordu. XIV. ve XV. Yüzyıllardaki çarpışmalar sırasında Özbekleri yüceltme bağlamında ortaya çıkan efsaneler, Timurîler dönemi tarihçilerinin eserlerine de girmiş ve Timur ve atalarıyla ilgili uydurulmuş efsanelerden çok daha fazla ehemmiyet kesbetmiştir. Mâverâünnehr'de Timur hakkında tarihî rivayetlerin yanı sıra menkıbeler de yayılmıştır, ama bunlar Farsçadır. Uluğbey'in sikkelerinde de görüldüğü gibi, Timur'un hatırası oldukça erken bir dönemde "emîr-i kelânın ruhunu" takdis eden yarı dini bir inanç haline dönüşmüştür. Bir savaşçı ve kumandan olarak "Aksak Timur"la ilgili daha canlı tasvirleri Türkistan'da değil, Tatar ve Nogayların efsanelerinde buluyoruz.

Timurîler dönemindeki Türkler için olduğu kadar Özbekler nezdinde de milli Türk pîri Ahmed Yesevî idi. Ahmed Yesevî'nin medfun olduğu ve belli bir süre Özbeklerin başkent edindiği şehre Türkistan adının verilmesi dahi Ahmed

Yesevî'nin manevî kişiliğinin Türkler için ne kadar önemli ve keza aynı Türk milli ideasının Özbekler için de mühim olduğunu bariz bir şekilde göstermektedir. Timur'un Ahmed Yesevî'nin mezarı üzerine yaptırdığı türbede bir çok Özbek han ve hatunlarının kabri bulunmaktadır. Özbekler, 1510'da Şeybanihan'ın İranlılarla girdiği savaşta mağlup olup hayatını kaybetmesinden sonra kısa bir süre için Semerkand, Buhara ve diğer şehirleri kaybedince, yine buraya, Türkistan şehrine çekilmişlerdi.

Timurîlerin devletini fetheden Ebulhayr'ın torunu Şeybanî, Türk'tü ve kendini Türk hissediyordu; ama fetih girişimlerine öncülük eden şey Türk milli hedefleri değildi. O da bütün göçebe fâtihler gibi vilayetleri birbiri ardınca fethediyor ve ancak aşılamaz engeller karşısında duraklıyordu. İranlı tarihçilerden birinin kaydına göre askeri zaferleriyle hem Turan'da hem de İran'da şöhret kazanmıştı; Horasan'ı fethetmişti ve şayet yeni İran devletinin bânisi İsmail Safevî tarafından mağlup edilmemiş olsaydı, kesinlikle bununla yetinmeyecekti. Bundan kısa süre önce de Şeybani daha Ebulhayr zamanında Özbeklerin ana kütlesinden kopan ve bu yüzden Kazak adını alan Özbekler karşısında bir yenilgi tatmıştı. Göçebeler kendi devletinden ayrılarak onunla savaşa tutuşanlara *kazak* diyorlardı. İlk başlarda *Özbek-kazak* tabiri kullanılmıştı. Bu gibi grupların varlığı, Özbeklerin de önceki göçebe halklar gibi fetih amacıyla hanlarının idaresinde kendi istekleriyle birleşmeye çok az meyilli olduklarını göstermektedir.

Mâverâünnehr'in neredeyse İran kültüründen hiç etkilenmemiş yeni bir Türk halkı tarafından fethedilmiş olması, bilâhare bilhassa çeviri olmak üzere Türkçe edebiyatın gelişmesini sağlamış olsa gerektir ve nitekim ilk Özbek hanları için bu türden kaleme alınmış bir dizi eserden söz edilmektedir. Henüz 1530'larda Şeybani'nin amcazâdesi ve Semerkand hanı Ebû Said'in hiç Farsça bilmeyen bir Türk olduğu söylenmektedir. Ama onun hükmü altında bulunan halka böyle yabancı kalması çok devam edemezdi. Şeybani'nin 1539'da ölen yeğeni ve aynı zamanda Buhara hanı olan Ubeydullah,[3] yalnızca göçebe gelenekleri değil, şer'î hukukun uygulanması konusunda da ideal bir hükümdar sayılmaktadır. XVI. Yüzyıl Özbek hanlarından 1598'de ölen ve Mâverâünnehr'den başka Harezm ve Horasan'ı da yönetimi altında birleştiren Buhara hanı Abdulla da devleti aynı ruhla idare etmeye gayret etmişti. Abdulla, 1583'de han ilan edil-

3 Şu mısra Ubeydullah'a aittir:
Mavi yağlığını bağlaptur güzelim kaş üstige
Her ne nime kılsa ol peri naz bilen baş üstige – A. B.>

diğinde (ki aslında hâkimiyet zaten fiilen elindeydi) eski Moğol âdetlerine uygun olarak bir ak keçe üzerinde han kotarılmıştı, ama keçenin dört ucundan göçebe geleneğine uygun olarak dört göçebe halk reisi değil, Buhara tarikatlarının şeyhleri tutmuştu ki, burada halis pagan geleneğinin İslami devlet ruhuyla meczedilmeye çalışılmasının ilginç bir örneğini görmekteyiz.

Abdulla, amaçlarına Orta Asya'daki diğer Moğol ve Türk hükümdarlarının baş vurdukları yollarla erişmişti. Onun iktidarı, güçlü bir yönetimden yana olan yerleşik halkın nazarında özellikle hayırlı olmuştu. Onun adı günümüzde dahi düzenin ve kültürün bânisi olarak Türkistan'da saygı ile anılmaktadır. Açılan yeni kanallar, bozkırda yaptırılan kervansaraylar vs. hep onun adına atfedilmektedir. Halbuki göçebeler geçmişte olduğu gibi yine güçlü bir hükümdarın bayrağı altında birleşmeye fazla ihtiyaç hissetmiyorlardı. Dolayısıyla Abdulla'nın zaferleri tüm düşmanlarının acımasız bir şekilde yok edilme pahasına kazanılmıştır. Ne var ki düşman hükümdarın soyundan gelenler beşikteki çocuklara varıncaya kadar ortadan kaldırıldığı gibi, Abdulla'nın bilhassa kuzey bozkırlarına yaptığı seferlerde halk kitleleri de tamamen imha ediliyordu. Anlatıldığına göre bir defasında, bu katliamların birinde, onu merhamete getirmek ve kılıçtan geçirilme kararından vazgeçirmek için topluluk kasten önünden geçirilmiş, fakat bunun bir yararı olmamış ve katliam gerçekleştirilmiştir. Halbuki bu amaçla kan dökmemin bir gayesi yoktu. Kazaklar, verdikleri kayıplara rağmen Abdulla'nın ölümünden önce tekrar Mâverâünnehr'e saldırıp Semerkand'a kadar geldiler. Sonuçta Abdulla ve oğlu Abdulmü'min'in ölümünden sonra onun kurmuş olduğu devlet çarçabuk parçalandı. Kendisinin fethettiği tüm topraklar yeni bir hanedanın eline geçti. Onların elinde ise daha önce Ebulhayr hanedanının elinde olan toprakların yalnızca bir kısmı kaldı. Sonraki hanlardan hiçbiri, Abdulla-han kadar hâkimiyeti altında geniş toprakları birleştirememiştir.

Özbeklerde siyasî bir birliğin olmaması ve üstelik bunu temin için bir gayret sarf edilmemesi, bilhassa Harezm'in kaderinde kendini göstermiştir. Harezm, son Timurîler zamanında Semerkand sultanından tamamıyla bağımsız olan Herat sultanının toprakları arasındaydı. Şeybani, Semerkand'dan sonra takriben Horasan'a düzenlediği sefer sırasında Harezm'i fethetmiş ve onun sağlığındayken Semerkand ve Buhara gibi Harezm de Özbek Hanlığı'na ilhak edilmişti. Ne var ki 1510'da vukû bulan savaştan sonra muzaffer İran şahı İsmail Safevî, Semerkand ve Buhara'yı son Timurlu Babür'e verecek, Harezm'e kendi naibini gönderecek; fakat Babür Şeybanî'nin kabiledaşları tarafından Mâverâünnehr'den çıka-

rılacak; İran genel valisi ise Harezm'den Şeybani'nin soyundan fakat Ebulhayr'ın sulbünden olmayan başka Özbekler tarafından kovulacaktı. Harezm, XVI. Yüzyılda, biri Ubeydullah, diğeri Abdulla zamanında olmak üzere kısa süre Buhara hanlarına tâbi olmuştur; ama sonuçta Şeybani'nin Harezm'deki torunlarının saltanatı Semerkand ve Buhara'daki Özbek hanedanının saltanatından daha uzun ömürlü olmuş ve Ebulhayr'ın soyundan gelenlerin hâkimiyeti XVI. Yüzyıl sonlarında artık sona erdiği halde, bunlarınki yaklaşık XVII. Yüzyıl sonuna kadar sürmüştür. Harezmli tarihçi Ebu'l Gâzî (öl. 1663), Ebulhayr-han'ın hanedanının kökünün kurumasını Abdulla'nın Harezmli hanedan temsilcilerini katliam kıldırmasının bir cezası olarak görme taraftarıdır. Ona göre Abdulla'nın Harezm'de yaptıkları bir "basiretsizlik" alâmetiydi. Yine de Ebu'l Gâzî, bir hükümdar olarak Abdulla'yı daha yüksek görmekte ve onun zamanında kesilen sikkelerin uluslar arası para piyasasında yüksek değeri haiz olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Harezm hanları arasında Buhara'ya saldırı düzenleyenlerin ilki Ebu'l Gâzî'dir. Onun oğlu ve halefi Anuşa zamanında Buhara kısa bir süre Harezmlilerin hâkimiyetinde kalmıştır.

Bu tarihten itibaren Orta Asya Türk halkları arasında, Türkistan'ın Ruslar ve Çinliler tarafından istilasına kadar devam eden kanlı savaşlar başlamıştır. Savaşlar yalnızca çeşitli hükümdarlar arasında değil, her devletin bünyesindeki farklı aşiretler arasında da oluyordu. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda, batıda Hazar Denizi'nden doğuda Hami'ye ve güneyde Hindukuş ve Kun-lung'dan kuzeyde Rusların Sibirya'daki sınırlarına kadar uzanan muazzam bir coğrafya Türklerin hâkimiyeti altında idi. Tüm bu topraklar pek de uzak olmayan geçmişe kıyasla medeniyetin çökmüş olduğunu gösterir bir haldeydi.

Tarihçi, diğer durumlarda olduğu gibi, bu olayın izahı konusunda neyin sebep neyin sonuç kabul edileceği hususunda zorlanmaktadır. Orta Asya'nın önemli bir kısmının Özbekler gibi medeniyet açısından geri bir halk tarafından fethedilmesinin, bölgenin uluslar arası ticari önemini azaltması kaçınılmazdı. Merkezi bir yönetimin olmaması tüccarların işini de zorlaştırıyordu. Örneğin Harezm'de hanedan mensuplarından her biri kendi hesabına mallardan gümrük almaya çalışıyordu. Halbuki şayet tüm Orta Asya'yı kat eden kervan yolu XV. Yüzyılın ilk yarısında Timur ve Uluğbey zamanında kazandığı ve ikinci yarısında yavaş yavaş kaybettiği önemi korumuş olsaydı, muhtemelen bu güçlük daha kolay ve çabuk bir şekilde ortadan kaldırılabilirdi. Halbuki o günlerde Avrupalılar Amerika ve Hindistan deniz yolunu keşfetmiş, üstünlük Avrupalıların

hâkimiyetindeki deniz ticaretine geçmişti. Diğer yandan Sibirya tacirleri henüz XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya ile Çin sınır şehri Su-chou arasındaki kervan ticaretine iştirak ediyorlardı. XVIII. Yüzyılın birinci yarısında Rusya ile Çin arasında yapılan anlaşmalar sayesinde Kahta ticaret yolu kurulmuş; Çin için yeni olan Sibirya hattı (ki XX. Yüzyılın başlarında demir yoluyla takviye edilmiştir) açılmış ve sonuçta Türkistan'ın dünya ticareti açısından önemi bir kat daha azalmıştır. Medeni açıdan geri bir halkın (Özbeklerin) Orta Asya'daki hâkimiyeti ticaret yollarının değişmesine sebep olmuş, bu durum bölge medeniyetinin daha da çökmesine yol açmış ve uygarlığın gelişmesini engelleyen bir etki yaratmıştır. Bununla birlikte Özbeklerin ve diğer Orta Asya Türklerinin XVI. ve XVII. Yüzyıllarda medeniyete ortaçağ Türklerinden daha az müsait olduklarını kabul etmek için elimizde herhangi bir mesnet yoktur.

Orta Asya'da en batıda yer alan Türk ülkesi, Özbeklerden başka Sartların ve Türkmenlerin yaşadıkları Harezm'di. Özbeklerde Timurîler zamanında olduğu Türk kelimesine karşılık Acem anlamında "Sart" kelimesi henüz kullanılmıyordu. O sıralar Harezm'de "Sart" kelimesiyle Özbekler gibi Türkçe konuşan, ama hayat tarzı ve kültür itibarıyla onlardan bariz hatlarla ayrılan şehir halkı anlaşılıyordu. Örneğin Özbekler, Ebu'l Gâzî'de Sart'ın karşıtı olarak Timurîler döneminde olduğu gibi yalnızca 'kabile-boy yapısını koruyan' anlamında değil, çiftçi ve köylü sıfatıyla da kullanılıyordu. Sartlar, o sıralar Harezm'in askerî ve siyasî hayatında rol oynamamışlardı; dolayısıyla XVI. Yüzyıldan başlayarak son yıllardaki olaylara kadar, Türkmenlerle Özbekler arasında kanlı çatışmalar birbirini takip etmiştir. Hatta Harezm hanları dahi bazen Özbek boylarının başında bulunan aristokratlarla girdikleri mücadelede Türkmenleri davet ediyor ve onların yardımıyla Özbekler arasında kanlı çatışmalar tertip ediyorlardı. Türkmenlere ne kadar önem verildiği, Harezmli tarihçi Ebu'l Gâzî'nin Özbek tarihinin önemli bir kesimini oluşturduğu eserinden başka, Türkmenlerin tarihi konusunda ayrıca bir eser telif etmesinden anlaşılmaktadır. Türkmenler, genel olarak, askerî hayat tarzlarını ve şiirlerini Özbeklerden daha iyi korumuşlardır. Tüm Türk halkları arasında yalnızca Türkmenlerin millî bir şairi vardı: Mahdumkulı. Türkmenlerin nazarında Özbekler Türk değil, Tat idiler. Kaşgarlı Mahmud dahi bu kelime ile göçebenin mukabili medeni (şehirli) ahaliyi kastediyordu. Türkmen, o sıralar, tüm tarihleri boyunca olduğu gibi, siyasi bir anarşi içindeydiler. Selçuklu ve Osmanlı gibi en güçlü Türk imparatorluklarının kurucularını çıkaran bir halkın müstakil bir devlet kuramamış olması dik-

kat çekici bir noktadır. XVI. Yüzyıldan itibaren Türkmenlerin değişik kolları bazen Harezm Özbeklerine, bazen Buharalılara, bazen de İranlılara tâbi oluyor; bu devletler arasında vukû bulan savaşlarda kah bir tarafta kah diğer tarafta birleşiyor veya kendi aralarında savaşıyorlar; ama düşmanlarına galip de geliyorlardı. Hatta Ruslar Türkmenlerle girdikleri savaşlarda diğerlerinde karşılaştıklarından daha sert bir direnişle yüz yüze gelmiş; yalnızca onlarla girdikleri çatışmalarda sancaklarını ve tüfeklerini kaybetmişlerdir.

Şartların son derece kötü olmasına rağmen Harezm Özbekleri devletlerini koruyorlardı. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Harezm bir kuraklık felaketi yaşamıştı. Bir süre bu bölgenin başkenti Urgenç'i sulayan Amu-derya nehri artık sol kolunu besleyemez olmuş ve tüm suları Aral Gölü'ne dökülmeye başlamıştı. Artık Amu-derya deltasında yeni bir başkent yani Hiva ve siyasî açıdan ona bağlı olmayan yeni şehirler kurulmuştu. Harezmliler, İran kültürünün etkisine daha az maruz kaldıkları için, Buhara hanlarına nispetle kendi dilleri ve geleneklerini daha fazla korumuşlardı. Örneğin XVI. Yüzyılda Dost-han için halk rivayetleri derlenip kitap haline getirilmişti. XVII. Yüzyılda ise Ebu'l Gâzî-han, beş yaşındaki çocuğun bile anlayabilmesi için sadece Arapça ve Farsça terkipleri değil, Çağatayca ifadeleri dahi kullanmaktan kaçındığı meşhur tarih eserini kaleme almıştır. Ebu'l Gâzî ömrünün on yılını İran'da geçirdiği için kendi eldaşlarına göre çok daha bilgiliydi. Hanlık otoritesine çok önem veriyor ve despotik fikirlerini haklı çıkarmak için çağdaşı Hobbes'unkine benzer bir görüş ortaya atıyordu ki, buna göre toplum düzeninin korunması için bireylerin iradelerini bir şahıs lehine bırakmaları gerekliydi. O sıralar İran'da Hobbes'un görüşlerini paylaşan İngilizler bulunduğu için, bu görüşün üçüncü elden Ebu'l Gâzî'ye kadar gelmiş olması muhtemeldir. Ebu'l Gâzî'nin halefi Anuşa, İran despotizm fikirlerine kapılmış ve Meşhed'in fethinden sonra "şah" unvanı almış; yeni açtırdığı kanala "Şahâbâd" adını vermişti ki, bundan kendi yeni unvanına ne kadar değer verdiği anlaşılmaktadır. Fakat çok büyük olmayan Harezm'de muhteşem bir hükümranlık tesis etmek için müsait şerait mevcut değildi. Nitekim Anuşa'nın ölümünden sonra sülale kısa sürede sona ermiş, hâkimiyet tekrar göçebe beylerin eline geçmiş; ama tahta yalnız Çingiz-han soyundan gelenlerin geçme hakkı olduğu kuralı muhafaza edilmişti. Dolayısıyla bu beyler daha ziyade Kazak bozkırlarında mağlup ettikleri hanları davet edip tahta geçiriyorlardı. Tarihçiler, bu gelenekten hancılık oyunu (hanbâzî) diye söz etmektedirler. Buharalılara nazaran Harezm Özbekleri özgür düşünen kişilerdi ve kendi

hükümdarlarının keyfi davranışlarına uymaya meyyal değillerdi. Bu yüzden içlerindeki kargaşa XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında son haddine varmış ve hatta Hiva şehri tamamıyla tahrip olmuştu. 1770'den itibaren bilâhare temsilcileri han unvanı alan ve ülkelerinde güçlü bir hâkimiyet kurmayı başaran yeni bir sülalenin, Kungratların yönetiminde düzen yavaş yavaş yeniden sağlanmıştı. Hiva hanı, henüz 1840'larda Murgab'dan Sır-derya'nın aşağı akımlarına kadar uzanan geniş bir bölgeyi yönetiyordu; ama daha sonraları hanlığın sınırları Türkmen ve Kazak isyanlarının etkisiyle hayli daralmıştı. Hiva'nın Ruslar tarafından 1873'de zapt edilmesinden sonra Hiva hanının hâkimiyet alanı iyice daralmış ve elinde yalnızca Harezm kalmış; fakat o da 1924'de milli sınırların çizilmesi sırasında tamamen yok edilmiş, büyük bir kısmı Özbekistan'a, geri kalan kısmı da Türkmenistan'a dahil edilmiştir. Milliyet konusunun böyle bir mantıkla çözüme kavuşturulmasının ne kadar memnuniyet verici olduğu tartışılabilir. Harezm, daha XI. Yüzyılda dahi milli bir kimliğe sahip değildi; ama tarihi geleneği, hayat tarzı ve iktisadi özellikleriyle varlığını ve kendine özgü yapısını mükemmelen sürdürmüştür. Çok eski çağlardan beri varlığını koruyan bu organizmanın ortadan kaldırılması muhtemelen iz bırakmadan mümkün değildir.

Diğer devletlerin hayatları daha az karmaşıktı. Göründüğü kadarıyla Buhara hanının ülkesinde yalnızca Özbeklerle Tacikler birbirlerinden farklıydılar. Siyasi hâkimiyet Özbeklerin elindeydi. XVII. Yüzyılın ikinci yarısında hanlık zayıflamaya başlayınca, bazı yerler bir takım Özbek boylarının reislerinin hâkimiyetine geçti ve bunlar oralarda XIV. Yüzyılda Türkistan'da Timur'un saltanatının başlamasından önce Moğol döneminin son günlerinde varlığını koruyan *ulus* sistemini kurdular. Ayrıca Kazakların saldırılarının da püskürtülmesi gerekiyordu. Bu Kazaklar ki, Semerkand'ı yerle bir etmiş ve hatta belli bir süre şehirden eser kalmamıştı. Halbuki Buhara, Hiva'nın aksine, bir düşman istilasına maruz kalmamış, hatta iç ve dış düşmanlarla girişilen mücadelede büyük başarısızlıkların yaşandığı dönemde bile, Buhara hanlarının iktidarı XVIII. Yüzyıl sonlarında "emîr" unvanı alan yeni Mangıt hanedanı yöneticileri döneminde başkentte çıkan kargaşalarla çalkalanmamıştı. Mangıt hanedanı emîrleri Özbek boy aristokrasisiyle veya bilim adamı Hanıkov'un ifadesiyle Buhara feodalizmiyle amansız bir mücadeleye girmişlerdi. Gerçi mücadeleden dişe dokunur bir sonuç çıkmadı, ama Buhara emîrinin hâkimiyeti adam akıllı güçlendi. Hatta bazı emîrler geçici bir süre Kokand'ı dahi hâkimiyet altına almayı başardılar. Bu emîrler neredeyse çökme safhasına gelmiş tarımı yeniden canlandır-

mak için sulama sistemleri kurdular. Zeravşan vadisinde yer alan ovalardaki sulak araziler yerleşik düzene geçen Özbekler tarafından işgal edilmiş, Taciklere ise, kısmî istisnalar dışında, yalnızca dağlık köyler kalmıştı. Yine de Semerkand ve Buhara gibi büyük şehirlerin ahalisi Tacik'ti ve emîrler dahi Özbek olmaktan çok Taciktiler. Hivalı tarihçiler, Buhara Hanlığı'nda ordu Özbeklerden teşekkül etmesine rağmen ona Tacik ordusu diyorlardı.

Henüz Moğol yönetimi döneminde Türk unsurunun şehir hayatına da karıştığı Fergana'da, Kokand hanları zamanında Tacikler yine dağlara itilmişlerdi. Buna karşılık burada, Harezm'de olduğu gibi, Özbek ve Taciklerden ayrılan ve Türkçe konuşan şehir ahalisine o sıralar *sart* diyorlardı. Sartlar, Fergana'da da siyasî ağırlığa sahiptiler ve Özbeklerle, özellikle de belli bir süre iktidarı elinde tutan Kıpçak boyuyla silahlı çatışmalara giriyorlardı. Muhtemelen Kazaklar *sart* sözcüğünü başka anlamda kullanıyorlardı. Çünkü onların dilinde *kazak* kelimesi hep "göçebe", *sart* ise hangi dili konuşursa konuşsun yerleşik şehirli ve köylü anlamındaydı. Kokand hanları, XIX. Yüzyılda Fergana'nın zirai alanlarını büyük sulama tesisleri ile genişletmiş ve şehir hayatının gelişmesi için büyük çaba sarf etmişler; ayrıca Buhara ile savaşmış ve topraklarını kuzeybatıda Sır-derya'nın aşağı akımlarına, kuzeydoğuda Yedisu eyaletine kadar genişletmeyi başarmışlar; ama bu arada Kazak ve Kırgız göçebeleri de hâkimiyet altına almaya çalışmışlardır.

Rus literatüründe esasen birbirinden tamamen farklı olan bu iki halk, tek bir adla yer almıştır: Kırgız. Fakat sonraları gerçek Kırgızları Kazaklardan ayırmak için "Kara Kırgız" terimini kullanmaya başladılar. Kazak halkının XV. Yüzyılda Ebulhayr-han'ın hâkimiyetinden çıkan Özbekler tarafından oluşturulduğunu görmüştük. Şu anda yaşadıkları Yedisu'nun güney kesimini ve Sır-derya bölgesinin doğu kısmını ne zaman ve nasıl işgal ettikleri tespit edilemiyorsa da, Kırgızlar çok eskiden beri bilinmektedir. Timur ve Uluğbey'in düzenlediği seferlerle ilgili kayıtlarda Kırgızlardan hiç söz edilmez. Onlardan ilk defa XVI. Yüzyıl başlarında Moğol hanı Ahmed'in oğullarından Halil-Sultan'ın başlarında bulunduğu dönemde Yedisu bölgesinde söz edilmektedir. Bunların nereden geldikleri konusunda hiçbir kayıt yok. Kırgızlar, XVI. Yüzyılda çoğunlukla Kazak hanlarının hâkimiyeti altında bulunuyorlar ve onlarla birlikte o sıralar Türkleşmiş bulunan ve Kaşgarya'yı yöneten Moğol hanlarıyla savaşıyorlardı. XVII-XVIII. Yüzyıllarda Kırgızlar hem Kazaklarla birlikte hem de müstakil olarak yeni gelen ve Orta Asya'yı belli bir süre hâkimiyet altında tutan Moğollarla yani Kal-

mıklarla savaştılar. Bu Kalmıklar XVIII. Yüzyılda o sıralar Kazakların elinde bulunan Taşkent, Sayram ve Türkistan'ı fethetmişlerdi ve hatta Buhara hanı dahi onlara bağımlı idi. Kalmıklar arasında Buddizm adam akıllı yayılmıştı ve dolayısıyla onlar Çingiz-han'ın torunları gibi İslam'ı kabul edemezlerdi. Şu anda *sart-kalmık* denilen kişilerin torunları hariç, çok az Kalmık Müslümanlığı kabul etmiştir. Güçlü Kalmık devleti 1758'den sonra Çinliler tarafından ortadan kaldırılmış ve üstelik kanlı çatışmalar sonucunda Kalmık halkının önemli bir kısmı tarihten silinmiştir. Bu halkın bir kısmına Rus yönetiminin isteğinin hilafına olarak İdil havzasından doğuya doğru giderken Kazaklar tarafından da bir darbe indirilmişti. Kalmık devletinin ortadan kaldırılmasından sonra Çinliler Kazak ve Kırgızları da egemenlikleri altına almaya çalıştılarsa da, Rusya'nın karşı çıkması üzerine teşebbüsleri akîm kalmıştır.

Ruslar, XIX. Yüzyılın birinci yarısında Kazaklar arasındaki hanlık iktidarına son verdiler. Kırgızlarınsa başlarında hanları yoktu. Gördüğümüz gibi Kırgızlar hayat tarzlarında bu konuya ehemmiyet vermemişlerdi. Kırgızlar Rus hâkimiyetine Kazaklardan daha sonra girdikleri için askeri teşkilatlarını bir süre daha korumuşlardı. Kalmıklarla yapılan savaşlar Kırgız milli destanlarında, özellikle de Manas'ta izler bırakmıştır. Kırgızlar da Kazaklar gibi kendi milli devletlerini kurma imkanını yakalamışlardır; ama çeşitli sebeplere binaen XIX. Yüzyılda onların kaderi Kazaklarınkinden çok daha kötü olmuştur. Günümüzde Kırgız halkının durumu, medeni cihetten ve bilhassa sağlık açısından son derece acıklı bir haldedir.

Altay ve Yukarı Yenisey Türkleri, kendilerine ait bir devletleri olmadığı için, Kalmıkların bünyesine dahil olmuşlardı. Hatta günümüzde Altay Türkleri kendi milli cumhuriyetlerinin kurulmasından sonra dahi Kalmıklara özgü bir isim olan *Oyrat* adını almışlardır. Kalmıklar, henüz XVII. Yüzyılda kendilerine *Moğul* adını alan Türkleşmiş Moğol hanlarının hüküm sürdükleri Doğu Türkistan'ı da fethetmişlerdi. Bu ismin Timur ve Timurîler dönemindeki Çağatay adı gibi, halkın tamamını değil yalnızca orduyu teşmil ettiğini; siyasî şartların değişmesiyle birlikte bu adın da Batı Türkistan'daki Çağatay adı gibi yavaş yavaş kullanımdan kalktığını görmüştük. Önce Kalmıkların daha sonra da Çinlilerin hâkimiyeti zamanında Doğu Türkistan Türklerinin kendilerine ait bir halk adı yoktu ve buna ihtiyaç da duymuyorlardı. Halkın bir kısmı yaşadığı şehir ve bölgeye istinaden kendisine bir ad alıyordu (Kaşgarlı, Turfanlı vs. gibi). Mahalli Müslüman beyler genellikle Çince "wang" unvanı taşıyorlardı ve ayrıca Mo-

ğol hanları döneminden itibaren siyasî etkinlik ruhanî reisler yani Fergana'dan, özellikle de Taciklerin yaşadıkları kuzey kesiminden çıkan *hoca*ların elindeydi. Batı Türkistan'da Özbek ve Kazaklara karşı yapılan bazı hoca isyanları muhtemelen milliyetçi Tacik hüviyetinde idi. Bilâhare tamamıyla Türkleşmiş Doğu Türkistan'da ise hocalar Türkleri tutuyor ve Türkçe lâkaplar taşıyorlardı. Bazen bu hocalar Doğu Türkistan'da İslam mübeşşirleri olarak gösterilmektedir. Fakat kaynaklarda buna dair bir işaret yoktur ve zaten henüz XV. Yüzyılda Müslümanlık orada tamamıyla yerleşmişti. Moğol hanları, bazen şiddet kullanarak da olsa İslam'ın şiddetli savunucularıydılar. Hanlar, kendi Moğol tebaalarına zorla sarık giydiriyor, emre uymayanların kafalarına çivi çaktırıyorlardı. Söylendiğine göre Moğollar saçlarını, muhtemelen beliklerini de kesmek zorundaydılar. Hocalar, nüfuzlarını pekiştirmek için Müslüman kabul edilen yerli azizlerin ziyaretgahlarına karşı da mücadele ediyorlardı. Her yerde olduğu gibi, büyük ihtimalle bu yatır mezarları İslam öncesine ait ziyaretgahlardı ve tıpkı Avrupa'da Hıristiyan azizlerine pagan mabetlerinde saygı gösterilmesi gibi,- bunlar daha sonraları suni bir şekilde Müslüman veliler olarak algılanmışlardı.

Doğu Türkistan'ın medeni durumu Özbek hanlıklarındaki durumdan daha acıklı bir haldeydi. Uygarlık dili kısmen Farsça olmakla birlikte Avrupa ve Ön Asya'nın etkisi burada daha az olmuştur. Muhammed Haydar'ın eseri (XV. Yüzyıl ortaları) Farsça yazılmıştır ve Avrupalı bilim adımlarının değerlendirmesine göre Kaşgarya'da yazılmış tek önemli ilmî eserdir. Daha sonraları bu eser birkaç kez Türkçe'ye çevrilmiştir.[4] XVIII. Yüzyıldan itibaren edebiyat dili özellikle Türkçe olmuştur, ama kayda değer eserler çıkmamıştır. Rusların Batı Türkistan'ı ele geçirdiği sıralarda, Doğu Türkistan'ın geçici bir süre siyasi bağımsızlığını elde etmesini sağlayan 1860 yılı olayları son derece acıklı bir vahşet tablosu çizmektedir. Tüm bu hareketler yerli halkın yalnız Çinlilerle değil kendi aralarında da kanlı ve anlamsız savaşlarıdır. Yerli bir Müslüman tarihçinin ifadesiyle Müslüman halk Çin hâkimiyetinin yeniden tesisinden ancak memnun olabilirdi.

Doğu Türkistan, Mançu imparatorlarının devrilip Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da Çin hâkimiyeti altında kalmıştır. Ama Rusya'daki hadise-

4 <Mirza Haydar Duglat'ın Tarih-i Reşidi adlı eseri bildiğimiz kadarıyla Muhammed Sadık Kaşgarî tarafından Çağatay Türkçesine çevrilmiş fakat Türkiye Türkçesine çevirisi ancak 2006 yılında Osman Karatay tarafından yapılmış ve Selenge Yayınları arasında neşredilmiştir. Bunun dışında Türkçe'ye yapılmış başka bir çevirisinin olup olmadığını bilmiyoruz. – A. B.>

lerin etkisiyle milli bir otonomi, en azından halkın milli kültür ve adını yaşatacak bir muhtariyet talebine yol açmalıydı. Doğu Türkistan aydınları günümüzde kendi halklarına "Uygur" demek istiyorlar. Halbuki Uygurların hâkimiyeti hiçbir zaman Kaşgarya'nın batı kısmına kadar ulaşmadığı gibi, şu anda çok daha doğuda Çin'in asıl sınırları üzerinde hâlâ Buddizm inancını muhafaza eden, Müslüman Türklerin XV. Yüzyıldan sonra tamamıyla unuttukları Uygur alfabesini kullanan, çeviri de olsa kendi dillerinde dua kitapları bulunan Uygurlar yaşamaktadır. Günümüzde Uygur yazısı kullanımdan tamamen kalkmış, yerini Tibet yazısı almıştır.[5]

Orta Asya Türklerinin geleceği, diğer tüm halklar gibi, önemli ölçüde dünya uygarlık ilişkilerine katılmalarına bağlıdır. Basında bu konu işlenmesine rağmen, Doğu Türkistan'dan bir demir yolu geçirmek, bu suretle ortaçağda Ön Asya'dan Çin'e uzanan kervan yolunun yeniden canlanmasını beklemek için hiçbir sebep yoktur. Sibirya'dan Çin'e giden bir demir yolu varken, daha büyük teknik zorlukları olan ikinci bir yol yapılması o kadar mümkün gözükmüyor. Büyük ihtimalle Türkistan, özellikle Batı Türkistan için Avrupa-Hindistan demir yolu projesi çoktan beri ortaya konulmuştu ve halledildiği zaman daha çok önem kazanacaktı. Rusların henüz XVII. Yüzyılda Türkistan'dan Hindistan'a geçişi sağlayacak bir yol projesi için fırsat kolladıkları bilinmektedir.[6]

---

5 <Yazarın bu konudaki görüşü o dönem için geçerlidir; Uygurlar günümüzde Arap alfabesini kullanmaktadırlar. – A.B.>

6 <Yazarın demir yolu ağı ve ticari ulaşım yolları konusundaki bu görüşleri elbette kendi zamanı için doğrudur. Aradan yaklaşık bir yüzyıl geçmiş ve o günden bugüne bölgenin siyasi ve coğrafi haritası önemli değişiklikler geçirmiştir. – A. B.>

TACİKLER[*][1]

I

Bugünkü Türkistan'ın asıl ahalisi, İran halk grubuna mensuptur. Burada İran kabilelerinin yurdu, eskiden yayıldıkları bölgelerin coğrafî sınırları ve bu sınırların ortaçağda sürekli kesintiye uğramasıyla ilgili karmaşık ve tartışmalı konulara girmeden, M.Ö. VI. Yüzyıldan başlayarak 1500 yıldan daha uzun bir süre boyunca şimdiki Türkistan sınırları dahilinde Soğdiyanlar ve Harezmliler adında İran asıllı iki kültürlü halk adının zikredildiği gerçeğiyle kendimizi sınırlayacağız. Persepolis harabeleri yakınındaki Darius'un (522-486) mezarı üzerindeki kitabede, imparatorluk bünyesinde yer alan halklardan bahsedilirken Soğdiyanlar ve Harezmlilerden de söz edilmektedir. Bu iki halkın kullandığı dil hakkında bir noktaya kadar doğru bilgiyi, ancak onların tarihten silinme dönemine yakın bir zaman dilimi için edinebiliyoruz. Bu bilgi, Miladi 1000 yılında Arapça olarak Harezmli Birûnî tarafından kaleme alınan muhtelif halkların takvimleriyle ilgili eserinde mevcuttur.[2] Birûnî, Soğdlu ve Harezmlilerin takvimlerinden bahsederken ayların, günlerin, dinî bayramların vs. adlarını vermektedir. Bu isimlere bakarak her iki dilin – örneğin – Farsça ile mukayeseli olarak lehçe özellikleri konusunda bir takım fikirler edinebiliriz.

Orta Asya'nın tarımla uğraşan İran asıllı ve uygar iki halkından birisi olan Harezmliler, oldukça uzun bir süre bağımsız bir hayat yaşadılar. Pers Akemenî hanedanın kuruluşundan önce Orta Asya'da siyasî hâkimiyet Harezmlilerdeydi. Belli bir süre Perslere bağımlı olan Harezmliler daha sonra bu bağımlı-

---

* Külliyat, II, I/449-469.

1 <Tacikler ve Tacikistan tarihi ile bu meyanda diğer Orta Asya halklarının tarih meseleleriyle ilgili bibliyografya ve araştırmalar konusunda bkz. Gafurov, *İstoriya*, 492-538; *Narodı Sredney Azii*, I/701-704. V. R.>

2 <Birûnî, *Âsar el-bâqiya*.- V. R.>

lıktan kurtuldular. Makedonyalı İskender'in Orta Asya'daki fetihleri sırasında (330-327) Harezmlilerin kendi hükümdarları vardı. Halbuki aynı sıralarda merkezi Zeravşan'da bulunan Soğdiyanların ülkesi Pers eyaleti durumundaydı. Bildiğimiz kadarıyla ne İskender, ne Greko-Bactria hükümdarları, ne de Orta Asya'nın İslamiyetten önceki göçebe halkları fetih alanlarını Harezm aleyhine genişletebilmişlerdir. Ancak, İslamî fetih hareketleri Harezm'in siyasî statüsünün ve dolayısıyla etnografik özelliklerinin de sonu olmuştur. Bununla birlikte Harezm'in Müslüman hükümdarları da, son Özbek Hiva hanlarına kadar, İslam öncesi Harezm hükümdarlarının unvanı olan "Harezmşah"ı kullanmışlardır. Türkistan'ın bazı bölgelerinde Müslüman hakimiyeti döneminden önceki tüm unvanlar arasında yalnızca bu unvan son zamanlara kadar varlığını korumuştur. Soğdiyanların toprakları önce İskender'in imparatorluğunun, arkasından da Greko-Bactria devletinin sınırları dahilindeydi. Burası, en azından M. Ö. II. Yüzyıldan ve muhtemelen daha da öncesinde bir çok kez göçebe halkların istilasına maruz kalmıştı; dolayısıyla Harezm'de olduğu gibi geleneksel siyasî bir hükümranlık kurmak için uygun bir bölge değildi. İslamî fetihten yalnızca kısa bir süre önce Semerkand hükümdarı bir noktaya kadar "Soğdiyana ihşidi" unvanıyla (ki Fergana hâkimi de *ihşid* unvanı kullanıyordu) tüm Soğd halkının en üst düzey hükümdarı durumundaydı. Fakat ihşidlerin hakimiyeti son derece zayıftı; İslamî dönemde hızlı bir şekilde ortadan kalkmış ve Türkistan'ın daha sonraki siyasi hayatında da bir daha izine rastlanmamıştır. Dolayısıyla, muhtemelen Soğdiyanlar kültür tarihinin seyri sırasında Harezmlilerden daha fazla etkilenmişlerdi ve eski Asya kültürünün Türkistan'dan doğuya doğru uzanan bölgelerde önde gelen yayıcıları idiler. Soğdiyanların bu tür faaliyetleri ancak Doğu Türkistan ve Çin'e sınır olan bölgelerde ortaya çıkarılacak arkeolojik bulgularla aydınlığa kavuşturulabilir. Çin Seddi'nin Tung-huan'a sınır noktasında bir kulede bulunan ve M. S. I. Yüzyıla ait olan iş anlaşmalarıyla ilgili belgenin, Birûnî'nin eserinde Soğd diline ilişkin verilerle salıştırılmak suretiyle Soğdca olduğu anlaşılmıştı.[3] Bu belgelerde kullanılan alfabe, Orta Asya'ya İran üzerinden yayılan doğu-Samî veya "Arâmî" alfabesinin değişik bir varyantıdır ve Lob-Nor bölgesinde bulunan belgeler de böyledir. Hayli batıda, Turfan bölgesinde de Buddizm, Maniheizm[4] ve Hıristiyanlığa ait dini literatür yadigârları bulunmuştu

3 <W. Henning tarafından ispat edildiği gibi Tung-huan'daki Soğd belgeleri I. Yüzyıla değil IV. Yüzyıla aittir. Bkz. Henning, *The date*. – B. S.>

4 Maniheist öğretiler, III. Yüzyılda eski Pers dininin (Zerdüştizm) Buddizm ve Hıristiyanlıkla meczedilmesinden doğmuştur.

ve bunlar da Soğdca yazılmıştı. Bu yadigârların çoğu VII. Yüzyıla ve daha sonrasına aittir. Hepsi de aynı alfabeyle, fakat oldukça değişik bir varyantıyla yazılmıştır. Erken Soğdca belgelerin diliyle Buddizm yadigârlarının dili arasındaki farkları karşılaştıran Soğd dilinin en önde gelen uzmanı müteveffa Prof. Gauthiot, iki farklı zaman dilimi arasındaki fasılaya rağmen bir fark görmemektedir. Hem Maniheizm hem de Hıristiyanlık belgeleri oldukça geç dönem lehçeleriyle yazılmıştır ve üstelik Maniheizmle ilgili yadigârların lehçesiyle Hıristiyanlığa ait belgelerin lehçesi arasında da önemli farklar vardır. Dahası, Maniheistler ve Hıristiyanlar millî Soğd alfabesinden başka, her iki dinin mübeşşirleri tarafından Orta Asya'ya getirilen alfabeleri de kullanıyorlardı.

Akemenidler, Makedonyalı İskender, halefleri ve Greko-Bactria hükümdarları zamanında Orta Asyalı İranlıların göçebeler üzerindeki etkisi konusunda kesin veriler mevcut değildir. Soğdiyanların ticari ve kültürel konulardaki etkilerinin izleri, yalnızca M. Ö. II. Yüzyılda doğudan gelip Greko-Bactria krallığını yıkan (büyük ihtimalle İranî kökenli) Toharlar veya Kuşanlar tarafından kurulan Hint-Saka devleti zamanından başlamaktadır. Ancak, Çinliler de II. Yüzyıldan itibaren Orta Asya'da arz-ı endam edip ticarî faaliyetlere katılmışlardır. Bildiğimiz en eski Türk alfabelerinden Yenisey-Orhon kitabelerinde kullanılan alfabenin Soğdcadan alındığı ve üstelik elimizde bulunan I. Yüzyıla ait alfabenin daha eski bir şekli olduğu görüşü mevcut. Türk alfabesinin kullanıldığı döneme nazaran ikincisinin yani yaklaşık 100 yıl Moğolistan'da hükümranlık kılan ve daha sonra birkaç yüzyıl boyunca Çin Türkistanı'nın günümüzde Hami (Kamul), Turfan, Guçen vb. şehirlerin bulunduğu kısmında hakimiyeti elinde bulunduran Uygurlara ait alfabenin Soğd asıllı olduğu daha açıktır. Her yerde olduğu gibi Orta Asya'da da alfabe alımının dinî propaganda ile bağlantısı olmakla birlikte, Soğd millî alfabesi, Buddist misyonerlerin (Hint alfabesi), Hıristiyan misyonerlerin (Süryani alfabesi) ve Maniheist misyonerlerin (Aramî alfabesi) getirdikleri alfabelerden daha baskın çıkmıştır. En tutarlı görüşe göre, daha sonra Moğol alfabesini (Moğolca-Mançurca) oluşturan Uygur alfabesi, daha önce düşünüldüğü gibi Hıristiyanların Süryani alfabesinden değil, önemli ölçüde Buddistler tarafından muhafaza edilen, ancak kendi dini alfabeleri yanında Hıristiyanlar ve Maniheistlerce de kullanılan Soğd alfabesinden alınmıştır. Gauthiot'nun kaydına göre Soğd ve Uygur alfabeleri arasındaki benzerlik o kadar büyüktür ki, bu iki alfabe arasına bir sınır çekmek mümkün değildir. Moğolistan'da IX. Yüzyıldaki Uygur hanının Çince kitabesiyle birlikte bulunan

ve Uygurların 762'de Maniheizmi kabul ettiklerinden söz eden Soğdca kitabedeki harflerin şekilleri Uygurca'dakine tıpatıp benzemektedir. Dolayısıyla Sami alfabesi Büyük Okyanus'a kadar yayılmasını Soğdlulara borçluydu.

Soğd ticareti altın çağını VII. Yüzyılda yaşamıştı ve o sıralar Soğdiyanlar bir Türk hakanlarına (Türklerin şimdiki Türkistan'daki siyasi hakimiyetleri VI. Yüzyılda tesis edilmişti) bir Çin imparatorlarına bağlanıyorlardı. Her ikisinin de siyasi gücü kervan ticaretinin artmasına bağlıydı. Soğdiyanlar da yalnızca ticarî amaç için değil, aynı zamanda uzak ülkelerde ticaret kolonileri kurmak için bu durumdan yararlanıyorlardı. Arkeolojik verilerden başka, o dönemin Çince yazılı kaynakları ve daha sonraki Müslüman müelliflerin eserleri de bu durumdan söz etmektedir. Çin kaynaklarında VII. Yüzyılda Lob-Nor'da kurulan ve bir yüz yıl sonra dahi belli oranda otonomi statüsünden faydalanan bir Soğd kolonisinden söz etmektedir. 630 yılında Türkistan'dan geçip giden Çinli seyyah Hsüan Tsang, Çu nehrinden Şehrisebz'e kadar olan tüm bölgeyi Suli (d~l lehçe değişimini göz önünde bulundurarak Sulik'in Soğd sözcüğünün Buddist ve Maniheist formu olduğu düşünülmektedir) adıyla zikretmektedir. Her yerde tek bir edebî dil, tek bir alfabe vardı ve (bilâhare Uygurlar gibi) yukarıdan aşağı doğru yazıyorlardı. Hsüan Tsang'ın sözlerinden o sıralar Soğdiyanların ülkesinde Buddizmin olmadığı da anlaşılmaktadır. Keza İslamî dönemde de İranlıların milli dini Zerdüştizmi muhafaza edenler dışında Maniheistler ve Hıristiyanlar da vardı, ama Buddistler yoktu. Dolayısıyla Soğd dilindeki Buddist yadigârları, eğer gerçekten VII. Yüzyıla aitseler, Soğdiyana'da değil, çok daha uzaklardaki Soğd kolonilerinde yazılmışlardı. Hsüan Tsang'ın yazdıklarının dışında Soğdiyanların topraklarının Çu sahillerine kadar kesintisiz uzandığı konusunda başka bir kayıt yok; ama XI. Yüzyıl Müslüman yazarlarından Kaşgarlı Mahmud Soğdiyanların Çu vadisine kadar olan bölgede kolonizasyon faaliyetlerinde bulunduklarından bahsetmekte ve Suğdak halkı için "Balasagun'a[5] yerleşen bu insanlar, Buhara ile Semerkand arasındaki Soğd'dandırlar; yalnızca giyim kuşam konusunda Türkleri taklit ederler" demektedir. Aynı eserin bir başka yerinde "Balasagun sakinleri hem Soğdca hem Türkçe konuşurlar; Taraz[6] ve Ak şehir[7] sakinleri de böyledir" denilmektedir. Kanaatim odur ki, Balasagun ve di-

5 Bu halkın yaşadığı yerin tam olarak neresi olduğu konusu tartışmalıdır; ama her halükârda Çu nehri vadisindeydiler.

6 Veya Talas – şimdiki Evliya-Ata <Günümüzde Kazakistan sınırları dahilindeki Cambul şehri.>

7 Muhtemelen bu şehir Evliya-Ata'nın batısındaydı.

ğer şehirlerde yaşayanlar XI. Yüzyıla kadar bu şekilde hayatlarını sürdürmüş, ama bilâhare Türkleşmenin etkisiyle kendi dillerini kaybetmişlerdir. Yine Soğdca konuşan insanlar vardı, ama artık yalnızca Soğdca konuşan insanlar yoktu. Doğuya doğru uzanan Soğd kolonileri hakkında Kaşgarlı Mahmud'da başka bir bilgi yok; ama eserini X. Yüzyıl sonlarında yazan anonim Pers coğrafyacı, Tuguzguzların veya Uygurların ülkesinde yani Soğdca dini metinlerin bulunduğu Çin Türkistan'da beş Soğd köyünden söz etmektedir. Aynı yazar bu Soğdlular arasında Hıristiyanlar, Geberler (Zerdüştîler) ve Sabiilerin bulunduğunu ilave etmektedir. Son isim o sıralar genel olarak kâfirler, kısmen de Buddistler için kullanılıyordu. Semerkand'da da Maniheistlere Sabii diyorlardı. Buradan Soğd kolonilerinin henüz İslamî dönemden önce kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Türk alfabesinin Soğd asıllı olduğu konusuyla ilgili bir kayıt, eserini XIII. Yüzyıl başlarında yazan Fahreddin Mübarekşah'da da mevcuttur.

İslam kaynakları Soğdiyana'nın güney sınırını ve İslamî dönemden önceki Semerkand prenslerinin yurdunu Hsüan Tsang'la aynı yere yani "Demirkapı"ya veya Buzgala geçidine yerleştirmektedir. Bu geçitten sonra Amu-derya'nın yukarı akımlarından itibaren kuzey ve güney istikametindeki bölgeleri sınırları içine alan Toharistan toprakları başlıyordu. Hsüan Tsang zamanında Toharistan'da henüz Soğdiyanların ülkesinde yüz bulamayan Buddizm hakimdi. Burada soldan sağa doğru yazılan özel bir alfabe kullanılıyordu ki, bu kayıttan onun Hint kökenli bir alfabe olduğu anlaşılıyor. Bu alfabe ile Doğu Türkistan'da Kuça ve Hoten'de kullanılan diğer Hint alfabeleri arasında bir bağın olup olmadığı Hsüan Tsang'ın sözlerinden anlaşılmıyor. Müslüman yazarlardan sadece birisi yani Sem'ânî (XII. Yüzyıl) İslamî dönem öncesinde Toharistan alfabesinden Başgird (Buhara'da şimdiki Feyzabad) şehrinden söz ederken bahsetmekte ve İslamî dönemin başlangıcında orada kullanılan harflerin bilinen ve kitaplarda yazılan harfler olduğunu belirtmektedir. Demek ki Sem'ânî kendisinin keşfettiği yeni bir realiteden değil, çağdaşlarınca iyi bilinen bir vakıadan söz etmektedir. Ama bize kadar yalnızca bu bilgi gelmiştir; Sem'ânî'nin sözünü ettiği "kitaplar"sa muhtemelen tabahhur etmiştir.[8]

8 <Soğd ve Tohar dilleriyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Bartold, *K voprosu ob yazıkax*, - V.R.>

II

VII-VIII. Yüzyıldaki Arap istilası Türkistan'ın Pers ahalisinin etnografik yapısını değiştirdi ve onun için yeni bir terim oluşturdu. İslam öncesi İran'ında, Sâsânî hanedanı zamanında (III-VII. Yüzyıl) İran coğrafyasına en yakın bedevi öbeği Tay kabilesiydi. Fırat'ın batısındaki Hira şehri (ki İslamdan sonra bilindiği gibi bu şehrin yakınlarında Kûfe ortaya çıkmıştır) onlar tarafından kurulmuştu. Hira, bilâhare İran'a vassallık bağıyla bağlı bir Arap şeyhliğinin başkentiydi. Eserini Urfa şehrinde yazan Süryani yazarlardan birisi, henüz III. Yüzyılda "Tay" kelimesini tüm bedevileri ifade etmek amacıyla kullanılan "Sarakin" sözcüğüne eşanlamlı olarak kullanmıştı. Bu kabilelerin adından da orta Farsça veya Pehlevice (Partlar ve Sâsânîler dönemindeki edebi Fars diline Pehlevice deniliyordu) ve Ermenice "Arap" anlamında *taçik* kelimesi ortaya çıkmıştır ki, İslamî dönemde hayli sonraları bunun *tazik* veya *tazi* şeklini görüyoruz. Bunlardan birincisinden Türkçe *tecik* kelimesi ortaya çıkmıştır. *Z* ve *dj* harfleri *c* sesine tekabül etmektedir ve gerçekten Kaşgarlı'da kelime "tecik" şeklindedir.[9] Mahmud Kaşgarlı da XI. Yüzyılda yaşayan diğer Türk yazar Yusuf Balasagunî gibi bu kelimeyi "Fars" anlamında kullanmaktadır; ama vaktiyle Türkler Araplara Tacik diyorlardı ki, Çince *da-şi* kelimesi de "Arap"ları göstermektedir.

O zamanın anlayışına göre İslam'ı kabul eden kişi Arap olmuş sayılıyordu. Örneğin 728 yılında Buhara âyânları Arap genel valisi Eşres'e İslamî propagandanın Türkistan'daki başarılarından söz ederlerken "herkes Arap oldu" ifadesini kullanmışlardı. Çok iyi bilinmektedir ki, Türklere göre Tecikler (onların telaffuzuyla) ne kadar Arap asıllıysalar, o kadar da bozkıra gelen İslam ve Müslüman kültürünün temsilcileriydiler ki, Orta Asya'ya gelen Arapların sayısı önemsiz bir oranda olduğu için bunların çok büyük kesimi Batı İranlıydı. Dolayısıyla Türkler nazarında "tecik" dili Farsça demekti. Türkler Müslüman topraklarını fethettikten ve iki büyük Müslüman halkla yani Araplar ve Farslarla yakından tanıştıktan sonra, "Tacik" kelimesini yalnızca Farslar için muhafaza ettiler ve her ne kadar başlangıçta Farslar ve keza Türkler Araplara Tacik demişlerse de, "Tacikleri" Araplardan ayırmaya başladılar. Kuvvetle muhtemeldir ki, Soğdiyanlar nazarında da Tacikler yalnızca Arap değil, aynı zamanda Müs-

9 <Tacik şeklinin yanı sıra *tecik* şekli XIII. Yüzyıl sonraları ile XIV. Yüzyıl başlarında yaşayan ve Herat tarihiyle ilgili eseri Barthold'un ölümünden sonra yayınlanan Heratlı yazar Seyfeddin tarafından sık sık kullanılmıştır. Bkz. Seyfî Herevi, dizin, - V. R.>

lüman Farslardı; ama yerli İranlılarca "Tacik" kelimesinin bu şekilde kullanılış örnekleri hakkında bilgimiz yok.

Türkistan uygar bölgelerinin halifeliğe ilhakı, yerli halkın karakterini temelden değiştirmiştir. Soğdiyanların VI. ve VII. Yüzyıllardaki ticari başarıları sayesinde toplumun sosyal yapısı Makedonyalı İskender dönemindeki şeklini bu dönemde de muhafaza etmişti.[10] İslamî dönemle İskender dönemi arasındaki bin küsur yıllık bir fasıladan sonra Türkistan'da bu bağlamda geçmişten hemen hemen hiçbir şey kalmamıştı. M. Ö. IV. Yüzyılda Makedonların yaptığı gibi VII. Yüzyılda Araplar da Türkistan'da muhkem hisarlarda yaşayan çiftçi aristokratların hakimiyetiyle karşılaşmışlardı. Şehirlerin sayısı fazla değildi ve üstelik mesahaları da küçüktü. Ama tüm bunlar İslam'ın ilk yıllarında değişecekti. Şehirlerin mesahası hızla büyümüş, hakimiyet daha ziyade tacir sınıfın eline geçmişti. Göründüğü kadarıyla yeni hâkim zümrenin önemli bir kesimi, İslam'ın eski din adamlarının hakim yapısını destekleyen Sâsânî monarşizmini ortadan kaldırdığı ve İran halkının önüne geniş bir ekonomik ve kültürel ilerleme ufkunu açtığı İran'dan gelenler tarafından oluşturulmuştu. Ancak, o sıralar Persler milli duygularıyla hareket ederek temsilcileri Sâsânîler olan devletlerinin geleneklerini yaşatıyorlardı ve gelenekler Fars diliyle birlikte Orta Asyalı İranlılar tarafından da devam ettirildi. Yerli aristokratlar başlangıçta halifenin genel valileri, daha sonra mütevaris yöneticiler olarak Türkistan'ın siyasî ve İslamî hayatına katılmayı kabul edince, soylarını da Sâsânîlere dayandırmaya başladılar. Bu hanedanlar arasında en güçlülerinden biri olan ve X. Yüzyılda Buhara'dan Türkistan ve Horasan'ı yöneten Sâmânîler gibi, XII. Yüzyılda dahi şimdiki Kulab'ı yani Huttel'i yöneten mahallî hâkimler de böyle yaptılar. Buhara halkı X. Yüzyılda dahi Soğdca konuşuyordu, ama Sâmânîlerde resmi yazışma dili Arapça'nın yanı sıra "saray dili" (*derî*) denilen Farsça'ydı. Semerkand asıllı şairlerden Rudekî bile Müslüman-Pers edebiyatının klasik şairlerindendir. Soğd dili yavaş yavaş halk kitlelerinin dilinden çekilmiştir. Bu dilin yegane kalıntısı olarak günümüzde Fan-Derya'nın kollarından Yagnob nehri vadisindeki iki lehçe gösterilmektedir. Yagnob lehçesi Soğd edebî dilinin doğrudan uzantısı değildir, ama Hıristiyan belgelerinin diline hepsinden daha yakındır.[11]

10 <Barthold'un bu görüşüne katılmak mümkün değil. – V. R.>

11 <V. A. Livşits'in belirttiği gibi bu konu kesinlik kazanmış değildir. Hıristiyanlıkla ilgili metinler dil açısından VIII-X. Yüzyıllarda kullanılan Soğd lehçesine hayli yakındır; fakat Yagnob dili Soğdcanın bir lehçesi olmakla birlikte yazılı metinlerde bunu teyit eden bir kayıt yok. – V. R.>

Çok muhtemeldir ki, henüz İslamî dönemden önce vadi ve dağlarda yaşayanlar arasında bir farklılık oluşmuştu. İslamî dönemde ses açısından bakılınca oldukça eski döneme ait bir terime rastlıyoruz: *gar* 'dağ', *garça* veya bugünkü telaffuzla *galça* 'küçük dağ', Garç yahut Garçistan – 'dağlık bölge'. Bilhassa XI. Yüzyıl başlarına kadar bir beyliğin toprakları arasında bulunan Murgab'ın (Merv'deki kısmı) yukarı akımındaki bölgeye Garçistan deniliyordu. Ayrıca XII. Yüzyılda Sem'ânî muhtemelen Zeravşan'ın yukarı akımındaki dağlık bölgeyi kastederek "Semerkand Garçistanı"ndan söz etmektedir. Bildiğimiz kadarıyla Amu-derya'nın yukarı akımlarındaki dağlık bölgelerde yaşayan ahalinin bu terimi kullanmasıyla ilgili örnekler yoktur. Göründüğü kadarıyla Müslüman yazarlarda *garça* veya *galça* ilgili tasavvur diğer dillere yabancı bir özellikle ilintili tasavvurla birleşmemiştir. Murgab Garçistanı lehçesi konusunda, bölgenin coğrafi durumunun bir gereği olarak, Merv ile Herat lehçeleri arasında bir lehçe olduğu söylenmektedir. Günümüzde de *galça* kelimesi Orta Asya'da 'küçük dağ, tepe' anlamında kullanılmaktadır, ama herhangi bir dil grubuna mensup topluluk anlamı ifade etmemektedir. Rus büyükelçisi Meyendorff 1820'de Buhara'da, bu şehrin doğusundan Hisar'ın kuzeyine kadar olan bölgede yani Zeravşan'ın yukarı akımında yaşayan; Farsça konuşan ve başka dil bilmeyen, ancak, fizikî görünüm itibariyle Taciklerden bariz şekilde ayrılan fakir ve bağımsız bir halka "galça" dediklerini duyduğunu belirtmiştir.[12] Galça kelimesinin en geniş şekilde kullanımını İngiliz araştırmacı Shaw'da (1876) buluyoruz. Onun anlattığına göre Kulab, Matça, Karategin, Darvaz, Roşan, Şugnan, Vahan, Badahşan, Zebak veya Sangliç, Mican vb. şehirlerde Türklere komşu olarak yaşayan ahaliye bu ad verilmektedir. V. Geiger'in[13] İran filolojisiyle ilgili verileri toplayan makalesinde *galça* kelimesi Pamir vadisinde kendi özel lehçeleriyle konuşan İranlı insanların ortak adı olarak gösterilmektedir. Vadilerde olduğu gibi Tacikçe konuşulan Darvaz, Kulab, Karategin ve Badahşan bu bölgenin dışındadır. Her halükârda galca sözcüğünde etimolojik köken itibariyle hakaret içeren bir anlam mevcut değil; ama dağlıların kültür düzeyi düşük olduğu için,

12 <Meyendorff'tan daha 1813-1814 yıllarında Kokand Hanlığı'nda bulunan Nazarov "galça"dan söz etmiş ve bu kelimenin "dağlı Persler"i tanımlamak için kullanıldığını belirtmiştir. Nazarov, Rus ekibinin güzergahına bitişik bölgede yaşayan "dağlı Perslerin" karakteristik özelliklerinden, hayat tarzlarından da söz etmiştir (Bkz. Nazarov, *Zapiski*). Bu bilgilerin bilimsel öneminden ilk defa İvanov, *Kazaxi i Kokandskoye xanstvo* adlı makalesinde bahsetmiştir. – V.R.>

13 <Geiger, *Kleinere Dialekte*.>

ovalarda yaşayanlar tarafından biraz farklı anlamda kullanılmaktadır.[14] Farsça sözlüklerde *garçegî* kelimesi (garça'dan yapılmış isim) "ahmaklık, basiretsizlik"; '*galça*' sözcüğü ise 'serseri, daltaban' anlamında geçmektedir. Zeravşan'ın yukarı taraflarında oturan dağlıların (bildiğimiz kadarıyla diğer dağlık bölgelerde bizzat dağlılar dahi *galça* kelimesini bilmiyorlar) kendilerine bu ismin verilmesini arzu etmedikleri muhakkak. Rus araştırmacılardan S. D. Maslovsky'ye Zeravşan'da, galiba Pencikent'in arka tarafındaki Falgar'da "Biz galça değiliz; galçalar Yagnobdakiler, Matça'dakilerdir; orada ahmak Tacikler yaşar, ama biz galça değiliz" demişler.[15] Sanırım bazı dağlılarda Tacik kelimesiyle Müslüman olmayı veya İslam kültürünü benimsemeyi ilintileme meyli vardı. Nitekim Maslovsky "Darvaz, Şugnan, Roşan'ın doğu kesiminde "biz çoktan Tacik olduk"[16] dediklerini işitmiştir (ne yazık ki araştırmacımız galiba onlara daha önce ne olduklarını sormayı akıl edememiş.)

X. Yüzyıl sonlarında Türkistan'da hakimiyet nihai olarak tekrar Türklerin eline geçmişti. Fethedilen İran kökenli ahali için *tacik*'den başka kökeni tam bilinmeyen *tat* kelimesi de kullanılmaya başlandı. Bu kelimeyle yalnızca gayr-ı Türk haklar değil, yerleşik kültüre sahip insanlar da kastediliyordu. Yalnızca İranlılar değil, Uygurlara da "tat" deniliyordu. Günümüzde Türkmenler de Hivalı Özbekleri "tat" kabul ettikleri için kelimeyi bu anlamda kullanıyorlar. Halbuki "tat" kelimesi Mâverâ'da etnografik bir anlama sahiptir. Türkistan'da yerli İranlılar kendilerini asla *tat* olarak tanıtmazlardı, ama Türk hakimiyetinin etkisiyle kendilerini *tacik* olarak tanıtmaya başladılar. Sâmânîler döneminde Tacik kelimesinin bu şekilde kullanım örneklerine henüz rastlayamadık; ama XI. Yüzyılda İranlılar, Türk yöneticilerle konuşurken "biz, tacikler"[17] ifadesini kullanıyorlardı. Tarihçi Beyhakî, 1039'da Gazneli Sultan Mes'ud'la görüşen İranlı bir beyin bu ifadeyi kullandığını belirtmektedir (Sâmânîlerin Türk hassa birliklerinden doğan Gazneli hanedanının, Amu-derya'nın güneyinde yer alan bölgelerdeki Sâmânî mirasına konduğu bilinmektedir.)

XI. Yüzyıldan itibaren İran toprakları giderek Türklerin hakimiyetine geçti, ama bu arada dağlılar veya dağların himayesindeki bölgeler bağımsızlıklarını uzun süre muhafaza ettiler. İran kökenli hanedanlardan yalnızca bir tanesi bü-

---

14 <Örneğin Özbekistan'da meramını iyi anlatamayan, ne dediği anlaşılmayan, anlaşılmaz dilde konuşanlara 'galca' denmektedir. – A. B.>

15 Maslovsky, *Galça*, s. 3.

16 Aynı yerde.

17 <Beyhakî, Morley neşri, 746 (ما تازیکان)

yük devlet iddiasıyla ortaya atılmıştır ki, o da Afganistan'ın batı kesiminde dağlık Gur bölgesinden çıkan ve Amu-derya'nın kuzeyinde Surhan vadisi gibi bazı bölgeleri elinde tutan Gurîlerdir (XII-XIII. Yüzyıl).

Gur sultanları, İslam dünyasının doğu kesiminde hakimiyet için girdikleri mücadelede XIII. Yüzyıl başlarında Harezm'in Türk sultanları Harezmşahlar karşısında mağlup olmuşlardır. Zaten Harezm o sıralar yalnızca siyasi yönden Türk hakimiyetinde olduğu için Türk ülkesi değil, her ne kadar henüz XI. Yüzyılda Harezmce yazıp konuşsalar dahi, dil yönünden büyük oranda Türk ülkesiydi. Ne yazık ki Harezm diliyle ilgili yazılı yadigârlar ve belgeler günümüze kadar yetip gelmemiştir.[18]

Hanedanlar arasındaki çekişmelerin yanı sıra halklar arasında da ihtilaflar çıkmıştı. Harezmşah Celaleddin'in Moğollarla girdiği savaşlar sırasında onun Gurlu ve Türk beyleri arasındaki çatışmalardan söz edilmektedir. Türk beyinin uzlaşma teklifi Gurlular tarafından şu sözlerle reddedilmişti: "Biz Gurluyuz, sizlerse Türk; bir arada yaşayamayız!"[19] Harezmşahlardan birisi Mazanderan hâkimiyle ittifak anlaşması yaptığında, yanındakiler bunun sağlam bir dostluk olduğuna inanmamışlar ve şöyle demişlerdi: "Türklerle Tacikler arasındaki yol karanlıktır; felaketten kaçmak zordur; dostluk ve akrabalık her zaman nahoş şekilde sonlanmıştır." (Nitekim Mazanderan daha sonraları Harezmşahlar tarafından fethedilmişti). Harezmşah prenslerinden birisi taht kavgasını kaybedip Harezm'i terk etmek zorunda kaldığında, ona Mazanderan'a gitmemesi konusunda uyarıda bulunarak "Tacikler hiçbir zaman Türk'e güvenmezler" denilmişti.[20] Yine de Türkler Taciklerden vazgeçemiyorlardı. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'da "Tatsız Türk olmaz, börksüz baş olmaz" deyişi geçmektedir. Taciklerin göçebelerin hakimiyeti altındaki hayat şartları elbette bazen oldukça ağırdı. İran hükümdarı ve velinimeti Moğol Gazan-han'a övgüler dizen Reşidüddin'in kaydına göre han, Moğollara Tacikleri yağmalamakta aşırı gitmemeleri, öbür türlü bilâhare erzak temininde zorlanacaklarını söylemiştir. Onlar Taciklerin kadın

18 <Bir süre önce Harezm dilinin incelenmesi konusunda eserlerini Arapça yazan XIII. Yüzyıl Harezmli müellif Necmüddin Ebu'r-Raca el-Gazminî'nin eserlerinden faydalanılmıştı (Bkz. Volin, *Novıy istoçnik*). Günümüzde ise XIII. Yüzyıl sonu ile XIV. Yüzyıl başına ait Harezm kültürüne ait belgelerden – ki Toprak-kala sarayının kazılarında ele geçirilmiştir, - faydalanılmaktadır. Bkz. Tolstov, *Rabotı*, XAEE 1949-1953, s. 207-212. – B. S.>

19 <Cüveynî, Kazvini neşri, II, 193.>

20 "Zahirüddin Maraşi, 248, 253 vd.>

ve çocuklarını dövüyorlar, kadınlarının ve çocuklarının onların en değerli varlıklarını olduğunu hatırlamıyorlardı; halbuki Tacikler de "insan"dı.

Tacikler, İran üretimi, ticareti ve kültürünün temsilcileri olarak Türklere lazımdılar. Farsça, Türk yöneticiler zamanında da devlet ve edebiyat dili olarak kaldı. İranlı tacirler kendi ticaretlerini, alanlarını ve kolonizasyon faaliyetlerini daha da genişlettiler. XI. Yüzyıl Türk yazarları Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Balasagunî, artık Hint kökenli olduğu ispat edilen *sart* kelimesini 'tacir' anlamında kullanmışlardır. Büyük ihtimalle Türklerle iş yapan ilk tacirler Hintliydiler ve onların ticari başarısında Buddist dinî propagandasının başarılı olmasının rolü vardı. Muhtemeldir ki, Buddizmin sahneden çekilmesi tacirlerin üstlendiği rolün Hintlilerden İranlılara geçmesiyle bağlantılıydı. Tacikler, bu bağlamda selefleri Soğdlular gibi ticarette belli ölçüde başarılı olmuşlardı ve *sart* kelimesi Moğollar ve muhtemelen daha önce Doğu Türkleri tarafından aralarında devlet organizasyonu ve uygarlık konusunda tacirlerin de rol oynadığı tüm Orta Asyalı İranlılara *sart* adını vermişlerdi. *Sart* kelimesinin Moğolca şekilleri *sartaul* ve *sartaktay*'dı. Moğol destanındaki bahadır Sartaktay tiplemesi, mucizevi setler ve büğetlerin kurucusudur ki, buradan İranlıların yalnızca birer tacir değil, aynı zamanda maddi kültür, özellikle de sulama tekniklerini taşıyan insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan Müslüman Tacikler, selefleri Soğdiyanlar gibi kendi dinlerini yaymakla uğraşmıyorlardı; Moğol kabileleri arasında Hıristiyanlar vardı, ama - her ne kadar Müslümanlar ticaretin baş temsilcileri iseler de,- Müslüman yoktu. Göçebeler nazarında belli bir kültür tipine mensup olma işareti, milliyetçilik ve dil işaretinden daha önemliydi. Reşidüddin, Çingiz-han'ın Müslüman hükümdarlar arasında kendi isteğiyle ilk itaat arz eden Karluk Arslan-han'a -Karluklar Türk olmasına ve elbette Türkçe konuşmalarına rağmen, - Sartaktay yani Tacik dediğini yazmaktadır. Çingiz-han dönemine ait kitabelerde onun bir seferden Sartaulların ülkesine yani Harezmşah Muhammed ve oğlu Celaleddin'in yurduna döndüğünden söz edilmektedir. Bu sefer, 1246'da Moğolistan'da bulunan Fransisken rahip Plano Carpini'nin Moğolların "sartları" fethetmesinden bahsettiği sefer olsa gerektir. XIV. Yüzyıl layedrî Arap filologunun Moğol diliyle[21] ilgili bir eserinde *sartaul* kelimesinin karşılığı olarak "Müslüman" sözcüğü kullanılmış. Ancak, Moğolların Orta Asya ve İran'da kurdukları devletlerde, XIV. Yüzyıl sonunda Timur tarafından tek sancak al-

21 <Sözü edilen eserin yazarı Cemaleddin ibn Mühenna'dır (öl. Tarihi 1425). Onun Kitâb-ı tarcümân-ı farsî ve türkî ve mugulî adlı eserinin metin, çeviri ve analizi konusunda bkz. Melioransky, *Arab filolog*. – V. R.>

tında birleştirilen devlette *sart* ve *sartaul* Tacik kelimesinin sinonimi olarak kullanılmıştır. Timur'un torunları zamanında Türk dili ve edebiyatına karşın "sart" dili ve edebiyatından söz ediliyordu. Yani genel olarak "sart" sözcüğüyle Persler kastediliyordu. Şu yakınlarda A. N. Samoyloviç'in kaydına göre Babür'ün hatıratında (XVI. Yüzyıl başları) Sartlarla Tacikleri birbirinden ayırması kesinlikle yegâne örnektir. Mesela Babür Kabul bölgesini anlatırken şöyle diyor: "Kırlarda ve çorak arazilerde Türkler, aymaklar (karışık göçebeler) ve Araplar yaşarlar; şehirlerde ve bazı köylerde başka üç halkın, Sartlar, diğer bazı köylerde Tacikler, Afganların temsilcileri yaşamaktadır."[22] Babür'ün Sartlarla Tacikleri neye istinaden ayrı halklar olarak gördüğünün sebebi bilinmiyor. Sanırım Kabul civarında konuşulan diller sayılırken Sart ve Tacik dilinden değil, yalnızca Farsça'dan bahsedilmesi, muhtemelen Tacik ve Sartların ortak diline işaret etmektedir. Babür'ün eserinin diğer yerlerinde Taciklerden söz edilmez. Örneğin Fergana anlatılırken yalnızca Türklerden, dillerinden ve bir de Sartlardan ve dillerinden söz edilmektedir.

Türkistan'ın Özbekler tarafından fethedilmesinden (XVI. Yüzyıl dahil) sonra Farsçayı muhafaza eden ama aynı zamanda Türkçe de konuşan yerleşik halka "sart" adı verilmişti. Özellikle daha sonraları bariz bir şekilde Harezm'de "Özbek"lere de "Sart" denildi. XVII. Yüzyıl yazarı Ebu'l Gâzî ve daha yeni dönem yazarlarında da bu şekilde geçmektedir. Ebu'l Gâzî'nin yalnızca Harezm'den söz edildiği zaman istisnai olarak "sart" kelimesini kullanması dikkat çekicidir. Buna karşılık genel haliyle İranlılardan söz edildiğinde *Tacik* kelimesi kullanılmaktaydı. Ebu'l Gâzî "Tacik" kelimesiyle kendi dönemindeki Buhara ahalisini kastediyordu. XIX. Yüzyılda *sart* sözcüğünü çoğu kez Kokandlı tarihçiler ve üstelik de defaatle "Özbekler, Tacikler ve sartlar" şeklinde kullanıyorlardı. Dolayısıyla sartlar Taciklerden ayrıydılar, ama tarihçilerin kayıtlarından *sart* kelimesiyle istisnai olarak Türkleşmiş yerli ahalinin bir kısmının (Rus ve Batılı bilim adamları *sart* kelimesine bu anlamı yüklemeye gayret etmektedirler) kastedilip edilmediği anlaşılmıyor. Genellikle Fergana'da tüm ahaliden söz edilirken "Özbekler ve sartlar" ifadesi kullanılıyor, yani sartlar Taciklerden ziyade Özbekler-

---

22 <Metnin orijinali şöyle: "… şehirde ve bazı köylerde Sartlar, diğer bazı köylerde ve vilayetlerde (ولايتي) Paşay, Paraç, Tacik, Barak ve Afganlar yaşarlar." (*Babür-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 131a-b; İlminsky neşri, 161). Babür, ayrıca Kabul ve çevresinde konuşulan dillerle ilgili olarak on bir-on iki kadar dil sayar : "Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Hintçe, Afganca, Paşayca, Paraçca, Gerbce, Barakça ve Lamganca." (aynı yerde, Beveridge neşri, vrk. 131 b; İlminsky neşri, 161). – V. R.>

den bariz şekilde ayırt ediliyordu. Fergana'daki yaşantının en iyi tanıklarından müteveffa V. P. Nalivkin, burada *sart* denilenlerin genellikle Özbek ve Taciklerden ibaret olduğunu, ayrıca Fergana sınırları dahilinde sart-Özbeklerin nüfusça Taciklerden hayli kalabalık olduklarını belirtmektedir. Nalivkin, ayrıca "sartça" sözcüğüyle "Türkçe"yi kastediyordu. Zaman içinde Özbekler yerleşik düzene geçince, artık vaktiyle olduğu gibi sartlara Özbekler değil, Kazaklar karşı tavır takınmaya başlamışlardı. Son zamanlarda ise *sart* kelimesi, geçmişte ilk zamanlar böyle bir anlam içermemesine rağmen, yerlileri tahkir için kullanılmaktadır. Bu kelimeye tahkir anlamının yüklenmesinin sebebi, göçebelerin öteden beri çiftçi ve şehirlilere karşı kötü nazarla bakmasıdır. Türkler de Taciklere zaman zaman bu anlamda sözler sarf etmişlerdir, ama Tacik kelimesi günümüzde dahi ilk lengüistik anlamını muhafaza ettiğine göre, bu peşin hüküm dile daha az yansımıştır.

III

İranlı ahalinin oturduğu bölgelerden Moğol istilasının kenarından bile geçmediği yerlerden birisi Badahşan'dı. Daha önceleri Badahşan fetih hareketlerinden etkilenmişti ve Türkler buraya henüz İslamî dönemden önce gelmişlerdi. Günümüzde dahi Badahşan'da yaşayan Karluk Türkleri, Arap fetih tarihinde zaten geçmekteydiler. Karluk prensi, o zamanlar Badahşan'ı da içine alan Toharistan'ın en üst düzey yöneticisiydi. Bir süre daha sonra Badahşan ve Şugnan hâkimleri Türk unvanlarıyla anılıyordu. Fakat çok geçmeden ve Moğolların sahneye çıkmasından önce Badahşan Gurlular tarafından yönetiliyordu. Yine de Moğollar zamanında güya Badahşan'ın yalnızca Moğollar zamanında değil, daha öncesinde de hiçbir fâtihe boyun eğmediği ve 3000 yıldır (kronoloji bariz bir şekilde yanlış) Makedonyalı İskender'in torunları tarafından yönetildiği düşüncesi hakimdi.

Batılı bilim adamları bu rivayette güya İskender'in Bactria'nın dağlık bölgelerinde bulunduğu ve oranın mahalli prensesi Roksana ile evlendiği gibi tarihî bir olgu görme taraflısıdırlar; ama Moğol istilasından önce Orta Asya'daki mahalli İranlı yöneticilerin Sâsânîlerin torunları olmayı tercih ettiklerini görmüştük. Badahşan hükümdarlarının "Kral İskender ve Darius'un kızı"nın soyundan geldikleri rivayeti, ilk defa XIII. Yüzyılda Marko Polo'da geçmektedir. Daha sonraları, Amu-derya'nın yukarı akımı boyunca Vahan'dan Darvaz ve Karategin'e kadar uzanan bölgenin yanı sıra, İndus'un yukarı kolu (Çitral)a kadar uzanan bir

dizi bölgenin tamamının yöneticileri kendilerini İskender'in torunları olarak tanıttılar. Halbuki XI-XVI. Yüzyıla ait İslami kaynaklar yalnızca Badahşan prenslerini İskender'in soyundan gelen kişiler olarak görmektedirler. Rivayete göre İskender'in danışmanları, onun Badahşan'da bırakılan torunları için bir yönetmelik yazmışlar ve güya bu yönetmelik sayesinde komşularından kültürel özellikleriyle ayrılan Badahşan bağımsızlığını koruyabilmiş. Son Badahşan hâkimi Sultan Muhammed (XV. Yüzyıl) Fars edebiyatıyla uğraşmaya başlayıp, Farsça şiirler yazmaya başlayınca, bu, İskender tarafından konulan kuralların bozulması olarak değerlendirilmiş ve o günden sonra Badahşan Timur'un torunlarının hakimiyetine geçmiş. Özbeklerin istilası (XVI. Yüzyıl başları) Badahşan'da milli bir hareketin doğmasına yol açmıştır ki, Kala-i Zafer bu olayın hatırası olarak hâlâ Kökçe nehrinin sol sahilinde durmaktadır. Bu kale, eski Badahşan prensleri soyundan gelen ve isyanın ele başlarından olan Mübarek-şah Muzaffer tarafından yenilenmişti (halbuki burada daha önce başka adla bir kale zaten vardı). Mübarek-şah Özbekleri geri atmayı başarmış, ama daha sonra rakibi Zübeyr Ragi'yle girdiği bir çatışmada hayatını kaybetmiştir. Milli direniş liderleri arasındaki çekişmeler Timurîlerin işine yaramış; onlardan Mirza-han, Zübeyr'i saf dışı bırakıp Şah Raziuddin'in kumandasındaki İsmailileri karşı bir zafer kazanmıştır.

Buhara hanı Abdullah'ın Badahşan'ı fethetmesinden önce bölgenin hakimiyeti 1584 yılına kadar Timurîlerde kalmış; bu tarihten itibaren Amu-derya'nın güneyinde yer alan tüm Özbek şehirlerinin Afganlar tarafından fethine kadar buralar Özbeklerin elinde bulunmuştur. Özbek hanlığının XVIII. Yüzyıl sonunda yıkılmasından sonra, Badahşan, bölgenin bugünkü baş şehri Feyzabad'ın kurucusu Yar-bek'in temelini attığı mir (emîr)ler hanedanı tarafından yönetilmiştir. Bu Özbek prensleri de[23] kendilerini Makedonyalı İskender'in torunları olarak görmüşlerdir. İşkaşim ve Vahan da Badahşanlıların hakimiyeti altındaydı ve bu yüzden o döneme "Özbek devri" denirdi. Ulaşımı zor yerlerden Darvaz ve Karategin, muhtemelen Özbeklerin hakimiyet alanı dahilinde değildi. Tarihçi Mahmud b. Veli, Huttelan bölgesindeki Kala-i Hum'un (Kala-i Humb, Darvaz'ın baş şehri) ancak 1047/637-38'de ilk defa Özbeklerin hakimiyetine

23 <Badahşanlılar tarafından 1068/1657-58'de emîr olarak gönderilen Yar-bek, Katagan Özbeklerinin hakimiyetine karşı mücadele etmiş; muhtemelen onun torunları ve Badahşan'ı daha sonra yönetenlerin çoğu da Belh ve Buhara'nın Özbek hakimlerinin hakimiyetini şeklen tanımışlardı. (Yar-bek için bkz. *Târih-i Badahşan*, vrk. 2a-5b. – V. R.>

girdiğini ve Özbeklerin başında Oyrat boyundan Bakı-atalık'ın bulunduğunu; Şah-Garib'in öldürülüp kellesinin Buhara'ya gönderildiğini ve muhtemelen yerine küçük yaştan beri Özbek sarayında (Belh'de) yaşayan kardeşi Şah-Kırgız'ın nasbedildiğini anlatmaktadır. S. D. Maslovsky'nin XIX. Yüzyıl sonunda dinlediği bir hikaye belki de bu olayın yankısıydı. Ona anlatıldığına göre Kala-i Humb bu adı "XVI. Yüzyılda Darvaz'ın Emîr Abdulla-han'ın naibi Kırgız-han tarafından yönetildiği günlerde" almış.[24] Türkistan'daki rivayetler tüm önemli olayları Timur ve Abdulla-han dönemine atfetmeye meyyal olduğundan, olayların kronolojik sıralamasının net olmaması son derece tabiidir. Yine aynı kaynakta 1045 Recebinde (11 Aralık 1635-9 Ocak 1636 yani Karategin'e ulaşmanın imkansız olduğu kış ayları) Karategin üzerinden Hisar'a kâfir kabul edilen 12000 Kırgız (Kara-Kırgız) ailesinin geldiği, bunların başında bulunan on iki beyin bir sonraki ayın başında Belh'te Özbek hanı tarafından kabul edildikleri anlatılmaktadır. Daha yakın döneme ait bir rivayette ise Karategin'in ilk başlarda Kara-Kırgızlara ait olduğu ve ancak yakın bir zamanda Tacikler tarafından işgal edildiği hikaye edilmektedir. Bu olay, vaktiyle Türklere ait olan hakimiyetin tekrar İranlıların eline geçişinin nadir örneklerindendir. Her ne kadar Karategin "Raşt" adıyla X. Yüzyılda bir Müslüman şehri ise de, henüz 1820'de Buhara'da Meyendorff'a kötü insanlar olmasalar bile burasının kâfirlerin şehri olduğu söylenmişti ve Meyendorff'un kaydına göre bu şüpheli kâfirlerin yaşadıkları yer Kala-i Hum'du. Halbuki hem Darvaz hem de onun güneydoğusundaki bölgelerde yaşayan ahali çoktan beri Müslümandı.

Batı Avrupalı ve Rus seyyahlarında XIX. Yüzyıldaki Tacik prensliğinin tarihiyle ilgili pek çok malumat vardır. Her zaman olduğu gibi ve özellikle kronoloji konusunda bu bilgilerde birçok tezat mevcuttur. Bu bilgilerin bir araya getirilip tenkit süzgecinden geçirilmesi gerekirdi, ama bugüne kadar böyle bir çalışma yapılmış değil.[25] Amu-derya'nın yukarı akımlarındaki bölgelerde hemen hemen okur-yazar kimse olmadığı ve yaşadıkları bölgenin geçmişini bilen çok az insan yaşadığı için, seyyahların anlattıklarını yerli halkın hikayeleriyle karşılaştırmak daha da zordur. 1912 sonlarında Farsça olarak Şugnanlı Seyid Haydar-Şa tarafından kaleme alınan ve A. A. Semyenov[26] tarafından Rusça'ya çevrilen Şugnan tarihiyle ilgili araştırma bir istisna teşkil etmektedir. Çevirmenin koyduğu dipnotlarda da seyyahların anlattıkları ve özellikle Rus resmi bel-

24 Maslovsky, *Gal'ça*, s. 12.

25 <Günümüzde Karategin'in tarihiyle ilgili olarak bkz. Kislyakov, *Oçerki*, - V. R.>

26 <Bkz. Semyenov, *İstoriya Şugnana*.>

gelerinden alınan değerli bilgiler mevcut. Keza Burhaneddin-han Kuşkekî'nin "Katagan[27] ve Badahşan'a Seyahat" adlı Farsça bir eseri var.[28] Eser, Emîr Emanulla zamanında harbiye nazırı Muhammed Nadir-han'ın seyahati dolayısıyla son yıllarda Afganistan'da tamamlanmış. Eserde coğrafi bilgilerin yanı sıra, tarihi tedkikat, özellikle de genel bir kısa tarih (s. 12-18), Badahşan tarihi (162-173), Şugnan tarihi (336-348) ve Darvaz tarihi (356-365) yer almaktadır. Tetkikat oldukça sathî ve genellikle insicamsız. Bu eseri inceleme imkanını İ. İ. Zarubin'e borçluyum.

Detaylar üzerinde durmadan ve isimler ve tarihlerle ilgili kayıtlar arasındaki tezatlara dalmadan, önemli olayları karşılaştırmakla yetineceğim. Tacik prensliği Badahşan Özbeklerine itaat etmekle ne iç savaştan kurtulabildi, ne de Badahşan'a boyun bükmeyen, Badahşan'ı, onun doğusundaki bölgeyi ve keza güneydeki Çitral ve kuzeydeki Kulab'ı geçici olarak zaptedip 1820-30 yılları arasında Kunduz vilayetinin hakimi olan Murad-bek'e bağlanmayan Darvaz'la savaştan kaçınabildi. Murad-bek'in dağlık bölgelerdeki fetih hareketleri başarılı değildi. Örneğin sefer yazın düzenlenmişse de, Şugnan'da bir defada çığ yüzünden yüz adamını kaybetmişti. Seyyah Wood'un (1837-1838) anlattığına göre Darvaz şahının iyi bir ordusu, an azından daha zayıf komşularının ordularıyla kıyaslandığında güçlü bir ordusu vardı.[29] Wood, Karategin'le ilgili olarak (o da yalnızca duyduklarına istinaden; çünkü Avrupalı olarak oraya ilk defa Ruslar, üstelik de yalnızca 1878'de gitmişlerdi) bu şehrin Kokand'la Kunduz'a bağlanma konusunda tereddüt geçirdiğini belirtmektedir.[30] Kokand hanı Madalı'nın (1822-1842) Karategin'i zaptettiği bilinmektedir. Aynı sıralarda Kokand valisi Muhammed-Şerif-atalık da Darvaz'ı ele geçirmiş; Darvaz hakimi Sultan-Mahmud-han Fergana'ya götürülürken yolda ölmüş ve Şahımerdan'a gömülmüştü. 1842'den sonra Kokand Hanlığı'nda kendini gösteren kargaşa sırasında muhtemelen Darvaz ve Karategin bağımsızlıklarına kavuşmuş, gerçi Kokand hanları Karategin'i geri istemeyi ihmal etmemişlerse de, 1870'de hem Darvaz hem de Karategin Buharalılar tarafından fethedilmişti. Semyenov'un kaydına göre Darvaz'ın İskender soyundan gelen son prensi Sirac-han esaret günle-

---

27 Katagan – XVIII. Yüzyıldan itibaren Kunduz'a bağlı bir Özbek boyunun adıdır.

28 <Eserin Rusça çevirisi 1926'da yayınlanmıştı: Kuşkeki, *Kattagan i Badaxşan*. Badahşan tarihiyle ilgili olarak günümüzde *Ta'rih-i Badaxşan* (izahat ve dizinle birlikte yapılan çevirisi A. N. Bollıryev tarafından yayınlanmıştır, 1959). – V. R.>

29 <Wood, *Journey*, s. 249.>

30 <Aynı yerde.>

rinde Buhara'da ölmüştü. Kardeşi Mahmud-han ise Afgan emîri Abdurrahman'ın (1880-1901) baş danışmadı idi. Darvaz'daki "yerli halkın ve bazı Buharalı memurların" Semyenov'a anlattıkları böyle. Burhaneddin'e göre ise "Şah-Mahmud" Dervaz'ın hâkimi idi; Abdurrahman henüz Semerkand'da bulunduğu sırada (1869-1879) onunla temas halindeydi ve bu ilişki Darvaz'ın Buharalılar tarafından fethinden önce ve sonra da devam etmişti. Bu yüzdendir ki Abdurrahman tahta çıktıktan sonra Şah-Mahmud ve kardeşi Şah-Efdal'ı Darvaz'dan kovulmalarını müteakiben yaşadıkları Margelan'dan Merv'e çağırmış, fakat birkaç yıl sonra ikisi de burada ölmüştü. Semyenov, Kala-i Hum'da İskender'in torunlarından Darvaz hakimliği yapmış kişilerin birkaç parçaya bölünmüş taş tahtını görmüştür. Maslovsky, söylendiğine göre Makedonyalı İskender'in silah arkadaşlarının granitten oydukları bir kazanın bugün dahi muhafaza edildiğinden söz etmektedir. Yerlilerin anlattığına göre Kala-i Hum veya Kala-i Humb (kazan kalesi) adı da bu kazandan gelmekte imiş.[31]

Karategin'in kaderi daha da tartışmalı görünüyor. Karategin bir süre Kokandlıların elinde kalmıştı ve bu yüzden Kokand hanlarının Pamir ve Kaşgarya'daki eski topraklarını da talep eden Rus yönetimi, Karategin'i de kendi sınırları içinde gösterebilirdi, ama bunu yapmadı. Skobelev, 1876 Ağustosunda Fergana'nın Rusya'ya ilhakından sonra, Buhara'ya bağımlı olmayan Karategin beyiyle bir sınır anlaşması imzaladı.

Amu-derya'nın daha güneyinde Tacik ve Özbeklerin yaşadıkları bölgeler yavaş yavaş Afganlıların hakimiyetini kabul etti. 1850'de Afgan emîri Dost-Muhammed zamanında başlayan bu süreç, yaklaşık kırk sene sonra 1880 yılı sonlarında tamamlandı. Mahalli yöneticiler birkaç kez Afganlara itaat ettilerse de, uygun şartlar doğunca tekrar isyan bayrağı açtılar. Afganlar bazen Rus fetih hareketlerinin etkisiyle hakimiyetlerini pekiştirmek için bir takım tedbirler alıyorlardı. 1882 yazında Şugnan'da tabip ve botanik uzmanı Regel'in öldürülmesi üzerine Emîr Abdurrahman, şehir hakimi Yusuf Ali-han'la anlaşmayı başaran Gülzar-han'ı gönderdi. (Bu Yusuf Ali-han 1871'de de gözükmektedir; kardeşi Şah-Amir-bek, İsmailî mezhebine meylinden dolayı babası Abdurrahim'in Şugnan'daki mirasından mahrum kalmış, 1860'da bir süre Vahan'ı yönetmişti.) Gülzar-han, Yusuf Ali-han'ı Badahşan'a gelmeye razı etmiş, fakat orada onu ve Roşan hakimi oğlu (ki Yusuf-Ali de babasının sağlığındayken Roşan valisi idi) Kubad'ı tutuklayarak Kabul'a göndermişti. Bu şartlarda İngiliz Yate'in 1886'da

31 <Maslovsky, *Gal'ça*, s. 12.>

o sıralar Roşan'ın meşrû emîrin hakimiyetinde kaldığı şeklindeki kaydının doğru olduğunu sanmam. Son isyan 1888 yılında olmuş; Emîr Abdurrahman'ın amcazâdesi ve aynı zamanda Afganistan Türkistan'ı genel valisi İshak isyan etmiş, Afgan ordusu Şugnan'da bir temizlik yapınca Rusya'ya kaçmış, bunun üzerine Şugnan'ın sabık hanlarının torunu Muhammed-Ekber-han Hisar'dan buraya gelmişti. Çünkü Afganlar İshak'ın mağlubiyetinden sonra Şugnan ve diğer şehirlere geri dönmüşlerdi. M. S. Andreyev'in kaydına göre 1889-1891 yılları arasında Afganlar Zebak, Vahan ve İşkaşim'i kendilerine bağlamışlardır. 1895'de Pamir'in sınır kabul edilmesinden sonra Tacikler siyasi bağımsızlıklarını fiilen kaybettiler ve toprakları Rusya, Afganistan ve Buhara Hanlığı arasında paylaşıldı. Sınırın bu şekilde belirlenmesi Tacikler için hiç de hayırlı olmadı. Çünkü ekonomik yönden daimi ilişki içinde bulundukları Badahşan batıda Kulab'dan doğuda Şugnan'dan siyasi olarak ayrılmıştı.

Tacikçe, Türkistan'daki üç Özbek hanlığından yalnızca Buhara Hanlığı'nda Hiva'ya nispetle daha fazla devlet ve kültür dili olarak kalmıştır. Kokand Hanlığı her iki konuda da orta bir yol takip etti. Hiva Hanlığı'na kıyasla Buhara'da Tacik unsuru öyle güçlüydü ki, Hivalı tarihçi Buhara'da hakim unsur ve özellikle orduda ağırlıklı kesimin Özbek olmasına rağmen, Buhara ordusunu Tacik ordusu diye adlandırmaktaydı. Tacikçe yalnızca Buhara Hanlığı'nda devlet dili olarak kalmamış, 1920'de Buhara Cumhuriyeti kurulduğunda da ağırlığını korumuştur.

Özbekler yerleşik düzene geçtikçe Tacikleri ve Tacikçeyi dağlara daha fazla itmeye başladılar … Rus işgali Tacikleri göçebe Türklerin saldırısından kurtardı. Örneğin Çırçık'ın yukarı taraflarındaki Piskon (Pskem) [Pskent] köyü Taşkent'in Ruslar tarafından zapt edildiği günlerde Kara-Kırgızlar tarafından takriben 1865'de son defa yağmalanmıştı. Rus hakimiyetinde bu tür yağma hareketleri mümkün değildi. Diğer yandan düzenin sağlanması ve yolların ıslahı sonucunda büyük kesimin anlaşma dili olan Özbekçe, tüm ahalinin ortak dili olmaya başladı. Belirttiğimiz gibi, fetih sırasında Çırçık'ın yukarı akımındaki dağlık köylerde kimse Türkçe anlamıyordu. Türkistan'a yaptığım seyahat sırasında bir defa bana Buhara'da "Türki nemidânem (Türkçe bilmiyorum) sözünü işitmek nasip olmuştu. Ord. Prof. Radloff, 1868'de Semerkand sokaklarında neredeyse istisna sayılabilecek bir Fars lehçesi dinlemiş. Benim zamanımda (örneğin 1904'de) Farsça'dan çok Türkçe konuşuluyordu. Türkçe,

Farsça'dan daha kolay bir dildir. Ruslar yanlarında Tatar ve Kırgız[32] tercümanlar getirdikleri için Rus yöneticilerle Türkçe anlaşabiliyorlardı … 1920'de Türkistan Cumhuriyeti'nin anayasası hazırlanırken "yerli milli halklar olarak" yalnızca Kırgızlar [Kazaklar], Özbekler ve Türkmenler tanınmış, bölgenin en eski halkı Tacikler unutulmuştu…

Tacikler

(İslam Ansiklopedisi'nden)

Daha eski şekli *tizik* veya *ticik* (Kaşgarlı'da, I, 324, *Tecik*) olan Tacik kelimesi, başlangıçta "Arap" (bilâhare bu anlamın yalnızca *tazi* şekli muhafaza edilmiştir) daha sonraları ise "Türk"ün karşıtı olarak "İranlı" anlamında bir halk adıdır. Bu kelime Arap Tay kabilesinin adından gelmektedir. Arap kabileleri arasında Taylar İranlıların en yakın komşularıydılar. Bu yüzdendir ki sözü edilen kabilelerin adı tüm Arap halkı için kullanılmaya başlanmıştı. "Henüz II. Yüzyıl başlarında Saraken'in yanı sıra Urfalı bir kabile tüm bedevilerin temsilcileri gibi görüldü" (Cureton, *Spicilegium Syriacum*, s. 16 vd.; Nöldeke, ZDMG, Bd XLIX, s. 173). "Arap" anlamındaki *tacik* kelimesi Pehlevicede *tiçik*, Ermenicede *taçik* (krş. Horn, Neupersische Schriftsprache, s. 187) ve Çincede *daşi* şeklindedir. Göründüğü kadarıyla Orta Asya'da da İranlı ahali Müslüman fatihlere *tacik* diyordu. O dönemin anlayışına göre İslam'ı kabul eden her İranlı Arap olmuş oluyordu (krş. Tabari, II, 1508, $_{13}$). Böylece sözcük Türklere 'İslam kültürünün yayıldığı topraklardan gelen kişi, Müslüman' anlamıyla geldi. Müslüman Türklerin önde gelenlerinin büyük çoğunluğu İranlı olduğu için de *tecik* kelimesi Türkçe'de 'İranlı' anlamında bir halk adı haline geldi. Kaşgarlı Mahmud, (I, 324) tecik kelimesini 'pers' (el-fârisî) ile ifade etmektedir. Yine aynı döneme ait olan *Kutadgu Bilik*'de de (Radloff neşri, özellikle 8, $_{1}$) "tecikler" Persler olarak Araplardan ayrılmaktadır. (krş. Radloff, *Slovar,* III, 1096). Türk hakimiyetine muhalif olan İranlılar da o sıralar kendilerini artık *tâzîk* olarak adlandırıyorlardı. (Örneğin Beyhaki, Morley neşri, s. 746, yukarıya bkz.). Çoğu kez Türklerle Tacikler arasındaki bir adavetten özellikle söz edilmektedir; öyle ki Türklerle Tacikler arasında dostluk ve hatta akrabalık ilişkileri dahi her zaman kötü bir şekilde sonlanıyordu ve bu yüzden Tacikler Türklere hiçbir zaman güvenemezlerdi. (Zahirüddin Maraşi, 248, 253 vd.) Tacik kelimesinin *sart* kelimesiyle olan ilişkisi konusunda bkz.

32 <Yani Kazak.>

<Bartold, *Sartlar*,). Bu iki kelime ilk kullanılmaya başladığında İranlı tacir halk anlamıyla ortaya çıkmıştır. Sart kelimesi Türkçe'de ilk önceleri 'tacir' anlamında sıfat isim olarak kullanılmış, daha sonraları özellikle ticaretle meşgul olan İran halkının adı haline gelmiştir. *Tacik* (*tezik*) halkının adı ise aksine daha sonraları, en azından İdil Tatarları arasında 'tacir' anlamında kullanılmıştır. 1552'de Kazan'ın Ruslar tarafından fethiyle ilgili birincil kaynaklardan birine göre (Knaz Kurbsky'nin raporu), tezik kelimesi 'tacir' anlamı ifade etmesine rağmen, Kazan kalesinin çevresi "tezik hendeğiyle" ("tezik" veya "teşik" hendeği) ile çevriliydi. (Krş. Karamzin, *İstoriya gosudartstva Rossiyskog*o, t. VIII, s. 110; Zarinsky, *Oçerki drevney Kazani*, s. 8).

Günümüzde gerçek Perslerin aksine Doğu İranlılara bazen Tacik denilmektedir. Taciklerin yaşadıkları toprakların batı sınırı olarak Astrabad ile Yezd arasındaki hat gösterilmektedir. Türkistan'da, özellikle de Özbek hakimiyeti döneminde, Tacikler vadilerden dağlık bölgelere itilmişlerdi. Ruslar, "Tacik" kelimesiyle hem Türkistan'daki tüm İranlı halkları, özellikle de Tacikçe konuşan "Tacikleri", hem de Penc nehrinin dağlık kesimi boyunca (bkz. Barthold, *Amu-Darya*, s. …..) ve Zeravşan'ın yukarı akımında yaşayan ve Taciklerle dil yönünden bağlantısı bulunanları kastetmektedirler. Bu noktadan hareketle 1924'de başkenti Düşambe (Kafirgiran'ın yukarı akımında) olan Tacikistan Muhtar Cumhuriyeti kurulmuştu. O yıl yapılan nüfus sayımına göre Tacikler 871 532 kişiydi. Ahalinin bizzat kendisi ise *tacik* kelimesini farklı şekilde kullanmaktadır. Şugnan ve Roşan gibi bazı dağlık bölge ahalisi kendilerini Tacik, ama Darvaz'da yaşayan ve *tacikî* konuşan komşularını "Farsça konuşan" anlamında *pârsî gûy* diye adlandırmaktadırlar. Buna karşılık Zeravşan'ın yukarı akımında yaşayan ve Farsçanın farklı bir lehçesini kullanan insanlar kendilerini Tacik olarak takdim ederken, *Yagnob* vadisinde kendi özel lehçesiyle konuşan insanlara *galça* denilmektedir ki, zaten bu halk kendi lehçesi *yagnobi*'yi Tacikçeden farklı görmektedir.

Tacik halkının adının aslen *tac* kelimesinden geldiği şeklinde vaktiyle ileri sürülen görüşe gelince (bkz. Justi, *Geschichte Irans*, s. 402), hem lengüistik hem de tarihi açıdan kesinlikle mesnetsiz bir görüştür.

Kaynakça: Khanikoff, *Mémoire sur l'ethnographie*; Şişov, *Tadjiki*; Bartold, *Tadjiki*; M. Andreyev, *Po etnografii tadjikov*. <Keza bkz. Gafurov, *İstoriya; İstoriya tadjikskogo naroda; Narodı Sredney Azii,* I, s. 528-628. – V. R.>

KIRGIZLAR*

I
En Eski Bilgiler

Kırgızlar,[1] Orta Asya'nın en eski halklarından biridir. Bildiğimiz kadarıyla günümüzde Orta Asya'da yaşayan halklar arasında tarih sahnesinde adı bu kadar erken yer alan başka bir halk yoktur.

Orta Asya'nın doğu kesiminin Moğol istilasından önceki kaderiyle ilgili bilgilerimizin neredeyse tamamı, şehir adlarının ve diğer özel isimlerin, şahıs ve coğrafi yer adlarının tabii olarak Çince hiyeroglif çeviriyazım sistemiyle gösterildiği resmi Çin kaynaklarından alınmıştır. Rus bilim adamları Çin yıllıklarını Rusça'ya çevirirken modern Çince'nin Pekin lehçesinin ses özelliklerini, Avrupalılar da Mandarin lehçesini tercih etmişlerdir. Bazı Sinologlar ise lengüistik verilere dayanarak şu veya bu hiyeroglifin mevcut yadigârın ait olduğu dönemde nasıl telaffuz edilmesi gerektiğini tespite çalışmışlar ve bu bağlamda bazen Çinlilerin sözünü ettikleri halkların etnik kökeniyle ilgili meseleler de çözülmüştür. Elinizdeki bu çalışmada Batı Avrupalı Sinologlardan en çok Hirth'in "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" (1899) adlı makalesine, E. Chavannes'in "Documents

---

* Külliyat, II, I/473-543.

1 <L. Ligeti ve diğer bilim adamları, tıpkı *oguz* etnik adının muhtemelen *ok* (og) 'boy, kabile' köküne çoğul eki – (*y*)*z* eki getirilerek oluşturulması gibi *Kırgız* isminin kökeninin açıklamasını da kırk kelimesine (ı)z çoğul ekinin getirilmesiyle oluştuğu şeklinde yapmaktadırlar. (Bkz. Ebu'l Gazi, *Rodoslovnaya turkmen*, Kononov neşri, 84, dn. 31; keza: Abramzon, *K semantike*). Bu izah, 92 Özbek kabilesi sayılırken Kırgızları sayı anlamı ifade eden *ming, yüz, kırk* ve *on* gibi boy-kabile adları arasında gösteren Orta Asya yazılı geleneğiyle de örtüşmektedir. (Bkz. Avaz-Muhammed, vrk. 266b.) Kırgız adının *az, as, us* gibi etnik veya coğrafik terimlerle ilişkisi konusunda daha aşağıya bakınız… - V. R.>

sur le Tou-kiue (Turcs) occidentaux" (1903)[2] ve M. De Groot'un "Die Hunnen der vorchristlichen Zeit" (1921)[3] adlı eserlerine atıflar yapılacaktır.

Orta Asya halklarıyla ilgili Çince bilgiler (X. Yüzyıla kadar olanlar) rahip Yakinf (Biçurin) tarafından "*Sobranie svedeniy o narodax, obitavşix v Redney Azii v drevniye vremena*" (1851) adlı eserde toplanmıştır. V. P. Vasilyev'in "*İstoriya v drevnosti vostoçnoy çasti Sredney Azii ot X do XIII veka*" (1857) adlı eseri ise bu çalışmanın devamı olarak düşünülmelidir.

Çin resmi tarihçiliğinin ilk yapıtı, Çin'de tarihin babası sayılan ve eserini M. Ö. 99'da tamamlayan Sih-ma Ch'ien'in "Shih-chi" (Tarih Notları) adlı eseridir. O dönemde Çinlilerin kuzeyli komşuları Orta Asya tarihinin bilinen ilk büyük göçebe imparatorluğunu kuran Hunlar (Hiung-nular)dı. Bizzat Çinliler genel olarak Hunları Türk kökenli halklardan saymışlardır. Her ne kadar günümüzde Prof. Pelliot gibi Orta Asya'yla ilgili Çin kaynakları konusunda uzman bir kişi, Hunların Moğol asıllı olduğu şeklindeki ilk görüşe dönme meylinde ise de, son zamanlara kadar, Avrupalı bilim adamlarının çoğu da Hunları Türk kabul ettiler.[4] Sih-ma Ch'ien'in kaydına göre Hunlar kuzeyde Gegun[5] (de Groot'un çeviriyazımına göre Kik-kun) hükümdarlığını muhtemelen M. Ö. 201'de hakimiyet altına almışlardı. Çinliler gibi Avrupalı bilim adamları da, Kırgız sözcüğünü yazmak için kullanılan diğer çeviriyazımlara yakın görmektedirler ki, bu durumda M. Ö. 201 yılındaki olaylarla ilgili bilgiyi Kırgızlar hakkındaki ilk bilgiler olarak kabul etmek gerekir. Bu çeviriyazım başka türlü açıklanmaya da

---

2 Benim ZVORAO, t. XV, s. 162-185'de tenkidime bkz. <Chavannes'ın bu eseri "Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri" adı altında Selenge yayınları arasında neşredilmiştir. Ayrıca Barthold zamanında henüz yayınlanmamış olan Liu Mau-tsai'nin Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri adlı eseri de yine Selenge yayınları tarafından neşredilmiştir. – *A. B.*>

3 Benim "Annalı", t. II, s. 261-267'de tenkidime bkz. <Bu eser de "Asya Hunları" adı altında yine Selenge yayınları arasında yayınlacaktır. – *A. B.*>

4 Hunlarla ilgili teoriler konusunda krş. İnostrantsiev, *Xunny*. <Bartold'un bu çalışması yayınlandıktan sonra Hunlarla ilgili bir dizi araştırma neşredilmişti. Örneğin, Mc Govern, *The early empires* (bkz. Bernştam'ın tenkidi, VDİ, 1940, no. 3-4) ve Berştam, *Oçerk istorii gunnov* (bu kitapla ilgili tenkit için bkz. Borisov, Vİ, 1952, no. 11; Kızlasov – Merpert, VDİ, 1952, no 1; Udaltsova, *Protiv idealizatsii*). Daha sonra Orta Asya Hunlarıyla ilgili olarak çıkan kitaplar arasında ise şunlar sayılabilir: Gumilev, *Hunnu* (eserle ilgili tenkit: K. Vasilyev, VDİ, 1961, no. 2; Duman, "Narodı Azii i Afriki", 1862, no 3; Vorovyev, "Narodı Azii i Afriki", 1962, no 3); Ma Chang-shou, *Beydi yü syunnu*. – V. S.>

5 <Bugünkü çeviriyazımı: Chien-chün>

çalışılmıştır. Gördüğümüz gibi daha sonraları ilk hecede Kien[6] şeklinden "Kem" nehrinin, ikincisinde ise Orhon nehrinin adını gördükleri için Çinlilerin Yenisey ile Orhon arasındaki bölgeyi bu şekilde adlandırdıkları tahmin edilmektedir. Gerçekten de Türk halkları öteden beri Yenisey'e "Kem"[7] demişlerdir. Ama Çinliler bu kelimeyi Kırgız adının ilk kısmında kullandıkları hiyerogliften farklı bir hiyeroglifle göstermişlerdir. Kelimenin ikinci kısmı gerçekten de bilahare Orhon nehrinin adını gösteren hiyeroglifle yazılmıştır ki, buradan Çinlilerin Kırgız halkının adında sondaki nazal sesi duydukları sonucu çıkarılabilir. Pelliot'un görüşüne göre burada Moğolca tekil *kırkun* sözcüğü mevcuttur. Büyük ihtimalle Çinliler Kırgızlar hakkında komşuları Hunlar vasıtasıyla bilgi sahibi oldukları için Pelliot bu halkın Mongoloid olduğu düşüncesine kapılmıştır.

M.Ö. 201'de vukû bulan olayla ilgili kayıtta Kırgızların bölgesi ve yaşadıkları yerler hakkında herhangi bir bilgi mevcut değil. Ama Kırgızlarla birlikte ve muhtemelen komşuları olan halktan Ting-ling diye söz edilmektedir ki, "Yenisey Ostyakları"nın ataları olarak kabul edilirler. Buradan hareketle Kırgızların o sıralar ve daha sonraları Yenisey boylarında yaşadıkları teklif edilebilir.

Biraz daha sonraları, her ne kadar "Eski Han Sülalesi Tarihi"nde (M.Ö. 206-M.S. 25) çok az coğrafi veri var ise de, eserin M. S. 92'de ölen yazarı Pan Ku'nun M. Ö. I. Yüzyılın ikinci yarısına ait olaylarla ilgili kaydında Kırgızların adı Kien-kun[8] (Chavannes'te *Kien koen*, M. de Groot'ta *Kin-k'un*) şeklinde geçmektedir. Hun hükümdar ailesinden birisi, batıya, yazarın değişik yerlerde Hunların batılı komşu ve düşmanları olarak söz ettiği Usunların[9] topraklarına sınırdaş olan bir ülkeye gelmişti. Yazar, Usunların ülkesini oldukça net bir şekilde tarif etmektedir ki, buna göre ülkenin merkezi Issık-göl'ün güneyindeydi ve batısında Fergana, doğusunda Ebi-nor'un şark kesimi ve batısında Shih-ho şehri yer almaktaydı. Hunların kendilerine yaklaştığını haber alan Usunlar 8000 kişilik bir orduyla onları karşıladılar; fakat bu birlik Usun topraklarında değil, doğuya doğru daha uzak bir yerde Hunlar tarafından mağlup edilmişti. Hunlar, Usunları mağlup ettikten sonra kuzeyde Uge [Wu-chie][10] halkının üzerine yürüdüler; oradan batıda Kien-kunları tepeleyip, müteakiben kuzeyde Ting-linglere

6 <Bugüngü çeviyazımı: Chien>
7 <Bu isimle ilgili olarak bkz. Hambis, *Notes sur Käm*. – V. R.>
8 <Chien-chun>.
9 <Usunlar konusunda bkz. s. vd.>
10 <Uygurlar adlı eserin yazarı TUrgen Almas, bu "Wu-chie" kelimesini "Oğuz" olarak çözmektedir. – *A. B.*>

karşı bir sefer düzenlediler. Bu üç hükümdarlığı itaat altına alan Hunlar, Usunlara karşı sık sık ordu sevk ettiler ve daima muzaffer oldular. Bir süre Kien-kunların ülkesinde yaşayan Hun yabgusu, daha sonra batılı komşuları Usunlar ve sınırları kuzeybatıda Fergana'ya kadar uzanan Kangülerle[11] (Chavannes'te *K'ang-kiu*, M. De Groot'ta *K'ang-ki*) bir anlaşma yaptı. Hunlar, Kangülerin kendi ülkelerine geçme teklifini kabul etmiş, fakat yolda ağır bir darbe yemiş (ki yalnızca 3000 savaşçı kurtulabilmişti), yine de güçlü bir devlet kurarak Usunlara karşı önemli zaferler kazanmışlardı. Bu kırallık M. Ö. 36'de Çinlilerin batıya gönderdikleri bir ordu tarafından ortadan kaldırılmış ve devletin kurucusu olan Hun yabgusu da infaz edilmişti.

Kien-kunların ülkesine gelince, onun batı yönünde Hunların (Orhon veya Tola nehri sahilindeki) başkentinden 7000 li (bir li, 1/3 verst), kuzey yönünde Çe-şi[12] veya Ku-su[13] yani günümüzde Turfan şehrinin bulunduğu Çin Türkistan'ının doğu kesimine 5000 li mesafedeydi. Daha sonraları Müslüman coğrafyacılarının da kuzeyde Kırgızların ülkesinden Turfan'a yakın bir yerden Yenisey'e giden yoldan bahsettiklerini göreceğiz. Eğer Çinlilerin verdikleri mesafeler gerçeğe yakınsa, o takdirde Kırgızlar yalnızca Yenisey boylarında değil, daha güneyde şimdiki Kırgız-nor'un (nor veya nur, Moğolca göl anlamındadır) bulunduğu yerlerde de yaşıyorlardı. Bildiğim kadarıyla gölün bu adı ne zaman ve niçin aldığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değil. Her halükârda, olayların seyri, Kien-kunların ülkesinin Usunların doğusunda yer aldığını ve Hunların Kien-kunların topraklarından Kangü'lerin ülkesine geçmeleri hikayesinde Usunlardan söz edilmemesinin tesadüfi bir yanlışlıktan kaynaklandığını göstermektedir. Elbette ki bu geçiş sırasında Hunların uğradıkları kayıpların sebebi Usunlardı. Pan Ku'nun bu dalgınlığı III. Yüzyılda Wei hanedanı (220-264) tarihinin yazarı Yü Hüan'ı da yanıltmıştır.[14] Yü Huan, Kien-kunların ülkesini Kangülerin ülkesine yakın, onların kuzeybatısında bir yere yerleştirmekte; Ting-linglerin ülkesini ise Kangülerin kuzeyine koymaktadır ki, böylece Kangülerin ülkesini diğer iki "hükümdarlık" arasında göstermekle bariz bir şekilde kendi kendisiyle ters düşmektedir. Bu yanlışlık M. De Groot'u da yanılgıya düşürmüştür.

11 <Şimdiki çeviriyazımı Chang-chü>.
12 <Şimdiki çeviriyazımı: Ch'e-shi>.
13 <Şimdiki çeviriyazımı: Chu-shi>.
14 <Bartold'un burada hangi yazarı kastettiği belli değil. B. İ. Pankratov'un belirttiği gibi "Üç Hanedan Tarihi" Han tarihinin doğrudan yazarı olan Ch'eng Shou tarafından derlenip gözden geçirilmiş, aralarında Pei hanedanının (220-264) yer aldığı diğer iki hanedanın tarihi ise özel bir komisyon tarafından kaleme alınmıştı. Yü Huan adı ise bu eserlerin yazarları arasında geçmemektedir. – V. R.>

Kien-kunların ve diğer kuzey devletlerinin başına Hunların hizmetine giren üst düzey Çinli memurların getirildiğinden de söz edilmektedir; ama bildiğimiz kadarıyla bu bilgiler kaynakların kesin şahitliğine dayanmamaktadır. M.Ö. II. Yüzyılda göçebe kökenli üst düzey bir yönetici olan Wei Liu Hunların safına geçmişti. Ama bu kişi, Çin'de eğitim görmüş, Çin devletinin hizmetindeyken Hunlara elçi olarak gönderilmişti. XI. Yüzyılda kaleme alınan Han Hanedanı Tarihi'nde (Han hanedanı: 618-907) Wei Liu'nun Ting-linglerin yöneticisi olarak tayin edildiğini belirtilmektedir; ama Eski Han Tarihi'nde bu konuda açık bir bilgi mevcut değil. M.Ö. 99'da Hunlarla uzun süre savaştıktan sonra mağlup olan Çinli general Li Ling, onların safına geçerek hizmetlerine girmiş; daha sonra 74 yılında Hun topraklarında ölmüş, arkasından da oğlu üst düzey Hun yöneticileri arasında yer almıştır. Yakinf'in çevirisinde bu hususla ilgili notta "Li Ling Hunlar arasında kaldı ve bilahare torunlarının da yaklaşık Çingis-han dönemine kadar hükümranlık ettikleri Hagas (T'ang hanedanı döneminde Kırgız sözcüğünün çeviriyazımı) topraklarını yönetti" denilmektedir.[15] T'ang hanedanı tarihinde Li Ling'in torununun 840'da Uygur Hakanlığını yıkan ve 847'de ölen Kırgız hakanı olduğu belirtilmektedir. T'ang hanedanı da aynı Li sülalesine mensup olduğu için, 841'deki müzakereler esnasında Kırgız kağanı Çin'deki yönetici hanedanın akrabası olarak kabul edilmiş; adının imparatorluk şeceresine dahil edilmesi istenmiş, fakat daha sonra "Hagas'ın T'ang hanedanıyla eşit sayılamayacak kadar küçük bir sülale olduğu" düşüncesiyle bundan vazgeçilmişti.[16]

Milattan sonraki ilk beş asır boyunca Kırgızlar hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yok. Miladi I. Yüzyıl sonlarında Hun devletinin yıkılıp yerini Çinlilerin Siyenbi dedikleri bir halka bırakmasının Kırgızların yaşantısını nasıl etkilediği konusunda da kesin bir malumat mevcut değil. (Siyenbiler bugüne kadar genel olarak Tungus kökenli sayılmışlardı; Prof. Pelliot Leningrad'da sunduğu bir bildiride Siyenbi diliyle ilgili Çince bir sözlüğe dayanarak onlardan Türk diye söz etmiştir, ama bu sözlüğün basılmış bir nüshasını bulamadım). Yalnızca V. Yüzyıla ait "Küçük Han Tarihi"nde (25-220) Siyenbi hanı Tanşihay'ın[17] (öl. 181) "kuzeyde Ting-lingleri durdurduğu, batıda Usunları mağlup ettiği ve Hunlara

15 <Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 51.>
16 Age., 461.
17 <Tan Shih-huai>

ait tüm toprakları ele geçirdiği" belirtilmektedir.[18] Ting-linglerle savaş ibaresi bizi Tanşihay'ın onların güneyli komşuları Kırgızların topraklarını ele geçirdiğini var saymaya zorlamaktadır. Aynı tarihte Ting-lingler bazen daha ziyade güney komşularını görmeyi umduğumuz yerde zikredilmektedir. Wu-huan halkı Çinlilerce "doğulu barbarlar" (Tung hu) olarak görülüyorlardı ve göründüğü kadarıyla hiçbir zaman Gobi çölünün kuzeyinde bir yerlerde Hunların doğulu komşuları değildi. O sıralarda Çinliler Wu-huanların suçluları sürgün ettikleri bu çölün Ting-linglerin güneybatısında ve Usunların kuzeydoğusunda yer aldığını belirtmektedirler. Ayrıca II. Yüzyıl başlarında Çinlilerin oluşturdukları askeri birliklerin bünyesinde Ting-linglerin yanı sıra Wu-huanların da bulunduğu söylenmektedir.

II. Yüzyıldan sonra Ting-linglerden söz edilmemektedir, ama VI. Yüzyılda göçebe Türk-Oğuz İmparatorluğu'nun kurulmasına kadar geçen zaman zarfında Kırgızlardan da bahsedilmemektedir.

II
VI-IX. Yüzyıllar Aarasında Kırgızlar

618-907 yılları arasında hüküm süren T'ang hanedanı tarihinde (*T'ang-shu*), daha erken Çin tarih kaynaklarına nispetle Kırgızlar hakkında kıyas kabul etmeyecek ölçüde detaylı bilgiler bulmaktayız. Coğrafi açıdan Kırgızların nerede yaşadıkları, hangi yolların ülkelerini komşu devletlere bağladığı ilk defa net olarak gösterilmekte, yine ilk defa Kırgız halkının fiziki görünümü ve dili hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bu bilgiler, yine o dönemde yazmaya başlayan Arap coğrafyacıların verdikleri bilgilerle de tamamlanabilir. En nihayet, özellikle o sıralar Türklerin hakimiyetindeki Moğolistan'da Orhon nehri sahilinde dikilen tarihî kitabelerde birkaç kez Kırgızlardan söz ediliyor olması bilhassa önemlidir.

Kırgızların ülkesine giden yollara gelince, Çinliler Selenge'den "Kara dağ" veya Tanman dağına kadar uzanan bir yoldan söz etmektedirler. F.Hirth, burada Sayan dağlarının kastedildiği ve aynı dağların Orhon kitabelerinde Kengü-

18 <Krş. Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 169: "… kuzeyde Ting-lingleri durdurdu, doğuda Fu-yü'yü dağıttı, batıda Usunları yendi ve daha önce doğudan batıya 14 000 li uzunluğundaki Hun topraklarını tüm dağları, nehirleri ve tuzlu gölleriyle birlikte ele geçirdi.">

Tarman veya Kengü-Tarban adıyla zikredildiği görüşündedir. Kitabelere göre bu dağlar Türk topraklarının en batı sınırıydı ve üstelik bu dağlardan Kögmen dağlarının arkasında yaşayan Kırgızların itaat altına alınışından bahseden kısımdan hemen sonra söz edilmektedir. F. Hirth, Kögmen kelimesini başka bir Çin kaynağında (VIII. Yüzyıl) Kui (Chüi)-man şeklinde bulmuştur. Ona göre Ku-man ve Tanman Türkçe Kögmen ve Kengü-Tarman aynı şeydir ki, pek inandırıcı gözükmüyor. Kögmen dağlarının Kırgızların yaşadıkları bölgenin güneydoğu, Kengü-Tarman'ın ise batı sınırını oluşturduğu akla daha yatkın görünüyor. Her ne kadar T'ang-shu'da Kırgız topraklarının güneyde Tan-man'a dayandığı belirtiliyorsa da, muhtemelen birincisiyle kastedilen Sayan sıradağları, ikincisi ile kastedilense Altay dağlarıdır. Kögmen dağları üzerinden Kırgızlara giden yol, Müslüman coğrafyacılarda günümüzde Turfan bölgesinden güneye giden yol olarak gösterilmektedir. Bu bölge ile Kögmen dağları arasında ayrıca Kemiz-art ve Manbek-Lu dağları da vardı; Kögmen dağlarındaki geçit aşıldıktan sonra yedi gün daha yol alınarak Kırgız kağanının otağına ulaşılıyordu.[19] Müslüman coğrafyacılar Kırgızların ülkesinden akıp giden nehirden söz etmiyorlar; halbuki Çin kaynaklarında bu nehir Kien yani Kem (Yenisey) olarak geçmektedir.

T'ang-shu'ya göre Kırgızlar "Ting-ling"lerle karışmışlardır ve dış görünüş itibariyle o sıralar onların Çinlilerin Boma ('benekli atlar', bu isim halkın atlarının böyle bir renkte olduğu izlenimi vermektedir) dedikleri halka benziyorlardı. Bomalar (Chavannes'de *Routa-ta*) Türklerin (Oğuzların) hemen kuzeyinde yaşıyorlardı. Kırgızlardan daha sonra da bahsedilmesinden onların Kırgızlarla sürekli savaşmış olduğunu var saymak gerekir; Bomaların toprakları sürekli karla kaplıydı ve kuzeyde denize kadar uzanıyordu. Onların fiziki görünümleriyle ilgili bilgi yoksa da, Kırgızların dış görünümlerinden bahsedilirken "sarı saçlı, kızıl çehreli ve mavi gözlü" diye söz edilmektedir.[20] Bu dış görünüş tasviri, eserini XI. Yüzyılda yazan ve naklettiklerini muhtemelen VIII. Yüzyıl yazarı İbni Mukaffa'ya dayandıran İranlı yazar Gardizî'nin bugünkü Kırgızlar için çizdiği Kırgız tipine çok az benzerlik arz etmektedir. İbni Mukaffa ise aynı fiziki özelliklerle Kırgızları Slavyanların akrabası olarak görmüştü. Çinliler Kırgız dilinin Bomaların dilinden farklı olduğunu belirterek bazı Kırgızca sözcüklerin (örneğin ay) çevirisini vermektedirler ki, bu dahi Kırgızların o zamanlar Türkçenin

19 <Eski Kırgızların topraklarıyla onlara sınırdaş olan bölgelerle ilgili tarihi-coğrafya bilgileri, ayrıca geçmişteki Yenisey Kırgızlarının meseleleri şu eserde ele alınmıştır: Kiselyev, *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*. – V. R.>

20 <Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 443.>

bir lehçesiyle konuştuklarını göstermektedir. Müslüman yazarlar da Kırgızları dil yönünden Türklerden sayarlar.

Tüm bunlardan muhtemelen Kırgızların Türkleşmiş Yenisey Ostyakları oldukları ve eski dillerini muhafaza eden eldaşlarıyla savaştıkları sonucu çıkarılabilir. Yenisey Ostyaklarında muhafaza edilen bir rivayete göre "yukarıdan" yani güneyden güçlü Kilik[21] halkının kendilerine saldırdığı anlatılmaktadır; ama elbette bu rivayet çok daha sonraları için geçerlidir.

Bomalar siyasi bir birlik oluşturamamışlardı ve her topluluğun başında birbiriyle bağlantısı olmayan kendi reisleri bulunuyordu; halbuki Kırgızların başında Çin kaynaklarında ajo[22] unvanıyla zikredilen bir han vardı. Çin kaynaklarının dışında ne Türkçe ne de başka dildeki kaynaklarda böyle bir unvan geçmiyor. Prof. N. N. Kozmin, bunu 1701 yılına ait bir Rus belgesinde geçen "Ezer (Ezerler bir Kırgız boyudur) hâkimi Ojo" (daha aşağıda Ajo ve Oca) ifadesini gördüğünü hatırlatmaktadır. 1700 yılına ait bir belgede ise "Botiajo" şeklinde bir isim geçmektedir ki, ismin sonundaki *ajo* yukarıdaki unvanı çağrıştırmaktadır.

Çin ve bazı Batı (özellikle Bizans) kaynaklarından ilk defa VI. Yüzyılda kendini Türk olarak takdim eden bir halkın ortaya çıktığını öğreniyoruz. Bu halkın başında Çinlilerin Tumın ve Şedemi dedikleri iki kardeş vardı. Bu iki kardeş tüm bozkırı ve Çin sınırından Bizans ve İran sınırlarına kadar uzanan bazı uygar ülkeleri hakimiyet altına almayı başarmışlardı. Tumın doğuda kalmış, Şedemi batı tarafına gitmiş, ondan sonra da torunları batı bölgelerini yönetmiştir. Tumın 553'de öldü; Çin kaynaklarında Şedemi'nin ne zaman öldüğü belirtilmez. Chavannes, Şedemi'nin Bizans kaynaklarında geçen ve 576'da ölen Dilzibul veya Silzibul olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

Orhon kitabeleri Bumın (Bumen diye de okunabilir) ve İstemi adları taşıyan ilk Türk kağanlarından kısaca bahsetmekte; onların itaat altına aldığı halklar arasında Kırgızların da adı geçmektedir. Çin kaynakları yalnızca Kırgızların batı Türk kağanı Dulu'ya bağlı olduklarından söz etmektedir, ama onun kökeni tam olarak tespit edilememiştir. Chavannes, onun Şedemi (İstemi)nin beşinci kuşaktan torunu olduğunu düşünmektedir. Dulu, birkaç başarısızlık ve hezimetten sonra 653'de öldü; onun en güçlü olduğu dönem, Bomaları ve burada Kırgızlar dediğimiz Gegu (Chavannes'de Kie-Kou)ları itaat altına aldığı 638

21 Anuçin, *Oçerk şamanstva*, s. 4.

22 <Şimdiki çeviriyazımla aje; daha aşağıya bkz.>

yılıydı. Dolayısıyla Türkler yalnızca Kırgızları değil, onların kuzeyli komşularını da belli bir süre hakimiyet altına almışlardı. Kırgızların kuzey sınırının nereden geçtiği ve Türkçenin o sınırla birlikte nerelere kadar yayıldığı net olarak gösterilmiyor. Bu sorunun cevabını T'ang-shu'da geçen şu cümle vermektedir: ".. (Yenisey havzasındaki) tüm nehirler kuzeydoğu yönüne akar; Hagas'ı (galip ihtimalle T'ang döneminde Kırgız kelimesinin çeviriyazımıdır) geçerek birleşir ve kuzeye dökülürler."[23] Bu sözler değişik şekillerde yorumlanabilir. Eğer kastedilen Angara'nın Yeniseysk yakınlarındaki mansabının daha aşağı tarafındaki Yenisey menderesi ise, o takdirde Kırgız topraklarının sınırı takriben şimdiki Türk halklarının (devrimden sonra Hakas denilen "Sibirya Tatarları") Samoyed ve Tunguslarla olan etnografik sınırıyla hemhuduttu. Yenisey Ostyaklarının toprakları günümüzde oldukça kuzeyden başlamaktadır, ama Antsıferova köyünde onların vaktiyle çok daha güneyde yaşadıklarına işaret eden hatıralar muhafaza edilmiştir. Eğer kastedilen Kan nehri mansabının daha aşağısındaki Yenisey menderesi ise (ki verilen tanımlamaya daha uygun düşmektedir), o takdirde Kırgızların (ve dolayısıyla Türkçenin yayılma alanının) kuzey sınırı çok daha güneyde idi.

Çinliler bir de "önceleri Hagas devleti Seyanto hanedanına bağlıydı ve onlar orada hakimiyeti sağlamak için bir gelifa bulundururlardı" demektedirler.[24] *Sılifa* şeklinde de yazılan *gelifa*, Orhon kitabelerinde geçen *elteber*'e tekabül etmektedir. Kitabelerde halk siyasi yönetim açısından iki gruba ayrılmaktadır. Biri, *elteberlik budun* yani elteber tarafından yönetilen halk ve diğeri ise *kaganlık budun* yani doğrudan kağana bağlı olanlardır. Elteber unvanı kağan unvanının dûnunda idi ve bağımsız siyasi hayatı olmayan küçük halk öbeklerinin yöneticilerine verilirdi. Seyantoların başında bulunan hanedan, yönetici Türk hanedanları arasında yer almaktaydı. Çinliler "Seyantoların Se ve Yanto adlı iki boydan oluştuğunu" belirtmektedirler.[25] Bu isimleri Türkçe *sir* ve *tarduş* sözcüklerinin çeviriyazımı olarak açıklama teşebbüsü olmuştu. *Sir* sözcüğü sadece bir kitabede ve o da *Türk sir budun* şeklinde geçmektedir, ama onun özel bir isim mi yoksa bir cins isim mi olduğunu metne bakarak tespit mümkün gözükmüyor. Tarduş'a gelince, Türk halkının iki ana kolundan birinin adı olarak çok sık karşımıza çıkmaktadır, ama kitabelerde *sir tartuş* terkibi yok ve dolayısıyla Hirth'in bu ibareyi *se-yanto* şeklinde yorumlaması şüpheli görünmektedir.

23 <Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 354.>
24 Age., I, 448.
25 Age., I, 426.

Thomsen'in Orhon kitabeleri hakkında kaleme aldığı daha yeni tarihli bir çalışmada (ki bilindiği gibi kitabelerin okuma anahtarının mucidi de odur) Hirth'in bu görüşü reddedilmiştir.

T'ang-shu'nun Seyantolarla ilgili bölümünde Kırgızlardan bahsedilmez. Metnin daha sonraki kısımlarından Seyantoların Doğu Moğolistan'da yükselişinin, hem güçlenen Batı Türk kağanı Dulu'nun hem de Kırgızların aynı anda ve aynı sıralarda doğu ve batıdan iki Türk-Oğuz kolunun saldırısına maruz kaldığı döneme denk geldiği hükmü çıkartılabilir. Seyantolar, ilk defa VII. Yüzyılda, belli bir süre fetihler gerçekleştiren Batı Türk kağanı Çulo'nun mağlup olmasıyla birlikte tarih sahnesinde ön plana çıktılar. 611 yılında Çulo-kağan Çin'e gitmeye mecbur kalmıştı. Seyantolar da bu sırada diğer bir Türk halkıyla, Kırgızların güneydoğu komşuları olan ve Selenge'den batıya doğru uzanan toprakları işgal eden Uygurlarla birlikte hareket ediyorlardı. Fakat daha sonra araları açıldı ve Seyanto hanı Domi, Uygur hanı Tumidu ile girdiği bir çarpışmada öldü. Ne var ki, bu olaydan bir süre önce, Batı Türk kağanı Şeguy güçlenince, Seyanto beyleri kağanlık iddiasından vazgeçmişlerdi. Bu hak iddiası, daha sonra, ilk başlarda Doğu Türk hakanı Hie-li'ye (620-630) itaat arz eden, fakat onun hezimetiyle birlikte Doğu Moğolistan'da birinci adam durumuna yükselen ve 645'e kadar bölgeyi yöneten İnan tarafından yenilenmişti. Muhtemelen Seyantoların en güçlü olduğu dönem bu yıllardı ve onların Kırgızları itaat altına almaları da bu dönemde gerçekleşmiş olmalıdır. Bununla birlikte İnan'ın ölümünden sonra yerine geçen halefi de birkaç yıl sonra Uygurlarla girdiği bir çatışma sırasında öldürüldü. Göstermelik olarak Çin'in hakimiyetini kabul eden, ama kendi topraklarında kağan unvanını kullanan Uygur hanı Tumidu da 648 yılında öz yeğeni Üge tarafından öldürülmüştü. Gerek Üge ve gerekse halefleri fazla etkili değillerdi ve artık Kırgızlar kendi başlarına hareket edebiliyorlardı. Tumidu'nun öldürüldüğü 648 yılında, İnan'ın öldürülmesinden üç yıl sonra ve Batı Türk kağanı Dulu'nun gücünün zevalini müteakiben, Kırgızlar Çin'e ilk elçilerini göndermişlerdi.

O sıralar Çin gücünün zirvesindeydi. Daha önce Türk İmparatorluğu'nun doğu ve batı kesimine ait olan tüm topraklar onun hakimiyetine girmişti. Kırgızların toprakları da görünüşte Çin İmparatorluğu'nun sınırları dahilindeydi ve üstelik onların vaktiyle kullandıkları Çince Kien-kun adı tekrar diriltilmişti. Daha önce bozkırın hakimi olanlar, hemen her yerde yine önceki gibi han ve bey olarak kalmışlardı; ama şimdi Çin'in valileri durumundaydılar ve Çin me-

mur unvanları almışlardı. Ayrıca bunların hepsi (Shan-si eyaletinde şimdiki Datung-fu şehrine yakın olan ve günümüzde de Kuzey Çin'in en stratejik noktalarından birisi sayılan) Yen-jan şehrinde kâin Çin genel valisine bağlıydılar. Kırgızların ülkesinde ise Çin sarayına bizzat gelen sılifa Şibokuy Açan genel vali olarak atanmıştı. Kırgızların Çin'le olan ilişkileri, ülkeleri Uygurlar tarafından fethedildiği 758 yılına kadar devam etti. Kırgızlar Çin sarayına 650-683 tarihleri arasında iki defa, 705-711 arasında bir defa ve 713-755 arasında dört defa elçi göndermişlerdi. Yine de Çin kaynakları onların VII. Yüzyıl sonları ile VIII. Yüzyıl başlarında vukû bulan olaylara ne ölçüde iştirak ettikleri konusunda hiçbir bilgi vermemektedir. Bu konuyla ilgili yegane bilgiyi Moğolistan'da ortaya çıkarılan o döneme ait Türk kitabelerinde bulabiliyoruz.

Kitabelerde ağırlıklı olarak Türklerin 680'de Çin boyunduruğundan kurtulup Doğu Türk Hakanlığı'nı yeniden kurmalarıyla ilişkili olaylar anlatılmaktadır. Bu kağanlardan Çin kaynaklarında Moço (692-93/ öl. 716) adıyla zikredilen bu kişi, kısa zamanda hakimiyet alanını batının uzak noktalarına kadar yaymayı başarmış; gerek kendisi ve gerekse hakanlığın yeniden kuruluşunda rol oynayan kardeşi ve selefi (Çin kaynaklarında Gudulu adıyla geçmektedir), yalnızca Çinlilerle değil, yeni kağanlara karşı bazen kendi aralarında bazen Çin'le dahi işbirliği yapan Türk kağan ve beyleriyle de savaşmışlardı. Kitabelerde adı İlteres (Thomsen'in okuyuşu: Elteriş)- kağan olarak geçen Gudulu'nun düşmanları arasında Kırgızlar da zikredilmektedir; ama Kırgızlarla ve genel olarak batı halklarıyla yapılan savaş o sıralar fazla bir önem arz etmiyordu. İlteres veya Moço (kitabelerden birinde Kapağan-kağan unvanıyla geçmektedir) Kırgız beyi Bars-beg'in kağan olarak tanınmasını kabul etti ve hatta İlteres'in kızı hatun olarak verildi. İlteres ve haleflerinin baş danışmanı Tonyukuk adına dikilen kitabe, İlteres-kağan'ın yalnızca kuzey, doğu ve güney (Çin) koalisyonlarıyla savaştığından söz etmektedir. Düşmanlar arasında en önemlisi başka bir Oğuz kolunun başında bulunan kuzey hanı Baz-kağan'dı; halbuki Moço zamanında Kırgız hanı Bars-beg'le yapılan savaş daha fazla önem kazanmıştı. Türk geleneklerine göre hakanların ve bahadırların mezarlarına kendileri tarafından öldürülen düşmanların heykelleri konulurdu. Örneğin İlteres-kağan'ın mezarında ilk sırada Baz-kağan'ın, Moço veya Kapağan-han'ın mezarında ise Kırgız hanının[26] heykeli konulmuştu.

26 <Müsveddedeki Bars-beg'in üzeri çizilmiş. – A. N. B.>

Tonyukuk kitabesi, Doğu Türklerine karşı üç "kağan"ın koalisyon oluşturduğundan söz etmektedir: Çin, Batı Türk kağanı (o sırada Batı Türklerinin başında Türgeşler vardı) ve Kırgız kağanı. Demek ki bu defa koalisyona Çinlilerden başka yalnızca batı halkları katılmışlardı. Tonyukuk, (önce) Kırgızlara saldırılmasına karar verdi. Anlaşıldığı kadarıyla savaş kışın (710/11 yılı) olmuştur. Kitabede savaştan ve Kırgızlara karşı kazanılan zaferden birkaç kelimeyle bahsedilmekte; ama Kögmen yani Sayan sıradağlarındaki geçit aşılırken çekilen zorluklar üzerinde daha detaylı durulmaktadır. Bu dağları aşmak için tek bir geçit vardı ve o da o sırada karlarla kaplıydı. Tonyukuk, Az halkına (daha aşağıya bkz.) mensup bir kişiden Anı nehri boyunca bir atın ancak güçlükle ilerleyebileceği daha dar bir yol olduğunu öğrenmişti. Tonyukuk bu yoldan gitmeye karar verdi; ordu Ak-Termel denilen yerde toplandı ve oradan sonra yoluna karlar arasında yaya olarak devam etti. Önce yukarı tırmanan savaşçılar, sonra atları arkalarında çekerek ve ağaçlara tutunarak (muhtemelen kazıklara) nehir boyunca ilerlediler. Öncü birlik karlar arasında yol açıyor, arkasından ordu ilerliyordu. Ibar (?) geçidi böyle aşılmıştı. Daha sonra on gün daha aynı zorluklara göğüs gerilerek yol alınmış; kalın karlar arasında bazıları aşağı yuvarlanmış; rehberin yanlış yol gösterdiği anlaşılınca hemen öldürülmüştü. Anı nehrine ulaştıktan sonra savaşçılar atlara binmiş ve hızlı bir şekilde Kırgızların topraklarına girerek, düşmanı gaflet halinde bastırmayı başarmışlardı.

Diğer bir kitabeye göre savaş Songa (veya Sunga) dağlarında geçmiş; Türkler, Kırgız kağanını öldürüp, devletini fethetmişlerdir. Moço'nun diğer fetihleri gibi bu fetih de kısa süre sonra boşa gidecekti. Çünkü 731'de İlteres-kağan'ın oğlu ve o sırada devleti yöneten Bilge-kağan'ın (Çin kaynaklarında Mogilyan) kardeşi Prens Kül-tegin [Köl-tigin]in yuğ merasimine gelenler arasında Kırgız kağanının elçisi Tarduş-Inançu-çur da (çur, çok sık rastlanan Türkçe bir unvandır) vardı.

Türk ordusunun Kırgızlara karşı düzenlediği seferle ilgili hikayeyi açmak için elbette Sayan sıradağları üzerinden geçen geçitlerini iyi tanımak gerekir. Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Yenisey boyunca yukarı doğru seyrüseferin son bulduğu Oznaçennaya köyünden Usinskoye köyüne kadar asfalt yol yapılmıştı. Bu yol, muhtemelen G. A. Potanin'in 1870'de geçtiği yolla bitişiyor olmalıydı. Potanin, devlet sınırı kabul edilen Hatın-Arka[27] geçidinden sonra 18 Eylülde güçlü bir fırtınaya tutularak İcim nehri vadisine gelmiş, ora-

27 <2. baskıda – "Hatın-arpa>.

dan Yenisey'in sağ kolu üzerindeki Us vadisine ulaşmıştı.[28] Oznaçennaya köyü Us ağzının aşağı kısmındadır ve köyle Us ağzı arasındaki nokta nehir seyrüseferi için en tehlikeli yerlerdendir. Potanin, Usinskoye köyünden Minusinsk'e kadar "sarp Sayan sıradağları boyunca uzanan" "ancak hafif yüklü atlarla ve yalnızca yazın üç ay müddetle kullanılabilen" üç yoldan bahsetmektedir.[29] Us nehrinden Yenisey'e uzanan bir kış yolu vardır ve muhtemelen Türkler onu kullanmışlardı.[30] Bu durumda "Anı" Yenisey'dir. Böyle bir ismin kullanıldığı başka örnekler bilmiyoruz. Türk ve Tatar yazarların bu kelimeyi Türkçe Yeni Çay şeklinde izah etme teşebbüslerine rağmen, "Yenisey" sözcüğü Tungusça Yonesi (büyük nehir) dir ve başka herhangi bir Türk halkı tarafından kullanılmamıştır.

Kırgızların topraklarının güneybatı yönünde o sıralar Batı Türklerinin başında bulunan müttefikleri Türgeşlerin topraklarıyla hemhudut olup olmadığı kitabelerden anlaşılmıyor; ama Tonyukuk, Türgeşlerin üzerine yürümeden önce ordusuyla Kırgız toprakları üzerinden Sayan sıradağlarının güney tarafına ulaşmıştı. Kırgızlarla birlikte birkaç kez de Az halkının adı geçmektedir. Bir yerde Azlar Türgeşlerle birlikte zikredilmektedir ki, muhtemelen Kırgızların güneybatısında Sayan ile Altay dağları arasında yaşıyorlardı.[31] Kırgızlarla birlikte bir de Çik halkından söz edilmektedir. Türkler, Kırgızların üzerine yürümeden önce 709'da bunlara karşı bir sefer düzenlemişlerdir. Çik adından, Sayan sıradağları üzerinde geçit aşılırken değil, Kem nehrini geçerken söz edilmektedir ki, bu durumda muhtemelen Çikler bu sıradağların güneyinde, Yenisey'in kollarını oluşturan çayların aktığı yerlerde yaşıyorlardı. Kırgızların doğusunda ve Uygurların kuzeyinde, küçük Kosogöl'ün güney sahilinde, Çin kaynaklarına göre, Dubolar yaşıyordu ki, günümüzde de Samoyedlere[32] Tuba diyorlar.

28 Potanin, *Oçerki*, vıp, I, 374.

29 Aynı yerde.

30 <G. Y. Grumm-Grjimaylo'ya göre Tonyukuk'un izlediği yol daha batıda, Şabindab geçidi üzerinden geçmektedir. Bkz. Grjimaylo, İGGO, LXVI, vıp. I, 181. – V. R.>

31 <Ayrıca Gardizî'de ve tahminen *Hudûd el-Âlem*'de (bkz. Minorsky çev., 302) muhtemelen İli ve Çu nehri vadisinde yaşayan Azlardan söz edilmektedir (bunların Türgeşlerin bir kolu mu, yoksa sözü edilen halk aynı Azlar mı belli değil). Yenisey, Altay ve Tanrı Dağları'nın ortaçağ toponomi ve etnonomikasında as ve az adı (ve hatta us) Kırgızlarla bağlantılı olarak geçmektedir. Örneğin *Bedayi et-tevarih* (XVII. Yüzyıl) adlı eserde (ruk. İNA V 2304) vrk. 255a'da Kırgızlardan *as* diye söz edilmektedir. Altaylarda kabile adı olarak *tört as* muhafaza edilmiştir. Kırgız kelimesinin (keza Hakas'ın) ikinci kısmının aslı *as* veya *az* (yahut *us*, daha aşağıya bkz.) etnik veya coğrafi adıyla bağlantılıdır. – V. R.>

32 Son etnografya çalışmalarında Tubaların Samoyedler yerine kullanılmasına rastlanılmamıştır; krş. *Narodı Sibiri*, V. R.>.

Şimdilerde ise Samoyed kabileleri bu kadar uzağa gidememektedir. Çin kaynakları o dönemde de Duboları ve müttefikleri Milige ve Eçileri (bu boyların Dubolarla bağlantısı o kadar sıkıydı ki, bu yüzden Duboların üç kola ayrıldıkları söylenmektedir) Türklere mensup halklar olarak göstermektedir. Belki de o sıralar Samoyed kabileleri Türkleşmişti. Kızaklar üzerinde kaydıkları için onlara "tahta atlı Türkler" (Çince *muma tu-kiu*) diyorlardı. Kien-hai gölü (Biçurin'e göre Baykal) sahillerinde Kırgızlarla birlikte Tahan ve Gui halkları yaşıyorlardı ve üstelik Tahan, Gui'lerin kuzeyindeydi. Kırgız devletinin sınırları doğuda Orhon kitabelerinde Kurıkan adıyla geçen Guliganların topraklarına kadar yayılmıştı. Biçurin'in çeviri ve yorumuna göre Kurıkanlar Baykal'ın kuzeyinden Buz Denizi'ne, Chavannes'in çevirisine göre ise çölün kuzeyinden Baykal'ın güneyine kadar uzanan topraklarla yaşıyorlardı. Her halükârda Kırgızların toprakları Baykal'a kadar uzanan geniş bir sahayı kaplıyordu ve dolayısıyla onlar en güçlü oldukları dönemde de Türk-Oğuzlarla boy ölçüşecek durumdaydılar. Kanaatimde İlteres-kağan'ın kızını Kırgız hanıyla evlendirmesi istisnai bir durumdu ve en azından Çin kaynaklarına göre Türk kağanları kızlarını genellikle Kırgız beyleriyle evlendiriyorlardı.

Kırgızların durumu Doğu Moğolistan'da iktidarın Türk-Oğuzlardan Uygurlara geçmesinden sonra daha da kötüleşmişti. 734'de ölen Bilge-kağan adına dikilen kitabe, Türk hükümdar ailesinin iktidarının uzun yıllar devam edeceğini düşündüğünü, Uygurlara kitabelerde ancak bir defa bahsedecek kadar önem verildiğini göstermektedir. Halbuki Bilge-kağan'ın ölümünden on bir yıl sonra, 745 senesinde Doğu Moğolistan'daki Türk-Oğuz hakimiyeti son bulacak ve iktidar Uygurlara geçecekti.

T'ang-shu'da Kırgızların 758'de Uygurların hakimiyeti altına girdikleri belirtilmektedir, ama eserin Uygurlardan bahseden bölümünde bu olaydan söz edilmemektedir. 758 yılında Uygurların başında Çin kaynaklarında Holie-han Moyanço (745-759) adıyla geçen kağan vardı ve yine 758 yılında onun Çin sarayında bulunan elçisi öncelik konusunda Arap elçisiyle tartışmıştı. Göründüğü kadarıyla Selenge nehri yakınlarında 1913'de Fin bilim adamı Ramstedt tarafından bulunan aşırı tahribata uğramış Türk kitabesi bu kağan adına dikilmiştir. Ancak kitabede yalnızca 757 yılından önceki olaylardan söz edilmekte ve bundan da Uygurların Yenisey boylarında Çikler ve Kırgızlarla henüz 750 ve 751 yılında çatıştıkları anlaşılmakta ve üstelik Kırgız hanından bahsedilmektedir.

Ramstedt'in ortaya çıkardığı diğer bir kitabe biraz daha sonralarına yani VIII. Yüzyıl sonlarına aittir ve Uygurların yurdunda yaşayan Kırgız kökenli üst düzey bir yönetici adına dikilmiştir. Kitabede bu Kırgız'ın hocasından bahsedilmekte ve ayrıca Süryanice mar 'efendi' kelimesi kullanılmaktadır. Ramstedt, buradan hareketle sözü edilen üst düzey Kırgız yöneticinin o sıralarda Uyguristan'da yaygın olan Ön Asya kökenli Maniheizmi kabul ettiği sonucuna varmaktadır.

Eğer Çin kaynakları Kırgızların Uygurlar tarafından nihai olarak 758'de fethedildiğini belirtiyorsa, bu tarihten sonra Çin sarayına hiçbir Kırgız elçisinin gelmemesi muhtemelen bu kanaate yol açmıştır. Halbuki Kırgızların Uygurlara karşı direnmeye devam ettikleri, 808-821 yılları arasında kağanlığı yöneten başka bir Uygur hanı adına dikilen Çince kitabeden anlaşılmaktadır. Bu kağan döneminde Uygurlarla Kien-kun hanlığı yani daha güçlü olduğu belirtilen Kırgızlar arasında çatışmalar yeniden başlamıştır. Güya Kırgızların 400 000 okçu savaşçısı varmış (halbuki T'ang-shu'da onların topu topu 80 000 kişilik bir ordusu olduğu belirtilmektedir) ve bu kez Kırgız hanlığı güya çok ağır bir hezimete uğramış ve varlığı sona ermiştir. Halbuki T'ang-shu'da yeni bir Kırgız kağanının ortaya çıkışı ve onun 840'da[33] Uygurları mağlup edişiyle ilgili kayıtta, sözü edilen kağanın bu zafere ulaşıncaya kadar "yirmi yıl boyunca Uygurlarla savaşı sürdürdüğü" vurgulanmaktadır. Eğer bu doğruysa, o takdirde Kırgızların Uygur kağanının tam hakimiyeti altına girmeleri için hemen hemen hiç vakit kalmamış oluyor.

Biçurin'in çevirisine göre, T'ang-shu'da Uygur kağanının Kırgız hanına kağan kelimesini ilave etmeden Pits'se Tunge Gin[34] unvanı verdiği belirtilmektedir. Demek ki, Kırgızların aldığı mağlubiyet sadece hanlıklarını ve bağımsızlıklarını kaybetmelerini müncer olmamış, yönetim otonomilerini de kaybettirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla uğranılan hezimetten çok kısa bir süre sonra müsait şerait ortaya çıkınca, Çin kaynaklarında ajo[35] adıyla geçen Kırgız hanı, muhtemelen batılı müttefiklerine güvenerek Uygurlarla tekrar savaşmaya ve hakanlığı tehdit etmeye başlamıştır. Ajo kendisini han (kağan), Türgeş asıllı anasını hanşa

33 <Müsveddede daha önce yazılan "veya 841 yılında" ibaresi karalanmıştır. – A. N. B.>

34 <Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 449; Biçurin'de unvanın ilk sözcüğünün açık yazılışı böyle; bugünkü trankripsiyon kurallarına göre unvanı Pichia-dun che-ching olarak okumak gerekir. – Yu. B.>

35 <Ajo – bu kelime Kırgız hanlarından birinin adı olarak kabul edilmektedir. Bkz. Klyashtorny, *Sudjinskaya nadpis*, 164, dn. 13. – Yu. B.>

(hatun) ve *yabgu* unvanı taşıyan Karluk hükümdarının kızı olan kendi karısını da hanşa olarak ilan etmiştir. VIII. Yüzyılda batı taraflarına muhaceret edip, 766'dan[36] sonra merkezi Çu sahilinde yer alan bir devlet kuran Karluklar, daha sonraları da sürekli Kırgızların komşuları ve müttefikleri olarak zikredilmektedirler. Ama Türgeşlerden bahsedilmesi biraz tuhaf gözüküyor. Çünkü Türgeş Kağanlığı daha 740'da Araplar tarafından ortadan kaldırılmış, 756-57'den itibarense herhangi bir siyasi varlık gösterememişlerdir.[37]

Uygurlarla girilen savaş, Kırgızların zaferiyle sonuçlanmış, 840'da Uygurların Orhon nehri üzerindeki başkentleri (bugünkü Harıbamız harabeleri) işgal edilmiştir. Kırgız hanının Yenisey üzerindeki otağı ile bu şehir arasındaki mesafe, deve yürüyüşü ile kırk günlük yoldu. 832 yılından itibaren devleti yöneten Uygur hakanı da bu çarpışma sırasında öldürülmüştü. Fakat Kırgızlar Uygurları tam olarak itaat altına alamadılar ve başkentin kaybedilmesine rağmen 841'de Üge adında yeni bir Uygur kağanı ortaya çıkarak 847'ye kadar düşmanlarıyla çarpışmış; ancak, iç isyanlar sırasında kendi tebaası tarafından öldürülmesini müteakiben Uygurların bir kısmı Moğolistan'ı fetheden Kırgızların hakimiyetine girmiş, bir kısmı ise biri Turfan'da, diğeri Han-chou'da iki beylik kuracakları güney taraflarına gitmişler; böylece Moğolistan'da hakimiyet Orta Asya'nın doğu kesiminde ilk göçebe devleti kuran Kırgızlara geçmiştir.

III
IX-X. Yüzıllar ve Büyük Kırgız Hanlığı

Moğolistan'ın Kırgızlar tarafından fethi, Orta Asya tarihinde batıdan doğuya doğru gerçekleştirilen nadir bir fetih örneğidir. Çünkü tüm fetih hareketleri ters yönde olmuştu. Sanırım Kırgız hanı Uygurların Orhon nehri üzerindeki şehrini kendine başkent edinmemiş ve zaferden sonra Uygur başkentinden at sırtında 15 günlük mesafede yer alan Laoşan ve Duman dağının güney tarafına gitmiştir ki, muhtemelen Tannu-Ola dağı kastedilmektedir. Kırgızların düzenlediği askeri seferlerden yalnızca 70 bin kişilik orduyla güneyde kumlu bozkır

36 <Müsveddede daha önce 766 yılında şeklindeydi. – A. N. B.>

37 <A. N. Bernştam, Türgeşlerin ancak çok az bir kısmının Amu-derya civarında (Huttel'de) 740'larda Araplardan bir darbe aldığını, Türgeş Hakanlığı'nın ise 766'ya kadar varlığını sürdürdüğünü düşünmektedir. – V. R.>

üzerinden gerçekleştirdikleri sefer bilinmektedir ve üstelik han, zaferden sonra Uygurların bir kısmını da yanına alarak tekrar kuzeye dönmüştür.

Sık sık Çin'e saldıran Uygurların ve onların selefleri Oğuzların aksine Kırgız hanları en başından beri T'ang hanedanıyla dostâne ilişkiler kurmaya gayret etmişlerdir. Örneğin Uygur başkentini zaptettiklerinde orada Çinli prenses T'ai-ho'yu bulmuş ve bir muhafız birliğinin refakatinde Çin'e göndermişler; ama konvoy Uygur kağanı Üge'nin askerlerinin saldırısına uğramış, ele geçirilen prenses de 843'de hürriyetine kavuşuncaya kadar Uygurların elinde esire olarak kalmıştır. Anlaşılan Kırgız hanı, Çinli Li Ling'in torunu sıfatıyla, kendini yine aynı Li ailesinden gelen T'ang hanedanıyla akraba olarak görüyordu. Çin imparatorları da ilk başlarda yeni akrabalarını tanıma taraftarıydılar, fakat daha sonra İmparator Hsüan-tsung'u (847-859) "Hagaslar, T'ang hanedanıyla aynı seviyeye koyulamayacak kadar küçük bir sülaledir" diye uyardılar. Mesele danışmanlar yüksek konseyine havale edildi; konseyin kararı şu idi: "Güçlü oldukları dönemde Uygurlara menşur verilmişti; ne yazık ki onlar şu anda yıkılıp gittiler; gelecekte bazı huzursuzluklar yaşamamak için Kırgızların güçlendirilmesinin gereği yoktur."[38] Bu olumsuz karara rağmen Kırgızların Çin'le olan ilişkileri devam etti. Daha sonraki imparator İ-tsung zamanında (860-873) üç Kırgız elçisi Çin sarayına gelmişti. Uygurları fetheden Kırgız hanı da tıpkı baş düşmanı Üge gibi 847 yılında hayatını kaybetti. T'ang-shu, onun en yakın halefinin adını ve unvanı vermektedir; ama ne o ne de daha sonraki Kırgız hanları hakkında başka bir bilgi sunmaktadır.

Çin kaynaklarının Büyük Kırgız Hanlığı zamanında Orta Asya'yla ilgili verdiği bilgiler genel olarak oldukça bölük pörçüktür. Diğer çevirilerden başka, T'ang-shu'nun Kırgızlarla ilgili verdiği bilgiler V. Schott'un "Ueber die ächten Kirgisen" (1865) adlı makalesinde derlenmiştir. Bu kayıtlarda Kırgız halkı ve ülkesi hakkında malumat verilmekte, ama Kırgızların 847'den sonra tarihleriyle ilgili hiçbir bilgi yer almamaktadır. Konunun uzmanı olmayan kişiler arasında Klaproth'un "Tableaux historique de l'Asie" (1826) adlı çalışması daha fazla itibar görmüştür; ama Schott bu esere karşı olumsuz bir tavır sergilemekte ve onun meşhur coğrafyacı Ritter'i dünya coğrafyasıyla ilgili abidevi eseri ("Erkunde")de birçok yanlışlara sevk ettiğini göstermektedir. Klaproth'un eserinin etkisi Ritter'in kitabı aracılığıyla Radloff'un "Aus Sibiren" adlı eserinin tarihle ilgili kısımlarına da yansımıştır. (Bu eserin 1884'deki ilk baskısı 1893'de hiçbir

38 <Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 452.>

değişiklik yapılmadan neşredilmiştir). Çinlilerden başka IX. ve X. Yüzyıl Orta Asya'sıyla ilgili olarak Müslüman yazarlarda da bilgiler mevcuttur. Kırgızların yaşadıkları toprakları da kapsayacak şekilde Orta Asya üzerinden geçen güzergahlarla ilgili en detaylı anlatım, kitabını daha önceki yazarların eserlerine dayanarak yazan XI. Yüzyıl müellifi Gardizî'de yer almaktadır. Müslüman yazarların Kırgızlar da dahil olmak üzere Orta Asya hakkında verdikleri bilgilerin gözden geçirildiği en yeni çalışmalar arasında Marquart'ın eserleri ve özellikle de Kuman (Polovets)le ilgili çalışması dikkat çekmektedir. Bu kitabın kusurları ve olumlu yanları "Rusya Tarih Dergisi", kn. VII (1921)de neşrettiğim makalede gösterilmiştir.

Çin kaynaklarında Kırgızlarla Müslümanlar arasındaki ilişkilerden de söz edilmektedir. Buna göre Kırgız devleti, Daşi (Tacikler, Araplar o zaman onları böyle adlandırıyorlardı), Tufan (Tibetliler) ve Gelolu (Karluk)larla daima iyi ilişkiler içindeydi. Arap ülkelerinden[39] her üç yılda bir simli kumaş yüklü 20 develik bir kervan gelirdi ve bazen develerin sayısı 24'e kadar çıkardı. Anladığımız kadarıyla T'ang-shu'da kervan yoluyla ilgili bir kayıt yok. Klaproth'da ise T'ang-shu'daki Tibet kervanlarıyla ilgili bilgiler Arap kervanlarıyla alâkalı olarak gösterilmiş: "Uygurların saldırısından korkan Tibetliler Karlukların topraklarından geçiyor ve orada kılavuzları bekliyorlardı." Biçurin'in yorumuna göre bu konvoy bizzat Karluklar tarafından, Schott'un izahına göre ise Kırgızlar tarafından oluşturuluyordu.

Kırgızların Araplar, Tibetliler ve Karluklarla olan dostâne ilişkileri kaydından, onların en güçlü oldukları dönemde dahi Orta Asya'nın batı kesiminde vukû bulan çatışmalara pek fazla karışmadıkları anlaşılmaktadır. 860-873 yılları arasındaki fasılada şimdi Çin'in işgali altındaki Türkistan'ı Kara-Hoca (şimdiki Turfan yakınlarında) ve Beşbalık (Çin kaynaklarında şimdiki Guçen yakınlarındaki P'ei-ting) şehirleriyle birlikte ele geçiren Uygurlar, muhtemelen Kırgızların belli bir süre düşmanları olarak kalmışlardır. VIII. Yüzyılda burada onlardan önce başka Türk halkları vardı: Önce Basmıllar, sonra Arapların Tuguzguz (Türkçe Dokuz-Oğuz) dedikleri Türk-Oğuzlar ve Şa-t'olar. 794 yılında bölge Tibetliler tarafından fethedilmiş ve orada yaşayan Türkler IX. Yüzyıl başlarında Çin sınırına yakın yerlere itilmişlerdi. Dolayısıyla Uygurlar burada Türklerle değil, Tibetlilerle karşılaşmışlardı. Anlaşıldığı kadarıyla Araplar bu bölgeyi henüz buraların Oğuzlara ait olduğu dönemde biliyorlardı ve daha sonra olup

39 <Daşi'lerin bkz. Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 449.>

biten değişikliklerden haberleri olmadığı için yerli halka Tuguzguz demeye devam ettiler. XI. Yüzyılda Arapça yazan yegane yazar olmamakla birlikte yalnızca Kaşgarlı Mahmud, Orta Asya hakkındaki kitaplara dayanarak değil, ülkeyi tanıyan birisi olarak "Tuguzguz" yerine sürekli "Uygurlar" diye yazma imkanına sahip olmuştur. Moğolistan'da Oğuzlar ve Uygurlar arasındaki savaşlardan sonra, Oğuzların bir kısmı Uygurların bünyesine karışmıştır ki, Ramstedt'in ortaya çıkardığı VIII. Yüzyıl ortalarına ait kitabede Uygur hanı kendisinden On-Uygur ve Tokuz-Oğuzların hükümdarı olarak takdim etmiştir. Halbuki Çin kaynaklarına göre Uygurlar dokuz boya bölünmüşlerdi ve Moğol dönemi tarihçisi Reşidüddin, On-Uygurların yanı sıra Tokuz-Oğuzlardan da söz etmektedir. Her halükârda, Ramstedt'in yayınladığı kitabe, beklenildiği şekilde kendisini öncelikle Uygur halkının hükümdarı olarak hissettiğini göstermektedir. Eğer Araplar Çin Türkistan'ını yalnızca Uygurların yaşadığı dönemdeki doğu kesimini ilk önce tanımış olsalardı, Arap coğrafya literatüründe Tuguzguz yerine Uygur adı yerini alırdı. Bu yüzdendir ki, Arap coğrafya kitaplarındaki bilgilerin hangisinin Uygurlarla, hangisinin onlardan önce bu bölgede yaşayan Türk halklarıyla ilgili olduğunu kronolojik açıdan tam olarak tespit etmek hayli zor görünüyor. Müslüman coğrafyacılar, verdikleri bilgileri ellerinde mevcut olan kitaplardan almışlar; hangi kaynakları kullandıklarını belirtmemiş, okuyucuyu da "o anda kim var, geçmişte ve hatta birkaç yüz yıl öncesinde kim vardı" konusunda uyarmayı dahi gerekli görmemişlerdir. Bu durum, elbette Kırgızlarla ilgili verilen bilgiler için de geçerlidir. (Arap ve Acem coğrafyacıları o dönemde *xırxız* şeklinde yazıyorlardı. Buarada x, Türkçedeki gırtlaksı k harfine tekabül ediyordu; örneğin Araplar *xarluk*, Acem müellifler *xarlux* diye yazıyorlardı.) Bir eserin hangi yılda yazıldığı konusunda yeterli bilgimiz olsa dahi, anlatılan olayın veya bahsi geçen konunun hangi döneme ait olduğu konusunu birazcık bile aydınlığa kavuşturmayabilir.

XI. Yüzyıl yazarı Gardizî'den başka Farsça kaleme alınan ve 372/982 veya 983'de yazılan anonim Hudûd el-Âlem de bize câlib-i dikkat bilgiler vermektedir. Bu eserin 1892'de Buhara'da müteveffa A. G. Tumansky tarafından bulunan bir nüshası elimize ulaşmış ve Rus tarih literatürüne de "Tumansky nüshası" olarak geçmiştir. Bu esere göre Kırgızlar Tuguzguzların yalnızca kuzeyli komşuları değil, aynı zamanda batılı komşularıydı da. Eserin müellifi, Pençul şehrinin (telaffuz tam olarak tespit edilebilmiş değil; Çince çeviriyazımında Wen-su; bulunduğu yer itibariyle Uç-Turfan'a tekabül etmektedir) Karlukların

bölgesinde bulunduğunu; şehir hâkiminin Tuguzguzlara bağlı olduğunu, ama "şimdi" şehrin Kırgızların hakimiyetine geçtiğini belirtmektedir. Araplar, Tuguzguzlarla Karlukların sürekli birbirleriyle savaştıklarından, üstünlüğün önce Tuguzguzlarda iken, bilâhare onların Mahineizmi kabul etmeleriyle birlikte (muhtemelen bu din Çin Türkistan'ının doğu kesiminde Moğolistan Uygurlarından daha önce kabul edilmişti) zafer ibresinin Karluklar tarafına ağdığından söz etmektedirler. Halbuki Tumansky nüshasından Tuguzguzların Karlukların elinden bazı şehirleri yolup aldıkları, Tuguzguzlar arasında yer alan Yağmaların Kaşgar, Yedisu'nun Narın'ın kuzeyinde kalan bir kısmına hakim oldukları hükmü çıkarılabilir. Kaşgar'ın Yağmalar, Kırgızlar, Tibetliler ve Çinliler arasındaki sınır bölgesini oluşturduğu söylenmektedir.

Tumansky nüshasının Orta Asya halkları arasındaki sınırlarla ilgili verdiği bilgi yeterince net değil. Örneğin, Kırgızlarla ilgili kısımda onların güney komşuları arasında Tuguzguzlardan başka Karlukların bir kısmının da bulunduğu belirtilmekte; ama Karluk (Halluh)larla ilgili kısımda Kırgızlar bu halkın komşuları arasında gösterilmemektedir. Dolayısıyla Kırgızlar diğer iki Yedisu halkı Çigil ve Tuhsilerin komşusu olarak verilmektedir. Çigiller, Issık-göl'ün kuzey sahilinde, Türgeşlerin bir kısmını (Türgeşlerin diğer kolu daha önce Azlar olarak gösterilmişti) oluşturan Tuhsiler ise Çu nehri vadisinde yaşıyorlardı.

Tüm bu anlatılardan Kırgızların güçlü bir devlet oldukları dönemde sınırlarını güneybatı yönünde genişlettikleri sonucu çıkarılabilir, ama kaynaklar bunun ne zaman ve nasıl olduğu konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Tumansky nüshasındaki "şu anda" kelimesi de muhtemelen çok daha öncesine ait bir kaynaktan alınmıştır ve Kırgızların kısa ömürlü hakimiyetlerini kaybettikleri bir sırada yazarın yaşadığı dönemle ilgisi olamaz. Kırgızlarla komşu halklar arasındaki ilişkiler konusuna hiç değinilmiyor. T'ang-shu'ya göre Kırgızlara yalnızca Araplardan değil, Uygurların hakimiyetindeki Kuça ve P'ei-ting'den yani Beşbalık'tan da kumaşlar geliyordu. Bu kayıttan Uygurlarla tam bir barış içinde yaşadıkları sonucu çıkarılabilir. Daha önce Gardizî'nin "Tuguzguzlar"ın ülkesinden Kırgız kağanının Yenisey boyundaki otağına ulaşmak için Kögmen dağı veya Sayan sıradağlarının kuzeyi boyunca yedi gün yol gidilmesi gerektiği şeklindeki kaydını nakletmiştik. Müslüman yazarların eserlerinde Kırgızların ülkesine giden yol olarak gösterilen tek güzergah budur. Genel olarak Araplar Tuguzguzların kuzeyli komşuları olarak Kırgızları ve kuzeydoğu istikametinde uç kesimde yaşayan bir halk olarak da Karlukları kısmen tanıyorlardı. Yine Arap

yazarların görüşüne göre Kırgızlar doğu istikametinde Okyanus'a kadar uzanan bölgede yaşıyorlardı.

Müslüman topraklarından kuzeydoğu istikametinde bozkıra açılan iyi yol vardı ve bunlardan biri Sır-derya'nın aşağı akımından, diğeri Talas'dan (şimdiki Evliya-Ata)dan[40] başlıyordu. Her iki yol da merkezi İrtış'ın kuzeyinde bulunan Kimak topraklarına gidiyordu. Kırgızların batılı komşuları olan Kimaklar, kesinlikle Çinli yazarların görüş alanı dışındaydılar ve ilk defa yalnızca Müslüman yazarların eserlerinde geçmektedirler. Kimakların ülkesinden Kırgız yurduna giden ikinci yol İslam topraklarından Kimak ülkesine giden yolun bir devamı mı idi ve ayrıca bu iki halk arasındaki ilişkiler ne merkezdeydi, bu konuda hiçbir kayıt yok. Kırgızlar gibi Kimaklar da Türkçe konuşuyorlardı ve Tumansky nüshasında Kimak ülkesinin bir yerinde yaşayan insanların Kırgız göreneklerini uyguladıkları belirtilmektedir.[41] Her ne kadar Tumansky nüshasında Kimak kağanı (Arap ve Pers yazarlar daima *hakan* şeklinde yazmaktadır) ibaresi geçiyor ve Kimakların ana batı kolundan ayrılan Kıpçakların başındaki kişi Kimak hanının vassalı olarak gösteriliyorsa da, muhtemelen Kimaklar Kırgızlardan önce siyasi birliklerini kaybetmişlerdi. XI. Yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud zamanında Kimaklar artık yoktu. Onun döneminde İrtış boylarında Gardizî'de tıpkı Kıpçaklar gibi Kimak boyları arasında gösterilen Yemekler yaşıyordu. Daha sonra Kıpçakların, siyasi bir bütünlük oluşturamamalarına rağmen, adlarını Türkistan'ın batı ve Rusya'nın güneydoğu kesimindeki bozkıra kendi adlarını verdikleri bilinmektedir. İşte bu Kıpçaklar, Moğol istilası döneminden sonra, XVIII. Yüzyılda Kalmıkların (Oyratların) ve Rusların yanlışlıkla "Kırgız" dedikleri Kazak halkının çekirdeğini oluşturmuşlardır. Kıpçakların parçalanmasının müsebbibi olarak doğulu komşularının gösterilmesi için hiçbir mesnedimiz yoktur.

Tumansky nüshasına göre Kırgızların ülkesinden bol miktarda misk, kürk (Kırgız miskinden başka kaynaklar da söz etmektedir), huş ağacı ve hançer sapı yapımında kullanılan *hutu* boynuzu ihraç ediliyordu. Bu hutu boynuzlarıyla kuzeyin uzak kesimlerinden taşınan mamut ve gergedan boynuzunun kastedildiği artık anlaşılmaktadır. Kırgız hükümdarına Kırgız-hakan deniliyordu. Aynı yazara

40 <Günümüzde Kazakistan sınırları dahilindeki Cambul.>

41 <Hudûd el-Âlem, vrk. 18b; "Karkar-han (veya Karkara-han قرقر خان) sakinlerinin Kırgız göreneklerine göre yaşadıkları belirtilen Kimak topraklarından biridir." Minorsky, قرقرخان kelimesini Semipalatinskaya'nın güneydoğu istikametinde 350 km. mesafedeki Karkaralı şehriyle kıyaslanması gerektiği görüşündedir. (Bkz. Hudûd el-âlem, Minorsky çev., 309). – V.R.>

göre Kırgızlar biraz vahşi hayvanlara benziyorlardı; dış görünümleri kaba idi ve başlarında saçları azdı; hak hukuk bilmezlerdi ve pek az merhametliydiler; ama savaşçıydılar; tüm komşularıyla vuruşmuşlardı ve onlarla adavet halindeydiler. Yük arabaları (veya kızakları), koyunları, sığırları ve atları vardı; su ve meraları takip ederek göçebe halde yaşıyorlardı. Ateşe tapar, ölülerini yakarlardı; avcılıkla uğraşarak çadırlarda ve haymalarda yaşarlardı. Yine Kırgızlardan olan, onların doğusunda yaşayan Furi adında bir halk vardı. Bunlar Kırgızlarla bir arada yaşamazlardı; vampir ve acımasızdılar; diğer Kırgızlar onların dilini anlamazlardı ve onlar tıpkı vahşi hayvanlar gibiydiler. Kırgız hakanının yaşadığı şehrin adı Kemicket'ti. Kırgızların "Kesim" adında dağlarda yaşayan bir boyu vardır. Bunlar çadırlarda yaşarlar; kürk, misk, *hutu* ve benzeri şeyler temin ederler. Kırgızların dilleri Karluk diline benzeyen, giyim geçekleri Kimaklarınkini andıran başka bir boyu daha vardır; ama Kırgızların hiçbir boyunun ne köyü vardır, ne de şehri; hakanın yaşadığı yer hariç hepsi çadırlarda yaşarlar.

Bu metinde Kırgızlar T'ang-shu'dakinden çok daha vahşi gösterilmektedir ki, bu durumda Çin kaynaklarının verdiği bilgiler daha itimada şayandır. Çinlilerin Kırgızların komşu halklarla dostâne ilişkiler içinde bulunduğunu belirten kayıtlarıyla, İranlı yazarın tüm komşularıyla savaş halinde oldukları şeklindeki kaydı arasındaki fark bilhassa dikkat çekmektedir. Kırgızların ölülerini yaktıkları Çin kaynaklarınca teyit edilmektedir; Çinliler ayrıca yakılan cesetlerin kemiklerinin bir yıl sonra toprağa gömüldüğünü, Türklerden farklı olarak defin sırasında yüzlerini çizmediklerini de belirtmektedirler.[42] Gardizî, cesetlerin yakılması konusunda Kırgızların ateşi tüm kirleri yok eden en temiz unsur olarak gördüklerini, yakılmak suretiyle mevtanın tüm pislik ve günahlardan arındığına inandıklarını ilave etmektedir. Furiler, diğer Kırgızlardan farklı olarak ölülerini dağlara götürür, onları tamamen çürüyünceye kadar ağaçların üzerinde bırakırlardı. Kırgızların yegane şehri veya yerleşim biriminin adına gelince, Çinlilerin kullandığı hiyeroglif (ki Biçurin'de Midiçı, Schott'ta Midiçita'dır) Farsça metindeki Mikicket adını anımsatmaktadır. (Mikicket'deki "ket" hecesi Farsça bir sözcüktür ve şehirlerin veya köylerin sonuna ilave edilir. Ahsiket, Penciket vs. gibi).

---

42 <Defin sırasında Türklerden farklı olarak yüzlerini çizmedikleri ifadesi ikinci baskıda mevcut değildir ve üstelik bunun bizzat yazar tarafından mı, yoksa redaktör tarafından mı atıldığı anlaşılmamaktadır. – V.R.>

X. Yüzyıl yazarı Ebû Dülef Kırgızların yaşantılarını çok daha iyi bir şekilde tasvir etmiştir. Bu yazarın seyahat notları arasında Kırgızlarla ilgili verilen bilgiler kesinlikle fantastiktir. Eserinde coğrafi yönden o kadar tutarsızlıklar var ki, bu düzen içinde kendisi dahi bahsettiği halkları nereye yerleştireceğini bilememektedir. Çok muhtemeldir ki, kendisi bu halkları hiç görmemiş, ama sanki görmüş gibi naklettiği bilgileri başka eserlerden almıştır; ancak, kullandığı kaynaklar arasında güvenilir olanları da herhalde vardı. Kırgızlarla gili olarak onların mısır, pirinç ve deve eti hariç her türlü eti yedikleri; tapınaklarının ve alfabelerinin bulunduğu; akıllı ve uzak görüşlü oldukları, çırayı söndürmeyip kendi kendine sönmeye bıraktıkları anlatılmaktadır. Ayrıca Kırgızların dua ederken okudukları ilahilerinin bulunduğu kaydedilmekte; misk kullandıkları ve yılda üç bayramları olduğu belirtilmektedir. Bayrakları yeşil renktedir; dua ederken yüzlerini güneye çevirirler; seyyarelerden Saturn ve Venüs'e (Çolpan'a) tâzimde bulunurlar; Mars'ı uğursuzluk habercisi bir yıldız olarak görürler; ülkelerinde pek çok vahşi hayvan vardır; gece ışık saçan bir taş olduğu için kandilsiz dolaşırlar; yalnızca kendilerinin kullandıkları eşyaları bu taştan yaparlar. Hanları halkın derdiyle ilgilenir, onlar da ona saygı gösterirler; onun makamına ancak kırk yaşını geçmiş bir kişi oturabilir.

Kırgızların "Uygurlarınkine çok benzeyen bir dilleri ve alfabeleri vardır"[43] denilen T'ang-shu'da da belirtildiği gibi, burada bir Kırgız alfabesinden bahsedilmesi dikkat çekicidir. Burada sözü edilen alfabe, o sıralar Uygurlar arasında henüz yayılmaya başlayan ve daha sonra Moğollar tarafından ödünç alınan bir alfabe değil, okuma anahtarı Orhon kitabeleri sayesinde bulunan daha eski bir alfabedir. Bu alfabenin Kırgızlarca da bilindiği, bilim dünyasında Orhon kitabelerinden çok daha önce malum olan, fakat bu esrarengiz alfabenin çözülmesinde anahtar vazifesi gören Orhon kitabelerinin keşfedilmesi sayesinde çözülebilen Yenisey havzasındaki pek çok kitabeden anlaşılmaktadır. Yenisey kitabelerinin çeviri denemesi Radloff tarafından yapılmıştır. Kitabelerin neredeyse tamamı mezar taşı kitabeleridir; bu kitabelerde tarihî bilgi yoktur ve Kırgız kelimesine rastlanılmaz. Tarihî kayıtlara istinaden Yenisey boylarında yalnızca Kırgızlar yaşadığı için Radloff da kitabelerin çoğunun onlara ait olduğunu düşünmektedir. T'ang-shu'da Kırgızların on iki hayvanlı takvim kullandıkları belirtilmesine rağmen, bu takvimle de olsa gösterilen herhangi bir tarihin kitabelerde mevcut olmaması dikkat çekicidir. Yine de Abel-Ramusat 1820'de bu takvimin Kırgızlara

43 <Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 446.>

has olduğu meyline kapılmıştır. Harflerin şekilleri, Orhon kitabelerin yazıldığı dönemden çok daha eski bir döneme işaret etmektedir ki, bu yüzden Radloff Yenisey kitabelerini VII. Yüzyıla, özellikle de ikinci yarımına ait görme meylindedir. Kitabelerden birinde müteveffanın yedi yaşındayken Çin imparatoruna gönderildiği belirtilmektedir; Radloff'a göre bu olay T'ang-shu'da sözü edilen ilk Kırgız elçisinin Çin'e gönderildiği 648 yılından önce olmuş olamaz. S. Y. Malov'un 28 Şubat 1926'de Bakü'de düzenlenen Türkoloji kongresinde sunduğu bildiride, Yenisey kitabelerinin Orhon-Selenge kitabelerinden iki-üç yüzyıl daha erken tarihli olduğu şeklindeki görüşü daha da şüphelidir.[44]

Her mezar kitabesi gibi Yenisey kitabeleri de halkların düşünce tarzlarını ve inançlarını yansıtan bazı bilgiler içermektedir; ama bu malzemenin bilimsel şekilde kullanılmasının tashih edilmiş metin ve çevirisinin yayınlanmasından önce mümkün olacağı kanaatinde değilim. Kırgızlar, dinî açıdan kesinlikle Şamanisttiler; Ebû Dülef'in dualar ve ilahiler konusundaki sözleri bu dinle alâkalıdır. Diğer Türk halklarında olduğu gibi Kırgızlar da şaman için *kam* sözcüğünü kullanıyorlardı. Yenisey (ve keza Orhon) kitabelerinde bu kelime geçmez, ama T'ang-shu'nun Kırgızlarla ilgili kısmında zikredilmektedir. Budistlerle (Tibetlilerle) ve Müslümanlarla olan ticari ilişkilere rağmen, Kırgızlar arasında Buddist veya İslamî propagandanın başarılı olduğuna dair herhangi bir kaydın bulunmaması dikkat çekicidir.

Kırgızların ülkesinden getirilen mallar arasında İslam ülkelerinde en değerli olanı, muhtemelen miskti. Uzak Doğu ülkelerinden ithal edilen diğer mallar gibi misk ticaretinde de deniz ve kara yoluyla yapılan taşımacılık arasında bir rekabet kaçınılmazdı ve deniz ticaretinin gelişmesi bu bağlamda Kırgızların aleyhine işlemek zorundaydı. Miskin günümüzde Çin limanlarından, özellikle de Şanghay'dan bilhassa deniz yoluyla getirildiği bilinmektedir. X. Yüzyıl coğrafyacısı İbni Havkal, en kaliteli ve pahalı miskin Tibet'ten ve Kırgızların ülkesinden ithal edildiğini belirtmektedir ki, muhtemelen taşıma işi kara yoluyla yapılmaktaydı. Ama ondan daha önce, eserini 891'de yazan coğrayacı Yakubî, en üst mertebeye Tibet miskini (ki Kırgız miski zikredilmemektedir), onun bir altına Soğdiyana (Zeravşan civarında) miskini anmakta, Çin miskini ancak üçüncü sıraya koymakta ve onun da en iyisinin Hang-fu (Kanton) limanından

44 <Yenisey ve Orhon kitabelerinin tarihleri ve dili konusunda bkz. Malov, *Pamyatniki*; Batmanov, *Yazık*. – V. R.>

getirildiğini belirtmektedir. Misk, daha sonraları Çin'den Aden'e taşınan mallar arasında zikredilmektedir.

Kırgızlarda dış ticaretle bir ilişkisi olmamakla birlikte metal üretimi de vardı ve muhtemelen bu sanatı bugüne kadar herhangi bir etnografik tipe, herhangi bir kronolojik döneme sokulamayan bronz kültürü döneminin Yenisey boylarında yaşayan sabık halklarından almışlardı. Kırgızlar, muhtemelen demiri çok eskiden beri tanıyorlardı; T'ang-shu'da Kırgızların daha önce Türklere vergi olarak verdikleri saf[45] demirden silahlar yaptıkları ve demire *kyasa* (kja-sa) dedikleri belirtilmektedir. Schott bu sözcüğü Samoyedçedeki *kues, vese, jesea* kelimelerine yakın bulmakta, fakat ayrıca Altayca *jäs* 'bakır' ve Kumanca (Kıpçakça) *jâs* 'sarı bakır' kökeninden gelmiş olmasını da muhtemel görmektedir. Kırgızların ve genel olarak Türklerin metallerle olan tanışıklığı meselesini çözmek için bu konuyla ilgili lengüistik verilerin daha detaylı bir karşılaştırılması gereklidir. Radloff, mahalli halk rivayetleriyle örtüşecek şekilde Abakan ve Yenisey boylarında geç demir çağına ait eşyaların bulunduğu mezarları Kırgızlara atfetmektedir. Kırgızların kültürel gelişim aşamasında, çok daha üst basamaklarda haklarında Çin ve Müslüman kaynaklarında bazı bilgiler bulduğumuz kuzeyli ve doğulu komşularının yer aldığı muhakkak. Daha önce Tumansky nüshasında Kırgızların doğusunda yaşayan komşuları arasında insan eti yediği de söylenen Furi halkı hakkında bilgiler bulunduğunu belirtmiştik. Furiler ve onlarla Kırgızlar arasındaki ilişkiler konusunda bazı detaylı bilgiler Gardizî'de var. Buna göre Kırgız hanının otağından Furi halkının yaşadığı bölgeye kadar olan mesafe üç aylık yol idi. Furiler, bataklıkta yaşayan vahşi insanlar olarak tasvir edilmektedir; onlar oradan çıkarılırlarsa sudan çıkmış balığa dönerlermiş; eğer onlardan birisi Kırgızlara esir düşerse verilen yemekleri reddeder ve kaçmak için her yolu denermiş.

Diğer bazı kaynaklarda Kırgızların doğusuna Kun ve Kay (veya Kayı) halkları yerleştirilmektedir ve üstelik Kun yerine Kuri okunuşuna da rastlanmaktadır ki, büyük ihtimalle bunlar Furilerdir (çünkü Arapçada *k* ve *f* harfleri kolayca karıştırılabilmektedir). Çin kaynaklarıyla salıştırdığımızda Kuri okunuşunu tercih etmemiz gerekiyor. T'ang-shu'da ve Orhon kitabelerinde, T'ang-shu'ya göre Baykal sahillerinde yaşayan Kurıkan halkının geçtiğini görmüştük; daha geç dönem Çin kaynaklarında (Moğolların tarihi Yüan-shi'de) Angara nehri civarına

45 <Sanırım dikkatsizlik yüzünden birinci ve ikinci baskıda böyle çıkmış; T'ang-shu'da "saf" diye bir kelime yok (krş. Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, 2. baskı, I, 352).- Yu. B.>

Kuli[46] halkının yerleştirildiğini görüyoruz; ama aynı halk XIV. Yüzyıl başlarında eserini yazan Pers tarihçisi Reşidüddin'de Baykal sahilinde Kuri adıyla geçmektedir. Eserini XIII. Yüzyıl başlarında yazan Avfî'nin kaydına göre bu Kuri (veya Kun) halkı doğulu komşusu Kayların saldırısına maruz kalmış ve batıya yönelerek diğer halkları yerinden oynatmıştır. Ancak yerinden oynatılan bu halklar arasında Kırgızların adı geçmemektedir. Avfî'nin Marquart'ın çok önem verdiği rivayetinin tamamı (ki Marquart'a göre Kimakların çöküşü olayı da bu hareketle bağlantılıdır) diğer kaynaklarca pek de teyit edilmemektedir.

Efsanevî bir tablo çizmekle birlikte, Avfî'nin bir Kırgız'ın Yenisey'in nereye döküldüğünü öğrenmek için çıktığı seyahatle ilgili hikayesi ilginçtir. Avfî'nin anlattığına göre Kırgızların topraklarında dört nehir tek bir nehirde birleşmekte, sonra dağlar ve mağaralar arasında karanlık bir yolculuğa çıkmaktadır. İşte sözü edilen bu Kırgız küçük bir kayıkla nehir boyunca aşağı doğru yoluna devam eder; üç gün boyunca güneş, yıldız, ay ve gün ışığı yüzü görmeden yol alır ve sonunda geniş bir ovaya gelince kayıktan iner. Nal sesleri duyunca hemen bir ağaca çıkıp kimin geldiğini gözler. Oldukça yüksek boylu (her biri bir mızrak boyundadır) ve yanlarında sığır büyüklüğünde köpekler bulunan üç atlı görünür. Bunlar Kırgız'ı görünce ona acırlar; ağaçtan inmesini isterler ve köpekler parçalamasın diye bir ata bindirirler; sonra onu yaşadıkları kulübeye getirirler. O güne kadar böyle insanlar görmedikleri için onun basık boylu oluşu karşısında şaşkındırlar. Arkasından yurduna dönmesi için takip etmesi gereken yolu gösterirler. Kimse onların kim olduğunu ve hangi halka mensup olduklarını bilmiyordu. Bu hikayeye istinaden Yenisey'in Minusin'e kadar dağlar arasından ilerlediği ve daha sonra Açi sınırından Krasnoyar'a kadar devam ettiği düşünülebilir.

Uygur devletinin yıkılışından sonra büyük Kırgız Hanlığı'nın kuruluşunun üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden bu devlet son buldu. X. Yüzyıl başlarında Orta Asya'nın doğu kesiminde hakimiyet Çin'de birkaç yüzyıl boyunca siyasî olaylarda önemli rol oynayan Moğol asıllı bir halkın eline geçti. Henüz VII. Yüzyılda Kitaylar, doğudaki Türk-Oğuz hakanlığına karşı oluşturulan koalisyonların bünyesinde yer almışlardı ve ortak düşmana doğudan saldırmak zorundaydılar. Kitayların hükümdarı (ki adı Çin kaynaklarında A-bao-çi[47] veya Araoki şeklinde geçmektedir) Çin'in kuzey kesimini ele geçirmiş, 917'de Çin

46 <Şimdiki çeviriyazımıyla Guli.>
47 <A-pao-ch'i>

imparatoru unvanı alarak yeni Leao hanedanını kurmuştu. Kitaylar "Orta Vaha İmparatorluğu"nun tamamını hiçbir zaman ele geçiremediler ve yalnızca onun kuzey kesimini hakimiyet altına alabildiler; ama yine onların adları Moğolistan'dan Hindistan'a ve Batı Avrupa'ya kadar değişik yerlerde pek çok halk tarafından Uzak Doğu'nun eski kültürlü devleti bağlamında kullanılmıştır ki, Rusça "Kitay" kelimesi de buradan çıkmıştır.

Leao hanedanının bânisi yalnızca Çin'in birkaç tarım bölgesini zaptetmekle kalmamış, ayrıca 924'de Moğolistan'a bir sefer düzenleyerek, Orhon sahilindeki sabık Uygur başkentinin harabelerini gezmiş, önceki kağanların kitabelerini görmüş ve kendisi de yeni bir kitabe diktirmiştir (bu kitabe günümüze kadar yetip gelmemiştir). Her ne kadar bugüne kadar bilinen kaynaklarda gördüğümüz kadarıyla herhangi bir doğrudan kayıt mevcut değilse de, bu sefer sırasında Kırgızların mağlup edildiğine ilişkin bir kayıt bu kitabede yer almış olabilirdi. Büyük Kırgız Hanlığı'ndan önce Moğolistan'da mevcut olan düzeni yeniden kurma gayreti, Kan-chou şehrinin Uygur valisine yapılan Orhon nehri boyunda eski Uygur Hanlığı'nı ihya etme teklifinde görülmektedir. Uygur valinin güya Uygurların Moğolistan'dan çekip gitmesinin üzerinden on kuşak geçtiği şeklindeki cevabı aşırı abartılıdır; çünkü Kırgızların Uygurları ezmesinden sonra yalnızca 80 yıl yani üç kuşaktan daha az bir zaman geçmişti; ama bu süre dahi Uygurların yeni vatanlarında tarım ve şehir hayatına intibak etmeleri, dolayısıyla Moğolistan'daki göçebe hayata dönmek istememeleri için yeterli bir süreydi.

Radloff'un eserinde Kırgız hanının Yenisey boyundaki sabık otağına ancak 970'de döndüğü belirtilmektedir ki, bu bilgi Ritter vasıtasıyla Klaproth'dan (ki onda da bir baskı hatası ile 670 olarak yazılmıştır) alınmış bir bilgidir. Schott, galiba elindeki kaynaklarda bu tarihi bulamamış. Klaproth'un ise onu nereden aldığı belli değil. Kitayların 924'de Orhon boylarına düzenlediği seferle ilgili kayıt, Kırgızların Moğolistan'da, en azından bir kesiminde 970'e kadar tutunabilmiş olmalarına şüpheyle bakmamızı gerektirmektedir.

Moğolistan'a hakim olan son Türk halkı Kırgızlardı ve onların ezilmesinden sonra Moğolistan etnografik özelliklerini günümüze kadar koruyan halkın eline geçmiştir. Uygurlara yapılan teklif, Kitayların Moğolistan'dan Türkleri bilinçli olarak atıp, onların topraklarını kendi eldaşları Moğollara vermek gibi bir niyetleri olmadığını göstermektedir. Ancak, Uygurların yapılan teklifi reddetmelerinden sonra artık Moğolistan'a iskan edilebilecek başka bir Türk halkı olmadığı için,

Moğol kökenli halklar bu fırsattan yararlandılar. Çok muhtemeldir ki, Kırgızların doğu komşuları Furi (veya Kuri)ler de Moğoldu. Tumansky nüshasında geçen "diğer Kırgızlar Furilerin dilini anlamıyorlardı" kaydı da buna işaret etmektedir. Türkçe konuşmayan halklarla ilgili bazı bilgiler Kaşgarlı Mahmud'da da mevcut, ama ne yazık ki bu bilgiler hem derli toplu değil, hem de uzak kuzeydoğudaki bu halklara ait işaretler belli belirsiz. Kaşgarlı, haklı olarak Kırgızları saf Türkçe konuşan halklar arasında göstermekte, fakat onları kuzeydoğunun uç kesimlerine yerleştirmektedir. Onun anlattığına göre gayr-ı Türk halklardan Kaylar ve Tatarlar daha batıda yaşıyorlardı; halbuki aynı sıralarda Tatarların Orhon kitabelerinde sürekli bir dağ silsilesi olarak gösterilen (ki kitabenin yazarına göre Türklerin gerçek vatanı burası idi) ve muhtemelen Hanghai'ya tekabül eden Ötüken'de yaşadıkları söylenmektedir.[48] XI. Yüzyılda burada Tatarların (hem Çingiz-han döneminde hem de sonrasında şimdiki Moğollara Tatar deniliyordu) yaşadıklarına Orhon kitabelerinin dikildiği dönemden itibaren halkların bünyesinde vukû bulan değişiklikler sarih bir şekilde işaret etmektedir. Halkların yerleşimleriyle ilgili daha kesin bilgileri, ancak XII. Yüzyıl sonlarıyla XIII. Yüzyıl başlarında yani Çingiz-han'ın ortaya çıktığı dönemde bulabiliyoruz. O sıralarda dahi Yenisey'in yukarı akımlarında, Kırgızların hemen kuzeyinde dilleri yalnızca lehçe itibariyle Çingiz-han'ın Moğollarının lehçesinden farklılık arz eden Moğol kökenli Oyratlar yaşamaktaydılar. Çin kaynaklarında "Oyra'dan Kergislere kadar" şeklinde bir ifade geçmektedir ki, muhtemelen Oyratların merkez bölgesinden Kırgızların yaşadıkları toprakların güney sınırına kadar beş günlük yoldu. Burada iki dilin yani Türkçe ve Moğolcanın birbirine ne kadar karıştığı, Reşidüddin'in Yenisey'in yukarı akımını oluşturan nehirlere Sekiz-müren (sekiz nehir) kaydından anlaşılmaktadır. Burada Moğolca nehir anlamına gelen *müren* kelimesi Türkçe sayıya ilave edilmiştir. Moğolcanın güçlü etkisi altında kalmakla birlikte günümüzde burada Türklerin yaşadığı bilinmektedir. Bugünkü haritalarda geçen nehir isimleri arasında Moğolca olanları da vardır ki, bir tanesinin adı Reşidüddin'in kaydına göre Yebe-usu'dur.

Kırgızların Moğolistan'daki kısa süreli hakimiyetlerine rağmen, günümüzde dahi Moğollar arasında Kırgızlarla ilgili hatıralar muhafaza edilmektedir ve belki

48 <Krş. Potapov, *Novıye dannıya*, 111. Potapov, burada konuyla ilgili literatürü verdikten sonra Ötügen adının yerli Tuva halkı arasında yakın zamanlara kadar çağdaş haritalarda Yenisey'in kollarından Biy-Kem'in yukarı akımındaki Khuhu-Tayga adıyla bilinen kutsal dağ isimleri arasında muhafaza edildiği varsayımını ileri sürmektedir. – V. R.>

de bunun sebebi bu ülkenin Moğolların hakimiyetine geçinceye kadar burada en son yaşayan halkın Kırgızlar olmasıdır. Aralarında kendilerinden önce burada yaşayan Uygurlara ve başka halklara ait mezarlar bulunmakla birlikte, yaklaşık Orhon'a kadar tüm Batı Moğolistan'daki eski mezarlara "Kırgız mezarları" denmektedir. Ramstedt, Selenge ile Orhon nehirleri arasında, VIII. Yüzyıl Uygur kağanlarından birinin hakimiyetinden söz edilen kitabenin yakınlarında bu tür "Kırgız" mezarlarının bulunduğunu belirtmektedir.

IV
X. Yüzyıldan Sonra Yenisey Kırgızları

Kırgızlar, kısa ömürlü devletlerinin yıkılmasından sonra, beş asır boyunca yalnızca Sayan sıradağlarının kuzeyindeki Yenisey boyunda yer alan ilk vatanlarında zikredilmektedirler. Çingiz-han'ın imparatorluğunun kuruluşuyla bağlantılı olaylarla ilgili bilgileri istisna tutarsak, o sıralar Kırgızların diğer halklarla ilişkileri konusunda hemen hemen hiçbir bilgi mevcut değil.

Kırgızların zayıflamasından, Kara-Hoca dağlarından ve Bişbalık'tan başlayan toprakları hakimiyet altında tutan eski düşmanları Uygurlar faydalanmış olabilirler. Nitekim 981-984 yılları arasında bu Uygurlar arasında kalan Çin elçisi (aslında Kitayların değil, Sung hanedanının sahibi Güney Çin'den) Wang Yan-te, o sıralar Uygurların hakimiyeti altında olan halklar arasında Yağma ve Karluklardan başka Kırgızlardan da söz etmektedir. Pelliot, bu üç halk adının Avfî'de de geçtiğini, fakat yalnızca Yağma ve Karlukların Kırgızların batısında yaşadıklarının belirtildiğine, aynı yerde Kırgızların kuzey komşusu olarak Kimaklardan söz edildiğine dikkat çekmektedir ki, bu, muhtemelen Avfî'nin çok daha önceki kaynakların etkisinde kalmasından kaynaklanmaktadır. Wang Yan-te'de Yenisey Kırgızlarının Uygurların hakimiyeti altına girdikleri şeklindeki kayıt, Pelliot'un verdiği metinde geçmemektedir. Tumansky yazmasından edindiğimiz bilgiye göre, büyük ihtimalle Kırgızların Doğu Türkistan'daki başarılarının gölgelenmesi söz konusudur.

Daha sonra Kırgızlar, İranlı yazar Cüveynî'de (XIII. Yüzyıl) Kitayların bir kısmının devletlerinin Kuzey Çin'deki Leao hanedanına (916-1125) son veren ve yeni Ch'in hanedanını (1125-1234) kuran Mançur kökenli Curçenler tara-

fından fethedilmesinden sonra batıya muhaceretleri esnasında söz edilmektedir. İşte batıya geçen bu Kitaylar, Çin kaynaklarında “Batı Leao” İmparatorluğu olarak zikredilen büyük bir devlet kurmuşlardır ki, Müslüman tarihçilerin eserlerinde bu imparatorluğun bânisinin “gürhan” unvanı taşıdığı kaydedilmektedir. Kitayların batıya muhaceretleri ve Orta Asya’nın batı kesimini ele geçirmeleri pek çok Çinli ve Müslüman yazarların eserlerinde geçmektedir; ama Müslümanların Kara-Kitay dedikleri Kitaylarla Kırgızlar arasındaki savaşlardan yalnızca Cüveynî söz etmektedir.

Cüveynî’nin kaydına göre, gürhan, ülkesinden bir rivayete göre topu topu 80 kişiyle, bir diğer rivayete göre ise kalabalık bir orduya hareket etmiştir. İşte bu Kara-Kitaylar Kırgızların yaşadıkları ülkenin sınırlarına gelince, sınır boyunda yaşayan kabilelere saldırdılar, fakat şiddetli bir direnişle karşılaşınca daha batıya doğru yollarına devam etmek zorunda kaldılar ve Emil nehri sahiline şimdiki Çuguçak civarına gelip bir şehir kurdular. Cüveynî bu şehrin yalnızca harabelerinin kaldığını belirtmektedir. Burada onlara pek çok Türk ve diğer halklara mensup insanlar katıldı. Böylece sayıları 40 bin çadıra ulaştı; ama yine de Emil’de kalamazlardı ve daha batıya doğru ilerlemek zorundaydılar. Müslümanların Çu nehri sahilindeki Balasagun şehrine geldiler ve burada hüküm süren hana göçebe düşmanlarına karşı yardım ettiler, ama arkasından onu tahtından indirerek şehre sahip oldular. Böylece Balasagun, sınırları Cüveynî’nin eserinde net olarak belirlenmeyen Kara Kitay İmparatorluğu’nun merkezi haline geldi. Cüveynî’nin eserinde geçen coğrafi yer adlarının net bir okunuşu yapılabilmiş değil. Belki de gürhanların imparatorluğunun kuzey sınırı Kem nehri boyunca bir yer olarak gösterilmiştir. Bu konuya aşağıda değinilecektir. Kara-Kitaylar, Balasagun’dan sonra Kaşgar ve Hoten’i ele geçirdiler. Arkasından daha önceki davranışlarının intikamını almak için Kırgızların üzerine yürüdüler ve Bişbalık’ı zaptederek, Fergana ve Maveraünnehr yani Türkistan’a bir ordu sevk ettiler. Cüveynî’nin anlattıklarında krolonolojik tarih yok. Onun anlattıkları bazı olayların tarihi belki de başka kaynaklardan alınmıştır. Kara-Kitayların Fergana ve civarına düzenledikleri ilk seferin tarihi hepsinden daha net olarak bilinmektedir. Burada sözü edilen olay, Hicrî 531 yılı Ramazan ayında (Mayıs-Haziran 1137) Hocend yakınlarında Semerkand hanının ordusuna karşı kazanılan zaferdir. Dolayısıyla Kırgızlara karşı düzenlenen sefer bu tarihten bir süre önce gerçekleştirilmişti. Kitayların batıya düzenledikleri fetih hareketi, Çin kaynaklarına göre, devletlerinin nihai olarak yıkılmasından önce ve Curçenlerin Pekin’i fethinden (1120)

sonradır. Göç edenlerin başında Çinlilerin Ta-shih dedikleri bir hanedan üyesi bulunuyordu. Bu isim, bazen Leao imparatorluk hanedanının soy adları Yeh-lü'nün sonuna eklenmektedir. Dolayısıyla Batı Leao İmparatorluğu'nun bânisinin[49] adı Çin kaynaklarında Yeh-lü Ta-shih olarak geçmektedir. Pekin'in düşmesinden sonra Ta-shih elinde silahla esir alınmış, fakat daha sonra Curçenlerin düzenledikleri seferlere rehberlik ettiği için hayatı bağışlanmıştı. Bu olay 1121'de olmuştu; ama bundan kısa süre sonra Ta-shih bilinmeyen bir yere kaçıp gitti. 1124'de ise onun kuzey ülkelerinde bir yerde hükümdar ilan edildiği ve krallığının kuzey ve güney olmak üzere iki parçadan oluştuğu haberi Curçenlere kadar ulaştı. 1129'de Doğu Moğolistan'dan Ta-shih'nin kuzey ülkelerindeki başarıları konusunda daha detaylı bilgiler alınmıştı. 1130'da ise Kara-Hocalı Uygurlar Ta-shih'nin beylerinden birini tutuklayıp Curçenlere teslim ettiler. 1144'de bu Uygurlar artık Curçenlere vergi veriyorlardı; bunlar Ta-shih'nin hayatta olmadığını ve halkının kendilerine yakın bir yerlerde yaşadığını bildirdiler.

Sinolog Bretschneider'in Ch'in hanedanı tarihinden (Ch'ing-shih) çıkardığı bu bilgiler, bir noktaya kadar hem Leao hanedanı tarihi (Leao-shih) ve hem de Müslüman kaynaklarınca teyit edilmektedir. İslamî kaynaklar ilk gürhanın ölüm tarihini Hicri 537 Ramazanı (Ocak-Şubat 1143) olarak vermektedirler. Marquart'ın kaydına göre Yeh-lü Ta-shih'in imparatorluk tahtına çıkış tarihi 21 Şubat 1124'dür. Cüveynî'nin anlattıklarından Kara-Kitayların Emil'de bu şekilde güçlenmelerinin 1121-1124 yılları arasında Kırgızlarla yapılan çarpışmalardan sonra mümkün olabildiği sonucu çıkarılabilir. Cüveynî'nin sözünü ettiği Kırgızları cezalandırma seferi, muhtemelen Ch'in-shih'nin özellikle 1130 yılı olaylarından bahsederken değindiği Uygur faaliyetleriyle ilgiliydi. Cüveynî, Kırgızlara karşı düzenlenen seferden söz ederken Kara-Kitayların Kırgız şehrini değil, yalnızca Uygurların Bişbalık şehrini ele geçirdiklerinden söz etmektedir. Galiba Kırgızlar Uygurların topraklarında vukû bulan olaylara bir şekilde karışmışlardı; ama Cüveynî'nin kaydından bu iştirakin neden gerektiği anlaşılmıyor. Keza Kırgız topraklarında yani Yenisey havzasında yayılan hakimiyetin Leao hanedanına mı, yoksa rakipleri Ch'in hanedanına mı ait olduğu konusunda da yeterli malumat mevcut değil. Çünkü Uygurlar XII. Yüzyılda kah Leao, kah Ch'in hanedanına meyletmişlerdir ve onların 1209'de Çingiz-han'a itaat arzetmeleri gürhana karşı başlattıkları kıyam ve onun naibinin öldürülmesiyle bağlantılıydı. Bu arada Kırgızların Çingiz-han'a itaatleriyle ilgili rivayette bu halkın

49 <Müsveddede "Batı Leao imparatoru" şeklinde – A. N. B.>

Kara-Kitaylar veya Curçenlerle ilişkilerinin ne olduğu konusunda herhangi bir kayıt mevcut değil.

Kırgızların ülkesinin XII. Yüzyıl sonu ve XIII. Yüzyıl başlarındaki durumuyla ilgili bilgiyi Reşidüddin'de (bilindiği gibi Reşidüddin'in eserinin bu kısmı Berezin tarafından çevrilip yayınlanmıştır) ve Çinliler tarafından Moğolların kurduğu hanedan olarak zikredilen "Yuan Hanedanı Tarihi" (Yuan-shih)de buluyoruz. Yuan-shih'nin verdiği bilgiler başta Schott, Bretschneider, Palladius ve benzerleri olmak üzere pek çok Sinolog tarafından tercüme edilmektedir. Reşidüddin'e göre tek bir hükümdarlık oluşturan iki bölge vardı: Kırgız ve Kem-Kemciyut. Reşidüddin, Kırgız topraklarının hangi kısımlarının Kem-Kemciyut topraklarını oluşturduğunu belirtmiyor. Yuan-shih'deki bilgiler ise tamamen başkaca. Bu kaynakta Chien-chou bölgesi Kırgızların topraklarının güneydoğusuna, yani o dönemdeki Kem (Yenisey) nehrinin batısına yerleştirilmektedir. Reşidüddin'in kaydına göre 1218 yılındaki Moğol seferi sırasında Kem-Kemciyut Kırgızların topraklarında o sırada buzlarla kaplı bir nehrin adıdır. Çinli münzevi Ch'ang-ch'un, 1223'de Altaylarda bulunduğu sırada Chien-chien-chou bölgesinin kuzeybatı istikametinde 1000 küsur li (yaklaşık 500 verst) uzaklıkta olduğunu işitmişti. Her halükârda Kem-Kemçiyut bölgesi Kırgızların ülkesinin güney kısmını ve güneydoğudan ziyade güneybatı bölgesini oluşturuyordu.

Reşidüddin'e göre Kırgız topraklarının sınırları kuzeydoğu ve doğu istikametinde Angara ve Selenge nehirleriydi; Naymanların (Batı Moğolistan'ın en güçlü halkı) toprakları güneyde Selenge ile İrtış arasında; Kuri, Bargut, Tümet ve Bayluk halklarının toprakları Baykal civarında, adı günümüzde Barguzin denilen yerde ve çayında muhafaza edilen Bargucin-Tukum topraklarındaydı.

Yuan-shih'de Chien-chou ve Angara'nın dışında üç bölge daha Kırgızların toprakları arasında gösterilmektedir: Usı, Hanhena ve Yilan-chou [Yılanlı]. Usı bölgesi, Kırgızların doğusunda ve Chien (Kem, Yenisey) nehrinin kuzeyindeydi ve adını başka bir nehirden, muhtemelen Us nehrinin isminden almıştı. Daha doğuda Kem nehrinin döküldüğü Hanhena bölgesi vardı ve burada iki dağ geçidi mevcuttu. Kış aylarında burada kızak kullanılıyordu. Yilan-chou'ya gelince, onun adının sadece burada büyük yılanların bulunmasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Burasının neresi olduğu içinde bulunduğumuz günlerde tespit edilebilmiş değil.

Yuan-shih'de ayrıca, Kırgızların, Kırgız kelimesinin kırk ve kız efsanesine bağlı olarak kırk devden türediği hikayesi yer almaktadır.[50] Kırgızlar Yuan-shih'de oldukça az nüfuslu, sanki bu tür faaliyetleri yapması mümkün olmayan bir halk olarak gösterilmektedir.[51] Ülkenin kültür seviyesinin Büyük Kırgız Hanlığı dönemine göre daha ileride olmasından, Kırgızların bu dönemde kültürlü halklarla ilişkilerinin kesilmediği sonucuna varmak mümkün. Reşidüddin'e göre Kırgızların ülkesinde pek çok göçebe vardı, ama aynı zamanda birçok şehir ve köyleri de mevcuttu. Yuan-shih'ye göre Kırgızlar maharetli çiftçiler değillerdi, fakat aralarında buğday ekenler vardı. Ch'ang-ch'un Chien-chien-chou'dan bahsederken orada kaliteli demir ve pek çok sincap olduğunu belirtmekte ve Kırgızların buğday yediklerini; pek çok Çinli zanaatkâr bulunduğunu, bunların ipekli kumaş, krep, simli ve renkli kumaş dokuduklarını kaydetmektedir. Bu son nokta dikkat çekicidir. Çünkü buradan Kırgızların kumaş ithal etmediklerini, aksine yerli halkın el emeğiyle olmasa bile kendi ülkelerinde üretildiği anlaşılmaktadır. Moğollar dahi Çingiz-han zamanında bu bölgede tarımın yayılması için gayret göstermişlerdi. Ch'ang-ch'un, henüz 1221'de Altaylarda bu dağın kuzeyinde Moğolların talimatıyla Hıristiyan Uygur Çingay tarafından kurulmuş bir şehrin varlığını ve şehirde buğday ambarları bulunduğunu işittiğini belirtmektedir. Galiba o sıralar savaş sebebiyle Çin'den buğday temin edilmediği dönemlerde Moğolistan bu ihtiyacını bereketli Minusin bölgesinden sağlıyordu.

XII. Yüzyıl sonu ile XIII. Yüzyıl başlarında Çingiz-han'ın yükselişi ve onunla rakipleri arasındaki çatışmaların yol açtığı olaylar, Kırgızların kaderini de etkilemiştir. 1119'da (koyun yılında) Çingiz-han ve o dönemdeki müttefiki Kerait hanı (ki Keraitler de Naymanların doğusundaki Moğol halklardandı) Wang-

---

50 <V.V. Bartold'un sözünü ettiği bu izah tarzı, XIX. Yüzyılda yazılmış bazı farklı rivayetlerde geçmektedir. Bu rivayetlerde Kırgızların insan atalardan değil bir kızıl itten (*kızıl taygan*) türedikleri anlatılır. Bazen de Kırgız prenseslerinin yıkandıkları bir gölde mucizevi bir şekilde köpüklerden hamile kaldıkları rivayet edilir vs. Yuan-shih'deki rivayet ise biraz farklı. Buna göre Kırgızlar, Han (yani Çin) ülkesinden kırk kızın Us erkekleriyle evlenmelerinden türemiş ve böylece bu Usların yaşadıkları topraklara Kırgız yurdu adı verilmiştir. (Y. İ. Kıçanov çevirisi, krş. Petrov, *K istorii dvijeniya kirgizov na Tyan-Şan*, 101). Us erkekleriyle ilgili olarak da Yuan-shih'de bunların Kırgızların doğusunda yaşadıkları; bunların adlarını Us nehrinden aldıkları, bu nehrin ilahına taptıkları ve onu ataları kabul ederek kurban sundukları belirtilmektedir. – V. R.>

51 <Yuan-shih'de Y. İ. Kıçanov'un çevirisinden kaynaklanan 9 bin Kırgız ailesiyle ilgili başka bir yorum. Buna göre Kırgızlar dokuz kabile idiler ve dolayısıyla bu dokuz bin aile ifadesini diğer Kırgızlardan uzak kalmış bir öbek olarak düşünmek gerekir. Bkz. Petrov, *K istorii dvijeniye kirgizov na Tyan-Şan*, 101 vd. – V. R.>

han tarafından mağlup edilen Naymanlar, Kem-Kemciyut topraklarına kaçmışlardı. Çingiz-han'ın Naymanlara (ki Keraitler daha önce onlar tarafından mağlup edilmiş ve güneye kaçmışlardı) karşı kazandığı nihai zafer ve Çingiz'in tüm Moğolistan'ın hanı olarak kotarılması 1206 yılında olmuştu. Naymanların ve müttefikleri Mergitlerin [Merkitlerin] ana kütlesi, batı tarafına, İrtış'ın öte yakasına kaçmıştı. Ancak Yuan-shih'deki bir kayda göre Mergitlerin hanı Tohta-biki sonbaharda (muhtemelen 1207'de) Kem nehrine kadar gelmiş, nehir boyunca birkaç gün (muhtemelen nehir henüz buzla kaplıydı) Kırgızların (Kılıgısların) ülkesine kadar ilerlemiş ve "onların beş boyunu itaat altına almıştır. Bu bilgiye rağmen, muhtemelen Mergitler yalnızca Kırgızların ülkesine girmiş, ama orada kalmamışlardı. Çünkü aynı yıl (tavşan yılı) Çingiz-han Kırgızlara bir elçi göndererek itaat etmelerini istemişti. O sıralarda Kırgızların başında kağan yoktu. Kırgız beyleri *inal* unvanı taşıyorlardı. Bazı Türk halklarında veliaht prense inal denilmektedir.[52] Her halükârda *inal* unvanı *kağan* unvanının dûnundadır.[53] Reşidüddin'in bu konuda verdiği bilgiler yeterince açık değil (metinde boşluk var). Göründüğü kadarıyla iki Kırgız *inalı* vardı – Yedi-inal ve Urus-inal. Çingiz-han her ikisine de elçi göndermiş; keza her ikisi de olumlu cevap vererek karşı elçi yollamıştı. Kırgız elçilerinin sayısı bir rivayete göre iki, başka bir rivayete göre üçtü. Bu elçiler beraberlerinde beyaz gözlü bir sungur (muhtemelen iki elçi adına bir adet) getirmişlerdi. Yuan-shih'ye göre Kırgızların ülkesinde kara ve ak sungurlar vardı.

Böylece Kırgızlar önce savaşsız itaat arz etmişler; fakat 1218'de (pars yılında) aralarında savaş çıkmıştı. O sırada Moğollara karşı Baykal civarında yaşayan halklardan Tumat ve Bayluklar[54] isyan etmişler ve onlar Kırgızların komşuları olduğu için Çingiz-han onlardan isyanın bastırılması için asker istemiş, fakat onlar bu talebi yerine getirmedikleri gibi bizzat kendileri de isyan bayrağı açmışlar; Çingiz-han da büyük oğlu Çuci-han'ın komutasında üzerlerine bir ordu sevk etmişti. Moğol öncü birliklerinin kumandanı Buka, Kırgızları kovaladıktan sonra sekiz nehir (muhtemelen Oyratların bölgesindeki sekiz çaydan biri kastedilmektedir) üzerinden geri dönmüş; daha sonra bizzat Cuçi gel-

---

52 <Bkz. MİTT, I, 219. – V. R.>

53 <Kırgızlarda ve diğer Türk halklarında inal (veya yinal, yanal) terimiyle ilgili bilgiler ve bu konuyla alâkalı lüteratür için bkz. Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Kononov neşri, 95-96, dn. 118. – V. R.>

54 < "Bargucin-Tokum ve Bayluk'ta yaşayan Tumat kabilelerinden biri isyan etti." (Reşidüddin, İVAN, neşri ve çev., I, kn, I, 151). – V. R.>

miş, buzla kaplı Kem-Kemciyut (Yenisey)[55] nehrini geçerek Kırgızları itaat altına alıp avdet etmişti.

Kırgızların Moğollar tarafından itaat altını alınışıyla ilgili bir diğer rivayet XIII. Yüzyılda kaleme alınan “Moğolların Gizli Tarihi” (Çince Yuan-çao pi-şi; Rusça çevirisi Palladius tarafından yapılmıştır) adlı Moğol kahramanlık destanında geçmektedir. Burada anlatıldığına göre Cuçi’nin bu seferi 1207 yılında düzenlenmiş ve Kırgızlar da söz konusu seferle birlikte itaat altına alınmışlardır. Yine aynı kaynağa göre Cuçi, Oyratların toprakları üzerinden geçip onları kendine bağlamış; Kırgızların topraklarına girince “onların başında bulunan Yedi-inal da itaat altına alınmış ve Cuçi’nin huzuruna bir ak kartal, bir boz at ve siyah samur kürkü ile gelmiştir.” Cuçi, diğer orman halklarını da fethettikten sonra Kırgız generallerini, binbaşılarını, onlara denk düşen orman halkları prenslerini ve keza kartal, boz at ve samur kürklerini yanına alarak babasının yanına dönmüştür.

Cuçi-han’ın hatırası Tanrı Dağları Kırgızlarında da muhafaza edilmiştir. Cuçi’yle ilgili bu rivayet, belki de onların hiçbir zaman hatırlamadıkları Yenisey boylarındaki mevcudiyetlerinin yegâne izidir.[56] Radloff’un dinlediği bir efsaneye göre Kırgızlarda han yokmuş ve bu yüzden ulu hakandan (yani Çingizhan’dan) oğlu Cuçi’yi başlarına han tayin etmesini istemişler. Cuçi henüz küçük bir çocukmuş; yolda bir kulan (vahşi eşek) sürüsünün arasında kalmış ve onlar tarafından alınıp götürülmüş. “Aksak-kulan Cuçi-han” Kırgızların ilk ve son hanı imiş. Cuçi’nin adıyla bağlantılı bu hatıra, belki de çoktan unutulmuş eski bir Türk ezgisinin Çingiz-han’ın oğlu Cuçi’yi kaybettiği an söylediği şu mısradaki yansımasıdır:

“Tayından ayrılan kulan gibi yavrumdan ayrıldım,

Sürüden geri kalan ördek gibi oğlumdan ayrıldım.”[57]

Bildiğimiz kadarıyla Kırgızlar hiçbir zaman Moğol fetihlerine katılmamış, Cuçi’nin Moğol İmparatorluğu’nun batı kesimini ellerinde tutan torunlarının

---

55 <Cuçi “buzla kaplı Selenge’yi ve diğer donmuş nehirleri geçerek Kırgızların topraklarını zapt etti” (Reşidüddin, İVAN neşri ve çev., I, kn. I, 123) – V. R.>

56 <Cuçi’yle ilgili hatıranın Tanrı Dağları Kırgızlarında muhafaza edilişini izah için, onların atalarının bir zamanlar mutlaka Yenisey boyunda yaşadıklarını varsaymak gerekmez; çünkü Cuçi’yle ilgili olaylar yalnızca orada değil, Orta ve Merkezi Asya’daki Türk halklarının çoğunda vukû bulan hadiselerle de bağlantılıdır. – V. R.>

57 Mısranın orijinali şu şekildedir:
Kulun algan kulunday kulunumdan ayrıldım
Ayrılışkan ankuday er ulumdan ayrıldım.” – A. B.>

devletinde yer almamışlardır. Moğolistan ve Çin'in yanı sıra Kırgız toprakları da Çingiz-han'ın küçük oğlu Tuluy'un hissesine düşmüştü. Çünkü batıda fethedilen topraklar daha Çingiz-han hayattayken üç oğlu arasında taksim edilmiş ve babasının asıl yurdu da en küçük oğula kalmıştı. Tuluy 1233'de ölünce hakimiyeti altındaki topraklarda iktidar dul hanımı Surhuktani'nin (Kerait asıllı, Hıristiyan) eline geçti, fakat o da 1252'de öldü.

Detaylarından açıkça efsane olduğu görülen bu bilginin hangi kaynaktan alındığı belli değil, ama eserini XVII. Yüzyılda yazan Ebu'l Gâzî'nin gerçeği yansıtan rivayetine göre Surhuktani biner kişilik birliklerin başındaki üç beyi teknelerle birçok nehrin kendisine katılmasından sonra denize (burada deniz kelimesiyle Angara'nın bir kolu olarak görülen Yenisey ağzı kastedilmektedir) döküldüğü yöne göndermiştir. Orada büyük Alakçın[58] şehri ve pek çok köyleri bulunan göçebeler vardı. Bunların atları yüksek boylu ve istisnai ölçüde de ala idi. Şehir yakınlarında gümüş madenleri vardı ve kullanılan tüm kap kacaklar gümüştendi. Beylere, imkan olursa Alakçın'ın yağmalanması, değilse hakkında bilgi toplanması talimatı verilmişti. Bir süre sonra geriye yalnızca 300 kişi dönebilmişti. Bunlar, Alakçın'la ilgili anlatılanların tamamının doğru olduğunu; pek çok gümüş ele geçirdiklerini, ama tekneyi akıntıya karşı yüzdürmek mümkün olmadığı için hepsini teknede bıraktıklarını; pek çok insanın ölmesinin sebebinin ise kötü hava şartları ve aşırı sıcaklar (!) olduğunu bildirdiler.[59]

Atlarla alâkalı *ala* sözcüğü Çin kaynaklarında geçen *boma* sözcüğüyle kesinlikle örtüşmektedir. Her iki sözcük de XIV. Yüzyıl müellifi Ma Tuan-lin'in eserinde geçmektedir, ama yazar Moğolların bu krallığa karşı askeri bir sefer düzenlediklerinden söz etmiyor. Moğollar gerçekten Yenisey ağzına kadar bir sefer düzenlemiş olsalar bile, böyle bir sefer ancak Kırgızların iştiraki ve yardımıyla gerçekleştirilebilmiştir.

Cüveynî, 1251'de Tuluy'un büyük oğlu Munke-han'ın tahta geçmesi münasebetiyle çıkan karışıklıklar sırasında Kırgızlardan da söz etmektedir. Buna göre değişik yönlere askerî birlikler sevk edilmiş, Mugi-noyon[60] komutasında da 20

---

58 <Reşidüddin'de şu şehirlerin ismi verilmektedir: Alafhin (Alakçın), Adutan, Mangu ve Balaurnan. Bkz. Reşidüddin, İVAN çev., ve neşri, I, ktb. I, 102. V. R.>

59 <Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 44. Reşidüddin'de şöyle deniliyor: "Bu ordudan ancak 300 kişi geri döndü; diğerleri havanın bozukluğundan ve rutubetten öldüler" (İVAN çev., ve neşri, I, ktb. I, 102. – V. R.>

60 <Yeke-noyon (iki tümenle birlikte) – Cüveynî'nin Kazvini neşrine göre, III, 54. – V. R.>

bin kişilik bir kuvvet Kırgızların topraklarına ve Kem-Kemciyut'a gönderilmiştir. Munke'nin halefi, önce tüm Çin'de Moğolların mutlak hakimiyetini sağlayan kardeşi Kubilay idi. Yuan-shih'ye göre Kubilay 1270'de Yilan-chou'da yaşayan ve Çin'den zanaatkârlar getirerek mahalli kültürü canlandıran Çinli Lü Kao-li'yi Kırgızların ülkesine naip olarak atamıştı. Anlaşılan, gördüğümüz gibi Ch'ang-ch'un'un 1223'de hakkında bilgi edindiği Kırgız topraklarında yine Moğollar zamanında Çinlilerin üretimi sayesinde bir gelişme kaydedilmişti. Kubilay yönetimi hakkında ayrıca 1293'de yani hanın ölümünden bir yıl önce bir miktar Kırgız'ın Mançurya'daki Hayan[61] bölgesine getirildiği de belirtilmektedir.

Moğol İmparatorluğu zamanında Kırgızların güneybatıya şimdi yaşadıkları topraklara doğru muhaceret ettikleri konusunda herhangi bir kaydın bulunması daha enteresan olurdu; ama buna işaret eden herhangi bir kayıt mevcut değil. Ritter ve onun izinden giden Radloff, 1259'da Orta Asya'dan geçen Çinli Ch'ang Te'nin Tanrı Dağları'ndaki Kırgızlardan söz ettiğini ileri sürmektedirler, ama Ch'ang Te'de böyle bir kayıt yok. Ch'ang Te, Kara-Kitayların ülkesine (yani Çu nehri sahillerine) gelmeden önce kışın kızaklara atların koşulduğu Ma-a bölgesinden geçmiş ve "Söylendiğine göre Kırgızlar at yerine kızaklara köpek koşuyorlarmış" kaydını düşmüştür. Bu kayıttan Ch'ang Te'nin uzak kuzeyde yaşayan Kırgızlar hakkında sadece duyumlar işittiğini, ama kendisinin onları görmediği ve ülkelerinden geçmediği anlaşılmaktadır.

XIII. Yüzyıl Avrupalı seyyahlardan Plano Carpini de (1246) "Kergis" halkından söz etmektedir; ama sanırım bu isim Kırgızlarla değil Çerkeslerle alâkalıdır. "Kergis"lere karşı düzenlenen bir hareketle ilgili olarak Güney Rusya ve Müslüman bölgeleri sınırlarındaki olaylarla bağlantılı hikayede söz edilmektedir. Bir diğer seyyah Rubruk'un "Kerkis" yurdu ve halkıyla ilgili sözleri daha belirgin olarak Kırgızlarla ilişkilendirilmektedir. Bu ülke, "kuzeyde ve tamamıyla ormanlık bir alanda" yer alan bir ülke olarak gösterilmekte; bir başka yerde ise "hiçbir şehrin bulunmadığı" kuzey halkları arasında yer verilmekte ve "Kerkis adında sığır güden bir halk" ifadesi kullanılmaktadır. Aynı yerde kızaklarla yolculuk yapan "Orengay"lardan yani Reşidüddin'de Kırgızların doğulu komşuları Kuri, Bargut ve Tumatlarla birlikte zikredilen Urankaylardan da söz edilmektedir. Sanırım Rubruk'un kulağına Kırgızların vahşi bir halk olduğu şeklindeki mübalağalı sözler ulaşmıştı ve her halükârda bu mübalağalı sözler yalnızca Ye-

61 <Bugünü çeviriyazımla Hai-yen.>

nisey Kırgızlarıyla ilgili olabilirdi. Ama o sıralar Kırgızların daha güney bölgelerde yaşadıklarını gösteren herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Çin maddî kültürünün Kırgızlar arasında etkin olduğuna dair bilgilere rağmen, Moğol İmparatorluğu döneminde ve daha öncesinde Moğolistan ve Çin'de büyük başarılar kesbetmiş dinlerle ilgili propagandanın Kırgız topraklarına taşındığı konusunda herhangi bir kayıt mevcut değil. Çingiz-han'ın yükselişine kadar Moğolistan'da yaşayan belli başlı halklardan Naymanlar, Keraitler ve Mergitler arasında Hıristiyanlık yaygındı; ama aynı sıralarda Çingiz-han'ın Mergit hanımının kardeşi İslamî Cemal-hoca adını taşıyordu ve büyük ihtimalle Müslümandı. Kırgızların bu halklarla komşu olmasına rağmen yine de onlar arasında İslam veya Hıristiyanlık propagandasının yayıldığına dair bir kayıt yok.

Göründüğü kadarıyla XIV. ve XV. Yüzyıl yazarları Kırgızlardan hiç söz etmiyorlar; ama ben Uluğbey'le ilgili yaptığım bir çalışmada kullandığım XV. Yüzyıl anonim eserlerinden "İskendernâme"[62] adlı kitapta tesadüfen Kırgızlardan söz edildiğini görmüştüm. [Bu eserde] Cuçi'nin torunlarından doğu kuşağına mensup olan ve Sır-derya'nın aşağı akımlarında XIV. Yüzyılda hüküm süren, sonra ülkesinden sürülerek 2,5 yıl Kırgızların ülkesinde ve Altaylarda yaşayan bir handan söz edilmektedir.[63] Kırgızların ülkesiyle birlikte Altaylardan söz edilmesi, bizi Yenisey Kırgızlarından söz edildiğini düşünmeye zorlamaktadır.[64]

Yalnızca XVI. Yüzyılda ilk defa[65] Kırgızlardan[66] şimdi yaşadıkları topraklarda söz edilmektedir, ama göreceğimiz gibi, onların nasıl ve ne zaman buraya geldikleri hakkında herhangi bir bilgi yoktur.[67]

---

62 <Bartold, 1927 yılında bu eserin yazarını Muineddin Natanzi olduğunu tespit etmişti. – Yu. B.>

63 <SMİZO, II, 130.>

64 <Altaylara yakın ve Doğu Tanrı Dağları'ndan önce. – V. R.>

65 <Göründüğü kadarıyla Kırgız adı Tanrı Dağları'nda ve Yedisu'da önceki asırlarda da yaygındı. – V. R.>

66 <Bartold, Kırgız teriminin anlamının değişebileceğini nazar-ı itibare almamaktadır. Oğuz-han'ın ortaya çıkışıyla bağlantılı olan "gerçek" Kırgızların "şu anda çok az kaldıkları" ve Kırgızların kendilerini Moğol veya başka kabile adlarıyla anmaya başladıklarını kaydeden Ebu'l Gâzî'nin sözleriyle krş. (Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 51; II, 43). *Bedây' et-tevârih* (XVII. Yüzyıl) adlı eserde Kırgız قرقز kelimesinin Moğolistan'da halk arasında "dağlı" anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. (Ruk. İNA V 2304, vrk. 255 a). – V. R.>

67 <Kırgızların atalarının şu anda torunlarının oturdukları topraklara ne zaman ve nereden geldikleri konusu hâlâ açıklığa kavuşturulamamıştır ve tartışmalıdır. Kırgızların etnogeneziyle ilgili oturuma (Frunze, Kasım 1956) katılanlar, Kırgız halkının ana kütlesi veya onun bünyesinde yer alan temel unsurlarından birinin Orta Asya kökenli

V
XVI. ve XVII. Yüzyılda Tanrı Dağları Kırgızları

Tanrı Dağları'ndaki Kırgızlarla ilgili bilgiler, henüz 1898'de "Yedisu Armağanı" adlı kitapta "Yedisu Tarihiyle İlgili Araştırmalar" adı altında tarafımdan derlenmişti. En önemli kaynak 1540'da Mirza Haydar tarafından kaleme alınan Tarih-i Reşidî'dir[68] (Farsçadır ve ikinci bölümü birinci bölümünden daha önce, 1541-44'de yazılmıştır) ve daha sonraki dönemden ise bilhassa İsmailhan (1670-1682) zamanında Farsça olarak yazılan ve Kaşgarya tarihiyle ilgili eserler arasında yer alan Mahmud Çuras'ın kitabıdır. "Yedisu Tarihiyle İlgili Araştırmalar"ı yazdığım sırada bu kitaptan haberim yoktu.

Yedisu ilk başlarda İli nehrinin kuzeyindeki bölgenin adı olarak zikredilmiştir. İli'nin güneyindeki dağlık bölgede bu isim yalnızca Rus hakimiyeti döneminde yayılmıştı.[69] Bu dağlık bölgenin ve orada yaşayan halkın Moğol dönemindeki kaderi hakkında hemen hemen hiçbir bilgi mevcut değil. Burası, Orta Asya'da Moğollar tarafından oluşturulan ve XIV. Yüzyılın başlarında nihai olarak Çingiz-han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın torunlarının hakimiyetine geçen devletin sınırları dahilindeydi. Çağatay adı, Çağatay hanlarının hakimiyeti kaybetmelerinden sonra dahi, hem devlet, hem onun askeri göçünü oluşturan göçebeler ve hem de aynı devletin bünyesinde Orta Asya'nın en gelişmiş Türkçe edebi dilinin adı olarak kullanılmıştır. Çağatay hanlarından büyük ihtimalle 1309-1318 yılları arasında hüküm süren Esen-Buka'nın kışlık ikametgahı bu dağlık bölgede, Issık-göl sahilindeydi. Bu ikametgahtan başka aynı hanın yazlık ikametgahı da Çin ve Moğolistan'ı yöneten ulu hanın (Tuluy'un torunlarından) askerleri tarafından yağmalanmıştı. 1340'da Çağatay Hanlığı batı (Buhara, Semerkand ve diğer şehirlerle birlikte Türkistan'ın eski tarım alanları) ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmış; Çağatay'ın torunları arasından çıkan hanlar fiilen veya

olduğu peşin hükmüne sahip oldukları için, Kırgızların atalarının Tanrı Dağlarına nereden geldikleri konusunda ortak bir karara varamadılar. (Bkz. TKAEE, t. III, 1959). Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızların daha detaylı "etnik ve kültürel-tarihi bağları" göründüğü kadarıyla Yenisey'le değil, Altaylarla, öncelikle de Güney Altaylarla ilintilidir. (bkz. Abramzon, *Etnogenetiçeskiye svyazi*). – V. R.>

68 <Mirza Haydar Duglat'ın – ki Babür'un teyzesinin oğludur, - bu eseri Selenge Yayınları arasından çıkmıştır. – A. B.>

69 <XVI. Yüzyıla ait *Mecmu et-tevârih* adlı eserde Tanrı Dağlarının orta ve güney kesimi "Mugal dağları" كوه موغال olarak geçmektedir. Bkz. Ahsikendi, Tahircanov tedkiki ve neşri, vrk. 37 a. – V. R.>

göstermelik olarak doğu kesimde hüküm sürmüşse de, Çağatay adı batı kesiminde ve orada yaşayan halk arasında muhafaza edilmişti. Çağatay Hanlığı'nın batı kesimindeki topraklarda XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıl başlarına kadar Timur ve torunları hüküm sürmüş, daha sonra iktidar Batıdan gelen Özbeklerin eline geçmiştir. Devletin doğu kesimindeki ahali kendilerini Moğol veya Orta Asyalıların telaffuzuyla Moğul ve ülkelerini de Moğulistan olarak adlandırmışlardır. Moğulistan'ın güney ucu doğu Fergana sınırından Turfan'a kadar Çin Türkistanı'nın tarım bölgelerini oluşturmakta, kuzey kesimi ise doğu istikametinde Balhaş'a kadar uzanmaktaydı. Tarih-i Reşidî'nin bazı yerlerinde, İrtış da Moğulistan nehirleri arasında sayıldığı için, bölgenin sınırı kuzeyde daha da ileriye uzanmaktadır. Güneyde Kaşgarya'nın tarım bölgeleri her zaman Moğulistan sınırları dahilinde yer almıyordu ve göreceğimiz gibi çoğu kez Kaşgarya'dan Moğulistan'a veya Moğulistan'dan Kaşgarya'ya muhaceretler oluyordu.

Yedisu'nun Issık-göl'ün güneyine doğru uzanan kesimi, Çin Türkistanı'nın Fergana'dan Kuça ve Çerçen'e kadar olan bölgeleriyle birlikte Türkleşmiş Moğol Duglat kabilelerine (ki günümüzde Kazak kabileleri arasında Dulat adında bir oymak mevcuttur) ait Manglay-Sube'nin sınırları dahilindeydi. Tarih-i Reşidî'nin Duglatların yönetici ailesinden olan yazarı, dedesinin Manglay-Sube bölgesini Çağatay'dan aldığına inanmaktadır.

Duglat beyleri, Moğol hanlarıyla birlikte Timur'a karşı amansız bir mücadele vermek zorundaydılar. Timur'un fetihleriyle ilgili detaylı rivayetler günümüze kadar yetip gelmiştir, ama ne bu kayıtlarda, ne de Uluğbek ve Timur'un diğer torunlarıyla ilgili rivayetlerde Kırgızlardan söz edilmektedir.[70] Kırgızlardan ilk defa 1503/04 kışında vukû bulan olaylardan bahsedilirken söz edilmektedir.[71] O kış Moğol hanı Ahmed Aksu'da ölmüş ve yerine oğlu Mansur geçmişti; ama Mansur'un öz kardeşi Sultan-Halil'le arası açıktı ve bu yüzden Sultan-Halil ondan uzaklaşıp Moğulistan'a geçmiş ve bölgenin "vahşi arslanları" sayılan Kırgızlara iltihak etmişti. Daha sonra vaktiyle Fergana'nın doğu sınırında Yası geçidine giden yol üzerindeki Cetikent'te yaşayan diğer kardeşi Sultan Said de

70 <Timur'un Moğulistan'a düzenlediği seferlerle ilgili olarak kaynaklarda Kırgızların bünyesinde yer alan Bulgaçi kabilelerinin adı geçmektedir. Bkz. Petrov, *K istorii dvijeniya kirgizov na Tyan-Şan*, s. 42; Ahsikendi, Tagircanov tetkiki ve neşri, vrk. 56b, 57b. – V.R.>

71 <Mahmud b. Veli'nin XVII. Yüzyılda bize kadar yetip gelmeyen daha eski kaynaklara dayanarak yazdığı eserde, XV. Yüzyıl ortalarında Yedisu'daki olaylardan bahsedilirken Kalmık kabileleri (kalmâkân)la birlikte "Kırgız kabileleri" ifadesi de geçmektedir. Bkz. Ahmedov, *K izuçeniyu*, 31. – V. R.>

onun yanına gelmişti. Fakat her iki kardeş de 1508'de Mansur-han tarafından mağlup edilecek, Sultan-Halil o sıralar Özbeklerin elinde bulunan Fergana'ya kaçacak, Sultan Said ise bir sürü sergüzeştten sonra aynı yıl Kabul'a kapağı atacaktı. 1511'de Özbekler Semerkand ve diğer bölgelerden Timur'un İranlıların da desteğini alan torunu Babür tarafından kovulunca, Sultan Said onun emriyle Fergana'ya gitmiş ve daha sonra oradan Çin Türkistanı'nı fethetmişti.

Mansur-han'ın Kırgızları Karaşar ve Turfan'a götürdüğü söylenmektedir. Moğulistan'daki tüm kargaşanın sorumluları olarak Kırgızlar görünüyordu ve büyük kısmı kılıçtan geçirilmiş, pek az kısmı Moğulistan'a dönebilmişti. Bizzat Mansur-han'ın Karaşar ve Turfan'a çekilmesinin sebebi de Duglatların baskısıydı. Duglat beylerinden Mirza Ebû Bekir o sıralar (1480-1514) Kaşgar'ın hakimiydi. Hükümdarlığının son yıllarında baş kumandanı Mir Veli, Moğol ve Kırgızları Moğulistan ve Aksu'dan söküp atmış, fakat bilâhare Kırgızların Issıkgöl'ün güney tarafında göçebe olarak yaşamalarına izin verilmişti. Muhtemelen bunlar, Karaşar ve Turfan'da Mahmud-han'ın kıyımından kurtulmayı başarın Kırgızlardı.

Mirza Haydar'a göre Kırgızlar da Moğullar gibi Moğol hanlarına karşı başlatılan isyanlar sebebiyle Moğollardan kopan halka mensuptular. Ayrıca Moğullar Müslüman olmuş, Kırgızlar paganlığı sürdürmüş ve bu yüzden de aralarında adavet doğmuştu. Bu bilginin son kısmı kesinlikle doğru değil; çünkü Kırgızlar arasından çıkan ve halkı belli bir süre yöneten kişinin adı Muhammed'di. Yine de diğer kaynaklar bile Kırgızları o sıralar ve daha sonraları uzun bir süre Müslüman olarak göstermezler. Muhtemelen onlar dış görünüm itibariyle de Müslümanlara benzemiyorlardı. Bu kayıttan, özellikle 1416'da ölen ve tüm tebaasını sarık bağlamaya zorlayan, kabul etmeyenlerin başına çivi çaktıran Muhammed-han gibi, XV. Yüzyıl hanlarının sergiledikleri İslamî gayretkeşliğin onlara dokunmadığı sonucu çıkarılabilir. Halbuki Muhammed-han'ın hakimiyeti altında bölge dahilinde bilâhare Kırgızların yaşadıkları topraklar da yer almaktaydı. Çatır-kul Gölü'nün kuzey sahilindeki Taş-Rabat'ın onun tarafından kurdurulduğu belirtilmektedir.

Mirza Haydar, Kırgızların gelişinden habersizdi ve muhtemelen tanıdığı Kırgızların bu ülkede çok eskiden beri, en azından Moğolların gelişinden itibaren yaşadıklarını sanıyordu. Timur'un seferleriyle ilgili rivayetlerde Kırgızlardan hiç bahsedilmemesine rağmen "Türk Kabilelerinin ve Halklarının Etnik Yapısı" adlı eserin sahibi N. A. Aristov, "Tarih-i Reşidî"ye göre bu halkın XVI. Yüzyıl

başlarında bölgenin yerli halkı sıfatıyla Tanrı Dağları'nın güney kesimini işgal ediyor olması karşısında şaşırmıştı. Halbuki ona göre Kara-Kırgızların şimdiki yerlerinde XIV. Yüzyılda bulundukları şüphesizdi.[72] Aristov bir adım daha atarak, Usunlardan itibaren, "Milattan önce III. Yüzyılda Tannu-ola ile Doğu Tanrı Dağları arasında göçebe halde yaşayan" Batı Tanrı Dağlarının eski sakinlerin de "Kırgız kabilelerine" mensup olduğunu ispat etmeye çalışmakta.. ; "burada Hunlar tarafından itaat altına alınan Usunların M.Ö. II. Yüzyıl ortalarına doğru Tanrı Dağları'nın batı kesimine götürüldüğü"nü[73] ve "Usunların gerçek adının her zaman Kırgız" olduğunu kaydetmektedir.

Tanrı Dağlarının batı kesiminde XVI. Yüzyıla kadar Kırgızlarla ilgili açık bir bilgi olmadığı gibi, bu Kırgızların da XVI. Yüzyılda İslam'a ve Müslüman kültürüne yabancı sayıldıkları vakıası bu görüşle çelişmektedir. Buradan şu sonuç çıkarılabilir: Kırgızların XVI. Yüzyılda Tanrı Dağları'nın batı kesiminde bulunuyor olmaları, Kırgız Hanlığı döneminde Kırgız etkisinin fiilen Batı Tanrı Dağlarına kadar yayıldığı sıralarda vukû bulan olaylarla ilgili değildir. Muhtemelen Kırgız Hanlığı'nın yıkılmasından sonra güneybatıda hiçbir Kırgız kalmamıştı. Kırgızların burada Orta Asya Moğollarının İslam'ı kabul ettikleri dönemde bulunmuş olmaları da pek muhtemel gözükmüyor. Kırgızların güneyli komşuları kâfir Oyrat veya Kalmıkların batıya düzenledikleri seferlere iştirak etmiş olmaları daha akla yatkındır.[74] Tarih-i Reşidî ve diğer bazı kaynaklardan, Kalmıkların Moğulistan istilasının 1420'lerde başlayıp burayı temizledikten sonra kendi ülkelerine dönmeleriyle birlikte geçici olarak 1470'lerde son bulduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca Mansur-han Karaşar ve Turfan'ı çekildikten sonra Kalmıklarla yeniden savaşa tutuşmak zorunda kalmıştı. Kalmık fütuhatına bazı Kırgız kabilelerinin katılmış ve her ne kadar kaynaklarda bir işaret yoksa da, bunla-

---

72 <Artık Aristov'un Kırgızların Tanrı Dağları'nda çok eskiden beri yaşadıkları şeklindeki teklifi, bu dağlarda yaşayan Kırgızlarda henüz XVI. Yüzyılda Kırgız halkının Selçuklu sultanı Sencer zamanında Hocend dağlarında 40 guz (gız)lardan türedikleri (Ahsikendi, Tagircanov tetkik ve neşri, vrk. 18 a-b) şeklindeki efsanenin varlığıyla da kısmen desteklenmektedir ki, aynı kaynağa göre [Ahsikendi'nin eseri kastediliyor] Kırgız halkının etnik yapılanması XVI. Yüzyılda Tanrı Dağlarında istikrara kavuşmuştu. (Bkz. Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 11). – V. R.>

73 <Yenisey Kırgızlarının Tanrı Dağları'nda Usunların arasına muhaceretleriyle ilgili varsayım, Aristov'un çalışmalarında ortaya konulmuştur: *Etniçeskiy sostav*, s. 17, 23-26; *Opıt vıyasneniya*, s. 60-61.>

74 <Bartold'un bu teklifi henüz ispat edilebilmiş değildir. Petrov'un *K istorii dvijeniya kirgizov na Tyan-şan* adlı eseri de bu konuya tam bir açıklık getirmemiştir. – V. R.>

rın Kalmıkların çekip gitmesinden sonra Tanrı Dağları'nın batı kesiminde kalmış olmaları mümkündür.

Sultan Said 1514'de Kaşgar'ı ele geçirip Mirza Ebû Bekr'in saltanatını yıktığında Kırgız Muhammed'in ona büyük hizmetler verdiği, bu hizmetlerinin karşılığı olarak da onun büyük hediyelerle birlikte Kırgızları kendisine bağladığı Moğulistan'a gönderildiği bilinmektedir. Muhammed buradan Türkistan, Sayram ve Taşkent'e seferler düzenlemiş; Türkistan seferi sırasında o günlerde Semerkand'ı yöneten Kuçkunçi hanın oğlu Özbek Abdulla'yı esir almış, fakat serbest bırakmıştı. Ne var ki onun bu davranışına öfkelenen Sultan Said-han 1517'de Kırgızlara karşı bir sefer düzenlemişti. Yine aynı Tarih-i Reşidî'de hanın bir Müslüman olarak Müslüman şehirlerini yağmalayan Kırgızları cezalandırmak istediği belirtilmektedir. Kırgız Muhammed, Barskaun çayının Issık-göl'e döküldüğü yerde esir alınmış ve hanın kış aylarının ilk günlerinde geri döndüğü Kaşgar'a götürülmüştü.

Bu olaydan bir süre önce de Özbeklerin toprakları (Sayram, Talas ve Taşkent civarları) kışlık ikametgahı Karatal'da bulunan Kazak hanı Kasım'ın saldırısına maruz kalmıştı. Buradan Kırgızların belli bir süre kılıç gücüyle veya anlaşmak suretiyle (kaynaklar bu hususa değinmiyor) göçebelik alanlarını Kazakların toprakları dahiline doğru yaydıkları sonucu çıkarılabilir. Güçlü Kasım-han o sıralar henüz hayattaydı (öl. Tarihi 1518). Kazaklar, Kırgızların aksine, Müslümanlar yani Özbekler arasından çıkmış ve Özbek hanı Ebulhayr'dan (öl. 1468) koparak Çu sahiline, Moğol hanı Esen-Buka'nın (1431-1462) himayesine sığınmışlardı. Demek ki, daha sonraları kısa sürede ortak siyasi çizgide buluşmuşlarsa da, başlangıçta Kazaklarla Kırgızlar arasında hiçbir ortak yön yoktu.

Sultan Said-han, Sultan-Halil'in oğlu olan yeğeni Baba-sultan'ı Moğulistan'a gönderme taraftarıydı (çünkü sırada Baba-sultan'ın babası 1508'de ölmüştü ve şehzâde henüz çocuk yaştaydı); bu fikri onun kafasına şehzâdenin atabeyi Hoca Ali-bahadur sokmuştu; ama han, Hoca ölünce (kendisine hoca denmesine rağmen aşırı şarap müptelasıydı) Baba-sultan'ın yerine Moğulistan'a 1522'de bizzat kendi oğlu Reşid'i (tam adı: Abdureşid) göndermişti. Esaretten azat edilen ve tekrar halkının başına geçirilen Kırgız Muhammed de onunla birlikte yollanmıştı. Muhammed, Kırgız halkının büyük bir kesimini tekrar birleştirmeyi başardı; ama 1524'de Kırgızların ülkesine Kazak hanı Tahir (Kasım-han'ın yeğeni) çıkıp geldi. Tahir, önceleri Reşid'le müttefik olmanın yollarını aramış, hatta Koçkar'da onun otağına misafir olmuş, kız kardeşini de onunla evlendirmişti;

ama daha sonra Tahir Kırgızların bir kısmını kendi safına çekince araları açıldı. Ne var ki Kazaklarla olan ilişkilerin suçu yine Muhammed'e yüklendi ve Kaşgar'a gönderildi. Sultan Said-han'ın ölümünden (1533) sonra tekrar serbest bırakıldı, ama halkının yanına dönüp dönmediği bilinmiyor. Kırgızlar, Tahir-han'ın sadık tebaası olarak kaldılar; hatta zalimliğinden dolayı kendi hanlarından kopan Kazaklardan daha sadıktılar. Tahir'e iltihak edemeyen Kırgızların bir kısmı ise Moğollar tarafından Atbaş'a götürülmüştü; 1526'da Moğollar Tanrı Dağları'nı terk etmiş ve Kırgızların 100 bin koyunu beraberlerinde alıp götürmüşler; bu yüzden bu sefere katılanlara koyun ordusu (*koy çeriki*) denmişti. Nitekim aynı sebepten dolayı XIX. Yüzyılda, 5 Nisan 1866'da olan olaya da "koyun" [baran] hadisesi denilecekti (Kırgızların koyunlarının Rus kumandan Romanovsky tarafından alınıp götürülmesi olayı). Tahir, 1527'de Atbaş'a geldi ve Moğol hanının bıraktığı yılkı sürüleriyle birlikte Kırgızları oradan alıp götürdü.

Babasının yerine tahta geçen Reşid-han (1533'de tahta geçmiş ve büyük ihtimalle 1559 veya 1560'a kadar iktidarda kalmıştır) Kaşgar'ın kuzeyindeki dağlarda yeniden Moğol hakimiyetini tesis etmek istemişti, fakat başarılı olamadı. 1537 veya 38'de Tahir'in kardeşi olan Kazak hanı Tugum, Reşid tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış, onunla birlikte 37 Kazak sultanı da hayatını kaybetmişti. Eserini topu topu bu olaydan birkaç yıl sonra yazan Mirza Haydar, tüm Kazak halkının yok olduğunu düşünmüştü. Reşid, Moğulistan'a oğlu Abdullatif'i atamıştı, fakat kısa süre sonra Moğollar Kazak ve Kırgızların hanı Kasım oğlu Hak-Nazar tarafından kılıçtan geçirilmiş; Mirza Abdullatif dahi bizzat yaralanmış ve Mahmud Çuras'ın anlattığına göre galibin otağında saygıda kusur edilmeksizin esir tutulmuş, fakat kısa süre sonra aldığı yaralardan dolayı ölmüştü. Ne var ki şans kısa süre sonra tekrar Reşid-han'dan yana dönecekti. Kaşgarlı yazarlardan birinin anlattığına göre Reşid-han Taşkentli Navruz-Ahmet-han'la güçlerini birleştirerek Hak-Nazar'ı Artış'da mağlup etmiş, üstelik onunla birlikte altı "sancak sahibi prens" de hayatını kaybetmiş ve bu olaydan sonra Kazaklar bir daha sancak kullanmamışlardı. Eserini XVII. Yüzyılda Belh'de yazan Özbek yazar da bu konudan söz etmektedir; fakat onun rivayetine göre Kazakların başında başka bir han (Tahir'in kardeşi Buydaş-han) vardı ve savaş da başka bir yerde (Issık-göl civarında) vukû bulmuştu. Yine aynı rivayete göre galiplerin ele geçirdikleri sancak sayısı dokuzdu. Başka bir kaynakta ise Reşid-han'ın Taşkentli Navruz-Ahmed'le birlikte Issık-göl taraflarına düzenlediği sefer 951/1544-45 yılındaydı; diğer kaynaklarda tarih verilmiyor. Mahmud Çuras, Hak-Nazar'ın

Reşid-han'la girdiği savaşta hayatını kaybetmesini biraz farklı anlatmaktadır. Buna göre han, savaşa girmeden önce şeyhi Muhammed Şerif'le birlikte bazı velilerin özellikle de Kaşgarya'nın ilk Müslüman hanı Satuk Buğra'nın mezarını ziyaret eder; sonra Kazakların ve Kırgızların üzerine yürür: üç ay yol gittikten sonra düşmana ancak Emil boyunda rastlar; orada düşmanın müstahkem kampına bir saldırı düzenler ve hem Hak-Nazar-han'ı hem de diğer şehzadeleri (türe) esir alır ve hepsi hanın emriyle öldürülür. (Reşid-han'ın bu davranışı, Hak-Nazar'ın Abdullatif'i yendiği zaman sergilediği alicenaplıkla kıyas edilince hiç de seviyeli bir davranış değildir.) Reşid-han üç gün boyunca Emil'de kalır ve oradan yedi sancakla döner. Bu olaydan sonra Kazaklar bir daha sancak kullanmamışlardı. Buydaş-han'ın mağlup oluşu ve öldürülüşü konusunda Ferganalı veli Lutfullah el-Çustî'nin (öl. 979/1571-72) sîretinde söz edilmektedir ki, buna göre Buydaş-han 967/1559-60 yılında Türkistan'da Özbeklere karşı düzenlediği bir sefer sırasında ölmüştür.

Ne var ki gerek Kazaklar ve gerekse Kırgızlar uğradıkları bu yenilgilerden dolayı zayıflamamışlardı. 1558'de Türkistan'da bulunan İngiliz Jenkinson, o sıralar Kazakların Taşkent'i, Kırgızların Kaşgar'ı yeniden tehdit etmeye başladıklarını duymuştu. Bu kayıttan, Hak-Nazar'ın ölümünden sonra Kazak ve Kırgızların bir daha devlet kurmadıklarını, genel olarak bakıldığında ve bilindiği kadarıyla bu iki halk o günden sonra tek bir hanın emri altında asla bir araya gelmedikleri hükmü çıkarılabilir.

Kargarya'nın dışında Fergana da Kırgızların saldırılarına maruz kalmıştı. Şeyh Lutfullah'ın sözü edilen sîretinde Kırgızların Ahsıket civarına düzenledikleri bir sefer sırasında dervişin koyunlarını ele geçirdiklerini, fakat daha sonra kendilerinin de en az Fergana Müslümanları kadar "teberrük zatlara" saygı gösterdiklerini belirterek ve özürler dileyerek koyunları geri verdikleri anlatılmaktadır. Diğer şeyhler gibi Lütfullah da İslam'ın bozkır halkı arasında yayılması için gayret sarf etmişti ve müritlerinden Kazak Muhammed yalnızca Kazaklar arasında değil, Kırgızlar arasında da bu yönde faaliyette bulunmuştu.[75] Bu gibi dervişler yeni çağa kadar bozkırlarda gezinmekteydiler. Bunların faaliyetleri sayesinde göçebeler İslamî inanç sistemini ve ibadetleri kabul eden bi-

75 <Lutfullah'ın bir diğer müridi Şeyh Hoca İshak'ın (Mahdum-ı A'zam'ın oğlu) İslam'ın Kırgızlar arasında yayılmasıyla ilgili faaliyetleri ve onların İslam öncesi inançlarıyla alâkalı yeni bilgiler için bkz. Vorojeykina, *Doislamskiye verovaniya*. – V. R.>

rer Müslüman oldukları gibi, kerametlerini gördükleri şeyhlere de son derece saygılı davranmışlardır.

Bir hanın yönetiminde geçici olarak birleşmelerine rağmen Kırgızlar XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Müslümanlar arasında Kazaklar kadar tanınmıyorlardı. Osmanlı müellifi Seyfi'nin 1582'de Orta Asya hakkında kaleme aldığı eserde Kazaklar Hanefi Müslüman olarak gösterilirken, Kırgızlardan yalnızca "ne kâfirler, ne de Müslüman" denilmektedir. Mirza Haydar gibi Seyfi de Kırgızları Moğolların akrabaları olarak görüyordu. Kırgızlar, ulaşılması zor yerlerde yaşıyorlardı ve düşmanın saldırması halinde ailelerini dağların iç kısmına götürüyor, kendileriyse geçidi müdafaa ediyorlardı. Düşman ellerini ve ayaklarını kullanamasın ve mağlup olsun diye *yada* yaşıyla kar ve soğuk çağırıyorlardı. Ölülerini tabut içinde ağaçların yüksek yerlerinde rüzgara bırakıyorlardı (muhtemelen bu bilgi Yenisey Kırgızlarıyla ilgili daha eski yazılı kaynaklardan alınmıştır). Kırgızlarda han yoktu; onların yerine yalnızca *kaşka* (Kalmıklarda sık rastlanan bir unvan) denilen "bek"ler vardı.[76]

Eserini XVII. Yüzyılda Farsça yazan Özbek tarihçi Mahmud b. Veli dahi Kırgızlardan "kâfir" diye söz etmektedir. 12 bin aileden oluşan bu Kırgızlar H. 1045 Receb ayında (11 Aralık 1635-9 Ocak 1636) Hisar'a bağlı Karategin'e gelmişlerdi. Başlarında on iki "bek" vardı (muhtemelen her 1000 çadıra bir bek düşüyordu) ve bunlar bir sonraki Şaban ayında (10 Ocak-7 Şubat) Özbek hanı tarafından Belh'de kabul edilmişlerdi. Daha önce pagan olarak yaşıyorlardı ve önemli zorluklarla karşı karşıya kalmışlardı (muhtemelen Özbeklerin bu bölgeye gelmesinden sonra bunlar Müslüman olmuşlardı). Sanırım Kırgızların Karategin'e yerleşmeleri de bu olayla bağlantılıdır. Günümüzde hâlâ onların bir kısmı bu-

76 <Moğolca ve Kalmıkça izah edilemediği için (görüşünden faydalandığımız B. İ. Pankratov'un fikri) muhtemelen *kaşka* unvanı Türkçe asıllıdır. Kelimenin anlamı için Radloff'un sözlüğüne (II, 394-395) bkz. Manas destanının geç dönem versiyonlarında *kaşka* kelimesi "kumandan" anlamında kullanılmıştır. Fergana Kıpçakları ve Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Kırgızlar arasında "Yedi kaşka" oymak adına rastlanmıştır. "İti-Kaşka", Fergana Kıpçaklarının beş oymağından birinin adıdır. (Nalivkin, *İstoriya Kokandskogo hanstva*, s. 155) "Ceti-kaşka" ise Kırgızların Solto aşiretine bağlı yedi obanın ortak adıdır. (Bkz. Abramzon, *Etniçeskiy sostav*, s. 31, 24-25. sayfadaki tablo). Mecmu' et-tevarîh'e göre يتي قشقه Ak-Timur Kıpçak'ın alnı beyaz akıtmalı yedi boz at هفت اسب كبود قشقه sırtında dolaşan yedi oğlunun torunlarıdır. Ak-Timur Kıpçak'ın Kulan'da yaşadığı söylenmektedir; "Yedi Kaşka"yla ilgili olarak ise onların Karkara (aynı kaynakta belirtilen Manas versiyonuna göre Manas'ın babası ve Manas ili'nin adı) ile aynı soydan از يك نسل idiler. Bkz. Ahsikendi, Tagircanov tetkik ve neşri, vrk. 56 b; ruk. İNA, vrk. 85. – V. R.>

rada yaşamaktadır. Bir rivayete göre Karategin uzun süre Kırgızlara ait olmuş ve ancak kısa süre önce tekrar Taciklerin eline geçmişti. Günümüzde Kırgızlar burada önemsiz bir azınlık halindedirler (son verilere göre Karategin'de Kırgızların nüfusu 8000 (%4), Taciklerin nüfusu 173 488'dir.)[77]

Mahmud Çuras, Kırgızlarla Moğollar arasında XVII. Yüzyılda vukû bulan bazı çarpışmalardan da söz etmektedir. Muhammed-han'ın ölümünden (takr. 1610) sonra Kaşgarya'da kendini gösteren karışıklıklar esnasında Tilek(e)-biy ve Bay-Buta Kara komutasındaki 5000 kişilik bir Kırgız ordusu Uç ve Aksu'ya bir saldırı düzenledi. Saldırı sırasında Kırgızlar ikiye ayrıldılar. 2000 kişi Tilek'in, 3000 kişi ise Bay-Buta Kara'nın komutasındaydı. Fakat Bay-Buta Kara Timur-sultan'ın (Muhammed-han'ın oğlu) ordusu tarafından kılıçtan geçirilmiş ve 2000 askerini kaybetmişti. Kalan bin kişi sultana bağlılıklarını bildirmek için sadaklarını boyunlarına astılar. Tilek de hediyeler sunmuş, ayrıca özür dilemişti. Sultan, hepsini affedip serbest bıraktı. Bu olay Muhammed-han'ın ölümünden çok kısa süre sonra olmuştu, çünkü sultan dahi babasının öldüğünü Kırgızlardan duymuştu. Bir başka kaynağa göre ise Kırgızlar Uç'u yağmalamış ve Moğollar tarafından Yengi-Art geçidinde sıkıştırılmışlardır.

Moğollarla Kırgızlar arasında 1620'li yıllarda Anak-han lâkaplı Abdullatif-han zamanında yeni bir çarpışma vukû buldu. Kırgızlar Şehnaz köyünü yağmaladılar; han onları takip için bir birlik sevk ettiyse de, bu birlik Kırgızlar tarafından pusuya düşürüldü ve çok ağır bir darbe indirildi.

1630 başlarında Kaşgarya'da başlayan iç savaş sırasında Kırgızların bilâhare Kılıç-han lâkabı alan taht müddeisi Mahmud-sultan'a yardım ettikleri söylenmektedir. Abdulla-han'ın uzun süren hükümdarlık döneminde (1048-1080/1638-39-1669-70) Kırgızlardan birkaç kez söz edilmektedir. Han, iktidarının ilk döneminde Oş'a başarılı bir sefer düzenlemiş; geri dönerken Kırgızlar hanı takip etmiş, fakat yetişememiş; ancak buna karşılık Beş-Buynak denilen yerde bazı Moğol beylerine ağır bir darbe indirmişlerdi. Bir sonraki yıl han, Aksay boyunda yaşayan Kırgızlara karşı yeni bir sefer düzenledi. Kırgızların başında Tilek'in oğlu Koysarı ve Yol-Buldı vardı. Sefere *Aksay çeriki* adı verildi. Seferin sonucu hakkında hiçbir bilgi bulunmadığına göre, herhalde başarısız geçmişti. Daha

77 <Karataegin'deki ilgili Tacik rivayetleri hakkında bkz. Kislyakov, *Oçerki.* Pamir ve Pamir civarında, Tacikistan sınırları dahilinde yaşayan Kırgızlarla ilgili etnografik bilgiler için bkz. Şerstobitov i dr., *Oçerk,* s. 51, 52, dn. 6; keza aynı eser, s. 47, dn. 1 ve 3. – V. R.>

sonra Kırgızlar Moğollara bir sefer daha düzenlediler ve bu defa Moğol ordusunu mağlup ettiler; ama arkasından tekrar yenildiler. Yine de hanı tehdit etmeyi sürdürdüler ve han onlardan ancak kardeşi İbrahim'in yiğitliği sayesinde kurtulabildi. Daha sonrasında Abdulla Andican üzerine biri başarılı, diğeri başarısız iki sefer daha düzenledi. İkincisine Kırgızlar da katılmıştı.

Han, ülkesinde asayişi temin ettikten sonra, geriye huzursuzluk çıkaran tek unsur olarak Kırgızlar kalmıştı. Han, devlet erkanının tavsiyesine uygun olarak onları ortadan kaldırmaya karar verdi (bizzat hanın hizmetinde olan Kırgızlar kastediliyor olsa gerek). Sonuçta 10 000 kadar insan kılıçtan geçirildi. Bu durum karşısında Kırgızlara Moğulistan ormanlarının aslanları (bu ifade Tarih-i Reşidî'den alınmıştır) adı verildi; ama bu sırada bunlar hainlikleriyle dikkat çekiyorlardı. Hanın Atbaş ve Aksay'a düzenlediği bir sonraki seferin yalnızca Kalmıklarla ilgili olduğu söylenmektedir; çünkü sanırım artık orada Kırgızlar yoktu. Han, Kırgızları kırmasına rağmen, tekrar onları hizmetine almayı gerekli gördü. Böylece Kırgızlardan Kaşgar ve Aksu'da tekrar etkin bir şekilde faydalanıldı. Eğer herhangi biriyle bir sürtüşmeleri olursa, eften püften bir sebeple olsa dahi, han onların o kişiyi öldürüp mallarına el koymalarına izin verdi. Hanın oğulları Nureddin ve Yolbars arasında taht kavgası başlayınca (ki babaları henüz hayattaydı), Kırgız Çumak-bek[78] hanın yanında yer almıştı. Han 1680'de Mekke'ye hacca gittiğinde, ona refakat edenlerin çoğu Kırgızdı. Hac dönüşünde Kaşgarya'da hükümdarlık yaptığı dönemde babasına karşı düşmanlık sergileyen Yolbars'ı takip etmeleri için 200 Kırgız gönderilmişti. 1680'lerde başlayan yeni bir kargaşa döneminde Kırgızlar Kaşgar'ı ele geçirdiler ve kısa zamanda Yarkend'i işgal ettiler; fakat kısa süre sonra şehri boşaltmak zorunda kaldılar. Şehri tekrar ele geçirme teşebbüsleri de akim kaldı.

Kısa süre sonra hakimiyet Kaşgarya'da ve genel olarak Orta Asya'da Kalmık (Oyrat)ların eline geçti. Kalmıkların, kendi ifadeleriyle Kırgız dedikleri Bürütlerle girdikleri çatışmalardan 1683 yılı olaylarıyla ilgili kayıtlarda söz edilmektedir. Kalmıklar, XVII. Yüzyıl başlarında Rusların da göründükleri Yenisey boylarında Kırgızlarla tekrar uğraşmak zorunda kaldılar. Böylece XIV, XV ve XVI. Yüzyıllarda bildiğimiz kadarıyla hiçbir kaynakta haklarında tek bir söz dahi edilmeyen Yenisey Kırgızlarıyla ilgili bazı bilgiler edinmekteyiz.

78 <Muhtemelen, Çubak-bek. – V.R.>

VI
XVII. Yüzyılda Yenisey Kırgızları

Rusların Sibirya'yı ve bu arada Yenisey Kırgızlarını fethinin tarihi, merkezi ve Sibirya arşivlerinden alınan belgelerle ve bu belgelere dayanılarak yazılan eserlerle layık-ı veçhile aydınlığa kavuşturulmuştur. Rusların Yenisey'deki çıkarları Oyrat devletinin çıkarlarıyla çatıştığı için, XVII. Yüzyıl Kırgızlarının kaderinin araştırılması Rus-Oyrat ilişkileriyle bağlantılıdır. Prof. Kotviç'in "XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Oyratlarla Olan İlişkilerle İlgili Rus Arşiv Belgeleri" adıyla şu yakınlarda yayınlanan çalışmasından, konuyla alâkalı malzemenin henüz tamamının gün ışığına çıkarılmadığı anlaşılmıştır. Sibirya'nın fethi tarihi konusunda en erken ve değerli çalışmalardan biri F. F. Miller'in "*Opisaniye Sibirskogo tsartva i vsex proisşedşix v nem del*" (1750) adlı çalışmasıdır. Daha yeni tarihli araştırmalar arasında Yenisey Kırgızları – "Hakaslar"la ilgili özel bir çalışma ise Prof. N. N. Kozmin'in (1925) eseridir.[79]

Yenisey Kırgızları o sıralar bir devlet kuramamışlardı. N. Kozmin'in sözü edilen eserde belirtildiğine göre belli başlı dört Kırgız beyliği vardı: Tuba beyliği (Tuba nehri boyunda, Krasnoyarsk nahiyesinde ve Yenisey'in Abakan'a kadar uzanan sol sahilinde); Ezer beyliği (Abakan'dan kuzeyde Batenevsk dağlık bölgesine kadar Yenisey'in sol sahilinde); Altır beyliği (Ezer beyliğinin batı ve güney batısında) ve Altısar beyliği (Ezer beyliğinin kuzey ve kuzeydoğusunda).[80] İvan Petlin'in 1618'deki büyükelçilik göreviyle ilgili kayıtta Tomsk'dan Kırgız topraklarına kadar "normal yürüyüşle dokuz gün", Kırgız topraklarından Abakan'a kadar altı gün, Abakan'dan Kemçik'e kadar dokuz ve Kemçik'den büyük göle yani Ubsa'ya kadar üç günlük yol olduğu belirtilmektedir. Petlin'den önce 1616'da Vasiliy Tyumenyets ve İvan Petrov Kırgız topraklarını katetmişlerdi. Tüm Kırgız topraklarının hakimi, iktidarı babasından devralan Nemek-bek (Petlin'de Nemey) idi. Nemek'in emrinde "çok sevdiği Nomça ve Kora adında iki bey vardı. Kırgız topraklarının ötesinde "Tabın yurdu" vardı ve Tyumenyets'in belirttiğine göre "burası da Kırgız toprağıydı; yalnızca burada bir grup yaşıyordu; bunlar vergilerini Kırgız ülkesine ve Altınhhan'a öderlerdi." Altın-han'dan murat o sıralar Batı Moğolistan'ın başında bulunan Tumat Altan-han'dır. İvan Petlin, Kır-

79 <Yeni çalışmalar; Baxruşin, *Yeniseyskie kirgizı*; Potapov, *Oçerki*; aynı yazar, *Proisxojdeniye*. Yenisey Kırgızlarıyla ilgili yayınlanmış belge dosyalarından biri de: Nurov, *Kratkiy obzor* .- V.R.>; <En son çalışmalardan bir başkası ise, Türkiye'de de yayınlanan Prof. Butaneyev ve İ. Butanayeva'nın, *Yenisey Kırgızları* adı eseridir. – A. B.>

80 <Kozmin, *Hakası*, 77 vd.>

gız topraklarından yani Nemek'in otağından Altan-han'ın ülkesinin sınırlarına yalnızca "yarım günde" ulaşmıştır.

Tüm bu anlatılardan, Kozmin'in kitabında sözü edilen dört Kırgız beyliği arasında Tuba'nın diğer üçünden ayrı olarak görüldüğü ve kendine özgü bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır. Tyumenyets'in sözlerinden Tuvalıların diğer Kırgızlardan uygarlık alanında daha aşağı seviyede olduklarını; sığır ve koyunlarının bulunmadığı ve yalnızca "at ve geyik yetiştirdikleri"ni anlıyoruz. Ruslar, Kırgız topraklarındaki tüm beyler arasında Altır beyini en itibarlı kişi olarak görüyorlardı. Göreceğimiz gibi diğerlerinden daha önce Ruslarla ilişki kuran kişi Altır beyi Nomça, arkasından da Ezer beyi Kora olmuştur. Genel haliyle o sıralar Kırgız halkının kültür seviyesi pek yüksek değildi ve hatta XIII. Yüzyıldakinden çok daha düşüktü. Söylendiğine göre Kırgızlar "balık yiyor, hayvanları avlıyor; savaşta ok-yay kullanıyorlardı. At ve sığırları çoktu; ama ekmek yemezlerdi." Kültür seviyesinin düşmesi muhtemelen Moğol İmparatorluğu döneminde hayli gelişen kervan ticaretinin ortadan kalkmasıydı.

Yeniseysk (1618) ve Krasnoyarsk (1627) şehirleri kuruluncaya kadar Kırgızlar Ruslarla müzakerede bulunmak için 1604'de kurulan Tomsk şehrine geliyorlardı. Bir kayda göre 1606'de, bir diğerine göre ise 1608'de Kırgız beylerinden Nomça ve Koçebay adamlarıyla birlikte Tomsk şehrine gelmişler; kendilerine yemin ettirildikten ve rehin olarak Tomsk'da "Nomça'ya hanımını, Koçebay'a oğlunu" bıraktırdıktan sonra (ki Nomça'nın hanımı Koçebay'a karşı entrikalar tertiplemiştir)[81] gitmelerine izin vermişlerdir. Nomça'ya "Altan-han'a ve Çin hükümetine gitmesi" talimatı verildiyse de yerine getirmedi; Koçebay ise "Kırgız beyleri Noyan, Kokma ve Orbay'ı hanın emri altına sokmakla" görevliydi. Böylece aralarında kopukluk baş gösterdi. Yeni Tomsk valisi Nomça'nın hanımının elindeki samur kürke el koyunca, Nomça öyle bir öfkelenmiş ki, Ruslara düşman kesilmiş ve bu düşmanlığını Rusların hakimiyetini kabul eden Çulım Tatarlarına saldırarak sergilemiştir. Artık Kırgızlarla savaş başlamıştı, ama çok geçmeden bir anlaşmaya varıldı. Miller'in anlattığına göre "Ruslar ellerinden gelen tüm gayreti sarf etmelerine rağmen Kırgızları bütünüyle itaat altına alamamışlardı."

Kırgızların Tomsk nahiyesine 1614'de bir saldırı düzenledikleri, Ruslarınsa 1615'de Kırgız topraklarına başarısız bir misillemede bulundukları belirtilmekte-

81 <Koçebay, Noyan ve Kaşka beyler bu durumdan şikayet ederek "… onun kocası Nomça'yı dinlemiyorlardı." Bkz. Kozmin, *Hakası*, s. 52. – V. R.>

dir. Yine de Vasiliy Tyumenyets ve İvan Petrov 1616'da, İvan Petlin ise 1618'de Kırgız topraklarında hiçbir engelleme ile karşılaşmadan Moğolistan'a geçmişlerdir ve üstelik Petlin'in anlattığına göre o sıralar Nemek "son derece güçlüydü." Tomsk valisi, önce yine 1616 yılında tacir Vasiliy Ananin ve tilmaç [tercüman] Lukoy'u göndermiş; Ananin de Kırgız beyi Kora'yı Altan-han'a yollamıştı. Kora, Tyumenyets ve Petrov geri dönerken, Altan-han'ın Moskova'ya yolladığı iki elçiyle birlikte kendi elçisini de onlarla birlikte gönderdi. Altan-han o sıralar Kırgızların yardım talebini reddetmiş ve Ruslara huzursuzluk çıkaran Kırgızları tedip etme sözü vermişti. Bu yüzden Kırgızlar itaat etmek zorunda kalmışlar; Petlin'in yanındaki elçilik heyeti Altan-han'ın elçileriyle birlikte Çin'den dönerken, 1619'da Tobolsk ve 1620'de Moskova'ya gelen Kırgız elçileri de yola çıkarılmıştı. Kırgız elçileri Tobolsk'dan ancak 1620 Ekiminde Tomsk'dan "Kırgız toprakları sınırına" kadar korumalar eşliğinde getirilmişti.

Bu olaydan kısa süre sonra Altan-han Oyratlara karşı kazandığı zaferlerle güçlenince Ruslarla olan müzakereleri kesip Kırgızları tebaalığa kabul etti ve böylece Kırgızlar Rus sınır boylarına düzenlemekte oldukları saldırıları yeniden başlattılar. Rus valilerle Kırgızlar arasındaki müzakelerin çoğu aracısız yapılmaktaydı. Bir defasında da Ruslar güven içinde ticaret yapabilmekle ilgilenen Buharalı tacirlerin aracılığına müracaat etmişlerdi. Fakat müzakereler, o sırada görüşmeye gelen Kırgız türesi Kora'nın Tomsk'da tutuklanıp götürülmesi sebebiyle Rus valisinin küstahça davranışı yüzünden yarıda kesilmişti.

Altan-han Oyratlarla girdiği çarpışmadan mağlup çıkınca 1630'da durum tekrar değişecekti. Altan-han 1634'de Sayan sıradağları üzerinden Yenisey ve Abakan boylarına gelip Rus tâbiyetine geçmeye mecbur kalmış; Rusların isteği üzerine barış sağlanması konusunda Kırgızlar üzerindeki etkisinden faydalanmayı denemiş; fakat bu amaçla gelen lama elleri boş dönmek zorunda kalmıştı (1635). Kırgızlar da artık o sıralar başlarında 1635'de hun-tayçi (Ruslarda kontayşa) unvanı alan Batur'un bulunduğu Oyratların safına geçmişlerdi. Henüz 1633-34'de Kuznetsk'e çekilen Kırgız Altır boyunun türesi Behteney Oyratları metbû olarak tanımıştı.

Kırgızlar, Oyratlardan yardım alma ümitlerini neredeyse yitirmişlerdi. Henüz 1641 ve 1643'de Batur, Kırgızları tebaası olarak kabul etmişti, ama Altan-han durumunu toparlayıp tekrar Kırgızlardan vergi almaya kalkıştığında onlara fiilen yardım edememişti. Aynı Kırgız türe Behteney 1648'de bu defa Rus tâbiyetine geçti. 1652'de Kırgız toprakları Altan-han ve oğlu Loçan tarafından

düzenlenen istila saldırılarına maruz kaldı; fakat bu defa Kırgızlar yardım talebiyle Krasnoyarsk'a müracaat ettiler. Ruslar onlara yalnızca müzakereler konusunda yardımcı oldular, ama bu dahi Altan-han'ın geri çekilmesi için yeterli oldu. Altan-han'ın henüz hayattayken iktidarı devrettiği oğlu Loçan, Kırgızlar ve Ruslarla yeniden savaşı başlatmayı uygun gördü ve hatta başlangıçta başarılı da oldu ve Tomsk üzerine yürümeyi düşündü; ama babası Altan-han'ın ölüm haberi kendi iktidarını kaybetme endişesiyle onu geri dönmeye mecbur etti.

1660'de durum Ruslar lehine değişti; çünkü Batur'un ölümünden (1653) sonra Oyratların gücü ve birlik ruhu belli bir süre zayıflamış; 1666'da bizzat hun-tayçi Senge Rus tebaalığına geçmeyi kabul etmiş, ama aynı yıl Loçan'dan yardım istemek için Tomsk'a hareket etmişti. Bu sırada, XVII. Yüzyılda ilk ve son defa olarak Kırgızlar arasında güçlü bir kişi sivrilip çıkmıştı: İrenak. İşey'in oğlu Nomça'nın torunu olan İrenak, yirmi yıldan daha fazla bir süre (1680 yılının ortalarında veya ikinci yarımında öldü) Krasnoyarsk, Açinsk, Kuznetsk, Tomsk, Kansk ve hatta Yeniseysk ve Udinsk (Aşağı Udinsk)i tehdit etmişti.[82] O, esasen halkının veya hiç olmazsa belli bir kesimin daha bağımsız reisi değildi. Önce Rusların İrenak'ı teslim etmelerini istedikleri Loçan'ın tebaası kabul etmişti; fakat Loçan Oyratlar tarafından mağlup ve esir edilince, Kırgızlar huntayçilerin, önce Senge'nin (1671'de öldürüldü), daha sonra döneminde Oyratların büyük göçebe devletlerini tekrar kurdukları kardeşi ve halefi Galdan'ın hakimiyetini kabul ettiler.

Oyrat devletinin, aynı anda hem Yenisey Kırgızlarıyla hem de Tanrı Dağları Kırgızlarıyla ilgilenen bir devlet olduğunu düşünemem. Bildiğimiz kadarıyla bugüne değin, Kırgızların bu iki öbeği ne bizzat Oyratlar, ne de onların ülkelerinde bulunan Avrupalılar ve Ruslar tarafından birbiriyle karşılaştırılmıştır. Üstelik, bildiğimiz kadarıyla bu iki Kırgız grubu arasında herhangi bir ilişki yoktu. Örneğin, 1680'da Tanrı Dağları Kırgızlarıyla savaşan Galdan, henüz 1670'de Yenisey Kırgızlarının topraklarına sığınarak düşmanlarından kurtulabilmiştir. Galdan ve haleflerinin ana otağları, Yenisey Kırgızlarının topraklarından ziyade Tanrı Dağları Kırgızlarının toprağına yakın bir yerde, İli vadisindeydi. Galdan, Ruslarla barış içinde yaşamak istemiş, Tomsk ve Krasnoyarsk valisinden Kırgızları rahatsız etmemesini talep ederek, Kırgızların da Rus köylerine saldırmalarını engellemiş; ama bu konuda her zaman da başarılı olamamıştır. Mesela Kırgızlar henüz 1673-74'de Oyratlarla birlikte Rus topraklarına seferler düzenleyebil-

82 <Kozmin, *Hakası*, 63. Keza bkz. Potapov, *Proisxojdeniye*, s. 45 vd. – V. R.>

mişlerdi. İrenak, 1678 ve 1683'de Rus elçilerini huzuruna kabul etti; 1684'de ise aynı anda Tomsk, Yeniseysk ve Krasnoyarsk'a bir sefer hazırlığına başladı; ama o sırada Moskova'daki elçileri geri dönünce seferden vazgeçildi. Çoğu kez İrenak'ın müttefiki olarak zikredilen başka bir Kırgız türesi Şandık'ın düzenlediği son sefer 1691-92 yılında olmuştur.

Rus arşiv kayıtlarında İrenak'ın bir elçisinin 1684'de Moskova'ya gelişiyle ilgili bir dosya mevcuttur. Aynı dosyada İrenak'ın "Kalmıkça" yazılmış bir mektubu, aslı ve çevirisiyle birlikte yer almaktadır. Her ne kadar bizzat Oyratlar Ruslarla yaptıkları yazışmalarda Tatarcayı ve bazen Farsçayı kullanmış iseler de, Kırgızların Ruslarla olan münasebetlerinde Oyrat dilini ve alfabesini kullandıkları konusunda başka bilgiler de mevcut. Prof. Kotviç'in yaptığı araştırmaya nazaran, Rus devleti yalnızca 1696'da Oyratlarla yapılan yazışmalarda ilk defa "cevabi mektuplar gönderirken Tatarca yerine Kalmıkçayı kullanmıştır." Anlaşıldığı kadarıyla o sıralar Kırgızların kendi dillerinde bir alfabeleri yoktu.

1703'de Rusların kulağına gelen bir habere göre "2500 Kalmık Kırgız topraklarına gelmişler, tüm Kırgızları kovmuşlar ve bugün artık Kırgız topraklarında hiçbir Kırgız kalmamış." Bu haber ta başından itibaren inandırıcı olmamış, ayrıca doğruluğu teyit de edilmemiştir. Bu yüzden yalnızca V. V. Radloff gibi XIX. Yüzyıl bilim adamları değil, G. M. Miller gibi XVIII. Yüzyıl bilim adamları dahi, tüm Kırgızların veya neredeyse tamamının çekip gittikleri, onların yerine ise bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesinin tamamlanmasıyla birlikte yeni bir halkın geldiği görüşüne kapılmışlardır. Millere göre o sıralar Kırgızlar "Sibirya'dan tamamıyla çekip gitmişlerdir." Aralarında Prof. Kozmin'in de bulunduğu diğer bilim adamları, halkın yalnızca bir kısmının götürüldüğünü, onların dahi bir çoğunun bilâhare geri döndüğünü ve tıpkı XVII. Yüzyılda olduğu gibi halkın bünyesine karıştıkları ve halen de öyle kaldıklarını tahmin etmişler ve etmektedirler. Prof. Kozmin'e göre eski Kırgız topraklarının bugünkü sakinleri "Minusin Tatarları" (Rusların deyişiyle) veya "Hakaslar" (devrimden sonra kendilerini bu isimle tanımlama kararı aldılar) " tabii ki çağdaş bilimde kabul görebilecek nisbî anlamda otokton halk" olarak kabul edilmelidir.[83]

Her halükârda Yenisey Kırgızlarının halk olarak varlığı son bulmuştur ve hatta yerli rivayetler de Kırgızların önemli bir kısmının fiziken tarihten çekildikleri vakıasını belirtmektedir. Kırgız Sagay boyu yani tabii ki Yenisey civarında

83 Kozmin, *Hakası*, 88.

kalan Kırgızların torunları arasında, Radloff, Oyratlar tarafından vergi toplamak için gelen üç yüz kişilik bir grubun kumandanlarıyla beraber Kırgızlarca kılıçtan geçirildiği şeklindeki bir efsaneyi işitmiştir. Bu gruptan bir haber alınamayınca, bu defa hun-tayçi Kazak-Bürütlerden (Oyratlar Kırgızlara Bürüt diyorlardı; "Kazak-Bürütler" yani Kazak-Kırgızlar, Oyratlar ve keza Ruslar Kazaklara bu adı veriyorlardı) 1000 kişilik bir birlik göndermiş; birliğin başındaki kumandan bu işin suçlusunu bulamayınca saklanmayı başaran birkaç kişinin dışında tüm Kırgız halkını hun-tayçiye götürmüş. Yine Radloff'un kaydettiği bir başka efsane ise, Kırgızların götürülmesini 1757'de Rusya sınırlarına girerek hayatta kalmayı başaran ama aynı yıl Tobolsk'da kızamıktan ölen Amursana'nın Kalmık halkının özgürlüğü için giriştiği meşhur mücadeleyle (1750) ilintilidir. Ancak, bu efsane gerçeklerle örtüşmemektedir. Velihanov'un anlattığına göre Omsk'da Sibirya Kırgızlarının[84] bölge yönetiminin arşivinde 1746 yazında Üst-Kamenogorsk'a 12 "Kırgız-Kalmık"ın[85] karıları ve çocuklarıyla birlikte geldiğinden bahseden bir belge mevcuttur. Bunların anlattıklarına göre "bundan elli küsür yıl önce" Duhar, Sandık ve Çinbin (başka bir belgede: Zukar, Sandık ve Benben; Kozmin'in kullandığı resmi belgede – Çinbil[86]) adlı üç Kalmık zaysanı 500 kişilik bir birlikle Kırgızları 3000 çadır halinde (Kozmin'e göre 2500, belgede 1500) "zorla, ama savaşmadan" götürmüşlerdir. Yerli ahali Abakan boyundaki mezarların Kırgızlara ait olduğunu belirtmektedir ki, savaşçı Kırgızların burada düşmanlarıyla çarpıştıkları ve savaşta ölenleri buraya gömdükleri şeklinde bir efsane de mevcuttur. Radloff, mezarı inceledikten sonra anlatılan efsanenin gerçeği yansıtmayışı karşısında şaşkınlığa düşmüştür. Çünkü mezarlarda bazen kadın ve çocuk isketeleri çıkmış ki, mezarlar tarlaya çarpışmada ölenlerin defnedilmesi için kazılmış olsaydı böyle bir şey mümkün olamazdı. Kaldı ki bir çarpışmanın vukû bulduğu konusunda başka hiçbir işaret de yoktur. Daha yeni dönem araştırmacılardan S. D. Maynagaşyev (ki Radloff'un öğrencisidir ve iç savaş sırasında ölmüştür) Abakan'ın aşağı akımındaki Kaçinler arasında bir Kırgız oymağına rastlamış. Kendisi, Kırgız kabilelerinin geçmişte önemli ölçüde oraya buraya dağıldıklarını gösteren bir şiir de nakletmektedir:

84 Kazakların.

85 < "Sincan'daki "Kırgız-Kalmıklar" konusunda bkz. Abramzon, *Kirgizı*, KNR. – V. R.>

86 <Kozmin, *Hakası*, 85.>

“Dağ yamaçlarındaki kayınların yüzünde
İz yok mu Kırgıs baltası vurmayan
Nehir yataklarında, mecralarda, vadilerde
Kırgız yok mu, öldürülmüş yatmayan?”

Bu mısralarda bir zamanlar güçlü bir halkın mahvoluşuna duyulan üzüntünün bariz akisleri hissedilmektedir.

Ek-I KIRGIZLARIN KÖKENİ MESELESİ*

Güney Sibirya, Kazakistan, Moğolistan ve Çin’in eski gerçekleriyle ilgili olduğu için, Orta Asya etnik tarihininin en tartışmalı ve çetrefil meselelerinden birisi, Kırgızların kökeni konusudur. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle kullanılacak terminolojinin belirlenmesi gerekir. Biz burada eski Orta Asya Kırgızlarının resmi adı “Kırgız”ı kullanacağız. “Eski Kırgızlar” terimiyle ise 840 yılında Kırgız Hakanlığı adıyla bilinen devleti kuran ve Minusin çanağı ile Sayanlarda yaşayan halkı kastetmiş olacağız.

Kırgızların kökeni meselesi birkaç yüzyıldır bilim adamlarının kafasını ağrıtmıştır, ama bugüne kadar bu Kırgızların kim oldukları, vahit bir etnik topluluk olarak ne zaman şekillendikleri, şimdiki vatanları Kırgızistan topraklarına ne zaman yerleştikleri konusunda bir görüş birliği sağlanabilmiş değil.

Eski çağlarda Sibirya’da Yenisey sahillerinde yaşayan “Kırgız” halkının tanımlanması ve bugünkü Kırgızların zati isimleri olan “Kırgız”la kıyaslanması daha yolun başındayken araştırmanın vektörünü belirlemektedir.

Bugünkü Kırgızların “Yenisey Kırgızları”yla yakın bağları olduğunu ileri süren ilk araştırmacılardan birisi Rus asıllı Sibirya tarihi uzmanı Prof. F. Miller’dir.[87] Ondan bir süre sonra ise İ. E. Fişer, bugünkü Kırgızların Cungarlar tarafından Yenisey civarından şimdiki Kırgızistan’a XVII. Yüzyılda getirildiğini ileri

* <Burada konuyla çok yakından ilgisi olan iki ayrı makaleyi ve bir eki, konunun daha iyi kavranması açısından gerekli gördüğümüz için koymayı uygun bulduk. Umarız, müteveffa Barthold’un ruhunu incitmemişizdir. – A. B.>

87 Miller G. F. *Opisaniye Sibirskogo tsartva v vsex prozizoşedşix v nem del ot naçala, a osoblivo ot pokoreniya yego Rossiyskoy derjava, pa sii veremena*, SPb. 1750, Kn. 1.

sürmüştür.[88] Fişer'in bu görüşü Yu. Klaproth[89] ve A. İ. Levşin[90] tarafından da paylaşılmıştır. Günümüzde Kırgız tarihiyle uğraşanların tamamı haklı olarak bu görüşün doğru olmadığını belirtmektedir. Çünkü Kırgızların Tanrı Dağları'na geçişlerinin XVII. Yüzyılın başlarından çok daha önce gerçekleştiği, XVII. Yüzyılda yalnızca Yenisey Kırgızlarının Cungarlar tarafından getirildikleri konusunda pek çok delil vardır.

Konunun önde gelen uzmanlarının yanı sıra, Güney Sibirya ve Orta Asya halklarının çoğunun yerli halk olduğu görüşüyle dikkat çeken Rus Sinolog N. Ya. Biçurin,[91] Kırgızların çok eskiden beri Tanrı Dağları'nda ve Doğu Türkistan'da yaşadıklarını kaydetmektedir. Kırgızların Usun adıyla bilindiklerini ileri süren N. A. Aristov da onların kökeni konusunda bu görüşü paylaşmaktadır. Aristov şöyle diyor: "Kanaatimce Kırgızların Usunlar olması pek muhtemeldir ve onların halk adı Kırgız, Usun adı ise siyasi bir terimdi ve ya bir oymağın veya Kırgızlar M. Ö. III. Yüzyıldan daha evvel Tanrı Dağları'nın batı kesimlerine yönelmeden önce kurdukları kabile ittifakının adıydı.[92] Kırgız tarihçisi Belek Soltonoyev de XX. Yüzyıl başlarında aynı sonuca ulaşmıştır. Ona göre Yenisey Kırgızları Usunlardı ve M. Ö. III. Yüzyıldan başlayarak Çingis-han zamanına kadar kademeli olarak Tanrı Dağları'na muhaceret ettiler.[93]

Rus tarihçi ve etnologu V. V. Radloff, etnogenez açısından Kırgızların Moğol yayılması döneminde ilk yaşadıkları topraklardan III. Yüzyılda güneyde Sayan dağlarından, Tanrı Dağları ve Yukarı Yenisey tarafına ve yine Sayanların kuzeyine itildiklerini kaydetmektedir.[94] XX. Yüzyılın meşhur Kazak bilim adamlarından Ç. Velihanov da Sibirya Kırgızlarının Moğollardan önce veya onlar zamanında Orta Asya'ya muhaceret ettiklerini kaydederek Radloff'un görüşüne destek vermektedir.[95] Rus bilim adamlarından G. Y. Grumm-Grjimaylo[96] Kır-

88 Fişer İ. E. *Sibirskaya istoriya*. SPb., 1774.

89 Butanayev V. Ya., Hudyakov Yu. S. *İstoriya yeniseyskix kırgızov*. Abakan, 2000.

90 Levşin A. İ. *Opisaniye kirgiz-kaysakskix ili kirgiz-kazaçix ord i stepey*. SPb. F832, ç. 2.

91 Biçurin N. Y. *Sobraniye svedeniy o narodax, obitavşix v Sredinnoy Azii v drevniye veremena*. M. 1950, T. 1.

92 Aristov N. A. *Usuni i kırgızı ili kara-kırgızı: Oçerki istorii i bıta naseleniya zapadnogo Tyan-Şanya i issledovaniya po yego istoriçeskoy geografii*. Bişkek, 1001.

93 Belek Solotonoyev. *Kızıl kırgız tarıhı*. Bişkek, 1993, I T.

94 Radlov V. V. *Etnografiçeskiy obzor turetskix plemen Sibirii i Mongolii*. İrkutsk, 1929.

95 Ç. Ç. Valihanov. *Sobraniye soçineniy v pyati tomax*. Alma-Ata, 1985, T. 2.

96 Grumm-Grjimaylo G. Y. *Zapadnaya Mongoliya i Uranhayskiy kray*. Leningrad. 1926, T. 2; aynı yazar, Kırgızı (Referat) //İsvestiya gosudarstvennogo gefografiçeskogo obşçestva. Leningrad, 1934, T. 66, vıp. 1.

gızların Sibirya'dan Tanrı Dağları'na muhaceretini XIII. Yüzyılda Büyük Moğol ulusunun oluşum sürecine sokmaktadır. Ona göre Kırgızların ilk yerleştikleri yer, Baykal açıklarındaki Bargucin-Tokum bölgesiydi: "..Bürütlerin (Kırgızların – R. A.) Barga, Bargucin-tokum denilen yerde Buryat [Büret]larla hiçbir şekilde komşu olmadıkları artık kesin. Kırgızlar gibi Oyratlar da Bargaların komşularıydılar. Oyratlar yeterli etnolojik mesnet olmadan Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızlara Bürüt adını vermezlerdi. Çünkü Barga, Kırgızlarda kalabalık bir boyun adıydı." Ç. Velihanov'un görüşü O. Karayev ve M. Kojabekov isimli Kırgız bilim adamlarınca da desteklenmişti. Bu iki bilim adamına göre Kırgızlar IX-XIII. Yüzyıllarda Tanrı Dağları'nda etno-kültürel ve siyasi süreçlere katılmışlardır. Kırgızların sözü edilen yüzyıllarda Tanrı Dağları'na muhaceret ettikleri görüşü, Ç. D. Turdaliyeva tarafından da desteklenmiştir. Tarihçi T. K. Koroyev ise Kırgızları Han hanedanı döneminde Boro-Hoto sıradağlarının bulunduğu bölgeye yerleştiren L. A. Borovkov'un görüşünden hareketle, bu halkın eskiden beri Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşadığını, bilâhare Yenisey'e göç ettiğini, daha sonra da ana grupların tekrar Tanrı Dağları'na döndüklerini ileri sürmektedir. Koroyev, "Kırgız" etnik adını taşıyan ana kütlenin XIII. Yüzyıldaki Türk-Moğol göçü sırasındaki büyük üçüncü dalga sonucunda Tengir-Too (Tanrı Dağları) nda göründüklerini kaydetmektedir.[97]

Meşhur Rus tarihçisi V. V. Barthold, 1927 yılında Çin ve İslam kaynaklarınadaki tüm bilgileri taradıktan sonra "Kırgızların adı yalnızca XVI. Yüzyılda şimdiki yaşadıkları yerde zikredilmektedir ve ayrıca onların buraya ne zaman ve nasıl geldikleri konusunda herhangi bir malumat yoktur" demiş; bundan başka kaynakların göçebe Kırgızların Tanrı Dağları'ndaki mevcudiyeti hakkında verdikleri en erken bilginin 1503-1504 kışına ait olduğunu kaydetmiştir.[98]

Kırgızların kökeni meselesine arkeolojik verilere dayanarak açıklık getirmeye çalışan A. N. Bernştam, onların Tanrı Dağları'na muhaceretinin kademe kademe gerçekleştiği görüşündedir. Bernştam'a göre Yenisey Kırgızları ile Tanrı Dağları Kırgızları M. Ö. IV. Yüzyıla kadar ortak etno-kültürel bütünlüğe sahipken, bu bütünlük Hunların istilası sırasında bozulmuş; Yenisey Kırgızları daha sonraları Tanrı Dağları'na muhaceret etmişlerdir: "Tarihî kaynaklar, biri M. Ö. I. Yüzyılda, diğeri M. S. VIII-X. Yüzyıllarda olmak üzere iki temel aşamadan

97 Çoroyev T. K. *Tengir-Too (Prityanşanye) kak region etnogenezisa kırgızskogo naroda*//Etnogenetiçeskiye e etnokulturnıya protsessı v drevnosti i srednevekovye v Tsentranoy Azii. Bişkek 1996.

98 Bartold V. V. *Soçineniya*, M. 1963, T. 2, Ç. 2.

bahsetmemize açık şekilde izin vermektedir. Karakitay ve Moğollar zamanında Kırgızların ana etnik kütlesinin Tanrı Dağları'na nihai şekilde yerleşmesiyle sonuçlanan üçüncü bir aşama da teklif edilebilir."[99]

Kırgız tarihi uzmanlarından K. İ. Petrov'un 1960 yılında yayınladığı eseri, Kırgızların kökeni meselesine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Petrov, Kırgız etnogenezinde önceki araştırmacıların gözünden kaçan veya önemsenmeyen birkaç temel momentin bulunduğunu, bu momentlerin Türk dillerinin tüm tasniflerinde Kırgız dilini Kıpçak dil grubuna dahil etmesiyle bağlantılı olduğunu kaydetmiştir. Günümüzde tarih bilim ekolü, her halkın etnik temelinin oluşumunda dilin istisnai bir rol oynadığını kabul etmekte ve bir dilin tarihinin o dili konuşan halkın tarihiyle doğrudan bağlantılı bulunduğunu çok iyi anlamaktadır. Burada Kırgız tarihçisi B. M. Yunusaliyev'in şu sözünü hatırlatmakta yarar vardır: "Dil faktörlerinin halkların tarihleriyle birlikte değerlendirilmesi konusunda, bir halkın ortak dilinin oluşum sürecinin o halkın oluşum süreciyle ayrılmaz bir bütün olduğu muhakkak." Dolayısıyla Kırgız dilinin Kıpçak dil grubuna dahil oluşu, Kimak-Kıpçak kabile grubunun Kırgız dilinin oluşum sürecindeki istisnai önemine işaret etmektedir. Zaten Tanrı Dağları'ndaki Kırgız halkının Moğol dönemi sonrasında oluşumu konusundaki teorisini üç etnik unsura dayandıran K. İ. Petrov'un demek istediği de budur. Petrov'a göre Kırgız halkının Tanrı Dağları'ndaki oluşumu a) buradaki Uygur-Karluk kabileleri; b) XIII. Yüzyılda Tanrı Dağları'na gelen Moğol kabileleri ve c) Ana çekirdeğini yaklaşık XIII-XIV. Yüzyıl başlarında Yenisey Kırgız kabilelerini asimile eden Kuzey Altay ve Ob nehrinin yukarı akımlarındaki Kimak-Kıpçakların oluşturdukları Yenisey-İrtiş arasında yaşayan kabileleri ile gerçekleşmiştir. Konstantin İvanoviç'in görüşüne göre de Kırgızların benzeri bir oluşum süreci bugünkü Kırgızistan'da ve Doğu Türkistan'a kısmen giren bölgelerinde gerçekleşmiştir.[100] Ancak meşhur etnograf S. M. Abramzon, Petrov'un teorisinin ana noktalarına itiraz etmektedir. Abramzon, Kırgızların etnogenez sürecinin yeterinden fazla çetrefil hale getirilmesini tenkit ettikten sonra şu hükme varmaktadır: "Bugünkü Kırgızistan'a ilk gelenler Yenisey Kırgızları değil, ana kütlesini Türk dilli halkların oluşturduğu Doğu Tanrı Dağları etekleri ve kısmen İrtış ve Altay civarında yaşayan kabilelerdir."

---

99 Bernştam A. N. *K voprosu o proisxojdenii kirgizskogo naroda*//Sovetskaya etnografiya. 1955, no. 2.

100 14. Petrov K. İ. *Kirgizo-kıpçakskiye otnoşeniya i etnogenez kirgizov*//İzv.AN. Kirgizskoy SSR. 1961, T. 3, vıp 2; aynı yazar: *Oçerk proisxojdeniya kirgizskogo naroda.* Frunze, 1963; aynı yazar: *Oçerki feodaldıx otneşeniy u kirgizov v XV-XVIII vekax*, Frunza, 1961.

Abramzon'un fikrine göre Kırgızların oluşum süreci XIV-XV. Yüzyıllara götürülebilir, ama aynı yazar bu sürecin yoğun olarak XVI-XVII. Yüzyıllarda Tanrı Dağları eteklerinde, Altaylarda, Doğu Türkistan'da, Pamir-Alay eteklerinde ve Kırgızistan'a komşu bölgelerde gerçekleştiğini ileri sürmektedir.[101]

Petrov'un görüşü Kırgız tarihçisi O. K. Karayev'in de itirazını mucip oldu. Kırgız halkının oluşum sürecinin XI-XV. Yüzyıla irca edilmemesi gerektiğini belirten Karayev şöyle demektedir: "X. Yüzyılda Aksu şehrini ele geçiren ve o sırada doğuda Kastek'den Tarım'a kadar uzanan geniş bir sahada yaşayan Kırgızlar, XII-XV. Yüzyıllarda Tanrı Dağlarına 'Kıpçak-Kırgız kabileleri' denilen yeni gruplar gelinceye kadar, iki yüzyıl zarfında 'hiçbir iz bırakmadan' tarihten silinmiş olamazlar."[102] Karayev'e göre bugünkü Kırgızlar, 'Büyük Kırgız Hanlığı' denilen şimdiki Kırgızistan topraklarına IX-X. Yüzyıllarda muhaceret eden Yenisey Kırgızlarının altyapısı üzerinde oluşmuşlardır. Kareyev'in görüşü, göçebe silahları konusunda uzman olan arkeolog Y. S. Hudyakov tarafından da paylaşılmaktadır. Ona göre Kırgız halkının bir kısmının IX-X. Yüzyıllarda Yenisey'den Doğu Türkistan ve Moğolistan Altaylarına iki aşamada muhacereti ile Kırgızlar Yenisey ve Doğu Türkistan Kırgızları olarak ikiye bölünmüş ve Doğu Türkistanlı olanlar XV. Yüzyılda Tanrı Dağları'na gelmişlerdir.[103]

Yine de K. İ. Petrov'un teorisi sonraki yıllarda bir dizi tarihçinin çalışmasında etkili olmuştur. Örneğin A. M. Mokeyev Kırgız halkının Tanrı Dağları'nda oluşumunun XV-XVII. Yüzyılda gerçekleştiğini, burada, Tanrı Dağları civarındaki eski ve ortaçağ kabile gruplarının XV. Yüzyılda İrtış ve Altay taraflarından bölgeye gelen Kırgız kabilelerinden oluşan iki ana unsurun etkileşimi ve kaynaşması sürecinin tamamlandığını ileri sürmüştür. Mokeyev şöyle demektedir: "XVIII. Yüzyılın ortalarına doğru Kırgız halkının etno-politik teşkilatlanması nihai olarak tamamlanmış, etnik zati adı tebellür etmiş, sosyo-kültür yapısı kesin şeklini almış ve Kırgız kabile birliğinin tarihi-kültürünün folklorik yansıması (Manas destanı) netletmiştir."[104]

101 Abramzon S. M. *Kirgizi i ix etnogenetiçeskiye i istoriko-kulturnıya svyazi*. Frunze, 1990.

102 Karayev O. K. *K voprosu o peredvijenii kirgizov na Tyan-Şan i assimilatsii mestnıx plemen v XIII-XV vekax*/Sovetskaya etnografiya, 1966, no. 4.

103 Butanayev V. Ya., Hudyakov Y. S. *İstoriya yeniseyskix kırgızov*. Abakan, 2000.

104 Mokeyev A. M. *Etapı etniçeskoy istorii kirgizskogo naroda na Tyan-Şane*; aynı yazar: *O lokalizatsii altayskix kirgizov v IX-XVI. Vekax*//Kırgızı. Etnogeniteçeskiye e etnokulturnıya protsessı v drevnosti i srednevekovye v Tsentralnoy Azii. Bişkek, 1996.

Bununla birlikte 1988'de düzenlenen V. Türkoloji Konferansı'nda bazı yazarlar - örneğin S. G. Klyashterny, A. M. Mokoyev ve V. P. Mokrınin,- Kırgızların İrtış civarında, Dağlık Altay'da Kimak-Kıpçak ve Kırgız kabilelerinin etkileşimi sonucunda oluştuğu konusunda başka bir versiyon ortaya atmışlardır. Buna göre Kırgızlar buraya Yenisey'den muhaceret etmiş ve XII. Yüzyıldan sonra Kimak-Kıpçaklar arasında tamamıyla yeniden şekillenmişlerdir.[105] Araştırmacı V. P. Mokrınin ve V. M. Ploskih, bu görüşü destekleyerek, IX-X. Yüzyıllarda Altaylar ve Cungarya'da altı Kırgız alt-etnosundan birinin şekillendiğini ileri sürdüler. İşte bu Kırgızlar, yukarıda adları geçen ve Kimak-Kıpçak federasyonu içinde yer alan yerli halklarla uzun süreli bir etkileşim sonucunda yeni bir etnik yüz ve dille karşımıza çıkmış, ama "Kırgız" etnik adını muhafaza etmişlerdir.[106]

Tarihçi D. Baktıgulov'un görüşüne göre "Bugünkü Kırgız halkının etnogenezinde, müstahsil gücün gelişim seviyesine, farklı politik şartlara, etnik yapılara, coğrafi ortama ve diğer bir çok şerait ve faktörlere bağlı olarak birbirinden kopan üç büyük Kırgız göçebe kabile grubu doğrudan rol almıştır. Bu Kırgız boy-kabile grupları Tanrı Dağları, Pamir-Alay ve Doğu Türkistan'daki eski ve ortaçağ Kırgızları ile Yenisey Kırgızları ve Altay Kırgızlarıdır."[107]

Eski Yenisey Kırgızlarını bugünkü Kırgızların ataları arasından bütünüyle çıkaran Hakas tarihi uzmanı L. R. Kızlasov'un görüşü ise bu konuda ayrı bir önemi haizdir. Kızalov'a göre "Merkezi Asya Kırgızları Yenisey Kırgızlarıyla akraba değillerdi. Örneğin onlar [şimdiki Kırgızlar] 1293'de İmparator Kubilay'ın emriyle harekete geçen Tutuk'un tenkil ordusunun safları arasında yer alarak Sayan-Altay kabilelerinin isyanını bastırmaya yardım etmişlerdir. (Bu olay sırasında Yenisey Kırgız beyleri yakalanarak öldürülmüşlerdir – L. K.) ... Merkezi Asya Kırgızları bu bölgede hükümran olan Türkler [Göktürkler] (VI-VIII. Yüzyıl), daha sonra da Uygur (VIII-IX. Yüzyıl) hakanlıkları dönemindeki bir çok Türk kabilesinden neşet etmişlerdir. 840-847 yıllarında bu topraklar, başlarında Kırgız kağan ve beylerinin bulunduğu eski Hakaslar tarafından ele geçirilmiş, daha sonra doğulu Moğol dilli kabileler Kırgız hakanının tebaası olan eski Hakasları Merkezi Asya'dan tekrar Yenisey'e sürmüş, Merkezi Asya'daki

---

105 Klyashtorny S. G., Mokoyev A. M., Mokrınin V. P. *Osnovnıya etapı etnogeneza kirgizskogo naroda*//Tyurkologiye-88. Frunze 1988, no. 2.

106 Koyçuyev T., Mokrınin V., Ploskix V. *Kırgızı i ix predki*. Bişkek, 1994.

107 D. Baktıgulov. *O lokalizatsii altayskix kirgizov v IX-XVI vekax*//Kırgızı. Etnogenetiçeskiye e etnokulturnıya protsessı v drevnosti i srednevekovye v Tsentralnoy Azii. Bişkek. Kırgızistan, 1996.

Türk dilli kabileler de XII-XIII. Yüzyıllarda Kırgız adını almışlardır."[108] Yenisey Kırgızlarının şimdiki Kırgızların ataları olmadığı görüşüne M. B. Camgerçinov da katılmaktadır.[109]

Tarihçilerin Kırgızların kökeni meselesindeki görüşü, Kırgız etnogenezi konusunda da [farklı] versiyonlar ileri sürmektedir. Kırgız tarihinin tetkiki, Yenisey Kırgızlarının İrtış ve Altay civarındaki Kimak-Kıpçak kabileleriyle karıştığını belirten bu teorilerin doğruluğu konusunda bende kati bir kanaat hasıl eyledi. Öncelikle Kırgızcanın Güney Altay dillerinin yanı sıra bahusus Türkçenin Kırgız-Kıpçak grubuna girdiğini gösteren veriler buna delalet etmektedir. Eğer dilbilimci Y. Polivanov'un araştırması nazar-ı itibare alınırsa, XIX-XX. Yüzyıllarda Fergana Kıpçaklarının dili de bu dillere dahildir.[110] Bu tespit, İrtış civarı ve Büyük Altayları bu halkların ortak oluşumunun pilot bölgesi olduğunu belirtmeye ve Kırgızların, Güney Altaylıların ve Fergana Kıpçaklarının etnik dalgalarının doğu Kimak-Kıpçak kabileleri arasında aranması gerektiğini kaydetmeye izin vermektedir.

Bendeniz, Barabin Tatarlarının etnogenezini ve etnik tarihini inceleyen A. G. Selnezniev'in şu görüşüne aynen katılıyorum: "*Her halkın kökeni, onun daha önceki etnik unsurlardan oluşum süreciyle ortaya çıkar. Belli kültürel ve antropolojik özellikleri haiz bazı komponentlerin sentezi, birbirini etkileyen komponentlerden hiçbirine özgü olmayan ve yeni halkın etnik özelliğini yansıtan tamamıyla yeni ve spesifik bir sonuç verir*."[111] Biraz sonra, yazarın bilhassa bir halkın iki aşamalı etnik oluşumu konusundaki teorisine dayanarak Kırgızların etnogenez yollarını tayin etmeyi deneyeceğim. "*Birinci aşama – etnik unsurun gelişim aşamasıdır. Sübrat (yerli) unsur, gelecek etnosun ana oluşum bölgesinde gelişir*." Ben, yerli unsur olarak, İrtış civarı ve Altay eteklerinde IX. Yüzyıla doğru oluşan göçebe Kimak-Kıpçak kabilelerinin doğu kısmını görüyorum. Bu kabileler, Sayan'dan Balkanlara kadar ortak köklere sahip olan Kimak-Kıpçak-Kanglı kabilelerinin ana ortak bünyesine dahildirler. Bu ortaklık, kültürel ilişkilerdeki tek renklilikte kendini göstermektedir ve maddi kültür de tek tiplilik çizgileri taşımaktadır. Arkeolog

108 Kızlasov L. R. *İstoriya Yujnoy Sibiri v sredniye veka*. M. 1984.

109 Camgerçinov M. B. *Bıli li sibirskiye kırgızı etniçeskim komponentom kirgizskoy narodnosti?*//Trudu Kirgizskogo gosudarstvenno universiteta. Frunze, 1971, vıp. XI; aynı yazar: İs istorii kirgizskoy narodnosti XVI- perviy polovinı XVIII v. Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii. Frunze, 1972.

110 Ploskix V. M. *Kirgizı i Kokandskoye xanstvo*. Frunze, 1977.

111 Selezniev A. G. *Barabinskiye tatarı: istoki etnosa i kulturı*. Novosibirsk, 1994.

D. G. Savinov'un görüşüne göre bu kabilelerin arkeolojik yadigârlarının tasnif perspektivi, IX-X. Yüzyılların gelişen kültürleri çerçevesinde daha gerçektir ve bu yadigârların etnik mensubiyeti (kelimenin etnopolitik anlamıyla) çok büyük ölçüde temelde Kimaklara aittir."[112] "*Dışarıdan gelen unsurlar, etnosun oluşum bölgesinden kopuk bölgelerde oluşurlar; bu yüzden onların gelişimi zaman içinde tamamlanır ve muhaceret özelliği taşır.*" Takriben I. Binyılın ortalarından itibaren Minusin çanağında, Yenisey havzasında yerli Dinlin [Ting-ling] kabileleriyle dışarıdan gelen proto-Kırgız kabileleri Kırgız halkını oluşturmuştur. Burada proto-Kırgız kabilelerinin Minusin çanağına muhaceretten önce yaşadıkları toprakların belirtilmesinde fayda vardır. Barthold ve onu müteakiben Kızlasov'un görüşleri, uzun süre Türklerin ata yurdunun neresi olduğu konusunda esas kabul edildi. Bu iki bilim adamı proto-Kırgız kabilelerinin bugünkü Moğolistan'ın Kırgız-nor gölünün bulunduğu bölgede yaşadıklarını ileri sürdüler. Ancak son yıllarda, meşhur Sinolog L. A. Borovkova, değişik bir görüş ileri sürerek bu kabilelerin Tanrı Dağları'nın doğusunda Boro-Horo sıradağlarının kuzeyindeki Dzasotın-Elisun sahrasının batısında yaşadıklarını belirtti.[113] Yu. S. Hudyakov'un teklifine göre, bu proto-Kırgız kabileleri, V. Yüzyılda ve VI. Yüzyılın birinci yarısında münavebeli zaferlerle geçen Ju-jan-T'ie-le savaşları zamanında Yenisey'e göç etmişlerdir.[114] "*Fakat her iki durumda da her unsur, birkaç unsurun etkileşiminin bir ürünüdür ve aslında o birkaç unsur da bu süreçler bilim tarafından tespit edilinceye kadar yine birkaç unsurun ürünüdür.*" Gerçekten de eğer Kimak-Kıpçak halkının oluşumuna Ugor kabileleri iştirak etmişlerse, Yenisey Kırgızlarının oluşumuna da Tele [T'ie-le] adıyla bilinen göçebe ve "orman" kabile konfederasyonunu oluşturan proto-Kırgız ve Dinlin kabileleri iştirak etmişlerdir.

"*Sözü edilen sürecin ikinci aşaması – unsurların birbirini etkileme aşamasıdır. Bu süreç, yerlilerle dışarıdan gelen unsurların temas anından itibaren başlar ve mensuplarının kendilerine özgü etnik bir ad aldığı yeni bir etnosun oluşumuyla son bulur.*" 840 yılında, Uygurlarla yapılan çok kanlı ve uzun savaşlardan sonra, Kırgız devletinin "inal" unvanı taşıyan hanı, Uygur hakanına şu meşhur mektubu gönderir: "*Senin günün doldu. Çok yakında altın ordanı alacağım ve atımı onun önüne bağlayıp, tuğumu dikeceğim.*"[115] Ve aynı yıl Uygur başkomutanı Külüg Baga

112 Savinov D. G. *Ob osnovnıx etapax razvitiya etnokulturnoy obşçnosti kıpçakov na yuge Zapadnoy Sibiri*//İstoriya, erxeologiya i etnografiya Sibiri. Tomsk, 1979.
113 Borovkova L. A. *Zapad Tsentralnoy Azii v II v. do n.e. VII v.n.e.* M. 1989.
114 Butanayev V. Ya., Hudyakov Y. S., age.
115 Malyavkin A. G. *Uygurskiye gosudartsva v IX-XII vv*. Novosibirsk, 1983.

Kırgızların sıfına geçer. Bu olay İkinci Uygur Kağanlığı'nın kaderini de belirler. Ordu-Balık'daki kader belirleyici savaşta Kırgızlar ve Külüg Baga Uygur ordusunu kılıçtan geçirirler. Kırgız inalı otağını Moğolistan topraklarına taşır ve kendini hakan ilan eder. Artık Barthold'un deyimiyle "Büyük Kırgız Hakanlığı devri" başlamıştır. O tarihten itibaren çevrelerinde bildikleri topraklara ve İrtiş civarına doğru askeri yayılmalarını başlatırlar.

Artık Kırgızlar Kimak-Kıpçak kabilelerinin topraklarına sokuluyor ve kısmen de İrtiş civarında ve Altaylarda oturuyorlardı. Kimak-Kıpçak kabilelerinin saçıldıkları değişik bölgelerde ortaya çıkarılan mezarlardan Kırgızların ölülerini yakarak defnettikleri anlaşılıyor.[116] Entegrasyon süreçleri ve kültürel etkileşim yazılı kaynaklarda kaydedilmektedir. Örneğin Anonim "Hudud el-Alem"de şöyle deniliyor: "[Kesim] ... Hırhız halklarından biridir. Dilleri Hallukların diline daha yakındır, ama giyimleri Kimakların giyim tarzını hatırlatmaktadır." Anlaşılan Kimak ve Kırgız kağanları sınırlarında Kimak-Kıpçak ve Kırgız ahalinin karşılıklı asimilasyon süreci gerçekleşmiştir. X. Yüzyıla doğru, yani Hudûd el-Alem'in yazıldığı dönemde, Kimak Hakanlığı'nda, halkı artık Kırgız görenekleriyle Kimak-Kıpçak kabilelerinden bariz şekilde ayrılan büyük kültür ve tarih bölgesi Kurkar(a)han vardı.[117]

Kırgızların kökeni ve teşekkül safhaları hakkındaki pek çok görüşe göre, bu halk, değişik etnik unsurların etkileşiminin bir ürünüdür. Bu unsurların birbiriyle ne zaman temasa geçtikleri meselesi ise Kırgız etnogenezinin belirlenmesinin ana konusudur. Yeni kaynakların ve özellikle Kırgızistan, Moğolistan, Büyük Altaylar, Doğu Türkistan ve Cungarya'da yapılacak arkeolojik çalışmalar, Türk ve Moğol halklarının etnografyası konusunda derpiş edilecek yeni mukayeseli tarih arıştarmaları, Merkezi Asya halklarıyla ilgili etnografik çalışmaların sistematizasyonu, Göktürk, Uygur, Oğuz, Kırgız, Karluk, Kıpçak ve Kırgızların bünyesindeki diğer unsurların mukayeseli analizi, bu halkın etnogenezinin yeniden ve daha yüksek düzeyde rekonstrüksiyonuna imkan sağlayacaktır.

Rüstam Abduramanapov

---

116 Savinov D. G. *Pamyatniki yeniseyskix kırgızov v Gornom Altaye*//Voprosı istorii Gornogo Altaya. Gornoaltaysk, 1980.

117 Abdumanapov R. A. *K voprosu o svyazax kırgızov s altayskim regionom*//Etnografiya Altaya i sopredelnıx territori. Barnaul, 2003, Vıp. 5.

Ek-II TARBAGATAY KIRGIZLARI

Tarbagatay Kırgızları (zati adları: Kırgız, Tarbagatay Kırgızdarı veya Buddist Kırgızlar) Sincan eyaletinde Taçen bölgesinde Taçen ve Emin kazalarında yaşayan bir halk. Emin kazasında yaşayan Kazaklar onlara Moğol-Kırgız veya Kalmak-Kırgız diyorlar. Moğollarsa "Hamin Kırgız" (Kazak şehrinin Çince adı Hamin'den) ve bazen de "Kazak-Kırgız" diye söz ediyorlar. Rus bilim literatüründe ise adları Emel-Göl Kalmak Kırgızları, Emin Kırgızları şeklinde geçmektedir. Fakat Tarbagatay Kırgızları, Kalmak-Kırgızlar Müslüman oldukları için kendilerini onlardan ayırmak maksadıyla "Kalmak-Kırgız" etnonimini kullanmıyorlar.[118]

Taçen kazası Rus literatüründe Çukugaç olarak geçmektedir ve Kazakistan'la Tarbagatay etekleri arasında yer almaktadır. Daha önce Dörböljün adıyla bilinen Emin kazası, Taçen kazasının doğusundaki Emin merkez kazası Dalın-Döbön'ün bulunduğu mevkidedir. Taçen'de Çinli ahalinin dışında 60 bin Kazak, 7241 Uygur, 6300 Dungan, 5200 Moğol, 950 Dongxiang ve ayrıca daha küçük rakamlarda Mançur, Daur, Xibo, Miyao, Tibetli, Tacik ve Özbek yaşamaktadır. Emin'de ise Çinlilerin dışında 23 binden fazla Kazak, 5 bin civarında Uygur, 12 bin Dungan, 1400 civarında Moğol, 1500 Dongxiang, 2000 Rus ve daha küçük rakamlarda diğer halklar yaşamaktadır. Resmi rakamlara göre Kırgızların oranı toplam nüfusun %2'sidir.

Buradaki Kırgızlar hakkında çok az araştırma yapılmıştır. Tarbagatay Kırgızları hakkında bugüne kadar en detaylı araştırmayı 1950 yılında Çinli bilim adamı Prof. Ch'u-ch'en Hua yapmıştır. Bunun dışında 1991'de Du Jung Kun'un yayınladığı bir eserde de onlardan söz edilmektedir.

Rus araştırmacılar ise Tarbagatay Kırgızları hakkında bugüne kadar ancak bölük-pörçük bilgilere sahiptiler. Örnegin S. M. Abramzon'un 1971'de yayınlanan "Kırgızlar ve Etnogenetik, Tarihi-Kültürel Bağları" adlı çalışmasında Emin Kırgızları hakkında yalnızca şu bilgi bulunmaktadır: "Moğolların Emel otonom bölgesindeki Dörböljün kazasında sayıları 1000 civarında bulunan kendine özgü bir Kalmak-Kırgız grubu yaşamaktadır. Bunlar kendilerini Kırgızların Sarı Bagış, Munduz, Baarın kabilelerine mensup kabul ediyorlar. Çok az bir kısmı ise soylarını Çinlilere, Tuvalılara (Kökmonçok grubuna) ve Kazaklara bağlıyorlar.

118 Roza Urkumbey, 1959 doğumlu, Sart boyu, Buddist.

Hayat tarzları Moğollarınkine daha yakındır. Din olarak Lamaizmi kabul etmişler. Kırgızca unsurlar da içeren Kazak lehçesiyle konuşuyorlar. Lamalar ve yaşlılar Moğolca biliyorlar. Buraya 300 yıl kadar önce Ala-Too'dan geldiklerini belirtiyorlar. Kalmak Kırgızlar, her ne kadar bazıları atalarının Kırgız olmadığını biliyorlarsa da, kendilerini Kırgız olarak tanıtıyorlar. Bu etnik grubun aslının XVIII. Yüzyıl başlarında Cungarlar tarafından Sibirya'dan tehcir edilen Kırgızların torunları oldukları bilinmektedir."[119] Yazar, bu Kırgızlar hakkında daha fazla bilgi edinememiş.

Tarbagatay Kırgızlarını ziyaret ettiğimde buradaki Kırgız yazar Kudaybergen Kike ulı tarafından yazılmış bir broşür verdiler. Broşürde Tarbagatay Kırgızları hakkında tarihi bilgiler ve halkın boy yapısıyla ilgili malumat vardı. Arap harfleriyle Kazakça olarak yazılan broşür, Tarbagatay Kırgızlarının XIX-XX. Yüzyıl tarihiyle ilgili malumat içeriyordu. Profesyonel bir tarihçi olmayan Kudaybergen, Müslüman olması hasebiyle buradaki Kırgızların soyunu İslami geleneğe uygun olarak Nuh peygambere ve Oğuz-han'a bağlıyordu. Yazara göre Kırgızlar 4800 yıl önce Yenisey, Hangay ve Tanrı Dağları'nda yaşamışlar, XIV Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Yenisey'de oturmuş, daha sonra Sincan ve Heilongjiang'e muhaceret etmişlerdi ki, bu durumda yazar Tarbagatay Kırgızlarını Tanrı Dağları Kırgızlarının bir kolu olarak görüyordu.

2005 yılında bu Kırgız grubunun boy-kabile yapısını aydınlığa kavuşturmak amacıyla düzenlediğim ziyaret sırasında Emin kazasında bir süre kaldım ve sonunda yerli Kırgızlara mensup Serik Urkumbey adında birine rastladım. Kendisi Sart boyundandı. Yerli Kazaklar bana onu bulmamda yardımcı olmak amacıyla Serik'in "Moğol-Kırgız"lardan olduğunu söylediler. İşte Tarbagatay Kırgızların yaşadıkları yerler ve boy yapıları hakkında ilk bilgileri bu Serik'den aldım. Daha sonra Taçen kazasıyla Lamaco köyüne gittim.

Tarbagatay Kırgızlarının tarihi hakkında bana verilen rivayet kabilinden bilgiler, hem tezatlarla doluylu, hem de birbirini tutmuyordu. Söylediklerine göre Emin kazasına 400 yıl önce gelmişler ve daha önce Altay dağının öte tarafında yaşıyorlarmış. Onlar onuncu Cungar kabilesiydi. Yani sekiz Cungar kabilesi Kara-Kalmak veya Cungar, dokuzuncu kabile Çahar-Moğol kabilesi idi ve Ho-bei'den gelmişti. Bu arada Kırgızlar kendilerinin onuncu Cungar kabilesi olarak kabul edilmeleri ricasıyla Çin imparatoruna üç kişilik bir heyet gönder-

119 Abramzon S. M. *Kirgizı i ix etnogenetiçeskiye i istoriko-kulturnıye svyazi*, İz-vo "Nauka", L., 1971, s. 28.

mişler. Bu cesur Kırgızlardan yalnızca biri geri dönebilmiş. Biri bir çatışmada öldürülmüş, ikincisi Çin Seddi'nin içine kapatılıp üzeri taşla örülmüş. Üçüncüsünün kurtuluşu ise yanındaki altın imparatorluk mührü sayesinde olmuş. Neyse ki imparator onların onuncu Cungar kabilesi olmalarını kabul etmiş. Bundan başka Kırgızlar iki yıl Altaylarda yaşamış ve geri dönmüşler.[120]

Bana bilgi veren bir başka kişiye göre ise Kırgızlar XIV. Yüzyılda Yenisey'den ayrılmışlar. Mai-lo ve Çayar dağlarında yaşıyorlarmış. Yirmi yıl sonra da Orhoçyar'a gelmişler. Cungarlarla yapılan savaştan sonra Kırgızlar Heilongjiang, Neng-ch'ien, Kızılsug, İli ve Orhoçyar'a göç etmişler. Kırgızlar, daha önce bozkırlarda yaşıyorlarmış ve hiç köy görmemişler.[121]

Bir diğer şahide göre 400 Kırgız ailesi 1753 yılında Alatao [Aladağ] dağının öte tarafından gelmiş.

Tarbagatay Kırgızlarının XIX. Yüzyıl ortalarında Altaylara gelişleri hikayesiyle ilgili anlatılanlar da birbirinden farklı. Bir şahide göre Kırgızlar Altayların Sincan taraflarında 1863-64 veya 1866 yıllarında yaşıyorlarmış. (Bunu anlatan kişi verdiği tarihten emin değildi.) Bir diğerine göre ise Kırgızlar 1860'da Kobdo bölgesine göç etmiş, orada on yıl yaşadıktan sonra geri dönmüşler, ama Orhoçyar'a 1880'de gelmişler.

1962 yılında Tarbagatay Kırgızları genel olarak Emin kazasının Dalın-Döbön, Orhoçyar ve Lamaco (Kurgız-Küre) köylerinde yaşıyorlarmış. Hatta Kırgız-Küre'de Kırgızların ibadet ettikleri bir Buddist tapınağı mevcut ve bu yüzden oraya Kırgız-Küre yani "Kırgız Buddist Tapınağı" deniliyormuş. Orhoçyar ve Kurgız-Küre köyleri başlangıçtan beri Tarbagatay Kırgızlarının yaşadıkları yerlermiş, fakat 1962'de muntazam kitleler halinde Sovyetler Birliği'nde Rus göçmenlerin bulunduğu Taçen'e göç etmişler. Gerçekten de Taçen'de 1962'den beri Tarbagatay Kırgızlarıyla bir arada yaşamayı tercih eden Ruslarla karşılaştım.

Tarbagatay Kırgızları Kazakça konuşuyorlar ve Kırgızca artık pek kullanılmıyor. Ayrıca Moğolca ve Çince biliyorlarsa da, Kırgızların Çinceleri son derece kötü.

Tarbagatay Kırgızlarının çoğu Buddist-Lamaist. Aralarında Taçen şehrinde yaşayan 40 kadar Müslüman aile de var. Anlattıklarına göre vaktiyle Tarbagatay Kırgızları Müslümanmış, ama XIX. Yüzyıl ortalarında Buddizmi kabul etmiş-

120 Serik Urkumbey, 1967 doğumlu, rod sart, Emin savcılığında görevli. Buddist.
121 Kıtan, 1934 doğumlu, Sarbagış boyu, Müslüman.

ler. 1860 yılında Orhoçyar köyüne beş Lama rahibi gelmiş ve 3 yurt kurmuşlar. Yurdun birini tapınak, birini barınak, birini de mutfak olarak kullanmışlar. Sonra da Kırgızları Buddist yapmışlar. Daha sonra Tarbagatay Kırgızlarında iki Buddist okulu açılmış. Günümüzde ise Buddist Kırgızların yavaş yavaş İslama geçtikleri, Kızılsug'lu (yani Tiyanşanlı veya Tenirtou'lu) Kırgızlar Müslüman olduğu için Tarbagatay Kırgızlarının yanında yer aldıkları söylenebilir. Misafir olduğum Kırgız ailede koca Buddist, evin hanımı Müslümandı. Evin reisi, Tarbagatay Kırgızları arasında kendisi gibi Buddistlerin olmasını yadırgayan karısının tenkidine itirazda bulunuyor; karısı ise bu yeni durumu (yani Kırgızların Buddizme geçişini) utanç verici bulduğunu söylüyordu. Tarbagatay Kırgızları arasındaki Müslümanlar yine her zaman kendi Buddist kabiledaşlarıyla birlikte yaşıyor ve onlarla kız alıp veriyorlar.

Tarbagatay Kırgızları Orhoçyar ve Lamaco arasında yer alan Kızıltag'a yani *Kayrahan*'a tapıyorlar. Bu dağda yaz kış kar eksik olmuyor. Vaktiyle yaşlı kişiler yer ruhlarını sütle doyurur ve "tooba, tooba" [tövbe, tövbe?] yani "tanrım, tanrım.." derlermiş. Bir şey istemek için göğe bakıp dua ederken "Kuday çaarlıka kasın" [Tanrı esirgesin/Hüda yarlıkasın] diyorlar.[122] Ateşin alkol ve yiyecekle beslenmesine gelince, birinci kadehi içmeden önce parmaklarını alkole daldırıp sağa sola saçı yapıyorlar.[123] Bu görenek, Merkezi Asya, Güney Sibirya ve bu arada Tanrı Dağları (Tenirtou) Kırgızlarında, Hakaslarda, Altaylarda ve diğerlerinde yaygındır. Ayrıca Tarbagatay Kırgızlarında kutsal ata tapma kültü de vardır. Önce iyi bir at seçiyor, sonra boynuna bir bez bağlıyor veya kulağına bir nişan koyuyorlar, böylece at kutsal oluyor. Artık o atın satılması, hediye edilmesi ve öldürülmesi yasaktır. Herhangi bir işte de kullanılamaz. Eğer at ölürse ona bir dini tören düzenliyor, töreni Lama rahipleri idare ediyor. Atın cesedi bir dağa götürülüp kuşlara bırakılıyor.

Buddist Kırgızlar ölülerini ahşap mezar içinde defnediyor, ama Müslümanlar bunun doğru olmadığını söylüyorlar. Buddist Kırgızlar da Müslümanlarla birlikte İslami bayramları kutluyorlar. Kışları ise Çinlilerin İlkbahar festivalini – Çagan Bayramı'nı kutluyorlar. 16 Nisanda onların Kün-Ay [Navruz] bayramı kutlanıyor.

---

122 Tuliuhan, 1961 doğumlu, Çotay boyu, Buddist.

123 Şamani geleneklerde saçı yapmak âdeti eskiden beri vardır; ancak Özbekistan'da kaldığım yıllarda, bir mecliste birkaç Müslüman Özbek'in birinci kadehi omuzlarından arka tarafa serperek "Umay anamıza!" deyip, arkasından da "artık Türklerden de bir peygamber çıkma zamanı gelmiştir!" dediklerine şaşkınlık içinde şahit oldum. (D. A. Batur)

Eskiden çocuklar alınlarında perçem bırakırlarmış. Küçük çocukların biri önde, ikisi yanda üç perçemi olurmuş.

Tarbagatay Kırgızları endogam evlilikler yasak olduğu için tabii olarak kendi aralarında evleniyorlar. Hatta bir kabilenin alt bölümlerinden evlenmeye bile pek izin verilmiyor. Şimdiki giysileri çağdaş giysilerle aynı, ama daha önceleri Moğollar gibi giyiniyorlarmış.

Aralarında uzun süre kalamadığım için Tarbagatay Kırgızlarının mutfakları hakkında derinlemesine bilgi sahibi değilim. Yemekleri ilk bakışta Kazak yemeklerinden farklı değil. Ayran yapıyorlar. Yılın sıcak günlerinde misafir geldiğinde avluda otlar üzerinde ağırlıyorlar. Masaya büyük bir tabak içinde bolca et koyuyorlar. Bir defasında Taçen kazasına köyden gelen bir Kırgız kadının, diğer kadınlarla birlikte aynı masaya oturmadığını, diğerlerinin neden masaya oturma gereğini duyduklarını anlayamamış gibi, yemeğini bir kenarda yediğini müşahede ettim. Çatal olarak Çin çubukları, bardak yerine ise kâse kullanıyorlar. Alkollü içeceği tercih ediyorlar. Yemek sırasında hem Kazakça, hem de Kırgızca (sınırlı ölçüde) şarkı söylüyorlar.

Tarbagatay Kırgızlarının meşgalesi çarvacılık. Koyun, at ve sığır besliyorlar. Kendilerinin ifadesiyle diğer halklara nisbeten müreffeh bir hayat yaşıyorlar. İçlerinde sürüleri için çoban tutacak kadar zengin olanları da var.

Tarbagatay Kırgızları şu oymaklardan oluşuyor: Sarbagıs [Sarıbagış], Monduz [Munduz], Barın, Sart, Noyman [Nayman], Kıtay, Kerey, Kalmak, Çotay. Söylediklerine göre Monduz oymağının bir diğer adı Eersın. Kudaybergen Kike ulı'nın broşüründe Çotay oymağı yer almıyor, ama onun yerine Karakalpak boyu var.

Kerey oymağı Kazaklardan, Çotay ise Karakalpaklardan inme olduğu için biraz hakir görülüyor. Bana bilgi veren kişinin anlattığına göre Kalmak oymağı diye bir şey yok ve diğer insanlar Tarbagatay Kırgızlarına Kalmak dedikleri için bu kelimeyi anmak bile istemiyor. Bu oymağa mensup insanlar Barın oymağına mensup erkek ve kadınların evliliğinden doğdukları ve melez oldukları için çocuklarına Kalmak denilmiş. Fakat ben, bunu bana anlatan kişinin Tarbagatay Kırgızları arasında İslamî propaganda yapmakla görevli Kırgızlardan olabileceği ve etnografik bilgileri çarpıtabileceği hasebiyle, verdiği bilgiyi biraz şüpheli buldum. Çünkü burada her üç aileden biri Kalmak oymağına mensuptu ve Monduz ve Sarbagıs oymaklarıysa sayıca hayli azdı.

Tarbagatay Kırgızlarının boy yapısı büyük ölçüde Tanrı Dağları (Tenirtou) Kırgızlarınınkiyle aynı. Tiyenşan Kırgızlarının Sarıbagıs ve Munduz boyları Tarbagatay'daki Sarbagıs ve Monduz oymaklarının paralelidir. Nayman boyu ise Pamir ve Alay Kırgızları arasında mevcuttur. Tiyenşan Kırgızları arasında Kıtay ve Kerey boyları da var. Yeri gelmişken Nayman boyunun Kazaklar arasında da oldukça önemli bir yerinin bulunduğunu belirtmiş olalım. Sanırım Tarbagatay Kırgızlarının daha da araştırılması gerekiyor. Ama şimdiden söyleyebilirim ki, Tarbagatay Kırgızlarının oluşumuna Tanrı Dağları (Tiyenşan) Kırgızları rol oynamıştır.

Tanrı Dağları Kırgızları arasındaki Kalmak veya Sart-Kalmak boyu, Cungarların Ch'in hanedanı tarafından kılıçtan geçirilmelerinden sonra burada kalan torunlarıdır. Tanrı Dağları Kırgızlarındaki Baarın boyu, Tarbagatay Kırgızlarındaki Barın oymağına tekabül etmektedir, ama Tanrı Dağları'ndaki Baarınlar Moğol asıllıdır ve dolayısıyla Tarbagatay'dakilerin de Moğol kökenli olması gerekir. Yukarıda Kalmak oymağıyla ilgili bilgi veren kişinin aktardığı malumatı göz önünde bulundurmakla birlikte, Kalmak ve Barın oymağı adıyla bilinen oymakların varlığı sebebiyle Batı Moğolistanlı etnik unsurların Tarbagatay Kırgızları arasında bulunmasını bir istisna olarak görmüyorum. Kudaybergen Kike ulı'nın broşüründe yer alan ve Çotay da denilen "Karakalpak" adına gelince, Batı Moğolistanlı Cungarlara Oyrat da denildiği için, bunun "Kara-Kalmak" kelimesinin bozulmuş bir şekli olması muhtemeldir.

Sart oymağı Tanrı Dağları Kırgızlarının Sarttar ve keza Altaylıların Sart boyuna tekabül etmektedir. Ayrıca Sart oymağının varlığı Tarbagatay Kırgızlarının bünyesine karışmış Uygur veya Özbek unsurlarının varlığını da delalet edebilir.

Bana bilgi veren kişilerin anlattıklarına göre Tarbagatay Kırgızlarının oluşumuna Kazaklar (Kerey boyu) ve Karakalpaklar (Çotay boyu) da iştirak etmişlerdir.

Diğer yandan Tarbagatay Kırgızlarının boy yapısının oluşmasında XVII. Yüzyıl başlarında İli-İrtış nehirleri arasına Çungarlar tarafından iskan edilen Yenisey Kırgızları da destek vermiş olabilir. Kısmen Kerey ve Çotay oymakları geç ortaçağ Yenisey Kırgızlarının doğrudan torunları olan Hakasların Kereit ve Çod boylarının uzantıları olabilir.[124] Tarbagatay Kırgızlarının verdiği bilgilere

124 Hakas destanlarında Kereyhan tiplemesi vardır. Kereitler ise Hissar ulusundaki Yenisey Kırgızlarında bir boy adıdır.

göre Monduz oymağının diğer bir adı Eersın'dır ki, Yenisey Kırgızlarındaki Izır (Ezer) adını hatırlatmaktadır. Hakaslar arasında, muhtemelen Oyrat veya Kırgız kökenli, Tarbagatay Kırgızlarındaki Barın oymağına tekabül eden Paratan boyu vardır. Hakasların alt şubelerinden Kızıllar arasında Teleütlerden inme Oyrat kokenli Halmah boyu vardır ki, onu Tarbagatay Kırgızlarındaki Kalmak oymağı ile özdeşleştirmek mümkündür. Tarihi rivayetlerde Tarbagatay Kırgızlarının kendilerini onuncu Cungar kabilesi olarak adlandırdıkları belirtildiğine göre, Yenisey Kırgızlarının onların oluşmasında çekirdek rolü aynadıkları söylenebilir. Eğer "onuncu Cungar kabilesi" ifadesini Cungar yönetimine doğrudan bağlı bir otok yani iktisadi yönetim birimi olarak düşünersek, o takdirde Tarbagatay Kırgızlarının tarihen Yenisey kökenli oldukları rivayeti destek kazanmış olur. Cungarya'daki 24 "otok"dan yalnızca ikisinin etnik yapı itibariyle Oyrat kökenli olmadığı bilinmektedir: Kırgız ve Telengit otokları. Kırgız otoku dört zaysan tarafından yönetiliyor ve XVIII. Yüzyıl ortalarında dört bin çadırdan oluşuyordu.[125] Ayrıca Kırgız otokunun bünyesinde Yenisey Kırgızlarından olmayan başkalarının bulunup bulunmadığı da bilinmiyor. Diğer yandan bu iki halkın (Yenisey ve Tanrı Dağları Kırgızları) Rus kaynaklarının verdikleri bilgilere göre birbirine düşman iki ayrı cephede yer aldıkları malumdur. Örneğin 1703'deki muhaceretten hemen sonra "İrtış nehrinin öte tarafında Kokore gölü sahilinde Kırgız prensi Külegen kendi ulusu ile yaşıyordu ve Kırgız Brutlar onlara saldırarak Külegen ulusunu kılıçtan geçirdiler"[126] Cungarlar kendilerine Brut dedikleri için Tanrı Dağları Kırgızları Rus kaynaklarında çoğu kez Brut veya Bürüt adıyla geçmektedir.

Yenisey Kırgızları göç ettikten sonra İli nehri sahilindeki Cungar otağına bağlanmış ve kendilerine Kırgız-Kalmaklar denilmeye başlanmıştı. S. V. Bahruşin'in şu sözleri de bunu teyit etmektedir: "Çulım nehri yakınında kendilerini Kırgız-Kalmak diye tanıtan iki kişi tutuklanmıştı. Bunlar, atalarının Sagay bozkırlarından Kuznetsk ile Krasnoyarsk'a göç ettiklerini, halen de orada Rus tebaası olarak göçebe hayatı yaşadıklarını ve İli nehri boyundaki Cungar bölgesinde yani Zengorsk nahiyesinde oturduklarını bildirdiler."[127] Peki Yenisey Kırgızla-

---

125 Kıçanov Y. İ. *Koçevıye gosudartsva ot gunnov do mançurov*/RAN, İn-t vost. S.-Peterburskiy filial, s. 240-241.

126 Butanayev V. Ya., Abdıkalıkov A. *Materialı po istorii Hakasii XVII- naçala XVIII vv.*- Abakan, 1995, s. 210.

127 Bahruşin S. V. *Nauçnıya trudu*, M. 1955, T. 3, s. 244; G. N. Potanin. Materialı po istorii Sibiri, 1866, kn. 4, II, s. 62.

rına neden Kırgız-Kalmak denilmişti? Kanaatime göre aynı etnik adı taşıyan iki halk komşu olarak yaşamaya başlamıştı ve bu yüzden Cungarlar tarafında yaşayan Yenisey Kırgızlarına Kırgız-Kalmak denilme gereği hasıl olmuştur. (Bunlar, Rusların Cungar-Kalmak dedikleri Türk dilli bir halktır.)

Tarbagatay Kırgızları, şimdiki yaşadıkları yere Alatao [Alatav]ın arka tarafından yani İli nehri havzasından göç edip geldiklerini belirtiyorlar. İli nehri ve onun yakınlarındaki Kulca (İnin) şehrinin Cungarya'daki Kırgız otokuyla ilgili son not olarak Mançur generali Çelen'in Ch'in imparatoru Ch'ien-lung'a verdiği raporda geçtiğini görüyoruz: "24 Mart 1756'da askerlerimle Bolobuegesu ve Çirgalay sıradağlarının yanından geçerken Kulca'ya geldim. Buradaki halk Ch'ierch'is otokunun zaysanı (beyi) Kurban-hoca komutasında bana karşı şiddetli bir direniş gösterdi (yaklaşık 8 bin kişi). İsyan bastırılmıştı. Ch'ien-lung'un emriyle Kurban-hoca, kardeşleri ve tüm aile bireyleri halkın gözü önünde infaz edildiler, bütün malları da müsadere edildi.."[128] Çince kaynak Kırgız otokunun beyini "hoca" kelimesiyle karşılamakta ise de, Hakas dilindeki "kaşka"nın "hoço" şeklinde verildiği bilinmektedir. Muhtemelen bu acımasız kırgından sonra Kırgız otokunun yetişkin erkeklerinin büyük kısmı esir edilmiş veya öldürülmüş, bu da Yenisey Kırgızlarının Tarbagatay Kırgızlarının atalarını oluşturanların boy yapısının küçülmesine sebep olmuştur.

1756 yılında Kırgızlar dört zaysanın yönetiminde ve yine dört zaysanın idaresindeki Teleütlerle birlikte "bin on çadır" halinde, yanlarında Mingatlarla beraber Sayan-Altaylardaki eski yurtlarına geri dönmüşler. Fakat henüz yoldayken Ust-Kamenogorsk'da Ch'in ordusu arkalarından yetişmiş ve erkeklerin neredeyse tamamı kılıçtan geçirilmiş. Örneğin bin çadırdan Kırgız zaysanı Gurban-Kaşka [Kurban-Kaşka]ya sığınanların sayısı yalnızca 168 kişiydi.[129]

Kırgız otokunun daha sonra başına gelenler muhtemelen şu şekilde olmuştur: Kulca yakınlarındaki savaşı ve nüfusun büyük bir kısmını kaybeden Kırgızlar kuzeye yönelerek Alatao dağlarına geldiler. Daha önce yerli halkla evlilikler yapan bazı Kırgızlar muhtemelen Emel nehri boyunda - kaynaklarda Cungarya'daki belli başlı yerleşim yerleri - kaldılar. Cungar yönetimine hizmet etme yükümlülüğü bulunmayan diğer kısım ise, Kongoray taraflarında, bu olay-

128 Hocayev A. H. *Tsinskaya imperiya i Vostoçnıy Turkestan XVIII v.* Taşkent, 1991, s. 59.

129 Butanayev V. Ya. *Etniçeskaya kultura hakasov*, Abakan, 1998, s. 49; Samayev G. P. Gornıy Altay v XVII – seredine XIX v., Problemı politiçeskoy istorii i prisoyedineniya k Rossii – Gorno Altaysk, 1991, s. 112.

lar vukû bulmadan bir buçuk asır önce terketmek zorunda kaldıkları, ama tüm bağlarını koparmadıkları kutsal vatanlarına doğru yöneldi. İşte bu yola çıkanların çok büyük kısmı ya öldürüldü, ya de esir edildi. Şimdi kendilerine Tarbagatay Kırgızları denilenlerse, kendilerinin onuncu Cungar kabilesi olduklarını, Yenisey'den ne zaman geldiklerini hatırlayan ve büyük savaşlardan sonra güneyde yaşayan ve Müslüman olan Kırgızların bulunduğunu işiten, bu yüzden bir kısmı kendilerini Tanrı Dağları Kırgızlarının torunları olarak görürken, diğer kısmı otoklarının bazı bireylerinin Mançurya'da Heilongjiang'a iskan edildiğini işiten Kırgızlardır. Zaman içinde pek çok olayla ilgili hatıralar silinip gitmiştir. Kırgız-Kalmakların diğer kısmının Ruslar tarafından kuzey bölgelerinde tutulanları dış olaylardan uzak kaldılar. Yenisey Kırgızlarıyla Tanrı Dağları Kırgızlarına mensup yaşlıların anlattıkları rivayetler birbirine karışmaktadır, ama eski ortak ata yurtlarında akan nehrin adı ve mazideki hayatlarıyla ilgili bazı tasvirler hatıralarından silinmemiş. Eğer olaylar bu şekilde gelişmişse, o takdirde haritamızın eksik kalan kısımları Çin'in kuzeybatı eyaletinde Heilongjiang'da yaşayan ve buraya 1750'deki büyük savaştan sonra Cungarya'dan göçüp elen Yenisey Kırgızlarının torunlarının anlattıklarıyla tamamlayabiliriz. Bu rivayette anlatıldığına göre Heilongjiang Kırgızları daha önceleri Ch'in ordusu gelinceye kadar "Sincan'da İli nehri sahillerinde" yaşıyorlarmış. Güney eteklerinde sığınacakları "yüz kutsal mağara" buldukları Altay dağlarına doğru kaçmak zorunda kalmışlar. Burada Cungarya hükümdarı Davach'i'nin yakalandığını, pek çok savaşçısının onunla birlikte esir edildiğini, bunların da büyük kısmının Kırgız yani kendi akrabaları olduğunu öğrenmişler. 49 gün sonra Ch'in yönetiminden bir mektup almışlar. Mektupta erkekleri Ch'in ordusuna esir düşen ailelerin kocalarına kavuşmak için Ch'in ordusunun ardından gidebilecekleri belirtilmiş. Kırgızlar da böyle yapmışlar. Böylece tamamı Heilongjiang eyaletine gelmişler ve adları Heilongjiang Kırgızları olmuş.[130]

XVIII. Yüzyıl başlarında Cungarya'ya göç eden Yenisey Kırgızları, bölgeye gelmelerinden hemen sonra Rus vakanüvisleri ve bilim adamlarıyla tanıştılar. Esasen Ruslar Kırgız (Yenisey Kırgızları) denilen bu halkla ilk defa XVI. Yüzyıl sonlarında tanışmışlar ve hemen aralarında çatışmalar başlamıştı. Yenisey Kırgızları daha doğrusu Hakas-Minusin çanağında bel kemiğini Kırgızların teşkil ettiği Hongoray halkının süb-etnik gruplarıyla başlayan askeri çatışmalar 100

---

130 Ma Vey Sin, Ju Ban. *Narodnaya kultura i iskusstvo heyluntszyanskix kırgızov,* 1997, s. 1-6.

yıl devam etti (Rus Kazaklarının 1706'da Kırgız beyi Momçi'ye hakaret etmelerinden 1706'ya yani Hongoray halkının Cungarya'ya son göçünün gerçekleştiği yıla kadar).

"Kirgiz" veya "Kirgizler" kelimesiyle tanışmalarıyla birlikte Ruslar nazarında bu sözcük hür bozkır hayatını seven ve dizginlenmez zevkleri olan Türk dilli halkların cins ismi haline geldi. Görünüşe göre sırf bu yüzden Ruslar Kazaklara da Kırgız (Kırgız-Kaysak, Kırgız-Kazak) demeye başladılar. Halbuki ana hatları itibariyle Kazaklarla aynı hayat tarzına sahip Tanrı Dağları Kırgızlarının varlığından haberdardılar. Vakanüvislerin ardından Yenisey Kırgızlarının Tanrı Dağları Kırgızlarıyla aynı halk olduğu rivayetleriyle Yenisey Kırgızlarının XVIII. Yüzyılda göç ettikleri rivayeti bilim adamlarını harekete geçirdi. Örneğin XVIII. Yüzyıl sonlarında İ. Y. Fişer ve XIX. Yüzyılın birinci yarımında A. İ. Levin, Yenisey Kırgızlarının göçten sonra Bürüt* yani Tanrı Dağları Kırgızları adıyla tanındıklarını var saydılar.[16] S. V. Bahruşin Yenisey Kırgızlarının Kırgızistan'da eridiklerini savunurken, S. M. Abramzon Dörböljün nahiyesindeki Kalmak-Kırgızların XVIII. Yüzyıl başlarında Cungarlar tarafından Sibirya'dan tehcir edilen bazı Kırgızların torunları olduklarını ileri sürdü...[17]

Cungarya'daki Yenisey Kırgızlarının kaderi Altaylı-Telengütlerin kaderiyle sıkı sıkıya bağlıydı. Çünkü Cungar Hanlığı'nın yıkılmasından sonra dahi Hakasların ve Altaylıların ataları bulundukları topraklara birlikte dönmüş, aynı trajediyi birlikte yaşamışlardır. Mançurya'da esir alınan Telengütlerin ve keza Kırgızların Heilongjiang'a gönderildikleri şeklinde bir bilgi de mevcut. Bu iki halkın dışında Orjak, Mingat ve Uranhay-çilan'ların da Heilongjiang'a gönderildekleri bilinmektedir. Telengütlerin Tanrı Dağları Kırgızlarıyla olan komşuluklarının arkada bir iz bırakmaması imkansızdı. Bu izler hâlâ bulunabilir. Örneğin Tanrı Dağları Kırgızları'ndaki boy-kabile yapısının Tarbagatay Kırgızları ve Altaylılardakiyle benzeşmesi ve birbirine yakın isimler taşımaları dikkat çekicidir: Tanrı Dağları Kırgızlarında Munduz, Nayman, Kıtay, Sarttar; Tarbagatay Kırgızlarında Monduz, Noyman, Kıtay, Sart; Altaylılarda ise Mundus, Mayman, Kıtat, Sart.18

Tanrı Dağları Kırgızlarının Tarbagatay Kırgıçlarının etnogenezine iştirak ettikleri açık. Tanrı Dağları Kırgızlarındaki Sarıbagış ve Baarın boylarının isimleriyle diğerlerindeki Sarbagış ve Barın isimlerinin benzerliği de bu konuda bir delildir.

M. A. Çertıkov

Ek-III BÜRÜT (veya BURUT)LAR

Bu kelime, 200 yıldır bilim adamlarını meşgul etmiştir. 1856 yılında Kırgızları inceleyen araştırmacılar tarafından bu halkın "Bürüt" kelimesini bilmediğini, Çinlilerin bir halka bu adı verdiklerini orta koymuşlardır. Kırgızlar bu kelimeyi kesinlikle işitmedikleri gibi, Kırgız boyları arasında "Bürüt" adını taşıyan bir boy geçmemektedir. Miladi yüzyılın başlarında Kırgızların bir kısmının Doğu Türkistan'da ve civarında yaşadıkları ve "Bürüt" adıyla (Çince "Bulu", "Bulute") adıyla bilindikleri kaydedilmektedir. İlk Sinologlar "Bulute" (Bulut) kelimesinin kökenini Tibet'in güneybatısındaki Hoten'de yaşayan ve IV. Yüzyılda Tanrı Dağları'na muhaceret eden Kırgızlarla ilişkilendirmektedirler. Bu Sinologlar sözü edilen kelimeyi T'ang hanedanı yıllıklarında geçen "Bo-lu", "Bu-lu" sözcüğüyle birlikte değerlendirmekte ve "Kırgız" kelimesiyle "Bürüt" kelimesinin tarih biliminde genetik bir ortaklığı olduğunu düşünmektedirler. Bazı araştırmacılar kelimeye "Buryat" [Büret] etnoniminin değişik bir şekli olarak gördüklerinden, İslami kaynaklarda Bargu-Bürüt olarak geçen sözcüğün "Bürüt"le tarihi bir ortak yönünün olduğunu ileri sürmektedirler. Aralarında G. Y. Grumm-Grjimaylo'nun da bulunduğu bazı araştırmacılar ise "Bürüt"leri Tanrı Dağları Kırgızlarının etnik görünümlerinin oluşumunda temel rol oynayan etnik unsurlardan birisi olarak görmektedirler. Onlar, Hakasya-Minusin çanağında yaşayan Sagaylar, Kaçinler ve Altay-Telengitlerin bünyesinde "Kırgız" ve "Bürüt" etnonimlerinin rastlanmasını delil olarak gösteriyorlar. Gerçekten de günümüzde Hakas-Sagaylar, Hakas-Kaçinler ve Hakas-Kızıllar arasında "Purut"; Altay-Telengitler arasında "Bürüt" boyu mevcuttur. Ayrıca Kuzeybatı Moğolistan'da Dörbetler, Bayatlar, Urankaylar ve Mingatlar arasında "Kırgız" ve "Bürüt" boyları vardır. XVII. Yüzyılda Altaylarda bağımsız bir "Bürüt" boyu vardı. Diğer yandan bugünkü Astrahan Nogayları arasında bir "Kırgız-Bürüt" boyunun varlığı bilinmektedir.

Biz, "Bürüt" kelimesinin anlamı konusunda N. A. Aristov'un görüşünü savunuyoruz. Aristov'a göre Bürüt kelimesi "Börü" (kurt) vardı ve Kırgızların Adigine kabile grubu arasında da Börü adını taşıyan kabileler vardır. Kelimedeki fonetik değişiklik konusunda (Börü~Bürü(t)) Bargu(t), Noygu(t), Merki(t), Murku(t), Tayçiu(t) vb. paralellikler örnek gösterilebilir. Eski Türklerin (Hunlar, Göktürkler ve hatta Moğollar) totemik inançlarında kurdun ne kadar önemli bir yer işgal ettiğini burada ayrıca belirtmeye gerek yok. Araştır-

maca V. Ya. Butanayev'e göre "Bürüt" kelimesi Moğolcadan alınmıştır. Kırgızlar bu ekzo-etnonimi evcil sürülerinin koruyucu tanrısı "İzıh" – ak yeleli alaca at'la ilişkilendirerek almışlardır. Bu ızıh Kırgızların Sayan-Altaylardaki siyasi hegemonyasını sembolize ediyordu. Moğollar döneminde "Bürüt" kelimesi sadece Tanrı Dağları'nda değil, Sayan-Altaylarda da oldukça yaygındı. Altaylılarda muhafaza edilen sözlü rivayetlerde Güney Altaylarda yaşayan eski Bürütlerle ilgili efsaneler mevcuttur. Buna göre Bürütler dağlarda ve bozkırlarda yaşıyorlardı; oldukça gelişmiş insanlardı. Tarımla uğraşıyorlardı; kanallar açmış, arklar yapmış, şehirler ve kaleler kurmuşlardı. Altay dağları ormanla kaplanınca, onlar bunu tabiatın kötü bir işareti olarak değerlendirdiler ve güneye göç ettiler. Hatta Altaylılar onların anısına "Bürüt suvaga", "Bürüt jurtu" toponimlerini kullanmaktadırlar. Bu rivayetin bir benzeri bugünkü Hakaslarda da vardır. Hakaslardaki bu mitolojik Bürüt halkının Kırgızları gösterdiği bilinmektedir. Sayan-Altay halkları günümüzde efsanedeki Bürütleri ve Kırgızları bölgenin en eski halkı olarak görmektedirler. Araştırmacıların görüşlerine göre "Bürüt" kelimesi şu eski etnonimlerden gelmektedir: N. Y. Biçurin, E. J. Maanayev'e göre "Po-lü", "Bulu"; Grumm-Grjimaylo'ya göre "Buryat", Aristov'a göre "Börü". G. V. Ksenofontov, K. N. Petrov, A. Abdıkalıkov ve O. K. Karatayev'e göre "başka topraklardan", "başka dinlerden", "sert, acımasız", "suçlu" anlamındadır. L. P. Potapov'a göre "Berkut"dan gelmiştir. Y. Kıçanov, T. Beyşenaliyev'e göre "Kayalı dağ, dağlı" anlamındadır; V. Y. Butanayev'e göre "evcil hayvanların koruyucusu Kök Tengri'nin alaca atı" anlamındadır ve en son olarak S. Attokurov'a göre Bugu boyunun ilk adıdır."

O. K. Karatayev

TÜRKMENLER[*]

I
İslam Öncesi Dönem

Türkmen adı, İslamî leteratürde ilk olarak X. Yüzyılın ikinci yarımında coğrafyacı Makdisî'de geçmektedir.[1] Bu eserde Türkmenler iki yerde,[2] o sıralar Orta Asya'da Müslüman topraklarının sınırını oluşturan yerlerin anlatımında geçmektedir. Tüm bu bölgenin merkezi, XI. Yüzyıl yazarı Kaşgarlı Mahmud'un deyişiyle "Akşehir" ve "Sayram" da denilen İsficab idi.[3] Her ne kadar XVI. Yüzyıl yazarlarından biri İsficab'ı "Taşkent ile Sayram" arasına yerleştiriyorsa da, muhtemelen bugünkü Çimkent'in doğusunda, Sayram köyünün yerinde bulunuyordu.[4] XIX. Yüzyılda Çimkent'te ve şimdiki Arıs demir yolu istasyonunda olduğu gibi, İsficab'da da biri kuzeybatıdan Aral Gölü'nün Sır-derya boyunca yukarı kesimlerinde, diğeri Çu nehri vadisinden Aleksandrovsky sıradağlarının[5] kuzey etekleri boyunca ilerleyen yollar bulunuyordu. Buhara'daki Sâmânî emîrinin hâkimiyeti altındaki bu iki güzergah boyunca yer alan topraklar, doğrudan doğruya, herhangi bir vergi ödemeyen ve yalnızca her yıl Buhara'ya bağlılığını göstermek amacıyla hane başına çeyrek dânek (2/3 dirhem yani 20 kopek) ve bir süpürge hediye gönderen İsficab hâkimine bağlıydı.[6]

* Külliyat, II, I/547-623.

1 <Livşits'in teklifine göre Türkmen (trwkkm'n) kelimesi, Mug dağında ele geçirilen VIII. Yüzyılın birinci çeyreğine ait Soğd belgelerinden birine (B-1) istinaden bu şekilde okunabilir; bkz. Livşits, *Sogdiyskiye dokumentı,* s. 179, dn. 4 – Yu. B.>

2 Makdisî, 274 ve 275.

3 Kaşgarlı Mahmud, III, 133.

4 Bartold, *Oroşeniye*, s.144. <Ayrıca bkz. İvanov, *K voprosu o ibtoriçeskoy topografii*; Mason, *Starıy Sayram*. – Yu. B.>

5 <Şimdiki adı Kırgız sıradağları>

6 Bartold, *Turkestan*, II, 218. <Erken ortaçağda normal gümüş dirhem, Hinz'e göre 2,97 veya 2,82 gr.dı. Bkz. Hinz, *Masse und Gewichte*, s. 2. Yu. B.>

Makdisî, İsficab'ın kuzeybatısındaki bölgeyi anlatırken, Savran'dan sonraki yere Balac adını vermekte ve "surları yıkılma noktasına gelmiş küçük bir şehir; pazarın ortasında bir Cuma mescidi var" demektedir. Daha sonra tekrar İsficab'a dönen yazar, oradan kuzeydoğu istikametine giden yolları anlatır ve ilk yerleşim birimi "Beruket'in büyük bir şehir olduğunu; o ve Balac'ın [artık] [Müslüman askerlerden] çekindikleri için İslam'ı kabul etmiş olan Türkmenlere karşı [kurulmuş] sınır istihkamlarını oluşturdukları, Balac'ın surlarının yıkılma noktasına geldiğini" belirtmektedir. Metinde daha sonra yol üzerindeki diğer şehirler anlatılmakta ve hemen Merke'den sonra yer alan Ordu'dan bahsedilmektedir: "Ordu, küçük bir şehir; orada Türkmen hükümdarı yaşar; İsficab hâkimine hediyeler göndermekten geri durmaz. Şehrin çevresi içi suyla doldurulmuş hendeklerle çevrili; saray, kalenin içindedir."

Makdisî'nin anlattıklarıyla Balac, Beruket ve Ordu'nun yerleri ancak takriben tespit edilebilir. Bildiğim kadarıyla diğer kaynaklarda bu isimler geçmemektedir. Makdisî'den önceki coğrafyacılar, örneğin İstahrî, İsficab çevresinden Türk halklarından Guzlar (Arap kaynaklarında genellikle *guzz*, yani bugünkü adıyla *Oğuz*) ve Karluklar arasındaki sınırın geçtiği yer olarak söz ederler. Orta Asya'da Hazar Denizi'nden İsficab'a kadar uzanan bölgede Müslüman topraklarının komşuları Guzlar, İsficab'dan Fergana'ya kadar – Fergana'dan itibaren, -olan bölgede ise Karluklardı.[7] Bu bilgiden Makdisî'nin sözünü ettiği Türkmenlerin bünyesinde hem Oğuzlar hem de Karlukların yer aldığı hükmü çıkarılabilir ve zaten Kaşgarlı Mahmud'un kaydı da bu doğrultudadır.[8] Kaşgarlı *Türkmen* sözcüğünü genellikle Oğuzlar için kullanmakla birlikte, başka bir yerde Karluklar için de kullanır: "Onlar, bir Türk kabilesidir; göçebedirler ve Oğuzlardan ayrıdırlar; onlar da Türkmendir." Sanırım Türkmen sözcüğünün bu şekildeki kullanımının izi, Cüveynî'nin[9] 1130'da Çu vadisindeki Balasagun şehrinin Karakitayların eline geçişiyle ilgili hikayesinde muhafaza edilmiştir. Anlatıldığına göre "Âfrasiyab sülalesinden" yani Karahanlı hanedanından gelen mahalli bir hanın Karakitaylara itaat arz etmesinden sonra, gürhanın emriyle ona "İlik-han" yerine "İlik-Türkmen" demeye başlamışlar. Türkmen kelimesi Cüveynî'nin bazı elyazmalarında ve onun dışındaki kaynaklarda, ama hepsinde değil, geçmektedir.[10] Cüveynî'nin matbû neşrinde Türkmen yerine Turkân okuyuşu (Türk kelime-

7 Özellikle İstahri, 290.

8 Kaşgarlı, I, 56 ve 393; III, 304. Ayrıca başka bir yerde (I, 80) "Karluk Türkmenleri" ibaresi geçmektedir.

9 Bu konuda bkz. Bartold, *Oçerk istorii Semireçya*, 30.

10 Örneğin Mirhand'ın Oppert tarafından yapılan çevirisinde (*Presbyter Johannes*, s. 132); Ebu'l Gâzî'nin Desmaisons çevirisinde, I, 49; II, 50.

sinin Farsça çoğul şekli) ve hatta hiç belirtilmemiş varyantları tercih edilmiştir. Keza Cüveynî'nin sözlerinin[11] "*İl dépouilla le descendant d'Effrassiyab de son titre de khan, ne lui donnant que celui d'Ilk Türkan, ou de chef des Turcs*" şeklinde çevrildiği d'Ohsson[12] tercümesinde de aynı okuyuş söz konusudur. Bana göre böyle bir yorumlama vakıanın tahrifidir. Çünkü burada bir unvanın yerini başka bir unvana bırakması değil, tıpkı Çingiz-han'ın 1211'de kendi isteğiyle gelip itaat arz eden Karluk hanına daha önceki adı Arslan-han olarak değil, "Arslan-sartaktay" yani Taciklerin Arslanı ismiyle hitap etmesi gibi,[13] han olan bir kişinin sıradan bir insan seviyesine indirilmesi söz konusudur.

Daha sonraları Türkmen adı Oğuzların bazı kesimlerinin adının yerini aldı ve Türkmen sözcüğü bir halk adı olarak kullanılan Oğuz kelimesini yavaş yavaş itti. Halbuki Oğuz kelimesi, Oğuzlar henüz Moğolistan'da yaşadıkları dönemde dahi varken, Türkmen sözcüğü ilk olarak batıda ortaya çıkmıştır.[14] Türkmen kelimesi, İslamî literatürde yer almadan daha önce Çinlilerin malumuydu, ama yalnızca uzak batının bir ülkesi olarak. İlk Çinli seyyahların batıya gittikleri tarihten itibaren (M. Ö. II. Yüzyılda) Çinliler daha sonraları Alanya yani Pers asıllı göçebe halk Aors veya Alanların ülkesi anlamındaki Yan-ch'ai'yla ilgili anlatılanlarla tanışmışlardı. Yunanlılar Don ağzında ve Hazar Denizi sahilindeki Aors ve Alanları tanıyorlardı;[15] Çinlilerin onlarla ilgili bilgileri muhtemelen Aral Gölü civarındaki yaşam alanlarıyla sınırlıydı.[16] Dolayısıyla Alanlar henüz İdil'in doğusunda yoklardı;[17] Hunların 374'de Alanlara yaptıkları saldırı, onların İdil'in diğer yakasına geçmelerinden önceydi.[18] Çinliler o sıralar Aors veya Alanların yaşadıkları topraklara Sui veya Sude[19] diyorlardı ki, müteveffa Sinolog Hirth'e göre Soğdak veya Suğdak kelimesinin mütekabili idi.[20] Örneğin Türkler, Orta Asya kervan ticareti tarihinde önemli bir yer işgal eden ve yaşadıkları

11 Kazvini neşri, II, 88.

12 D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 442.

13 Reşidüddin, Berezin neşri, I, metin, 171. Cüveynî'nin metninde, Kazvinî neşri, aynı konudan bahseden yerde bu detay yer almamaktadır.

14 <Türkmenlerin etnik şekillenişi meselesiyle ilgili olarak *Oğuz* ve *Türkmen* terimleri arasındaki ilişki konusunda bkz. Yakubovsky, *Voprosı etnogeneza Türkmen*; Roslyakov, *Turkmenı i oğuzı* (son makale, ana haliyle MİTT, I'dedir). – Yu. B.>

15 Krş. özellikle Strabon, 506.

16 Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, s. 20 vd.

17 <XI. Yüzyılda Birûnî de Aral ile Hazar arasında bir yerlerde yaşayan "Alan ve As"lardan söz etmektedir, ama muhtemelen onun verdiği bilgiler hayli erken döneme aittir. Bkz. Valin, *K istorii drevnego Xorezma*, s. 192-196. – Yu. B.>

18 Thierry, *Histoire d'Attila*, I, 18.

19 <Su-te>

20 Hirth, *Ueber Wolga-Hunnen*, 265.

bölgeden başlayarak Çin'e kadar uzanan güzergah üzerinde bir dizi ticari koloniler kuran Soğdiyanların ülke ve halkına Suğdak diyorlardı.[21] Suğdak kelimesinin hem coğrafî ve muhtemelen hem etnografik bir terim olarak Alanların ülkesinde de kullanıldığına, halen Kırım'ın güney sahilinde ilk adı Suğlak[22] olan Sudak yerleşim birimi şahitlik etmektedir. VIII. Yüzyıl Çin ansiklopedisi Tung-tien'de V. Yüzyılda Çin'le ticari ve diplomatik ilişkileri bulunan Sui veya Sude'ye Tö-kü-möng de denildiği belirtilmektedir. Hirth, buradan yola çıkarak Türkmenlerin Hunlar tarafından fethedilen Alanların torunları oldukları sonucuna varmakta ve Türkmen halkının genealojisinin açıklığa kavuşturulmasıyla bu vakıanın tespit edileceğini ileri sürmektedir.[23] Daha yakın dönemde "dolikosefal İranlı göçebe kabilelerinin katışıklığını" dolikosefal Türkmen tipinin karakteristik işareti olarak görmektedirler ki, henüz 1896'da Aristov bu görüşü[24] ortaya atmıştı. Şimdilerde L. V. Oşanin'in antropolojik çalışmaları da bizi bu yöne sevk etmektedir.[25]

XI. Yüzyılda bizzat Türklerde Türkmenlerin kökeni ve adları hakkında kesin bir bilgi yoktu; sadece Türkmenlerin fiziki olarak diğer Türklerden farklı oldukları şeklinde bariz bir suni etimoloji mevcuttu. Bu etimolojinin en erken versiyonunu Kaşgarlı Mahmud'da buluyoruz.[26] Orta Asya'daki yer adlarıyla ilgili diğer birçok efsane gibi,[27] Makedonyalı İskender'in adıyla ilişkilendiren bir efsaneden söz edilmektedir. Buna göre Makedonyalı İskender, Semerkand'ın fethinden sonra, bilâhare Balasagun şehrinin peyda olduğu yerde yani Çu nehri vadisinde yaşayan Türk hanının üzerine yürür. İskender'in Sır-derya'yı geçerek kendisine doğru geldiğini haber alan Türk hükümdarı ordusuyla birlikte doğuya çekilir. Onlarla birlikte yanlarında yük hayvanları olan tüm tebaası da gider. Geriye sadece 22 Oğuz boyunun ataları olan 22 kişi aileleriyle birlikte kalırlar. Bunlar yaya olarak yola koyulmak veya yerlerinde kalmak arasında bocalarken, yüklerini sırtlarına vurup aileleriyle birlikte ordunun izinden gitmekte olan ve yorgunluktan bitkin düşen iki kişi onlara rastlar. O ikisi, bu yirmi iki

21 Bartold, *K voprosu ob yazıkax*, 32 vd.

22 Suğlak şekli henüz XIII. Yüzyılda dahi kullanılıyordu (RTHS, uzakatel k tomam III i IV).

23 Hirth, *Ueber Wolga-Hunnen*, 263 vd.

24 *Etniçeskiy sostav*, 177.

25 *Dolikotsefaliya u turkmen; K gipoteze*. <Keza aynı yazarın daha sonraki şu çalışmasına da bkz: *K probleme; Antropologiçeskiy sostav*. – Yu. B.>

26 Kaşgarlı, III, 304 vd.

27 Krş. Gardizi'deki Issık-göl sahili üzerinde yer alan Barshan şehrinin kuruluşuyla ilgili efsane; Bartold, *Otçet o poyezdke*, 113.

kişiyle karşılaşınca ne yapmaları gerektiği konusunda fikir sorarlar. Onlar da evlerinde kalmasını tavsiye edip, İskender'in bir yerde konaklamadan ilerlediğini, o gittikten sonra yerinde yurdunda rahatça kalabileceğini bildirirler. Bu nasihat Türkçe'de güya "Bekle, yerinde dur ve yaşadığın yerde kalmaya devam et" anlamında *kal aç* şeklini alır. Böylece bu iki adamın torunlarından iki kabileye bölünen *Khalac*lar oluşur. İskender bu insanları görünce, onların Türk asıllı olduğunu, hayvanlarında Türk tamgaları bulunduğunu anlar ve onlara Farsça "*Türk mânend* (onlar Türk'e benziyor) der. Böylece onların torunlarına Türkmen denilir. Oğuz veya Türkmen boylarının sayısı 24 idi, fakat daha sonra iki Khalac boyu ayrıldığı için, göreceğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud'de zikredilen 22 boy kalmıştır.

Burada *kalaç* veya *khalac* sözcüğünün etimolojisiyle ilgili hikayede bir tutarsızlık dikkat çekmektedir. Bildiğimiz kadarıyla Türkçe *aç* kökü burada atfedilen anlamda değildir. Aç sözcüğünün diğer iki anlamı üzerine de Oğuzların atası Oğuz-han'la ilgili efsaneyle alâkalı rivayetlerde iki versiyon mevcuttur. Bunlardan birisi Uygur alfabesiyle yazılı bir elyazmasındaki anonim versiyon, diğeri ise Reşidüddin'de anlatılan versiyondur. Birinci efsanede[28] anlatıldığına göre Oğuz-han yolda giderken altın çatılı, gümüş pencereli, sürgüsüz kapıları kapalı bir ev görür ve silah arkadaşlarından birini orada bırakıp "Kal, aç" diye emreder. Reşidüddin'e[29] göre ise, Oğuz-han Isfahan seferinden dönerken ailesiyle ilgili bir problem yüzünden ordudan arkada kalan birine öfkelenir ve ona "kal aç (aç kal!)" der. Ne Reşidüddin, ne de diğer yazarlar Halacları Oğuzlarla ilişkilendirirler. Reşidüddin'de 24 Oğuz boyu sayılırken Halaclar listeye dahil edilmemiştir. Arap coğrafyacılarına göre Halaclar çok daha önceleri Amu-derya nehrini geçmişlerdi ve henüz X. Yüzyılda "ve üstelik çoktan beri" Afganistan'ın güney bölgesinde yaşıyorlardı.[30] Daha sonraları Halaclar İran topraklarına muhaceret ettiler. Bunların bir kısmı Farsça, bir kısmı ise Türkmence konuşmaktadır. Tahran'ın batısında ve Sava'nın kuzeyindeki "Halacistan" adı da onlarla bağlantılıdır.[31]

28 *Kutadgu bilik*, Radloff neşri, I, s. XII. <Keza bkz. Şçerbak, *Oguz-name*, s. 49-50. – Yu. B.>

29 Berezin neşri, I, metin, 24 vd.

30 Bartold, *İstoriko-geogrefiçeskiy obzor İrana*, s. 49; aynı yazar, *Khalac* (İA, II, s. 939). <Keza bkz. *Hudûd el-Âlem*, Minorsky çev., 347-348. – Yu. B.>

31 Minorsky'nin izahı (mektubunun yer yerinde). <Bkz. Minorsky, *The Turkish dialect*. V. M.>

Halaclar, bilindiği kadarıyla, yalnızca batıda[32] zikredilirler. Oğuz adı ise genellikle Moğolistan'da bulunan Türk kitabelerinde geçmektedir.[33] VIII. Yüzyılda Türk hakanlarından birinin adına dikilen kitabede, hakan, Oğuzlardan veya Tokuz-oğuzlardan (anlaşılan o sıralar Oğuzlar dokuz boy idiler) "benim öz halkımdı" diye söz etmektedir. Tokuz-oğuzların hakana karşı isyanlarıyla ilgili olarak ise, sanki daha önce hiç olmamış bir şeyden söz edilir gibi bahsedilmekte ve böyle bir şeyin olabilmesi için göğün ve yerin yarılması gerektiğinden dem vurulmaktadır. Hakan, bir başka yerde kendi halkından Türk diye bahsetmekte ve kendisini Türk hakanı olarak göstermektedir. Bazen de "Türk" ve "Oğuz" sözcükleri yan yana yer almaktadır. Buradan bu iki kelimenin müteradif anlamda kullanıldığı ve Oğuzların VI. Yüzyılda sınırları Çin hududundan İran ve Bizans'a kadar uzanan devâsâ göçebe imparatorluğu kuran Türk halkı olduğu hükmü çıkarılabilir. Kitabelerde "Türkler" ve "Oğuzlar" kelimelerinin yan yana geçtiği kısım Thomsen'in yaptığı gibi gramatik açıdan "Türkler ve Oğuzlar" şeklinde düşünülebilir, ama kitabeler bizim "ve" bağlacı ile düşündüğümüz federasyon şekline gramer açısından yabancı; birkaç halk birlikte hareket ettiğinde onların adları herhangi bir bağlaç veya ön takı olmaksızın yan yana yazılır. Eğer VIII. Yüzyılda Moğolistan'da Oğuzlardan, Karluklardan ve diğerlerinden başka Türkler var idiyse bile, onlar kısa sürede arkalarında iz bırakmadan tarih sahnesinden çekildiler. Hatta Arap coğrafyacılar Türk kelimesini dil yönünden birbiriyle akraba olan tüm halklara ortak isim olarak verdiler. O dönemde münferiden "Türk" adı taşıyan ayrı bir halk yoktu. Göründüğü kadarıyla "Türk" sözcüğü siyasi bir terim olarak belli bir süre, 740'larda son Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte kullanımdan kalkmıştır. Zaten Batı Türk Hakanlığı'nın temsilcileri de Türgeşlerdi. Ancak, X. Yüzyılda Kaşgar ve Balasagun'da ama bu defa Müslüman Türk hakanları tekrar ortaya çıktılar ve hem kendilerini, hem de halklarını Türk olarak isimlendirdilerse de, bu hanedanın tam olarak hangi Türk halkından çıktığı tartışmalıdır.[34] Dolayısıyla en azın-

32 <Bu kitapta geçen "batı" kelimesini Avrupa anlamında kullandığımız Batı ile karıştırmamak gerekir. Burada batı ile kastedilen bölge, Türk coğrafyasının batı kesimidir. – A. B.>

33 Türk kitabelerinin birçok çeviri ve açıklama denemeleri yapılmıştır. Rusça olanlar: Radlov-Melioransky, *Drevne-tyurkskiye pamyatniki*; Melioransky, *Pamyatnik v çest Kul-Tegina*. İçinde bulunduğumuz günlerde yapılan son çeviri V. Thomsen'e (Thomsen, *Alttürkische Inschriften*) aittir. <Bu kitabelerin (runik metin, transkripsiyon ve çeviri) son Rusça neşri S. Y. Malov'a ait olanıdır. (*Pamyatniki; Yeniseyskaya pismennost; Drevnetyurskaya pismennost Mongolii*) – Yu. B.>

34 <Karahanlı hanedanı Karluklardan çıkmıştır. Bkz. Pritsak, *Die Karachaniden*, s. 21-22; aynı yazar, *Von den Karluk*. – Yu. B.>; <Ancak, Pritsak'ın Karahanlı hanedanının Karluklardan olduğu şeklindeki görüşü de genel kabul görmüş değildir. – A. B.>

dan "Türk" sözcüğünü siyasi, "Oğuz" sözcüğünü ise etnografik bir terim olarak kabul etmek mümkün. Nitekim kitabedeki "benim Türklerim, benim halkım" gibi ifadeler de buna işaret etmektedir. Halbuki o dönemde günümüzdeki anlamıyla ortak olarak kullanılan "Türk" kelimesi yoktu. Moğolistan'da Oğuz kağanlarının halefleri olan Uygur kağanları (744'den itibaren), bıraktıkları kitabelerinden[35] anlaşıldığı kadarıyla, kendilerini Türk olarak adlandırmamışlardı ve Çinliler "Türk" terimini (Çince çeviriyazımıyla "Tu-küe") Uygurlar ve Kırgızlar için kullanmamakta haklıydılar. İlk başlarda Moğolistan'ın kuzeydoğu kesiminde yaşayan Oğuzlar, batıya muhaceretleri sırasında, yalnızca Araplar tarafından belli bir dil grubuna mensup halkları tanımlamak için kullanılan "Türk" kelimesini da taşıdılar.[36] Kullandıkları ortak dil ve mensup oldukları siyasî yapı itibariyle, X. Yüzyıl yazarı Mesûdî, kendi döneminde ve geçmişte yaşamış tüm halkları şu yedi gruba ayırmaktadır: 1) Persler; 2) Haldeliler ve Araplar da dahil onlara akraba olan halklar; 3) Yunanlılar ve Slavyanlar ve Franklar dahil onlarla siyasi bağları bulunan halklar; 4) Mısırlıların da dahil olduğu Liviler; 5) Türkler; 6) Hintliler; 7) Çinliler.[37]

Moğolistan'daki kitabelerde Oğuz ve Tokuz-Oğuz kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadır,[38] ama Arap coğrafyacılarına göre Oğuzlar ve Tokuz-Oğuzlar aynı halklar değillerdi ve değişik bölgelerde yaşıyorlardı. Oğuzlar, Hazar'ın doğu sahilinden İsficab'a kadar uzanan bölgede Müslümanların komşuları olarak yaşıyorlardı. Tokuz-Oğuzlar ise şimdiki Çin Türkistan'ında Kuça'dan doğuya doğru uzanan bölgede berhayat idiler ve merkezleri Turfan'daydı.[39] XIII. Yüzyıl tarihçisi İbn el-Esîr'e göre Oğuzlar kesinlikle Tokuz-Oğuzların bünyesinde yer almamışlar ve Halife Mehdi (775-785) zamanında onlardan kopmuşlardır.[40]

---

35 Büyük kısmı Çince olarak tarihi bilgiler veren baş kitabe 808-821 yıllarına aittir. (Chavannes – Pelliot, *Un traité,* II, s. 180); Türkçe yazılmış en erken tarihli kitabe (VIII. Yüzyıl) Ramstedt tarafından yayınlanmıştır (*Zwei uigurische Runeninschriften*).

36 <Türk kelimesinin kökeni ve anlamıyla ilgili hipotezlerin tamamı için bkz. Kononov, *Opıt analiza termina türk;* keza Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Kononov neşri, 81 (dn 21). – Yu. B.>

37 Mesudi, *Tenbih,* 77-84; Türklerle ilgili kayıt – 83.

38 Thomsen'in yaptığı çeviriden de özellikle anlaşılan budur. (*Alltürkische Inschriften*, s. 162).

39 Krş. özellikle benim *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu*, s. 116'da verdiğim Gardizî'nin çizdiğe güzergah; Arap coğrafyacıların verdikleri bilgilere göre Fergana'daki Müslüman beyliklerin sınırlarından Tokuz-Oğuzların yaşadıkları toprakların sınırlarına kadar olan mesafe otuz günlük yoldu. (Bartold, *tuguzgur*'un artık terk edilen eski okunuşunun zikredildiği *Türkistan'da Hıristiyanlık*, s. 14.)

40 Tornberg neşri, XI, 117.

Arap coğrafyacıların Tokuz-Oğuzları yerleştirdikleri bölgede, Çin kaynaklarına göre 840'da Kırgızlar tarafından Moğolistan'dan atılan Uygurlar yaşıyorlardı ve onlar Turfan civarını 866'da fethetmişlerdi. Buradan Arap kaynaklarındaki Tokuz-Oğuzlarla Çin kaynaklarındaki Uygurların aynı halk olduğu sonucuna varılmış;[41] bu özdeşleştirme bilim adamlarınca yeni hükümler için ispat delili olarak kullanılmıştır. Örneğin Marquart, naşir De Goeje'nin çok daha erken bir dönemde, 850'den önce yazıldığını belirtmesine rağmen, IX. Yüzyıl coğrafyacısı İbn Hordadbeh'in Turfan'daki Tokuz-Oğuzlardan haberdar olduğunu var saymış ve böylece eserin 866'dan önce kaleme alınmamış olduğuna hükmetmiştir.[42] Aslında Arap kaynaklarında Tuguz-guz (Tokuz-Oğuz) adı bu tarihten çok öncesinde geçmektedir. İlk Arap coğrafya kitabı olan Muhammed Harezmî'nin her halükârda IX. Yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı[43] eserinde, Ptoleme'nin[44] iki İskitya'sından birincisi yani batıda olanı "Türklerin yurdu", ikincisi yani doğuda olanı ise Tuguz-guzların yurdu ile özdeşleştirilmektedir. Taberî, 205/820-21 yılı olaylarını anlatırken, Zeravşan'ın yukarı akımında yer alan bölge hariç, Hocend'ten Cizak'a kadar uzanan bölgeyi kapsayan Usruşane'nin Tuguz-guzlarca istila edildiğini belirtmektedir.[45] O sıralar Semerkand'ı yöneten Sâmânî emîr Nuh ibn Esed tarafından Halife Mehdî'nin sarayına gönderilen ve bilâhare Mısır'da kendi devletlerini kuran Tulunoğullarının atası Tulun Tuguzguzlardandı ve muhtemelen bu Tulun Hicrî 205'deki saldırı sırasında Müslümanlara esir düşmüştü.[46] Marquart da 869'da ölen Cahiz'in bir rivayetini naklet- mektedir ki,[47] buradan Cahiz'in Tuguz-guzları Doğu Türkistan'a yeni muhacirler değil, çok eskiden beri burada yaşayan bir halk olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Tuguz-guzların sayıca az olmakla birlikte önceleri Karlukları hâkimiyet altına aldıkları, fakat Maniheizmi kabul ettikten sonra savaşçılık kabiliyetlerini

41 Örneğin Pelliot'un kategorik teyidi (Chavannes – Pelliot, *Un traité*, II, s. 307).

42 Marquart, *Streifzüge*, s. 390.

43 Harezmî'nin eseri <Kitâb sûrat al-ard> 1895'de Naldino'nun neşrettiği (Khuwarizmi) tek nüshaya istinaden 1926'da Hans v. Mžik tarafından yayınlanmıştır. Naldino, bu eserin Me'mun zamanında (813-833) dolayısıyla 210/826-27'den daha önce yazıldığı hükmüne varmıştır, ama eserde temeli ancak 836'da atılan Samarra şehrinden söz edilmektedir. (Mžik neşri, no. 301).

44 Harezmî, *Kitâb sûrat al-ard*, no. 1600-1601.

45 Bartold, *Oroşeniye,* s. 136 vd.

46 Makrizî, *Hitat,* Wiet neşri, I, 313. Burada Nuh yanlışlıkla Buhara hâkimi olarak gösterilmiş. Halbuki Buhara'nın Sâmânîlerin hâkimiyetine ancak 874'de geçtiği bilinmektedir. (Bartold, *Turkestan*, II, 230.)

47 Marquart, *Streifzüge*, s. 91 vd.

yitirdikleri söylenir. Karluklardan söz edilmesi kesinlikle Doğu Türkistan tarihinin olaylarının hikaye edildiğini, ama asla Marquart'ın zannettiği gibi Uygurlarla Kırgızlar arasında Moğolistan'da vukû bulan çarpışmaların söz konusu edilemeyeceğini göstermektedir.

VI. Yüzyılda Çin sınırından İran ve Bizans civarlarına kadar yayılan toprakların Türkler tarafından fethedilişini, VIII. Yüzyılda ise aynı Türklerin doğuda Uygurlardan, batıda Araplardan darbeler yiyerek sonunda Türk İmparatorluğu'nun nihai şekilde yıkılışını hikaye etmesi gereken olaylar hakkında ne Çin ne de Batı kaynakları bize sarih bilgiler sunarlar. Bizans kaynaklarından VI. Yüzyılda Türk hakanlarının sınırları dahilinde İdil'in batısındaki toprakların da bulunduğunu; Bizans'la ilişkilerin bozulmasından sonra Türklerin 576'da[48] Kimmer Bosforu şehrini (Kerç) zaptettiklerini, ancak 590'da orada yeniden Bizans hâkimiyetinin tesis edildiğini biliyoruz.[49] Türklerin bölgedeki kısa süreli hâkimiyetinin siyasi varisi, göründüğü kadarıyla, ilk defa 625'de adı duyulan Hazar Hakanlığı olmuştu. Sanırım bu olaylar etnografik sonuçları beraberinde getirmemiştir. VIII. ve IX. Yüzyıllarda İdil'in orta ve aşağı akımı birbirleriyle akraba olan, ama dil yönünden Türklerden ayrılan Hazarlar ve Bolgarların hâkimiyetindeydi.[50] Yalnızca Peçenekler IX. Yüzyıl sonu ile X. Yüzyıl başlarında şimdiki Güney Rusya bozkırlarına saf Türk unsurları getirmişlerdir.

Göründüğü kadarıyla daha sarîh sonuçlar doğuran askerî faaliyetler İran sınırlarında olmuştur. Hem Derbent'te hem de Hazar Denizi'nin doğusunda, Gürgen nehrinin kuzeyinde Pers Sâsânî hükümdarları uzun surlar yaptırmışlardı.[51] Derbent hattını Hazarlar 626'da yarmış, Gürgen hattını ise Persler VI. Yüzyılda terk ederek, rivayete göre I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) zamanında Astrabad'ın güneybatısında yer yerde istihkamlar kurmuşlardı.[52] Gürgen boyundaki bir yerin Araplar tarafından fethiyle ilgili olarak, Dihistan[53] (şimdiki Meşhed-i Misriyân)

48 Chavannes, *Documents,* s. 239.

49 A. Vasil'yev, *Gotı v Krımu*, II, 183 vd. Burada yanlışlıkla olay Hazarlara mal edilmiş ve "Türko Hazarlar" terimi ortaya çıkmıştır.

50 Özellikle İstahrî'de sarîh olarak anlatılmaktadır, 225.

51 Taberî'ye göre (I, 895; Nöldeke çev., 158) bu surlar Firûz (457-484) zamanında yaptırılmış ve I. Hüsrev zamanında (531-579) tamir ettirilmişti.

52 İbn Rusta, de Goeje neşri, 150. Kalıntıları bugün de mevcut olan bu iki sur konusunda bkz. Bartold, *Oroşeniye*, s. 34.

53 Taberî, II, 1320; Balazuri, 336; Curcan'ın kuzey sınırı boyunca uzanan tuğla duvardan da aynı yerde söz edilmektedir. (Curcan Sulî'leri Farsça *nahapet* (Arapça çoğul şekli *nahabiza)* unvanı taşıyorlardı, bkz. İbn İsfendiyar, Brown çev., 106. – V. M.>

şehrinin hâkimi (dihkanı) *Prens Sul* adında mahalli bir yöneticinin ismi zikredilmektedir. Bu Sul'un *Sulî* unvanı taşıyan torunları Abbasi Halifeliği'nin kültür hayatında bazı önemli roller oynamışlardır. Onlardan 857 yılında vefat eden İbrahim ibn el-Abbas es-Sulî adlı şairin biyografisinde bu kabilenin kökeni hakkında bazı bilgiler verilmektedir.[54] Orada belirtildiğine göre Sul, Türk asıllıydı; o ve kardeşi Firûz, Curcan bölgesinin (veya Gürgen boyundaki Gurgan adlı bir şehrin) valisiydiler ve Türk asıllı olmalarına rağmen Magların dinini (Zerdüştiliği) kabul etmiş ve Perslere tâbi olmuşlardı. Sul kelimesi Taberî'de coğrafî bir isim olarak geçmektedir. Arapçadaki "sad" harfi çoğunlukla "ç" sesini vermek için kullanıldığından, Marquart bunu Türkçe çöl (daha doğrusu bozkır, sahra) olarak düşünmekte,[55] Nöldeke ise aynı kelimeyi bir Türk kabilesi şeklinde telakki etmektedir[56] ve dolayısıyla ona göre burada Sul Türkleri, yanlışlıkla Türk kabilesi Çöl'ün[57] beyi yerine kullanılmıştır. Çok büyük ihtimalle burada Moğolistan'daki Türk kitabelerinde geçen *çur* unvanından bahsedilmektedir.[58] Ç sesinin "şın" ile karşılandığı da düşünülürse, Arapların damak ünsüzü önünde *sad* harfini kullanmış olduklarını sanmıyorum. Nakledilen hikayede sanırım başka bir belirsizlik var. 717 yılında Arapları hayli uğraştıran Sul'un Gürgen boyundaki yerleşim birimlerinin fethi sırasında Türklerin başında bulunan aynı kişi olduğunu zannetmiyorum. Çünkü eğer Türkler buraya Sâsânî devletinin yıkılışından sonra gelmişlerse, onların Zerdüştizmi kabul etmiş olmaları pek mümkün değil. Her halükârda burada İslam öncesinde İran kültürünün Türkler üzerindeki nadir etkilerinden biri ile karşı karşıyayız.

717 yılı olayları anlatılırken, diğer Türk halklarından hiç söz edilmeden yalnızca Türklerden bahsedilmektedir. Henüz VI. Yüzyılda yalnızca Türklerle Sâsânîler arasında savaşlar olduğu için Hazar Denizi'nin doğu kesimindeki bozkırlar Türkler tarafından işgal edilmişti ve Arap coğrafyacılarının eserlerinde sözü edilen Guzlar veya Oğuzlar bu Türklerin torunlarıydı ve onlar İbn el-Esîr'in kavline binaen batıda VIII. Yüzyılda Tokuz-Oğuzlardan bağımsız haldeydiler.

54 İbrahim Sulî'nin biyografisini veren ilk kaynak, kanaatimce *Kitâb el-Agânî*'dir (IX, 21). Yazarı Ebu'l Farac Isfahanî 967'de vefat etmiştir.

55 Marquart, *Erânšahr*, s. 51.

56 Taberi, Nöldeke çev., 123, dn. 2.

57 Marquart, *Erânšahr*, s. 73.

58 <Belki de Hazar Denizi'nin batı sahilinde bu unvan Derbend'in Ermenice adı Çol'dan gelmektedir. – V. M.>

Arapların "Tuguzlar" yani Tokuz-Oğuzlar hakkında verdikleri bazı bilgiler, Çin kaynaklarındaki *Şato* [Şa-t'o] Türkleriyle ilgili bilgilerle örtüşmektedir.[59] Şato, "çöl, sahra" anlamındadır ve Batı Türklerinden koparak Çu vadisini kendilerine merkez edinen ve şimdiki Çin Türkistan'ında Barköl gölünün doğu ucuna yerleşen Türk kabilesidir. Bu kabilenin Çin kaynaklarındaki adı *Çu-yüe* olarak göçmektedir ki, muhtemelen burada biraz önce sözü edilen *çöl* kelimesiyle karşı karşıyayız.[60] Tibetlilerle savaşı biraz daha batıya, şimdiki Guçen şehrine, ortaçağda Beşbalık denilen ve Moğolistan'daki Türk kitabelerinde adı geçen şehre doğru sarkan Şato Türkleri yürütmüştür. Şato Türklerinin kağanı bu şehre 712'de yerleşmişti; fakat IX. Yüzyıl başlarında Tibetliler onları buradan kovmuş ve Çin'e gitmeye mecbur etmişlerdi ki, onlar burada IX. Yüzyıl sonlarında T'ang hanedanına karşı başlatılan isyanın bastırılmasında rol oynamışlardır. X. Yüzyılda Şato Türkleri arasında Çin'in küçük bir bölgesinde, Ho-nan'da[61] kısa süreli (topu topu 28 yıl, 923-951) hüküm süren üç hanedan çıkmıştır.[62] IX. Yüzyılda Çin'de çıkan isyan ve bastırılması konusunda rol oynayanları Çin kaynakları Şato Türkleri, Arap kaynakları ise *Tokuz-Oguzlar* [Uygurlar] olarak göstermektedirler.[63] Bu eşzamanlılık karşısında Arap kaynaklarının Tokuz-Oğuzlar olarak verdikleri bilginin Şato Türkleriyle ilişkilendirilmesi mümkün. Kanaatimce Araplar ne bu Türklerin Tibetliler tarafından itildiklerini, ne de Tibetlilerin Uygurlar tarafından geri atıldıklarını biliyorlardı ve yalnızca mevcut kaynaklarda Uygurların hâkimiyetindeki bölgede "Tuguz-guzlar" hakkında anlatılan bilgilere istinat ediyorlardı. Eserini kitaplara dayanarak değil, bizzat Orta Asya halklarıyla tanışarak XI. Yüzyılda yazan Kaşgarlı Mahmud, Tuguz-guzları değil, sadece Uygurları biliyordu. Diğer yandan Tuguz-guzlar hakkında bilgilerin – kayd-ı ihtiraz olmaksızın, - XI. Yüzyıl yazarı İdrisî[64] ve XIII. Yüzyıl müellifi Mübarekşah Merverrudî'ye[65] ait olduğu söylenmektedir.

59 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 452 vd.; Chavannes, *Documents*, s. 96 vd.

60 <Bu izah şekli şüphelidir. P. Pelliot bu ismi Çigil olarak okuma taraftarıdır. Prof. Pulleyblank çungul şeklinde okumayı tercih etmekte ve bunu Çin kaynaklarında Kuça Uygurlarından bağımsız bir kabilenin özellikle de Chung-yü vela Chung-yün olarak geçen isme bağlamaktadır. Krş. Hamilton, *Autour du maniscrit*, s. 152. – V. M.>

61 Chavannes, *Documents*, s. 272.

62 Kronolojik ve coğrafi detay için bkz. Arendt, *Synchronistische Regentettabellen*, II, 158 vd; III, 116 vd.

63 Özellikle Mesudi, *Muruc*, I, 288, 302 vd.

64 Ch'xovreba, I, 490 vd.

65 Ross, *The genealogies*, s. 406 vd. Eserde Uygur alfabesi Tuguz-guz alfabesi olarak gösterilmektedir.

Oğuz kabilelerinin Doğu Asya'da daha önce oynadıkları rol her ne olursa olsun, VIII. ve IX. Yüzyıl olaylarından sonra, batıda, XI. Yüzyılda Oğuzların veya batıdaki adlarıyla Türkmenlerin istilasına maruz kalan ön Asya kültür dünyasının sınırları boyunca Türkmenler ön plana çıkacaklardı.

II.
Selçuklu İimparatorluğu'ndan Önce Oğuzlar (Türkmenler)

Oğuzların Gürgen ağzından şimdiki Çimkent'e kadar uzanan bölgede halifeliğin komşuları olduğunu görmüştük. Göçebe Oğuzların kuzeyde uzak bölgelere ne kadar yayıldıklarını Arap müellifler elbette tam olarak bilemezlerdi. İstahrî'nin Oğuzların yurduyla kuzeyli komşuları Kimakların toprakları arasında İdil'in yukarı akımının yani Arapların anlatımına göre Kama'nın aşağı akımının sınır oluşturduğu şeklindeki kaydı hayli şüphelidir.[66] İbni Fadlan, Harezm'den İdil Bolgarlarının yurduna giden yolda Oğuzlara yalnızca Üstyurt'da, Çinik ağzında rastladığını belirtmektedir.[67] Anlaşılan [o sıralar] Oğuzlar, İbni Fadlan'ın Başkır [Başkurt] öncü birliklerine rastladığı Emba'nın doğusunda henüz yoklardı.

Oğuzlarda han yoktu. Türk hakanlık geleneği doğu Tokuz-Oğuzlar (veya Uygurlar), batıda Hazarlar tarafından sürdürülüyordu; ama tıpkı doğulu komşuları Karluklar gibi Oğuzların başında Moğolistan Türk kitabelerinde de zikredilen daha mütevazi *yabgu*[68] unvanlı yöneticiler vardı. Bu unvanın *cabgu* şeklinde telaffuzu da mevcuttur.[69] Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar ve Kıpçaklarda "y" harfinin kelime başında "c"ye dönüştüğünü belirtmektedir. Gerçi bu fonetik özelliğin Türklerle Türkmenleri birbirinden ayıran bir işaret olduğu söylenirse de,[70] ben Kıpçakların Türkmenler arasında sayılabileceği kanaatinde değilim. Oğuz "hükümdar" veya yabgusu Sır-derya'nın aşağı akımında yaşıyor veya en azından kışı orada bir yerlerde geçiriyordu. İranlı Sâmânî hanedanı-

66 İstahri, 222.
67 Validov, *Meşhedskaya rukopis*, s. 244.
68 Age., 245.
69 Bu konuda ayrıca bkz. Barthold, *Die historische Bedeutung*, s. 16.
70 Kaşgarlı, II, 253.

nın Sır-derya boyundaki sınır şehri Savran'dı[71] ve oradan nehrin ağzına kadar olan bozkır Oğuzlara aitti. Fakat burada, Sâmânî ordusunun sokulamadığı yerlere, Müslüman tacirler girebiliyorlardı. X. Yüzyılda[72] Oğuzların topraklarında, Sâmânî ordusunun fetih hareketlerine maruz kalmayan Müslüman bölgelerinden muhaceret edenlerce kurulan, fakat Oğuz hâkimiyetini kabul eden şehirler vardı. Bu şehirler arasında "Yeni köy" (Arapça el-karyet-el-hadîse, Farsça Dih-i nev, daha sonra Türkçe Yengikent) adını taşıyanı, nehir sahiline bir fersah (6-7 km.), Aral Gölü'ne iki, Harezm'e on ve Farab'a (Otrar'a) yirmi günlük mesafedeydi. Günümüzde bu şehrin bulunduğu yer olarak Cankent harabeleri görülmektedir. Oğuz "hükümdarı" kışı burada geçirirdi. Ayrıca aynı yerde[73] daha küçük iki şehir vardı. Bunlardan Tumar-utkul[74] civarında, şimdiki Kızıl-Orda'ya otuz km. mesafedeki harabelerin kendisine ait olduğu düşünülen Cend biraz daha uzun ömürlü olmuştur (nitekim Aral Gölü'ne bazen Cend Gölü de deniliyordu); diğeri ise X. Yüzyıldan sonra zikredilmemektedir ve hatta adının dahi tam olarak tespiti mümkün görünmüyor. Bu şehirler kültürlü muhacirler tarafından kurulmuştu, ama bunların varlığı Oğuzlarda şehir hayatının yaygınlaşmasına şahitlik etmemektedir.[75] Kaşgarlı Mahmud, Sâmânî devletinin sınırlarına daha yakın bir yerde bulunan Suğnak (şimdiki Suğnak-kurgan harabesi) adlı başka bir şehrin "Oğuz şehirleri arasında" yer aldığından bahsetmektedir.[76] Suğnak (veya Sığnak) Arap coğrafyacılarda geçmez, ama X. Yüzyılın anonim coğrafya kitabında (yani Tumansky nüshasında) "Farab (Otrar) bölgesinde çok zengin, küçük bir şehir; buradan diğer yerlere kaliteli yaylar ihraç ederler"[77] şeklinde bahsedilen Sunah şehriyle özdeşleştirilebilir. Nehrin artık Sâmânî devleti sınırları içinde kalan daha yukarı akımında Müslümanlığı kabul etmiş Oğuz ve Karluklardan "barışsever Türkler" (Tumansky nüshasının

71 Bartold, *Turkestan*, II, 178.

72 İbn Havkal, 393.

73 Bu konuda bkz. Bartold, *Oroşeniye*, s.149 vd.

74 <S. P. Tolstov'a göre Kızıl-Orda'nın güneybatı yönünde 120 km. mesafedeki Can-kala harabeleri Cend şehrine aittir (Bkz. Tolstov, *Po sledam*, s. 60-61). Bu kasabanın tasviri konusunda bkz. Tolstov, *Goroda guzov*, s. 57-71.Yu. B.>

75 <S. P. Tolstov, dilbilimsel ve etnografik verilerin yanı sıra bazı yazılı kaynakların eşliğinde arkeolojik belgelere dayanarak bu konuda Bartold'la girdiği polemikte, Oğuzların çarvacılık, balıkçılık ve tarıma dayalı üretimleriyle tam yerleşik ve yarı yerleşik halde yaşadıkları, daimi olarak kaldıkları muhkem büyük şehirleri olduğu sonucuna varmıştır. (Bkz. Tolstov, *Goroda guzov*). S. P. Tolstov'a yapılan bazı itirazlar konusunda bkz. A. Yu. Yakubovsky, OİTN, s. 40. – Yu. B.>

76 Kaşgarlı, I, 392.

77 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 24 b vd.

ifadesi) yaşıyorlardı. Muhtemelen bunlar, daha ziyade, harabeleri günümüzde de henüz mevcut olan ve Sır-derya'nın sol sahilinde yer alan zengin Sütkend şehrinde yaşıyorlardı. Sütkend şehri konusunda Tumansky nüshasında halkın büyük kesiminin Müslümanlığı kabul eden Türkler olduğu belirtilmektedir ki, dolayısıyla burada paganlar da yaşamaktaydı. Aynı bölgede, Sır-derya'nın iki yakasında kendilerine mera tahsis edilen yaklaşık 1000 çadır göçebe Türk de yaşıyordu. Bunlar, Sâmânî devletinin sınırlarını pagan eldaşlarına karşı korumakla yükümlüydüler. Sır-derya'nın Oğuzlar nezdinde ne ifade ettiği Kaşgarlı Mahmud'un onların "nehir" (uguz) kelimesiyle Sır-derya'yı kastettikleri şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır. Çünkü onların şehirleri bu nehir boyundaydı ve kendi halklarına mensup göçebeler de aynı nehir boyunda yaşamaktaydı.[78] Şehirlerin bu şekilde göçebelerle ilişkilendirilmesi, her ne kadar Tumansky nüshasında Oğuzların hiçbir şehirleri olmadığı belirtilirse de,[79] bir kısmının yerleşik düzene geçtiğinin göstergesidir.[80]

Arap coğrafya eserlerinden faydalanmak, bunların telif özelliği ve ona bağlı olarak kronolojik karışıklıklar sebebiyle biraz zordur. Örneğin eğer bir yazar eserini X. Yüzyılda, diğeri XI. Yüzyılda yazmışsa, bundan ikincisinin birincisinin anlattıklarından çok daha sonralarına ait şeyler yazdığı sonucunu çıkarmamak gerekir. Yazarların neredeyse tamamı eserlerini kaynak belirtmeden, onların hangi döneme ait olduğunu zikretmeden yazarlar ve bazen bir XI. Yüzyıl yazarının X. Yüzyıl yazarından daha eski döneme ait kaynaklar kullandığı da olur. Kronolojik tespitlerin çoğu pek azı günümüze kadar yetip gelen tarihçi ve seyyahların eserlerinden farklılık göstermektedir. Örneğin, Horasan valisi Abdullah ibn Tahir'in (830-844) bilâhare yerine geçecek olan oğlu Tahir'i [Tahir ibn Abdullah'ı] Oğuzlara karşı gönderdiği; sefer sırasında Tahir'in kendisinden önce hiç kimsenin ulaşamadığı yerleri fethettiği şeklinde bir kayıt mevcut.[81] Dihistan (şimdiki Meşhed-i Misriyân) ve Afrava'daki (şimdiki Kızıl-Arvat) rabatlar yani sınır istihkamları Abdullah b. Tahir zamanına doğru kurulduğuna göre, muhtemelen bu olaylar bugünkü Türkmenistan'ın batı kesiminde geçmiştir.[82]

78 Kaşgarlı, I, 58.
79 *Hudud el-Âlem*, vrk. 18 b.
80 Savran dahi Kaşgarlı'da (I, 364) Oğuz şehri olarak geçmektedir.
81 Balazuri, 431. <Türkçe çev., s. 628. – A. B.>
82 Bartold, *Oroşeniye*, 34 ve 40. <Belâzurî'nin eserinden yapılan pasajlara not düşen S. A. Valin'in (MİTT, I, 78, dn. 3) belirttiği gibi, metinde geçen العوريه kelimesi, guz sözcüğü Arapçada "vav"sız olarak غز şeklinde yazıldığı için, el-gûziyye'den ziyade el-guriyye

Abdullah ibn Tahir'in seferi göründüğü kadarıyla amacına ulaşmıştı ve onun tarafından kurulan istihkamlar XI. Yüzyıldan önceki olaylarda önemli görevler ifa etmişti. Dolayısıyla bu sınır boylarında Oğuzlarla yapılan ticaret, kaynaklar sessiz kalıyor olsa da, Harezm sınırında ve Sır-derya boyunca olan ticaretten çok daha sönüktü. Tumansky yazmasına göre Kızıl-Arvat civarında hiç tarla yoktu ve buğday o sıralar Atrek'ten gelen kanallarla sulanan Meşhed-i Misriyân ve Nesâ (Aşhabad yakınlarında) civarından getiriliyordu.[83]

Her ne kadar burada yalnızca tarım alanlarının göçebelerin saldırılarından korunması söz konusu olabilirse de, Sır-derya boyunca göçebelerle olan mücadele üretimin tedricî surette kuzeye, nehrin aşağı akımına doğru kaymasıyla ilişkiliydi. Araplar, burada ilk başlarda savunma siyaseti takip ediyorlardı ve bozkırın iç kesimlerine bazı seferler düzenlenmesine rağmen, halifeliğin sınır bölgesi Taşkent'ti ve Çırçık'daki tarım alanının göçebelerden korunması için Sır-derya sahilinden dağa kadar uzanan surlar yapılmıştı.[84] Muhtemelen bu hat her zaman da iyi korunamıyordu. Taberî'nin kaydına göre Orta Asya'da Abbasilere karşı isyan bayrağı açan (191/806-7) Râfi' b. Leys'in ordusunda Şaş (Taşkent'in diğer adı) hâkiminin de "Türkleriyle birlikte yer aldığı" belirtilmektedir.[85] Bu kayıttan Çırçık'ın tarım bölgesinin belli bir süre Türklerin eline geçtiği sonucu çıkarılabilir. Eğer böyle ise, bunun Araplar arasında Hicrî 190'da başlayan isyan hareketleriyle bağlantılı olarak o sırada olması gerekir. Henüz Hicrî 189 ve 190 yıllarında halifenin darphanelerinden birinin yer aldığı Angren'de[86] madenlerden çıkarılan gümüşlerden sikke kesilmekteydi.[87] Anlaşılan Şaş'ta halifeliğin iktidarı kısa sürede yeniden tesis edilmişti ve Mâverâünnehr valilerinin tayini sırasında dört Sâmânî kardeşten biri Şaş'ı almıştı.[88] 840 yılında bir adım daha atılarak İsficab'ın fethi tamamlandı. Burada da nar bağlarının ve tarlaların çevresinin savunma amaçlı uzun bir istihkamla çevrildiği söyleniyor.[89] Daha son-

---

(Gurlular) şeklinde okunmalıdır. Dolayısıyla burada Guzlara karşı değil, Gur üzerine (şimdiki Afganistan'a) düzenlenen bir seferden söz edilmektedir. – Yu. B.>

83 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 29 b. Aynı yerde, rabatta sadece tek bir kaynak bulunduğu belirtilmektedir ki, XIX. Yüzyılda dahi böyleydi. (Bartold, *Oroşeniye*, 41).

84 Bartold, *Oroşeniye*, 143; *Turkestan*, II, 173.

85 Taberî, III, 712; Bartold, *Turkestan*, II, 205.

86 <İlk adı Ahengeran. – V. M.> Onun bulunduğu yer konusunda bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 172.

87 Markov, *İnventarnıy katalog*, 33, no. 551, 552.

88 Bartold, *Turkestan*, II, 215.

89 Bartold, *Oroşeniye*, 144.

raları İsficab'da Sâmânîlere bağlı bir Türk hanedanının bulunduğunu biliyoruz; ama bu valinin Oğuzlardan olup olmadığı belli değil.

Daha sonra büyük bir orduyla Şavgar (Taşkent yakınlarında) üzerine düzenlenen sefer konusunda yalnızca İstahrî'de bilgi mevcut.[90] Bu sefer sırasında 4000 kişilik bir birlik yolunu kaybetmiş ve ancak birkaç gün sonra ana karargaha dönebilmiştir. Sefer, Nasr ibn Ahmed zamanında düzenlenmişti. Sâmânî hanedanında biri IX. Yüzyıl (864-892), diğeri X. Yüzyıl (914-943) olmak üzere bu adı taşıyan iki yönetici mevcut. Anlatılan sefer bunlardan herhangi biri döneminde olmuş olabilir, ama birincisi döneminde düzenlenmiş olması daha mantıklı görünüyor.[91] Seferin amacının ne olduğu, hedefe ulaşılıp ulaşılmadığı ise belli değil.

Oğuzların hükümdar veya yabgusu halkının fiili hâkimi değildi; siyasî birlik sağlama gayreti, XIX. Yüzyılda Türkmenlere olduğu gibi X. Yüzyılda da Oğuzlara öylesine yabancıydı. İbni Fadlan'ın[92] müşahedeleri ve Tumansky yazmasının[93] kayıtları da kesinlikle aynı izlenimi yansıtmaktadır. Tumansky yazmasında "kendi aralarında birlik sağlama konusundaki âcizliklerinden dolayı" her bir Oğuz kabilesinin kendi beyi olduğu belirtilmektedir. İbni Fadlan, yabgunun bazı yerlere kendi naib veya temsilcisini gönderebildiğini yazmaktadır. Bu temsilciye *kuderkin* (başka kaynaklarda rastlanmayan bir sözcük) deniliyordu. Bundan başka, İbni Fadlan'ın geçtiği yerde, özel bir ordu komutanı vardı; o sıralar bu komutanın hayatta olan babası da İdil Bulgarlarının hükümdarının akrabasıydı (hatunun babası veya kardeşi[94]). Araplar bu adamın himayesi sayesinde Oğuz topraklarından salimen geçebilmişlerdi; öbür türlü İbni Fadlan'ın deyişiyle

90 İstahrî, 291; İbn Havkal, 330; Bartold, *Turkestan,* II, 268.

91 İstahrî'nin metninde Emîr Nasr'ın halim selim birisi olduğu belirtilmekte ve ayrıca yazar olayı sefere katılanlardan birinin ağzından işittiğini yazmaktadır. İstahrî'nin anlattıklarının büyük kısmı Belhî'den alındığı için, eğer bu kayıt da öyleyse, o takdirde sözü edilen kişi birinci Nasr'dır. Çünkü ikincisi Belhî zamanında yaşamıştı. Ama eğer bu kayıt bizzat İstahrî'nin kendisine aitse, o takdirde konu tartışmalıdır; çünkü İstahrî'nin bir başka yerde (s. 144) ikinci Nasr'ın hükümdarlığından söz etmesi, bizi, söz konusu hükümdarlık döneminin o sıralar çoktan bittiğini düşünmeye zorlamaktadır.

92 Validov, *Meşhedskaya rukopis*, 244 vd.

93 *Hudûd el-Âlem*, vrk. 18 b.

94 Oğuzların reisi Bulgar hanına *sahr* diyordu ki, kızının kocası veya kız kardeşinin kocası anlamındadır. <Sahr kelimesi Oğuzların reisinin kullandığı bir kelime olamaz; çünkü *sahr* veya *sıhr* صهر Arapça bir kelimedir ve muhtemelen bizzat İbni Fadlan *kuyav* veya *küregen* kelimesinin karşılığı olarak yazmıştır. Arapçada bu sözcük damat, güvey anlamındadır ki, o dönemde Hazar civarındaki Oğuzların Araplarla bir teması

Oğuzlar onları yağmalayabilir ve hatta öldürebilirlerdi. Ama mesele bu komutanların gayretleriyle olduğu kadar, Oğuzların kendi aralarında yaptıkları kengeşler sayesinde çözülmüştü. Çünkü aksakallara saygı duyuyorlardı.

Oğuzlar, İbni Fadlan'da daha sonra Türkmenler gibi büyük koyun sürüleri bulunan zengin bir göçebe halk izlenimi bırakmışlardı. Aralarında yüz bin kadar koyunu olan zenginler vardı. Deşt-i Oğuz'dan Müslüman topraklarına sevk edilen ana ihraç malı koyundu ve üstelik Harezm'in sınır bölgelerinde de aynı canlı hayvan ticareti mevcuttu. Oğuzlar, barış zamanlarında (muhtemelen sürüleriyle birlikte) Amu-derya'nın sağ sahili boyunda, Aral Gölü'ne bir veya iki günlük mesafedeki Parategin[95] yahut Gurganc (şimdiki Köhne Urgenç) şehrine gidiyorlardı.[96] Göçebelerle yerleşik halklar arasında ticaretin yapıldığı her yerde olduğu gibi, bu ticaret, tacirlerin kendi ayaklarına gelmesini beklemeden, sürülerini sınır boyundaki üretim bölgelerine bizzat götürdüklerine göre, göçebelere daha fazla lazımdı. Sanırım, İstahrî'nin dediği gibi, bu ticaret yalnızca barış zamanlarında yapılabiliyordu; çünkü bu ticarî ilişkiler sık sık ya göçebelerin tarım alanlarına düzenledikleri saldırılar, ya da ana gayesi Türk köleler[97] ele geçirmek için yerleşik düzendekilerin bozkırın iç kesimlerine gerçekleştirdikleri akınlar ve elbette ticaret yollarını hakimiyet altına almak için bizzat göçebeler arasında çıkan iç çatışmalar sebebiyle kesintiye uğruyordu. Barış zamanlarında Sır-derya boyunca "Yeni köy"e kadar olan bölgede aşağı doğru teknelerle buğday da taşınıyordu.[98]

Türk halkları arasında bazen göçebelerin yerleşik düzende yaşayan bölgeleri ele geçirme gayreti, bazen de göçebeler arasında mera savaşlarının yol açtığı faaliyetler hakkında çok az bilgiye sahibiz. Örneğin İstahrî, o zamana kadar tam bir sahra görünümünde olan Siyah-kûh (şimdiki Mangışlak'ın Farsça adı) yarımadasının "kısa süre önce" Türkler tarafından işgal edildiğini anlatmaktadır ki, Türklerin buraya muhaceretlerinin sebebi Oğuzlarla kendi aralarındaki çarpışmalardı.[99] Burada büyük ihtimalle Oğuz kabilelerinin birbirleriyle yaptıkları çarpışmalar söz konusu edilmektedir ki, buna göre Mangışlak'ı işgal eden

---

olmadığı düşünülürse, Arapça bir sözcüğü kullanmış olmaları pek mantıklı gözükmüyor. – A. B.>

95 P sesi Arapça çeviriyazımında f ile b sesleri arasındaki tereddüte işaret etmektedir.

96 İstahri, 300.

97 Örneğin bkz. Makdisî, 285.

98 İbn Havkal, 393.

99 İstahrî, 219; <Ayrıca bkz. Bekran, *Cehân-nâme*, Borşçevsky neşri, 39 (vrk. 17 a). – Yu. B.>

Türkler de yine Oğuzlardı. Türkler burada kendilerine su kaynakları ve meralar bulmuşlardı; ayrıca Mangışlak sahilinin girdaplı kısmında kaza yapan gemileri ve yük teknelerini ele geçiriyorlardı. Demek ki bilâhare Hazar Denizi'ndeki ticarette büyük önem arz eden Mangışlak, X. Yüzyılda sadece denizde seyreden tekneler için bir tehlike kaynağı idi.

Halifeliğin Türk komşuları yavaş yavaş İslam kültürünün etkisi altına girmek ve Müslümanlığı kabul etmek zorundaydılar. Kaşgarya'da Müslümanlığın yayılışıyla ilgili en eski efsanelerde, Müslüman kervanlarının taşıdıkları malların, - örneğin pahalı kumaşlar ve şeker - Türklerin hoşuna gittiği, böylece bilâhare bu güzergah üzerindeki Türklerin İslam diniyle tanıştıkları anlatılmaktadır.[100] Muhtemelen aynı şey diğer bölgelerde de olmuştur. X. Yüzyılda Oğuzlar arasında İslam'ın yayılma süreci yavaş seyretmiştir. İbni Fadlan, 922 yılında Oğuzlar arasında tıpkı VIII. Yüzyılda Moğolistan'daki Türklerde uygulanan pagan defin geleneklerine şahit olduğunu yazmaktadır. Mezarların başına müteveffanın hayattayken öldürdüğü insanların sayısı kadar heykel dikiyorlar ve bu insanların öbür dünyada müteveffaya hizmet edeceklerine inanıyorlardı.[101] Hastalananlara değer vermiyorlar; zengin olanlar için ölünceye veya şifa buluncaya kadar kalacağı çadırlar dikiyor; yoksulları veya köleleri ise bozkıra terk edip gidiyorlardı. Mevtayı (muhtemelen yalnızca zengin olanı) giysileri ve silahlarıyla birlikte kulübeyi andıran mezarın içine koyuyor, yanına bazı eşyalarını bırakıyor; mezarın üzerini kapatıp, üstüne de balçık kemer yapıyorlardı.[102] Müteveffanın hatırasına 100-200 kadar sığır kesiyor; bunların kafa kemiklerini, deri ve kuyruklarını ağaçlara asıyorlar; mevtanın öbür dünyada bu hayvanlara binip gittiğine inanıyorlardı. İbni Fadlan, önce İslam'ı kabul ettiği halde sonra tekrar paganlığa geçen ve *küçük-yınal* unvanı taşıyan bir Oğuz hükümdarından söz etmektedir.

Bozkırda elbette İslam'dan başka diğer dinlerin, özellikle de Hıristiyanlığın propagandası yapılıyordu, ama bu konudaki bilgilerimiz oldukça bölük pörçüktür. XIII. Yüzyıl yazarlarından Zekeriya Kazvinî,[103] Oğuzları Hıristiyan olarak göstermektedir;[104] onların kuzeyli komşuları Kimakların ülkesinde bir

100 Bartold, *Turkestan*, I, 131.

101 Bartold, *K voprosu o pogrebalnıx obryadax*, 64.

102 Türk mezarları üzerine kurulan şeyler için bkz., örneğin Bartold, *K voprosu pogrebalnıx obryadax*, s. 57 vd.

103 Bartold, *Turkestan'da Hıristiyanlık*, s. 18.

104 <Oğuzlarda Hıristiyanlık konusunda krş. احمد زکي وليدي , اوغوزلرك خريستيانليغي . – Yu. B.>

kaya üzerinde, burada kış ibadetini yapan bir kişinin ayak ve dizlerinin izlerinden başka bir çocuğun ayak ve bir eşeğin tırnak izlerinin bulunduğu, Oğuzların bunları muhtemelen Mısır'a kaçış efsanesindeki İsa'nın izleri zannederek taptıkları anlatılmaktadır. Marquart'ın[105] gösterdiği gibi, bu izlerle ilgili hikayenin daha eski bir versiyonu ve Oğuzların onlara tapınmasıyla alâkalı bilgiyi Birûnî'de[106] (XI. Yüzyıl başları) buluyoruz; ama orada Oğuzların Hıristiyanlığı ve izlerin İsa'ya ait kabul edilişiyle ilgili herhangi bir kayıt olmadığı için, izlere tapınma açıklamasının bizzat Kazvinî veya ondan önceki birileri tarafından uydurulduğu söylenebilir. Hıristiyanlıkla kesinlikle ilgisi olmayan bu kült, muhtemelen bir tabiat olayı karşısında duyulan şaşkınlıktan kaynaklanmıştı. Çünkü Tumansky yazmasında da belirtildiği gibi, Oğuzlar, genellikle dikkat çeken ve şaşkınlık uyandıran hemen her şeye tapıyorlardı. Burada ve başka yerlerde, örneğin Ruslarla ilgili rivayetlerde[107] rahip veya şaman denilen "tabip"lere taptıkları da belirtilmektedir.

Oğuzların yavaş yavaş güneye kayıp İran'ı fethetmeleriyle ilgili rivayetle bağlantılı olarak zikredilen Sır-derya'nın aşağı akımı boyunca uzanan bölgede İslam'ın ne derece başarılı olduğu konusunda herhangi bir sarih ve detaylı bilgiye sahip değiliz. Her halükârda burada umumi bir savaş için halkın birleşmesini değil, hanedanlar çıkaran Türkmen halkı değilse bile, Arap Yarımadası'ndan başka tüm Ön Asya'nın fethini gerçekleştiren değişik grupların farklı kollardan yaptıkları fütuhatı görüyoruz.

Bu hanedanların kökeni ve yükselişi konusunda en detaylı bilgiyi İbn el-Esîr vermektedir.[108] Kaynaklarda hanedandan genellikle ataları Tukak oğlu (Güney Türk lehçelerinde Dukak) Selçuk'un adına istinaden "Selçukîler" adıyla söz edilmektedir. *Tukak* sözcüğünün 'yeni yay' anlamına geldiği belirtilmektedir. İbn el-Esîr'in metninde geçen kelime, cedid (yeni) yerine hadîd (demir) olarak da okunabilir ve dolayısıyla Selçuk'un "demir yaylı adam" (*timur-yaylıg*) lâkabı taşıdığı efsanesi muhtemelen buradan çıkmıştır.[109] Bazı rivayetlerde[110] ise Selçuk'un babasının Kur'an'da (XXXI. Sûre) zikredilen efsanevi bilge Lokman'ın

105 Marquart, *Komanen*, 101.
106 Birûnî, *el-Asâr el-bâqıye*, Sachau neşri, 264.
107 İbni Rusta, de Goeje neşri, 146; Bartold, *Otçet o poyezdke*, 101 ve 123.
108 Tornberg neşri, IX, 321 vd.
109 İA, IV, 222'de böyle.
110 Örneğin Muhammed Hüseyin, 17 (bu eserle ilgili olarak bkz. Bartold, *O nekotorıx vostoçnıx rukapisyax v bibliotekax Konstantinopolya i Kaira*, s. 0115 vd.) Ravendî'de de (İkbal neşri, 88) böyle.

adını taşıdığı belirtilmektedir ve örneğin XV. Yüzyıl Selçuklu tarihi yazarlarından birisi,[111] her iki rivayeti birleştirerek Selçuk'un babasına Lokman-Dukak[112] adını vermektedir. İbn el-Esîr'e göre, İslam'a sıcak bakan Dukak, Müslüman topraklarına karşı sefer düzenlemek için ordu toplayan Oğuz yabgusuyla tartışır. İkisi arasındaki bu atışma mudarebeye kadar varırsa da, sonunda iş tatlıya bağlanır ve Tukak yabgunun yanında kalır. Tukak'ın oğlu Selçuk'un itibarı da yabgu nezdinde yükselir ve kendisine sübaşı (başkomutan) unvanı verilir. Selçuk'un taşıdığı sübaşı unvanı Kaşgarlı Mahmud'da geçmektedir.[113] Fakat yabgunun hanımı kocasını Selçuk'a karşı kışkırtır. Bunun üzerine Selçuk taraftarlarıyla birlikte kâfirlerin topraklarından Müslümanların yaşadıkları bölgeye geçerek Müslümanlığı kabul edip Cend civarına yerleşir. Artık Müslümanların müttefiki olarak kâfir Türklere karşı savaşmaya başlar; yabgunun tahsildarlarını kovup, Müslümanları vergi ödemekten kurtarır. O sıralarda ilek'in oğlu Harun (yani Buğra-han Harun ibn Mûsa[114]) Sâmânî topraklarının bir kısmını ele geçirmiştir. Sâmânîler, yardım için Selçuk'un kapısını çalarlar. Selçuk onlara oğlu Arslan'ı gönderir ve Sâmânîler onun yardımıyla topraklarını istirdat ederler ve Arslan da babasının yanına döner. Selçuk, 107 yaşında Cend'de vefat eder ve oraya defnedilir.

Burada anlatılan kronolojik olaylardan Buhara'nın Buğra-han tarafından işgal edilip, bilâhare boşaltılması tarihi kesin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Buğra-han Buhara'yı Mayıs 992'de işgal etmiş ve aynı yılın 17 Ağustosunda şehir tekrar Sâmânî emîri Nuh ibn Mansur'un eline geçmiştir.[115] İbn el-Esîr'in Sâmânîlere verilen yardımla ilgili rivayeti diğer kaynaklarda yer almamaktadır. O dönemin olaylarından bahseden ilk tarihçi Utbî, yalnızca Oğuzların geri çekilişi sırasında Buğra-han'ın ordusuna saldırdığından bahsetmektedir.[116] İbn el-Esîr'le XIV. Yüzyıl tarihçisi Hamdullah Kazvinî'nin rivayetleri arasındaki kronolojik uyuşmazlıktan da söz edilebilir. İbn el-Esîr'e göre Selçuk Cend'de 992'den

111 Yazarın adı için bkz.V.A. Gordlevsky, *Zametke o "Turetskom sobranii"* s. 1, dn; Babinger, *Die Geschichtsschereiber,* s. 9, no. 3.

112 Ravendî, Türkçe çevirisi, 34.

113 Kaşgarlı, I, 397.

114 Harun'un kökeni için bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 269, dn. 5. <Halbuki Bartold, aynı eserin I, 318, dn.4'de Buğra-han Harun'u Mûsa'nın değil, Süleyman'ın oğlu olarak gösterir. Tam adı, Ebû Mûsa el-Hasan (Harun) b. Süleyman idi (bkz. Pritsak, *Die Karachaniden*, s. 25-26.) – Yu. B.>

115 Bartold, *Turkestan,* II, 271 vd.

116 Utbî – Manini, I, 176.

sonra vefat etmiş; Hamdullah Kazvinî'ye[117] göre ise Selçuk'un oğulları (muhtemelen babalarının vefatından sonra) 375/985-86'da Sâmânî topraklarına geçerek Buhara bölgesindeki Nur köyü civarına yerleşmişlerdir. Öyle veya böyle, Oğuzlarla Cend sakinleri arasındaki uyum fazla sürmedi. Beyhakî, 1034 yılı olaylarını anlatırken o sıralar Cend'i yöneten Şah-Melik'le (kim olduğu konusunda hiçbir bilgi yok) Selçuk'un torunları arasındaki eski adavetten ve kanlı çatışmalardan söz etmektedir.[118]

İbn el-Esîr'e göre Selçuk geride üç oğul bırakmıştı: Arslan, Mikail ve Mûsa. Mikail, kâfirlerle yapılan bir savaş sırasında hayatını kaybetti ve oğulları Tuğrul-bek Muhammed ile Çağrı-bek Davud, ancak onun ölümünden sonra Nur'a yerleştiler. Daha sonrasında bu iki kardeşin Buğra-han'la münasebetleri konusunda kronolojik açıdan kesinlikle mümkün olmayan bir olaydan, Tuğrul-bek'in Buğra-han tarafından haince esir edilmesi ve Davud tarafından kurtarılması olayından söz edilmektedir.

Selçuk'un torunlarının, taht müddeisi Sâmânî Muntasır'ın Türk fâtihlerle XI. Yüzyıl başlarında kendi hanedan hakkı için ümitsiz bir mücadeleye girdiği[119] sırada vukû bulan olaylara katılmış olmaları hakikate daha uygundur. XI. Yüzyılın iki tarihçisi Utbî[120] ve Gardizî'nin[121] anlattıklarına göre Muntasır Horasan'da bazı başarısız teşebbüslerden sonra 1003'de Abiverd'den Oğuzlara gitmiştir; ama ne yazık ki, Oğuzların nerede yaşadıkları tam olarak belirtilmemiştir. Gardizî'ye göre oğuzların başında Yabgu vardı; Müslümanlığı kabul etmiş ve Muntasır'la akraba olmuştu. Ravendî'nin[122] kaydına göre ise Selçuk'un oğlu Mûsa Yabgu adını taşıyordu. Muhtemelen burada sözü edilen kişi de odur.[123] Oğuzların Muntasır'a katılmalarından sonra onun Amu-derya üzerinden geç-

117 *Tâvarih-i güzîde*, Brown neşri, metin, 434.

118 Beyhakî, Morley neşri, 836. <Beyhakî ve İbn el-Esîr'in rivayetleriyle Ebu'l Gâzî'deki Türkmen rivayetlerinin karşılaştırmalı yorum denemesi konusunda bkz. Tolstov, *Goroda guzov*, 91-93; keza Pritsak, *Der Untergang*, 407. Pritsak'a göre Şah-Melik, İslam'ı kabul ettikten sonra Ali ismini alan Oğuz yabgusunun oğluydu. Daha aşağıya bkz. – Yu. B.>

119 Çatışmaların seyri konusunda bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 282 vd.

120 Utbi – Manini, I, 335 vd.

121 Cambridge yazması, vrk. 113 a vd.

122 İkbal neşri, 87.

123 <Pritsak'a göre Bartold'un bu olayı *yabgu* değil *peygu* unvanı taşıyan Musa b. Selçuk'a atfetmesi hatadır. Ona göre Müslümanlığı kabul eden Oğuz yabgusu Cendli Şah-Melik'in Ali İslami adını alan babasıydı. Sâmânîlerle akrabalığını da oğlu Şah-Melik'in tipik Sâmânî künyesi (Ebu'l Fevaris) taşıması izah etmektedir. Bkz. Pritsak, *Der Untergang*, 406-407. Krş. Cahen, JA, t. CCXLII. – Yu. B.>

meyip doğrudan Semerkand'a saldırdığı düşünülürse, muhtemelen Nur civarında yaşayan Oğuzlar kastedilmektedir.

Utbî, Muntasır'a verilen yardım münasebetiyle Oğuzların ezelden beri Sâmânî hanedanına sadık olduklarını belirtmektedir. Olayların seyri, bizi, göçebelerin genel olarak yalnızca ganimet almanın peşinde olduklarını düşünmeye zorlamaktadır. Muntasır, Oğuzların yardımıyla Zeravşan'da muzaffer olmuş, ama Semerkand'ı alamamıştır. Oğuzlar zaferden hemen sonra ele geçirdikleri ganimetleri göçebe obalarına götürmek için geri dönmüş ve beraberlerinde 18 düşman beyini de esir olarak götürmüşler; onları Muntasır'a vermeyi ise reddetmişlerdir. Önce onları fidye karşılığı teslim etmeyi düşündüklerini, fakat daha sonra esirleri devreye sokarak düşmanla barış sağlamayı planladıklarını haber alan Muntasır, 700 savaşçı ile (300 süvari, 400 piyade) Oğuzları terk edip Amu-derya üzerinden Dargan'a geçti. Nehir buz tuttuğu için atların ayakları kaymasın diye zemine saman döktüler. Oğuzlar Muntasır'ın peşine düştülerse de nehri geçmeyi başaramadılar. Utbî'ye göre karşıye geçmenin tehlikeli oluşu onları engellemiş, Gardizî'ye göre ise buzlar kırılmış ve telef olmuşlardır. Bu olaydan sonra Muntasır bir daha Oğuzlara hiç yaklaşmadı.

Orta Asya'da hakimiyet Sâmânîlerden Müslüman tarihçilerin genellikle "Afrasyab hanedanı" dedikleri, V. V. Grigoryev'den itibaren Rus tarihçiliğinde ilk hanlarının lâkabına istinaden "Karahanlı"[124] terimiyle ifade edilen Türklerin eline geçti. Karahanlılarda boy önceliği ve ona bağlı olarak ülüş sistemi diğer göçebe devletlerinin çoğundakinden daha güçlüydü. Bazı bölgelerin yöneticileri o kadar hızlı değişiyordu ki, gerek yazılı kaynaklar ve gerekse sikkeler Karahanlı döneminin kronolojisini tespit etme imkanı sunmamaktadır. Hanedanın genealojisiyle ilgili meselelerin çözümü de bir o kadar güçlük arz etmektedir.[125]

XI. Yüzyıl başlarında Selçuk'un torunlarının nezdinde bulundukları Karahanlı hanı Ali-tegin'in kökeni de tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır.[126] Beyhakî, vezir Meymendî'nin Gazneli sultanı Mesud'a (1032) bir sohbet sıra-

124 <Karahanlı unvanlarındaki *kara* kelimesi (kara-hakan, kara-han) 'büyük', 'ulu' anlamındadır. Bkz. Pritsak, *Qara*. - Yu. B.>

125 <Karahanlı devletinin siyasi tarihi ve hanedanın şeceresiyle ilgili genel değerlendirme için bkz. Pritsak, *Die Karachaniden* (aynı çalışmada Karahanlılarla ilgili kaynak ve literatür yer almaktadır); Karahanlıların geç dönemi (XII. Yüzyıl sonrası) için bkz. Davidoviç, *Numizmatiçeskiye materialı dlya xronologii Karaxanidov*. – Yu. B.>

126 O, Buhara'nın ilk fâtihi Hasan (Harun) Buğra-han'ın oğluydu. Detay için bkz. Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*, 218-224. – Yu. B.>

sında Ali-tegin'in 30 yıldır Mâverâünnehr'de bulunduğunu[127] söylediğini nakleder ki, muhtemelen abartılı bir rakamdır. Ali-tegin'le Selçuk'un torunları arasındaki münasebetler konusunda yine İbn el-Esîr'de diğer kaynaklarca teyit edilmeyen detaylar yer almaktadır. Örneğin diğer kaynaklarda Ali-tegin'in 1034'de ölümüne kadar onunla Selçuk'un torunları arasında herhangi bir çatışma olmadığı belirtilirken, İbn el-Esîr'de bazı silahlı çatışmaların olduğundan bahsedilmektedir. Sâmânîlerin İran'daki mirasına konan ve 1017'de Harezm'i fetheden Gazneli sultanı Mahmud, 1025'de Ali-tegin'in üzerine yürüyerek onu bozkıra çekilmek zorunda bırakmıştı. Ali-tegin'in hizmetinde bulunan Oğuzların başında Selçuk'un İslamî İsrail adını taşıyan oğlu Arslan vardı. Arslan esir alınarak Mahmud'un emriyle Hindistan'da son nefesini vereceği bir kaleye gönderilmişti. İbn el-Esîr'in dahi etkilendiği Selçuklu tarihçileri, Mahmud'un yaptığını hainlik olarak nitelerler. Çünkü Mahmud İsrail'i davet etmiş ve kendisine inanıp gelen Oğuz yöneticisini haince yakalatmıştı.[128] Halbuki eserini daha önce yazan Gardizî'de olay başka türlü gösterilmektedir.[129] Onun rivayetinde, Mahmud'un Karahanlı hanı Kadır-han Yusuf'la görüşmesinden[130] sonra Ali-tegin'in bozkıra kaçışı hikaye edilmekte, müteakiben İsrail ibn Selçuk'un bir yerde saklandığını öğrenen Mahmud'un askerler göndererek onu yakalatıp önce Gazne'ye, arkasından da Hindistan'a gönderdiği belirtilmektedir.

Gardizî, Oğuzlarla Gazneli Mahmud ve halefi arasındaki ilişkileri anlatırken ilk önceleri onlardan Türkmen diye söz etmekte, XI. Yüzyıl başlarındaki olayları anlatırken ise, tıpkı Utbî gibi, yalnızca "Guz" kelimesini kullanmaktadır. İbn el-Esîr'in yalnızca "Guzlar"dan bahsetmeyi sürdürdüğü dönemde Beyhakî de Oğuzlardan "Türkmen" diye söz etmektedir. İbn el-Esîr'in anlattıklarından Mahmud'un Arslan (İsrail) ile birlikte ona bağlı Oğuzları da yakalattığı, bir kısmını öldürüp, bir kısmını Horasan'ın değişik yerlerine dağıttığı sonucu çıkarılabilir. Ravendî dahi İsrail'e güya sahip olduğunu düşündüğü yüz binlerce insandan bahsettirir. Halbuki Gardizî'nin[131] anlattıkları tamamen aksini, Oğuzların bir kısmının Selçuklu hanedanına düşmanca tavır takındıklarını ve İsrail'in işini bitirmek istediklerini göstermektedir. Türkmen beyleri Mahmud'a gelerek kendi emîrlerinden (yani Selçuk'un torunlarından) şikayetçi

127 Bartold, *Turkestan*, II, 297.
128 Özellikle Ravendî'nin (İkbal neşri, II, 87 vd.) daha sonraki Pers tarihçileri fazlasıyla etkileyen fantastik rivayeti.
129 Cambridge yazması, vrk. 125 b.
130 Bu olayla ilgili olarak bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 298 vd.
131 Cambridge yazması, vrk. 125 b vd.

olmuş ve 4000 ailenin Horasan'a yerleşmesine izin vermesini talep etmişlerdi. Bunlar sultanı, kendilerinin halka ve bizzat sultana faydalı olacakları, Oğuzların yanlarında halkın gıda ihtiyacını karşılaması için koyun sürüleri besledikleri ve ordu saflarına asker verebilecekleri konusunda ikna etmeye çalıştılar. Sultan da onlara Serahs, Âbıverd ve Ferâvâ (Kızıl-Arvat) civarındaki meraları tahsis etti. Tus valisi Emîr Arslan-Cazib, Mahmud'a böyle bir hata yapmaması, Türkmenleri ya ortadan kaldırması ya da ok atamamaları için başparmaklarının kesilmesini emretmesi tavsiyesinde bulundu.[132] Mahmud bu teklifi insanî bulmadı, fakat kısa süre sonra Arslan-Cazib'e Türkmenlerin üzerine yürümesini bizzat emretmek zorunda kalacaktı. Çünkü İbn el-Esîr'in kaydına göre Türkmenler sultanın yalnızca mallarını değil, çocuklarını da alıp götüren vergi tahsildarlarına karşı isyan etmişlerdi. Gardizî ise yalnızca Nesâ, Âbıverd ve Ferâvâ halkının Türkmenlerden şikayetçi olduklarını belirtmektedir.[133] Bu arada Türkmenler o kadar güçlenmişlerdi ki, Arslan-Cazib onlarla baş edememiş ve bizzat sultan onların üzerine yürümek zorunda kalmıştı. Türkmenler savaşı kaybettiler; bir kısmı Dihistan ve Balhan'a sürüldü, küçük bir kısmı ise (İbn el-Esîr[134] bir yerde 2000 çadır, bir yerde ise 2000 savaşçı diye bahsetmektedir) Kirman'a, oradan da Isfahan'a gitti. Bunlar orada 1040 yılı ortalarına kadar İran'da, batı yönünde daha ileride Mezopotamya, Kürdistan[135] ve Ermenistan'a kadar uzanan bölgelerde yağma ve tahripkâr faaliyetlerini sürdürdüler.

O tarihten itibaren Oğuzlar veya Türkmenler halifeliğe ait bölgelerde faaliyet gösteren üç gruba ayrıldılar: Selçuklular, Balhan Türkmenleri ve Irak Türkmenleri. (Bilindiği gibi eski Babilya'nın Arapça adı Irak'tı). Selçuk'un torunları 1035'de Sultan Mahmud'un oğlu Mesud'dan Nesâ ve Ferâvâ'nın kendilerine bırakılmasını isterken, "Balhan, Dihistan, Harezm sınırları ve Amu-derya sahillerinden isyancıları sokmayacakları ve Irak ve Harezm Türkmenlerini kovacakları vaadinde bulundular".[136] Daha sonra Tuğrul-bek, batı valilerine gönderdiği mektupta o taraflara giden Oğuzların kendisinin Gaznelilerle savaşıp Harezm

132 İbn el-Esîr (Tornberg neşri, IX, 313) ve Gardizî, Cambridge yazması, vrk. 126 a'da böyle.

133 Cambridge yazması, vrk. 128 a.

134 Tornberg neşri, IX, 266 ve 324.

135 <Anadolu'daki Kürdistan teriminin Yavuz Sultan Selim zamanında kullanılmaya başladığı biliniyor; onun dışında İran'da ve Mezopotamya'da Kürdistan adıyla geçen bir bölge yokken, yazarın hangi kaynağa dayanarak bu tanımlamayı kullandığı bilinmiyor. – A. B.>

136 Beyhakî, Morley neşri, 583.

meselesiyle meşgul olduğu sırada ayrılıp giden hizmetkârları olduğunu belirterek, eninde sonunda sancağının altına döneceklerine inandığını belirtti.[137]

Iraklı Oğuzların faaliyetleri düzensiz akınlardan ibaretti ve siyasî tarihin seyrini doğrudan etkileyecek boyutta değildi. Belki de bu yüzden İbn el-Esîr sürekli oluşuna ve geniş bir bölgeyi etkilemesine rağmen, bu saldırıları hızla dağılan yaz bulutlarına benzetmiştir.[138]

Sultan Mahmud zamanında Balhan dağına sürülen Türkmenler, Mesud döneminde Horasan'a tekrar dönme iznini kopardılar; ama yine de Mesud 1031 yılında Horasan ve Batı İran genel valisine Oğuz beylerini, özellikle de Yağmur'u yakalaması için ferman gönderdi. Bunların hepsi kılıçtan geçirilmişti (İbn el-Esîr'e göre sayıları elliden fazlaydı[139]), fakat bu durum babalarının acısını Müslümanlardan alan oğullarının isyanını mucip oldu.[140] Mesud, isyanı bastırmak için çok katı tedbirler uyguladı. İbn el-Esîr, kolları ve bacakları kesilerek infaz edilenlerden bahsetmektedir. Kurtulmayı başaranlar, daha önce gitmiş olanlara iltihak etmek için Rey'e ve daha ilerisine gittiler. İbn el-Esîr'e göre "Iraklı Oğuzlar" terimi de o zaman ortaya çıkmıştır.

Selçuk'un torunları, Mahmud'un çekip gitmesinden sonra Buhara'ya dönmeyi başaran ve 1034'de ölümüne kadar 1032'de Mesud'un emriyle Harezmşah Altuntaş'ın (Harezm genel valisi) kendisine karşı düzenlediği sefere rağmen, tüm bu bölgenin hâkimi olmayı sürdüren Ali-tegin'in yanında kaldılar. Yine de Selçuk'un torunları Gaznelilerle hesaplaşmadılar ve her yıl Altuntaş'ın kendilerinin ve sürülerinin kalması için gösterdiği yerde kışı geçirmek üzere Harezm'e gittiler.[141] Kaldı ki, Altuntaş'ın 1034'de Sultan Mesud'dan kopan oğlu ve halefi Harun zamanında bu dostluk daha da pekişti. Aynı yıl, Selçuk'un Ali-tegin'in oğullarıyla bozuşan torunları Harun'a gelmiş, o da onlara Amu-derya'nın sağ sahilindeki Şurahan[142] civarında yer vermiş ve ayrıca bir türlü uzlaşmaya yanaşmayan düşmanı Cend hâkimi Şah-Melik'in hücumuna maruz kaldıklarında yardım elini uzatmıştı. Türkmenler, Harezm'den daha ileriye doğru açıldılar ve henüz 1034 yılında Merv, Serahs, Âbıverd ve Badgis (Afganistan'ın kuzeybatısında) taraflarında arz-ı endam etmeye başladılar.[143] Türkmenlerin (muh-

137 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 275.
138 Age., 277.
139 Age., 267.
140 Bu konuda bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 312 vd.
141 Beyhakî, Morley neşri, 583.
142 Age., 856.
143 Age., 535.

temelen Ali-tegin'in oğullarının yanında kalan diğer Türkmenler) Kabadiyan ve Termez bölgesine girdikleri, Amu-derya'yı geçerek Şapurkan'ı işgal ettikleri belirtilmektedir.[144] Fakat 1035'de Gazneli sultanının tahrikiyle Harun öldürülünce Türkmenler Harezm'i terk ederek 10 000 süvariyle Nesâ'ya gelip oradan yeni Horasan genel valisi Ebu'l Fazl Sûri vasıtasıyla Sultan Mesud'dan Nesâ ve Ferâvâ şehirlerinin kendilerine bırakmasını talep ettiler. Sûri'ye hitaben yazılan mektubun[145] altında üç kardeşin, Yabgu,[146] Tuğrul ve Davud'un imzası vardı. Bunun üzerine Sûri, Türkmenlerin Nesâ yakınlarına sokulduklarını, "Harezmliler ve Selçuklulardan oluşan kalabalığın" asık bir çehreyle muhacirleri kabul ettiklerini, hatta yer bile göstermediklerini sultana bildirdi.[147] Türkmenler, aralarındaki bu geçimsizliğe rağmen, aynı yıl üzerlerine gönderilen orduyu kılıçtan geçirmeyi başardılar ve hatta esir aldıkları vergi memurlarından birini anlaşmadan sonra dahi ellerinde tuttular.[148] Anlaşma aynı yılın yani 1035 senesinin Ağustos sonlarında yapılmış ve üstelik bu defa Türkmenler ilk başta istediklerinden daha fazla toprak elde etmişlerdi. Tuğrul Nesâ'yı, Yabgu Ferâvâ'yı ve Davud Dihistan'ı almış; bu üçüne Hazar Denizi'nden Kaşgar'a kadar Türklerin İranla yakın münasebette bulundukları yerlerde olduğu gibi "dihkan" denilmeye başlanmıştı.[149] Sultan Belh'e hareket edinceye ve onlar da kendilerini

144 Age., 543.

145 Mektubun metni Beyhakî'de mevcuttur (Morley neşri, 582 vd.)

146 <*Peygu* (veya *beygu* yahut *bigu*). Beyhakî'nin Rusça yeni çevirisinde (A. K. Arends, 416 vd.) çevirmenin metinde yalnızca بيغـو (Beyhakî, Arends çev., 662, dn. 100) şekli olmasına rağmen her defasında Yabgu olarak yazılmıştır. Yabgu, Tuğrul ve Davud'un kardeşi değil, Arslan adlı amcalarıydı (peygu – onun unvanıdır; krş. Cahen, JA, t. OCXLII). – Yu. B.>

147 <Beyhakî'nin metninde burası biraz karışık ve farklı rivayetlere dayanıyor gibi. (Gani-Feyyaz, 470) metninde şöyle deniliyor:
سلجوقيان و ينااليان سواري ده هزار از جانب مرو بنسا آمدند و تركمانان كه آنجا بودند و دگر فوجي از خوارزميان سلجوكيان ايشان را پيش خود بر پاى داشتند و ننشاندند و محل آن نديدند .
MİTT, I, 246'da (A. A. Romaskeviç nezaretindeki çeviri) Bartold'un anlattıklarıyla genel olarak örtüşmektedir. Minorsky'deki çevirisi ise şöyle: "Suri, 10 000 Selçuklu ve Yınallının Merv ve Nesâ üzerinden geldiklerini, ancak yerli Türkmen ve Harezmli Selçukilerin onlara yerleşmeleri için yer vermediklerini söyledi." (Bkz. Barthold, *Four studies*, vol. III, 107, fn. 1). – Yu. B.); <Bizce Minorsky'nin çevirisindeki Suri kelimesi isim değil, 'Selçuklu ve Yınallılardan on bin süvari' ve ayrıca Merv ve Nesâ üzerinden değil, 'Merv üzerinden Nesâ'ya' olmalıdır. – A. B.>

148 Hâce Ali-Mikail kastediliyor (Beyhakî, Morley neşri, 600); Gardizî'de (Cambridge yazması, vrk. 135a) – Hüseyin ibn Ali ibn Mikail. Eserini 1050 yılı civarında yazan Gardizî şu ilaveyi yapmış (vrk. 135 b): ".. ve şu ana kadar onların elindedir."

149 Dihistan dihkanı için yukarıya bkz; Kaşgar dihkanı içinse bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 252.

güvenlikte hissedinceye (anlaşma Nişapur'da doğrudan onlarla değil, Türkmen prensleriyle yapılmıştı) kadar, üç kardeşten birinin sultanın sarayında (muhtemelen rehin olarak) kalması; (daha sonra) üç kardeşin Nesâ'da ikamet etmeleri öngörülmüştü.[150]

Ama bu anlaşma fazla uzun ömürlü olmadı ve henüz 1036 yılı başlarında Türkmenlerin (Selçuklular ve onlara katılan Irak Oğuzları) Afganistan'nın kuzeybatı bölgesine ve Serahs'a saldırılar düzenledikleri şeklinde haberler gelmeye başladı.[151] Kısa süre sonra Türkmenler Sultan Mesud'un ordusuna karşı yeniden saldırıya geçip zaferler kazandılar ve Horasan'da hakimiyet meselesi nihai olarak Mayıs 1040'da Dandanakan savaşında (Merv ile Serahs arasında) çözüldü.[152] Ama bu tarihten çok daha önce, 1037'de, zaten Merv'de Davud ve 1038'de Nişapur'da Tuğrul adına sikkeler darbedilmişti.[153] Dünün "dihkanları" artık kendilerini "şahların şahı" unvanı almışlardı ve üstelik bu unvan ilk sikkelerde Farsça "şahânşah" şeklinde yazılmıştı. Daha sonra bu unvan da Arapça "sultan" kelimesiyle değiştirildi. Önceki unvanlar - Arapça *melik* ve Farsça *şah* – ise sultana bağlı vassal hükümdarlara verilmeye başlanacaktı. Selçuklu sultanları aşağı yukarı tüm Müslüman Asya'yı hakimiyet altına almışlardı. Bu durumda ilk geldikleri yer olan Sır-derya boyları onlar için fazla bir önem ifade edemezdi. Alp-Arslan (1063-1072), batıda kazandığı muhteşem zaferden sonra, ancak 1065'de Sır-derya boylarına yönelip Cend ve Savran'ı boysundurdu.[154] Kendilerini diğer Türk hükümdarlarından daha dindar olarak gören Selçuklu sultanları, imparatorluğun bu bölgesine fazla önem vermiyorlar ve orasının bir kısmının diğer bir Türk halkı olan Kıpçaklar tarafından işgal edilmesine ses çıkarmıyorlardı. Selçuklu sultanları Oğuz halkının kaderi konusunda bütünüyle kayıtsızdılar ve muhtemelen henüz 1065'de Alp-Arslan Sır-derya boylarıyla meşgul olurken onların Tuna'yı geçip Balkan Yarımadası'nı işgal ettiklerinden haberleri dahi yoktu.

150 Beyhakî, Morley neşri, 610 vd.
151 Age., 618.
152 Bartold, *Turkestan*, II, 321.
153 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, IX, 327 vd. Kronoloji Beyhakî'ye (Morley neşri, 676 vd) tashih edilmiştir.
154 Bartold, *Turkestan*, II, 334.

III
XI. Yüzyıl Sonundan Moğol İstilasına Kadar

Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulması sayesinde Oğuz veya Türkmenler, İslam dünyasında ortaçağda diğer Türk halklarından hiçbirinin sahip olamadığı kadar önemli hale geldiler. Bu yüzdendir ki Türkmenler nispeten daha fazla dikkat çektiler. İslamî literatürde de Oğuz boy ve kabilelerinin detaylı listesini bulabiliyoruz. Ayrıca diğer Türk halklarının hiçbiri hakkında bu kadar bilgiye sahip değiliz.

Oğuz kabilelerinin isimleriyle ilgili liste birbiriyle bağlantısı olmayan iki kaynak vasıtasıyla günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan birincisi Kaşgarlı Mahmud'un,[155] diğeri ise Reşidüddin'in[156] çalışmasındadır. Kaşgarlı'nın eserinden son zamanlara kadar haberimiz yoktu; daha ziyade ikincisi kullanılmaktaydı ve üstelik XV. Yüzyılda yaşayan bir Selçuklu tarihçisi[157] de bu kaynaktan faydalanmıştır.

Daha önce Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzların başlangıçta 24 boy oldukları, fakat bilâhare iki *Halac* boyunun (isimleri verilmiyor) onlardan ayrılmasıyla boy sayısının kendi döneminde 22 olduğu belirtilmişti. Kaşgarlı, verdiği isimlerin ortaya çıkışı konusunda yalnızca her boyun kendi atasının şahsi adını aldığını belirtmektedir. Reşidüddin'e göre ise Oğuz boyları en başından kendi dönemine kadar daima 24 idi ve üstelik hepsi de Oğuzların atası Oğuz-han'ın sulbünden inmedir. Oğuz-han'ın altı oğlu vardı ve bu oğulların her birinin de dört oğlu olmuştu. İşte bu torunların isimleri kendilerinden türeyen boyların adları haline gelmiştir. Bu 24 boy isminin her biri için efsaneler anlatılmaktadır ve bunlardan yirmi biri Kaşgarlı'da yapılan izahlarla örtüşmektedir. Ancak, unutmamak gerekir ki, Kaşgarlı bu isimlerin daha eski şekillerini dilbilim açısından vermektedir. Kaşgarlı'daki isimler şu şekildedir:

Kaşgarlı'da	Reşidüddin'de
Kınık	Kınık
Kayıg	Kayı

155 Kaşgarlı Mahmud, I, 56 vd.
156 Berezin neşri, I, metin, 32 vd.
157 Ravendî, Türkçe çev., 21-25.

Bayundur	Bayundur
İve veya Yive	Yive
Salgur	Salur
Afşar	Avşar
Bektili	Bekdili
Bükdüz	Bükdüz
Bayat	Bayat
Yazgır	Yazır
Eymür	Eymür
Kara-bülük	Kara-evli
Alka-bülük	Alkır-evli
İğder	Yiğder
Ürekir veya Yürekir	Ürekir
Tutırka	Dudurga
Ula-yondluğ	Ula-yontlı
Tüker	Düker
Peçeneg	Bicne
Cuvaldar	Cavuldur
Cebni	Çebni

Yalnızca son üç isim Reşidüddin'de ve Kaşgarlı'da aynı sıraya göre verilmiştir; diğerlerinin sıralanma düzeni konusunda ise her iki yazarda herhangi bir ortak nokta mevcut değil. Kaşgarlı'nın listesinde 22. sırada yer alan Caruklug veya Çarukluk'un[158] (sanırım yazar c ve ç harflerini birbirinden ayırmıyordu) paraleli Reşidüddin'de yok. Reşidüddin'de verilen isimlerden üçü de Kaşgarlı'da mevcut değil: Yayırlı, Karık ve Karkın. Her iki yazar da her bir boyun tamgalarını (tamga kelimesi yalnızca Reşiddüddin'de geçmektedir) yani sürülerindeki hayvanlara vurdukları işaretleri vermektedir. Reşidüddin'e göre tamgalar mülkiyet konusundaki tartışmalara mahal vermemek içindir. Kaşgarlı'nın eserinde

158 Muhtemelen bu boyun adı Kaşgarya'da Barçuk (şimdiki Maral-başı) şehrinde yaşayan Caruk veya Çaruk kabilesinin adıyla bağlantılıdır. Krş. Kaşgarlı, I, 318.

çizimleri verilen tamgalar, Reşidüddin'dekinden bariz şekilde farklıdır. Yalnızca daha eski olduğundan değil, aynı zamanda 1266'da bizzat yazar tarafından çıkarılan temiz bir listeye dayandığı için Kaşgarlı'nın metni daha şâyân-ı itimaddır. Selçuklu hanedanının çıktığı Kınık boyunun tamgası, muhtemelen ilk Selçuklu sultanlarının sikkelerinde muhafaza edilmiştir (Kaşgarlı'da çizimi verilen tamgayla benzerlik arz etmektedir). Reşidüddin, Kaşgarlı'da olmayan başka bilgiler de vermektedir. Örneğin Oğuzlarda Müslüman olmalarından sonra dahi totemizm kalıntılarının mevcut olduğu bilgisine yalnızca Reşüdüddin'de rastlıyoruz. Her boy herhangi bir kuşu kutsal kabul ediyordu ve boy bireylerinin o kuşa dokunmaları veya etini yemeleri mümkün değildi. Bu tür totemlere ongun veya uygun deniliyordu.[159] Ayrıca bir şölen esnasında hangi boyun kesilen hayvanın neresini alacağı da belirlenmişti (bununla ilgili Türkçe bir kelime yoktur). Ongunlar gibi etler de 24 parçaya ayrılıyordu ve bunlardan yalnızca altısı Oğuz-han'ın altı oğlunun sayısına uygun olarak her dört boya bir adet olmak üzere ayrılıyordu. Ne Kaşgarlı'da ne de Reşidüddin'de hangi boyun nerede yaşadığıyla ilgili herhangi bir bilgi yok.

XI. Yüzyılın ikinci yarımından XIV. Yüzyıla kadar dilin geçirdiği gelişime paralel olarak, her iki yazarda isimlerin ortografisi konusunda ne gibi farklar olduğu tartışmalı bir konu. Boğuk harf yerine (örneğin t~d) ünsüzünün gelmesi, kelimenin ortasında ve sonunda gırtlaksı (g)nin düşmesi vs. gibi günümüzde güney grubunun bariz lehçe farklarını oluşturan fonetiklerin mevcudiyetinden de görüldüğü gibi, Türk dili ve lehçeleriyle ilgili bilgiler verilmektedir.[160] Bu bilgiden Türkmen dilinin leksikolojik yapısı itibariyle şimdi olduğu gibi doğu lehçelerinden daha bariz ölçüde ayrıldığı anlaşılıyor. Bir tarihçi için Oğuzların Orta Asya'dan batıya taşıdıkları ve o zamanlar Orta Asyalı Türklerin bilmedikleri kültürel sözcükler özellikle dikkat çekicidir. Örneğin daha o zamanlar bilâhare Osmanlı sultanlarının mühürlerinin ismi olan *tuğra* kelimesi vardı. Selçuklu İmparatorluğu'nda, henüz XI. Yüzyılda imparatorluğun ismi vezirle yan yana geçen yüksek düzey memurlarından birinin rütbesini gösteren ve tuğra kelime-

159 Telaffuzlu ilgili olarak bkz. Radlov, *Slovar*, I, 1645. Burada "tamga" sözcüğünün Orta Asya'da da aynı anlamı ifade ettiği belirtilmektedir. Etnografya literatüründe biraz daha farklı anlam içeren Moğolca ongon kelimesi genel kabul görmüştür. Krş. Potanin, *Oçerki*, fas. IV., s. 93 vd. <Türkmenlerde totemizm konusunda krş. Tolstov, *Perejitki totemizma*. – Yu. B.>

160 Kaşgarlı, I, 32 ve 35.

sinden türetilen *tuğraî*[161] (mühürdar) sözcüğü vardı.[162] Kaşgarlı[163] bu *tuğra* kelimesi *tuğrag* şeklinde vermekte ve "Oğuz dilinde hükümdar mührüne derler; Türkler bu kelimeyi bilmezler, kökenini ben de bilmiyorum" diye ilave etmektedir. Ne var ki yine başka bir yerde[164] *tuğrag* kelimesi değişik bir anlamda verilmekte: "Dönüşte geri alınmak üzere savaşta hakan tarafından askere binmesi için verilen at". İkinci bir yerde ise şu ilave yapılmaktadır: "Oğuz dilinde üzerine mühür vurulan mektup." Diğer Türklerde (bilâhare Moğollarda) yaklaşık aynı anlamı ifade eden *yarlık* kelimesi ise Oğuzlarca bilinmiyordu.[165]

Diğer göçebe halkların tamamında olduğu gibi Oğuzların boy ve kabile yapısını izah edecek kelime ve terminolojide sıkıntı vardır. Uluğbey'le ilgili araştırmamda,[166] aynı anlama gelen değişik terimlerin kullanılışı konusunda örnekler vermiştim ve Ahmed Vefik Paşa'ya istinaden Radloff'un[167] sözlüğünde geçen sözcüklerin herhangi bir şekilde ve herhangi bir zamanda birbiriyle örtüştüğü kanaatinde değilim. Değişik terimler arasında bu eserde *boy* kelimesi en küçük etnik grup adı olarak verilmektedir. Boy kelimesi zikredilmesi gereken yerde verilmiyor ve bugünkü Türkmen dilinde bildiğim kadarıyla bu kelime yok. Kaşgarlı'da[168] Oğuzların büyük kabileleri için kullanılmaktadır ve XV. Yüzyıl Selçuklu tarihçisi[169] de kelimeyi bu anlamıyla bilmektedir. Boylar arasındaki ilişki konusunda Kaşgarlı'da herhangi bir bilgi yok. Keza Reşidüddin'de tüm Oğuzlarda ordunun sağ ve sol kanat (Kaşgarlı'da[170] Türkçe'de "sağ" anlamında "öng" yerine Oğuzların "sağ" kelimesi kullandığı belirtilmektedir) veya diğer adıyla her birinde 12 boy bulunan ve ayrıca *bozok*ların daha büyük kabul edildiği *bozok*[171] *ve üçok* taksimi konusunda bir bilgi mevcut değil. Bununla birlikte Selçuklu hanedanını çıkaran Kınık boyu ve rivayete göre hiçbir zaman

161 Örneğin Bundari, Houstma neşri, 132 vd.
162 Nizam'ul Mülk, Schefer neşri, metin, 137.
163 Kaşgarlı, I, 385.
164 Age., II, 217.
165 Age., III, 31.
166 Bartold, *Uluğbek*, s. 24.
167 Radlov, *Slovar*, I, 1697 (ulus kelimesi içinde)
168 Kaşgarlı, III, 103; krş II, 218. Arapça kabile ve batn kelimesi de burada Türkçe kelimeler gibi belirsiz bir şekilde kullanılmaktadır; krş. kabile kelimesinin tüm Oğuz halkı yerine kullanıldığı, I, 56.
169 Ravendi, Türkçe çev., s. 27.
170 Kaşgarlı, I, 69; III, 114.
171 <Metnin orijinalinde "buzuk" ve "uçuk" şeklinde olmasına rağmen, V. M.'nin de dipnot çıkıp yaptığı tashihi göz önünde bulundurarak doğrudan bizdeki "bozuk" ve "üçok" şeklinde yazdık. Ancak kuzey Türk lehçesinde, örneğin Türkistan'da bugün

tüm Oğuzların başında bulunmayan Salur (Salgur) boyu “üçok”lara intisap ettirilmektedir. Moğol istilasından önce tüm Oğuzların bozok ve üçok taksiminde yer aldıkları İbn el-Esîr’de de belirtilmektedir.[172] Reşidüddin’de bu kelimelerin “bozulmuş, kırılmış” ve “üç ok” anlamında olduğunu belirtilerek bununla ilgili bir de efsane nakledilmektedir. Efsanede bir defasında Oğuz-han’ın oğullarının bir altın yay ve üç altın ok bularak babalarına getirdikleri ve bunu taksim etmelerini istedikleri; Oğuz-han’ın yayı üçe bölüp üç büyük oğluna taksim ettiği, üç küçük oğlunun her birine de bir ok verdiği anlatılmaktadır. Oğuz-han’la ilgili bu efsanenin Moğol dönemine ait olduğu belirtilen bir başka, fakat gayr-ı İslamî versiyonu da mevcut. Tek farkı, altın yay ve gümüş oklardan bahsedildikten sonra, Oğuz-han’ın bu yay ve okları rüyasında gördüğünün belirtilmiş olmasıdır.[173]

Elbette Oğuzlar Türk halkları arasında özel bir yerleri olduğunun bilincindeydiler. Şimdiki Cetısu [Yedisu] bölgesindeki[174] Türk halklarından birinin adı olan Çigil[175] sözcüğü, Kaşgarlı Mahmud’a göre Amu-derya’dan Çin’in yukarı kesimine yani henüz X. Yüzyılda ve daha sonrasında Kuzey Çin yabancıların eline geçerken millî Sung hanedanının hakimiyetinde kalan Güney Çin’e[176] kadar uzanan bölgedeki tüm Türkler için kullanılıyordu. Başlangıçta Taraz’ın (Talas veya Evliya-Ata) yakınlarındaki bir kasabanın adı olan Çigil kelimesi başka kaynaklarda da geçmektedir.[177] Güya İskender tarafından kurdurulan bu kasaba, Oğuzların komşularının sürekli saldırısına maruz kalmış ve bu düşmanlık Kaşgarlı Mahmud zamanında yani XI. Yüzyılın ikinci yarısında da sürmüştür.

dahi “bozok” yerine “buzuk” (örneğin buzuk kişi, buzuk kadın) şekli kullanılmaktadır. – A. B.>

172 Tornberg neşri, XI, 54.

173 *Kutadgu bilik*, Radloff neşri, I, s. XIII; aynı yerde metin, 242 vd. <Keza Rusça yeni çevirisi: Şçerbak, *Oğuz-nâme*, s. 57-61. Bu versiyona göre yay ve okları rüyasında gören Oğuz-han değil, danışmanı Uluğ Türk’dür. – Yu. B.>

174 Bartold, *Oçerk istorii Semireçya*, 16 vd.

175 Kaşgarlı Mahmud’daki bu telaffuz şekli suni bir etimolojiyle (Farsça *çi gil* ‘ne çamur!’) izah edilmektedir, I, 378. <Kaşgarlı’nın Besim Atalay çevirisinin, I, 393’de geçen izahat şöyle: Çigil adının verilişinde esas şudur: Zülkarneyn Argu ülkesine geldiği zaman, bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmiş imiş. Bunu gören Zülkarneyn این چه کل است (bu ne çamur?) demiş. Orada bir kale yapılmasını emretmiş, kale yapılmış; adına “Çigil” denilmiş. Bundan sonra o kalede oturan Türklere “Çigili” denilmiş. Daha sonra bu ad yayılmış.- A. B.>

176 Yukarı, orta ve aşağı üç Sîn (Çin) konusunda bkz. Kaşgarlı, I, 378.

177 Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 15 vd.

Şurası dikkate sezâvardır ki, Selçuklu İmparatorluğu döneminde yayıldığı şekliyle, Türk şecere efsanelerinde Oğuz değil, Çigil adı geçmektedir. Ortaçağda Hıristiyan dünyasında olduğu gibi İslam dünyasında da geneolojiyle ilgili düşünceler Kitab-ı Mukaddes'te anlatılanlara dayandırılıyordu. Mûsevî ve Hıristiyanlara nispetle bilhassa Müslümanlarda Eski Dünya'nın üç ırkının, yani beyaz, siyah ve sarı ırkların ataları olarak Nuh'un üç oğlu gösterilmekte ve ayrıca sarı ırk için diğer temel işaretlere bir de geniş yüz, çekik göz unsuru ilave edilmektedir.[178] Bu halkların atası olarak Yafes gösterilmekte ve üstelik ilk başlarda burada Türklerden başka yalnızca Slavyanlar ve Kitab-ı Mukaddes'in efsanevi halkı Gog ve Magog [Yecüc-Mecüc] sayılmaktadır. Özellikle Yafes Türklerin atası sayılmıştır ve henüz XIX. Yüzyılda Avrupalı bilim adamları[179] "eski Türkçeyi" "Yafetik" dil olarak göstermişlerdir. Yafes'in torunları kabul edilen halklar kültür bânileri oldukları kadar, kültürleri tahrip eden insanlar olarak görülmüşlerdir ki, buradan Yafet'in torunlarından hiçbir hayırlı iş çıkmadığı düşünülebilirdi; ama elbette Selçuklu sultanlarının tebaaları bunu söyleyemezlerdi. XII. Yüzyılda yaşayan Pers asıllı anonim bir yazar, yalnızca Yafet'in iki "akıllı" torunu Türk ve Hazarları istisna tutarak, diğerlerinden hiçbir hayırlı iş sadır olmadığını yazmaktaydı.[180] Aynı yazarda Türk'ün oğullarından da dördünün ismi sayılmıştır: Tutel,[181] Çigil, Barshan ve İlak. Bunlardan üçü Çigillerin (belki de Oğuzlar dışında tüm göçebe Türklerin), Barshanlıların (Issık-göl'ün güneydoğu tarafında özel bir lehçe[182] konuşan Barshan şehri sakinleri) ve İlakların (o dönemde artık Türkleşmiş sayılan Angren'in tarım bölgesine İlak deniliyordu) atalarıydılar. Tutel'in torunları hakkında hiçbir şey belirtilmediğine göre, muhtemelen Oğuzların ataları da onlardı. Bu hikayeler, Moğollar dönemi sonrasındaki yazarlar tarafından da hepsini Moğollar zamanında ortaya çıkan rivayetlerle kaynaştırarak kullanıldı. Timur dönemi tarihçisi (XV. Yüzyıl) Şerefüddin Yezdî,[183] bu dördünü Türk'ün oğulları olarak gösterir, fakat daha sonra anlatılanlar biraz karışık. Söz tekrar Yafes'ten açılır ve bu defa onun oğlunun adı Abulca'dır (bunun gibi diğer isimlerde elyazmalarında değişik şekillerde verilmektedir). Reşidüddin[184] ise Abulca'yı bizzat Yafes'le özdeşleştirmektedir. Ge-

178 Taberî, I, 223.
179 Diez, *Denkwürdigkeiten*, I, 165.
180 Bartold, *Turkestan*, I, 19.
181 <Tong? – V. M.>
182 Kaşgarlı, III, 162.
183 *Makaddeme-i Zafer-nâme*, vrk. 22b vd.
184 Berezin neşri, I, metin, 26.

rek Reşidüddin'de ve gerekse Şerefüddin'de Abulca-han'ın torunu Oğuz-han, Kara-han'ın torunu olarak takdim edilmektedir. Ne var ki Şerefüddin'deki şecere daha karışık ve torunların sayısı daha fazladır. Reşidüddin'e göre Abulca-han'ın Dib-Bakuy adında bir oğlu vardı ve onun oğullarından biri de Kara-han'dı. Şerefüddin'de ise Kara-han Moğol-han'ın oğludur. Moğol ve Tatar ikizdiler ve Moğolların ve Tatarların atalarıydılar. Onlarla Dib-Bakuy arasında iki nesil vardı. "Guz" halkının soy kütüğüyle ilgili olarak kesinlikle Oğuz-han'la ilişkisi olmayan başka bir genealojiden söz edilmektedir ki, buna göre Yafes'in yedi oğlundan biri Mening'dir (veya Ming?) ve "tüm Türk halklarının en kötüsü" Guzların sulbünden indikleri Guz onun oğludur.[185] Reşidüddin ise aksine dünyanın neresinde olursa olsun tüm Türkmenleri Oğuz-han'ın 24 torununun torunları olarak görmektedir.[186] Buna ilaveten daha önceleri "Türkmen" adının olmadığı, Oğuzların ise diğer Türk halkları gibi yalnızca "Türk" adını taşıdıkları ilave edilerek, onların Mâverâünnehr ve İran'a geldikten sonra, buradaki "su ve havanın etkisiyle" genellikle Taciklere benzedikleri için onlara Türkmen yani Türk'e benzer denildiği belirtilmektedir.

Reşidüddin'e göre Türkmenler başlarındaki han veya emîrin hangi boydan geldiğini çok iyi biliyorlardı.[187] İran ve Turan'da yaklaşık dört yüz yıl hüküm süren (esasen çok daha az) ve Mısır hududundan Çin'e kadar uzanan toprakları hakimiyet altına alan Selçuklular Kınık boyundan idiler.

Bununla birlikte kaynaklar kurulan imparatorlukta Türkmenlerin yerinin neresi olduğu konusunda bize kesin bilgiler vermemektedirler. Ravendî'nin eserini Türkçe'ye çeviren kişi, Sultan Sencer döneminde (1157) Oğuz geleneklerinin titizlikle gözetildiğini belirtmektedir. Mesela sağ kanat baş komutanı daima Kayı ve Bayat boylarından, sol kanat baş komutanı ise Bayundur ve Peçenek boylarından seçilmiştir.[188] Halbuki eserin Farsça aslında böyle bir kayıt kesinlikle yok.[189] Yaklaşık otuz yıl boyunca Selçuklu İmparatorluğu'nu yöneten vezir Nizam'ul Mülk'ün (1064-1092) eseri sayesinde bu imparatorluğun XI. Yüzyıl sonundaki yapısı hakkında oldukça detaylı bilgi edinebilmekteyiz. Bu eserin bir babı (26- Y) Türkmenlere hasredilmiştir. Burada Türkmenlerin

185 *Mukaddeme-i Zafer-nâme*, vrk. 22 b.
186 Berezin neşri, I, metin, 26.
187 Age., 39.
188 Ravendî, Türkçe çev., 72.
189 Ravendî'nin Sultan Sencerle ilgili bölümü 1886'da Schefer tarafından da neşredilmiştir ("Nouveaux mélanges orientaux", s. 31-47.) Krş. İkbal neşri, 167-174.

devlet için bir sıkıntı teşkil ettikleri, fakat onlara hanedana verdikleri hizmet ve onunla olan yakınlığına göre muamelede bulunulması gerektiği belirtilmektedir. Nizam'ul Mülk, 1000 genç Türkmen'in seçilerek hassa birliğine alınmasını, sonra onların insanlara alışmaları ve eski yabancılıklarını unutmaları için yavaş yavaş saray hizmetinin öğretilmesini tavsiye etmektedir. Bu şekilde gerektiğinde devletin çıkarlarını korumak için 5000 veya 10000 gulam donatılabilir, hükümdar ün kazanırken, onlar da hayatlarından hoşnut olurlar.[190] Bu tedbire nadiren baş vurulmuş ve sultanın hassa birliklerinin önemli bir kısmı Türkmenlerin yetmediği zamanlarda satın alınan kölelerden oluşturulmuştur. Göründüğü kadarıyla sultan, imparatorluğun Bizanslılar ve Gürcülerle olan sınır boylarına cihat yapmaları için Türkmenleri sevk ederken, İranlı çiftçileri ve şehir halkını göçebelerle komşuluk etme sıkıntısından da kurtarmış oluyordu. Küçük Asya ve Azerbaycan'ın tedrici surette Türkleşmesi de ancak bu şekilde izah edilebilir.

Türkmenler, Selçuklu hanedanının tüm fetih hareketlerine iştirak ettiler ve onun çökmesinden sonra atabek hanedanlarını kurdular (küçük yaştaki Selçuklu şehzâdelerine vasilik eden ve bilâhare bağımsız hâkimler haline gelenlere bu isim veriliyordu). Örneğin Suriyeli Nureddin Mahmud 1164'de Mısır'a ordu sevk ettiğinde, ordu saflarında Türkmenler vardı. İşte bu ordunun komutanlarından biri olan Kürd Salahaddin Yusuf, Mısır, Suriye ve Trablus'u ele geçirerek Eyyubi hanedanının temellerini attı; onun Afrika'daki seferlerine "Guzlar" da katılmışlardı ki, bunlardan bir kısmı Kuzey Afrika ve Güney İspanya'yı hakimiyet altına alan Muvahhidlerin emîri Ebu Yusuf Yakub'un (1184-1199) saflarına katılmışlardır. Oğuz beylerinden Şaban adlı birine İspanya'da yıllık 7000 dinar (yaklaşık 35 000 Ruble) geliri olan büyük bir dirlik verilmişti. Oğuzlar genel olarak Muvahhidîler devletinde çok yüksek mevkilere yükselmişlerdi.[191] Eyyubî hanedanının yıkılışından sonra Mısır ve Suriye'de kurulan Memluk devletinde de Türkmenler vardı. XV. Yüzyıl yaşayan Mısırlı yazar Zahirî, Gazze ile Diyarbakır arasına saçılan Türkmen kabilelerini saymakta, fakat hangi kabilenin nerede yaşadığını belirtmemektedir.[192] Bu sayılan kabile isimleri arasında Üç-Ohlu ve Boz-ohlu (bazı güney Türk lehçelerinde k harfi yerine "h"ye bırakmaktadır) adı geçmektedir. Zahirî'nin adlarını saydığı kabilelerden yalnızca İbni Dulgadir (Arapların Zü'l-kadir diye telaffuz ettikleri kabile) siyasî yönden sivrilip çıkmayı

190 Nizam al-mülk, Schefer neşri, metin, 94.
191 Abdulvahid Marrakoşi, Dozi neşri, 210.
192 Halil ez-Zahiri, 105.

başarmıştır. Osmanlıların Anadolu'nun doğu kesiminde Memluklara bağlı olan Dülkadir beyliğini Maraş ve Elbistan'la birlikte ele geçirmesi, Memlukların yıkılışıyla sonuçlanan Osmanlı-Memluklu savaşının sebeplerinden biriydi.[193] İslam dünyası hanedanlar tarihinde bir yüzyıl boyunca "Türkmen" kelimesine yalnızca bir defa, o da XIV. Yüzyıl ortalarından XVI. Yüzyıl başlarına kadar "Akkoyunlu" ve "Karakoyunlu" Türkmen hanedanlarının isimlerinde rastlıyoruz.[194] Bunlardan birincisi Baharlu[195] kabilelerinden, ikincisi ise Kaşgarlı Mahmud'da dahi geçen eski Bayundur kabilelerinden çıkmıştır. Muhtemeldir ki, şarkı söyleyen bir kızla halk bilgeliğinin timsali ve koruyucusu Korkut'un adıyla bağlantılı olarak anlatılan hikayeler Akkoyunlu Türkmenleri döneminde ortaya çıkmıştır. Bu hikayelerde tüm Oğuzların reisi Bayundur-han'dır. Korkut'la ilgili rivayetler bizzat Türkmenler arasında muhafaza edilmiştir, ama bilimsel literatürde bu konuya ait yalnızca imalar[196] vardır ve söz konusu rivayetlerin derlenmesi henüz yapılmış değildir.[197]

Müslüman ülkeleri tarihinde, Kaşgarlı Mahmud'da dahi geçen Avşar boyuna mensup Nadir-şah'a (1736-1747) kadar Türkmen kökenli pek çok devletin adı zikredilir; ama Türkmenler arasından sivrilip çıkan hükümdarların genel olarak Türkmen halkının yaşantısıyla ilgileri azdır. Atabek hanedanlarından biri Fars'daki Salgurîler hanedanıydı[198] (1148-1287), fakat tarihî kayıtlarda bu hanedanın Salgur (şimdiki Salur veya Salır) kabileleriyle herhangi bir ilişkisinin olup olmadığı belli değil. Bazı tarihçilerin kaydına nazaran, burada geçen Salgur kelimesini kabile adı olarak değil, hanedanın temelini atan kişinin şahsî adı olarak görmek gerekmektedir. Ancak, XIV. Yüzyıl tarihçilerinden Hamdul-

193 Bartold, *Halif i sultan*, s. 373. Krş. Mordtmann, *Dhu'l-Kadr* (İA, I).

194 Lane-Poole, *Musulmanskiye dinastii*, 214 vd., 302.

195 Browne, *A Literary History*, III, 399.

196 Tumansky, *Po povodu "Kitabı Korkud"*, s. 272 (Ersarı boyundan bir mollanın anlattıklarına istinaden). Prof. Samoyloviç (*Odin iz spiskov*, s. 41 vd), Korkut'a mal edilen ve Salur-Kazan'ın hatırasına söylendiği belirtilen bir dizelerin Tumansky çevirisinde olmayan kısmını yayınlamıştır. <Keza bkz. Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Kononov neşri, metin, 66-67.>

197 <1942-43'de Türkmen dilbilimci Ata Rahmanov, Kuzey Türkmenistan'da yaşayan Çovdor kabilelerindeki Korkut rivayetlerini derlemiştir. Rahmanov'un bu derlemesinde 8 aşule vardır, fakat çalışması yayınlanmamıştır. Nurmurad Esenmuradov da Merv'deki Tekelerden iki aşule derlemiş, fakat onlar da yayınlanmamıştır. (Bize bu bilgiyi B. A. Karrıyev nakletmiştir). – Yu. B.>

198 Lane-Poole, *Musulmanskiye dinastii*, 145.

lah Kazvinî'nin kaydından o dönemde Salgurlular hanedanının kökeniyle ilgili kesin bilgiler olmadığı anlaşılmaktadır.[199]

Guzlar, bir halk olarak Sultan Sencer'in son hükümdarlık yıllarında (1118-1157) tekrar tarih sahnesine çıkıyor, fakat bu defa bizzat sultana isyan ederek onu esir alıyor (1153), üç yıl boyunca, Sencer Termez'den kaçıp Merv'e döndüğü ve bir yıl sonra da öldüğü tarihe kadar onu esir olarak tutuyorlar.[200] Guzlar, sultana karşı kazandıkları zaferden sonra Merv, Nişapur ve diğer Horasan şehirlerini yağmaladılar ve ancak Herat surları karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar.[201]

Bu Guzlar Bozok ve Üçok grubu olarak bölündüklerine göre, burada tüm Türk halkından söz edildiği sonucu çıkarılabilirdi, ama gerçekte yalnızca Afganistan'ın kuzey kesiminde, Belh civarındaki küçük bir grup nazarda tutulmaktadır. Üstelik bu Guzlar Selçuk'un torunlarıyla birlikte İran'a gelmemiş ve çok geçmeden diğer bir Türk halkı yani Karluklar tarafından sıkılıp çıkarılacakları Mâverâünnehr'de kalmışlardı.[202] Guzların "emîr"leri olarak, Bozok grubu için Korkut ibn Abdulhamid ve Uçok grubu için Dudu ibn Dadik (resmi kayıtta Dudu ibn İshak ibn Hızır; muhtemelen Dudu'nun babası İslamî ada yakın Türkçe bir ad taşıyordu) adı geçmektedir. 1156'da kaleme alınan bir belgede, Harezmşah Atsız'ın Dudu-bek'e kendisinin genellikle Guzlara Harezm'de dostça davrandığını hatırlattığı belirtilmektedir ki,[203] galiba XI. Yüzyılda Altuntaş zamanında olduğu gibi onlar kışı geçirmek için buraya geliyorlardı.

Guzların bu iki beyi hakkında hiçbir bilgimiz yok; Guzlar, Sultan Sencer'in ölümünden sonra, Merv de dahil olmak üzere hutbenin hâlâ Sencer adına okutulduğu[204] bazı Horasan şehirlerinde hakimiyeti ellerinde tuttular ki, bunun anlamı başka bir sultanın mevcut olmadığıdır. Türkistan ve İran'da iktidarı ele geçirmek için birbiriyle savaşan diğer gruplar gibi Guzlar da XII. Yüzyılda İslam dünyasında önde gelen aktörler olarak Harezmşahlar hanedanının yerini aldılar ve Orta ve Ön Asya'da yeni bir dönemi başlatacak olan Moğolların istilasıyla birlikte tarih sahnesinden çekildiler.

---

199 Hamdullah Kazvini, *Tarih-i Güzide*, Browne neşri, metin, 503.

200 Detay için bkz. K. A. İnostrantsiev ve benim ZVORAO, t. XX'deki makalelerim (İnostrantsiev, *Korkud*; Bartold, *Sultan Sincar*); Bartold, *Turkestan*, II, 352 vd.

201 Ravendî, İkbal neşri, 183.

202 İbn el-Esîr, Tornberg neşri, XI, 116 vd.

203 Bartold, *Turkestan*, I. 28.

204 Age., II, 359.

IV
XIII-XVI. Yüzyıllar

Tarihçilerin tüm fetih hikayelerinde olduğu gibi, Moğol fetihleriyle ilgili rivayetleri de çok değerli topografya, coğrafya ve etno-tarih malzemeleri içermektedir. Moğolların hangi yerlerden, hangi şehirlerden (üstelik bu şehirlerin kuşatılması sırasında topografik detaylar da verilmektedir) nasıl geçtikleri, hangi halklar ve kabilelerle tam olarak nerede çarpıştıkları anlatılmaktadır. Bölgelerin ve şehirlerin Moğol öncesi döneme ait Müslüman kaynaklarında bulamadığımız detaylı anlatımlara X. Yüzyıldan sonra altın çağını yaşayan coğrafi literatürde bu bilgilere daha detaylı olarak rastlıyoruz.

Moğol hakimiyet dönemi, Timur ve Timurîler devri, tarih ve kısmen coğrafya literatürünün yükseliş dönemiydi, ama bu da İran'la sınırlıydı. Bu dönemde ne Altın Orda'da ne de Orta Asya'da eserleri sonraki kuşaklara intikal eden tarihçiler yoktu. Dikkat çekici mahalli tarih çalışmalarını Orta Asya'da ilk önce Özbeklerde buluyoruz. Bu konuda Türkmenlere diğerlerinden daha fazla şans tanınmıştır. Moğol öncesi dönemde Türkmen boylarının isimlerini bildiğimiz halde, diğer Türk halkları hakkında bu tür bilgilere sahip değiliz. Örneğin Özbek hanlıkları döneminde Harezm hanı Ebu'l Gâzî (1603-1663) 1660'da[205] Türkmenler hakkında özel bir kitap yazmıştır,[206] ama diğer Türk halklarının hiçbiri hakkında böyle bir çalışma mevcut değildir. Reşidüddin'den aktardığı bilgiler hesaba alınmazsa, genellikle sözlü anlatılara dayandığı için Ebu'l Gâzî'nin bu eserinden faydalanırken çok dikkatli olmak gerekir.

Türkmenler, muhtemelen tıpkı günümüzde olduğu gibi, Ebu'l Gâzî zamanında da Sır-derya boylarından geldiklerini hatırlamaktaydılar. Eserin çevirmenine göre, Ebu'l Gâzî'de "Orta Asya Türk halklarında, şu veya bu halkın çıkıp geldiği düşünülen ülkeyi ifade için "arka taraf" ibaresi kullanılıyordu.

205 Sıçan yılı (Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çev., 19); aynı yerde Hicrî yıl olarak 1071 (1660-61) gösterilmekte, fakat kitabın sonunda (s. 74) 1070 (1659-60) yılı verilmektedir. <Tumansky'nin çevirisinde ikinci tarihte yanlışlık vardır; çünkü metinde iki defa 1071 yılı verilmektedir. Bkz. Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen,* Kononov neşri, 78. – Yu. B.>

206 Bu eserin orijinali bugüne kadar yayınlanmamış, yalnızca A. Tumansky'nin Rusça çevirisi neşredilmiştir (Asxabad, 1897). <Tenkitli metin ve yeni Rusça çevirisi Kononov tarafından yapılmıştır: Ebu'l Gâzî, Rodoslovnaya turkmen.> Bu bilgiler bir süre sonra Ebu'l Gâzî'nin Türkler hakkında yazdığı daha geniş ve umumi eserine kısmen dercedilmiştir. (*Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri.)

Türkmenler Sır-derya sahilini "arka taraf" olarak kabul ediyorlardı."[207] Çingiz-han dönemine kadar tüm Türkmenler henüz bu nehir sahilini terk etmiş değillerdi. Çingiz-han 1220 başlarında Sır-derya'nın sol tarafında, Sütkend'in aşağısında yer alan Zernuk şehrini fethettiğinde, Moğolları oradan Buhara'ya, daha önce hiç gitmedikleri Nur şehrine giden yolu iyi bilen ve "o bölgede yaşayan bir Türkmen rehber" göstermişti.[208] Moğollarla nehrin aşağı akımında yaşayan Türkmenler arasındaki ilişkilerse başka türlüydü. Burada Çingiz-han'ın büyük oğlu Cuçi'nin emrinde hareket eden Moğol ordusu Cend şehrini almış, oradan sevk edilen küçük bir birlik Yengikent'i zapt etmiş, oradan da on bin kişilik "iyi eğitimli göçebe Türkmen" birliği Harezm'e yollanmıştı. Bu birliğin başında muhtemelen daha önce Moğol kuvvetleriyle gelen ve Türkmenlerin başına kendi vekilini bırakan Moğol general Taynal vardı. İşte bu Türkmenler isyan ederek Moğol komutanı öldürmüş, bunu haber alan Taynal geri dönüp Türkmenlerin çoğunu kılıçtan geçirmiş, kurtulmayı başaranlar Merv'e ve Amu (Çarcuy)a gitmişlerdi.[209]

Şimdiki Türkmenistan sınırları dahilinde, XII ve XIII. Yüzyıllarda belli bölgelerde yaşayan Türkmen aşiretlerinin oluşturdukları Yazır boyu (Kaşgarlı'da Yazgır şeklinde ve muhtemelen o zamanlar g harfi kullanılmıyordu) özellikle ön plandaydı. Yazırlar öyle kalabalıktılar ki, ayrı bir halkmış gibi değerlendiriliyordu. İbn el-Esîr "Yazır Türkleri" şeklinde kaydetmektedir.[210]

1160 yılında Harezmşah İl-Arslan, başlarında Yağmur-han adlı bir kişinin bulunduğu "Yazır Türkleri"ne saldırıp ağır bir darbe indirdi ve Yazırların bir çoğu çarpışmalarda hayatlarını kaybettiler. Yağmur, yardım istemek için "Horasan Guzları"na müracaat etti ve onlarla birlikte Dihistan'a, Harezmlilerin saldırmasının sorumlusu olarak gördüğü Prens Aytak'ın üzerine yürüdü. Aytak da Abeskun civarlarında (Gürgen ağzında) yaşayan "Kürd, Deylemli, Türk ve Türkmenler"den kalabalık bir orduyla harekete geçen Mazanderan şahından yardım istedi. Çarpışma Dihistan yakınlarında vukû buldu. Mazanderan or-

207 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çev., 19. <Ortaçağda ve hatta günümüzde, Orta Asyalı Türk halklarının çoğunda 'arka' kelimesi *kıble*'nin karşıtı olarak 'kuzey' yönünü ifade etmek için kullanılırdı. Bartold'un istifade ettiği Tumansky çevirisinde hangi kaynaktan faydalanıldığı belirtilmemiş. Bkz. Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Kononov neşri, 88. – Yu. B.>

208 Cüveynî, Kazvini neşri, I, 77 vd.; Bartold, *Turkestan,* II, 439. Zernuk'un bulunduğu yer hakkında ayrıca bkz. Bartold, *Oroşeniye*, 146.

209 Cüveynî, Kazvini neşri, I, 69 vd.

210 Tornberg neşri, XI, 171 vd. Bartold, *Turkestan,* II, 359.

dusu "Guz ve Yazır Türklerini" ardı ardına beş defa bozdu. Sağ kanadın başında Aytak vardı ve Mazanderan ordusunun merkezine bir darbe indirmeye çalışan "Guz Türkleri", Aytak'a saldırdılar. Aytak, Mazanderan ordusunu da peşine takıp kaçtı. Mazanderan şahı büyük kayıplar vererek başkenti Sari'ye döndü. Çarpışma alanına yakın bir yerde bulunan tacirler ölenleri gömdüler ve yaptıkları sayıma göre ölenlerin sayısı 7000 civarındaydı. Aytak Harezm'e kaçıp orada kaldı. Guzlar (ki artık Yazır Guzlarından söz edilmiyor) savaştan hemen sonra 1161 Ocağında Dihistan'a saldırıp yağmaladılar; arkasından "Curcan'ı (Gürgen boyunda) tarumar kılıp ahalisini değişik bölgelere dağıttılar" ve sonra Horasan'a döndüler.

XIII. Yüzyıl yazarlarından Muhammed Bekran (ki Cahân-nâme[211] adlı coğrafya eserinin müellifidir) şöyle der: "Türklerin bir kolu olan Yazırlar Balhan dağı çevresine geldiler. Onlara biri Mangışlak'tan, diğeri Horasan'dan iki aşiret katıldı. Daha sonra nüfusları artıp güçlendiler ve oradan göç edip Şehristan[212] ve Ferâvâ[213] sınırına geldiler. Arkasından Tak kalesine yerleştiler; şimdi onlar üç gruptan oluşurlar: Saf Yazırlar, Mangışlaklılar ve Persli (pîrsî)ler."[214]

Yazırlar, XIII. Yüzyılda kendi beyliklerini kurmuşlardı. Bu beylik, 11 yıl kardeşi Ömer-han'ı alaşağı edip gözlerine mil çektirmek isteyen Hindu-han tarafından yönetilmişti. Onun kardeşinin gözlerine mil çekilmesi emri yerine getirilmemiş, ama Ömer-han kardeşinin hakimiyet döneminde kör gibi dolaşmıştır. Hindu-han'ın ölümünden sonra Harezmşah Muhammed'in anası Türkan-hatun,[215] son hanla şahnanın bizzat mensubu bulunduğu kabileler arasındaki sıhrî akrabalığı göz önünde bulundurarak Yazır'ı Harezm'e kattı. Ömer-han tahtta hak iddia ettiyse de bir faydası olmadı. O da uzun soluklu sabırlı bekleyişi için kendisine Sabur-han lâkabını aldı. 1220'de Türkan-hatun'un Harezm'den kaçışı sırasında ona refakat etti, fakat Yazır bölgesinin sınırında yine hanşanın emriyle öldürüldü.[216]

211 Eserle ilgili olarak bkz. Bartold, *Turkestan*, I, 81 vd.; II, 37. <Bu eser hakkında daha detaylı bilgili için, faksimile metin neşrine yazılan girişe bkz.: Bekran, *Cahân-nâme*, Borşevsky neşri. – Yu. B.>

212 Şahristan için bkz. Bartol, *Oroşeniye*, s. 40 (Aşhabad yakınlarında Nesâ'nın 1 fersah yani 6-8 km. kuzeyinde).

213 Şimdiki Kızıl-Arvat (aynı yerde). <Arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaçağdaki Ferâvâ'nın bugünkü Kızıl-Arvat'ın 20 km. kuzeybatısındaki Parau kasabası olduğu tespit edilmiştir, bkz. Litvinsky, *Otçet o rabote V otryada YUTAKE v 1947 g.* – Yu. B.>

214 Metin ve çeviri Tumansky tarafından yapılmıştır, ZVORAO, t. IX, s. 303. <Keza MİTT, I, 349.>

215 <Doğru okunuşu Terken'dir. – Yu. B.>

216 Nesevî, *Sîret Celaleddin*, I, 39.

Yazırların yaşadıkları yer Ebu'l Gâzî'de de belirtilmektedir, ama onun anlattığına göre Yazırlar Horasan'a gelip uzun yıllar Durun'da kalmışlardır ki, Durun'a Yazır yurdu denmesi de bu yüzdendir. Yazırların bir kısmı Durun yakınındaki dağın eteklerine yerleşerek çiftçilikle uğraştılar. Günümüzde onlara Karataşlı denilmektedir.[217] Yeni bilgilere göre Karadaşlılar (güney Türk lehçesinde t yerine d kullanılır) "İlyalinsk bölgesinde yaşayan önemli bir Türkmen oymağıdır."[218] Ayrıca Amu-derya boyunda Çarcuy'un aşağı kesimindeki Denau reyonunda da Karadaşlılar mevcuttur.[219] Karadaşlılar, XVIII. Yüzyıl sonu ve XIX. Yüzyıl başları arasında Teke'ler tarafından Ahal'dan çıkarılmışlardı.[220]

Ebu'l Gâzî'ye göre bu bölgenin coğrafyasındaki "Durun" adının (şimdiki Baharden demiryolu istasyonu yakınındaki harabe) Yazır adından daha sonra ortaya çıktığı şeklinde bir tashih yapmak gerekiyor. Çünkü Durun'dan ilk defa Timur'un 1384'deki seferi sırasında söz edilmektedir.[221] Yazırlar, işgal ettikleri bölgede yalnızca Tak kalesini bulabilmişlerdi. Cüveynî, eserinin bir yerinde bu kaleden "Yazır Takı"[222] diye söz etmekte, daha sonra ise "Tak" kelimesini kaldırarak sadece Yazır adını zikretmektedir. XIV. Yüzyıl yazarı Hamdullah Kazvinî, Yazır'ın orta büyüklükte bir şehir olduğunu, çevresinde buğday tarlaları bulunduğunu belirtmektedir.[223]

Yazırların muhaceretleriyle ilgili rivayetlerde onların Mangışlak yarımadasında yaşantıları hakkındaki bilgilerin kıtlığı için üzülmek gerekiyor. Yukarıda

---

217 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çevirisi, 58; Tumansky, ZVORAO, t. IX, 302; Yazırlar hakkında yine Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çevirisi, 38: "Yazırların da bir hanı vardı ve küçük oymaklar Yazırların çevresinde toplanmışlardı." Muhtemelen bu bilgi Reşidüddin'de vardı, fakat yazma nüshalarda "yazır" kelimesi düşmüştü. (Reşidüddin, Berezin çevirisi, I, metin, 39.

218 "Territoriya i naseleniye Buxarı i Xorezma", 2, 104.

219 Age., 237.

220 Abd as-Sattar-kazi, 091. <Karadaşlıların Harezm'e muhaceret ederek bir bölgeye yerleşmeleri konusunda bkz. Bregel, *Xorezmskiye turkmeni*, 31. – Yu. B.>; <Karataşlılar, Türkiye'de de vardır; fakat Türkiye'de kimi kaynaklara göre Elbeylilerden (Yazır), kimi kaynaklara göre ise Karakeçili (Kayı) aşiretindendirler. – A. B.>

221 Şerefüddin Yezdî, Kalkuta neşri, I, 382; Bartold, *Oroşeniye*, 41. <Arkeolojik verilere göre Durun'un yerinde en azından IX. Yüzyıldan itibaren bir yerleşim birimi vardı; bkz. Litvinsky-Moşkova, *İzuçeniye Taka-Yazıra*, 296. – Yu. B.>

222 Cüveynî, Kazvini neşri, I, 120 ve 122; naşir okuması yanlıştır.

223 Hamdullah Kazvinî, *Târih-i guzide*, Brown neşri, metin, 159; çeviri, 155 (yine yanlış okuma). <Yazır, XVI. Yüzyıl başlarında Handemir'de de geçmektedir (bkz. MİİT, II, 47). Arkeolojik veriler sayesinde Tak-Yazır şehrinin şimdiki Şehr-İslam'ın yerinde, Baharden'in 20 km. kuzeybatısında bulunduğu tespit edilmiştir. Yazır ve Durun şehirleriyle, bunların arkeolojik yönden incelenmesi konusunda bkz. Litvinsky-Moşkova, *İzuçeniye Taka-Yazıra*. – Yu. B.>

İstahrî'nin Türklerin Mangışlak'ı ele geçirmeleri ve yarımada sahillerine vuran teknelerin yüküne el koymalarıyla ilgili kaydını vermiştik. XII. Yüzyılda burada başka bir hayat vardı; İslam dünyasının Sır-derya üzerindeki sınır şehirlerinden sayılan ve kâfirlerle amansız mücadele eden yerleşim birimleri arasında gösterilen Cend'den itibaren yer alan topraklarda bir Müslüman beylik kurulmuştu. Denize yakın, muhtemelen deniz sahilinde "Harezm, Saksın ve Rus toprakları arasında" muhkem bir kale vardı. Yakut'un bu kaydından[224] daha X. Yüzyılda Rusya'dan İdil ağzı ve Mangışlak yarımadası üzerinden Harezm'e giden ve XVII. Yüzyılda Moskova çarının elçisi tarafından da kullanılan bir kervan yolunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Saksın'ın bulunduğu yer konusu henüz tartışmalıdır; fakat Saksın'da bulunan tek Müslüman yazar Garnatî'nin (XII. Yüzyıl) anlattıkları,[225] bizi, bu şehrin İdil ağzına yakın bir yerde bulunduğu ve tacirler için X. Yüzyıldaki İtil ve XIV. Yüzyıldaki Astrahan kadar önemli olduğunu düşünmeye zorlamaktadır. XII. Yüzyılda bu kervan yolunun önemli noktalarını elinde tutabilecek tek devlet Harezm'di. Harezmşah Atsız, şiddetli direnişle karşılaştığı Mangışlak'ı fethetmeyi başarmış; [O sırada] Harezm'de yaşayan Arap şairi Atsız'a hitaben "Tanrı, seni, sakinleri yıldırımla vurulan Mangışlak'ı beslemek için gönderdi" demişti.[226] 1138'de Sultan Sencer Atsız'ı mağlup edip Harezm'i fethetmişti. Bu zaferle ilgili belgede[227] sultanın Harezmşahı kendi izni olmadan Mangışlak ve Cend'de Müslümanların ve gâzilerin kanlarını akıtmaması konusunda uyardığı, fakat Atsız'ın bu uyarıya alenî bir isyanla karşılık verdiği belirtilmektedir. Halbuki yine Sultan Sencer namına 1133'de Bağdat'taki vezire gönderilen mektupta Harezmşahın (kendi hükümranlığı altında bulunan) Türkistan'ın iç kesimindeki Cend'e düzenlediği seferden övgüyle söz edilmektedir.[228] Atsız, uğradığı hezimetten sonra belli bir süre Cend'den uzak durdu. Daha sonra (1152'de) Cend'i tekrar fethetmek zorunda kalacaktı,[229] ama hakimiyet alanının Mangışlak'ı içine alıp almadığı konusunda herhangi bir bilgi yok. Harezmşahlara ait belgelerde daha sonra Mangışlak birkaç kez kendi hakimiyet alanı dahilinde gösterilmektedir.[230] Harezmşah Muhammed Moğollardan kaçıp 1220'de

224 Yakut, *Mûcem*, IV, 670_{11}.
225 Metin: Garnatî, Ferrand neşri, özellikle s. 115. Keza krş. Westberg (*Beiträge*, 291) ve Marquart'ın (*Komanen*, 56) görüşleri. <Saksın, muhtemelen İbni Hordadbeh'in zikrettiği İdil ağzındaki Saig-tin isminin kısaltılmış şeklidir. – V. M.>
226 Yakut, *Mûcem*, IV, 670.
227 Bartold, *Turkestan*, I, 44.
228 Age., 37.
229 Age., 41 vd; II, 351 vd.
230 Age., I, 34 ve 79.

Abeskun yakınlarındaki bir adada öldüğünde, oğulları oradan Mangışlak'a geçmiş ve bölge halkı onlara at temin etmişti.[231] O sırada yarımadada bir kalenin bulunup bulunmadığından söz edilmemektedir.

Garnatî'nin[232] anlattığına göre, Harezmşah Alauddevle (muhtemelen Atsız kastediliyor) kırk yıl boyunca (Harezmşahlardan hiçbiri bu kadar yıl hüküm sürmemiştir) beyhûde yere Saksın'ı fethetmeye çalışmıştır. Saksın 1229'da ancak Moğollar tarafından fethedilmişti ki, "hayatta kalan Saksınların ve Polovestlerin [Kıpçakların]" Bulgar'a kaçtıklarından bahsedilen Rus vakayinamesinin[233] kaydından bu sonuç çıkarılabilir. Burada Saksınlar ayrı bir halk olarak gösterilmektedir ki, Westberg'e[234] göre bu sözcük Hazarlara verilen başka bir isimdir. Marquart[235] ise Garnatî'nin Zekariya Kazvinî'de[236] geçen bir kaydına istinaden Saksın şehrinin 40 yıl Guz kabilelerinin hakimiyetinde kaldığı sonucuna varmaktadır; ama Garnatî'nin eserinin günümüzde yapılan neşrinde böyle bir kayıt mevcut değil. Dolayısıyla Saksın ahalisinin etnografik kökeni meselesi halledilmemiş olarak durmaktadır.

Moğolların 1220'de Merv civarındaki fetih hareketleriyle ilgili rivayetlerde de Türkmenlerin adı geçmektedir.[237] Moğolların gelişinden kısa bir süre önce Merv'e vali tayin edilen Baha'ul-mülk, onların yaklaşmasıyla birlikte Yazır'e geçip Tak kalesine sığındı, oradan da Mazenderan'a çekildi, fakat sonra Moğollara itaat arz ederek Merv'i ele geçirmek için onlardan yardım istedi. Onun yokluğunda Merv'i ilk önce vaktiyle sultanın propaganda işlerine bakan, hem o bölgedeki Türkmenlere hem de Moğollardan kaçan savaşçılara sırtını dayayan Türkmen Buka ele geçirdi. Henüz 1221'de ise şehir daha önce Merv valisi ve veziri olan Mucir'ül-mülk tarafından ele geçirilmişti. Şehirdeki Türkmen ve savaşçıların sayısı 70 000'den fazla olsa da, Buka onu itaat altına almak zorundaydı. Mucir'ül-mülk'ün Moğolların saldırısını beklediği sırada, Amu (Çarcuy) dan şehrin sabık hakimi olan ve o günlerde Moğolların eline düşen İhtiyaruddin çıkıp geldi. İhtiyaruddin, Merv'de diğer Türkmenlerle birleşti ve onların başına geçti. Ayrıca Horasan'dan 2000 kişilik bir birlik, onların arkasından da "Türk-

231 Age., II, 466.
232 Ferrand neşri, 88.
233 *Lavrentyevskaya letopis*, 430.
234 Westberg, Beiträge, 291.
235 Marquart, *Komanen*, 56, 102, 111. (Anm. 3)
236 Zakariya Kazvini, II, 402.
237 Jukovsky, *Razvalinı Starogo Merva*, 48 vd. Ana kaynak Cüveynî'dir (Kazvini neşri, I, 119 vd.).

menler ve Sultanın hizmetinde olan Türkler" geldiler. Mucir'ül-mülk'le İhtiyaruddin arasında bir kopma olunca Türkmenler şehri ele geçirmek istedilerse de, Mucir'ül-mülk'ün aldığı tedbirler sayesinde başarılı olamadılar. Bunun üzerine Türkmenler nehir kenarına (muhtemelen Amu-derya) çekilip oradan Merv çevresine saldırılar düzenlediler. Yine bir saldırı esnasında 12 bin kişilik Türkmen birliği Moğollarla karşılaştı ve onların tuzağına düştü. Daha sonra sayıları 70 binden fazla olan ana Türkmen kuvvetleri de aynı kaderi paylaştı.[238] Merv ve civarında 1222 yılında yaşanan bu kargaşa döneminde, şehir Arslan adında birinin kontrolüne geçti. Merv'de olan olaylar Nesâ'da duyulunca, orada bulunan Türkmen Taceddin Ömer ibn Mesud kabiledaşlarını toplayarak Merv'e geldi. Şehirdekiler Taceddin'in hakimiyetini kabul ettiler. On bin kişilik bir ordu teşkil eden Taceddin, altı ay boyunca Merv'den başka Âbıverd ve Harakan'ı da yönetti.[239] Hatta Murgab'ın yukarı akımında Moğol ağırlıklarının bulunduğu noktaya saldırması için birlikler de gönderdi. Taceddin, yerli hanedanın torunlarından Nusretüddin Hamza ibn Muhammed adlı birinin yönetimindeki Nesâ'yı da ele geçirmeye karar verdi. Kuşatma sırasında Yazır'dan Pelevan adlı birisi (muhtemelen bir süre Merv'i yöneten ve bilâhare Gürgen'e kaçan Kuştegin Pellevan) şehirdekilerin yardımına geldi. Bu arada kuşatma altındakiler bir huruc gerçekleştirdiler ve çatışma sırasında Taceddin hayatını kaybetti. Bu olaydan sonra Murgab'a kadar olan bölge Merv'i tamamen tahrip eden Moğolların mutlak hakimiyetine geçti.

Yazır ve Yazır Türkmenleri hakkında Harezmşah Muhammed'in saltanat döneminde gelişen olayların anlatımında da söz edilmektedir.[240] 1208'de Nişapur genel valisinin isyanına katılanlar, ümitsizliğe düşerek bu açmazdan nasıl kurtulacakları konusunda bir kengeş tertiplemiş; kengeşe katılanlar arasından "bir Yazır Türkmeni" onlara Yazır tarafına gidip, oradaki kaleyi ele geçirerek bekinmeleri tavsiyesinde bulunmuş ve sonra diğerlerinden önce gidip bir hileyle kalelerden birini ele geçireyim demiş. Fakat kurnazlığı işe yaramamış; Yazır sakinlerini onun maksadını anlayıp yakalayarak, zincirli vaziyette sultana göndermişler. Bu hikayeden Yazır civarında birkaç kale bulunduğu anlaşılıyor. Yine de seferler ve fetih hareketleri sırasında genel olarak Yazır, başka bölgelere giden yolda durmaksızın yanından geçip gittikleri bir yer olarak zikredilmektedir. Harezmşah Muhammed'in anası Türkan-hatun, Moğol istilası sırasında Harezm'i

238 Cüveynî, Kazvini neşri, I, 125.
239 Merv yakınlarında; bkz. Bartold, *Oroşeniye*, 60 vd.
240 Cüveynî, Kazvini neşri, II, 71 vd.

terk ettiğinde Yazır ve Dihistan[241] üzerinden Mazanderan'a geçmişti. Çingiz-han'ın küçük oğlu Tuluy, Horasan'ı zapt etmekle görevlendirildiğinde ordusunun başına geçip Merv, Nişapur ve Herat'ı almış, fakat aralarında Yazır'ın[242] da bulunduğu diğer Horasan şehirlerinin zaptı başka bir Moğol birliğine verilmişti. Moğollar, 1230'de Harezmşah Celaleddin'in zaferleri karşısında İran'dan geçici olarak atılınca tekrar Horasan'a döndüler. Bu defa bir kısmı gönüllü, bir kısmı cebren Moğollara itaat eden şehirler arasında Yazır da vardı.[243]

Moğol hakimiyet döneminde, batıda Ön Asya'ya gidenler dışındaki bazı Türkmen kabile ve oymakları, Moğollar tarafından İslam ülkelerinde kurulan Altın Orda veya Çingiz-han'ın büyük oğlunun torunlarının kurduğu devlet, İran'da Tuluy'un oğlu Hülagu'nun devleti ve Orta Asya'da hakimiyetin XIV. Yüzyılda Çingiz-han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın torunlarına geçtiği Çağatay devleti arasında dağıtılmışlardı. Göründüğü kadarıyla, bu devletler arasındaki sınırları oldukça net bir şekilde gösteren yegane kaynak, 1331 yılına ait bir Çin haritasıdır.[244] Bu haritaya göre Dihistan ve Merv İran; Harezm'in Urgenç'ten ve Sır-derya sahilinden Savran ağzına kadar olan kuzey kesimi Altın Orda ve güney kesimi ise Çağatay ulusunun sınırları dahilindeydi. Moğol dönemi İran'ı hakkında nispeten daha fazla bilgiye sahibiz. Hamdullah Kazvinî'nin 1339 yılında yazılan eserinde de İran'la ilgili detaylı coğrafi bilgiler mevcut;[245] ama eserde Türkmenlerden hiç söz edilmez ve "Türkmen" kelimesi de yalnızca bir yerde,[246] Azerbaycan'da Sultaniye'den Tebriz giden yol üzerindeki "Türkmen köyü"nden (Dîh-i Türkmen veya Türkmen-kendi – şimdiki Türkmençay) söz edilirken geçmektedir. O sıralar şimdiki Türkmenistan'ın daha batısında yaşayan Türkmenler hakkında genel olarak kaynaklarda daha fazla bilgi vardır. Bu bilgiler arasında Türkmen halkı konusunda daha fazla ehemmiyet arz edeni, XIII. Yüzyıl Arap coğrafyacısı İbn Said'in[247] "Onlar çeşitli ülkelere satılan Türkmen halıları dokuyorlar" dediği Küçük Asya Türkmenleri hakkında verdiği bilgilerdir. Muhtemelen doğulu bir yazarın Türkmen halıları hakkında ilk defa sarf

241 Cüveynî'de (Kazvini neşri, II, 199) yalnızca Dihistan, Nesevî'de (*Siret,* I, 39) ise Yazır geçmektedir.
242 Cüveynî, Kazvini neşri, I, 118.
243 Age., II, 219.
244 Ch'ang-ch'ung, Kafarov çevirisi; Bretschneider, *Researches*, vol. II.
245 *Nüzhet el-kulûb*, Strange neşri, I.
246 Age., 183.
247 Kayıt Ebu'l Fida'da geçmektedir (*Takvîm*, Reinaud- de Slane neşri, 379).

ettiği söz budur.[248] Küçük Asya Türkmenlerinin bu sanatı Orta Asya'dan götürdüklerini kabul etmek gerekir.

672/1273-74'de Sır-derya boyundaki Barçkend (veya Barçınlığkend)de bulunan Orta Asyalı müellif Cemal Karşî'nin anlattıklarından o sıralar oralarda hâlâ Türkmenlerin bulunduğunu anlıyoruz.[249] Gerçi her ne kadar o sıralar Arapça çoğul şekli olan "terâkime" şekli yok ise de, tıpkı şimdi Kafkaslarda etnografik anlamından ziyade hayat tarzını göstermek için kullanıldığı gibi, göçebe ahalinin daha yoksul ve daha kültürsüz unsurları için bu kelime kullanılıyordu.[250]

İran'daki Moğol devletinin yıkılmaya başladığı günlerde şimdiki Türkistan sınırları dahilinde, başlarında Kelat[251] kalesinde organizasyon işlerini yürüten Argun-şah'ın bulunduğu Çungurbanı kabileleri (muhtemelen Türkmenler[252])nin hakimiyeti teşekkül etmişti. Kelat'tan başka Tus, Kuçan, Âbıverd, Nesâ ve şehrin tahrip edilmesinden sonra en büyük köyü şimdiki Merv'in yerinde bulunan Mahan'ın ayakta kaldığı Merv ovası da[253] Argun-şah'ın hakimiyeti altındaydı.[254] Ölümünden sonra hanlığı Muhammed-bek ve Ali-bek adındaki iki oğlu arasında paylaşıldı. Birincisi yaşça daha büyüktü, ama Ali-bek, Timur'la giriştiği savaşlar sebebiyle daha fazla şöhret kazanmıştı. 1362 yılı civarında Timur Murgab'da Türkmenler tarafından esir alınmış ve 62 gün Mahan'da, Ali-bek'in nezaretinde kalmıştı. Gerçi Timur serbest bırakılmıştı, ama yanına hiçbir yiyecek maddesi verilmemiş; Senceri kabilelerinin reisi Mübarek-şah - ki kendisi Mahan'ın zengin Türkmenlerindendi, - bu zor gününde Timur'a yardım etmiş, bu yüzden de hem kendisi hem de torunları Timur devletinde istisnaî bir itibar görmüşlerdir.[255] Hatta Senceri kabilelerine mensup olanlara daha sonraları "Timur'un arkadaşları" denilecekti.[256] Ali-bek 1382'de Timur tarafından mağlup edilip Fergana'ya

248 Marko Polo'nun verdiği bilgiler de takriben bu döneme aittir. (Minayev çevirisi, 27).

249 Bartold, *Turkestan*, I, 151.

250 <Sır-derya Türkmenlerinin kaderi konusunda bkz. Moşkova, *Obşçiye elementı*, 142 vd. – Yu. B.>

251 Bartold, *İstoriko-egografiçeskiy obzor İrana*, 63.

252 <Bu bilgi şüpheli. Çünkü *c-vn-g-rban* kelimesi muhtemelen Moğolca *dzaun gurban* 'sol [kanadın] üç bölümü' anlamına gelen Moğolca bir sözcüktür. Bu hanın ailesi muhtemelen Horasan'daki Oyrat vali Argun-ağa ile akraba idi. Bkz. Benim İA'daki "Tus" adlı makalem. – V. M.>

253 Age., 50.

254 Bartold, *Oroşeniye*, 61.

255 Bartold, *Ulugbek*, 15 vd.

256 Şerefüddin Yezdi, Kalküta tab'ı, I, 126. <Bartold, burada (ve atıfta bulunduğu eseri Uluğbek'te) bu olayı derinlemesine tahlil etmemiştir. Türkmenlerin Timur ve Emîr

götürülecek ve bir yıl sonra da öldürülecekti. Onun Timur'la yaptığı savaşlar öylesine derin izler bırakmıştı ki, henüz XV. Yüzyıl başlarında dahi Horasan'ın kuzey uçlarına "Ali-bek Horasanı" deniliyordu.[257] Ne var ki Türkmen tarihî rivayetlerinde ne Ali-bek, ne Çungurbanı kabileleri, ne Senceri kabileleri, ne de "Türkistan Türkmenleri"ne mensup kabul edilen ve Buhara civarında yaşayan Argun kabilelerinden söz edilir.[258]

Efsane olduğu âşikar olsa da, Ebu'l Gâzî'de Türkmen kabilelerinin kökeniyle ilgili bazı rivayetler yer almaktadır. Tüm efsanelerde olduğu gibi bu rivayetlerde de pek çok kronolojik tezat mevcut ve hatta yazarın kendisi de kullandığı kaynakların kronolojik açıdan tutarsızlıklar içerdiğini belirtmektedir.[259] Bazı kabilelerin kendisinden indiği Salorlar (veya Salırlar) önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuyla ilgili efsaneye göre,[260] Sır'dan Amu'ya ve oradan Murgab'a kadar uzanan Türkmen yurdu, hiçbir zaman Ali-han'ın hakimiyeti altına girmemişti ve zaten kendisi de Yengikent'te yaşıyordu. Onun Şah-Melik adındaki oğlunun çılgın zevkleri Tuğrul'un başında bulunduğu halkı öfkelendirir; Şah-Melik öldürülür, kısa süre sonra da Ali-han ölür. Türkmen kabileleri arasında anlaşmazlık çıkar ve kabilelerin çoğu oraya buraya dağılır. "Sır-derya ağzı ile Amu-derya boyunda" kalanlar Tuğrul'u kendilerine reis seçerler. Tuğrul'dan Selçuk'a kadar birkaç han gelip geçer. Aralarında Salorların da bulunduğu bir çok Türkmen kabilesi Mangışlak'a gider. Daha sonra Salorların bir kısmı, yaklaşık on bin çadır, Horasan'a, oradan da Irak ve Fars'a geçer. Bu bölge Sultan Melikşah'ın hakimiyetine geçince Dingli-bek oymağına mensup insanlar sultana gelerek, atalarının Türkmenistan'dan geldiğini ve sultanla akrabalık tesis ettik-

---

Hüseyin'le olan savaşı Murgab'ta değil, Buhara bölgesinde Abu-derya'nın orta akımlarında bir yerde vukû bulmuş; daha sonra Timur ve Hüseyin Mahan'a gitmiş, orada da Cuani-kurbani (çungurbani) halkının hakimi Hacı-bek tarafından yakalanmışlardır. (Bkz. Şerefüddin Yezdi, Kalküta tab'ı, I, 65-66; 68-70; Muinüddin Natanzi, Owen neşri, 120-121; krş. MİTT, I, 512-513). Hiçbir yerde Mübarek-şah'ın Senceri kabilelerinin başında bulunduğu belirtilmez; yalnızca Muinüddin Natanzi'de bir yerde (age., s. 121) ondan "Mahan'ın zengin Türkmenlerinden biri", bir diğer yerde ise (aynı eser, 213) "Mahan kethüdalarından biri" şeklinde söz edilmektedir. Ayrıca hiçbir yerde Türkmenlerde "Senceri" adlı kabilelerden söz edilmez; sadece Şerefüddin Yezdî'de, o da bir tek yerde "Senceriyân" kelimesi kullanılmıştır. – Yu. B.>

257 Bartold, *Ulugbek,* 58 vd.

258 Age., 129; Devletşah, Browne neşri, 364. <Argun kabilesi Moğol kökenliydi ve Türkmen kabileleri arasında değildi. Sanırım o dönemin kaynaklarında *Türkmen* terimi bazen hayli geniş anlamda kullanılmıştır. – Yu. B.>

259 *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çevirisi, 62 vd.

260 Age., 55 vd.

lerini belirtirler. Salorların bir kısmı Mangışlak'a daha sonra gelirler; başlarında Ogurcık adında bir bey vardır. Ogurcık, Irak'ta Bayundur kabileleriyle ters düşerek Şamahı üzerinden Kırım, oradan İdil üzerinden Kanglı halkının hanı Gök-Tonlı'yla atıştığı Yayık boyuna gider. Gök-tonlı, 700 çadırı Ogurcık'tan koparır. Bunun üzerine Ogurcık geriye kalan 300 çadırla Mangışlak'a gidip, orada üç yıl kalır, ama arkasındaki düşman yüzünden daha uzağa, Balhan dağına çekilmeye mecbur olur.

Ogurcık'ın büyük oğullarından (ki tıpkı Oğuz-han gibi onun da altı oğlu vardı) ikisinden biri Yomutların[261] ve muhtemelen Ersarı boyunun (şecere ağacında Arsarı-bey[262] adı geçmektedir), diğeri İçki-Salorların atası idi. Ebu'l Gâzî'de yer alan başka bir rivayete göre ise Salorların reisi, Peygamber'den üç yüz yıl sonra yaşayan ve Peçeneklerle savaşan Salor-Kazan'dı. [Rivayete göre] Peçeneklerden birisi Salor-Kazan'ın anasına tecavüz eder ve kadın o adamdan İrek adında bir oğul doğurur ki, İçki-Salorların atası bu İrek'in oğlu Arıklı idi. Mangışlak'ta iç ve dış Salorların varlığından XVI. Yüzyılda yaşayan ve Şeyh Kemaleddin Harezmî'nin siretini yazan Canı-Mahmud Gıcduvanî de bahsetmektedir. Onun sözlerinden iç Salorların deniz kenarında, dış Salorların ise denizin doğusunda Harezm'e giden yol üzerinde yaşadıkları anlaşılıyor.[263] "İç" ve "dış" olarak bölünme geleneği Türkmenistan'ın güney kesiminde yaşayan Salorlarda da vardı ve İç Salorlar kendilerine batılı yani "Horasanlı" derlerdi. Teke, Sarık ve Yomut kabileleri Dış Salorlara mensuptu. Ebu'l Gâzî'de anlatıldığına göre Teke ve Sarıkların ataları Toy-Tutmaz adlı biriydi.

Ebu'l Gâzî'nin eserinde aslen Türkmen olmamakla birlikte "onlara katılan" bazı Türkmen kabilelerinin de adları geçmektedir. Bu kabilelerinin kökeni, kısmen Altın Orda hanı Canibek'in (1341-1357) saltanat dönemiyle ilişkilendirilmektedir. Canibek, Türkmenlere naip olarak Uygur Sanklı-Sin'i göndermişti. Sanklı-sin, Canibek'in ölümünden bir yıl önce Türkmenlerin tahrikiyle kölesi Ayaz tarafından öldürüldü. Ayaz, Türkmenler arasında kaldı ve "Eski" kabilelerine mensup insanlar onun soyundan türedi.[264] Yine Ebu'l Gâzî'ye göre Canibek'ten hayli zaman önce Ersarı kabilelerinin atası Arsarı-bay yaşamıştı. Ersarı kabilelerinin XIV. Yüzyıl Altın Orda hanlarının çağdaşı olan aksakalları

261 Rus telaffuzu "Yomud" doğu kaynaklarının hiçbirinde geçmemektedir.
262 <Metin'de Ersarı-bek. – Yu. B.>
263 Bartold, *Otçet*, (1902), s. 208.
264 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çevirisi, 67.

da Arsarı-bay'ın büyük dedeleri olduğunu bildirmişlerdi.[265] Diğer yandan yine XIV. Yüzyıl başlarında yaşayan ve *Mu'în el-mürîd* adlı eserin yazarı Şeyh Şeref-hoca da Arsarı-bay'ın çağdaşıydı.[266]

Arsarı-bay "İran devleti"yle yani İran'daki Moğol hanıyla savaşmış ve öldürülmüştü. Onun güzel kızı Mama-bike İran'dan gönderilen Koma-bek tarafından ele geçirilip nikah altına alınmış, fakat daha sonra Koma-bek'in refakatine verdiği bir köleyle birlikte Türkmenlere gönderilmişti. Bu kölenin Hızır, Ali, İk-bek ve Kaşga adında oğulları vardı. Bunlara hürriyetleri iade edilmiş; onlar da o sıralar Amu-derya'ya dökülen Uzboy sahilinde tarımla uğraşmışlar, çevrelerine pek çok insan toplanmıştı. Hızır-eli grubu ve Kutlar obası ile Ali-eli öbeği ve Moğulçık obası bu Hızır ve Ali'nin sulbünden inmiştir. İk-bek'in torunlarına "Kul" adı verildi. Bunlar da Kullar ve Çağatay-Kullar olarak ikiye ayrıldılar. Sonuncular Timurîler döneminde Çağatayî Arlat kabilelerinden kaçıp Türkmenler arasına yerleşenlerden inmişlerdir.[267] Kaşga'nın torunlarına Kara-Öyli (Kara damlı) adı verildi. Toprakları tarıma elverişli olmadığı için en fakirleri bunlardı.

Yine Uzboy boylarında Tiveci (deve çobanları) oymakları oluşmuştu. Ebu'l Gâzî'ye[268] göre, Urgenç'ten Astrahan'a kadar tüm Türkmenlerin mensup olduğu Canibek-han, Balhan'ın deve gütmek için fevkalade uygun bir yer olduğunu öğrenmiş ve bu amaçla oraya otuz aile göndermiş. Böylece bu insanlara "Tiveci" denilmiş. Berdibek'in (1359) ölümünden sonra Altın Orda'da kargaşa başlayınca, Türkmenler hana ait develere el koyup, balıkçılık yapmak zorunda kalan ve daha sonra Kara-Öylilere katılacak olan Tivecileri yağmaladılar. Ama bir süre sonra Kara-Öyliler fakirleşirken, Tivecilerin nüfusu arttı. Kara-Öyli ve Tivecilerin başında bulunan "kahraman" Halil, Balhan'da yaşayan Ersarılarla bir anlaşma yapmak suretiyle onlardan toprak aldı ve karşılığında onlara mahsulün yarısını ve ayrıca kuş avlamak için kapan vermeyi taahhüt etti. Kapanların sayısı her yıl kuşların sayısına göre ayarlanacaktı. Ebu'l Gâzî, bu bilgiye Halil'in torunlarının Tag-Sakarı adını taşıdığını da ilave etmektedir.

---

265 Age., 82.

266 Age., 68. Bu eserin elyazma nüshası Ankara'dadır. Kitapla ilgili olarak bkz. احمد زكي وليدي ، خوارزمده يازيلمش اثرلر ، ص315-330. Eserin yazılış tarihi Ramazan 713/ 1313 Kasım veya 1314 Ocak.

267 Bartold, *Ulugbek*, 9.

268 *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çevirisi, 71 vd.

Ebu'l Gâzî, diğer bir hacimli eserinde ise, Türkmenleri kendi tebaaları sayan Harezm Özbekleriyle Türkmenleri arasındaki savaşlar hakkında detaylı bilgi vermektedir. Kabilelerin coğrafi yerleşimleri hakkındaki tafsilatlı bilgi, yalnızca XIV. Yüzyılda o sıralar Abu-derya'ya dökülen Uzboy boylarındaki yaşantıyla ilgili kayıtlarda mevcut. Ebu'l Gâzî, insanların nehrin iki sahilinde Pişgah'dan denize kadar üç parça halinde saçıldıklarını belirtmektedir.[269] Pişgah'tan Karı-kiçit denilen yere kadar uzanan topraklarda Adaklı-Hızır, Karı-kiçit'ten Balhan dağının batı yönüne kadar olan bölgede Ali-eli, oradan nehir ağzına kadar olan kısımda ise Tiveci kabilesi yaşıyordu. Bu kabilelere Üç-el (üç kabile) deniliyordu ve Harezm hanına öşür ödüyorlardı. Ayrıca Tiveci ve Ali-eli mal (sığır) vergisi ödemek, Adaklı-Hızır kabilesi ise hana nöker (hizmetkâr veya hassa askeri) vermekle mükellefti.[270]

Bir başka yerde[271] de izah ettiğim gibi, Pişgah adı Urgenç'ten nehir su yolunun[272] güneyine uzanan büyük koridor boyunca yer alan kuyunun adıdır. Kurtiş kuyusundan Urgenç tarafına gidenler bu kuyunun yanından geçerlerdi. Kurtış kuyusu (çeviride Gerdiş)[273] "Şecere-i Terâkime"de de Hızır-eli kabilesinin adını aldığı Hızır isimli bir yer olarak geçmektedir. Karı-kiçit bir tek yerde geçmektedir.[274] Muhtemelen Hızır-eli kabilelerinin bir kolu olan Adaklı-Hızır kabilesi, büyük olasılıkla Uzboy'un Sarıkamış çanağından çıkış noktasına yakın bir yerdeki Adak kalesi civarında yaşıyordu.[275]

Ebu'l Gâzî, tüm bunları Türkmenlerle Harezm hanı Süfyan arasındaki çarpışmalar münasebetiyle anlatmaktadır. Timur ve torunlarından sonra Orta Asya'da hakimiyet Altın Orda'dan gelen Özbeklerin eline geçmişti. Timurîleri mağlup eden Özbek Şeybani-han, Taşkent, Fergana, Buhara ve Semerkand'dan başka Harezm ve Horasan'ı da içine alan büyük bir devlet kurdu, fakat 1510'da

269 *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 207; II, 221 vd.

270 Age., I, 210 vd.; II, 225 <Hiva hanlığında nöker kelimesi genel olarak asker anlamında kullanılırdı. - Yu. B.>

271 Bartold, *Svedeniya ob Arabskom more,* 93 vd.

272 <Günümüzde Pişge (veya Pişke)-kuyu kuyusu erken ortaçağdaki Zengi-baba kalesinin harabelerinin batısında bulunmaktadır. – Yu. B.>

273 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çevirisi, 69.

274 <Kara-kiçit geçidi Uzboy'un orta akımında Yanıc ve Davali kuyuları arasındadır; bkz. Kes, *Rusla Uzboy*, 60, 63. –Yu. B.>

275 Bartold, *Otçet o komandirovke v Turkestan (1902 g),* s. 186. <S. P. Tolstov, Adak'ı Sarıkamış'ın doğusunda Daryalık su kanallarının aşağı kesiminde yer alan Butentau tepesindeki Ak-kala harabeleriyle özdeşleştirmektedir. Bkz. Tolstov, *Po sledam*, 313-314. – Yu. B.>

Azerbaycan Türkleri[276] arasından sivrilen ve yeni İran Şii devletinin temelini atan Şah İsmail'le girdiği savaşta Merv civarında hayatını kaybetti. Şeybani-han'ın fethettiği insanların bir kısmı Şah İsmail'in vassalı olarak Timurîlere bağlanırken, bir kısmı geçici bir süre doğrudan İran'a geçti. Fakat Özbekler kısa süre sonra iktidarı tekrar ele geçirdiler ve üstelik bu defa biri Semerkand ve Buhara'da, diğeri Harezm'de olmak üzere birbirinden bağımsız iki hanlık kurdular. Harezm hanlığının kuruluşu muhtemelen 1511 yılında gerçekleşmiştir.[277]

Özbek fâtihlerin hakimiyetinde Harezm müttehid bir devlet değildi. İktidar, mensuplarına "sultan" denilen han boyunun elindeydi. Boyun en yaşlılarından biri tahtta otururdu, ama sultan üzerindeki nüfuzu son derece zayıftı. Boyun bazı üyelerinin nüfuzu daha ziyade onların şahsi özellikleriyle temayüz ediyordu ve bazen bir kişi, tahtta oturmamakla birlikte, çağdaşı hanlara nispetle fiilen daha fazla muktedir ve etkiliydi.

Ebu'l Gâzî'nin Harezm bölgesinin han boyu mensupları arasındaki taksimle ilgili ilk detaylı malumatı, Süfyan-han dönemine aittir. Yazarımızın kaydına nazaran hanların hükümdarlık kronolojisinde bazı boşluklar ve muğlak noktalar mevcut; ama başka bir yerde belirttiğim gibi, Süfyan-han'ın kısa süreli hükümdarlığı dahi her halükârda 1525-1535 yılları arasında başlayıp bitmiştir.[278]

Urgenç, doğrudan Süfyan-han'a aitti; Harezm'in diğer kısmı ise sultanlar arasında taksim edilmişti, fakat Amu-derya nehri tarafından sulanan bölgeden (Su-boyu yani nehir tarafı) başka Küren-Dağ ve Kopet-Dağ'a (Tağ-boyu yani dağ tarafı) kadar uzanan bölde de Harezm hanınındı. Mangışlak'da, Amu-derya boyunda (muhtemelen özellikle Uzboy boyunda), Balhan ve Dihistan'da (Meşhed-i Misriyân) yaşayan Türkmenler de bunların tebaaları sayılıyordu.[279]

Süfyan-han'la Balhan Türkmenleri, özellikle de Ersarı kabileleri arasında bir çatışma çıkmıştı. Bu Türkmenler önceleri hana vergi vermeyi kabul etmiş, fakat sonra onun gönderdiği kırk kişilik tahsilat heyetini öldürmüşlerdi. Süfyan-han hemen Ersarı kabilelerine ve onların Horasanlı müttefikleri Salorlara karşı bir sefer düzenledi. Türkmenler, Balhan'ın kuzeyinde üç günlük mesafede yer alan Çutak civarına kaçtılar. Birkaç kez Çutak'ta bulunan Ebu'l Gâzî burasını iyi bil-

276 <Şah İsmail, Erdebil şeyhlerinin torunuydu, ama hem kendisi, hem de baba ve dedesi Azerbaycan ve Ermenistan'daki Türkmen kabilelerince desteklenmiştir. – V. M.>

277 Bartold, *Kh^{w} □rizm*, s. 976.

278 Bartold, *Svedeniya ob Arablskom more*, 92.

279 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok,* Desmaisons neşri, I, 206; 2, 220 vd.

mektedir. Onun anlattığına göre Çutak, çevresi dağlarla çevrili bir kır boyudur ve ancak bir yük devesinin geçebileceği dar bir patika ile ulaşılabilir. Muhtemelen haritaya şöyle bir göz atılması Çutak'ın yerini tespit etme imkanı sağlayacaktır. Ebu'l Gâzî'ye göre bu tabii kalenin tek eksiği su idi, öbür türlü her düşmana karşı başarılı bir müdafaa imkanı bahşetmekteydi. Su yokluğu yüzünden Türkmenler de birkaç gün sonra Özbeklerle müzakerede bulunmaları için aksakallarını göndermek zorunda kalmış, ayrıca Süfyan-han'ın kardeşi Akatay'ın (Ebu'l Gâzî'nin büyük dedesi) himayesine sığınmışlardı. Sonunda Türkmenlerin öldürülen her vergi tahsildarı için 1000 koyun vermeleri kararlaştırıldı. Bunun 16 binini Esrarılar ve Horasan Salorları ödeyecek, 8 binini "Taşkı (dış) Salorlar" denilen Tekeler, Sarıklar ve Yomutlar karşılayacaktı. Han, bir yıl sonra vergi tahsildarlarını (beratdârlar) gönderip ödenmesi kararlaştırılan tüm koyunları aldı; ama arkasından aynı miktarda koyunu her yıl almaya başladı ve Ebu'l Gâzî'nin kaydına göre, birkaç nesil boyunca bu böyle devam etti.[280]

Ebu'l Gâzî, bu münasebetle diğer Türkmenlerden koyun olarak alınan vergilerden de söz etmektedir. Cari âdete göre tespit edilen koyun vergisinin dışında bir de han kazanı [mutfağı] için %10 oranında vergi alınıyordu. Dolayısıyla berat koyunları (vergi tahsiliyle ilgili belgede böyle geçiyor) ve mutfak koyunları ayrı ayrı alınıyordu. "İç Salorlar" 16000 ve ayrıca han kazanı için 1600 koyun ödüyorlardı. İgdır ve Çavuldur[281] boylarını da bünyesinde bulunduran Hasan-eli (Ebu'l Gâzî'de yalnızca burada zikredilmektedir) kabilesine de bir o kadar vergi yüklenmişti: 12000 koyun ve 1200 kazan hakkı. Kalan kısım (4000 ve 400 koyun) diğer küçük boylar tarafından ödeniyordu. Arabaçı kabilesi (o da Ebu'l Gâzî'de yalnızca burada geçmektedir)[282] 4000 ve 400, Göklenler 12000 ve 1200 koyun veriyorlardı. Uzboy civarındaki çiftçi Türkmenlerden alınan vergiler için yukarıya bkz.[283]

280 Age., I, 210; II, 224.

281 Günümüzde "Çovdur" kabilesine de Essen-eli (muhtemelen Hasan-eli) diyorlar; İgdırlar Çovdurların bir kolu olarak kabul edilmektedir. ("Territoriya i naseleniye Buxarı i Xorezma", 2, 103. <Çovdur ve İgdır kabileleriyle onların Harezm'deki yaşadıkları yerler konusunda bkz. Bregel, *Xorezmskiye turkmenı*, 29-31, 38. – Yu. B.>

282 Günümüzdeki Arapaçı öbeği konusunda, örn. bkz. age., 105 (Amu-derya'nın sağ sahilinde Turtkul civarında); <Arabaçılar için keza bkz. G. Markov, *Oçerk*, 95-96. – Yu. B.>

283 <Ebu'l Gâzî'nin eserinde Türkmen kabilelerinden alınan vergilerden bahseden kısmının çevirisini veriyoruz: "Hasan-eli kabilesine 16000 berat koyunu, 1600 kazan hakkı vergisi kesildi. Bundan 12000'ni İgdırlar ve Çavuldurlar, 4000'ni küçük kabileler ödeyeceklerdir. Arabaçı kabilesine 400 berat koyunu, 400 kazan hakkı; Göklen kabilesine 12000 berat koyunu 1200 kazan hakkı. Amu nehri sahillerinde yaşayan ve tarımla

Türkmenlerden yalnızca han için değil, bazı hanzâdeler için de vergi toplanırdı. Ebu'l Gâzî, bir sonraki yıl[284] vukû bulan olayları anlatırken, beratdârlarını Uzboy civarında yaşayan Türkmenlere gönderen Durun hakimi Muhammed-Gazi-sultan'dan bahsetmektedir.

Buhara hanı Ubeydullah (1533-1540) Harezm Özbekleri arasındaki karışıklıktan faydalanarak 1538'de bu bölgeyi ele geçirdi. Ubeydullah, Urgenç'i işgal ettikten sonra Özbekleri oradan alıp götürdü ve Sartlarla Türkmenleri rahat bıraktı. Sartlar ve Türkmenler reaya yani yerleşik çiftçi ahali sayılıyordu; dolayısıyla o zamanlar Türkmenler yalnızca Uzboy'da değil, tarım yapmak için geldikleri Urgenç civarında da varlardı. Bir başka yerde, Gürgen'de de Türkmenlerin hem Harezm Özbekleriyle hem İran hükümdarıyla başları dertteydi. O sıralar İran'ın askeri gücünü Safevî hanedanını çıkaran Azerbaycan Türkmenleri oluşturuyordu.

İran tarihinde Gürgen'le Atrek arasında yaşayan ve "Sainhan kabileleri" yani Altın Orda kabileleri (Batu'nun lâkabı Sain-han'dır) veya Yika[285] yani muhtemelen sahil Türkmenleri denilen özel bir Türkmen grubundan bahsedilir. Pers tarihçisi İskender Münşi'ye[286] göre bu Türkmenler Ubeydullah'a karşı savaşan Harezmli prens Din-Muhammed'e yardım etmişlerdir. Ebu'l Gâzî'nin kaydına göre Din-Muhammed Uzboy boyundaki Adaklı-Hızır Türkmen kabilelerine gelmiş ve onlara zafer kazanması halinde tarhanlık yani vergilerden azatlık ve Özbeklerle tam eşitlik vaadinde bulunmuştur. Din-Muhammed Türkmenlerin yardımıyla Buharalıları kovmayı başardı, ama sözünü tutup tutmadığı konusunda bir bilgi yok. Her halükârda onun 1565'de[287] ölen kardeşi Ali-sultan zamanında Türkmenlerden tekrar koyun vergisi alınıyordu. Ebu'l Gâzî'nin kaydına göre Ali-sultan'ın ordusunda her piyade 16 koyun alıyordu ve üstelik bu

uğraşan üç kabile (uruk) daha vardı. Onlara "üç kabile" (Üç el) denirdi: Hızır-eli'nin Adaklısı (خضر ايلي نينك اداقليسي), Ali-eli ve Tiveçi. Bunlar mahsullerinin onda birini (dexyek) vergi olarak öderlerdi. Tiveçi ve Ali-eli'nden ayrıca sığır vergisi de alınırdı. Adak kabilesindense (Adak-eli) nöker toplanırdı. (metin, bkz. Ebulgazi, *Rodoslovnaya tyurok,* Desmaisons neşri, I, 210, 211). Anlaşılan Ebu'l Gâzî çarvacı Adaklı kabilesiyle çarvacı-çiftçi Adaklı kabilesini – "Hızır-eli'nin Adaklısı" ve "Adak" olarak ayırmaktaydı. Krş. Moşkova, OİTN, s. 183. – Yu. B.>

284 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 214; II, 230.

285 <Doğrusu – yaka'dır. – Yu. B.>

286 İskender Münşi, 80. Yazarın kendisi de Türkmen'di.

287 Tarih için bkz. age., I, 246; II, 264; boğa yılına tekabül etmektedir ki, Ebu'l Gâzî'nin gösterdiği Hicri 976 yılı yanlıştır ve İskender Münşi'nin (s. 84) gösterdiği gibi 973 yılı olmalıdır.

giderin bir kısmı Türkmenlerin ödedikleri vergilerden, bir kısmı Horasan'a düzenlenen akınlarda elde edilen ganimetlerin beşte birinden karşılanıyordu.

İskender Münşi, Türkmenlerin 957/1550'de Astrabad hakimine karşı ayaklandıklarından bahsetmektedir.[288] [Anlatıldığına göre] Astrabad'a yeni tayin edilen vali Şah-Berdı-sultan'a hediyeler getirmişler; sultanın gözü Ohlı kabilesinin reisi genç ve yakışıklı Türkmen Aba-bek'e takılmıştı. Ebu'l Gâzî'de Oklı veya Oklı-Göklen (muhtemelen Göklenlerin bir oymağı kastedilmektedir)[289] şeklindedir. Böylece Aba-bek'in kalbini incitecek hakaretvâri sözler sarf etmeye başlamışlar; Aba-bek hemen Astrabad'ı terk edip kabilesine dönmüş ve kabilelerin darugasını (muhtemelen İran yönetimi tarafından tayin edilmişti) öldürmüş, isyanın bastırılması sırasında da Şah-Berdı-sultan hayatını kaybetmişti. 962/1555 yılında şah yeni bir ordu sevk edince Aba Harezm'e kaçarak ricasını yerine getiren Ali-sultan'dan yardım istedi. Fakat daha sonra onun [Ali-sultan'ın] gelip İranlılarla barış yaptığı ve Harezm'e döndüğü anlatılmaktadır. Bu olaylar esnasında şah ordusunun başkumandanı Kacar Kukçe-sultan öldürüldüğüne göre, anlatılan hikaye, olayların gerçek seyrini tam yansıtmamaktadır. Dahası, aynı yerde Aba'nın bu olaydan sonra daha da itaatsiz olduğunu ve 965/1557-58'de Astrabad'a bir sefer düzenlediği anlatılıyor. Bu hikaye İskender Münşi ve Ebu'l Gâzî'de takriben aynı olayın yani İran ordusunun (Ebu'l Gâzî'ye göre 12 000 kişi) düzenlediği seferin hikayesidir. Savaş, Özbek ve Türkmenlere karşı yürüyen İran ordusunun Gürgen sahilinde ağır bir darbe almasıyla sonuçlanmıştı. Özbeklerin başında Ali-sultan, Türkmenlerin başında Aba-bek bulunuyordu ve birincisinin 3000, ikincisinin topu topu 300 savaşçısı vardı. Özbeklerin kendisine ihanet etmesi tehlikesine rağmen Aba-bek savaşın seyri esnasında çok gayret göstermişti. Bu olaydan kısa süre sonra Aba-bek zorla haremine aldığı bir İranlı esire tarafından öldürülmüş ve kellesi Kazvin'de Şah Tahmasp'a gönderilmişti.[290]

Ebu'l Gâzî, Buharalı Abdulla-han'ın Harezm'i zapt ettiği XVI. Yüzyıl sonundaki olayları anlatırken de Türkmenlerden söz etmektedir. Birincisi, 1591'de Ubeydullah-han'ın o sıralar 5-6 bin çadır olan Tiveci Türkmenlerini babası Akatay-han'dan (1550'de öldürüldü) alan Timur-sultan'ın da (Ebu'l Gâzî'nin babasının amcası) aralarında yer aldığı Harezmli Özbek sultanlarıyla yaptığı

288 İskender Münşi, 82 vd.

289 <Göklenlerde böyle bir oymak bilinmiyor. Oklı (Ohlı) kabileleri için bkz. Bregel – Nacip, *Novoye izdaniye*, s. 172. – Yu. B.>

290 Bu kayıt yalnızca İskender Münşi'de vardır, s. 83.

barış anlaşması münasebetiyledir.[291] İkincisi, Abdulla-han'ın 1593'deki ikinci seferi dolayısıyladır. Bu sefer sırasında Timur-sultan artık hayatta değildi ve yalnızca oğullarından söz edilmektedir.[292] Akatay-han henüz genç yaşta diğer Özbek sultanlarıyla birlikte Urgenç'e geldiğinde, sultanlar vergi vermeyi kabul eden Türkmenleri rahat bırakıyor, reddedenleri yağmalıyorlardı. Bizzat Akatay da Göklenlere karşı bir sefer düzenlemiş ve Çakırlar oymağından bir reisin (on-begi)[293] kızını esir almış; Akatay'ın oğlu bu kızla evlenmiş ve bu evlilikten Hicri 930'da, ejderha yılında[294] yani 1520'de Hacı-Muhammed veya Hacım dünyaya gelmişti. (Hicri tarih genelde olduğu gibi doğru değildir).

Abdulla-han'ın iktidarı döneminde, 1593'de Harezm gibi Horasan'daki Özbek iktidarı Nur-Muhammed veya Nurum-han'a geçti. Din-Muhammed'in torunu sayılan bu hanın, han soyundan olup olmadığı şüpheliydi.[295] Harezm hakimleri onu akrabaları olarak kabul etmediler ve sık sık onun topraklarına saldırdılar. Merv, Âbıverd, Nesâ ve diğer şehirler Nurum-han'a aitti. Ordusu ise kısmen Nayman boyuna mensup Özbeklerden, kısmen "Sain-han Türkmenlerinden" oluşuyordu. Henüz 1589'da Abdullah'ın oğlu Abdulmü'min'le dost olmuştu. Abdulmü'min Horasan'da İranlılara karşı savaşıyordu ve Nurum-han da çevresindeki kuvvetlerde (6-7 bin kişi) ona destek veriyordu. Onun şah yönetimine karşı hasmâne niyetler beslediğini anlayan İranlı komutanlar, kendisiyle savaşa girdiler, fakat ağır bir hezimete uğradılar. Nurum-han, kazandığı zaferi Abdulmü'min'e duyurdu.[296] Hacım-han 1591'de Nesâ'ya saldırdı; o sırada Pers ordusu Ferhad-han'ın komutasında Horasan'a gönderilmişti. Hacım-han onunla Bistam'da bir görüşme yaparak İranlılarla müttefik oldu, fakat Abdulla-han'ın düzenlediği sefer sebebiyle Harezm'e dönmek zorundaydı.[297] 1592'de Nesâ ve Durun'u ele geçirmeyi başarmıştı. Bunun üzerine Nurum-han Buhara'ya gelerek Abdulla-han'dan yardım istedi ve Nesâ'nın istirdadı için veri-

291 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 253, II, 271.
292 Age., I, 259 vd.; II, 277 vd.
293 Yalnızca Türkmenlerde "reis" anlamına kullanılan bu kelime "onbaşı" anlamındadır. <Türkmenlerdeki on-begi'nin anlamı konusunda bkz. Bregel, *Xorezmskiye turkmenı*, 129-131. – Yu. B.>
294 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 254, II, 271 vd.
295 Mervli bir nedimin oğluydu ve bu yüzden Luli-beçe lâkabı taşıyordu (Age., I, 241 vd.; II, 258 vd.). <Luli çingene demektir. V. M. >
296 İskender Münşi, 278.
297 Age., 301.

lecek yardım karşılığında Merv'i vaat etti.[298] Abdulla-han Merv'i işgal etti, ama daha ileri gitmedi ve İran ordusunun Şah Abbas komutasında Bistam'da bulunduğu, Hacım-han'ın da onlarla ittifak sağladığını ileri sürerek Nurum-han'a yardımı askıya aldı. Buharalılardan ümidini kesen Nurum-han Âbıverd'e geldi ve muhtemelen Merv'i geri almayı başardı. Çünkü İskender Münşi'nin anlattığına göre 1593'de Merv'deki Özbek-Naymanlar Nurum-han'a ihanet ederek Ebdulmü'min'in safına geçmişlerdi. Nurum-han, Isfahan'da bulunan şahın huzuruna gitti.[299] Ebu'l Gâzî ise Nurum-han'ın 1592'de Urgenç'e, Hacım-han'a geldiğini ve ancak 1593'de Buharalıların Harezm'i fethetmesi üzerine onunla birlikte Şah Abbas'a gittiğini nakletmektedir.[300] İskender Münşi'nin eserinden Hacım-han gibi Nurum-han'ın da şahın Kazvin'deki sarayında ancak 1595 baharında bulundukları anlaşılıyor.[301]

Türkmen Suyüniç-Muhammed, Buhara tarafından Nesâ ve Âbıverd hakimi olarak atanmıştı.[302]

Hacım-han, 1595'de iki oğlu Arab-Muhammed ve Muhammed-Kulı'yla birlikte Şah Abbas'ın Horasan'a düzenlediği seferi fırsat bilerek, Türkmenlerin yardımıyla Harezm'i istirdat etmeyi denemeye girişti. Ebu'l Gâzî'ye göre Şahın ordusunu Bistam'da, İskender Münşi'ye göre biraz daha geç vakitte Isfareyn'de terk ettiler. Şah, Abdulla-han'ın böylesine güçlü olduğu bir dönemde böyle bir girişimin başarısız olacağını belirtti ve Harezmlilere destek vermediyse de köstek de olmadı. Böylece onlar o sıralar İranlılara ait olmayan Astrabad'a geldiler; İskender Münşi'ye[303] göre Sain-hanlı ve Eymür kabilelerine mensup Türkmenler bir süre önce orada toplanmışlardı. Ebu'l Gâzî, Astrabad'daki Eymür (şimdi İmreli) boyunun başında Ali-Yar-bek'in bulunduğunu belirtmektedir.[304] Gerek Ebu'l Gâzî'nin ve gerekse İskender Münşi'nin anlattıkları, 1588 ve 89 yıllarında İran'da bulunan Rus elçisi Grigory Vasilçikov'un Astrabad'ın İran tarafından ilhak edilmesinin suçlusunun Hacım-han'ın 1575'den beri İran'da rehin olarak yaşayan oğlu Harezmli Mahmet (Muhammed)-Kul olduğu[305] şeklindeki kay-

298 Age., 306 vd.; Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 242; II, 259. Krş. Jukovsky, *Razvalinı Starogo Merva,* 75 vd.
299 İskender Münşi, 316.
300 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 264; II, 282.
301 İskender Münşi, 345.
302 Age., 347.
303 Age., 349.
304 *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 266; II, 285.
305 İskender Münşi, 84.

dını desteklememektedir. Güya bu şehzâde şahın Horasan'a düzenlediği seferlerden birinde onu terk ederek Türkmenlere gelmiş, çevresine pek çok insan toplanmış, "o da deniz yoluyla gelerek şahın elindeki Strabat şehrini almış, bugün orada yaşıyormuş, Strabat'ın bir çok yerini ele geçirmiş ve şahtan da üstün olmak istiyormuş."[306] İskender Münşi'ye göre Muhammed-kulı tıpkı Hacım-han ve diğer oğlu Arab-Muhammed gibi şahtan yine bizzat onun izniyle ve o da ancak 1595'de ve üstelik Isfareyn'de değil Bistam'da ayrılmış; Ebu'l Gâzî'ye göre ise Arab-Muhammed ve Muhammed-kulı şahın ordusundan birlikte ayrılmışlardır. Hacım-han ve eldaşları, Küren-Dağ'a hareket etmiş; orada Vezir'de hiçbir zaman hakimlik yapmamış olan kardeşi Mahmud-sultan'ın tebaasından 50-60 kadar Teke ve Yomut kendilerine katılmışlardır. Uzboy boyunda, Kurtiş ve Orta-kudur kuyuları civarında, daha önce Mangışlak'tan Mangıt (Nogay)lar tarafından kovulan Ersarı kabilesine mensup 500-600 kadar kişi daha iltihak etmiştir. Mangışlak o sıralar neredeyse tamamıyla boşalmıştı.[307] Ersarı Türkmenleri Hacım-han'ın diğer iki kardeşi Pulad-sultan ve Timur-sultan'ın tebaası idiler ve dolayısıyla daha önce Pulad-sultan'ın Hacım-sultan'la beraber olan oğlu Baba-sultan'a yardım etmişlerdi. Harezm'de o kadar az Buharalı asker vardı ki, Hacım-han bu küçük kuvvetlerle Urgenç'i, Baba-sultan Hiva ve Hezaresp'i ele geçirmiş, fakat oralarda tutunamamışlardı. Türkmen ganimetleri yanlarına alarak alelacele onları terk etmiş ve Hacım-han'la birlikte topu topu 5-6 Teke ve Yomut; Baba-sultan'la has nökerlerinden üç kişi ve Ersarılardan üç Türkmen kalmıştı. Harezmli Özbeklerin neredeyse tamamı Abdulla-han tarafından Buhara'ya götürülmüştü. Bu şartlar altında Abdulla-han Harezm'de Buhara hakimiyetini hızlı bir şekilde tesis etti. Hacım-han, Arab-Muhammed'le birlikte İran'a dönmüş; Baba-sultan öldürülmüş; Muhammed-kulı Mangıt (Nogay)lara sığınmış, oradan Rusya'ya geçip 1598'de Boris Godunov'un Kırım Tatarlarına karşı düzenlediği sefere katılmıştır.[308] Hacım-han İran'a Astrabad üzerinden "Sain-hanlı Yika-Türkmenlerinin" yardımıyla geçebilmiştir.[309] İskender Münşi'nin eserinden Ebu'l Gâzî'de Eymür kabilelerinin reisi Ali-Yar-bek'in (İskender Münşi'de Ali-Yar-han) yerine oğlu Muhammed-Yar'ı bıraktığını biliyoruz. Ali-Yar-bek 1597'de Göklenlerin bir kolu olan Ohlı Türkmenleri tarafından öldürülmüş; küçük kardeşi Kılıç-bek İran'da kendisini güler yüzle karşılayıp

306 PDTS, I, 111.
307 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons çevirisi, I, 267; II, 286.
308 Bartold, *İstoriya izuçeniye Vostoka*, s. 178.
309 İskender Münşi, 357.

Astrabad valisi olarak atayan Şah Abbas'a sığınmıştır. Kendinden öncekiler gibi Kılıç-bek'in de gerçek anlamda herhangi bir hakimiyeti yoktu. Ohlı kabileleri onun sözünü dinlemiyorlardı ve ayrıca Astrabad'daki karışıklık *siyahpuşi* denilen yerli ahaliyi huzursuz etmişti. Onlara karşı Ali-Yar-bek'e hiçbir yerden yardım gelmemişti ve buna rağmen kendisi de naibinin Astrabad'da kabul edilmesinden memnundu. Kendisi ise Gürgen'de kalıyordu. Sain-hanlı veya Yika-Türkmen adıyla birleşen Türkmenler Ohlı, Göklen, Eymür, Salor[310] ve diğerlerinden oluşuyordu. Atrek ile Gürgen arasında yaşayan ve çiftçilikle uğraşan bu Türkmenler, aynı zamanda Astrabad civarını da yağmalıyorlardı. Kendilerine karşı koyan, yalnızca Gürgen sahilinde Astrabad'a 3 fersah (yaklaşık 15 km.) mesafedeki Mübarekabad kalesiydi. XVI. Yüzyılda İran'daki karışıklıklar sırasında güçlenen Türkmenler Mübarekabad kalesini yıktılar. Eymür boyundan olan Ali-Yar-bek fiilen Astrabad'ın hakimiydi ve Şah Abbas da bunu tanımak zorundaydı, ama gördüğümüz kadarıyla ne o ne de halefleri Astrabad'da güçlü bir hakimiyet kurabilmişlerdi.

Buharalı Abdulla-han'ın ölüm yılı olan 1598 senesi, Hacım-han'ın Harezm, Nurum-han'ın Merv ve Nesâ, Şah Abbas'ın Horasan ve Astrabad'da hakimiyetlerini pekiştirme yılı olmuştu. Hacım-han, Bistam'a kadar tekrar şaha refakat etmiş ve orada şahtan bir süre öncesinde kendi tebaası olan Sain-hanlı Yika Türkmenlerine hitaben yazılmış bir ferman alarak Astrabad üzerinden Harezm'e gitti.[311] Ebu'l Gâzî'ye göre Hacım-han Küren-Dağ civarında Teke'lerin yanında kaldı. O ve oğlu Arab-Muhammed'in yanında topu topu 15 kişi vardı. Burada Abdulmü'min'in öldüğü ve Buhara hanlığının yıkıldığını haber alınca, göründüğü kadarıyla hiçbir direnişle karşılaşmadığı Harezm'e yöneldi.

Aynı yıl İranlıların yardımıyla Nurum-han geri dönmüş, önce Nesâ, ardından Merv'de yerli ahaliden başka Özbek kabilesi Celairler, Türkmen Ali-eli ve diğer kabileler kendisine itaat arz etmişti.[312] Ebu'l Gâzî'ye göre "büyük bir özenle kendisini han yapan"[313] Özbekleri yakın takibe almış, Sart ve Türkmenleri korumuştur. Fakat 1600'de iktidarı Şah Abbas tarafından sonlandırılmıştı. Çünkü bizzat kendisi Şiraz'a yürümüş, şahın ordusuyla yapılan savaşlar sırasında Celairler, Nesâ, Durun ve Bagabad civarında yaşayan Ali-eli ve Sain-hanlı

310 Bunların listesi İskender Münşi'de vardır, 399.
311 İskender Münşi, 389.
312 Age., 417.
313 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 242. Çeviride (II, 259) bu kelimeler atlanmış.

Türkmenleri onu terk etmişler;[314] böylece Nurum-han'ın topraklarının yönetimi İranlı valinin uhdesine geçmişti.

Ohlı kabilelerinin "Atrek'de mağlup olduktan sonra çöle kaçan" reisi Karı-han'a karşı kazanılan zaferin arkasından 1598'de Astrabad'da durum sakinleşmişti. Sain-hanlı kabileleri, Eymür, Göklen, Salor ve diğerlerinin aksakalları, Mübarekabad'ın yeniden canlandırılması, siyahpuşilerin silahsızlandırılması ve reisleri Hoca Şerefüddin Saburî'nin alaşağı edilmesini emr-i ferman buyuran şaha itaatlerini bildirdiler.[315] Böylece XVI. Yüzyılda Harezm hanlığının yeniden kuruluşuna son verilmiş ve Orta Asya'da İran şahının saltanatı güçlenmişti.

V
XVII-XIX. Yüzyıllar

Şah Abbas döneminde İran'daki güçlü yönetime rağmen, o sıradalar Astrabad'daki İran yönetimi Türkmenlere karşı savunma politikasını sürdürdü. 1598'de İranlıların Atrek'te Türkmenlere bir darbe indirip Gürgen boyundaki kaleyi onardıklarını görmüştük. Fakat Türkmenlerin bozkırın derinliklerinde takip edilmesi söz konusu değildi ve İranlılarca mağlup edilen Karı-han'ın daha sonraki akıbeti bilinmiyor. On sekiz yıldır Astrabad'ı yöneten vali Feridun-han 1621'de ölmüştü. Feridun, Sain-hanlı Türkmenleriyle sürekli savaşmış, hep galip gelmiş ve İskender Münşi'nin kaydına göre Türkmenler arasında en isyankârları olan Göklen ve Ohlı kabilelerinden nefes alan kimseyi bırakmamıştı.[316] Tüm bunların bariz abartılar olduğu muhakkak.

O sıralar Harezm Hanlığı "su tarafı" ve "dağ tarafı" olarak ikiye bölünmüştü ve şimdi "dağ tarafı" İranlılara aitti. Harezm'den Horasan'a giden yol üzerindeki ilk şah şehri Durun'du.[317] Türkmenler Harezmin kuzey kesiminde yaşıyorlardı; 1616'da âsi şehzâde Habeş ve İlbars, babaları Arab-Muhammed'den ona bağlı Türkmenlerle birlikte[318] Vezir şehrini yolup almışlardı. Habeş ve İlbars, babalarına karşı isyan başlatırken Türkmenlere değil, Özbeklerin ana boyları Uy-

314 İskender Münşi, 417.

315 Age., 403. XIX. Yüzyılda Rıza-Kulı-han tarafından kaleme alınan bir eserde (Ravzat'us-Safa, Tahran, litogr., VIII) sabık Türkmen reisi Kılıç-han'ın şahın emriyle İran'a götürüldüğü ilave edilmektedir.

316 İskender Münşi, 680 vd.

317 PDTS, II, 280.

318 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 281; II, 301.

gur ve Naymanlara güvenmişlerdi. Bu iki şehzâdenin ağabeyleri olan İsfendiyar ise 1621'de Türkmenlere sığınmıştı. Aynı yıl Arab-Muhammed tahttan indirilmiş ve Habeş-sultan'ın emriyle gözlerine mil çekilmiş; İsfendiyar ise hacca gitme bahanesiyle ayrılıp Şah Abbas'ın huzuruna gitmişti.[319] İskender Münşi'ye göre,[320] İsfendiyar önce Astrabad'a gelmiş ve o sırada bizzat şahın kumandasında Kandahar'a bir sefer düzenlemekte olan İran ordusuna katılmıştı. Bu sefer 1662[321] ilkbaharında başlatılmıştı; "8 Recep (18 Mayıs) Çarşamba günü" ordu Kandahar'a geldi; 11 Şaban Salı günü (21 Haziran) şehir teslim oldu;[322] 24 Şaban Çarşamba günü (gün veya haftanın günü yanlış verilmiş) şah geri dönmek için yola koyuldu ve muhtemelen[323] Ağustos ayı içinde Herat'a vararak orada 2,5 ay kaldı."[324] "Seferden döndükten sonra" yani muhtemelen Herat dönüşünde, şah, İsfendiyar'ı serbest bırakarak Sain-hanlı Türkmenlerinin reis ve beylerine, Astrabad valisine ve o civardaki emîrlere ona yardım vermelerini emreden bir yarlık verdi. Sain-hanlı Türkmenleri arasından büyük kuvvetler toplayan İsfendiyar, kardeşlerine karşı bir zafer kazandı ve hatta bunlardan Ebu'l Gâzî kendi isteğiyle onun safına geçti. Böylece İsfendiyar han tahta kotarıldı. İsfendiyar, bağlılığını bildirmek süre şahın sarayına sürekli elçiler gönderdi.

Ebu'l Gâzî'nin anlattıklarına göre İsfendiyar, şahın tavsiyesiyle Durun'a yöneldi. Daha sonra şah, ona Durun ve Nesâ'dan güvenilir adamlarını Urgenç ve Balhan Türkmenlerine göndermesini istedi. Bir yerde[325] İsfendiyar'ın Balhan'a bizzat gittiği belirtilmektedir; ama bir başka yerdeki kayıttan[326] Balhan'daki Türkmenlerin kendi istekleriyle (Durun'a) geldikleri sonucu çıkarılabilir. Yine eserin bir yerinde bunların sayısının 80 kişi (70 Teke ve Sarık, 10 Yomut), bir başka yerde 100 kişi oldukları belirtilmektedir. İsfendiyar'ın kendisininse yalnızca 300 nökeri vardı. O sıralarda Amu-derya'nın yatağını değiştirmesi yüzünden Urgenç çölleşmişti ve şehir civarındaki ana yerleşim birimi, Amu-derya

319 Age., I, 287; II, 308.
320 İskender Münşi, 688.
321 <Kitabın doğru-yanlış cetvelindeki düzeltmeler arasında yer almamakla birlikte, doğru tarihin 1622 olması gerekir. Çünkü Şah Abbas 1628'de ölmüştür. Muhtemelen bir baskı hatasıdır. – A. B.>
322 Age., 685.
323 Age., 688.
324 Age., 692.
325 Ebu'l Gâzî, *Rodoslonaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 288; II, 309.
326 Age., I, 297; II, 318.

üzerinde ve muhtemelen şimdiki Nükuz'a[327] yakın bir yerde bulunan Tuk kalesiydi ki, Habeş de oradaydı. Urgenç civarında ise (aynı yıl oğlu İlbars tarafından Hiva'da öldürülen) Arab-Muhammed-han'ın, İsfendiyar'ın ve iki kardeşi Ebu'l Gâzî ve Şerif Muhammed'in nökerleri bulunuyordu ve üstelik Ebu'l Gâzî'nin kaydına göre onun nökerlerinin sayısı diğerlerinkinden fazlaydı. Tüm bu askerler İsfendiyar'ın saflarında toplanmıştı ve onun Tuk'a düzenlediği ani saldırı karşısında Habeş Hiva'ya, İlbars'ın yanına kaçmaya mecbur kalmıştı. Ne var ki bu olaydan hemen sonra Seyid-Ata isimli bir tarikat şeyhinin kışkırtmaları sebebiyle Özbekler İsfendiyar'a karşı isyan bayrağı açmıştı. Seyid-Ata, Özbekleri İsfendiyar'ın kendilerini son ferdine kadar kılıçtan geçireceğine, karılarını Balhan ve Mangışlak Türkmenlerine cariye olarak vereceğine inandırmıştı. İsyan karşısında İsfendiyar Mangışlak'a çekilip oradan Muhammed-Hüseyin-bek isimli bir Türkmen reisinin komutasında 3000'den fazla savaşçı toplamayı başardı. İlbars öldürülmüş, Habeş Emba boyundaki Mangıt (Nogay)lara kaçmış, fakat onlar tarafından İsfendiyar'a teslim edilmiş ve kellesi vurulmuştu. Böylece domuz yılında (1623) İsfendiyar tüm Harezm'in hanı olmuştu.[328]

Daha önce İsfendiyar'dan Buhara'ya kaçan kardeşleri Ebu'l Gâzî ve Şerif-Muhammed, sıçan yılında (1624) ona karşı harekete geçtiler. Ebu'l Gâzî silah arkadaşlarının dikkatini hanın davranışlarına yönlendirmişti. Buna göre han, Harezm'e sahip olduktan sonra Türkmenleri bırakmamıştı ve Ebu'l Gâzî, bunu onun Özbeklere karşı düşmanca niyetler beslediğinin bir nişanı olarak göstermişti. Ebu'l Gâzî'ye göre Hiva'ya girerken hanın nökerleri kendilerini karşılamaya çıkarsa Özbek ve Türkmenler birden Türkmenlere saldırıp kılıçtan geçirecek, sonra hanın huzurunda bu keyfi davranış için özür dileyerek "aklı olmayan, beyni çalışmayan, ayrıca bizim eski düşmanlarımız olan" Türkmen halkı karşısında duyulan korkuyu haklı göstereceklerdi. Ebu'l Gâzî'nin küçük kardeşi Şerif-Muhammed, İsfendiyar-han'ı öldürüp, tahta Ebu'l Gâzî'nin geçirilmesi gibi daha kararlı bir teklifte bulundu. Her iki şehzâdeye bu sözleri söylememiş olmaları, öbür türlü hanın kulağına gideceği belirtilmişti. Böylece Ebu'l Gâzî ve Şerif-Muhammed Hiva'ya geldiler. Gelişlerinin dördüncü gününde (bir başka yerde belirtildiğine göre Habeş'in ölümünden iki ay sonra) Uygurların ve Naymanların kılıçtan geçirilmesi doğrultusunda han fermanı çıkarılmış, fakat Türkmenler buna yeterince riayet etmemiş; ilk gün 100 kadar Uygur ve

327 <Tuk kalesinin yeri konusunda bkz. Gulyamov, *İstoriya oroşeniya Xorezma*, 192. – Yu. B.>

328 *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 291; II, 312.

Nayman'la birlikte 10 kadar da Özbek öldürülmüştü. Han, Ebu'l Gâzî'yi koruma altına aldı ve Urgenç'e oradaki Uygur ve Naymanların katledilmesi için gönderilen Şerif-Muhammed'i kendi safına katılmaya çağırdı. Hayatlarından endişe eden diğer Özbekler, Ebu'l Gâzî ve Muhammed-Hüseyin-bek'in kendilerine teslim edilmemesi halinde Buhara'ya gidip Şerif-Muhammed'i getirecekleri tehdidinde bulunarak, Ebu'l Gâzî'nin güvenlik konusunda han adına, ikincisinin Türkmenler adına yemin etmelerini istediler. İstekleri yerine getirildi ve han Urgenç Özbeklerini sakinleştirmek amacıyla çok az bir kuvveti oraya sevk etti. Muhammed-Hüseyin-bek'le topu topu 60-70 kadar kişi vardı. Ebu'l Gâzî ve Şerif-Muhammed'in düşmanca niyetleriyle ilgili dedikodular sebebiyle onun Urgenç'ten ayrılışından bahseden hikayede, kendisiyle birlikte varı yoğu 40-50 kadar kişinin kaçtığı anlatılmaktadır.[329] Göründüğü kadarıyla Özbeklerin Türkmenlere karşı faaliyetleri savunma amaçlı olduğu kadar, saldırı amaçlıydı da.

Henüz 1624/25 kışında Urgenç'le Hiva arasında başlayan savaş (ki aynı kış Urgenç'e saldırı için Kalmıklar da devreye sokulmuştu) Ebu'l Gâzî tarafından Özbek-Türkmen çatışması olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar Türkmenler Balhan ve Mangışlak'tan yardım almışlar ve sayıları 5000'ne kadar çıkmışsa da, çatışmalarda herhangi bir taraf üstünlük sağlayamadı. Ebu'l Gâzî Özbekleri Urgenç'te tutmak için elinden geleni yapmışsa da, bunun bir yararı olmadı ve Özbeklerin bir kısmı Nogaylara, bir kısmı Kazaklara, bir kısmı da Buhara'ya çekip gitti. Ebu'l Gâzî'nin kendisi de önceleri Kazakların yanına geçmişken, daha sonra Buhara'ya gitti. Hiva'daki Türkmenler de hanla fazla geçinemediler ve Ebu'l Gâzî'yi davet ettiler. Yazarımızın anlattıklarına inanacak olursak, o, bu teklifi Buhara'daki Özbeklerin de kendisiyle birlikte gelmesi şartıyla kabul etmiş ve yine söylediğine göre onlar kendisine olan güvenlerinin kıyamete kadar baki olduğunu belirtmişler.[330] Han Hezaresp'e çekilince, Ebu'l Gâzî de Hiva'yı yönetmeye başladı. Hanın emrinde 5000 kişinin olmasına rağmen onun yanında topu topu 600 Özbek vardı, fakat bu olaydan sonra Hiva civarında yaşayan Türkmenler tekrar onun saflarına katıldılar. Ebu'l Gâzî, savaşla ilgili çok az bilgi vermektedir ve anlattığına göre çatışma barışla sonuçlanmıştı ve Şerif-Muhammed de şimdi hanla birlikteydi.

1624 olaylarından üç yıl sonra yani 1627'de Özbeklerde yeni bir hareketlenme kendini gösterdi. 3000 bin çadır kadarı Amu-derya'nın Aral Gölü'ne dö-

329 Age., I, 301; II, 322.
330 Age., I, 307; II, 329.

külen ağzından fazla uzakta olmayan deltasına hareket ederken, onlara katılmak üzere Buhara'dan da 800 Urgençli Özbek aile hareket etti. Fakat bu ikinci grup han tarafından takip edilerek kılıçtan geçirildi. Han, Özbeklerin nehir ağzına yerleşmelerini Türkmenlerle Ebu'l Gâzî'yi adam akıllı takıştırmak için kullandı. Bizzat onun isteğiyle Şerif-Muhammed Özbeklere kaçtı ve sanki bu olaydan hiç haberi yokmuş gibi Türkmenlere Özbeklerin Ebu'l Gâzî'yi Aral'a davet ettiklerini, onun da Şerif-Muhammed'i gönderdiğini söyledi. Sonra hanın buyruğuyla Ebu'l Gâzî 5-6 adamıyla birlikte yakalanıp muhtemelen 1629'dan 1639'a kadar on yılını geçireceği İran'a gönderildi.[331]

Ebu'l Gâzî'nin İran'da bulunuşuyla ilgili biraz daha değişik bir hikayeyi, XVII. Yüzyılda kaleme alınan anonim tarih kitabı *Huld-ı barîn*'de[332] ("<Ebedi> cennet") buluyoruz. Ejderha yılında (1629) İsfendiyar Merv'e, Ebu'l Gâzî Durun ve Nesâ'ya saldırmış; bu şehirleri hiçbir direnişle karşılaşmadan işgal etmiş ve Türkmenlerin yardımıyla Âbıverd'e kadar gelmiş, ama İran ordusunun yaklaşması üzerine geri çekilip, savaşa tutuşmuş ve çarpışmayı kaybetmişti. İsfendiyar tüm suçu Ebu'l Gâzî'nin üzerine yıkarak onu şaha teslim etmeye karar vermişti. Ayrıca İran'a hediyelerle birlikte bir elçi gönderdi ve şaha hanın kardeşini göndermekte olduğunu bildirerek, daha önce de şahların yanında Harezmli sultanlar hizmet etmişlerdi; eğer şah Ebu'l Gâzî'yi bu sebeplere binaen kabul etmek istiyorsa kabul etsin, saldırısından dolayı cezalandırmak istiyorsa buyursun cezalandırsın mesajını iletti. Ebu'l Gâzî'yi Âbıverd'e getirmiş ve oradan daha ileriye götürmüşler; ancak aynı yılın son günlerinde, Hicri 1039 Cumad'issani'de (1630 Ocak-Şubat) o sırada Hemedan'da bulunan şahın huzuruna çıkarmışlar, fakat şah onu saygıyla karşılamış ve ondan sonra Isfahan'da Tabarek kalesinde yaşamıştı.[333]

Bu hikayeden Ebu'l Gâzî'nin İsfendiyar-han ve Türkmenlerle barışmasının kendi sözlerinden anlayabildiğimizden daha mümkün olduğu görülmektedir. Nitekim İran'dan kaçışıyla[334] ilgili hikayesinde bizzat kendisi Türkmenlerden yardım aldığını belirtmektedir. İran'dan kaçış tarihi tam olarak tespit edilemi-

331 Age., I, 309; II, 331 vd.

332 Bu eserle ilgili olarak bkz. Horn, *Geschichte Irans*, 587; Rieu, *Suppl. Pers.*, no. 34. Müteveffa E. G. Browne'un himmeti sayesinde 1923'de Cambridge'de bu yazara ait olan elyazmasını inceleme imkanı bulmuştum. <Eserin yazarı Muhammed-Yusuf Falih'dir; bkz. Storey, *Persian Literature*, vol. I, sect. II, fasc. I, s. 131. – V. M.>

333 *Huld-ı barîn*, vrk. 7 b vd.

334 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 309 vd.; II, 332 vd.

yor; kendi anlattıklarına bakılırsa on yıl orada kalmış ve on birinci yıl kaçmıştır, bu durumda 1640'da kaçtığını düşünmemiz gerekiyor. Ama metnin daha ilerisinde kendisi Ejderha yılında (1641) Urgenç'e döndüğünü, o kışı Meyhene'de[335] Ersarılar arasında, iki yıl Balhan'da Teke'lerde ve bir yıl da Kalmık hanı, muhtemelen Ho-Orlok[336] (1632-1644) yanında geçirdiği belirtmektedir. Ersarıların Meyhene civarında yaşayan Türkmenlere mensup oymağının adı *Kızıl-ayak*'tı. Bunlar vaktiyle Mangışlak'ta yaşarken Kalmıklar tarafından yerlerinden edilince üç yıl önce Meyhene'ye gelmişler, ilk zamanlar alaçıklarda yaşamış ve ancak Ebu'l Gâzî'nin geldiği yıl çadırlarını kurabilmişlerdi. Ebu'l Gâzî, bu Türkmenlerin kendisini İranlılara teslim edecek insanlar olmadığına[337] inanmış ve kesinlikle güvenlikte olduğu kanaatine varmış ve onların teklifine binaen kışı yanlarında geçirmiştir. Arkasından iki yıl Balhan Teke'leri arasında kaldıktan sonra Mangışlak'a yöneldi. O sırada buradaki Türkmenlerin sayıları iyice azalmış, geride kalan topu topu 700 aile de Kalmıkların hakimiyetine girmişti. Bu bilgiler 1630'larda Türkmenlerin tıpkı XVI. Yüzyıl sonlarında Nogayların yaptığı gibi Kalmıklar tarafından Mangışlaktan itildiklerini göstermektedir. Bu olaydan önce Türkmenler Nogayları sürmüş ve eski meralarına dönmüşlerdi. Rus kaynaklarına göre göçebe Türkmenler 1613'de Emba'ya kadar sarkmışlardı.[338] Nogaylar, 1633-34 yıllarında da Kalmıklar tarafından İdil ötesine atılmışlardı.[339] Türkmenlerle Kalmıklar arasındaki ilişkiler her zamanda hasmâne değildi ve hatta 1656'da (maymun yılında) Kalmıklar Türkmenlerin teklifi üzerine Durun ve Astrabad'a bir sefer düzenlemişlerdi.[340]

Ebu'l Gâzî'nin yanlarına geldiği Özbekler muhtemelen harabeye dönmüş Urgenç'te değil, Aral'da (Amu-derya deltası) yaşıyorlardı. Onlar, ne İsfendiyarhan'ı davet etmiş ve ne de, ancak 1643'de han olsa bile, Ebu'l Gâzî'yi kabul etmişlerdi. Ebu'l Gâzî'nin gelişinden altı ay sonra, at yılının başlarında (1642 baharı) İsfendiyar öldü.[341] Ebu'l Gâzî, Türkmenlerden kendisini kardeşinin halefi

335 <Bartold, burada ve daha aşağıda yanlışlıkla "Mehin" (Durun'un güneydoğusunda bir köy) yerine "Meyhene" (Serahs'ın 90 km. kuzeybatısında yer alan şimdiki Meana) yazmıştır; krş. Desmaisons metninde مهين (I, 314), çeviri "Méhine" (II, 337), ayrıca bir de metinde مهنه veya مهينه (I, 201, 206), çeviri "Mèhinè" (II, 216, 220). – Yu. B.>

336 Palmov, *Etudı,* I, XVII i XVIII veka, s. 6 vd.

337 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 315; II, 337.

338 PDTS, II, 351.

339 Palmov, *Etudı,* I, XVII i XVIII veka, s. 7.

340 *Huld-ı barîn*, vrk. 149 b.

341 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 291 ve 316; II, 312 ve 338.

olarak kabul etmelerini istedi, ama onlar torunu Kasım-han'ı kendilerine gönderen Buhara hanı Nadir-Muhammed'e itaati tercih ettiler. Esasen tüm görevler ve gelirler fiilen Türkmenlerin eline geçmişti. Ebu'l Gâzî de Aral'dan başlayarak Hiva'nın fethine girişmiş, ama fazla başarılı olamamıştı. Buhara'da ise 1645'de Nadir-Muhammed tahttan indirilip yerine oğlu Abdülaziz kotarılınca durum değişmiş; Hiva'da tüm Buharalı askerler Buhara'ya dönmüştü. Böylece Ebu'l Gaze tavuk yılı (1645 baharı) başlarında muhtemelen hiçbir direnişle karşılaşmadan Hiva'ya girdi. Türkmenler, başlarında Buharalı şehzâde olmayınca savaşı sürdürmek istemediler ve zaten Ebu'l Gâzî de genel bir af çıkardı. Üç Türkmen reisi (bunlardan ikisi on-begi idi) müzakerelerde bulunmak üzere ona 5-6 aksakal göndererek Ebu'l Gâzî'den başkasını han olarak tanımadıklarını bildirdiler. Han, hemen onları sakinleştirmek amacıyla aksakalları ve diğer Türkmenleri Hezaresp'e davet edip, bir şölen tertipledi. Şölen başladıktan hemen sonra Özbekler Ebu'l Gâzî'nin gizli işaretiyle Türkmenlere saldırıp 1000-2000 bin kadarını öldürdüler; arkasından evlerini yağmalayıp çocuklarını köle olarak satmak üzere götürdüler. Böylece "muzaffer" han Hiva'ya döndü. Tüm bunları, babasının eserini tamamlayan[342] oğlu Anuşa-han bütün çıplaklığıyla anlatmaktadır.[343]

Bir sonraki yıl boyunca Ebu'l Gâzî Hiva'dan kaçan Türkmenlere karşı bir dizi seferler düzenledi. İt yılında (1646) kış günlerinde (Aralıkta) düzenlediği bir saldırı Türkmenleri Tecen'e kaçmaya mecbur bıraktı ki, bundan da hanın esir aldığı çocuklarla birlikte muzaffer bir eda ile Hiva'ya döndüğü şeklinde bahsedilmektedir. Sıçan yılında (1648) han, Bami-Burma (harita Beurma)[344] denilen yerde toplanan Türkmenler üzerine bir sefer daha düzenledi. Bunlar arasında Tecen'den kaçan Türkmenler de vardı. Türkmenler ailelerini Karakastı denilen yere gönderip, kayalar arasına mevzilendiler. Başlarında Kahir-hoca vardı. Boğuşma sırasında Türkmenler kılıçtan geçirilmiş ve kaleye çekilinceye kadar öldürülmeye devam edilmişti. Daha sonra Özbekler kaleye girdiler ve ne varsa yağmaladılar. Han onlarla birlikte değildi. Çünkü Karakastı'da kalıp Türkmen çadırlarını yağmalamak, mallarını ve çocuklarını ele geçirmekle meşguldü.

342 < "Şecere-i Türk"ün İVAN UzSSR'da muhafaza edilen bir nüshasında eserin Mahmud b. Mulla Muhammed-Zaman Urgençî adlı birisi tarafından Anuşa-han'ın emriyle tamamlandığı belirtilmektedir; bkz. SVR, T. I, no. 167. –Yu.B.>

343 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 321-325; II, 345-349.

344 <Bami köyü Beurma köyünün 14 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. – Yu. B.>

Tavşan yılında (1651) Atrek ve Gürgen sahilinde beylerinin isminden dolayı *Bayraç* denilen Türkmenlere karşı saldırılar devam ettirildi. Han, geriye çekilen düşmanlarını takip ederken susuz bozkırın ortasında kaldı ve ordusu dört bir yana dağıldı. 10 000 kişiden (yanında böyle bir ordu getirdiğine inanmak zor) yalnızca 400 kişi hanla beraber kalmıştı. Yolda Bayraç'ın auluyla ticaret yapan Teke tacirlere rastladılar ve içlerinden birini kendilerine rehberlik yaptırmak suretiyle Bayraç'ın aulunu buldular. Hanın yanındaki birlik civardaki kulubeleri yağmalamaya girişmiş ve hanın yanında topu topu otuz kişi kalmıştı. Yine de zorlu bir saldırıyla aulu ele geçirmeyi başarmıştı. Bayraç ise daha çatışmanın başında isabet eden bir tüfek kurşunuyla hayatını kaybetmişti.[345] Bu anlatılanlarda dikkat çekici olanı, yegane değilse bile, fazla olmayan bir kayıt olarak, Türkmenler arasında tüccar bir sınıfın mevcudiyetinden bahsediliyor olmasıdır. İkinci olarak, burada Türkmen tarihinde nadiren de olsa bir boy veya oymağın adını başındaki beyinden almasına şahit oluyoruz. Bu isimler oymak beyinin ölmesiyle birlikte ortadan kalkmıyordu. Örneğin Sarıklar arasında bugün de Bayraçların bir oymağı vardır ve sadece günümüzde Atrek boyunda değil, Murgab vadisinde de yaşamaktadırlar.[346] Bayrak oymağının göründüğü kadarıyla Hiva olaylarıyla ilgisi yoktu; seferin düzenleniş sebebi olarak yalnızca bu Türkmenlerin hana itaat etmek istemeyişleri gösterilmektedir.

Ebu'l Gâzî'nin Türkmenlere karşı düzenlediği son sefer 1653 yılındadır (ejderha yılı). Ama seferin neden düzenlendiği konusunda bir açıklama yok. Eymür boyuna saldırı Fuc[347] denilen bir yerde gerçekleştirildi; fakat göründüğü kadarıyla bu yer adı başka kaynaklarda geçmiyor. Türkmenler yağmalanmış ve köle olarak alınıp götürülmüşlerdi. Han, dönüş yolunda Dinar kuyusuna (Uzboy üzerinde[348]) geldiğinde, yağmalanacak sığırları ve çocukları olan Sarıklara saldırdı. Metinde (bu kısım çeviride atlanmış) hanın diğer Türkmenlere de detayları oldukça uzun uzun anlatılan saldırılar düzenlediği, her saldırıdan sonra ganimetlerle geri döndüğü belirtilmektedir.

345 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 324 vd.; II, 347 vd.

346 Örn. bkz. Aristov, *Etniçeskiy sostav*, 141; Yate, *Northern Afghanistan*, 125, 186.

347 Metinde böyle (Ebu'l Gâzî, *Rodoslovyanaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 325), çeviride (II, 348) Toudj. <A. N. Samoyloviç'in gösterdiği gibi, bu isim günümüzde Kızıl-Avrat ile Bami arasındaki Koc köyüyle özdeşleştirilebilir. Bkz. Samoyloviç, *İz turkmenskoy starinı*, 561. – Yu. B.>

348 <Dinar kuyusu Uzboy'un güneyinde, Kızıl-Arvat'ın 40 km. kuzeydoğusundadır.> Yu. B.>

1649 ve 1653'de Harezm, her ne kadar saldırı han tarafından püskürtülmüşse de, Kalmıkların istilasına uğramıştır. Yukarıda verilen bilgiler ışığında hanın Türkmenlere karşı düzenlediği saldırıyla Kalmıkların Harezm'e saldırmaları arasında bazı ilişkiler olduğu düşünülebilir. 1653'de Kalmıklarla barış yapılmıştı ve hatta Ebu'l Gâzî Kalmıkların hiçbir zaman Harezm'in düşmanı olmadıkları şeklinde bazı cüretkâr sözler dahi sarf etmektedir.[349] Başka bir yerde ise Kalmıkların ilk istilasının 1603/04 kışında gerçekleştiğini nakleden de bizzat kendisidir.[350]

Türkmenlere karşı düzenlenen seferler, Ebu'l Gâzî'nin detaylı anlatımında belirtildiği üzere, yağma amaçlıydı. Yine de hanın Türkmenleri itaat altına aldığı ve Buhara Özbekleriyle 1655'de (koyun yılı) savaşın başlamasına kadar geçen birkaç yılın sakin geçtiği anlatılmaktadır. Beklenildiği gibi Ebu'l Gâzî Türkmenlerle yapılan çarpışmalar sırasında kendisini İran tarafından gelecek tehlikeye karşı güven altına almak amacıyla bazı tedbirlere başvurmuş, hatta 1648'de (sıçan yılı) şaha bir elçi göndermiştir. Harezm'le Buhara arasındaki savaş sırasında Buhara hanı Abdülaziz ise şaha bir elçi göndererek, Ebu'l Gâzî'yi Harezm'de zor duruma sokmak amacıyla Harezm'de tutulan şehzâdenin salıverilmesini istemiş; fakat vaktiyle Ebu'l Gâzî'nin uzun süre İran'da kalmış olmasını ve Harezm'e döndükten sonra ülkesine karşı kötü niyet beslemediğini göz önünde bulundurarak bu talebi reddetmiştir.[351]

Ebu'l Gâzî'nin oğlu ve halefi Anuşa (1663-1687) zamanında Türkmenler, XIX. Yüzyılda yaşayan Harezmli tarihçi Munis'in[352] nakline göre, hana karşı muhalefet edebilecek durumda değillerdi. Anuşa'nın hanımı Tohta-hanım, Harezm'in güney ucunda, Dargan civarında yaşayan Türkmenlerdendi. İki yıl sonra Anuşa ölünce yani 1689'da tahta oğlu Erenk-han çıktı. Genç han (ağabeyi 17 yaşındayken ölmüştü) kendini aşk serüvenlerine kaptırdı ve bir defasında yine bir serüvenden dönerken atıyla birlikte kapaklandı ve hayatını kaybetti. Hanın öldüğünü öğrenen anası, haberin etrafa duyulmasından önce alelacele defnettirdi ve Dargan'daki kabilesine çapar göndererek, oradan hanla aynı yaşta olan ve fiziki görünümüyle ona benzeyen yeğenini getirtti. Sağa sola hanın Türkmen

349 Ebu'l Gâzî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 327; II, 350.

350 Age., I, 275; II, 296.

351 *Huld-ı barîn*, vrk. 117a.

352 Munis'le ilgili olarak bkz. Saleman, *Das Asiatische Museum*, s. 278; Barthold, Kh^{w}arizm, s. 978; <keza bkz. Bartold, *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana*, 285-286; İvanov, *Xivinskiye xroniki*, 23-28; Munirov, *Munis, Ogaxii*. – Yu. B.>

akrabalarını ziyarete gittiği ve şimdi geri döndüğü şeklinde haberler uçuruldu. Bu kurnazlık sayesinde genç Türkmen Hiva'ya kendi eldaşlarını getirip şehri ele geçirmeyi başardı; arkasından da Özbekleri takibata başladı. Zaten Özbeklerin bir kısmı henüz gerçek Erenk-han zamanında Hiva'yı terk edip Aral'a gitmişlerdi; bunlar oradan bir orduyla geri döndüler; düzmece han öldürülmüş, Tohta-hanım infaz edilmiş ve ancak yüz kadar Türkmen kurtulabilmişti. Bu olay 1106/1694-95'de vukû buldu.

Türkmenlerden daha sonra hükümdarlık dönemi tam belirlenemeyen, ama her halükârda XVIII. Yüzyıl başlarında hükümdarlık yapan Musa-han adlı birinin saltanatı münasebetiyle söz edilmektedir. Bu han, seleflerinden daha güçlüydü ve kendi adına sikke kestirmişti. Merv'den dağ boyunca Astrabad'a kadar uzanan bölgedeki şehir ve kalelerin sakinleri ona vergi ödüyorlardı. Fakat Hiva emîrlerinin düşmanlığı yüzünden Merv'e kaçmak zorunda kalmış, orada öldürülmüş ve kellesi Hiva'ya getirilmişti. Munis'in anlattıkları böyle; 1713'de Hiva'dan ayrılan Türkmen Hoca Nefes'in anlattıklarından ise Musa'nın Bekoviç'in seferi sırasında (1717) hayatta olduğu ve o sırada Astrabad'da bulunduğu anlaşılıyor.[353] 1725'de Hiva'da bulunan Florio Beneveni, Musa-han'ın Hivalılar tarafından öldürüldüğünü, asilerin çevresinde toplandıkları oğlu Şah-Timur'un babasının intikamını alacağını duymuştu.[354]

Bekoviç'in seferini düzenlediği sırada başta bulunan Şirgazi-han'ın (1715-1727) dönemi, genel olarak Harezm'in tekrar eski gücüne kavuştuğu dönemdi. Hanın iktidara geçtiği ilk günden itibaren Merv'den dağ boyunca Astrabad ve Balhan'a, sahil boyunca ise Atrek ve Gürgen'e kadar uzanan topraklarda yaşayan İranlılar ve Türkmenler onun hakimiyetini tanıyarak vergi ödemeyi kabul etmişler; ayrıca Türkmenler 1716'da (maymun yılı) hanın alelacele Meşhed'e düzenlediği sefere katılmışlardı.

Türkmenlerin Çavdur (Çovdur), İgdır ve *Soynacı*[355] adlı üç boyunun Mangışlak'tan Astrabad yoluyla Kuma'ya iskan edilmesinin I. Peter döneminde gerçekleştiği belirtilmektedir. 1809'da derlenen malumata göre (Astrahan Kalmıkları arşivinde muhafaza edilen bu bilgiler Prof. N. N. Palmov tarafından lutfedilerek tarafıma iletilmiştir) bu Türkmenler, kendi istekleriyle Kalmık hanı

353 A. N. Popov, *Snoşeniya Rossii k Hivoyu*, 321.

354 Age., 383.

355 A. N. Samoyloviç'in (*Sredi stavropolskax turkmenov*, 67) bu imlası doğrudur. Başka belgelerde "Suncacı" şeklinde geçmektedir.

Ayuka'ya (1670-1724) gelmiş ve onun özel himayesi altında yine onunla birlikte göçebelik yapmışlardır. Onların muhacereti Peter'in İran seferinden (1722) önce tamamlanmıştı. Türkmenler arasında muhafaza edilen bir rivayete göre sefer sırasında onları Ayuka'ya bizzat Peter emanet etmiştir. Başka rivayetlere göre ise onların muhacereti daha Ayuka'nın babası Punçuk-Ponçak zamanında başlamıştı.[356] Bu Türkmenlerin tarihiyle ilgili bilgiler oldukça bölük pörçük. Onların Rusya'nın tebaası sıfatıyla Kalmıklarla aynı haklara sahip olarak muhaceretleri ve Kalmıklarla giriştikleri çatışmalar Rus yetkililer tarafından çözüme kavuşturulmuştur. 1737'de Astrahan yakınlarında 133 çadır ve Krasnoyar'da on çadır halinde küçük bir Türkmen grubundan söz edilmektedir. Han Donduk-Ombo bu Türkmenlerin ve aynı bölgede yaşayan Kalmıkların kendisine verilmesini istemiş, ama talebi reddedilmiştir. Kalmıkların 1771'de Rusya'dan ayrılıp Çin'e geçme ve Türkmenleri de yanlarında götürme teşebbüsleri, onların hayatında önemli bir olaydı. Ubuşi Han, Türkmenleri zorla yanında götürmüş, fakat onların bir kısmı (340 çadır) yarı yolda kaçarak Rusya'ya dönmüşler ve Dolpiçyev'le Kuma arasındaki bölgeye iskan edilmişlerdir. Kaçamayan diğer Türkmenlerse, Kalmıklarla birlikte Kırgızların (Kazakların) saldırısına uğramışlardır. 1810'da tutulan kayıtlarda bizzat Türkmenlerin "Kırgız-Kaysaklar"la başarılı bir şekilde savaştıklarını, ancak bir kısmının Kırgız esaretinden kurtulduktan sonra Rusya'ya döndüklerini belirttikleri zikredilmektedir. 1778'deki bir kayıtta "Kubanbay aksakalı Molla Karamullin'in Aziz Peter kalesinde Türkmenlerin vali Ubuşi tarafından alınıp götürülmeleri, Ablay sultanın esir düşüşü ve esaretten kurtuluşu" hakkında bilgi verdiği belirtilmektedir. Orta Cüz'ün reisi olan Ablay 1771'de han unvanı almış, Rus tebaası sayılmış ve diğer Kazaklar gibi Kalmıklara saldırıp onları Rus sınırları dahiline geri dönmeye mecbur bırakma konusunda talimat almıştır. Esaretten kurtarılan Türkmenler Kızlar kalesi civarında göçebe olarak yaşamak ve Kuma ile Kızlar arasındaki ulaşımı (posta hizmetlerini) sağlamak zorundaydılar. Onların 1776'da "Kızlar kalesinden biraz uzaklaşarak Kalmık ulusuna yakın topraklarda göçebe olarak yaşamalarına izin verilmesi" talebi reddedilmişti. Türkmenler 1810'da yazdıkları bir arzıhalde ise Kızlar'ın İran şahına karşı müdafaasına iştirak etmelerine izin verilmesi belirtiliyordu. 1809'a ait kayıtlara göre, Kuzey Kafkasyalı veya daha son-

356 Y. Veydenbaum'un kitabında (*Putevoditel bu Kavkazu*, 126) Türkmenlerin 1630 yılında Kalmıklar tarafından fethedilerek Ön Kafkasya bozkırlarına götürüldükleri anlatılmaktadır. A. N. Samoyloviç'e göre (Abd as-Sattar-kazi, 092) Türkmenlerin muhacereti takriben XVIII. Yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir.

raki isimleriyle Stavropol Türkmenleri 836 çadırdı ve bunun 336 çadırı İgdır, 250 kadarı Çavdur ve bir o kadarı da Soynacı oymağına aitti. 1906 sayımında Stavropol Türkmenlerinin nüfusu 15 990 (9368 erkek, 6222 kadın), 1912'de ise daha azdı: 15 534 (9086 erkek, 6448 kadın). Rus araştırmacı bu kayıttan Türkmenlerin ölerek azaldıkları sonucunu çıkarmıştı.[357] Şu anda bu Türkmenler Kızlar'dan çok uzakta, Manıç ile Kuma'nın doğusunda yer alan Kalaus'da yaşamaktadırlar.[358] Türkmenler, 1809'da bir dilekçe vererek "buğday bile yetişmeyen verimsiz topraklarda yaşadıklarını ve üstelik buralara bir türlü alışamadıklarını" belirttiler. Şu anda onların büyük kısmı, tıpkı Hiva Özbekleri gibi "yaz aylarında köyün dışında kurdukları" çadırlarını evlere tercih ederek yerleşik çiftçilikle uğraşmaktadırlar. A. N. Samoyloviç, 1912'de Türkmenlerin XX. Yüzyıl başlarına ait bilgilerle kıyaslandığında şimdilerde önemli ölçüde gelişme kaydettiklerini belirtmektedir. Göründüğü kadarıyla onlar Orta Asya'da kalan kabiledaşlarıyla bağlarını koparmamışlardır. Onların gidişinden sonra[359] meşhur olan Göklen kabilesi mensubu ozan *Mahtum-Kulı*, Stavropol'da yaşayanlar da dahil olmak üzere tüm Türkmenlerin milli şairi olmuştur.

Orta Asya'da kalan Türkmenler, XVIII. Yüzyılda ve hatta XIX. Yüzyıl başlarında Rusların fazla ilgisini çekmemiştir. Hazar Denizi'nde Rus zanaatkârlarla sahilde yaşayan Türkmenler arasında çatışmalar olmaktaydı ve bunlardan birisi hakkındaki (1719) bilgi Astrahan Kalmıkları arşivinde mevcuttur. Türkmen aksakallarının Ayuka'ya itaatten baş tartışıyla ilgili bu belgede "Yetsanlılar ve Yenbuluklar[360] gibi bu Türkmenler de bizi dinlemiyorlar" denilmektedir. 1744'de bizzat Türkmenler Ruslara Mangışlak'ta ticaret için bir kale kurmalarını teklif etmiş, bunun için de Ogurçin adasını göstermişlerdi, ama bir sonuç çıkmadı. Türkmenlerin Rusya tebaalığına alınmaları için yaptıkları müracaat dolayısıyla Yüzbaşı Kapıtovsky'yle birlikte Türkmenlere giden Lebedev'in yayınlanmamış seyrüsefer raporu elimizde mevcuttur.[361] Tebaalığa kabul etme konusunda onlara "sınır ticareti yapan tacirlere iyi davranılmasından, onların mallarıyla Hiva

357 Abd as-Sattar-kazi, 092.

358 <Şimdiki Stavropol bölgesinde. – Yu. B.>

359 Mahtum-Kulı'nın babası Davlet-Mamed, 1753-54'de yazmıştı; Samoyloviç, *Materialı*, II-III, 146.

360 <Kırım'daki Yetsanlar= Yedisanlar, Yenbuluklar=Yanboyluklar. – A. B.>

361 <Yüzbaşı Kopıtovsky 1745'de Hazar Denizi'nin doğu sahiline gitmiştir. Onun raporundan ve 1741'de Mangışlak'ta bulunan Yüzbaşı Tebelev'in raporundan alınan önemli kısımlar Türkmenlerle ilgili bazı diğer arşiv bilgileriyle de birleştirilerek 1939'da yayınlanmıştır. Bkz. *İs istorii snoşeniya Rossii s türkmenami*, 211-255. – Yu. B.>

ve Buhara'ya rahatça girip çıkmaya başlamalarından ve Rus savaş esirlerinin mutat veçhile geri dönmelerinden sonra Rusya'nın himayesine alınmalarına sıcak bakılacağı" bildirildi.[362] 1768'de Kırgızların (yani Kazakların) "Hiva civarında göçebe halde yaşayan Türkmenlere saldıracakları" söylentisi çıkmış ve bu söylenti Rusya'da yalnızca "Kırgızların Kalmıklara saldırma niyeti taşıyabilecekleri" endişesinden dolayı huzursuzluğa yol açmıştı.[363] Göründüğü kadarıyla Ağustos 1810'da Mangışlak'tan Astrahan'a gönderilen Çovdur kabilesinden altı aksakalın 2300 Türkmen ailenin Rusya'nın tebaalığına kabul edilmesi için yaptıkları başvurudan da bir sonuç çıkmamıştı. Aksakallar, 2500 aileden oluşan Türkmenlerin Hiva'yı terk ettiklerini ve kendilerini geri götürmek isteyen Hiva ordusuyla amansız bir şekilde çarpıştıklarını anlatmışlardı.[364]

Türkmen rivayetleri, Türkmen kabilelerinin hareketlenmesini Nadir-şah'ın hükümdarlık dönemi olaylarıyla ilişkilendirmektedir.[365] Son Safevîler döneminde İran'ın zayıflaması Özbeklerin ve Türkmenlerin Horasan'a yeniden saldırmalarına zemin hazırladı; Nadir-şah, bu saldırıları yalnızca püskürtmekle kalmadı, aynı zamanda Türkmenistan'a da başarılı seferler düzenledi ve hatta belli bir süre Buhara ve Hiva'yı ele geçirerek Türkmenleri kendisine bağımlı hale getirdi. Nadir-şah'ın kendisi de Avşar boyuna mensup bir Türkmendi. Horasan'ın kuzey sınırında, o sıralar Avşarların merkezi durumundaki Âbıverd'e yakın Deregez'de dünyaya gelmişti. Nadir-şah'ın sürekli olarak Özbek ve Türkmenlerle savaşan müstakbel kayınpederi Baba-Ali-bek de Âbıverd'de yaşıyordu.[366] Pek çokları gibi Nadir-şah da Safevîlerin son dönemlerindeki kargaşalar sırasında çevresine sadık haydutları toplayarak Âbıverd, Destecerd (doğum yeri Deregez'de) ve daha sonraları da en muhkem dayanağı olarak kalan Kelat'ı ele geçirdi. Burada hem kendisi gibi Horasan'ın diğer şehirlerini ele geçiren beylerle – ki en önemlileri Meşhed'i zapt eden Seistanlı Mahmud'du, - hem Özbek ve Türkmenlerle ve hatta kendi eldaşları Avşarlarla savaştı. Tarihçi Mehdi-han, bu çatışmalardan tarih vermeden söz etmektedir. Örneğin Nadir'in Kuçan Kürdleri ve başkalarıyla birlikte Türkmen kabilelerinden Ali-eli, İmreli, Teke ve Yomutların yaşadıkları Nesâ ve Durun'a düzenlediği bir seferden söz edilmektedir. O sırada Türkmenlerin başında itaat edip sulh yapmak zorunda kalan Durun hâkimi

362 Bartold, *İstoriya uzuçeniya Vostoka*, 222.
363 Solovyev, *İstoriya Rossii*, VI, 413 vd.
364 Astrahanskiy kalmıtskiy arxiv, Delo 1811 g., no. 997 (N. N. Palmov'un beyanı).
365 Abd as-Sattar-kazi, 982.
366 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, 27.

Said-sultan vardı.[367] Fakat bu olaydan kısa süre sonra Nadir-şah Seistanlı Mahmud karşısında ağır bir yenilgi alınca iki silah arkadaşıyla birlikte Kelat'a kaçtı. Durun Türkmenleri Nadir'e karşı ayaklanan Avşarlara destek verdiler.[368] Nadir, Kelat'tan harekete geçerek Âbıverd yakınlarında hem bu Türkmenleri hem de kendisine karşı isyan bayrağı açan Avşarları mağlup etti.[369] Daha sonra Durun ve Nesâ Türkmenlerini Nadir-şah'a karşı bir kez daha Seistanlı Mahmud'un yanında görüyoruz. Nadir, Âbıverd'den hızla atılarak bir gecede 20 fersah (yaklaşık 100 km.) yol alıp, Nesâ yakınındaki Barabad'da Türkmenlere saldırdı; hem bir katliam yaptı, hem de hepsini yağmaladı. Böylece Türkmenleri "doğru yola" getirdi ve hepsini kendi safına geçmeye mecbur bıraktı.

Daha sonra Nadir-şah, o sıralar Türkmenlerin bulunmadığı Merv'le ilgilenmeye başladı. Şehir Kacarların, çevresi ise Tatar[370] ve Arapların hakimiyetindeydi. Kacarlar arasındaki ihtilaflar dolayısıyla ipler Urgenç (yani Harezm)den Karakum'a muhaceret eden Yomutları kendi yanlarına çekmeyi başaran Tatarların eline geçmişti. Kacarlar da bir fırsatını bulunca Yomutlara saldırdılar ve bir kısmını öldürüp, bir kısmını esir aldılar. Arkasından Tatarlar, Araplar ve Türkmenler Merv'e 12 fersah mesade bulunan Kal kalesini işgal ettiler ve üç yıl ellerinde tuttular. Bu kale, Merv'in su ihtiyacını karşılayan Sultan-bend seddi ağzındaydı. Şehir sakinleri ciddi şekilde su sıkıntısı çekmeye başlayınca, o sıralar Merv'e doğru harekete geçen ama Tecen sularının yükselmesi sebebiyle şehre ulaşamadan Serahs'a yönelen Nadir-şah'tan yardım istediler.[371] Nadir-şah'ın Merv seddinin onarılmasıyla ilgili aldığı tedbirlerden bir başka yerde, 1731 olayları anlatılırken söz edilmektedir.[372]

Safevîlerin çöküş döneminde Horasan'a düzenledikleri saldırıları yeniden başlatan Harezmli Özbek ve Türkmenler, aynı hücumları Şirgazi-han (1715-

367 Age., 40.

368 Age., 47.

369 Age., 50.

370 <Sanıyorum o sıralar Merv'de yaşayan bu Tatarlar, Türkleşmiş Moğol kabilesi Kara-Tatarlardı. Bunlar XIV. Yüzyılda Timur tarafından Anadolu'dan Mâverâünnehr'e göçürülmüş, fakat onun ölümünden sonra Merv vadisine gelmişlerdi (bkz. MİTT, I, 531). Bazı araştırmacılara göre Merv Tatarları daha sonra bir oymak halinde Yomutların bünyesine karışmıştır; ama bu konu henüz ispat edilebilmiş değil. – Yu. B.>

371 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, 52. <Merv'de Tatarlarla Kızılbaşlar arasındaki çatışmalar ve Nadir'in Tatarlarla savaşması konusunda bkz. Muhammed-Kazım, faksimile, I, 38b – 41b, 47a-50b. – Yu. B.>

372 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, 193. Tüm bu olaylardan V. A. Jukovsky'nin eserinde (Razvalinı Starogo Merva) hiç söz edilmez. <Merv seddinin tamir edilmesi konusunda ayrıca bkz. Muhammed-Kazım, faksimile, I, 278a-278b, 327b-331a. Yu. B.>

1727) döneminde dahi sürdürdülerse de bir sonuç alamadılar. Saldırıları püskürten Şirgazi, Horasan'a bir elçi göndererek Harezm'den gelen ticaret kervanlarının geçmesine izin verilmesini istedi. Bunun üzerine o sıralar Meşhed'i yöneten Seistanlı Mahmud, kendisine bağlı Çaaça köyü sakinlerine geri dönüşü sırasında kervanlara Tecen'e kadar refakat etmeleri talimatını vermiş, ama kervan bizzat Çaaça'da yağmalanmış ve tacirler öldürülmüştü. Şirgazi, Nadir-şah'a bir elçi göndererek (galiba kervanın onun emriyle yağmalandığı düşünülüyordu) yağmalanan malların iadesini ve tacirlerin (muhtemelen ailelerinin) hoşnut edilmesini istemiş; isteği yerine getirilmişti.[373] Harezm tarihinde bu olaydan hiç söz edilmez; ama Şirgazi'nin birlikleriyle silahlı çatışmaların Nadir-şah tarafından yapıldığı kaydedilmektedir. Bu kaynağa göre Şirgazi, maymun yılında (1716) iki yıllık bir kuşatmadan sonra Meşhed'i almış, oradan Nişapur üzerine yürümüş, ama şehri ele geçirememiştir. O sırada Nişapur civarında bulunan Nadir, Özbeklerin geri çekildiğini öğrenince onları takibe başlamış; bunun üzerine Şirgazi Meşhed'i boşaltmış, ama domuz yılında (1718) tekrar ele geçirmiştir.

Nadir-şah, 1729'da Herat'a zapt ettikten sonra Meşhed üzerine yürüdü. Planı, kışın Türkmenlere bir sefer düzenleyip baharın sonlarında Astrabad'a dönmekti.[374] Ama olaylar o yıl onu Şah Eşref'le savaşa tutuşup, bu Afgan hanedanını ortadan kaldırmaya zorlayacaktı. Nadir-şah, ancak 1730 Eylülünde[375] Astrabad'a dönebilmiş ve aynı gün Yomut ve Göklenlere bir darbe indirmek istemişti. Düşmanlar onun bu seferinden Ogurçin Türkmenleri vasıtasıyla haberdar olmuşlardı. Yomutlar Hiva tarafına kaçarken, Göklenler Sumbar yönüne çekildiler. Nadir de Horasanlılara Türkmenlerle tüm ilişkilerini kesmelerini emretti.[376]

1732 baharında Nadir'in emriyle Yomut ve Göklenlerin herhangi bir harekete girişmeleri halinde onları engellemek amacıyla Çandır'da 3000 kişilik garnizonu barındıracak bir kale kurulmaya başlanmıştı. Fakat daha sonra kalenin "su kaynaklarından ve meskun alandan" oldukça uzak bir mevkide bulunduğu düşüncesiyle yapımı durdurulmuş, kalenin atılmış olan temelleri de yıkılmıştı. Haziran ayı başlarında Meşhed'de bulunduğu sırada Nadir'e Türkmen (muhtemelen Yomutların) ve Göklen on-begileri itaat arz etmek üzere gel-

373 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, 53 vd.

374 Age., 101.

375 <Mehdi-han'da tarih olarak Hicrî 15 Rebi-ül-evvel 1142 yani 8 Ekim 1729 verilmektedir; bkz. MİTT, II, 132. – Yu. B.>

376 Age., 145 vd.

miş; kendilerine Nadir'in batıya düzenleyeceği sefere bin genç savaşçıyla iştirak etmeleri şartı koşulmuştu. Ama şahın bu emri yerine getirilmeyecek, böylece Türkmenlere karşı yeni tedbirlere başvurulacak ve daha önce İran ordusundan kaçan Yomutlara bir darbe indirilecekti. Erkekler kılıçtan geçirilmiş, kadınlar köle olarak satılmış; kurtulabilen Yomutlarsa Balhan'a ve hatta Meşhed-i Misriyân'a (Dihistan harabelerinin ilk adının bu isimle anıldığı kanaatindeyim) kadar kovalanmıştı.[377]

1735 baharında (tavşan yılında)[378] Nadir-şah Şemaha'dayken Hiva hanı İlbars-han'ın Yolbars beyi Çien-vekili'ye 3000 Türkmenle Horasan'ın kuzey sınırlarına bir akın tertiplettiği haberi ulaştı. Mehdi-han'a göre Türkmenler geri dönerken İranlı askerlerin saldırısına maruz kalmışlar; Türkmenlerin bir çoğu kılıçtan geçirilmiş, İran ordusunun kumandanı şah tarafından ödüllendirilmiştir.[379] Ama Hiva tarihine göre İranlılar mağlup olmuş ve Türkmenler hana büyük ganimetlerle dönmüşlerdir.[380]

1739'da Nadir-şah Hindistan'dayken İlbars-han Özbek ve Türkmenlerden oluşan 3000 kişilik bir orduyla Serahs'a beş fersah (yaklaşık 25 km.) mesafedeki Tecen'i geçip Horasan'a saldırdı. O sırada Serahs'a Nadir-şah'ın oğlu Rıza-Kulı geldiği için İlbars başka bir yöne hareket etti ve Nesâ ile Âbıverd arasındaki Kahlan kalesini kuşattı. Kale kumandanı o sırada Âbıverd'deydi; oradan asker toplayarak kaleyi kurturmak üzere harekete geçince, İlbars, Rıza-Kulı'nın ordusuyla gelmekte olduğunu düşünerek alelacele Harezm'e döndü.[381]

Nadir-şah, 1740'da Orta Asya'daki Buhara ve Hiva hanlığını itaat altına almak için bir sefer düzenledi. Bu iki hanlıkta Özbeklerin yanı sıra Türkmenler de vardı. Buhara Hanlığı, karşı koymadan teslim olmuş ve Nadir-şah, âdet olduğu üzere, oradan pek çok savaşçıyı saflarına katmış ve Çarcuy'dan sonra 20 000 kadar Özbek ve Türkmen şahın ordusuna iltihak etmişti.[382] Fakat Nadir-şah Hiva'da ummadığı bir direnişle karşılaştı. Hem İlbars-han ve hem de Türkmenlerin başında bulunan Muhammed-Ali-han Uşak,[383] Nadir-şah'a şiddetle karşı koydular. Hiva tarihine göre, İlbars'ın ordusunda Türkmenlerden başka

377 Age., 187. Türkmenistan'daki 1732 olayları için bkz. aynı eser, s. 191.
378 Hiva tarihinde bu olay ejderha yılında (1736) gösterilmektedir.
379 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, 270 vd.
380 <Bkz. MİTT, II, 333.>
381 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, 368 vd.
382 Age., 386.
383 Age., 388. <Uşak, Yomutların büyük oymaklarından birinin adıdır. – Yu. B.>

Özbekler de vardı. Özellikle Yomutlar, Tekeler ve diğer Türkmenler çılgınca savaşmışlardı.[384] Bu karşı koyma sırasında han ve beyler hayatlarını kaybetmiş, 4000 Özbek ölmüştü. Türkmenlerin ne kadar kayıp verdiği konusunda bir kayıt mevcut değil.

Nadir, Harezm'de mahalli şehzâdelerden Tahir'i bıraktı; fakat altı ay sonra bu şehzâde, geçici bir süre Hiva tahtına oturacak olan Nur-Ali adlı birinin bulunduğu Aral civarı Özbek ve Kazaklarıyla girdiği bir çatışmada hayatını kaybetti. Nadir'in (ki o sırada Dağıstan'daydı) Harezm'e[385] bir tenkil seferi düzenlenmesi teklifi yerine getirilemedi. İsyanın elebaşısı Artuk-inak, Nasrullah-şah'ın oğlu olan Horasan hakimine adam göndererek onu kendi yanına çekmeye çalıştı. İranlılar, it yılında (1742) Harezmlilerin isteğine uygun olarak, İlbars'ın şah tarafından Ebu'l Gâzî adı vedilen oğlu Ebu'l Muhammed'i Harezm hanı olarak tanıdılar.[386] Bu arada Yomut ve Tekelerin Harezm'den Horasan'a götürülmeleri düşünülmüştü[387] Domuz yılında (1743) bazı Harezmli kıyamcılar Yomutların yardımıyla isyan başlatmak için bu fırsatı değerlendirmek istediler ve Mehdi-han'a göre Artuk-inak'ı öldürdüler.[388] Hiva tarihi ise burada başka bir isim vererek hanın katlinden onu sorumlu tutmaktadır ki, bu kaynağa göre Artuk-inak ancak 1747'de (tavşan yılında) ve üstelik hanın emriyle öldürülmüştü. Yine aynı kaynağa göre bölge Yomutların hakimiyetine geçmiş, kimse kale surları dışına çıkamamış ve açlık başlamış; bunun üzerine bölge sakinleri Nadir-şah'tan yardım istemiş, o da yeğeni Ali-Kulı'yı göndermişti. 1745'de (boğa yılı) Yomutlar mağlup edilmiş, kendi evlerini yine kendi elleriyle yıkarak Balhan dağlarına kaçmışlardı. Ali-Kulı tahta Hiva hanını çıkarıp, Nadir-şah'a dönmüş; o da 1000 Yomut'un İran ordusu safına katılması, diğerlerinin İran yönetimine tâbi olarak yerlerinde kalmalarını kararlaştırmıştı.[389]

Nadir-şah'ın bu emrinin yerine getirildiğini sanmıyorum; çünkü onun öldüğü yıl (1747) Türkmenlerin Astrabad Kacarlarıyla birlikte isyan ettikleri bildirilmektedir.[390] Kacarların reisi Muhammed-Hasan-han, Göklenlerin de yanında yer aldıkları Yomut reisi Bekenc-han'a kaçmıştı. Nadir-şah'ın Ali-şah (veya

384 Age., 391.
385 Age., 405 vd.
386 Hiva tarihine göre böyle. <Bkz. Munis, ruk. İNA, s. 571, vrk. 696 ve keza MİTT, II, 334.>
387 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, 419.
388 Age., 445.
389 Age., 459.
390 İbn Muhammed-Emîn, Manna neşri, I, 11.

Adil-şah) ismini alan halefi Ali-kulı, asilere anî bir saldırı düzenleyerek ağır bir darbe indirdi, ama kaçanları takip etmedi.[391]

Yomutların bu reisi Hiva tarihinde de Bekenc-Ali-sufi adıyla geçmekte ve 1759'da diğer asilerle birlikte Hiva ordusu karşısında yenildiği belirtilmektedir. Fakat bu olaydan kısa süre sonra Hiva Yomutların üç yıllık idaresi zamanında yok olma noktasına gelmiştir.[392]

Türkmenlerle ilgili Rus arşiv belgelerinin ışığı altında tahkik edilmeyi gerektiren XIX. Yüzyılın olaylarıyla alâkalı literatür üzerinde detaylı olarak durmayacağım. 1804'den 1920'ye kadar Hiva'da iktidarı elinde tutan Kungrat hanedanı hanları, birkaç kez tüm Türkmenler üzerinde hakimiyet hakları bulunduğunu ileri sürmüş, Türkmenler tüm ülkede bazen bunlara şiddetle muhalefet etmiş, bazen de Hiva hanlığında tahripkâr faaliyetlerde bulunmuşlardır. Buhara emîrleri ve İran şahlarının bu yöndeki hak iddiaları fazla dikkat çekici değil. Türkmenlerin bu üç devlet arasındaki rekabet sebebiyle, herhangi biriyle girdikleri çatışmada diğerlerinden destek görebilmişlerdir. 1822'de Buhara'dan kopan Merv Türkmenlerinin kendi istekleriyle Hiva hanının hakimiyeti altına girmeleri;[393] 1824'de Hivalıların yeni Merv'i kurmaları ve bu Hiva kalesinin 1843'de Türkmenlerce (Sarık, Salor ve diğer bazı Teke'lerce) ele geçirilmesi; esirlerin Buhara emîrliğine gönderilmesi;[394] 1855'de Teke kabilesinden Koşut-han'ın Serahs'da Hiva hanını mağlup edişi; bu savaşta düşen Muhammed-Emîn (Medemin)-han'ın kellesinin İran'a yollanması;[395] aynı Koşut-han'ın 1860'da İranlıları mağlup ederek ganimetlerin beşte birini Hiva hanına göndermesi[396] gibi olaylar dikkat çekmektedir. Bunun yanında bizzat Türkmenler arasında da çekişmeler vardı. Bunlardan en önemlisi, Tekelerin önce İmreli ve Karataşlılarla boğuştukları Ahal'ı, arkasından Sarıklarla çarpıştıkları Merv'i işgal etmeleri hadisesidir.[397] Her ne kadar bazı Teke birlikleri Merv'e daha önce girmişlerse de, onların bu şehre yönelmeleri 1857'de başlamış ve 1859'da zaferle sonuçlanmıştır.[398] Hiva hanları da

391 Age., 26 vd.
392 Bartold, *Oroşeniye*, 20.
393 Age., 20.
394 Age., 69 vd.
395 Agehi, 412a (ve keza MİTT, II, 489-490).
396 Agehi, 505a (ve keza MİTT II, 542-545).
397 Agehi, vrk. 587b <İranlıların kendi hezimetleriyle sonuçlanan Merv seferi 1860'da değil, 1861'de düzenlenmiştir; bkz. MİTT, II, 602-604. – Yu. B.>
398 Abd as-Sattar-kazi, 091. Bir başka eserde (Samoyloviç, *Materialı,* I, 018 vd.) Sarıkların Çarcuy'dan Merv ovasına Bayram-Ali-han zamanında yani 1785'den önce muhaceret

Türkmenler arasındaki çekişmelerden faydalanabilmişlerdir. 1854'de Medemin-han, su ve mera yüzünden Sarıklarla Tekeler arasındaki kavgalara son verilmesi gerektiği bahanesiyle Merv'e bir sefer düzenlemişti.[399] Medemin-han, 1855'de Teke hanı Koşut'la Serahs yakınlarında girdiği bir çatışmada öldü, ama 1 Eylülde yine Tekelerle girilen çatışmada yeni han Abdulla da hayatını kaybetti.[400] Onun yerine geçen Kutluk-Murad-han'a Yomutlara karşı gireceği savaşta Ahal Tekeleri, ayrıca Tecen ve Merv Sarıkları, Tekeleri ve Salorları yardım teklifinde bulundular.[401] Buna karşılık taht iddiasında bulunan Kungratlı Karakalpaklı reisi Er-Nazar-biy de Yomutlarla ittifak yapmıştı.[402] Yomutlar, 1856 başlarında Hiva'ya saldırarak hanı öldürdüler; hanın veziri Muhammed-Yakub (ki o da aynı yıl yeni hanın iş başına gelmesiyle birlikte infaz edilecekti) halkı ayaklandırarak 3,5 saat boyunca Yomutları katlettirmeyi başardı.[403]

Kargaşanın dinmesinden ve hakimiyetin sağlanmasından hemen sonra İran'da Kacar hanedanı Türkmen saldırılarına karşı önlemler almaya başladı. Bu önlemler bir yandan Astrabad tarafından Yomut ve Göklenlere, diğer yandan Horasan'dan Tekelere ve komşularına karşı tenkil hareketleri olarak sürdürüldüyse de, dişe dokunur bir sonuç alınamadı. Bu tür sonuçsuz seferlerden XIX. Yüzyılın ilk yıllarında da söz edilmektedir,[404] ama İranlılar [yani Kacarlar] Yomut ve Göklenleri kendi tebaaları olarak görüyorlardı. Hiva hanı Muhammed-Rahim, 1819'da Rusya'nın elçisi Muravyev'in Mangışlak üzerinden geçen kervan yolunun Krasnovodsk [Kızılsu] iskelesi üzerinden geçirilmesini teklifine şu cevabı verir: "Mangışlak yolu Krasnovodsk yolundan çok daha uzun olsa bile, Mangışlak halkı benim tebaamdır. Astrabad'da yaşayıp da o civarlara ge-

---

ettiklerini gösteren Türkmen elyazmalarından alıntılar verilmektedir. Bayram-Ali-şah'ı mağlup eden Buharalı Şah-Murad Merv'i Sarıklara, Yolotan'ı ise Salorlara verdi.

399 <O sıralar Sarıkların yaşadığı Merv'e Muhammed-Emîn-han'ın düzenlediği seferler 1846'da başlamış ve 1855'e kadar her yıl yapılmıştır. – Yu. B.>

400 Agehi, vrk. 511b. <Esasen Abdulla-han Tekelerle yapılan savaşta değil, İmreli, Çovdur ve diğer Harezmli Türkmen kabilelerinin saflarında yer aldıkları Yomutların isyanı sırasında hayatını kaybetmiş; çarpışmalar Hiva hanlığının İlyalı şehri civarında vukû bulmuştur. Bkz. MİTT, II, 549-551. – Yu. B.>

401 Agehi, vrk. 514a vd.

402 Age., vrk. 516a.

403 Age., vrk. 521a. <Diğer kabilelerin yanı sıra Yomutların da iştirak ettikleri Türkmen isyanı kısa fasılalarla 1855'den 1867'ye kadar devam etti. Bu konuda bkz. Bregel, *Xorezmskiye turkmenı*, 197-225.>

404 Rıza-Kulı-han'ın *Ravz at-safâ* adlı eserinde bu tür bilgiler vardır. <Krş. MİTT, II, 205 vd. – Yu. B.>

len Yomud (Yomut)ların önemli bir kısmı Kacarların hizmetindedir."[405] Yomutlar, İran'a saldırdıkları kadar Hiva'ya da saldırıyorlardı ve hatta 1800'de Özbek kabilesi Mangıtlar Yomutların saldırıları yüzünden günümüzde bile varlığını koruyan Mangıt[406] şehrini (esasen bir alış-veriş merkezi) kurdukları Amu-derya sahiline göç etmişlerdi. Hiva hanları, Türkmenlerle birlikte İran'ın sınır bölgelerine pek çok saldırı düzenliyor ve Türkmenlerin İranlılarla olan çatışmalarına müdahele ediyorlardı. 1834'de Göklenler Gürgen'e başarılı bir sefer düzenlemiş, fakat bölgeye gelen kalabalık İran ordusunun intikam seferi düzenlemesi tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Bu durumda Alla-Kulı-han 1835'de Göklenlerin bir kısmını Kızıl-Arvat'a, bir kısmını da Harezm'e iskan etti.[407] Han, 1837'de Meyhen'de bir kale inşa ettirerek Göklenlerin bir kısmını oraya yerleştirdi; kalanları ise Köhne-Urgenç yakınlarındaki topraklara götürülmüştü.[408] Hanın bu seferi, İran şahı Muhammed'in 1836'da Gürgen ve Atrek'e düzenlediği sefere bir cevap niteliğindeydi ve üstelik İranlı yazar, Türkmenlerin Hiva ve Urgenç'e doğru itildiklerini belirtmektedir.[409]

Yine bu Muhammed-şah zamanında (1834-1848) Mazanderan valisi, Cafarbay (Yomut oymaklarından biri) reisi Kıyat-han'ın yerleştiği Çelek adasına bir sefer düzenledi. Kıyat-han adaya yerleştikten sonra denizin doğu ve batı sahili arasındaki yolu da kontrol altına almıştı. İran yönetimiyle çatışmaya girdiğinde kendisini Rusya tebaası, Ruslarla çatıştığında İran tebaası olarak gösteriyordu.[410] İran ordusu Türkmenleri mağlup etmiş, bir kısmını kılıçtan geçirmiş, bir kısmını esir almıştı ve Muhammed-şah bu olayı Herat'a düzenlediği sefer sırasında (1837) öğrenmişti.

Muhammed-şah'ın hükümdarlığının son dönemlerinde Serahs'ta istirahate çekilmiş olan Horasan valisi Muhammed-Hasan-han, Serahs, Ahal, Tecen, Karı-

---

405 Muravyev, *Puteşestviye*, I, 134.

406 Munis, <ruk. İNAE 6>, vrk. 75b, 133b ve 144b.

407 Agehi, vrk. 351b vd. <Aheni'nin verdiği kronolojiye göre Göklenlerin önemli bir kesiminin Harezm'e göçürülmesi 1837 başlarında olmuştur; bkz. MİTT, II, 467-468. – Yu. B.>

408 Age., 357b vd. <Alla-Kulı-han, Göklenlere bağlı Kay oymağını Meyhen'e değil, Gök-Tepe ile Baharden arasındaki Mehin kalesine yerleştirdi; krş. MİTT, II, 469. – Yu. B.>

409 Bu olay ve devam için bkz. *Ravzat as-safâ*, X.

410 <Daha sonraları Rus arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Kıyat-han ve oğulları genellikle Rusya'dan yana bir tavır takınıyorlardı. Bkz. *İstoriya Turkmenskoy SSR*, I, blm. 2, 95-98. – V. R.>

yab[411] ve Hiva'da yaşayan Teke, Yomut, Göklen, Salor Türkmenlerine dayanarak efendisine karşı isyan bayrağı açtı. Yanında üç bin kadar Türkmen vardı ve bir grup gittiğinde, yerine başka bir grup geliyordu. İsyan güçlükle bastırılmıştı.

İranlıların 1860'da düzenlediği sefer sırasında Salorlar Pencde'den daha sonra Sarıklar tarafından kovulacakları Meruçak'a çekilmişlerdi. Pencde'de daha önce Ersarı kabilesi yaşıyordu.[412] Rusların 1884'de Merv'e, Afganların Pencde'ye girip 1885'de çekilmek zorunda kaldıkları yıl Murgab'da Türkmenlerin siyasi bağımsızlığı da son bulmuştur.

1880'li yıllardaki savaşlar ve müterakeler sonucunda Türkmen halkının toprakları Rusya (vassal Buhara ve Hiva hanlıkları) ile İran ve Afganistan arasında bölüşülmüştü. En güçlü devletin tebaası olarak Rusya Türkmenleri, İran topraklarında doğup Rusya topraklarına dökülünceye kadar hiçbir şekilde sulama işlerinde kullanılamayan ve iki taraf arasındaki sınırı oluşturan nehirlerle ilgili anlaşma sayesinde daha avantajlı durumdaydılar. Türkmenler, devrimden sonra bu imtiyazlardan mahrum kaldılar. Bu yüzden Sovyet bölgesinde ilk önce Türkmen halkının siyasi yönden birleşmeleri fikiri ortaya atılmış ve Türkmenler arasında milli birlik ruhu canlanmıştı, ama şu ana kadar ancak dil ve edebiyat alanında birlik şuuru geliştirilebildi.[413] Türkmenin hayat tarzının dikkatli tetkiki, Orta Asya'nın bölgelere taksim edilmesiyle ilgili Rusça bir kitaptaki şu sözlerde görülmektedir: "Her Türkmen kendi soy kütüğünü çok iyi bilir ve şahsi çıkarlarını mensup olduğu aşiretin çıkarlarından hemen hemen ayırmaz. Bazı oymaklar ve hatta aynı aşiretin şu veya bu kolu arasında sık sık düşmanlıklar sergilenmektedir. Onlar, ancak diğer aşiretlerden veya başka halklardan olan kişilere karşı mütesanit halde hareket ederler… Milli şuur oldukça zayıftır. Fakat son yıllarda, özellikle de devrim sonrasında bazı aşiretler milli bir bütünlüğün, Türkmen halkının bir parçası olduklarını düşünmeye başladılar."[414] Bu şuurun büyümesi kültürel faaliyetlerin başarısına bağlı olabilecektir.[415]

---

411 <Doğrusu Kara-yab; Merv'e takriben 18 km. mesafedeki kanal üzerinde yer alan bir kalenin adıdır. – Yu. B.>

412 Yate, *Northern Afghanistan*, 189.

413 <Bugün İran sınırları dahilinde kalan ve Sahra Türkmen adı verilen bölgede iki milyonun üzerinde Türkmen yaşamaktadır. Fakat bu Türkmenler ekonomik yönden İran'ın en düşük gelir seviyesine sahiptir ve son derece zor şartlar altında hayatlarını sürdürmektedirler. – A. B.>

414 "Territoriya i naseleniye Buxarı i Xorezma", ç. 2, s. 102 vd.

415 <Türkmen halkının ekim devriminden sonraki tarihi konusunda bkz. *İstoriya Turkmenskoy SSR*, t. II. – Yu. B.>

ZEYN'UL AHBAR*

(Gardizî'nin eserinden yapılan alıntılar)

Ubeydullah b. Hordadbeh, "Kitab el-ahbâr"ında Türklerin Çinlilere mensup olduğunu söylüyor. Ebû Amr Abdullah b. El-Mukaffa[1] ise "Rub'u-d-dünya" [Dünya'nın Dörtte Biri] adlı eserinde Peygamber Nuh'un gemiden indiği zaman dünyanın boş olduğunu belirtmektedir. Nuh'un üç oğlu vardı: Sim [Sam], Ham ve Yafet. (Nuh), dünyayı onlar arasında taksim etti. Siyahilerin – Zenciler, Habeşliler, Nubyalılar ve Berberiler, - toprakları ile bu ülkeyi, kara ve denizi ve keza İran bölgesini Ham'a verdi; Irak, Horasan, Hicaz, Yemen, Suriye ve İranşahr Sim'in hissesini oluşturdu; Türklerin, Slavyanların, Yecüc-Mecüclerin[2] topraklarından Çin'e kadar olan bölge Yafet'e düştü. Türkistan bölgesi meskun topraklardan uzak olduğu için, ona Türk adı verildi.[3] Nuh, Tanrı'ya dua edip O'ndan okuduğunda [hemen] yağmur yağmasını sağlayacak kelimeyi Yafet'e öğretmesini istedi. Tanrı, onun duasını o anda kabul etti ve Yafet'e (o kelimeyi) öğretti. Yafet bunu öğrenince bir taşa yazarak, unutmamak ve kaybetmemek için boynuna astı. Bu kelimeyi telaffuz edep yağmur diledikleri her seferinde, yağmur başlıyor; eğer o taşı bir suya bırakıp da hasta birini oraya daldırırlarsa iyileşiyordu. (Bu) taş daha sonra miras yoluyla onun [Yafetin] torunlarına inti-

---

* Külliyat, VIII/ 41-63.

1 Gardizî'nin eserinin başında atıfta bulunduğu bu eser, ne en-Nedim'in Fihrist'inde (I, 118) verilen el-Mukaffa'nın eserlerinin listesinde, ne de Hacı Halife'nin bibliyografya sözlüğünde yer almaktadır. K. Brockelman'a göre İbni Mukaffa'nın günümüze kadar yetip gelmeyen bu eserinin adı *Tayzi' ad-dunyâ va-r-rub' ad-dünyâ* (Brockelmann, GAL, SBd, I, s. 236) dır. S. Nefisi, "Dünyanın Dördüncü Kısmı" ve bu çevirinin sonunda verilen "Yeryüzünün Hiçliği" adlı bir diğer kitabın İbn el-Mukaffa'nın aynı eserinin iki değişik adı olduğu görüşündedir. (Gardizi, Nefisi neşri, 2).

2 Gog-Magog halkları.

3 Sanırım kelimenin Arapça kökeni ترك (terk etmek, bırakmak) göz önünde tutulmuştur.

kal etti. Onlar, G u z, K h a l l u k h,[4] H a z a r ve benzeri gibi (isimlerle) çoğalınca, aralarında bu taş yüzünden tartışma çıktı. Taş, Guzların elindeydi. Her hangi bir gün toplanıp kura çekilmesi ve taşın kurada kime çıkarsa ona verilmesi kararlaştırıldı. Guzlar, şeklen o taşa benzeyen başka bir taş alıp üzerine o duayı yazdılar. Liderleri sahte taşı boynunda taşıyordu. Belirlenen günde kura çekildiğinde, kura Khallukh'a çıktı. Bunun üzerine sahte taşı Khallukhlara verdiler ve gerçek taş Guzlarda kaldı. Böylece Türklerde taş vasıtasıyla yağmur isteme geleneği ortaya çıktı. Onlardaki [Türklerdeki] seyrek sakal bırakma âdeti ve köpek mizacına gelince, [Yafet] çocukluğunda hastalanmış ve hiçbir tedavi imkanı kalmamıştı. Sonunda yaşlı bir kadın Yafet'in anasına "Ona karınca yumurtası ve kurt sütü ver, bu onu iyileştirir" dedi. Anası bir ay boyunca, [çocuk] iyileşinceye kadar, onu bu iki şeyle besledi. Ama sakalları çıkmaya başladığında seyrek oldu ve böylece torunları da (seyrek) sakallı kaldılar. Demek ki, seyrek sakal karınca yumurtasından, kötü karakter de kurt sütünden ileri gelmiştir. Türkler ondan [kurttan] türemişlerdir. Şimdi kitaplarda bulduğum şekilde onların bazı kabilelerini anlatacağım.

K h a l l u k h l a r konusunda derler ki, bu Khallukh Türklerin reislerinden biriydi. [Bu Türkler] göçebe halde yaşıyorlardı; Khallukh'un anası at üzerindeydi. [Bulundukları] yer çöllüktü; Khallukh'un hizmetkârlarından biri onun anasına gelerek, ona sahip olmak istedi ve kucakladı; kadın tehditlerle ona kovdu. Türk kadınlarının çok karakterli olduğu malum. Hizmetkâr bu durum karşısında korkuya kapıldı ve kaçıp Toguz-guzların[5] ülkesine, hakanın topraklarına geldi. Hakanın adamlarından biri avlanırken onu iki kat keçeye bürünmüş halde çetin bir yerde buldu ve ona Y a b a g u[6] adını verdi. Onu alıp hakana getirdi. Hakan, onun hikayesini öğrendikten sonra, Khallukh'un ülke-

4 Kharlukh veya Karlukların adı Farsça eserlerde hep bu şekilde yazılıyor. Muhtemelen Surhan'ın kollarından birinin adı olan Kalluk da buradan gelmektedir.

5 <Bartold'un çevirisinde Tuguz-guz ve Tuguz-Oğuz şeklinde yazılmasına rağmen, yine yazarın külliyatının cilt II, s. 554'de Tuguz-Oğuz okunuşunun artık Tokuz-Oğuz şekliyle genel kabul gördüğünü belirttiği için, biz doğrudan Tokuz-guz olarak yazmayı tercih ettik. – A. B.>

6 Karluk hanlarının unvanı; Arap coğrafyacılarda ve keza Gardizî'de cabguya (جبغويه) şeklinde geçmektedir. Daha ileriye bkz. Cabguya kelimesinin telaffuzu Sem'ani'de gösterilmiştir. Asya müz. elyazmaları, l,. 87. Sanırım Orhon kitabelerinde gördüğümüz yabgu sözcüğü de bu unvandır (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 146). Bu efsanedeki unvan, muhtemelen yapmak (kapamak, örtmek) fiilinden gelmektedir. <Hudûd el-âlem'de de böyle, l. 176 aşağı).

sindeki tüm adamları topladı ve bu Yabagu'yu o saat onların başına geçirdi ve o kabileye de Yabagu-Khallukh adını verdi.

Daha sonra Toguz-guz kabilelerine Türkistan'dan[7] bir adam geldi. Yabagulardan bir cariyeye[8] âşık olmuş, onu Türkistan'a kaçırmıştı. Türkistan hanı bu cariyeyi ondan ayırmış ve yanına almış; iyi davranmış, kızın ailesine mektup yazarak durumunu anlatmış ve onları yanına çağırmıştı. Onlar gelince, hepsine işleyecek toprak vermiş ve kabilenin kalan kısmını da davet etmişti. [Kızın] kabilesinin diğer kısmı bu haberi alınca, hepsi oraya gitmişti. Bunlar orada kalabalıklaşınca, han onları kendi topraklarına yabancı sıfatıyla iskan etti ve onlara ……. verdi.[9] Onların hepsi Türkistanlılar Hakan'ın halkına saldırı düzenleyinceye kadar bu şekilde kaldılar. Onlar [Türkistanlılar] bu halkın önde gelen, işe yarar reislerinden on ikisini öldürdüler; tüm hakan taraftarlarını kılıçtan geçirdiler ve hakanlıların tüm krallığı Khallukhlardan Çunpan'ın (?) boyunun eline geçti. Hakanlılardan en son olarak Khutuglan[10]-hakan öldürülmüştü. Khallukhlardan tahta ilk oturan (kişi) İlmalmasın (?)-cabguya'dır. İktidar Khallukhların elinde kaldı. Türkistan'da pek çok kabile bu Yabagu-Khalluglardan inmedir, ama onlar hakkında detaylı bilgimiz yoktur.

Kimakların kökenine gelince; Tatar hanı geriye iki oğul bırakarak ölmüştü. Büyük kardeş tahta geçince, küçüğü onu kıskanmaya başladı. Küçük kardeşin adı Şad'dı.[11] Ağabeyine bir suikast düzenlediyse de, başarılı olamadı. Hayatından endişe ettiği için cariye-gözdesini yanına alıp kaçtı ve büyük bir nehrin, pek çok ağacın ve av hayvanının bulunduğu bir yere geldi. Oraya çadır açıp yerleşti. Her gün bu adam ve cariye birlikte ava gidiyor, avladıkları hayvanların etini yiyor, samur, sincap ve kakımların derisinden elbise yapıyorlardı. Daha sonra onlara akraba Tatarlardan yedi adam geldi: İmi, İmek, Tatar, Bayander, Kıpçak, Lanikaz (?)[12] ve Aclad (?). Bu

7 Belki metindeki bu kelimeyi ترکستان yerine sayfa 40'da olduğu gibi ترکشان şeklinde okumak gerekir ki, bu durumda sözü edilen Türkistan değil, Türgeş kabileleridir.

8 Yazar الجارية (kenizak/cariye, kadın köle) kelimesini bariz bir şekilde "kız" anlamına geldiğinde dahi sürekli Arapçadaki کنيزك (cariye) anlamında kullanıyor. Krş. S. 36-37, İbni Rusta'nın (De Goeje neşri, 141, $_{1}$) metninde (Burtaslarla) ilgili bölüm.

9 Kelime anlaşılamadı.

10 Muhtemelen Kut-oğlan.

11 Orhon kitabelerinde geçen Türk unvanı (Thomsen, *Inscriptions*, s. 146). Taberi'de de böyle, II, 1206, 1224 (bu bilgiyi Prof. De Goeje'ye borçluyum).

12 <Minorsky, Nilkaz şeklinde okunmasını teklif etmektedir; bkz. *Hudûd el-âlem*, Minorsky çevirisi, 304, dn.3>.

adamlar efendilerinin yılkı sürüsünü güdüyorlardı. [Daha önce] yılkı sürülerinin bulunduğu yerlerde mera kalmamıştı; onlar da ot arayarak Şad'ın kaldığı tarafa gelmişlerdi. Cariye onları görünce dışarı çıktı ve "İrtış!" yani 'durun!"[13] dedi. Böylece o nehre İrtış adı verildi. Bu cariyeyi tanıdıkları için hepsi durdular ve çadırlarını kurdular. Bol miktarda av ganimetiyle dönen Şad, onları ağırladı. Onlar, orada kış mevsimine kadar kaldılar. Kar yağınca dönemediler. Orada ot boldu; böylece tüm kışı orada geçirdiler. Kar kalkıp, yollar açılınca, kabileler hakkında haber getirmesi için içlerinden birini Tatar kampına yolladılar. O (adam) oraya varınca her yerin bomboş olduğunu, kimsenin kalmadığını gördü; düşman gelmiş, yağmalamış ve herkesi öldürmüştü. Kabilelerin hayatta kalan kişileri dağdan inip o adamın yanına geldiler. O da dostlarına Şad hakkında bilgi verdi. Böylece hepsi İrtış'a doğru yola koyuldu. Oraya gelince Şad'ı reisleri olarak selamladılar ve ona karşı saygılarını izhar ettiler. Bunu işiten diğer insanlar da [oraya] gelmeye başladılar ve [böylece] yedi yüz kişi toplandı.[14] Onlar, uzun süre Şad'ın hizmetinde kaldılar; daha sonra nüfusları artınca dağlara saçıldılar ve yedi adamın adıyla anılan yeni kabileler oluşturdular. Tüm bu Kimaklar vahşi tabiatları, cimrilikleri ve misafir sevmezlikleriyle tanınırlar.

… Şad, bir defasında halkıyla birlikte İrtış nehri sahilinde duruyordu; bir ses duydu: "Şad? Beni suyun içinde görüyor musun?" Şad, suyun üstünde yüzen saçtan başka bir şey görmüyordu; atına binip suya daldı ve saçı yakaladı. Onun karısı Hatun olduğunu gördü. "Nasıl düştün?" diye sordu. O cevap verdi: "Timsah beni nehir kenarından kaptı." (Kimaklar bu nehre saygı duyar, hürmet gösterir ve "Ey Kimakların tanrısı nehir!" diyerek taparlar.) Şad'a 'Ses duydu, suya daldı ve korkmadı' anlamında Tutuk unvanını verdiler.[15]

Kimaklara giden güzergahlara gelince, bu güzergah Farab'dan Yengikent'e[16] gider, Yengikent'ten Kimakların ülkesine giden yol üzerinde bir nehir vardır; onu geçtikten sonra kumlara [sahraya] ulaşılır. Türkler buraya Uyukman

---

13 Radloff'a göre burada Türkçe "er tüş" (yani ey adam [attan]in) kelimesi kastedilmektedir.

14 Orhon kitabelerinde de bağımsız bir kabile oluşturmak için gerekli rakamın aynı rakam olarak verilmesi dikkat çekicidir. (Radloff, *Die alttürkischen Inschriften*, Lief, I, s. 10, 206)

15 Elbette "tutuk"un böyle bir anlamı yok; çünkü Türkçe bir unvandır ve "tut" kökünden gelmektedir. (Krş. Orhon kitabelerindeki *el tutmak*). Bu efsane bariz bir şekilde tutuk unvanının halk etimolojisini (Volsketymologie) göstermektedir.

16 Metinde <dih-i nev> 'yeni köy'; Arap coğrafyacılarının (القرية الحديثة) dedikleri yer, İbni Havkal, 393.

(?) derler. Daha sonra yol Sokuk nehrine varır; nehri geçtikten sonra çorak arazi başlar. Daha ileride Kendir-tag vardır.[17] [Yolcu] tüm bu nehir sahili boyunca nehrin kaynağına kadar yeşillikler, otlar ve ağaçlar arasında ilerler. Dağ yüksektir. Ondan sonra dar patikalardan dağa tırmanırlar. Kendir-tag'dan sonra Asus (?) nehrine varılır; bu yolda beş gün boyunca, bizzat Asus nehri sahiline kadar, ağaçların sıklığı sebebiyle insanlar hiç gün ışığı görmezler. Nehir suyu karadır ve doğudan akarak Taberistan kapısına[18] (?) ulaşır. Ondan sonra Kimak sınırının başladığı İrtış nehrine varılır. Nehrin her iki yakasında vahşi atlar otlar; bazen onlardan bin veya iki bin tanesini bir yerde görmek mümkün. Bunlar vahşileşmiş asil atlarından inmedirler ve çoğalmaya devam ediyorlar. Bu atlar kement dışında başka bir şeyle yakalanamaz; onları yakaladıkları zaman binip ehlileştirirler; onlar da ehlileşir ve insanlara alışırlar. İrtış büyük bir nehirdir, öyle ki eğer bir kişi nehrin bu sahilindeyse aradaki mesafenin fazlalığı yüzünden öbür sahildeki insanı tanıyamaz. Nehrin suyu siyahtır. Nehri geçtikten sonra Kimakların çadırlarına ulaşılır. Onlarda basık damlar yoktur; hepsi ormanlarda, boğazlarda ve bozkırda yaşarlar. Hepsinin sığır ve koyun sürüleri vardır. [Ama] onlarda deve yoktur. Birisi buraya deve getirse bile, [hayvan] burada bir yıl bile yaşamaz. Çünkü deve buradaki otları yerse ölür. Onlarda tuz yoktur; eğer birisi buraya bir man[19] tuz getirirse, karşılığında dağ hayvanlarının kürklerini alır. Herkes, imkanları dahilinde kış için koyun, at veya sığır etini kurutur. Burada çok kar yağar; bazen bozkırlardaki kar kalınlığı bir mızrak boyuna ulaşır.[20] Kışın atları Ök-tağ'da[21] uzak bir yere[22] götürürler; onların yer altında kış için ağaçtan yapılmış su havuzları var; kışın çok kar yağdığında, atları kış boyunca bu suyu içerler. Çünkü kar atları sulamaya götürmeye izin vermez. Kimaklar samur ve kakım avlarlar. Hanlarının unvanı B a m a l-P e y g u (veya Yamal-Peygu)dur.

Y a ğ m a kabilelerine gelince, Türk hakanı Khallukhların çoğalıp güçlendiklerini ve Toharistan Haytallarıyla[23] ilişki kurduklarını, Haytalların onlar-

17 Yani kendir dağı.

18 Sanırım metin burada tahrif edilmiş.

19 Man veya batman, değişik yerlerde farklı ölçülere tekabül eder (şu anda Türkistan'da bir man iki pud'dur). (Daha fazla bilgi için bkz. Hinz, *Islamische Masse*, s. 16 vd.)

20 Krş. Orhon kitabelerindeki *sükük batımı kar* (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 109).

21 Belki de Bizanslı yazarın sözünü ettiği Ektağ'dır.

22 Galiba yazar veya müstensih Türkçe ايراق (ırak, uzak) kelimesini yanlışlıkla Irak عــراق olarak anlamış.

23 Bizans kaynaklarında geçen Eftalitler.

dan kadın istediklerini ve Khallukların da onlara kadın verdiklerini fark etmiş. O sırada hakan Türkistan'ın zayıf olduğunu görerek ülkesi için endişelenmeye başlamış. Bundan sonra Toguz-guzların bir kısmı kaçıp, kendi kabilelerinden uzaklaşmışlar ve Khallukhlara gelmişler, ama onlar hiçbir zaman bunlarla geçinememişler. Türk hakanı onların Khallukhlarla Kimaklar arasındaki topraklara yerleşmelerine izin vermiş. Onların ….[24] adında bir reisleri vardı. Yağmalar, büyük sürüleri olan ve Çin'in sol tarafında bir aylık yol uzunluğundaki topraklarda yaşayan zengin insanlardır. Buradan ….. getirirler.[25] Onlar arasında iç savaş çıktı; kabilelerin bir kısmı Türk hakanının himayesine sığındı. Onlar Yağma halkının [geri kalanına] gelip onlarla birleştikten sonra, Türk hakanına bir elçi göndererek durumlarını hikaye edip şöyle dediler: "Size hizmet etmeye geldik; eğer izin verirseniz her tarafa akınlar düzenleyeceğiz."[26] Türk hakanı bu sözlerden hoşlandı. Onlara rifkatli bir cevap verdi ve istediklerini yapmalarına müsaade etti. Khallukhlar onlara aptalca muamele etmeye başladılar; onlar pek çok zarar gördükten sonra oradan Kimaklara gittiler. Bir süre sonra Şad-tutuk onları küstürdü ve onlardan vergi istedi. Hepsi perişan oldular ve böylece Türk hakanının merhametine sığınarak, Khallukh ve Kimaklardan uzaklaşıp, hakanın topraklarına yerleştiler. Hakan, onların mümâileyh reislerine Şad-tutuk unvanını takliden Y a ğ m a-t u t u k unvanı verdi.

K ı r g ı z l a r ı n kendi hanlarının hükümranlığı altında birleşmelerinin sebebi aşağıda anlattığımız gibidir.[27] O, Slavyan kökenliydi ve Slavyan beylerinden biriydi. Slavyanların ülkesinde yaşadığı dönemde oraya Rum'dan bir elçi geldi. Bu adam o elçiyi öldürdü. Öldürmesinin sebebi, Rumların Nuh'un oğlu Sim'den [Sam'dan], Slavyanlarınsa Yafet'in soyundan gelmiş olmasıydı. Onlar it sütüyle beslendikleri için isimleri *sag* ('köpek, it') sözcüğüyle bağlantılıdır. Bunun hikayesi şöyle: Yafet için karınca yumurtası topladıklarında, karıncalar Tanrı'dan Yafet'e erkek çocuk nasip etmemesini niyaz ettiler. Yafet'in bir oğlu olunca, ona E m k e adını verdiler. [Çünkü] gözlerinin ikisi kördü. O sıralar köpekler dört gözlüydü. Yafet'in bir iti vardı ve o sıralar eniklemişti. Yafet eniği öldürdü. Yafet'in oğlu dört yıl kadar köpeği emdi; onun kulakların-

24 K. G. Saleman'a göre metindeki *bedû-şir-perverd* (yani iki cins sütle beslenen) ibaresi muhtemelen herhangi bir Türk unvanı veya lâkabının çevirisidir. Belki de bir tür halk etimolojisi olarak kabul edilmelidir.

25 Kelime anlaşılamadı.

26 Sanırım burada kabile adı Türkçe yağma sözcüğüyle ilintirilmektedir.

27 Bu cümlenin çevirisinin yine Bartold tarafından yapılan tashihiyle ilgili olarak yazarın *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu*, s. 148'e bkz.

dan tutup kör gibi yürüdü. Köpek ikinci defa enikleyince, o [köpek] Yafet'in oğlunu attı ve ondan kurtulduğu için Tanrı'ya şükretti. Ertesi gün köpeklerin iki gözünün bu çocuğa geçtiği ve ikisinin köpekte kaldığı görüldü. Bunun izleri hâlâ köpeklerin suratında vardır. Bu yüzden onlara Saklab (Slavyan) derler. [Hulasa-i kelâm] bu bey, tartışma sırasında elçiyi öldürünce Slavyanların ülkesini terk etmek zorunda kaldı. O, ülkeden ayrılarak Hazarlara geldi. Hazar hakanı, ölünceye kadar ona iyi davrandı. [Ama] tahta başka bir hakan oturunca, bu sığınmacıya sıcak bakmadı. O da oradan ayrılıp B a ş c u r t'a gitmeye mecbur kaldı. Başcurt dedikleri, Hazarlarla Kimaklar arasında 2000 bin süvarisiyle birlikte yaşayan bir Hazar beyiydi. Hazar hakanı Başcurt'a bir adam göndererek ondan bu Slavyan'ı kovmasını istedi. Başcurt konuyu Slavyan'a açtı; o da akrabalığı bulunan ……'ın ülkesine doğru yola koyuldu. Yolda Kimaklarla Toguzguzların toprakları arasında bir yere geldi. Toguz-guzların hanı kendi kabileleriyle tartışmış ve onlara kırılmıştı; [onlardan pek çoğunu] öldürmüşler, (kalanlar) birer ikişer Slavyanların yanına gitmeye başlamışlardı. O, sayıları çoğalsın diye hepsini güler yüzle karşıladı, iyi muamelede bulundu. Başcurt'a bir adam gönderip, onunla dostluk anlaşması yaptı ve bununla güçlendi. Sonra Guzlara saldırı kararı aldı ve onlardan çoğunu öldürdü, bir çoğunu esir aldı; bir kısmını yağma yoluyla, bir kısmını köle olarak satmak suretiyle çok para topladı. Çevresine toplanan kabilelere K ı r g ı z adını verdi. Slavyanlar onunla ilgili haberleri duyunca, bir çoğu aileleriyle ve eşyalarıyla birlikte ona geldiler; diğerleriyle birleşerek akraba oldular ve tek yumruk haline geldiler. Slavyanların ırkî özellikleri Kırgızların fiziki görünümlerinde, özellikle de kızıl saç ve beyaz tenlerinde dikkat çekmektedir.[28]

Kırgızlara giden yol Toguz-guzların topraklarından geçer. Bu yolun bilhassa Çinanket'ten Khasan'a, Khasan'dan Nuhbek ve oradan Kemiz-art'a[29] kadar olanı, bir veya iki ayı yaylalar arasında, beş günü sahrada geçer. Kemiz'den Manbek-Lu'ya kadar olan yol ikinci günü dağlarda devam ettikten sonra, ormana ulaşır; Manbek-Lu denilen dağlara kadar bozkır, su kaynakları ve av alanları başlar. [Bu] dağ, yüksektir; bol miktarda kakım, sincap ve misk veren

28 Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre Kırgızlar uzun boyları, sarı saçları, al yanakları ve mavi gözleriyle dikkat çekmekteydiler. (Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I, 443). Bu bilgi, Kırgızların başlangıçta Türk olmadıklarını göstermektedir. Krş. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften*, Lief. 3, s. 425.

29 Türkçede sırt, arka anlamına gelen art kelimesi (sanırım burada sıradağ anlamındadır) Tumansky elyazmasında daima Orta Asya'nın dağ silsileleriyle birlikte geçmektedir.

antilop, pek çok ağaç ve alabildiğince av hayvanı vardır. Bu dağda hayli insan yaşar. Manbek-Lu'dan sonra Kögmen'e varılır; yol boyunca meralar, temiz su kaynakları ve pek çok av hayvanına rastlanır. Kögmen'e[30] kadar olan yol bu şekilde dört gün sürer. [Kögmen] dağı yüksektir; orada çok ağaç vardır, yol dardır. Kögmen'den Kırgız ordugahına kadar olan yol yedi gün sürer; yol, bozkır ve meralardan geçer; yol boyunca tatlı su kaynakları ve düşmanın geçmesine izin vermeyecek şekilde birbirini sımsıkı saran ağaçlar vardır. Kırgız ülkesine kadar olan yol tıpkı bir park gibidir. Burada ülkenin en önemli ve en güzel yerinde Kırgız hakanının ordugahı vardır; oraya ancak üç yolla ulaşılabilir. Onların dışında oraya giden güzergahların hepsi yüksek dağlar ve kesif ormanlardan geçer. Bu üç yoldan birisi güneyde Toguz-guzlara, ikincisi batıda Kimak ve Khallukhlara, üçüncüsü ise bozkıra gider. Büyük Furi kabilelerine varmak için üç ay yol gitmek gerekir. Burada da iki yol var. Birisi bozkır üzerinden gider ve üç ay sürer; diğeri sol taraftadır ve iki aylık yoldur; ama zor bir yoldur. Bütün yolculuk boyunca dar patika ve dar bir şerit boyunca orman içinde gitmek gerekir. Yol üzerinde çok su var; nehirler birbiri ardıncadır ve sürekli yağmur yağar. Bu yoldan gitmek isteyen kişi, yedek eşya ve elbise almak zorundadır;[31] her ser ıslaktır ve hiçbir şeyi yere koyamazsın. Bu bataklık yeri geçinceye kadar atın arkasından gitmek gerekir. Bu bataklıklarda kimseyle teması olmayan vahşi insanlar yaşar; onlar yabancı dil bilmezler, ama kimse de onların dilini anlamaz. Onlar, insanların en vahşisidir. Her şeylerini sırtlarında taşırlar; tüm eşyaları hayvan postlarından ibarettir. Onları bu bataklıktan çıkartırsanız, sudan çıkmış balık gibi şaşkına dönerler. Yayları ağaçtan, giysileri hayvan postundandır; yiyecekleri ise vahşi hayvanların etleridir. İtikatları, yabancı giysi ve eşyalarıyla ilgilenmemekten ibarettir. Kavga etmek istediklerinde, aileleri ve mallarıyla birlikte çıkar ve kavgaya tutuşurlar. Düşmanını yenen kişi, onun eşyasıyla ilgilenmez; silahları ve demiri dışında kalan eşyalarının tamamını yakar. Karılarıyla cinsi temas yapacakları zaman, onu dört ayak domaltır, sonra seks yaparlar. Kadının başlığı, av eti veya pek çok av hayvanı ve ağacın bulunduğu bir vadidir. Eğer herhangi birisi Kırgızların eline düşerse, yemek yemez ve arkadaşlarından birini görürse kaçıp saklanır. Ölülerini dağlara götürür, ceset çürüyüp yok oluncaya kadar ağaçların üzerine asarlar.

30 Kırgızların ülkesindeki Kögmen sıradağları Orhon kitabelerinde birkaç kez geçmektedir. (Rodloff, *Die alttürkischen Inschriften,* Lief. 3, s. 431; Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 149).

31 Bu cümlenin Bartold tarafından yapılan çevirisinin tashihi için, bkz. Bartold, *Otçet o komandirovke v Srednuyu Aziyu,* s. 148.

Kırgızların yurdundan misk, kürk ve hutu[32] boynuzu gelir. Kırgızlar, tıpkı Hintliler gibi ölülerini yakar ve şöyle derler: "Ateş, en temiz şeydir; ateşe düşen her şey temizlenir; ateş, ölüyü de pisliklerden ve günahlardan temizler." Kırgızların bazıları ineğe, bazıları rüzgara, bazıları kirpiye, bazıları saksağana, bazıları şahine, bazıları da güzel ağaçlara taparlar. Aralarında *faginun* (?) dedikleri kişiler vardır; bunlar her yıl belli bir günde gelir, tüm müzisyenleri bir araya getirir ve herkesi eğlenceli bir şölene hazırlarlar. Müzisyenler çalmaya başlayınca, faginun şuurunu kaybeder; sonra ona o yıl olacak her şeyi, temenni, bereket, yağmur, kuraklık, endişe, selamet ve düşman istilasıyla ilgili her şeyi sorarlar. O da her konuda kehanette bulunur ve dediklerinin çoğu söylediği gibi çıkar.

T i b e t halkının oluşumunun sebebi şöyledir: H i m y e r i l e r arasında Sabit adlı tanınmış bir kişi vardı. Bu Sabit, Tubba denilen Yemen hükümdarının yakınlarındandı. Sabit, Tubba tarafından naip olarak tayin edilince, anası oğluna bir mektup yazmış. Mektupta Tubba'lardan birinin doğuya sefere çıktığını, çok adam öldürdüğünü, altın bitkili, misk topraklı bir yere kadar gittiğini; meralarda yalnızca gür otlar bittiğini, av hayvanlarının misk temin edilen antiloplardan oluştuğunu, dağların karla kaplı, vadilerin güzel manzaralı olduğunu, hisarların su yerine toprak ve kuma ihtiyacı bulunduğunu belirtmiş. [Sabit] Tibet'e gelince tüm bu bahsedilen şeyleri görüp hayran kalmış; herkes hakkaniyetli, herkes dost canlısı imiş. Birden bir karanlık çökmüş ve göz gözü görmez olmuş. Sonra İblis, devlere Sabit'i kaçırıp havadan getirmesini söylemiş. Sabit her zaman elbisesinin altından bir yelme giyermiş. Devler onu getirip yüksek bir dağın tepesinde bırakmışlar. Sabit, orada yirmi gün kalmış. Sonra İblis yaşlı bir adam kıyafetinde ona gelip, "Önümde secde et ve benim irademe tâbi ol!" demiş. Sabit de onun dediğini yapmış. İblis onunla birlikte dağın tepesinden aşağı inmiş, onu uyutmuş ve onunla cinsi temas kurmuş. Arkasından Sabit'e kendisiyle cinsi temasta bulunmasını emrederek uykuya dalmış. Sonra Sabit'in saçları kadınlar gibi alnına kadar uzamış ve saçının ucunda bir bit peyda olmuş. İblis bir bez şerit alarak onu alnına bağlamış, sonra onun [Sabit'in] yanına oturmuş ve biti ağzına atıp yutmuş. İblis şöyle demiş: "Uzun yıllar hayattan kâm almak ve düşman sahibi olmamak isteyen kişi, bu canlıdan yemek zorunda." Sonra Sabit'e ordusundaki yedi komutanı öldürmesini emredip, isimlerini vermiş. Sabit sormuş: "Eğer bu dediklerinin tamamını yapar ve

32 Arapların Orta Asya halklarıyla yaptıkları alış-veriş listesinde yer alan bir hayvan boynuzu. Bkz. VGA, IV, 222.

emirlerini dinlersem, elime ne geçecek?" İblis cevap vermiş: "Hakan olacaksın; tüm bu ülke senin olacak ve bütün halkın hükümdarı olacaksın." Daha sonra o [Sabit] onunla birlikte dağdan inmiş ve askerlerden birini görmüş. Asker hemen Sabit'i ve onunla birlikte yaşlı adam kılığında gelen İblis'i fark etmiş. Sabit, ona ordunun durumunu sormuş. Asker "Sen gittikten sonra askerler arasında kavgalar çıktı" demiş. Bu arada asker de Sabit'e başından geçenleri sormuş. Ona İblis cevap vermiş: "Melekler onu Tanrı'ya götürdüler. O da ona hükümranlık verdi, ona yelme giydirdi ve beni onunla gönderdi." Asker hemen kampa koşmuş ve görüp duyduklarını orduya anlatmış. Arkasından Sabit gelmiş ve kendisine emredilen her şeyi yerine getirmiş. Ve onu hakan yapmışlar. Bu yüzdendir ki *Tibetliler bit yer, birbirleriyle cinsi temas yaparlar, kaküllerini kadınlar gibi alınlarına sarkıtır ve üstünden şerit bağlarlar*. Tibet hakanının unvanı konusunda "O gökten geldi, onun üzerinde gökten verilmiş bir yelme vardı" derler.

Tibet'e giden yollara gelince, bu yollar Hoten'den Hoten dağını aşarak Alaşan'a (?) giderler. Dağlarda insanlar yaşamaktadır; buralarda bol miktarda öküz, koyun ve koçkar[33] sürüleri vardır. Alaşan'a kadar yol bu dağlardan geçer. Daha sonra dağın bir ucundan diğer ucuna uzun bir köprü vardır. Bu köprüyü vakti zamanında Hotenlilerin kurdukları söylenir. Bu köprüden Tibet hanının başkentine kadar bir dağ uzanır. İnsanlar ona tırmanırken, havasından dolayı nefesi tıkanmış gibi güçlükle nefes alır, zar zor konuşurlar. Pek çok insan bu sırada ölür. Tibetliler bu dağa "cehennem dağı" derler.[34*] Eğer Kaşgar'dan yola çıkacaksanız, sağa sapıp doğu istikametinde iki dağ arasında ilerlemeniz gerekir. Dağları aştıktan sonra kırk fersah uzunluğundaki Adır[35*] (?) bölgesine varılır. Bu yazının yarısı dağlar, yarısı vadilerle (?) ve mezarlıklarla (?) kaplıdır.[36]

---

33 Türkçede boynuzlu koyun (koç) anlamında kullanılan kelime.

34 * <Yazarın burada sözünü ettiği olay Mirza Haydar Duglat'ın Tarih-i Reşidî adlı eserinde "demgiri" veya "damgiri" dediği yüksek tansiyon olayıdır. Haydar Duglat, atların bile bu basınçtan dolayı ağız ve burunlarından kan gelerek öldüklerini, pek çok insanın baş ağrısına tutulduğunu, ateşin çok güçlüklü yakılabildiğini anlatmaktadır. A. B.>

35 * <Barthold, Adır kelimesinin yanına soru işareti koymakla neresi olduğunu çıkaramadığını belirtmek istemiş olabilir. Ancak bugün Türkistan Türkçesinde "adır" düz alan, ova, yazı anlamında kullanılmaktadır ve zaten metnin konteksinden de bu ibareyi "kırk fersah uzunluğunda bir düzlük" şeklinde anlamak gerekir. Dolayısıyla, kanaatimizce "adır" burada özel bir toponim olmayıp, bildiğimiz düz ovadır. A. B.>

36 Muhtemelen metinde bir tahrifat olmuş. <Minorsky, سجده yerine سهل ve كورستان yerine گورستان okumak suretiyle bunun "yazı ve çıplak tepeler" olabileceği teklifinde bulunmaktadır. Bkz. *Hudud el-Âlem*, Minorsky çevirisi, s. 255.>

Kaşgar çevresinde pek çok köy ve sayısız kasaba var. Vaktiyle bu bölge Tibet hanına aitti. Kaşgar bölgesinden Sarımsanket'e, oradan da Alişur'a ulaşılır ve yol Kuça (şehri) istikametinde akan Kuça nehrine kadar bozkırda devam eder. Bu nehrin sahilinde, sahranın hemen başladığı yerde, Tibetlilerin çıkıp geldiği Humhan (?) köyü bulunur. Daha sonra salla geçebileceğiniz bir nehir gelir. Ondan sonrası Tibet topraklarıdır. Tibet hakanının sınır şehrinde, içinde pek çok putun bulunduğu bir tapınak vardır. Bu putlardan birisi taht üzerinde oturur vaziyettedir. Onun sırt tarafında insan kafasına benzer ağaçtan mamul bir şey vardır. Put, kafayı andıran bu ağaç parçası üzerinde durur. Eğer elinizi putun sırtına doğru götürürseniz ondan ateş kıvılcımlarına benzer şeyler çıkar. Bu yerin (şehrin) sol tarafında iki tarafı büyük ağaçlarla kaplı nehrin geçip gittiği bozkır ve sahra uzanır.

B a r s h a n sakinleri, aslen Fars'tan olan Perslerdendir. Şöyle ki; Zülkarneyn[37] Dârâ'yı yenip, Persleri itaat altına alarak İranşehr'i zapt ettiğinde, İran halkının kültürlü, cesur, eğitimli, kurnaz, uzak görüşlü ve tedbirli olduğunu görerek korkmaya başladı. İskender, kendisi çekip gittiğinde onların isyan ederek yerine bıraktığı genel valileri öldüreceklerini ve krallığı ele geçireceklerini düşündü. Böylece her boyun önde gelenlerinden bir veya iki kişiyi rehin olarak beraberine alıp Türkistan'a, oradan da Çin'e yöneldi. İskender, oraya [Türkistan'a] gelince, casuslar ona şu haberi getirdiler: "Önümüzde çölden geçen yollar ve hayvanlarımızı beslemesi mümkün olmayan yerler var. Yanında taşıdığın bu ağırlık, kendine yetecek yiyecek bulamaz." İskender, tüm fazlalıkların orada bırakılmasını ve yemlerin atlara yüklenmesini emretti. İranlı eşrafın çocuklarına ise "Ben Çin'den dönünceye kadar burada kalın; o zaman sizi yanıma alır ve tekrar ülkenize götürürüm" dedi. Onlar, kendilerine verilen buyruğa binaen orada kaldılar; İskender'in Çin'i fethedip oradan Hindistan'a yöneldiği haberi gelince, İranlı eşrafın çocukları ülkelerine dönme ümidini kaybedip, Çin'e bir elçi gönderdiler ve oradan tuğla pişiriciler, dülgerler, ressamlar getirtip, buraya Fars şehirlerine benzer bir şehir kurmalarını istediler. O yere de Barshan yani Fars'ın efendisi adını verdiler.[38]

37 Makedonyalı İskender'in "iki boynuzlu" anlamına gelen lâkabı.

38 Her halükârda böyle bir etimoloji şehrin adının telaffuzuna uygun düşmektedir. Sanırım Yâkut'un "Mû'cem"indeki gibi (IV, 823) Nuşcan değil Barshan olarak okumak gerekir. Barshan okuyuşu Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğü ile teyit edilmektedir (III, 308)

Barshan'a giden yola gelince, Neviket'ten[39] başlayan yol Cikillerin toprakları üzerinden Kumberket (veya Kerminket)'e uğradıktan sonra Cil'e gider. Cil, bir dağdır. Anlamı, sıkı, dar, birbirine geçmiş demektir.[40] Oradan Yar'a 12 fersahtır. Yar, üç bin savaşçı çıkarabilen bir köydür. Burada Cikilli Teksin'in çadırları bulunur.[41] Bu iki yerleşim birimi arasında başka bir yerleşim birimi yoktur. Yolun sol canibinde Issık-Kul (Issık-göl) denilen bir göl vardır. Uzunluğu yedi günlük yoldur. Bu Issık-göl'e yetmiş çay dökülür. Suyu çoraktır. Oradan Ton'a kadar beş fersah, Ton'dan Barshan'a üç günlük yoldur.[42] Yol boyunca yalnız Cikillerin çadırlarına rastlanır. Barshan dihkanının unvanı *manak*'tır.[43] Barshan, 6000 silahlı adam çıkarabilir. Issık-göl'ün tüm çevresi Cikillerin elindedir. Barshan'ın sağ tarafında iki dağ geçidi vardır. Birinin adı Neygu, diğerininki Ozar'dır. [Aynı yerde] Tefshan adında bir de nehir mevcut; doğu istikametinde Çin sınırına doğru akar.[44] Geçit öyle yüksektir ki, Çin tarafından gelen kuşlar onun üzerinden aşamazlar.

Toguz-guzlar, hükümdarı Toguz-guz Hakan unvanı taşıyan bir halk. Bir zamanlar Toguz-guz Hakan'ın mensup olduğu boyda Kür-tegin adında

---

39 Metin'de bu kelimenin yerinde Tumket yazılı, ama daha ilerisinde yolun Neviket'ten Suyab'a gittiği belirtilmektedir. Sanırım Makdisî ve Gardizî'nin Neviket'i De Goeje'nin de düşündüğü üzre (İbn Hordadbeh, metin, 29) İbn Hordadbeh ve Kudama'nın Nevaket'iyle örtüşmektedir. Muhtemelen müellif burada Kudama'da (çeviri, 158) Nevaket'ten doğruca Barshan'a giden yol denilen aynı yoldan söz etmektedir. <Minorsky'nin belirttiği gibi V. V. Bartold şu yerleşim birimlerinin tespitinde yanılmaktadır: Tumket (veya Nunket) Çu nehrinin batısında, Neviket (veya Nevaket) ise, muhtemelen nehrin doğusunda yer almaktaydı. Bkz. *Hudûd el-Âlem,* Minorsky çevirisi, 289.>

40 Muhtemelen Cil-arık boğazı kastedilmektedir. Cil'in hangi dilde bu anlamı ifade ettiği bilinmemektedir. <Bilâhare Boam boğazı gelir (çağdaş haritalara bkz; doğrusu Boom'dur). Cil'in eski adı (Cil-arık) Çuy vadisi tarafından boğazın girişindeki yerin adı olarak muhafaza edilmiştir.>

41 Kelime için bkz. Budagov, I, 368. <Minorsky "Taksinin Cikilleri" okunuşunu teklif etmektedir ki, buna göre Teksin'in tebaalarının çadırları kastedilmiş oluyor. Bkz. *Hudûd el-Alem*, Minorsky çevirisi, 297.>

42 Anlatılan güzergah, Barshan'a giden yolun Issık-göl'ün güney sahilinden geçtiği konusunda şüpheye mahal bırakmamaktadır. Ton ile Barskaun nehirleri arasındaki mesafe (takriben 50 verst) üç günlük yol için biraz azdır. Bölgenin dağlık olduğu da düşünülürse bazı geçitlerin büyüklüğünü kestirmek mümkün değildir.

43 Sanırım metinde geçen bu kelimeyi منق okumak gerekir (Bizans kaynaklarındaki Maniakh). <Kelimenin منف *manaf* şeklinde okunmasını teklif eden Minorsky, Bartold'un okuyuşunu yanlış bulmaktadır. Bkz. *Hudûd el-Âlem,* Minorsky çev., 293.>

44 Sanırım Tarım nehir sistemi içinde yer alan Yir-taş nehri kastedilmektedir. <Minorsky, nehrin adını Ak-su'nun batı kolunun adı gibi gördüğü için تفشخان yerine تفسخان tefşhan okumaktadır. Bkz. *Hudûd el-Âlem*, Minorsky çev., 296.>

biri varmış. Onun anası Çinliydi, hür bir kadının oğlu olan hakan da onun kardeşiydi. Kardeşi Kür-tegin'i öldürmek istiyordu. Onun boğazını kesip sürülerinin bulunduğu bir yere attı. Kür-tegin'in ninesi onu Maniheistlere getirdi ve tedavi etsinler diye dinaverilere[45] teslim etti. Bunlar, onun yarasını öyle bir tedavi ettiler ki, eskisinden daha iyi oldu. Daha sonra o, Toguz-guz hakanının başkenti Azal'a (?) gelip gizlendi. [Kür-tegin'in dostları] bir süre [onun kardeşini] yalanlarla oyaladılar. Sonunda Toguz-guz hakanına gerçeği açıklayarak, kardeşinin gelip yaşamasına izin vermesi için kalbini yumuşattılar. O [hakan], onun yanına gelmesine izin vermedi, ama Penciket şehrine vali olarak atadı.[46] Kür-tegin orada güçlendi; yerli halkı kendi yanına çekti, kalplerini kazandı ve olup bitecekleri beklemeye başladı. Sonunda Toguz-guz hakanının ava çıktığını öğrendi; kalabalık birlikler hazırlayarak Toguz-guz hakanına saldırdı. İki taraf karşı karşıya gelince, çatışma başladı. Kür-tegin, Toguz-guz hakanının ordusuna galip geldi. Toguz-guz hakanı kaçıp bir kaleye bekindi. Kür-tegin, kale surlarının dibine su verilmesini emretti; böylece surlar bozuldu. Kür-tegin, af dileyen herkesin affedileceğini duyurdu. Kale halkı açlıkla pençeleşiyordu, hepsi dışarı çıkıp af diledi ve hepsi de affedildi. Fakat Toguz-guz hakanı kalede kaldı; Kür-tegin, onu boğmaları için kaleye adamlar gönderdi. Böylece Kür-tegin tahtı ele geçirdi. Derler ki, Toguz-guz hakanının 1000 cariyesi ve 400 hizmetkârı vardı. Bu 1000 insan her yıl günde üç defa hakanın huzurunda yemek yer ve yanlarında istedikleri kadar yiyecek götürürlerdi. Onlar günde üç defa yemek sırasında şarap da içerlerdi. Onlarda şarap üzümden yapılırdı. Hakan, çok nadir hallerde halka kendini gösterirdi. O, yüksek bir yerde otururken, tüm komutanları onun önünden geçer ve yoluna yüz sürerlerdi. Sarayından itibaren şehrin uç noktasına kadar her yerde halk sıra halinde beklerdi. Şehir muhafız başlarından biri onun önüne atılır ve....[47] [Hakan] sudan ve saraydan çıktığında bir at getirirler, herkes geçip gidinceye kadar onun atının önünde diz çökerdi. Toguz-guz hakanı Dinaverî itikadına [mezhebine] mensuptu; ama onun şehrinde ve diğer topraklarında Hıristiyanlar, düalistler ve Buddistler de vardı. Onun [hakanın] dokuz veziri vardı. Eğer hırsızlıkla suçlanan bir kişi huzurlarına getirilirse, onun ayaklarını bağlar, ellerini boynuna kenetletir; her bir baca-

45 Daha ziyade Mâverâünnehr'de yaygın olan bir Maniheist mezhep. (Flügel, *Mani*, s. 318). Fleisher'e göre dilaver دلاور "cesur" anlamında olduğu gibi,ديناور =mü'min, inançlı anlamındadır. (Fihrist, II, 171).

46 Azal ve Penciket şehirleri için aşağıya bkz.

47 Burası anlaşılamadı.

ğına 200, sırtına da 100 sopa vurdurur, sonra pazara götürür, iki kulağını, iki elini ve burnunu kestirirler; münâdiler de "İbret-i âlem olsun ki, kimse böyle bir şeye teşebbüs etmesin!" diye bağırırlardı. Eğer birisi bakire bir kızla zina yaparsa, ona 300 sopa vurdurur, ondan kısrak ve 50 setir[48] gümüş ağırlığında gümüş kâse alırlardı. Eğer bir kimse evli bir kadınla[49] zina yaparsa, her ikisi hakanın sarayına götürülür; hakan onlara 300 sopa vurulmasını emreder; erkeği yeni keçeden yapılmış kapalı bir çadıra koyar ve kadının kocasına teslim ederler; daha sonra zaniye kadını zina yaptığı erkeğe teslim ederlerdi. Zina yapanın kocası zâni erkekten karısı için kalım isterdi. [Tüm bunlar] eğer zina eden erkek zenginse yapılırdı; eğer fakirse 300 sopa vurup serbest bırakırlardı. Eğer bir insan birini öldürürse, ona, onu iflas ettirecek kadar büyük bir ceza verirler, bir ay hapiste tutarlar, üç yüz sopa vurup serbest bırakırlardı. Eğer katil yoksulsa, sopayla yetinir ve serbest bırakırlardı. Toguz-guz hakanı sarayda, basık bir binada yaşar; [binanın zemini] keçe ile kaplıdır; Müslüman kumaşları binanın dış cephesine gerilir, Çin brokarları keçenin üzerine serilir. Sıradan vatandaşların çoğu çadırlarda yaşayan bozkırlılardır. Hakanın elbisesi Çin brokar ve ipeğindendir; halkın giysisi ise ipek ve kağıt kumaştandır. Bu, tüm vücudu kaplayan, geniş yenli, uzun etekli geniş bir elbisedir. Hakan, elbisesinin üzerinden altın ve (veya inci kakmalı) bir kemer takar; kalabalık bir meclis toplanacaksa başına taç giyer; atlandığı zaman bin süvari de onunla birlikte ata biner. Hepsi zırhlı ve yelmelidir. Çarpışmalarda mızrak kullanırlar.

Onlara giden yola gelince, bunun için Barshan'dan Pençul'a (?), oradan Kuça, oradan Azal,[50] oradan Siket (veya Sütket), oradan Mekşemignasur'a (?) gitmek gerekir. Oradan Çinancket'e bir günlük yoldur.[51] Bu bölge Kuça'dan daha küçüktür; 22 köyü vardır. Düz bir ovada yer aldığı için kışları daha soğuktur, ayrıca kar da az yağar. Yazları öylesine sıcaktır ki, halk soğuk bodrumlar yapıp vakitlerinin çoğunu orada geçirirler. Yazın sonlarında tekrar bu damlardan evlerine geçerler. Herkesin belinde bir kemer vardır; bıçaklarını, hançerlerini ve kendileri için gerekli olan her şeyi bu kemere takarlar. Hakanın [sarayının]

---

48 1/40 man veya batmana denk gelen bir ağırlık ölçüsü birimi.

49 Metnin daha sonraki kısmındaki كالم kelimesinden bu anlam çıkmaktadır. Lügatlarda ise yalnızca 'dul kadın' anlamı mevcut.

50 Belki de Raverty elyazmasında olduğu gibi <Cüzcani, Raverty çevirisi, II, 961> Aral okumak gerekiyor. Doğu Türkistan'da günümüzde de bir Aral köyü vardır, ama Kuça'nın batısında yer almaktadır.

51 Gardizî'nin güzergahı s. 35'de Toguz-guzların başkentiyle ilgili anlatılanları teyit etmektedir. <Bkz. Bartold, *Otçet o poyezdke*, Külliyat, IV, s. 52)

giriş kapısı önünde her gün 300 veya 400 dinaverî'nin toplanıp yüksek sesle Mani'nin kitabını okudukları bir yer vardır. Onlar [okuma bittikten sonra] hakanın huzuruna varıp, tâzimde bulunarak geri dönerler. Çinancket'ten sonra yol tekrar Kera'ya (?) ve Toguz-guzların topraklarına gider.

K i t a y (Ç i n) – Çok büyük bir devlet; eğer onu detaylı anlatmaya kalksaydık, bu kitap düşündüğümüzden çok daha hacimli olurdu. Toguz-guzların ülkesinden Kitay'a giden yola gelince, bunun için Çinancket'ten doğu istikametinde Kamul'a [Kumul] gitmek gerekir. Bozkırda Bag-Şura denilen yerde yol nehre gider, nehir tekneyle geçilerek sekizinci gün Kamul'a ulaşılır. Yol, Kamul'dan itibaren yedi gün boyunca bozkırda devam eder. Yol boyunca Kitay şehirlerinden Sha-chou[52] şehrine kadar kaynaklar ve meralar vardır. Oradan üç günde Sanglaha'ya,[53] oradan yedi günde Sah-çu'ya (?),[54] oradan üç günde Gan-chou'ya, oradan 8 günde Kuçi'ye (?), oradan 15 günde Chien[55] nehrine varılır ve nehir teknelerle geçilir. Bag-Şura'dan Kitay'ın başkenti Humdan'a kadar kervansaraylar ve kalabalık istasyonlar üzerinden bir aylık yoldur.

Kitay hükümdarlığının dünyanın en büyük ülkesi olduğu söylenir. Kitay'ın en zengin bölgesi, genişliğiyle dikkat çeker. Herkes oraya varıp hacı olmayı bir borç bilir. Erkek olsun kadın olsun, herkesin elbisesi brokar ve ipektendir. Hatta yoksullar ve hizmetkârlar dahi ipek giyerler. Herkesin elbisesinin yenleri geniş, etekleri uzundur; öyle ki etekleri yere kadar sarkar. Tüm sokakların üstü kapalıdır ve her gün üç defa suyla yıkanır. Hepsi yüksek giriş kapılı ihata duvarlarıyla çevrilidir. Bu duvarlar ahşaptandır… Çinlilerin evleri heykellerle müzeyyendir; evleri tuğla ve kerpiçten yapıyorlar. Kitay hükümdarının büyük bir ordusu vardır. Söylendiğine göre hükümdarın 400 bin kadar maaşlı askeri varmış. Her on kişinin başında bir komutan bulunurmuş. Tüm Çinliler kurnazdırlar ve asaletleriyle övünürler. Güzel kumaşları ve çok kap kacakları vardır. Üstad Ebû Zeyd,[56] Türk-Guzların Çinlilerin komşusu (?) olduklarını söyler. Çin'in sınırlarının bir yanı Hoten, diğer yanı İndustan, üçüncü yanı Bolor,

52 Şimdi de kervanlar büyük çöl üzerinden batı yönüne, Tarım havzasına giden meşakkatli uzun yol için tüm hazırlıklarını Sha-chou vadisinde görürler (Matusovsky, *Geografiçeskoye obozreniye*, s. 231).

53 Taşlı yer anlamına gelen Farsça bir kelime.

54 <Minorsky Su-chou okunmasını teklif etmekte. Bkz. *Hudûd el-Âlem*, Minorsky çev., 232.>

55 Muhtemelen Yang-tse-chien (mavi nehir).

56 Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî, 934'de öldü. Meşhur bir coğrafyacıdır. Bkz. De Goeje'nin onunla ilgili makalesi: *Die Istakhri-Balkhi Frage*, s. 53-55. Belhî'nin eseri

dördüncü yanı Yecüc Mecüc (topraklarıdır). Ubeydullah b. Hordadbeh, Çin'e giden herkesin [okuyup] büyük alim olduğunu söyler. Çinlilerde pek çok hükümdar var, ama en büyükleri Farfur'dur.[57] O, yalnızca altın dikişli brokar giyer ve sadece beyaz ata biner. Bütün Çin'de onun dışında hiç kimsede bunlar olmaz. Halk onu yılda bir defa [saraydan] çıkarken görür. O, at sırtında gider, kalanların tamamı onun önünde ve arkasında yaya olarak yürürler. O, atalarının mezarlığını ziyarete gider; mezarlığa yaklaşınca attan inip yaya ilerler ve gün ortasına kadar orada kaldıktan sonra dışarı çıkıp geri döner ve sarayına varır. Tahtının önüne sarı brokardan bir perde gererler; başkaları bu perdenin sol tarafında otururlar. Ülkesinde ne kadar müzisyen varsa burada hazır-ı nâzır olurlar. Hükümdar o gün büyük küçük herkese hediyeler verir. Danışman, hacip ve herhangi bir hükümdar katından gelen elçiler hariç kimse hükümdara yaklaşamaz. Yılda yedi defa kabul merasimi düzenlenir. Saraybân hükümdarın yüzünü görmek için izin çıktığını duyurduğunda, ordu komutanları ve valiler onu bu merasimlerde görürler. Herhangi bir ülkeden elçi geldiğinde, Farfur'un huzuruna son anda belirtilen süre içinde çıkar. Bu sırada vezirlerden biri Farfur'un sağ tarafında, diğeri sol tarafında durur. Parlak güneşe nasıl bakılmazsa, elçi de hükümdarın yüzüne bakamaz; karşısında yere kapanır ve kendisine izin verilinceye kadar başını kaldırmaz. Sonra hacip veya vezir dışarı çıkar, büyükelçiye sorular sorar ve hükümdara rapor sunar. Hükümdar büyükelçinin [kaldığı] eve brokar kaplama bir iskemle ve altın işlemeli gümüş bir kâse gönderilmesini ferman buyurur. Büyükelçiyi her gün hükümdar sarayına öğle yemeğine götürürler. Hükümdar cariyeleriyle cinsi temas kurmak istediğinde müneccimler sarayın damına çıkar, yıldızları gözler ve cinsi temas için uygun vakti belirlerler. Hükümdar da işini onların tavsiyesine göre yapar. Çin'de sürülü tarlaların çoğunda susuz tarım yapılır; eğer yağmur çok az yağarsa ekmeğin fiyatı yükselir. Ekmek fiyatları yükselince hükümdar putların bulunduğu tapınağa gider, rahipleri zincire vurdurur ve şöyle der: "Eğer yağmur yağmazsa, sizi öldürürüm!" Böylece yağmur yağıncaya kadar onlar zincirli vaziyette kalırlar. Sarayda 180 davul vardır. Güneş batarken bu davulların hepsi dövülmeye başlanır. Bu sesi duyan herkes evine gider ve gün batımında pazarda kimse kalmaz. Arkasından muhafızlar yalın kılıçla pazara ve sokaklara çıkarlar; o saatte her kim evinde değilse, hemen kellesini vurur ve sırtına "Hükümdarın emrine uymayanların

---

İstahrî'nin kaleminden değişik şekilde günümüze ulaşmıştır. <Keza bkz. Brockelmann, GAL, Bd I, s. 229, s. 408.>

57 Çin imparatorunun Farsça ismi.

cezası budur!" yazarlar. Çin'de suçlulara tek bir ceza verilir: Ölüm! Bunun tek istisnası, birine yapılan küfür içindir. Eğer bir kimse birine küfür ederse, birkaç sopa vurup bırakırlar. Derler ki, Çin'in devlete ait bu tarafındaki topraklarda çukurlarda yaşayan kızıl derili ve kızıl saçlı insanlar vardır ve bunlar, güneş batmaya yaklaşınca dışarı çıkarlar.

Oraya [Çin'e] giden yola gelince, bunun için Kaşgar'dan Paiş'e (?), oradan Kerman'a, oradan Hacman'a (?), oradan Gaza'ya (?), oradan Yunçe'ye (?), oradan Hacket'e (?), oradan Kidilur'a (?), oradan Rangubend'e, oradan Tadruf'a, oradan Restuye'ye gitmek gerekir. Yol, Hoten bölgesindeki ilk köy olan Restuye'den Hoten'e gider. Bu iki yerleşim birimi arasında Yara nehri akar. Daha sonra Sembuyem (?) köyüne gelinir ve oradan da Müslüman mezarlığına ulaşılır.[58] Oradan Çin tarafına doğru akan nehre varılır. Ondan sonrası Hoten şehridir. Hoten'den Key şehrine kadar olan mesafe 15 günlük yoldur; Key, Çin sınırında büyük bir şehirdir, ama Toguz-guzlara aittir. Hoten'de pek çok put ve çok…. .[59] vardır; şehir halkının dini Buddizmdir. Şehirde biri şehristanda, diğeri şehir civarında olmak üzere iki Hıristiyan kilisesi mevcuttur. Pazarda çok fahişe ve şıllık kadın vardır. Tüm erkek ve kadınlar saçlarını [alınları üzerine] uzatıyorlar. Giysileri Arapların giysilerine benzer. Bu bölgede çok meyve, buğday, arpa, kabak, pirinç, küncü, limon, incir ve ipek var. Giysileri genellikle ipek. Dut ağacı öyle çok ki, iki bin dut ağacı olanlar bile var. Keza mebzul miktarda üzüm ve değişik armut türleri var. Nehirlerinde yeşim taşı bulunur. Hoten bölgesinde pek çok değirmen var. Değirmen taşlarından üstte olanı döner, alttaki ise sabittir. Değirmende Çin ipeğinden yapılmış su ile çalışan bir elek bulunur. Un aşağı dökülür, kepekleri yukarıda kalır. Badasiyab[60] denilen bir mekanizma var; buğdayı temizlemek için ona koyuyorlar. Çör-çöp bir tarafa düşüyor, temiz buğday bir tarafa. Badasiyab da suyla çalışıyor (sic). Kişniş ve kabak kırmakta kullandıkları, kovaya benzer başka bir âlet daha var. Bu âletin içine sert bir sopa konulmuştur ve sopa da sert bir taşa bağlanır; sopanın ucu su vasıtasıyla sallanacak şekilde ayarlanmıştır.

P e ç e n e k l e r e gelince, onlara giden yol Gurganc'dan [Urgenc] başlayarak Harezm dağına, oradan sonra da Peçeneklerin topraklarına doğru gider. Harezm gölüne ulaşılınca, göl sağa alınarak yola devam edilir. Sonra dokuz gün

58 <Minorsky, كورستان yerine گورستان olarak okumakta ve şöyle çevirmektedir: ".. oradan Müslümanlara ait olan çıplak tepelere…"; *Hudûd el-Alem*, Minorsky çev., s. 255.>

59 Kelime anlaşılamadı.

60 Farsça 'yel değirmeni' anlamında bir kelime.

boyunca kurak bir arazi ve bozkır gelir. Her gün veya her iki günde bir kuyuya rastlanır. Kuyuya iple bir [kab] sarkıtılıp atlar için su çekilir. Dokuzuncu gün su, kuş ve antilobun değişik türlerinin bulunduğu kaynaklar başlar; [ama] fazla ot yoktur. Burada yol 16 gün sürer; on yedinci gün Peçeneklerin çadırları görünür. Peçeneklerin topraklarının uzunluğu otuz günlük yoldur. Sınırlarının her bir tarafında bir halk yaşar: Doğuda Kıpçaklar, güneydoğuda Hazarlar, batıda Slavyanlar. Tüm bu halklar Peçeneklere saldırılar düzenler, onları esir alır ve [köle olarak] satarlar. Bu Peçeneklerin sürüleri, pek çok at ve koyunları vardır. Ayrıca altın ve gümüş kap-kacakları vardır ve silahları çoktur. Gümüş kemer takarlar. Savaş zamanında diktikleri sancak ve mızrakları; savaş sırasında üfledikleri öküz başına [boynuzuna?] benzer boruları vardır. Peçeneklerin topraklarında yollar çok zor[61] ve bozuktur. Yolların bozukluğu sebebiyle onların topraklarından ancak at sırtında gidilebildiği için, başka bir ülkeye gidecek olanlar at satın olmak zorundadırlar. Oraya [Peçeneklerin ülkesine] giden tacirlerin takip ettiği belli bir güzergah yoktur. Çünkü bütün yollar yetişkin ağaçlarla kaplı olduğu için, güzergah yıldızlar vasıtasıyla tayin edilir.

Peçeneklerin yurdu ile Hazarların toprakları arasında bozkır, koru ve ormanlar içinden geçen on günlük bir yol vardır. Hazarların toprakları geniştir; dört bir tarafı[62] dağlarla çevrilidir ve bu dağlar Tiflis'e kadar uzanır. Hazarlarda "işad" [melik] unvanı taşıyan bir hükümdar, ayrıca "Hazar-hakan" denilen bir baş hükümdar vardır. Hazar-hakan'ın unvanı göstermeliktir; tüm yetkiler "işad"ın elindedir. İşad'dan daha üstün kimse yoktur. Başkomutan ve işad Mûsevîdir; keza tüm mevkebi, komutanları ve devlet erkanı da öyledir. Kalanlarının dini Türk-Guzların dinine benzer. İki büyük şehirleri vardır: Sargış (?) ve Hılıg (?). Onlar kışı bu iki şehirde geçirirler. Bahar gelince yazıya çıkarlar ve kıştan önce dönmezler. Her iki şehirde de bir miktar Müslüman vardır; bunların mescitleri, imamları, müezzinleri ve medreseleri mevcuttur. Hazarlar, bu Müslümanlardan mal varlıklarına göre yıllık vergi alırlar. Her yıl Peçeneklerin ülkesine sefer düzenler; oradan sığır ve esir alıp götürürler. İşad, vergileri toplar ve gelirleri askerleri arasında bölüştürür. Bazen Burtasların ülkesine seferler düzenlerler. Onların [Hazarların] sancakları, mızrakları, güçlü kalkanları ve kaliteli zırhları vardır. Hazar hakanı atlanınca, on bin kişi de onunla birlikte atlanır. Bunların bir kısmı maaşlıdır; diğerleri beylere bağlıdır ve kendi imkanlarıyla hakana re-

61 Kelime anlaşılamadı.

62 İbn Rusta'da <Chwolson neşri, 10> " bir tarafı".

fakat ederler. Her hangi bir ülkeye sefer düzenleyecekleri zaman, ailelerinin ve mallarının korunması için geride yeterli miktarda muhafız bırakırlar. Ordunun önünde giden ve melikin önünde balmumundan yapılmış meşaleler taşıyan öncü birlikleri vardır. Melik, ordusuyla birlikte bu meşalelerin ışığında yol alır. Elde ettikleri ganimetin tamamını karargaha getirirler. Komutan bu ganimetlerden beğendiğini kendisine ayırır, kalanları askerleri arasında taksim edilir. Her bir asker komutanın emriyle yanında bir kazık ve ucu sivri üç sopa[63] taşır; ordu bir yerde konakladığında bu kazıkları yere sokup her birine bir kalkan bağlar ve karargah çevresini bir duvarla örmüş olurlar. Eğer düşman bir gece saldırısı düzenleyecek olursa, saldırı bunlarla engellenir ve kamp da kazıklar sayesinde bir kaleye dönüşür. Hazarların ülkesinde pek çok ekili tarla ve bağ vardır; zenginlikleri çok, balları boldur. Oradan kaliteli balmumu getirirler.[64]

[B u r t a s l a r – İbn Rusta'daki[65] gibi, fakat her yıl Bulgar ve Peçeneklere saldırı düzenledikleri ilavesinden sonra metin şu şekilde devam ediyor:] Onların ülkesiyle Hazar toprakları arasındaki tüm bölge düz ovadır. Yol boyunca pınarları olan, ağaçlı ve akarsulu yerleşim birimleri var. Bazıları Burtas topraklarından Hazarların ülkesine İtil nehrini kayıklarla geçerek gidiyorlar. Diğerleri ise kara yolundan gidiyorlar. Silahları, iki harbe, balta ve ok-yaydır. Yelme ve zırhları yoktur. Herkesin atı yok ve ancak çok zenginlerde var. Giysileri sergi (?) ve cübbeden ibaret. Bu ülkede meyve yok; şarabı baldan yapıyorlar. Şapka giyiyorlar ve üzerine sarık bağlıyorlar.

[B o l g a r l a r . İbn Rusta'daki gibi.[66] Bolgar hanıyla ilgili sözlerden sonra şu ilave var: "Bu Bulgarlarda 500 bin kadar ekabir var." Pirinç yerine geçen karın doyurucu ürünler arasında kabak, mercimek ve bakla yetiştiriyorlar. Paganların her Müslüman eşrafı önünde saygıyla eğildikleri söylenir. Bir zerdeva kürkünün fiyatı 2,5 dirhem yerine 2 dirhem olarak belirlenmiş. Son kısmında yine dirhemler hakkında bilgi var.] Onlar bu dirhemleri parçalıyorlar ve her bir par-

63 Metindeki bu kelimeyi, elyazmalarında geçtiği şekilde تا değil بامیخی olarak okumak gerekir.

64 Metin, İbn Rusta'da olmayan ve Avfî'de kısmen tekrarlanan – örneğin askeri kampın çevresinin tahkim edilmesi, - bazı detaylar içermektedir.

65 Chwolson neşri, 10-21.

66 Age., 22-25,

çayı [bir işte mi kullanıyorlar?]. Sonra bu dirhemleri Ruslara ve Slavyanlara veriyorlar. Çünkü bunlar kesilmiş dirhemlerin dışında bir şeyle mal satmıyorlar.

B o l g a r l a r ı n topraklarıyla[67] İ s k i l l er ve keza Bolgarlara ait topraklar arasında M a d y a r l a r ı n yurdu var. Bu Madyarlar, Türk kabilesidir. Komutanları 20 bin süvariyle sefere çıkar. Ona *kende* derler. Kende, baş hükümdarın unvanıdır; işleri yürüten komutanın unvanı *cıla*'dır. Madyarlar, cıla ne emrederse onu yaparlar. Baştan sona otlarla kaplı vadi ve geniş alan onlara aittir. Topraklarının eni boyu 100 fersahtır. Toprakları Rus denizine bitişiktir.[68] Onlar [bu iki nehir] arasında yaşarlar. Kış bastırınca, nehirden daha önce geçen yerin sahiline gelip kışı orada geçirir. Balıkçılıkla uğraşır ve geçimlerini bununla temin ederler. Nehrin, kendilerinin sağında, Slavyanlar tarafında kalan kısmında bir miktar Rum [Bizanslı] yaşar. Hepsi Hıristiyandır. Onlara N e n d e r (?) derler. Madyarların daha kalabalık, ama daha zayıflarıdır bunlar. Bu iki nehirden birinin adı İtil, diğerininki Tuna'dır. Madyarlar nehrin sahiline geldiklerinde bu Nenderleri görürler. Nenderlerin topraklarında, nehir sahili üzerinde, eteğinden nehir akan bir dağ yükselir. Dağın ötesinde M a r d a t (?) denilen Hıristiyan bir halk yaşar. Onların topraklarıyla Nenderlerin topraklarının arası on günlük yoldur. Onlar, pek çok halktan oluşurlar; giysileri Arap giysilerine benzer; sarık, don ve cübbeden oluşur. Tarlaları ve üzüm bağları vardır. Onların topraklarında sular yalnızca toprağın sathından akar. Yer altı kanalları yoktur. Onlar için Rumların en kalabalığı derler. Kendine özgü bir halktır; özellikle Araplarla ticaret yaparlar. Madyarların sağ canibinde bulunan nehir, Slavyan toprakları tarafına, oradan da Hazarların ülkesine doğru akar. Bu nehir, diğerlerinden daha büyüktür. Madyarların yaşadıkları topraklar baştan sona orman ve bataklıklarla kaplıdır. Yeterince rutubetlidir. Durmadan Slavyanlara akın düzenler; onları maraba gibi çalıştırır, savaş esiri gibi muamele ederler. Madyarlar, âteşgidedir. Slavyan ve Ruslara sefer düzenler; onları esir alır ve Rum'a [Bizans'a] götürüp satarlar. Yakışıklı, boylu poslu insanlardır. Giysileri brokardan, silahları gümüştendir ve …[69] Sürekli Slavyanlara saldırırlar; Madyarların ülkesiyle Slavyanların topraklarının arası on günlük yoldur. Slavyan…

---

67 İbn Rusta'ya göre Chwolson neşri, 25" – Peçeneklerin.

68 Metnin bozuk olduğu bu yerde bir cümle düşmüş. Muhtemelen metin şöyledir: "bu denize biri Ceyhun'dan daha büyük olan iki nehir dökülür." (İbn Rusta, <Chwolson neşri, 26>. <Minorsky "iki büyük nehrin döküldüğü.." şeklinde okunmasını teklif ediyor; bkz. *Hudûd el-Âlem*, Minorsky çevirisi, 320.>

69 Cümlenin son kısmı anlaşılamadı. <Minorsky, bu cümleyi "silahları gümüş ve altın kakmalıdır" şeklinde okumaktadır. Bkz. *Hudûd el-Alem*, Minorsky çev., 321.>

da Vantit (?) denilen bir şehir var. Evlilik konusundaki gelenekleri şöyle: Bir kadınla evlenecek kişi, maddi durumuna göre ona başlık olarak çok veya az miktarda at verir. Başlık görüşmeleri aşamasında gelinin babası damadın babasını evine çağırır; evinde bulunan sincap, kakım, zerdeva, tilki vs. kürkünden ne varsa hepsini ortaya koyar.[70] O (kız babası) bunlar arasından on kürk seçer, onları düz bir yere yığar, sonra damat babasının atlarına getirip yükler ve onun evine gönderir. Bunlar, geline başlık olarak verilen at, para ve malın karşılığıdır. Ondan sonra kadını onun [damadın] evine götürürler.[71]

[S l a v y a n l a r;[72] "bazen bir kovandan 50, 60 veya 100 man[73] bal alınır" ilavesi yapılmış." Dinleri konusunda "boğaya taptıkları" belirtilmiş. Ekip biçme, musiki âletleri, ölüm anındaki mutluluk konuları İbn Rusta'daki gibi;[74] Daha sonra şöyle deniliyor: "Atları azdır. Gömlek giyerler. Ayaklarına sokman giyerler. Ayakkabıları Taberistanlı kadınların giydikleri Taberistan sokmanlarına benzer. Gıda maddeleri fazla bol değildir." Silahları, yöneticileri ve şehirleri İbn Rusta'daki gibi. "Reisleri taç takar" ibaresi ilave edilmiş. Daha sonrası şöyle:] Kale kurma âdetleri var. Bir miktar insan bir araya toplanıp kaleler kuruyor. Çünkü Madyarlar onlara sürekli saldırıp yağmalıyorlar. Madyarlar bastırıp geldiğinde, Slavyanlar kurdukları kalelere bekiniyorlar. Kışın önemli bir kısmını kalelerde ve istihkamlarda geçiriyorlar. Onlarda çok savaş esiri var. Bir hırsızı yakaladıklarında tüm malını elinden alıyorlar; sonra kendi memleketine götürüp cezalandırıyorlar. Aralarında zina vakası yoktur. Eğer herhangi bir kadın bir erkeği sevmişse, ona varır; onunla birlikte olur ve şayet kız çıkarsa erkek onu karısı olarak alır. Eğer kız değilse, onu satar ve şöyle der: "İyi bir şey olsaydın, kendine sahip çıkardın". Eğer birisi evli bir kadınla zina yaparsa, hiçbir özrünü kabul etmez ve öldürürler. Şarap ve balları çoktur. Yüz küp kadar bal şarabı olanlar bile var.

[R u s l a r konusunda anlatılanlar İbn Rusta'daki gibidir.[75] "Adanın eni boyu üç günlük yoldur" ve "bu adada 100 bin kadar insan yaşar" cümlesi ilave edilmiş. §§ 2 ve 3, Chwolson'daki gibi; § yerine yalnızca "ticaret metaları ka-

70 Cümlenin son kısmı anlaşılamadı. Burada yalnızca kürklerden söz edildiği için دیبا (diba) kelimesi sehven konulsa gerektir.

71 Madyarlar hakkındaki bilgiler İbn Rusta'dakinden bariz şekilde daha detaylıdır. <Chwolson neşri, 25-27.>

72 İbn Rusta'daki gibi. Chwolson neşri, 28-29 (§§ 1, 2, 3; § 4 yok).

73 Bu ölçü birimi hakkında daha yukarıya bkz.

74 <Chwolson neşri, 30-31>

75 <Chwolson neşri, 34-40, §§ 1-13.>

kım, sincap ve benzeri hayvan kürkleridir" ilavesi yapılmış. Elbiseleri için "Rus ve Slavyanların giysileri ketendendir" cümlesi ilave edilmiş. İnsan kurban edilmesiyle ilgili rivayetin sonu (§ 9) şöyle: "Eğer tabib 'kralın emri böyle' derse, kimse ona bir şey diyemez; ama herkes onu kararından vazgeçirmeye çalışır." § 10 yerine şöyle deniliyor: "Kralları tacirlerden öşür [yüzde on] alır. Onlar [kralın adamları] Slavyanların topraklarında sürekli 100 veya 200 kişilik kafileler halinde dolaşır ve onlar kendilerinin [Rusların] yanında yer alsınlar diye sahip oldukları değerli eşyaları zorla alırlar. Pek çok Slavyan Ruslara gelir ve emekleri karşılığında kendini emniyete almak için onlara hizmet eder." § 11 yerine ise şöyle deniliyor: "Üst don ve şapka giyerler." §§ 12 ve 13 Chwolson'daki gibi.]

S e r i r l e r i n ülkesine gelince, Hazarların topraklarından 12 fersah uzaklıktadır. [Yol] önce vadi boyunca ilerleyip, sonra yüksek dağlara ve nehirlere[76] doğru devam eder. Kale, dağın tepesine kurulmuştur ve eni boyu dört fersahtır. Duvarları taştandır. Kralın biri altın, diğeri gümüş olmak üzere iki tahtı vardır. Altın olanına bizzat kendisi oturur, gümüş tahtta ise zâdeganlar otururlar. Kalede yaşayanların büyük çoğunluğu Hıristiyandır; krallığın geri kalan sakinleri kâfirdir. Bu krallıkta 20 000 kabile ve din var. Köyleri ve tarlaları vardır. Aslana taparlar.[77] Birisi öldüğünde cesedini teskere üzerine koyar, bir meydana götürür ve üç gün orada teskere üzerinde bırakırlar. Üçüncü gün tam teçhizat, zırhlarını ve yelmelerini giymiş halde, ellerinde silahlarla gelir, meydanın bir ucuna dizilir, mızraklarını hazırlar, yaylarına oklarını gerer, kılıçlarını sıyırır ve [sanki] bir gruba saldırıyormuş gibi yaparlar, ama vurmazlar. Bunun sebebini şöyle izah ederler: Bir defasında içlerinden biri ölmüş; onu mezara defnetmişler, fakat mevta üçüncü gün mezardan çıkmış. Ona sorular sormuşlar, o da şu cevabı vermiş: "Ruhum [bir süre] bedenimi terk etti; beni mezara koydunuz; mezarda ruhum geri döndü, ben de kalkıp geldim." Sonra birisi ölürse onu üç gün defnetmeyip, kılıçlarla, mızraklarla ve oklarla korkutmaya başlamışlar; eğer diri ise kalkıyor, değilse mezara gömüyorlarmış. Böylece bu gelenek oluşmuş. Krallarına Avar diyorlar.[78] Serirlerin ülkesinin sağ tarafında Hayzan[79] bölgesi yer alır. Burada yaşayanlar üç dine inanırlar.[80] Cuma günleri Müslümanların Cuma mescidine gider, Cuma namazı kılar ve dönerler; cumartesi günü

76 İbn Rusta, <De Goeje neşri, 147>; "çaylara".
77 İbn Rusta'da <de Goeje neşri, 147> "hepsi kuru kafaya tapar" (?) şeklinde.
78 Veya Avaz.
79 İbn Rusta'da böyle, <de Goeje neşri, 147>; Gardizi elyazmasında – Cendan.
80 İbn Rusta <(de Goeje neşri, 147)> aynı şeyi onların kralları hakkında anlatır.

[Yahudilerle birlikte dua eder, Pazar günü ise][81] Hıristiyanların kilisesine varır ve onların geleneklerine göre âyin yaparlar. Neden böyle yaptıklarını sorduğunuzda şu cevabı verirler: “Bu üç cemaat aralarında ihtilafa düştüklerinde, her biri kendisinin hak yolda olduğunu iddia eder; böylece biz her üçüyle uzlaşmış oluyoruz. Belki biz de hakikati bu şekilde bulacağız.” [Onların şehirlerinden] on fersah uzakta Hamrin[82] şehri var. Burada hiç meyve vermeyen bir ağaç var. Şehirdeki herkes buraya gelir, yanlarında her tür meyve getirir ve ağaca asar; sonra ona tapar ve kurban sunarlar.

Eğer Serirlerin ülkesinden çıkmak isterseniz, Alanların topraklarına kadar dağ ve meralarda üç gün yol gitmeniz gerekir. Alanların kralı Hıristiyan’dır. Krallığındaki herkes kafir ve putperesttir. Onun ülkesinin sınırlarından itibaren Alan kapısı denilen kaleye kadar nehirler geçerek ve çiçekli, ağaçlı topraklarda ilerleyerek 10 gün yol gitmeniz gerekir. Bu kale bir dağın tepesindedir; dağın eteklerinde [kaleye giden] bir yol vardır. Kale, dört bir yandan yüksek dağlarla çevrilidir. Kaleyi 1000 kişi gece gündüz nöbetleşe korurlar.[83]

Cikil ve Türgiş’lerin topraklarına giden yollara gelince, bunun için Neviket’ten Penciket’e gitmek gerekir. Penciket dihkanına Kulbakar (?) diyorlar. Şehir 8000 silahlı savaşçı çıkarmaktadır. Onun yakınında başka bir dihkanın mülkü olan Zeket (?) köyü vardır. Bu köyün sol tarafında aralarında Suyab köyünün de bulunduğu üç köy daha vardır. Suyab’ın dihkanı, Peygu’nun kardeşidir ve sonuncusunun (?) temsilciyle birlikte burayı yönetir.[84] 500 süvari ona refakat eder. Bu köy bir dağ yakınındadır. Diğer köyün adı Hut-Kuyal’dır (?);[85] birincisinden bir fersah uzaklıktadır; 5000 silahlı savaşçı çıkartır. Dihkanının adı Bagdila’dır (?); Türgeş asıllıdır ve bozkırda yaşar. Üçüncü köyün adı Daluganc’dır (?); daha küçüktür ve 300 silahlı adam çıkarır. Bu köy de dağın yakınındadır. Türkler bu dağa dua eder, ona tâzim kılar ve “Bu, Tengri’nin evidir” derler. Allah bizi böyle sözlerden korusun! Bu geçidi geçtikten sonra sol ta-

---

81 Metinde burası düştüğü için, İbn Rusya’ya göre <de Goeje neşri, 147-148> dolduruldu.

82 Bu okuyuş de Goeje’nin teklifidir (İbn Rusta, 148) ve elimizdeki elyazmasındaki şekli de onu oldukça yakındır.

83 Gardizî’nin Serirler ve Alanlar hakkında anlattıkları İbn Rusta’nınki ile bire bir örtüşmektedir. <de Goeje neşri, 148.>

84 <Minorsky, metni şu şekilde tashih etmektedir: va dihqan-i û barâdar-i yabghû bâshad va û Turgishi-st, ki çevirisi şöyle: Onun dihkanı yabgunun kardeşidir ve o Türgeşdir.” Bkz. *Hudûd el-Alem,* Minorsky çev., 303.>

85 Veya Kubal; bkz. Bartold, *Türkistan’da Hıristiyanlık*, s. 15.

rafta Türgeşlerin, esasen Tahsilerin[86] ve ……. [87] toprakları bulunur. Orada 1000 silahlı savaşçı çıkaran bir köy var, onun yakınlarında da cabgunun kardeşinin yaşadığı Beklig (?) adında başka bir köy bulunur. Ona 500 süvari refakat eder; herhangi bir iş için atlandığında bu köyün civarından 3000 süvari de onunla birlikte atlanır. Aynı geçit[88] yakınlarında bir nehir vardır. Bu nehri geçtikten sonra Türk-Cikillerin topraklarına, onların çadır ve saraylarına varılır.

Türkler hakkındaki bu bilgilerin bir kısmını Ceyhanî'nin "Mesalik ve Memâlik" adlı eserinden, bir kısmını "Tevâdı' ed-dünya" kitabından, bazılarını Abeydullah b. Hordadbeh'in eserinden, bazılarını da başka eserlerden aldık. Muhtemeldir ki bu kabilelerden başka kabileler de vardır; ama onlar hakkında bilgi edinemedik. Bunun için yazarı hoş görün.

86 Tahs تخس halkı <doğrusu – tuhsi'dir> Tumansky nüshasında geçmektedir. Suyab da Tahsilerin ülkesine yerleştirilmektedir.

87 Kelime anlaşılamadı. <Bartold daha sonra bu ismi Orhon kitabelerinde geçen Az halkıyla benzerlik kurarak "Yaziler" şeklinde okumuştur. Bkz. Bartold, *Oçerk istorii Semireçye*, s. 15; Külliyat, II, 1,s. 36.>

88 Kastek geçidinin kastedildiği açık değil.

SARTLAR*

I

Mahalli matbuatta yerli halkları yönetmekle görevlendirilen insanların, hakimiyetleri altındaki insanların dillerini bilip onlarla tercümansız konuşabilmeleri temennisi sık sık dile getirilmiştir. Bu temenni bölgenin üst düzey yöneticileri tarafından da paylaşılmaktadır ve nitekim kısa süre önce V. P. Nalivkin'den Rus memur ve subaylardan isteyenlere Sart dili kursları düzenlemesi istenmişti. Şimdi bu tür kurslar Semerkand'da Kont N. Ya. Rostovtsov'un girişimiyle açılmış bulunuyor. Semerkand askeri valiliğinde tercüman olarak görev yapan ve bu zor işi üzerine alan Şir Ali Lapin'e kursları başlatması emredilmişti…

Geçen yıl Lapin'in hazırladığı makalenin "Sartlar ve dilleri" şeklindeki başlığı ne yazık ki oldukça tuhaf bir etki yaratmaktadır. Yazar sözlerine "esasen ne Sart adında bir halk var, ne de Sart dili" diye başlamaktadır. Ona göre *sart* sözcüğü *sarı-it* kelimesinden gelmektedir, şimdiki göçebe Kırgızların kökenine bakmadan bölgedeki yerleşik halka verdikleri alaycı bir isimdir. Ayrıca yine Kırgızlar bununla ilgili olarak Şir Ali Lapin'in naklettiği bir efsane de anlatıyorlarmış. Elbette Şir Ali Lapin bu efsaneye inanmıyor ama, güya Kırgızlar bozkıra geldiklerinde burada, yurtlarını açtıkları yerde perişan halde sarı bir it görmüşler. Bu manzara yerleşik halkı hatırlatıyormuş ve böylece ona sart adını vermişler ve bu alaycı lâkabı süslemek için de Kırgızlar bu efsaneyi uydurmuşlar." Yazarın bir sonraki görüşü ise emsali bulunmaz bir komiklik: "Araba sürücüsü sarta gözümüz takıldı. Arabaya koştuğu atın üzerinde ayaklarını altına büküp, dizlerini genişçe açarak ve başını yukarı atarak hazin, sonu gelmez monoton şarkısını okurken, Kırgızların kendisine taktığı lâkabı fazlasıyla hatırlattığı için biraz şaşırdık.."

---

* <Makalenin orijinal adı "Semerkand'ın yerli lehçeleri üzerine" olmasına rağmen, Sartlar konusu işlendiği için başlık tarafımızdan değiştirilmiştir. A. B.>

Lapin'e göre göçebeler tarafından icat edilen bu lâkap "Kırgızlar arasında tüm yerleşik ahali için kullanılırken, yavaş yavaş yayılmaya başladı ve bazı tarihçiler bu kelimeyi Türkistan'ın yerleşik ahalisinin umumi adı olarak da kullanılmışsa bunda şaşılacak bir şey yok." Böylece yazar şu sonuca ulaşıyor: "Bizde sart diye bir halk yok, yalnızca tüm yerleşik ahaliyi tahkir edici bir lâkap olan sart sözcüğü var. Sartça deyince Tacikce ve yerleşik Özbeklerin dili Özbekçeyi göz önünde bulundurmak zorunda olduğumuza göre, Sartların diline Sartça demek için bir mesnedimiz yok. Dolayısıyla bu dile bugüne kadar yazılıp söylendiği gibi Sartca değil, yerleşik Özbeklerin ağzıyla Özbekçe demek gerekir."

Lapin'in göründüğü kadarıyla en ufak bir bilgisi dahi olmayan konularda böyle ahkam kesmesi bizi ancak hayrete düşürebilir. Çünkü kendisi tarih ve literatürden kesinlikle bîhaber; öbür türlü XV. Yüzyıl ve XVI. Yüzyıl başlarında yaşayan Nevâî ve Babür gibi yazarların "*sart*" sözcüğünü "Pers, Tacik" anlamında kullandıklarını, bunun antipodu olarak da (aynı yazarlarda dahi 'haneberduş, eşkıya' anlamındaki) *kazak* değil, *Türk* kelimesinin istimal edildiğini bilirdi. Bugünkü Kırgız veya yazarın kendi ifadesiyle Kazak halkı o zamanlar dahi henüz oluşmuştu ve Babür ve Nevâî'nin çıktığı topraklarda yaşayan insanlarla hemen hemen hiçbir alâkası yoktu. Bundan da anlaşılıyor ki, *sart* kelimesi her halükârda Kırgızlar tarafından icat edilmiş bir sözcük değildir. Lapin'in naklettiği efsane ise, tıpkı *Kırgız* sözcüğünün *kırk-kız*'dan geldiğini anlatan efsane gibi bir "halk etimolojisi"dir (Volksetymologie).

Sart sözcüğünün değişik kullanım şekilleriyle ilgili bilgiler ve muhtelif anlamları N. P. Ostroumov tarafından dört başı mamur bir şekilde derlenmiştir.[1] Yine de bize göre şu ana kadar bilimsel izahlar getirilmiş değil. Daha da önemlisi, *sart* sözcüğüne Moğol istilasından önceki dönemde rastlanmaması ve ilk defa Moğollar tarafından kullanılmış olmasıdır. Reşidüddin'in kaydığına göre Moğollar *sartaktı*[2] kelimesini 'Tacik' anlamında kullanıyorlardı ve ilk defa olarak, Müslüman yöneticiler arasında Çingiz-han'la ittifak yapmak zorunda kalan Arslan-han için kullanmışlardı. Buradan Moğolların ayrım gözetmeksizin tüm Müslümanlara bu ismi verdikleri sonucu çıkarılabilir ve üstelik Karluklar da Ari değil, kesinlikle Türk idiler. Dolayısıyla *sart* sözcüğünün anlamını Moğol dilinde aramak gerekir. Bu dili bilmeden kendi açıklamamızı teklif edeme-

1 *Sartı*, izd. l-e, vıp. I, s. 1-34.

2 <Kelimenin doğrusu – *sartaktay*'dır ki, daha sonra Bartold da bunu belirtmiştir. – Yu.B.>

yiz; ama henüz ikinci Altın Orda hanının adının Sartak olmasından da anlaşılacağı üzere, Moğolcada bu kelimeyi karşılayan bir kök vardı. Çingiz-han'ın seferleri sırasında, o dönemde dil ve köken itibariyle Ari olan şehir ahalisinin aksine, Türkler Moğollarla yakınlaşmaya çalışıyorlardı. Pek muhtemeldir ki, bu yakınlaşma neticesinde Moğollar tüm Müslümanları değil, yalnızca kendi Ari hususiyetlerini muhafaza edenler için sart sözcüğünü kullanmaya başlamışlar ve kelime Moğollardan Türklere geçmiştir. Sartlar, zaman içinde Türklerle kaynaştıkça Ari dillerini unutup Türkçe konuşmaya başlamışlardır.

Sart sözcüğünün kökeni ne olursa olsun, hiçbir mesnedi olmadan kelimeyi bizim etnografya sözlüğümüzden ihraç eden N. P. Ostroumov'un görüşüne katılmak mümkün değil. "Nemets" (Alman) kelimesinin etimolojisini herkes bilir, ama biz yine de onu bir etnografik terim olarak kullanıyoruz. Tıpkı bunun gibi, başlangıçta etnografik bir anlamı olmasa bile, "sart" sözcüğü günümüzde yüz tipi ve dili itibariyle etnografik birim özelliği gösteren bir halk için kullanılmaktadır. Lapin, Sart diline Özbekçe denilsin istiyor. Örneğin Hiva Özbeklerinin lehçesinin Taşkent ve Semerkand lehçelerinden ne kadar farklı olduğu konusunda tam bilgimiz yok; ama N. P. Ostroumov, Sart dilinin "aslında Türkçe olduğunu, fakat Kırgızca, Özbekçe, Tatarca ve Türkçeden ayrı olarak 'sart dili' adıyla bilindiğini" belirtmektedir.[3]

II

Bilindiği gibi *sart* kelimesi, şu andaki şekliyle ilk önce XV. Yüzyıl sonlarının yazarı Mir Ali-Şir Nevâî'de geçmektedir.[4*] Daha erken kaynaklarda, bilâhare

3 <Ostroumov, *Sartı,* izd. I-e, vıp. I, s. 32.>

4 * <Yazarın bu görüşüne katılmak mümkün değil. Çünkü Nevâî'den çok daha önceleri Manas destanında sart kelimesi defaatle kullanılmaktadır. Örneğin bir yerde: "Cakıp Han Sart orağını biçti" denilmektedir. Buradaki Sart orağı biçmek toplumda küçültücü işlerle uğraşmak anlamındadır. Bir başka yerde ise sart kelimesi şu şekilde geçmektedir: "Ketmen (kazma/balta) ile söğüt kesen, ker (arık) eşeğini argımak at gibi öven; darı ekmeği koynunda, ayrı ketmen boynunda, Sart'ın yurdunu dolaştım"; "Orakçı Sart'ı kılavuz almış"; "Ketmenci Sart'ı kılavuz almış"; "Koyun soymayan Sartlar" vs.. Burada, örneğin "Sart'ın yurdunu dolaştım" mısrasında 'Sart yurdu" ile kastedilen ülke neresidir? Manas destanı Kırgızlara ait olduğuna göre, acaba kastedilen Tacikistan mı, İran mı, yoksa Doğu Türkistan ve özellikle Kaşgar mı? Çünkü Radloff, özellikle Kaşgar'dan gelen Uygur tacirlere "sart" denildiğini belirtmektedir ki, "Uygurlar" adlı kitabın yazarı TUrgen Almas da Uygurlara "tacir" ve "kervan başı" anlamında bir dönem "Sart" denildiğini kabul etmektedir. Kaldı ki, bir dönem Sır-derya boylarında

ortaya çıkan sart sözcüğü anlamında kullanılan ve muhtemelen terimin daha tam şekli olan *sartaktı* ve *sartaul* kelimelerine rastlıyoruz. Bildiğimiz kadarıyla *sartaktı* sözcüğü yalnızca Reşiddüddin'de geçmektedir ve N. P. Ostroumov'un[5] kitabında da sadece bir tek yerde zikredilmektedir. Aynı yerde *sartaktı* kelimesini "Moğolca sartak=sarta benzer (sartagul, sart[6])"ın sıfat şekli olarak gören Prof. Berezin'in notu da verilmektedir. Bundan başka sart kelimesiyle ilgili makalelerde *sartagul* veya *sartaul* terimi bir kere bile geçmez ve üstelik benim için daha önemli olan *sartaktı* sözcüğüyle kıyaslanmadan kullanılır.

Sargul, sartaul veya *sartol* sözcükleri Moğolca ve Tibetçe eserlerde oldukça sık geçmektedir. Çinliler bu terimi önceleri Uygurlar, daha sonraları genel olarak Türkistanlılar ve en nihayet kökenine bakmaksızın tüm Müslümanlar için kullanılan, - ki Moğol hakimiyeti dönemine doğru kelime artık kesin olarak bu son anlamında işletiliyordu, - *hoy-hu* veya *hoy-hoy* kelimesiyle karşılamışlar. "Moğolca-Çince kitabeler"de yani XIII. Yüzyılın Moğolca epik hikayesinde[7] "sartaul halkı (*sartaul-irgen*) Harezmşah Muhammed'in tebaası olan Türkistanlılara verilen isim olarak geçmektedir.

Sartaul sözcüğünün Müslüman yazarlarca kullanım biçimleri bugüne kadar kimse tarafından derlenmemişti. Böyle bir örneği ben, Reşidüddin'de ulu kağan Kubilay'ın (öl. 1294) Müslüman danışmanlarından Bayan-Fencan unvanı taşıyan Ebû Bekr'le[8] ilgili bir hikayede buldum. Reşidüddin, hanın danışmanına verdiği bir cevabı nakletmekte ve üstelik Kubilay'ın Ebû Bekr'e "*sartaul*

Ay kabileleriyle birlikte yaşayan ve daha sonra onlarla beraber Ural civarına göç eden ve halen Başkurdistan'da yaşayan Sart kabileleri varken ve bu kabileler Nevâî'den çok daha önceleri mevcutken, bu sözcüğün sözü edilen anlamıyla ilk defa Nevâî tarafından kullanıldığı şeklindeki ifade asla kabul edilemez. – A. B.>

5 *Sartı*, izd. l-e, vıp. I, s. 4.

6 Ostroumov'un kitabında Prof. Berezin'in yalnızca Moğol alfabesiyle yazdığı *sartak* kelimesi düşürülmüştür; <Reşidüddin, Berezin neşri, I, çeviri, 271-272, dn. 263. – Yu.B.>

7 Bu hikaye arşimandrit Pallady tarafından Çince çeviriden Rusçaya aktarılmış ve TÇRDM, t. IV (SPb., 1866)da yayınlanmıştı. 1872'de Çin alfabesiyle de olsa orijinal Moğolca hikayenin bir kopyası arşimandrit Pollady'e temin edilmiş, bu elyazması bilâhare Prof. A. M. Pozdneyev tarafından tercüme edilmişti ve şu anda üniversitenin SPb kütüphanesinde saklanmaktadır. Moğolca bilmediğimden bu orijinal nüshanın beni ilgilendiren kısmını incelemek için Prof. A. O. İvanovsky'ye müracaat ettim ve o da bu ricamı büyük bir alicenaplılık sergileyerek yerine getirdi.

8 <Sözü edilen bu Ebû Bekir, TUrgen Almas'ın "Uygurlar" adlı eserinde Kubilay'ın Uygur danışmanları arasında gösterilmektedir – A. B.>

kişi"[9] dediğini belirtmektedir. Ayrıca, muhtemelen İran'da XIV. Yüzyıl başlarında yazılmış Türkçe-Arapça ve Moğolca-Arapça bir sözlükte[10] "*sartaul*" kelimesinin karşılığı "*Müslüman*" olarak verilmektedir.

Sartaul kelimesinin etimolojisiyle ilgili açıklamalar da farklı. Arşimandrit Pallady'ye[11] göre "bu kelime muhtemelen Türkistan'ın yerli halkına verilen *sart* isminden oluşturulmuştur; *aul* ise ülke, özellikle de mülk anlamındadır." Prof. V. P. Vasilyev[12] ise *sartagol* kelimesini "Moğolca sara (şara) tologay - (sarı başlı (kızıl-baş?)ın kısaltması" olarak görmektedir.

Her iki izah da bize hayli şüpheli görünmektedir. Eğer arşimandrit Pallady'nin görüşü doğru olsaydı, o takdirde Moğolca ve erken Müslüman müelliflerinde *sartaul* kelimesiyle birlikte *sart* sözcüğü de mutlaka kullanılırdı. Prof. Vasilyev'in izahı ise büyük ihtimalle tüm okuyuculara aşırı yapmacık görünecektir. Ayrıca Türkçe'de *kızıl* sözcüğü sarı değil kırmızı anlamında olduğu için, Moğolca *saratologay*'ın *kızıl-baş* şeklinde çevrilmesi çok aptalca olurdu. Yeri gelmişken *aul* eki[13] Çingiz-han döneminde Türkçe ve Moğolca sözcüklerde, özellikle de görevli isimlendirmelerinde hayli çok kullanılmıştır ve hatta bunlardan örneğin *karaul* ve *yesaul* gibi bazıları Rusça'ya da geçmiştir. Buradan kelime sonundaki aul'un bazı isimlerin yapılmasında kullanılan bir "ek" olduğu sonucuna varabiliriz. Dolayısıyla *sartaul* kelimesinin kökü *sart* veya *sarta*'dır.[14]

9 Bkz. Reşidüddin'in imparatorluk elyazmaları kütüphanesindeki üç elyazması (V, 3, I, str. 225; V, 3, 2, s. 1144 ve Dorn elyazması 289, str. 229.

10 Şu anda bu sözlük üzerinde Doç. P. M. Melioransky çalışmaktadır ve sartaul kelimesiyle ilgili bilgiyi de bana o vermiştir. <Melioransky'nin 1900-1903'de yayınladığı İbni Muhanna sözlüğü kastedilmektedir; bkz. Melioransky, *Arab filolog*, s. 75 ve 136. Yu. B.>

11 *Sokrovennoye skazaniye*, Kafarov çev., s. 200.

12 *K xronologii*, s. 377.

13 Hem Müslüman müelliflerde, hem de daha eski Moğolca kaynaklarda bu şekline rastladığımız için biz *sartaul* olarak okumayı tercih ediyoruz. Kanaatimce sonu *aul*'la biten tüm kelimelerdeki bu ek, başlangıçta *agul* şeklindeydi ve "g" sesi Moğolca ve Türkçe kelimelerde iki sesli harf arasına geldiğinde genellikle düşmektedir. Şunu da belirtelim ki, Prof. Berezin'e göre *mongol* (esasen *monk-gol*) sözcüğü *monk* kökünden oluşmuştur "dzasagul vs. örneğiyle ilişkili olarak". Bkz. Reşidüddin, Berezin neşri, I, çeviri, 274.

14 Karaul ve yesaul (bkz. Dzasagul) kelimelerinin kökü *a* ile bitmektedir; bukaul (sâki) sözcüğü ise Prof. Berezin'e göre bükmek (age., s. 233) fiilinden türetilmiştir.

Sartaktı kelimesindeki son heceye gelince, buna Lapin de işaret etmişti;[15] *ak* eki Türkçe'de fiilimsilerin yapımında kullanılmaktadır;[16] Moğolcada ise, Berezin'nin yukarıda belirtilen kaydına göre, sıfat yapımında da işletilmektedir.

Netice itibariyle, bize göre *sartaul* ve *sartaktı*[17] sözcükleri, aynı *sart* kökünden gelmektedir. Ancak, bu kök kelime hangi dile aittir ve Moğollar Müslümanlara neden bu adı vermişlerdir, bunu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Müslüman kültürünün uzak doğudaki temsilcileri genellikle tacirlerdi ve dolayısıyla Moğollar büyük ihtimalle kendilerine gelen Müslüman tacirlere ilk başlarda sart diyorlardı. O sıralar Orta Asya'da ticaret, eğer bir istisna sayılmazsa, ağırlıklı olarak Taciklerin elindeydi. Rubruk'un kaydına göre Yedisu'nun kuzey kesiminde "Farsça konuşan Sarasinlerin" (Saraceni lopuentes persicum) yaşadıkları bir ticaret şehri vardı ve hatta Kazan'da "tacir" anlamında *tezik* (Tacik) kelimesi kullanılıyordu.[18] Moğollar, iş yaptıkları ilk İslam devletiyle kendilerine gelen Müslüman tacirler vasıtasıyla temas kurdukları için, Türk kökenli olmasına rağmen, Reşiddüddin'in dediği gibi, genelde yalnızca Tacikler için kullandıkları bu kelimeyi onlar için de kullandılar. Daha sonra göçebe Türkler, (kendilerini hiçbir zaman önemli ölçüde etkilemeyen) dinlerine rağmen, Moğollarla sıkı temaslar kurdular. O sıralar, Türkistan'ın belki de istisna derecesinde Pers lehçesi kullanan yerleşik ahalisi, İslam kültürüyle daha fazla temasta olduğu için bu özelliğini koruyordu ve bu yüzden Türkler de tıpkı Moğollar gibi şehirli-Taciklere sart demeye başlamışlardı. O sıralar Moğollarla Türkler arasındaki kabilevi farklılıklar çok azdı ve ayrıca Moğol unsurlar Türk unsurlara kıyasla çok az oldukları için yerleşik düzende yaşayanlardan kolaylıkla etkileniyordu. Hatta Moğol hanları XIV. Yüzyılda dahi, seyyah İbni Battuta'nın[19] kaydına göre - ki kendisi Moğol hanından "Türklerin sultanı"[20] diye söz etmektedir, - en azından Batı Türkistan'da Türkçe konuşuyorlardı. Dolayısıyla Türk kelimesi, yerleşik düzende yaşayanlardan farklı olarak, genellikle göçebe ahali anlamına geli-

15 Kaydetmek gerekir ki, Prof. Berezin'in faydalandığı dört Reşidüddin nüshasından yalnızca ikisinde *sartaktay* kelimesi geçmektedir. Bkz. Reşidüddin, Berezin neşri, I, metin, 171. Moğolcada sıfat yapımında kullanılan son ekler ve özellikle de *tay* (eril kelimeler için) ve *çin* (dişil kelimeler için), Reşidüddin'e göre (Berezin neşri, I, 51-52) etnik isimlerinin sonuna da getirilmektedir.

16 Bkz, örneğin Melioransky, *Kratkaya grammatika*, I. blm., s. 64.

17 Veya *sartaktay*.

18 Velyaminov-Zernov, *Issledovaniye o Kasimovskix tsaryax*, I. ksm. S. 380-383.

19 İbni Battuta, III, 32, 33.

20 Age., 37.

yordu. Yerleşik düzeni benimseyen Türkler dahi, tabii olarak, kendilerine sart denilmesini istemiyorlardı. Türklerin hakim halk olmaları, Türk milli ruhunun gelişmesini etkilemiş ve bu ruh, Timurîler döneminde Doğu Türk edebî dilini (Çağataycayı) yerleştiren bazı kabiliyetli yazarların yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bu yazarlar genellikle Perslere sart diyorlar ve onların dil ve edebiyatını kendilerine yabancı buluyorlardı.

XVI. Yüzyıl başlarında Timurîlerin topraklarını fetheden Özbekler, elbette bu milli kültür akımına yabancıydılar ve Türklerle Tacikler arasındaki farklılıklarla ilgilenmiyorlardı. Onlara göre sart, fatih Özbekler ve onlarla müttefik olan göçebe halkların aksine, fethettikleri ülkenin yerli ahalisiydi. Ebu'l Gazi (XVII. Yüzyıl), Özbek, Türkmen ve nispeten onlara yakın olan "Kızılbaşları" (Persleri) ayırarak, yalnızca Orta Asyalı şehirlilere sart demektedir. Sart kelimesi Kırgızlara[21] muhtemelen Özbeklerden geçmiştir.

Fatihlerin etkisiyle bizzat yerli-şehirliler kendilerini *sart* olarak isimlendirmeye başladılar; ama Türklerle Tacikler arasındaki etnik farklılıklar öylesine fazlaydı ki, her iki halk da kendisini aynı isimle adlandıramazdı. Artık ahalinin ezici çoğunluğu Türkçe[22] konuştuğu için, yalnızca göçebeler değil, Taciklerden de farklı olarak, münhasıran şehirli Türklere sart denilmeye başlandı. Günümüzde Taşkent halkı Tacikçeden farklı olarak doğrudan sart diliyle konuşmaktadır.[23*] Böylece zaten hiçbir zaman sinonim olmayan sart ve Tacik

21 <Kazaklara>; <Hatta Kazaklarda "Türkpen – tor egem, Özbek – öz egem, Kırgız – Kazak bir tugan, jaman/ahmak sarttı kim tugan?" şeklinde bir deyiş vardır. Yani "Türkmen saygıdeğer kardeşim, Özbek – öz kardeşim, Kırgız ve Kazak ikizdir, fakat şu kötü Sartı kim doğurdu?" Burada geçen "jaman ve ahmak" sözcüğü yalnızca kötü değil, aynı zamanda kurnaz, kaypak, yüzsüz, iğrenç anlamındadır. Bir atasözü ise şöyle: "Özbek – öz ögem, sart – sadakam." Radloff, buradaki 'sadakam' kelimesinin 'sadakam ketsin' deyiminin yardımıyla 'Sart gözümden uzak olsun' anlamında olduğunu belirtmektedir – A. B.>

22 Türkistan'ın yerleşik ahalisinin Türkleşme süreci, Rus hakimiyetine rağmen, henüz tamamlanmış değildir ve halen devam etmektedir. <Bu makalenin XX. Yüzyıl başlarında yazıldığını unutmamak gerekir – A. B.>

23 * <Yazarın bu tespiti, muhtemelen XX. Yüzyıl başları için kısmen geçerlidir; fakat Taşkent ağzı ülkenin diğer şehirlerinden birazcık farklı olsa da, bu satırların çevirmeni olarak ben, Özbekistan'da kaldığım yaklaşık on yıl zarfında Taşkent ağzıyla ülkenin hemen her yerinde rahatlıkla anlaşabildim. Demek ki, yazı dilinin yaygınlaşması sebebiyle ağız farkları giderek ortadan kalkmıştır. Yazarın böyle bir tespiti neye dayanarak yaptığını bilmiyorum, ama Taşkentliler hiçbir zaman kendilerine 'sart' kelimesini yakıştırmadıkları gibi, bu sözcüğü bir tür hakaret olarak telakki etmektedirler. Hatta "sart"ın ne olduğunu sorduğum bazı Taşkentli entelektüel kişiler, "Biz Buharalı Yahudi tacirlere sart deriz" şeklinde cevap verdiler. Altaylılar, Kazaklar, Kırgızlar,

kelimeleri birbirinden ayrıldı. Dolayısıyla *sart* sözcüğünün kaderi *Tacik* kelime-

---

Türkmenler ve Başkurtlar arasında Sart adını taşıyan gruplara rastlanmaktadır. Babür, meşhur hatıralarında örneğin şöyle der: "Andican, ili Türkdür… Marginan, ili sartdur.." Halbuki Babür çok iyi bir gözlemcidir. Türk'ü, Tacik'i, Moğol'u, Acemi birbirine karıştırmayacak kadar iyi tanıdığı için, Sart'ı Tacik anlamında kullanmış olamaz. Zaten Marginan'da Tacik yoktur. S. Abaşin ve V. Buşkov, Sartlar üzerine kaleme aldıkları geniş makalede Ç. Velihanov'un Manas destanından bahsederken "Yakub'un oğlu bahadır Manas'tan Andicanlı, bazen de Semerkandlı Sart" diye söz edildiğini belirttiğini kaydetmektedirler. Kelimenin Sanskritçe *sarthavaha* veya *sarthab aha* sözcüğünün "tacir, kervan başı" anlamında Türkçeye geçtiği görüşü de, halen Orta Asya'da, Başkurdistan'da ve Kalmaklar arasında Sart adını taşıyan küçük kabileler varken, kabul edilebilecek bir şey değildir. Kırgız ensab bilimcisi E. Törekanoğlu Kıpçakları üç gruba ayırarak Kazaklar arasındakilerin "Kara Kıpçak", Özbekler arasındakilerin "Sarı Kıpçak" adıyla birinci grubu oluşturduğunu, daha yakın bölgelerde yaşayanlara "Kırgız Kıpçak", su kenarlarına yakın yerlerde yaşayanlara "Sart Kıpçak" ve çölde yaşayanlara ise "Kazak Kıpçak" denildiğini belirtmektedir. Sır-derya'nın eski adı Yaksart'tır. Türkiye'de Aydın şehrinde Sart kazası vardır ve bu ismin buraya nereden geldiği sanırım araştırılmış değildir. Başkurdistan'da Sart, Sart-Batrakovo, Sart-Simirnovo, Sart-Çişme, Sart-Nauruzovo, Sart-baş gibi köy isimleri halen mevcuttur. Harezm'de Sartlardan "Sassık Sart!" (kokmuş Sart) diye bahsedilmektedir. "Tatsız sart bolmaz, sartsız tat bolmaz" deyişinde ise Sartlar Tatarlar gibi algılanmaktadır. Rusların Türkistanlıları tahkir etmek için Sart kelimesini "sarı it"in kısaltması şeklinde kullandıkları bilinmektedir. Örneğin Buhara emîrinin tercümanı Behrambek, 1911 yılında Sovyet meclisinde Orta Asyalı Türklerden Sart diye bahsedilmesine şu sözlerle itirazda bulunuyordu: "Biz Türkistan ve Buhara halkının Türklüğü bilindiği halde niçin Sart diyorlar?" Daha sonraları Mahmudhoca Behbudi Türkistanlılara Sart denilmesini Ayna dergisinde çıkan seri makalesinde sert bir dille tenkit etmiş; aşağı yukarı bu konuda Barthold'un görüşlerini tekrarlayan Zeki Velidi Togan'ın görüşlerine de karşı çıkmıştı. Behbudi bu makalesinde sözlerine devamla şöyle der: "Kafkas, İran ve Hindistan halkları Sart kelimesini bilmezler, fakat Türkistanlı, Türk veya Tacik derler. Türkistanlılar birbirleriyle karşılaştıklarında "Özbek misin, Tacik mi?" veya "Müslüman mısın, Hoca mı?" diye sorarlar. Türkistan'da seyitlere hoca derler. Türkistan'da meşhur 92 kabile-uruğun adları bilinir, fakat bunlar arasında Sart yoktur. Timurnâme ve benzeri kitaplarda 'Sart' adı mevcut uruglar arasında görülmemektedir." Kuzeyev, Sartlarının atalarının bizzat Aylılar veya onlara akraba göçebe bir Türk boyu olduğunu kaydetmektedir. Yaklaşık yüz yıl boyunca Sart kelimesi özellikle Özbekistan'da bir tür tahkir sıfatı olarak kullanılırken, Zeki V. Togan'ın bazı şehirli Türklerin seve seve kendilerine bu ismi aldıklarını iddia etmesi akıl alacak şey değildir. Eğer bu kelime Türkistan'da özellikle XX. Yüzyılda hakaret anlamında kullanılmışsa, bir halkın böyle bir etnik adı kendi isteğiyle alması düşünülemez. Hal böyle iken Barthold'un Taşkent halkının sartça konuştuğu iddiası da, bana göre masa başında kesilmiş bir ahkamdır. Bununla birlikte, nasıl Kazaklar, Özbekler arasında ve Türkmenlerin Esarı boyu içinde "Çerkes" adını taşıyan oymaklar olduğu halde, Ruslar "eşkıya, haydut" anlamında bir dönem Karakalpaklara, daha sonra Adıgelere "çerkes" adını vermişlerse, göründüğü kadarıyla burada belli bir işi yapan, yerleşik düzende yaşayan insanların tamamına tahkir amaçlı olarak "sart" adı verilmiştir denilirse, bunu kabul edebiliriz. – A.B.>

sinin kaderiyle bütünüyle örtüşmektedir. Persler, Arap fatihlere başlangıçta Tacik diyorlardı, ama sonra Müslümanlığı kabul eden kendi eldaşlarına da Tacik demeye başladılar.[24] Türklerse etnik kökenine bakmaksızın tüm yerleşik Müslüman ahaliye Tacik adını verdiler. Arap fatihlerin büyük bir çoğunluğu yerli ahaliyle kaynaştıklarında, Tacik kelimesi Perslere işaret eden etnografik bir terim halini aldı ve Türklerin etkisiyle Persler bu sözcüğü artık kesinlikle Araplar için kullanmayı bir yana bırakarak, kendilerini Tacik olarak takdim etmeye başladılar.[25] Biz, tıpkı sart kelimesini etnografik isim şeklinde kullanmayı reddetme hakkımız olmadığı gibi, Tacik kelimesini kullanırken de onun başlangıçtaki anlamını göz önünde bulundurmayız.

24 Vullers'in *Lexicon*'unda Tacik تاجيك sözcüğünün anlamına bkz.

25 Örneğin *esp-i tazi* (Arap atı) gibi eski dönemlerden kalan bazı terimler istisna oluşturmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

UYGARLIK TARİHİNDEN YANSIMALAR

AMU-DERYA*

Tüm Türkistan gibi, Amu-derya havzasıyla ilgili detaylı bilgilere ancak Arap fetihlerinden itibaren rastlıyoruz. Kitab-ı Mukaddes'teki Gihon[1] nehriyle ilgili rivayetlerden yola çıkarak, ülkenin eski kültürüyle alâkalı bir şeyler bulma girişimleri daha önce de başarısızlığa uğramıştı. Göründüğü kadarıyla İncil'de geçen nehir adı Amu-derya'ya ancak İslamî dönemde verilmişti. Nehrin eski Farsça adı Vahş, Yunanlılar tarafından "Oks" şeklinde tercüme edilmiş ve günümüze kadar nehrin bir kolunun adı olarak korunmuştur. Yunanlılar, bu ismi nehrin orta akımlarında bir yerde işitmişlerdi, ama göründüğü kadarıyla Harezm'de de kullanılıyordu. Biruni'de Harezm takvimiyle ilgili yer alan bilgiler, henüz XI. Yüzyılda Harezm'de Vahş'ı genel olarak suyun, özellikle de Amu-derya'nın (Ceyhun'un) koruyucu ruhu anlamında kullandıklarını göstermektedir.[2] Sadece Yunanlılar değil, Çinliler de Amu-derya'yı yalnızca Hindistan'la Hazar Denizi arasındaki ülkede bir su ticaret yolu[3] olarak görüyor; nehrin aşağı akımı boyunca muhtemelen haklarında hiçbir şey bilmedikleri kalabalık halklarla meskun bir vadiyi suladığını biliyorlardı. Antik yazarların Harezmlilerin Amu-derya sahillerinde yaşadıklarından haberleri dahi yoktu; Çinli yazarlar bu konuda bazı şeyler zikretmektedirler,[4] ama nehir suyunun Harezm'de nasıl dağıtıldığı hakkında hiçbir bilgi vermiyorlar. Elimize ulaşan bilgilere nazaran Harezm'in Fergana, Semerkand ve hatta İran'ın aksine Çin'le doğrudan bir ilişkisinin olmadığı söylenebilir.

---

* Külliyat, III/157-185.

1 Bartold, ZVORAO, t. XX, 067-073.

2 Biruni, *Âsâr el-bâqıya*, Sachau neşri, 237.

3 Yunanlıların ve Çinlilerin bu ticaret yoluyla ilgili bilgileri Aral Gölü'yle ilgili çalışmamda verilmiştir. (Külliyat, III, 28, 31, 32).

4 Örneğin Hsüan Tsang, Julien çevirisi, I, 22.

Arap coğrafyacıların Amu-derya havzası hakkında verdikleri bilgiden[5] Harezm'in yukarı kesimlerinde ana nehrin sulama konusunda kolları kadar önemli rol oynamadığı anlaşılıyor. Kuzeyden Amu-derya'ya dökülen çayların suladığı vadiler buralardaki mahalli prenslerin yönetimindeydi ve bunlar, İslam bölgeye gelinceye kadar Türk hanlarına[6] bağlıydılar; fakat Arap fethinden sonra halifeliğe, halifenin naiplerine ve daha sonraki Pers ve Türk hanedanlarına bağlı kaldılar. Bu şartlar altında geniş çaplı bir sulama sisteminin kurulması zaten mümkün olmazdı ve kanallardan ancak mahalli ihtiyaçları karşılamak için faydalanılıyordu.

Şimdi olduğu gibi o zaman da tarım özellikle birbirine bitişik vaziyetteki Surhan ve Kafirnigan vadilerinin yukarı kesimlerinde yapılıyordu. Denav'dan başlayıp Hissar (Hisar) üzerinden Feyzabad'a, oradan Vahş üzerindeki taş bir köprü ile Balcuan'a ve daha ileriye doğru giden yol, İslam'ın ilk yüzyıllarındaki coğrafyacılar tarafından anlatılmaktadır. Gerçi bölgedeki şehirlerin bazıları başka isimler taşıyordu, ama bazıları da henüz mevcut değildi. Çiftçilik ve bağcılıktan başka Feyzabad ve Denav arasında şafran (zaferan), Kabadian'da ise kökboyası (fuvve) üretildiği belirtilmektedir. İnsan yerleşimine ve tarıma en elverişli yer, göründüğü kadarıyla Timur döneminde dahi aynı adı taşıyan Çaganrûd nehri vadisindeki Çaganian[7] bölgesiydi (şimdiki Surhan). Baş şehir Çaganian, şimdiki Denav'a yakındı ve bölgedeki köylerin sayısı 16 000'e kadar çıkmıştı. Bu kadar köyü sulamak için Surhan'ın suyu şöyle dursun, Amu-derya'nın suyu dahi senenin her gününde yetmiyordu.[8] Surhan'ın suyu yalnızca Termez civarındaki tarlaların sulanmasına yetiyordu. O sıralar Termez, büyüklük olarak Çaganian'dan geride ise de, nüfus ve zenginlik bakımından ondan ilerideydi. İslamiyet döneminde burada yeni şehirler kurulup kurulmadığı, yeni kanallar açılıp açılmadığı gibi ne tür değişiklikler olduğu konusunda herhangi bir bilgimiz yok. Kültürel hayat göründüğü kadarıyla Arap fetihleri öncesinde ne ise, genel hatları itibarıyla öyle kalmıştı. Bu bölgenin Türkistan'ın diğer bölgelerinden farkı, Greko-Bactria devleti döneminden itibaren İran'dan ziyade Hindistan'la yakın temasta olması ve İslam'a kadar Buddizmin hâkimiyetini korumuş bulunmasıydı. Ger-

5 Bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 66 vd.
6 Bu prenslerin Araplarla olan savaşları konusunda benim *Die alltürkischen Inschriften* adlı makalemin 27. sayfasına bkz.
7 İslam Ansiklopedisindeki makalede bu konuda daha fazla şey yazılıdır, I, s. 845 vd;
8 Makdisî'de böyle, 283; <Termez'in sulama meselesi konusunda bkz. Bukiniç, *Kanalı drevnego Termeza*.>

çekten var olmuş olsa bile, İslamî dönemde yerli tarihi kültür unsurları İran'la yakınlaşmanın etkisiyle hızlı bir şekilde ortadan kalkmış olmasına rağmen, geçmişin İslam ve İran kültürüne ait olmayan bazı kalıntıları muhafaza edilmiştir. XII. Yüzyıl yazarı Sem'ânî, Vaşgird'i (şimdiki Feyzabad) anlatırken, burada İslamî dönemin başlamasından önce kullanılan bir alfabeden söz ederek, bu alfabenin "bilindiğini ve kitaplarda kaydedildiğini" ilave etmektedir.[9] Bu alfabeyle yazılı yadigârların bir gün ortaya çıkarılmasıyla, hem maddi kültür, hem de sulama sistemi alanındaki Hint etkisinin izlerinin tespit edilmesi muhtemeldir.

Şimdiki Buhara Hanlığı'nın doğu kesimini oluşturan bölgenin siyasi ilişkileri, İslamî dönemde dahi Buhara ve Semerkand'a göre Belh'le daha fazla idi. Kanaatim odur ki, Belh'in Moğollar tarafından geçici olarak tahrip edilmesi, Moğol istilasından önce mevcut olmayan Hisar (daha doğrusu Hisar-Şadman) adlı bir yerin mahalli merkez haline gelmesine yol açmıştır. Termez, Belh'ten daha önce onarılmış olmalıydı ki, takriben 1333'de İbni Battuta Belh'i harabe halde bulduğunu, halbuki aynı bölgede (Çingiz-han'ın tahrip ettiği şehrin 4-5 fersah uzağında) yeni bir yerin mamur hale geldiğini; kanallar açıldığını, pazarların ve pek çok bağ-bahçenin kurulduğunu belirtmektedir.[10] Amu-derya sahilindeki eski Termez'in onarılması Timur'un torunu Halil-Sultan tarafından 1407 yazında gerçekleştirilmişti.[11] Hafız-ı Ebrû'nun[12] XV. Yüzyılda Termez'e rakip olan ve tarihi daha eskiye giden Burdaguy adlı bir geçiş noktası hakkında verdiği bilgi kesinlikle özel bir önemi haiz. Rivayete göre bu köy İskender tarafından kurulmuş ve "Burdaguy" kelimesi de Yunanca "otel", "misafirhane" demekmiş. Hafız-ı Ebrû'ya göre Burdaguy, Termez'e yakın bir yerdeydi. Sanırım Timur tarihinde de birkaç kez geçen[13] ve henüz o zamanlar varlığını koruyan Burdalık'la bu adın bir yakınlığı vardır.

Genel olarak Amu-derya'nın kuzeyindeki bölgenin ve kısmen Termez'in daha sonraki kaderi, Timurîlerle Özbekler arasındaki iç savaşla, özellikle de Belh ve Hisar hâkimlerinin Buhara hâkimleriyle girdikleri çatışmaların tarihiyle yakından bağlantılıdır. Askerî faaliyetlerle ilgili kayıtlarda çok nadir olarak üretimle alâkalı bazı bilgiler yer almaktadır. Örneğin Buhara hanı Muhammed-

9 Metin, tarafımdan *Türkistan*, I, 68'de verilmiştir.
10 İbni Battuta, III, 56 vd.
11 İbn Arabşah, Kahire tabı, 204.
12 Tarafımdan yapılan metin neşri: *Hafızı-Abru*, s. 20.
13 Şerefüddin Yezdi, I, 126, 148.

Rahim'in 1758'de Hisar'a düzenlediği sefer anlatılırken Hisar bölgesinin tarım şeridinin Mir-Şadi[14] köyünden itibaren başladığı belirtilmektedir. Muhammed-Rahim-han yine 1758 yılında birkaç nesil boyu harabe halde bulunan Termez'i onarmıştır.[15] XVIII. Yüzyıl olayları anlatılırken, başlarında özel bir valinin bulunduğu meskun bir bölge olarak söz edildiğine göre, Termez çok uzun süre harabe halde kalmamış olmalı. Bu vali, efendisi Ubeydullah-han'a karşı isyan eden ve çatışmalar sırasında bilâhare Buhara Hanlığı'nın en önemli şehirlerinden birisi haline gelecek Şirabad şehrinin temelini atan Şir-Ali'ydi.[16] Şehirlerin tamiri ve temellerinin atılışı sırasında muhtemelen sulamayla ilgili çalışmalar da yapılıyordu, ama kaynaklarda bu konuda bir bilgi yok.

Termez'le Amul (Çarcuy) arasında X. Yüzyılda yalnızca Amu-derya'nın geçiş noktalarında en önemlileri Kelif ve Kerki'nin yerinde bulunan küçük yerleşim birimleri vardı. X. Yüzyılda nehrin iki sahiline yerleşen tek şehir Kelif'ti. Şehirde Kur'an'da rivayetlerle bağlantılı ibadethaneler vardı. Sol sahilde Zü'l-kifilya rabatı yer alıyordu. (Kur'an'ın XXI. Suresi, 85. âyette geçen bu peygamberi İlya, Osiya veya Zekeriya ile ilişkilendirmektedirler.) Sağ tarafta ise Zü'l-karneyn (Makedonyalı İskender[17]) rabatı bulunuyordu. Zü'l-karneyn kültü daha sonraları[18] Termez civarında, Amu-derya'nın ortasında yer alan ve şimdi "Aral-Peygamber" (Peygamber Adası) denilen adaya taşınmıştı. Kelif, daha sonraları yerleşim birimi olarak bir önem kazanmadıysa da, savaşlarda önemli bir yer işgal etmiştir. Sem'ânî, XII. Yüzyılda Kelif'den "şehri andıran muhkem bir kale" diye bahsetmektedir. Bu kale henüz XVIII. Yüzyıl başlarında nehrin sol cenahında bulunuyordu.[19] Nehrin sağ sahilinde yer alan şimdiki Kelif'in kuruluşunun uzun bir geçmişi yoktur.

Kerki'deki yerleşim birimleri tarihte daha az önemli olmuştur. X. Yüzyılda burada nehrin iki yakasına serpilmiş bir şehir vardı. Nehrin sol tarafında yer

14 Muhammed-Vefa Kerminegi, *Tuhfat al-xânî*, vrk. 196a.

15 Age., vrk. 190a.

16 Teufel, *Quellenstudien*, s. 42.

17 <Bartold, Müslümanlıktaki Zü'l-karneyn'i Makedonyalı İskender'le ilişkilendirmekle büyük bir yanılgıya düşmektedir. Kur'an'da geçen Zü'l-karneyn'le bu İskender arasında hiçbir bağlantı yoktur ve bu yanlış algılama İskender'le ilgili uydurulmuş bir söylentiden kaynaklanmaktadır. – A. B.>

18 Bu konuda bkz. Senkowski, *Supplément,* p. 20; adaya Orta-Aralı (Orta Ada) denilmektedir; keza Hanıkov ktb. Elyazmaları, 81 b <Muhammed-Yusuf Münşi>, s. 218, ikinci kısım) veya Orta-Aral'dır (Taşkent Ün. Elyazmaları no. 849, vrk. 906 ve keza Senkowski).

19 Teufel, *Quellenstudien*, s. 59.

alan kesimine Zemm, sağ tarafta yer alana Ahsisek deniliyordu. Fakat Cuma mescidi sol cenahtakindeydi. Bu şehirlerin her biri kuyular ve meralarla doğrudan çöle bitişikti. Halk, tarımdan ziyade çarvacılıkla (koyun ve deve yetiştiriciliğiyle) uğraşıyordu. Zemm, dalgaların tehdidi altındaydı ve taşkın zamanında bazen sular şehrin ortalarına kadar geliyordu.[20] Daha sonraları Kerki (Makdisî'de Kerkuh şeklinde) yalnızca Amu-derya'nın geçiş noktasını koruyan bir kale adı olarak zikredilmektedir.

İstahrî, sarih bir şekilde şehrin sağ tarafında yalnızca Zemm (Kerki[21])nin sulanması için Amu-derya suyundan faydalanmaya başladıklarını kaydetmektedir. Bu kayıttan Amu-derya'dan su çeken kanalların sayısının şimdikinden daha az olduğu sonucu çıkarılabilir. Daha sonraki yüzyıllara ait kaynaklar da uzak bölgelerin sulanması için Amu-derya'dan sağ sahile su götüren büyük kanalların bulunup bulunmadığı konusunda herhangi bir sarih bilgi vermemektedir. Buhara'da sulama konusunda çalışmalar yapan ekibin başkanı Y. N. Blumberg, bir Buharalı'dan aldığı yazma eseri alicenaplık gösterip bana ulaştırmıştı. Bu eser, Hintli bilim adamı ve vezir Ebu'l Fazl'ın (ki XVI. Yüzyıl sonu ile XVII. Yüzyıl başlarında Ekber'in hükümdarlığı döneminde yaşamıştır) kaleme aldığı meşhur Mektûbât-ı Allâmî'nin[22] bir nüshasıydı. Mektuplar arasında Ekber namına Abdulla-han'a yazılmış bir mektup da vardı. Mektubun metninde Ekber'le hiçbir ilgisi olmayan ve güya Nesef bölgesinin (Karşı'nın) sulanması için "Kara-Kemer'den Kelif bölgesine" su götüren kanaldan söz edilmekteydi.[23] Galiba Abdulla-han bölgenin yeniden sulanması için buraya insanlar iskan etmiş ve onları beş yıl vergiden muaf kılmıştı ki, bölge yeniden canlanmıştı. XVII. Yüzyıl başlarında Baki-Muhammed-han zamanında Nesef halkını yeni hanedana karşı giriştikleri isyandan dolayı cezalandırmak için kanal kapatılmış ve bölgede tekrar su sıkıntısı kendini göstermişti. XIX. Yüzyılda Emîr Haydar kanalı ıslah etmek istemiş, fakat danışmanları bu durumda Nesef halkının gururlanıp handan uzaklaşacağını söyleyince fikrinden vazgeçmişti. Muhtemelen Abdulla-han'ın yaptığı işlerle ilgili pek çok efsane arasında yer alan bu hikaye XVI. veya XVII. Yüzyıla ait hiçbir kaynak tarafından doğrulanmamaktadır. Abdulla-han'ın hayat hikayesini yazan Hafız-ı Tanış, Abdulla-han zamanında Amu-derya'dan su götüren büyük bir kanaldan söz etmektedir, fakat bu kanalla Vahş ve Ak-

20 Makdisî, 291.
21 İstahrî, 297.
22 Bu konuda bkz. Elliot, *The History of India*, vol. VI, p. 5.
23 Son derece kötü yazılmış metin yeterince açık değil.

Saray mansabının yukarısında, Penc'in güneyinde yer alan Hazret-İmam bozkırı sulanıyordu.[24]

Amu-derya'nın geniş noktaları arasında en az önem arz eden yer, şimdiki demiryolunun geçtiği kısımdı. Yüzyılın ortalarında burada nehrin sol sahilindeki Amul ve sağ tarafındaki Ferebr veya Farab şehirleri vardı. Kelif ve Kerki'nin aksine bu yerleşim birimleri aynı sahil üzerinde değil, ondan bir fersah uzaklıktaydı.[25] Farab'la ilgili olarak ise nehrin su seyifesi ½ fersaha kadar düşüyordu ve bazen nehir şehrin kenarına kadar varıyordu.[26] Her iki şehrin etrafında da nar bağları vardı ve burada sulama imkanları sol sahile göre daha iyi idi. Makdisî'ye göre Amul civarında büyük miktarlarda vergiler ödeyen ve sulama imkanlarından daha fazla yararlanan pek çok çiftlik vardı; halbuki Farab'da çiftlik sayısı azdı ve su kıtlığından dolayı ödedikleri vergiler düşüktü.[27] Amu-derya nehri adını bu Amul'dan almıştır.[28] Bu isim, bilinmeyen bir sebeple şehrin Çarcuy (dört kol) adını almasına kadar muhafaza edilmiştir. Bu adı taşıyan kaleden ilk olarak XVI. Yüzyıl başlarında söz edilmektedir.[29] Farab ise, bulunduğu gibi ortaçağdaki adını şu ana kadar korumuştur. Her iki şehir de XIX. Yüzyılda Hivalılar tarafından kısmen istila edilmiştir. 1822'deki savaşlar anlatılırken Amu-derya'nın Farab'ın yukarısındaki nehirden dökülen ve şehrin batı surlarının karşısından geçerek tekrar nehirle birleşen bir kolundan söz edilmektedir. Önü bir setle kapatılmış olan kolun su yolu 1822'de kuruydu. Hivalılar oraya kazma ve balyozlu insanlar göndererek seddi yıkmış ve Buhara ordusunun geleceği yolu kesmek amacıyla suyu serbest bırakmışlardı.[30]

---

24 Hafız-ı Tanış, '*Abdullâ-nâme*', vrk. 427a.

25 Yakut'a göre (Mûcem, I, 69), Amul nehirden en fazla bir mil (1/3 fersah) uzaklıktaydı.

26 Narşahi, Schefer neşri, 17.

27 Makdisî, 291.

28 Çok daha önceleri (Balazuri, 410) Amul şeklinin yanı sırada Amu adı da kullanılıyordu; Yakut'un kaydına (I,70) göre Persler henüz XIII. Yüzyılda Amu şeklinde telaffuz ediyorlardı. Muravyev'in (*Puteşestviye*, I, 75 vd.) Hivalıların nehre Amin-derya adını verdikleri şeklindeki notu, göründüğü kadarıyla Hiva tarihleri dahil hiçbir literatürde geçmemektedir.

29 Bkz. İA'da yayınlanan Çarcuy makalem, I, 863.

30 Munis, Agehi, ruk. Az. Muz. 590 oa, vrk. 249a vd. Narşahi'nin eserinin Buhara tab'ında (Zimin'in makalesi, *Razvalinı starogo Peykenda*, s. 72, dn. 40) XII. Yüzyılda Paykend'e su götüren kanalın kazılmasına "Amu"dan başlandığı belirtilmektedir (Schefer neşri, 17). Muhtemelen bu tespit elyazması okumasına dayandırılmış ve sanırım yalnızca naşirin beceriksiz bir tahmini söz konusudur.

Çarcuy'un alt tarafındaki yolda birkaç gün gittikten sonra X. Yüzyıl yazarı İstahrî'nin ifadesiyle "tüm bereketini Amu-derya'dan alan Harezm toprakları başlıyordu. Araplar, burada, giysileriyle[31] civar bölgelerdeki insanlardan ayrılan, diğerlerinin anlamadığı ve üstelik de yazılı belgelerde[32] de kullanılan bir dil[33] konuşan kendine özgü bir halkla karşılaşmışlardı. Bu dille yazılmış kitabeler henüz bulunmamış veya en azından tespit edilememiştir.[34] Muhtelif yazarların eserlerinde verilen bazı Harezmce sözcüklere baktığımızda bunun oldukça eski bir İran dili olduğu, genel olarak o dönemin Harezm kültürünün de eski İran yaşantısından pek çok izleri muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

Bölgenin Türkleşmesi çok büyük ihtimalle daha XIII. Yüzyılda tamamen veya ona yakın bir şekilde tamamlanmıştı;[35] ama tecrit edilmiş olması sebebiyle ülkedeki hayat tarzı pek çok sahada kendine özgü özelliklerini korumuştur ki, bu hayat tarzının incelenmesi sanırım etnograflar için ilginç olurdu. Örneğin henüz XI. Yüzyılda Harezm'de Navruz'un Buhara ve İran'dakinden üç hafta daha önce kutlanıldığının, fakat 1827'de Alla-Kulı han'ın bu geleneği değiştirip Harezm'e "sultanî" yani İran nevruzunu getirdiğinin belirtilmesi yeterlidir.[36]

Burada Arapları da mecbur eden tarım kültürünün muhakkak uzun bir tarihi vardır, ama ne yazık ki biz bu konuda hiç de yeterli bilgiye sahip değiliz.

Tüm Arap coğrafyacılarının, İslamî dönemde iki ayrı devlet halinde bölündüğü ve ancak X. Yüzyılın son yıllarında tek bir devlet olarak yeniden birleştirildiği vakıasına dikkat çekmeden, ülkeyi bir bütün halinde göstermeleri ilginçtir.[37] Bu iki devlet arasındaki sınıra hiçbir yerde işaret edilmemektedir. Arapların anlattıkları sulama sisteminin İslamî dönemden önce ve Harezm'in tek devlet olduğu dönemde kurulduğu muhakkak. Bu sulama sisteminin mükemmelliğine rağmen, iyi bir teknoloji kullanılmış olsa bile, bölge kuruluş malzemesi yönünden fakir olduğundan, Amu-derya gibi bir nehirle boğuşmak için yeterli olması

---

31 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Türkistan, II, 248.

32 Beyhaki, Morley neşri, 842 vd.

33 Makdisî, 335.

34 Çin Türkistanı'nda bulunan bazı elyazmalarının dilinin "Harezmce" olması kuvvetle muhtemeldir. <Muhtemelen eski Soğd alfabesi göz önünde tutulmaktadır. Günümüzde Arap harfleriyle yazılı ortaçağ metinleri gibi, III-VIII. Yüzyıllara ait Aramice kökenli alfabeyle yazılmış belgeler de bilinmektedir.>

35 Plano Carpini'nin Kuman dilini "bisermin"lerin yani Harezmlilerin dili diye kaydetmesiyle krş. (Malein çev., 51).

36 Munis – Agehi, ruk. Az. Muz. 590 oa, vrk. 139b, 300a.

37 Bartold, *Turkistan*, II, 146, 275 vd.

beklenemezdi. Harezm'in tüm tarihi boyunca, bildiğimiz kadarıyla, Harezmliler Amu-derya'yı değil, Amu-derya Harezmlileri kendi tasarrufuna tâbi kılmış, insanların fikrini sormadan akış yönünü değiştirip, kendine yeti yataklar bulmuş; insanlar da bu değişikliklere bağlı olarak tarlalarını bir yerden başka yere taşımış, yeni setler yapmış, yani kanallar açmışlardır. Amu-derya'nın yatağını değiştirmesini herhangi bir kanunla, örneğin Berr kanunuyla açıklama ve geçmiş kültürlere ait yadigârları batıdan doğuya doğru olan coğrafi konumlarını[38] dikkate almadan çağlara göre taksim etme teşebbüsleri başarısız olmuştur; nehir, şimdi olduğu gibi, bazen doğuya bazen batıya doğu yöneliyor, suyunu da kimi zaman doğu, kimi zaman batı tarafındaki kollardan alıyordu.

XI. Yüzyıldan itibaren "tüm Harezm" anlamında "Dargan'dan denize kadar" ifadesine rastlanılmaktadır. Gerçekte en azından X. Yüzyılda bölgede tarım alanı akış yönünün oldukça yukarısında Tahiriye'den Dargan'ın[39] 20 fersah yukarısına kadar uzanıyordu ve nehrin karşı sahilinde de durum böyleydi. Nehrin sağ tarafındaki tarım alanı çok daha aşağılardan başlıyordu. Dargan'ın güneyinde aslında dikkat çekecek ölçüde yerleşmeye müsait yerler yoktu. Tarım alanı, Hezaresp'e kadar bir günlük yol mesafesi genişliğine[40] sahip dar bir alanı inhisar ediyordu. Yine de Dargan X. Yüzyılda tüm sahil boyunca yayılmış yani mesaha açısından hem Hezaresp hem de Hiva'nın kapladığı alandan daha fazla alanı kaplayan büyük bir şehir olarak gösterilmektedir. Şehirde büyük bir Cuma mescidi vardı ve sahilde iki fersahlık alanda 500 kadar nar bahçesi bulunmaktaydı ve dışarıya üzüm ihraç edilmekteydi.[41] Şehri 1219 sonunda Merv'den gelen yol üzerine yerleştiren Yakut, Dargan hakkında daha detaylı topografya bilgileri vermektedir[42]. Buna göre şehir şimdi olduğu gibi vadiyi dikine kesen bir

38 Kalmıkov, *Xiva*, 65 vd. <Harezm'in eski devirlerden geç ortaçağa kadar sulama tarihi, S. P. Tolstov'un yönetimindeki Harezm araştırma ekibi tarafından incelenen konular arasındadır. Bu konuda özellikle bkz. Gulyamov, *İstoriya oroşeniya Xorezma* <özgün adı: Harezming sugarılış tarihi – A. B.>; *Nizovya Amu-Dar'i*.>

39 Hamdullah Kazvini'nin (V. A. Jukovsky çev., *Razvalini Starogo Merva*, 58 vd.) güzergahındaki mesafelerle ilgili veriler göründüğü kadarıyla daha dakik ve gerçeğe yakın.

40 İstahrî, 301 vd. İstahrî, eserinin bir başka yerinde (338) Çarcuy üzerinden geçen yol ile Buhara ile Harezm arasını tarım alanı olarak göstermekte ise de, bunu sembolik anlamda düşünmek gerektiği kanaatindeyim. Çünkü Zeravşan'ın aşağı akımı ile Farab arasındaki bölge her zaman kumluydu. Ayrıca benim Türkistan adlı eserime (II, 83) bakarak da Amu-derya boyunda Çarcuy'ın aşağı kesimine kadar dağınık vaziyette tarım alanı bulunduğu sonucu çıkarılabilir.

41 Makdisî, 289.

42 Yakut, Mu'cem, II, 567 vd.

teras üzerinde bulunmaktadır ve terasla nehir arası dört verst genişliğinde basık ve verimli bir alandır ki, bu kayıt şehrin bugünkü durumuyla da tamamen örtüşmektedir. XIII. Yüzyılda tüm bu alan tarlalar ve bağlarla kaplıydı; "şimdi burası kısmen işlenmiş, kısmen çalılıklarla kaplı vaziyettedir."[43] Şehirden hemen sonra kumla kaplı bölge yer almaktadır. Ne yazık ki şehrin büyüklüğü tespit edilemiyor. Dargan, Harezm'in Amul (Çarcuy) tarafındaki ilk şehriydi.

Dargan'ın yedi fersah aşağısında ve şimdi Düldül-atlagan denilen geçidin beş fersah yukarısında mesahası Hiva'nın mesahasına yakın olan ve o zamanlar da önemli şehirler arasında yer alan Cigerbend şehri bulunuyordu. Yine burada sahil boyunda pek çok ağaç ve bağlar vardı.[44] Bu şehrin Yakut'un döneminde var olup olmadığı bilinmiyor. Yakın zamanlarda Dargan ve Cigerbend'in adlarını buradaki "Dargan-Ata" ve "Cigerbend-Ata" adlı iki yatırdan aldığı anlaşılmıştı.[45] "Dehan-ı Şir" (aslan ağı) veya "Düldül-atlagan" geçidinin 4 fersah aşağısında, hakkında hiçbir bilgi verilmeyen Sadvar şehri vardı.[46] İstahrî'ye göre aynı yerde, geçidin üç fersah[47] aşağısında, nehrin sağ sahilinde büyük su kanalı Gavhâre (sığır yemi) bulunuyordu ve Harezm kalesine kadar olan rustak bu kanaldan sulanıyordu. Kanalın genişliği beş arşın, derinliği iki kâme (10 ayak) idi ve beş fersah sonra ondan "bazı rustakları" sulayan Girye isimli bir kanal ayrılırdı.[48] Şimdi tamamıyla çöl olan bölgeyi sulayan iki arkın uzunluğu konusunda bilgimiz yok ve hatta hangi rustakların bu arklar vasıtasıyla sulandığı da belirtilmemiş. Bildiğimiz tek şey, Gavhâre kanalının Şeyh-Abbas-veli denilen yerde bulunan Harezm kalesinden itibaren 12 fersah mesafeye (muhtemelen doğu istikametinde[49]) döküldüğüdür.

43 Kalmıkov, *Xiva,* 70.
44 Makdisî, 289.
45 Bildiğim kadarıyla sonuncu isim Hiva'yla ilgili Rus literatüründe geçmemekte, ama Hiva tarihinde (Munis- Agehi, ruk. Az. Muz. 590oa, vrk. 244a, 289b.) sık sık zikredilmektedir.
46 Hiva tarihinde okunuşu bu şekilde verilmiş (age., vrk. 289b).
47 İstahrî, 304. İbni Havkal'da (354) bunun yerine "bir günlük mesafede" ibaresi yer almaktadır. <S. P. Tolstov (*Drevniy Xorezm*, 46) Gavhâre'yi şimdiki Şurahan kanalıyla özdeşleştirmekte ve ortaçağ kaynaklarında işaret edilen "Dehan-ı Şir"in Bartold'un düşündüğü gibi Düldül-atlagan değil, Şurahan kanalının ağzına üç fersah (20-25 km.) uzaklıktaki Tüye-muyun geçidi (deve boynu geçidi) olduğunu belirtmektedir.>
48 Kelimenin okunuşundan emin değilim.
49 <Gavhâre kanalı için bkz. Gulyamov, *İstoriya oroşeniya Xorezma*, 137-138.>

Sol sahildeki kanallarla ilgili bilgiler daha detaylı.[50] Burada nehirden birbiri peşi sıra beş kanal ayrılıyor.. Hezaresp açıklarından Harezm kalesinin karşısındaki bölgeye kadar sol sahildeki tarım alanının eni bir günlük yol uzunluğundadır. Hiva şehri zaten sahranın sınırındadır,[51] ama Medra şehri hakkında bilgi yok. Sağ sahilde birbirine ulanıp giden tarım alanı, Gavhâre'nin aşağı koluna altı fersah mesafedeki Garabhanşa veya Garamhanşa[52] köyünden itibaren başlıyor. Oradan itibaren Harezm kalesine kadar nehrin her iki tarafında ekilmiş tarlalar mevcut. Sağ sahildeki tarım alanının genişliği belirtilmemiş. Başkentten bir günlük mesafede adını günümüzde de koruyan Şurahan şehri mevcut.

Harezm'in başkenti Kyat, burada eni iki fersaha kadar varan Amu-derya'nın sağ sahilindedir.[53] Kyat'tan sol sahildeki Bedak kanalına kadar olan mesafe iki fersah olduğu için, yine bizzat İstahrî'nin kaydına göre, bu ölçü elbette abartılı. Aynı sahilde nehir tarafından yavaş yavaş kemirilen ve X. Yüzyıl sonunda bütünüyle yıkılan bir kale var.[54] Şehrin kalan kısmı da su taşkını tehlikesiyle karşı karşı olduğu için şehir yavaş yavaş doğuya doğru kaymış. İstahrî'nin kaydına göre şehrin mesahası enine ve boyuna 1/3 fersahtı ki, İslamî dönemdeki Merv'in mesahasına yakındır. Şehrin ortasından Amu-derya'dan açılan bir kanal geçmektedir (Makdisî'nin[55] kaydına göre bu kanallar birkaç taneydi) ve kanalın her iki tarafına pazarlar kurulmuştu. Kyat'ın daha aşağısında Amu-derya'dan iki kanal daha ayrılmaktadır. Sol taraftakinin adı Buvve, sağ taraftakinin adı ise Kurder. Buvve'nin nereye aktığı tam olarak belirtilmemiş. Gurganc şehrine varmadan biraz önce, bir günlük mesafede, Anderastan köyü yakınlarında kanal kendisinden daha büyük Bedak kanalıyla birleşmektedir. Birleşen kanalların suyu Gurganc'a bir galva (1/24 fersah) mesafeye kadar yaklaştıktan sonra önü bir setle kesilmektedir… İbni Rusta'ya göre Kyat'tan dört fersah uzaklıkta "kamışlı bataklıklarla, otlarla ve sularla kaplı" alan, şehrin aşağı kesiminde her iki tarafında nehirden ayrılan birçok kanal tarafından oluşturulmuştu.[56] Kurder'in uzunluğu belirtilmemiş. İsmini kanaldan alan (veya tam tersi) Kurder şehri, Mizdahkan'ın[57] (şimdiki Hoceyli yakınlarında) aşağı kesimine 2 günlük mesa-

50 Kanallarla ilgili olarak bkz. İstahrî, 301 vd.
51 Makdisî'de böyle, 289.
52 Okunuşdan emin değilim.
53 İstahrî, 303.
54 Bu kaleyle ilgili olarak bkz. *Türkistan,* II, 143.
55 Makdisî, 287.
56 İbn Rusta, 91.
57 Makdisî'deki güzergah, 344.

fede bulunduğuna göre, kanalın kuzeyde şimdiki deltaya kadar vardığı muhakkak. Onun aşağı akımının Aral Gölü'ne su yoluyla birlikte mi yoksa ayrı olarak mı döküldüğünü Arap coğrafya kaynaklarının kaydından anlamak mümkün değil. Kurder, İslamî dönemden öncesinde varlığını korumaktaydı ve 110/728'de ahalisi Türklerin yardımıyla Araplara karşı kıyam etmişti.[58] Taberî'de[59] geçen bir şiirden Kurder'in o sıralar Harezm'in kuzey yönündeki sınır şehri olduğu hükmüne varmak mümkün. İstahrî'nin kaydına göre Amu-derya eski yatağında akarken, XVI. Yüzyıl sonlarından itibaren tekrar ana yatağına dönmüş.[60]

Gurganc, X. Yüzyılda her geçen gün büyümüş; mahalli yöneticiler büyük binalar kurdurmuşlar ve ahali göçebelerle kurduğu ticari ilişkilerle zenginleşmiş. Gurganc'ın yükselmesinin bir sebebi de X. Yüzyılda bütün Harezm'i Gurganc emîrinin yönetimine veren siyasî olaylardır.

Nehir yatağı ile Kurder arasında, Gurganc'ın karşısında Mizdahkan rustakı vardı. Ne yazık ki bu rustağın batıdan doğuya olan uzunluğu belirtilmemiş, ama büyüklük açısından Gurganc'a yakın olan Mizdahkan şehri nehre iki fersah mesafedeydi. Şehrin bulunduğu yer, yalnızca Ebu'l Gazi'de[61] (ki onun zamanında burada bir kale vardı) değil, XIX. Yüzyıl Hiva tarihinde de takribi olarak verilmektedir. Mizdahkan "kırı" Hoceyli'nin (tam olarak Hoca-ili[62]) takriben bir fersah batısında bulunuyordu. Târik-i dünya Samson veya başka bir rivayete göre havari Simon-Peter burada medfundu.[63] Bu mezarı 1867'de Hiva hanı yaptırmıştı;[64] şu anda mevcut olup olmadığını bilmiyorum.

Kyat'la Mizdahkan arasında birbirine ulanıp giden tarım alanları yoktu ve Mizdahkan'a ulaşmadan önceki son iki günlük yol tamamıyla çöl içinden geçiyordu.[65] Bölgenin sulama sistemi hakkında bildiğimiz tek şey, Kurder'le başkent arasındaki her köyün Amu-derya'dan açılmış kendi kanalı olduğudur[66]..

58 Taberî, II, 1525.
59 Age., 1847.
60 İstahrî, 303. <Ya. G. Gulyamov, Kurder kanalının aslında şimdiki Kegeyli kanalına, Kurder şehrinin ise Çimbay'a tekabül ettiği görüşündedir. (*İstoriya oroşeniya Xorezma*, 150)… >
61 *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 280.
62 Agehi, *Şâhid-i ikbâl*, vrk. 1536. <Mizdahkan için bkz. Yakubovsky, *Gorodişçe Mizdahkan.*>
63 Bu mezardan ilk de XIX. Yüzyıl başlarında söz edilmektedir. (Munis- Agehi, Asya müz. elyazmaları, 590 oa, vrk. 856).
64 Agehi, *Şâhid-i ikbâl*, vrk. 154a.
65 Makdisî, 343.
66 İstahrî, 303.

Makdisî bazı güzergahlardan söz etmektedir, ama bu eserin günümüze kadar yetip gelen elyazma nüshasından bazı şehirlerin bulundukları yerleri ve adlarının okunuşunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir.

Gurganc-Mizdahkan'ının aşağı hattından geçen nehirlerin akış yönleri yani o dönemin deltası hakkında mevcut kaynaklarda sıhhatli bilgi bulmak hayli zordur. Bu delta hakkında en detaylı bilgiyi İbni Rusta vermektedir, ama onun anlattıkları dahi fazla sarih değildir. Mizdahkan civarında, nehrin doğu sahilinde Kervaz adında bir köy, onun daha aşağısında da iki köy vardı; ondan sonra (Kervaz'dan ne kadar uzakta olduğu belirtilmeden) sol tarafta (batı yönünde) nehir birkaç kola ayrılıyordu; nehir (yani batı kollarının birleşimi) Varagdeh denilen bir yere doğru akarak, Gurganc'ın dört fersah aşağısında bu köye ve Siyah-kuh dağına doğru yol alıyordu. Aral'ın batı sahili ve Mangışlak'daki yani Üstyurt'un kenarındaki dağlara Siyah-kuh deniliyordu. Nehir buradan yine bir köyün karşısından geçerek, Halican denilen "birçok gölete" dökülüyordu. Burada avlanan balıklar Harezm'den değişik yönlere gönderilirdi. Nehrin kendisi ise (yani batı kollarının ayrılmasından sonra geriye kalan ana kol) Aral'a dökülmekteydi. Gölün batı sahilinde Siyah-kuh dağları vardı; doğusu ise hayli sık maki örtüsüyle kaplıydı ve yalnızca domuzların açtığı dar bir patika ile Sırderya'nın aşağı akımındaki "Yeniköy"e ulaşılıyordu. Nehir kollarının başlangıcı ile göl arasındaki mesafe ise belirtilmiyor.[67]

Ben, bu metne dayanarak, İstahrî'nin Harezm yani Aral Gölü mansabına yerleştirmesine rağmen İbni Rusta'nın sözünü ettiği Halican'ı Sarıkamış çanağında aramak gerektiği sonucuna varmıştım. Onun anlattığına göre orada ne köy vardı, ne de bina. Yalnızca balıklar yaşıyordu. Nehrin sol tarafında tarım alanının sınırı dağ yakınındaki Git köyü idi. Git ile Gurganc veya diğer önemli noktalar arasındaki mesafe, belki de metnin silinmesinden dolayı gösterilmemiş. Bu düzlükte başka köy yoktu ve dağın arkasından itibaren çöl başlıyordu. Köyün ticari önemi de yoktu ve nehrin sağ sahilindeki sınır ticaret noktası Gurganc'dı. Nehrin sağ sahilindeki tarım alanının sınırları konusunda İstahrî'de şöyle deniliyor: "Bozkırda Git'in karşısında, bir fersah mesafede, kuzey istikametinde (Arap terminolojisinde sağ tarafta) Medminiye denilen bir şehir var; Ceyhun'a (Amuderya'ya) dört fersah mesafededir, ama Curcan'a (Gurganc'a) bağlıdır. Bunun sebebi nehrin Kurder'den sonra akış yönünü değiştirerek Git'le Medminiye ara-

67 İbni Rusta, 92.

sında akmasıdır. Medminiye'den sonra sağ sahilde tarım alanı yoktur."[68] Sahilin sağ tarafındaki sınır ticaret faaliyetlerinin olduğu yer de Medminiye değil, ona yakın mesafede yer alan, ama sahilin biraz uzağında bulunan Berategin köyüydü. Berategin, Aral sahiline bir günlük mesafede, bozkır içinde büyük bir köydü. Hemen yakınında bir dağ vardı ve taşı buradan temin ediyorlardı.[69]

Makdisî, Gurganc yakınındaki sette de oldukça önem vermektedir. Halbuki bu set, yalnızca tahta ve kütüklerle yapılmıştı ve İstahrî'nin kaydından anladığımız kadarıyla ana suyolu üzerinde değil, sadece kanalın sınırındaydı. Makdisî'ye göre bu setteki su doğuya, bozkır ortasındaki Berategin köyüne gönderiliyordu ve akış tek yönlüydü. Bu kayıt bizi o sıralar nehrin İbni Rusta'nın sözünü ettiği batı kollarının henüz olmadığını düşünmeye zorlamaktadır. Harezmşahlar döneminde şehrin en parlak günlerini yaşadığı devirde dahi bu set yine derme çatma malzeme ile yapılıyordu ve bu yüzden her yıl onarılması gerekiyordu.[70]

X. Yüzyılda Balhan'daki eski nehir yatağıyla ilgili olarak, Hazar Denizi yakınında yer alan "eski Harezm"le alâkalı herhangi bir efsane anlatılmaktadır. Makdisî'de[71] yer verilen bu efsanede onun tarihî gerçekliğini görmemizi sağlayabilecek herhangi bir detay verilmemektedir. Hatta Uzboy boyundaki herhangi bir şehir ve köy harabesinden de söz edilmemektedir ki, muhtemelen bunlar şimdi olduğu gibi o zamanlar da mevcut değildi.[72]

Gurganc'ın Kyat'dan daha önemli gelmesi, göründüğü kadarıyla, İslamî dönemde Harezm tacirlerinin ve zanaatkârlarının Harezmli çiftçilerden daha önemli hale gelmesinden kaynaklanmıştır. Fakat Harezmli yöneticiler Müslüman dünyasının doğu kesiminin en güçlü hükümdarları haline gelince, kendi ülkelerindeki tarım konusunda endişeye kapılıp onu güçlendirmek zorundaydılar. 1219 yılında bu ülkede bulunan Yakut, Harezm'i oldukça kalabalık ve neredeyse baştan sona yeniden yapılmış bir ülke olarak tasvir etmektedir. Toprağın çorak ve rutubetli olmasına rağmen (her yerde bir arşın derinlikte su çıkıyordu) köyler birbiri ardına ulanıyordu ve ayrıca bozkırda münferit evler ve hisarlar

68 İstahri, 303.
69 Makdisî, 288 vd.
70 Yakut, Mûcem, II, 483.
71 Makdisî, 285 vd; benim *Svedeniya ob Aralskom more* adlı çalışmamda bunun Rusça çevirisi vardır, bkz. 40 vd.
72 <Harezm ekibinin çalışmaları da bunu teyit etmektedir. Çünkü Uzboy'un tüm akımı boyunca kervan yolu üzerindeki kervansaraylar ve kalelerin dışında herhangi bir yerleşim biriminin kalıntılarına rastlanmamıştır.>

vardı. Ağaçlardan en çok ahalinin kereste ve ipek kozası ihtiyacını karşılamasını sağlayan dut ve kavak yetişiyordu. Nüfus öyle yoğundu ki, Yakut'un ifadesiyle, rustaklarda bile pazarda yürüyormuş gibi yürüyorlardı. Yine Yakut'a göre dünyanın hiçbir yerinde bu kadar alanda bu kadar çok insan yoktu.[73] Muhtemelen tüm bu anlatılanlar, tüm Harezm için değil, başkent Gurganc ve Yakut'un bizzat gördüğü yerler için geçerlidir. Sanırım ülkeyi yönetenler de Yakut'un gezdiği bu bölgeye daha fazla önem vermişlerdi…

Yakut'un Mûcem'inde anlattıklarından kendisinin Dargan ve Kyat'ta bulunduğu; Kyat'tan Amu-derya üzerinden ve son derece zor şartlarda, yerin buz tuttuğu günlerde, 616/19 Aralık 1219-7 Ocak 1220 tarihinde bakımlı pazarıyla büyük ve zengin bir şehir olan Artahuşmitan'a (İstahrî'de Ardahuşmitan) vardığını, oradan Gurganc'a varmak için üç gün daha yol gitmek gerektiğini anlıyoruz.[74] Hamdullah Kazvini'ye göre Artahuşmitan'dan Gurganc'a kadar olan mesafe 14 fersahtı. Artahuşmitan'dan başlayan bir yol doğruca Hezaresp üzerinden Hiva'yı dolaşarak Gurganc'a giderdi.[75] Yakut, Artahuşmitan'ı Mezopotamya'daki Nisibin'le [Nusaybin] karşılaştırmaktadır. Gerçi ikisi de büyüklük yönünden aynı idiler, ama Harezm'deki şehir nüfusça daha kalabalık ve daha mamur haldeydi. Gurganc büyük bir şehirdi. Şehre üç fersah mesafede (hangi yönde olduğu belirtilmemiş) Küçük Gurganc (X. Yüzyılda varlığını korumaktaydı) yer alıyordu; nüfusça kalabalıktı ve zengin pazarları vardı.[76] Gurganc'dan Horasan'a giden yol üzerindeki tarım alanı X. Yüzyıla kıyasla hayli güneye yayılmıştı. Makdisî'nin verdiği Gurganc-Ferava arası güzergahına göre, Gurganc'dan yalnızca bir günlük mesafede Ardakuva köyü ve daha ileri ise sadece rabatlar vardı. Yakut zamanında ise Gurgan'dan Şehristan ve Harezm'in uç şehri Nesâ'ya giden yol üzerinde Gurganc'a 20 fersah mesafede yer alan meskun Suburna kasabası bulunuyordu.

Gurganc yakınında ve onun güneyinde belli bir mesafeye kadar yayılan tarım alanı sağ sahildeydi. Yakut'un anlattığına göre Kyat, Amu-derya'nın doğu tarafında büyük bir şehir olarak, Harezm'de bir istisna durumundaydı ve kalan diğer yerleşim birimlerinin tamamı nehrin batı sahilindeydi. Sem'ânî ve Yakut, nehrin sağ sahilindeki Barkan veya Birkan köyünün Gurganc'a iki günlük

---

73 Yakut, *Mû'cem*, II, 483.

74 Age., I, 191 vd. Eski Farsça sıfat sözcüğü olan *arta* (güzel, üstün) kelimesi Harezm'le ilgili coğrafi eserlerde sık sık geçmektedir.

75 Jukovsky, *Razvalinı Starogo Merva*, s. 60.

76 Yakut, *Mû'cem*, IV, 261.

mesafede yani Kyat'ın daha altında bir yerde göstermektedirler. Bu köy yıkılmış ve tarlaya çevrilmişti. Yakut, Gavhâre'den pek çok tarlayı ve çiftliği sulayan büyük bir kanal olarak söz eder, ama onu Dargan'ın yakınlarında bir yere yerleştirir ki, muhtemelen bunun sebebi kendisinin kanalın yalnızca Dargan-Kyat yolu üzerindeki kolunu görmüş olmasıdır. Bununla birlikte nehrin aşağı akımlarında, sağ sahilde de X. Yüzyıldan daha fazla tarım yapılan topraklar vardı. "Harezm'le Cend" yani Amu-derya ile Sır-derya arasında ismi "Küçük Bağdat" anlamına (Farsça Bağdadek, Arapça Bugaydid) gelen bir kasaba mevcuttu. Sem'ânî ve Yakut, bu kasabanın tam olarak nerede bulunduğunu ve suyunu Amu-derya'dan mı yoksa Sır-derya'dan mı aldığını belirtmemişler. Mesela, Timur'un Harezm'e düzenlediği bir seferi sırasında (1388) "Bağdadek çayının (veya kanalının) Amu-derya'nın kuzey kolları arasında zikredilmesiyle çözüme kavuşmaktadır.[77] Bu kolun X. Yüzyıldaki Kurder koluyla aynı yer olup olmadığını söylemek zor. Güney Gurganc'da sahilde boyunca uzanan ve Türkçe Kara-su veya Su-Kara adını taşıyan bir kanal vardı.[78]

Yakut, Amu-derya'nın bir mil (yaklaşık 2 verst) genişliğinde olduğunu belirtmektedir ki, sanırım bu nehrin Gurganc'daki genişliğiyle alâkalıdır. Gördüğümüz gibi Yakut Gurganc'ı sol sahilde yer alan şehirler arasında göstermektedir, ama şehirle sahil arasındaki mesafe belirtilmemiştir. Şehrin 1221'de Moğollar tarafından fethiyle ilgili kayıttan, Gurganc'ın o sıralar nehrin veya kanalın her iki sahilinde yer aldığını ve birbirine bir köprüyle bağlandığı anlaşılmaktadır. Anlaşılan bu köprü o zaman bir tür set vazifesi görüyordu ve Moğollar şehri su altında bırakmak için köprüyü yıkmayı denemişlerdi.

Harezm'in güneyden istilası sırasında mahalli beyler düşmanın ilerleyişini durdurmak için birkaç kez bölgeyi su altında bırakmayı denemişlerdi.[79] Moğol istilası sırasında ise bilindiği kadarıyla bu yola başvurulmamış ve güneydoğudan ilerleyen Moğol birlikleri, kuzeydoğudan, Sır-derya havzasından yola çıkan birlikten daha önce Gurganc'a gelmişlerdi. Başkent, gösterdiği inatçı direniş yüzünden tam anlamıyla yıkıma uğradı. Hatta söylenildiğine göre kuşatma sırasında daha önce şehri beyhude yere susuz bırakmaya çalışan Moğollar, bu defa aksi bir davranış sergileyerek yıkım işini kökünden halletmek için şehri su altında bırakmışlardı. Bu bilgilerin ne kadar abartıldığını kestirmek güç. Kunya-

77 Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, s. 70.
78 Bartold, *Turkestan*, II, 375, dn. 3.
79 Tarihte bu konuda bilinen ilk olay 1138 yılında olmuştur (Bartold, *Turkestan*, II, 347.)

Urganç civarında Moğol öncesi döneme ait bazı yapılar günümüze kadar varlığını koruduklarına göre,[80] uzun süreli bir tahribat olmamıştı; ama Moğolların nehir boyunda yaşayan halkı kılıçtan geçirmesinden sonra her yıl bakımı yapılması gereken setlerin yıkılıp gitmesi mukarrerdi. Gerek o döneme ait bilgiler ve gerekse daha sonraki rivayetler, bizi, nehrin o sıralar önceki yatağını değiştirip batı istikametinde yeni bir yatak yaptığını düşünmeye sevk etmektedir. Gurganc'dan başka, Hezaresp[81] gibi hayli güneyde veya Kungrad yakınlarındaki Hakim-Ata türbesi gibi hayli kuzeyde yer alan batı sahilindeki diğer yerler de su altında kalmıştı.[82] Nehrin önceki kanal yataklarını örneğin Bedak yatağını ne ölçüye kadar kullandığının bir gün ortaya çıkarılabileceğini de sanmıyorum. Sonraki yüzyıllar boyunca, Moğol döneminde yeni yerinde kurulan ve Urgenç denilen şehirden başlayan kol nehrin ana yatağı olarak bilinmiştir. Bu kol Üstyurt'a uğradıktan sonra Sarıkamış hufresine varıyor ve Uzboy üzerinden Hazar Denizi'ne dökülüyordu. Moğol istilasından önce nehrin sol sahilindeki şehirler arasında yer alan Urgenç, günümüzde sağ sahile düşmektedir.

XIV. ve XV. Yüzyıla ait coğrafya bilgilerinin bölük pörçük oluşu, ne yazık ki, bu değişiklin nasıl ve ne zaman olduğunu, nehrin yeni yatağını hemen mi yoksa tedricen mi açtığı konusunu tafsilatlı şekilde ortaya çıkarma imkanı sağlamamaktadır. Amu-derya'nın yatağını değiştirmesinden sonra Hamdullah Kazvinî tarafından yapılan ilk tasvirinde, Dehan-ı Şir boğazından çıkıştan sonra ne kadar sürede gözden kaybolduğu tam anlaşılmıyor; sanki nehir bir fersahlık alanda kumlar arasında tamamen kaybolup görünmüyormuş ve bununla birlikte (muhtemelen zeminin balçıklaşması sebebiyle) burada yürümek imkansız hale geliyormuş. Herhalde Hamdullah Kazvinî,[83] Uzboy'u Harezm'in güneyindeki nehirden ayrılan ve Harezm'i dolaşarak kumlu bölge üzerinden batıya yönelen su yolunun bir uzantısı olarak görmüyordu. Nehrin ana kolunun Harezm çevresinden dolaşarak, Türklerin *Gürledi* dediği Hulm geçidinden aşağı doğru aktığı, suyun çıkardığı gürültünün iki veya üç fersah mesafeden işitildiği ve oradan Hazar Denizi'ne yöneldiği belirtilmektedir…

80 Krş. N. F. Katanov tarafından neşredilen kitabe (*Xorezmiyskaya svintsovaya plita*, s. 015 vd.).

81 Bartold, *Hafizi-Abru*, 9, dn. 4 (Cüveynî'nin sözü).

82 Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, 49. Türbenin bulunduğu yer 1905 haritasında gösterilmiştir. Hiva hanları Kungrad'a sefer düzenledikleri dönemde veya normal yolculukları sırasında Hakim-Ata türbesini yapmışlardır (Munis-Agehi, ruk. Az. Muz. 590oa, vrk. 144b, 174b vs.)

83 Tarafımdan yapılan metin çevirisi: *Hafizi-Abru*, s. 5.

Coğrafyacıların verdikleri bilgilerden ziyade XIV. ve XV. Yüzyıllarda Uzboy boylarında meydana gelen olaylarla ilgili tarihi bilgiler bizim için çok daha önemlidir. Uzboy'un Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde Argıça veya Ogurça adında bir şehir bulunduğunu, buradan 1392'de Timur'un buyruğu ile esir alınan Mazanderan beylerinin sallarla Amu-derya'nın yukarılarına gönderildiğini ve 1460'da ise Mirza Hüseyin'in Ogurça'ya yakın bir yerden ordusuyla birlikte sallarla Uzboy'u geçtiğini biliyoruz.[84]

Nehrin Hazar Denizi'ne döküldüğü mendereste tarıma fazla önem verilmemiştir. Henüz XV. Yüzyılda, Hafız-ı Ebrû zamanında, Harezm'in aşağı tarafındaki nehrin önemli bir miktarı çöle akıyordu. Harezm tarihinde ticarete duyulan ilgi bu dönemde olduğu kadar hiçbir dönemde tarıma duyulan ilgiyi bütünüyle bastırmış değildir. Moğollar tarafından yıkılan başkentin hemen yakınında XIV. Yüzyılın 30'larında İbni Battuta ve bazı Avrupalı seyyahlar zamanında Avrupa-Çin ticaret yolunun en önemli noktalarından birisi olan daha önemli bir ticaret şehri kurulmuştu. Diğer yandan aynı İbni Battuta, Yakut zamanında da nüfus yönünden kalabalık olan Kyat'la Urgenç arasında ne bir şehir görmüştür, ne de bir köye rastlamıştır.[85] Tarihî olaylar hakkındaki bölük pörçük bilgiler, Hezaresp ve Hiva'dan söz edilmemekle birlikte, 1315 yılında İran'dan düzenlenen saldırı sırasında bazı şehirlerin bulunduğunun belirtildiği bölgenin güneydoğu kesiminde tarımın (ve tabii ki sulama kanallarının) hepsinden önce yeniden canlandırıldığını düşünmeye sevk etmektedir. İslam'ın birinci yüzyılında Kyat ve Hiva siyasî ilişkilerde bir bütünlük teşkil ettikleri ve Urgenç'den ziyade başka bir devletin bünyesinde yer aldıkları gibi, Hiva Timur zamanında da her halükârda varlığını koruyordu.[86] 1365'de Urgenç hâkiminin Harezm'in güney kesimini zapt etmesi Timur'un bir dizi sefer düzenlemesine yol açmıştı.[87] Bu seferlerle ilgili kayıttan[88] o sıralar kuzeyde birkaç kanal bulunduğu anlaşılmaktadır; ama bunların adlarının dışında herhangi bir bilgi verilmediği gibi, aralarındaki mesafeden ve hangilerinin Aral Gölü'ne döküldüğünden söz edilmemektedir.

84 1461 yılında düzenlenen seferle ilgili hikaye gibi bu iki rivayet de tarafımdan kaleme alınan "K voprosu o vpadenii Amu-Dar'i" s. 025 vd. adlı makalede verilmiştir.

85 Bartold, *Svedeniye ob Aralskom more*, s. 61.

86 Şerefüddin Yezdi, I, 62. Hezaresp ilk olarak XVI. Yüzyılın başında tekrar zikredilmektedir. Mirhand da (*İstoriya xorezmşahov*, Defrémery neşri, 5) Hezaresp'ten geriye adından başka bir şey kalmadığını belirtmektedir.

87 Şerefüddin Yezdi, I, 232.

88 Bartold, *Svedeniye ob Aralskom more,* s. 67.

Hiva tarihine göre,[89] Amu-derya'nın Hazar'a döküldüğü dönemde Kök-Üzek veya Kuvanş-Carma[90] denilen tek bir kolu Aral'a dökülmekteydi.

Timur'un 1388'deki birkaç seferinden sonra Urgenç tamamıyla harabeye dönmüş ve şehir dümdüz edilerek yerine arpa ekilmişti. 1391'de şehrin tekrar ihyasına karar verilmişti, ama bu da yalnızca bir bölümü (mahallesi) ile ilgiliydi. Urgenç bundan sonra iki yüzyıl daha varlığını sürdürdü; ama çeşitli ülkelerden tacirlerin gelmesi için bir sebep olmayan sönük bir şehir olarak. Belki de bir sonraki yüzyılda şahit olacağımız Harezm tarımının yeniden canlanması kısmen bu olayla bağlantılıdır. XV. Yüzyılın ikinci yarımında Urgenç'in aşağı tarafındaki araziler de tarım amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. Mirza Hüseyin'in 1461'de düzenlediği seferle ilgili kayıtta, ilk defa Adak ve Vezir adında iki müstahkem şehirden söz edilmektedir. İlki Amu-derya'nın (Uzboy'un) güneyinde Astrabad yolu üzerindedir.[91] Mirza Hüseyin buradan kuzeye giden yola Amu-derya'yı aşarak devam etmiş ve daha sonra başka hiçbir yerde adı geçmeyen "Asaf kolu" (Asaf-ögüzü) üzerinden Vezir'e gelmiştir. Daha sonraları Adak XV. Yüzyıldaki askeri hadiseler münasebetiyle birkaç kez Vezir'den Astrabat ve Horasan'a giden yol üzerindeki bir kale olarak geçmektedir. Adak'ın 1486'da Şeybani tarafından fethiyle ilgili lirik bir rivayet de[92] günümüze kadar ulaşmıştır ki, buna göre Adak bir denizin sahilinde veya büyük Kara-tengiz (Karadeniz) gölünün üzerindeydi; denizin maviliği gökyüzüne yansıyor, Adak onun içinde dolunay gibi duruyor ve oraya ancak gür bir fundalıktan geçen dar koridorla ulaşılabiliyordu. Bu hikayenin hangi kısmının lirik bir fanteziye ait olduğunu, hangi kısmının gerçeği yansıttığını belirlemek zor. Eğer Adak gerçekten geniş bir sulu zeminin sahilinde ise, o takdirde onu Sarıkamış çanağında Uzboy çıkışı yakınlarında aramak mümkün değil. Adak, XVI. Yüzyılda bir şehir olarak artık yoktu ve Sarıkamış'la Uzboy civarında da yalnızca Türkmen ekin tarlaları vardı. XIX. Yüzyılda ise Amu-derya'nın ihya edilen sol yakası Yomut Türk-

89 Munis-Agehi, ruk. Az. Muz. 590oa, vrk. 1605.

90 Bizim haritalarımızda Hiva Hanlığı'na ait olan tüm coğrafi isimler Kırgız (Kazak) okuyuşuna göre verilmiştir. (Tallık yerine Taldık gibi); buna göre Kuvanş-Carma Özbek okuyuşuyla Kuvanç-Yarma'ydı. Munis-Agehi'de de böyle. Ruk. Az. Muz. 590oa, vrk. 581a.

91 <S. P. Tolstov'a göre (bkz. *Nizovya Amu-Dari*, haritalar) Adak, Vezir'in 40 km. güneybatısında ve Sarıkamış'ın doğu sahilindeki Ak-kala kasabasına tekabül etmektedir. Bartold (*Nachrichten*, harita) ise onu Talayhan-Ata ile özdeşleştirmektedir (Uzboy'un Sarıkamış'dan çıktığı yerin takriben 80 km. güneyinde).>

92 Metin, benim "*Otçet o komandirovke v Turkestan (1902)*, s. 184 vd.da verilmiştir.

menleri tarafından kullanılıyordu. Eserini XVII. Yüzyılda yazan Ebu'l Gazi, XVI. Yüzyılda Urgenç'ten Balhan'a gitmenin bir auldan diğerine gitmek gibi bir şey olduğunu, nehrin Ogurça'ya kadar olan her iki sahilinin tarlalar, üzüm bağları ve fundalıklarla kaplı bulunduğuna inanmaktadır.[93] Bu tarlaların tamamı Ebu'l Gazi'nin dünyaya gelmesinden 30-40 yıl önce çöle dönmüştü ve onun çağdaşları bu tür hallerde her zaman olduğu gibi hayli abartılı bir şekilde çöle dönmüş bir ülkenin geçmişteki güllük gülistanlık halinden söz etmekteydiler.

Urgenç'in 6 fersah aşağısında yer alan Vezir[94] şehri, 1464'de Mustafa-han tarafından kurulmuş ve han buraya Urgenç'ten bir miktar insanı cebren iskan etmişti. Mirza Hüseyin, halkın eski şehrine tekrar dönmesine izin vermesinin ahali tarafından minnetle karşılanacağını düşünmüştü. Ne var ki şehir bu olaydan çok kısa süre sonra tekrar eski haline gelmiş ve Özbek hakimiyetinin ilk döneminde, nehrin yatağını değiştirmesine kadar, Harezm'in en önemli şehirlerinden biri kabul edilmişti ve hatta bazen han da burada kalıyordu. Ebu'l Gazi'ye göre, Vezir'den bağımsız olarak (yani Özbekler tarafından fethinden önce, Sultan Hüseyin zamanında) daha önceleri mahalli hakimler tarafından yönetilen pek çok kasaba bulunuyordu. Ama Özbek fethine doğru Vezir'in dışında burada mahalli hâkimlerin yönetiminde olan yalnızca iki yer kalmıştı: Yengişehr ve Tersek (veya Dirsek). Yengişehr galiba Vezir'in batısındaydı ve buradan Mangışlak ve Balhan Türkmenlerine saldırılar gerçekleştiriliyordu.[95] Tersek'in yeri kesinlikle tespit edilemiyor. Adak gibi bu iki şehir de bir iz bırakmadan haritadan silinmiş. Sanırım tüm dünyada bilinen su taşkınlarının yol açtığı harabelerle ilgili hikayeler Harezm'de de uydurulmuştu. Hiva tarihinde hiçbir zaman Harezm'in büyük şehirleri arasında yer almayan Adak ve Yengişehr'in şimdi Aral Gölü'ne iki günlük mesafede bulundukları ve kayıkçıların bazen su altında bu iki şehrin taş binalarını gördükleri belirtilmektedir.[96] "Eski Vezir" harabeleri iyi bilinmekteydi ve XIX. Yüzyılda Hiva hanları bazen burada kalıyorlardı. Hatta bazı Avrupalı seyyahlar da burada bulunmuşlardı.[97] Şehir harabeleri Avrupalıların haritalarında da yer almış, ama daha sonraları bu bilgiler unutulduğu için bilim adamları şehrin yerini tahmin yöntemiyle belirlemeye çalışmışlardır.

93 Bu kısmın çevirisiyle krş.: Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, s. 92 vd.
94 <Tolstov'a göre Vezir şimdiki Dev-Kesken kasabasına tekabül etmektedir.>
95 Bkz. Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, 111 vd.
96 Munis-Agehi, Asya müz. elyazmaları. 590oa, vrk. 161a.
97 Abbott, *Narrative*, I, 213.

Vezir ve çevresinin ihtişamlı dönemiyle ilgili tek tasvir, 1558'de burada bulunan İngiliz Jenkinson'a aittir.[98] Dargan'da olduğu gibi burada da kanallarla sulanan yüksek ve verimli bir tepe üzerinde bir kale bulunuyordu. Tepeyle nehir arasında mısır tarlaları ve bostanlar vardı. Jenkinson'un verdiği bilgilerden nehrin bir süre sonra Aral Gölü'ne dönmesinin tedrici surette gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nehrin Urgenç ve Vezir karşısından geçip giden sol kolu – Jenkinson zamanında henüz Hazar'a kadar ulaşmış değildi. Sağ kolu ise (Jenkinson'da "Ardok") – ki Jenkinson Urgenç'ten Buhara'ya giderken onun üzerinden geçmişti, - o sıralar geniş ve bol sulu bir nehirdi.

1603'de dünyaya gelen Ebu'l Gâzî, nehrin Aral'a dönmesinin kendisinin doğumundan 30 yıl önce gerçekleşmiş olduğunu belirtirken, daha yeni Hivalı tarihçi bu olayı 986/1578 yılında olmuş göstermektedir.[99] Bu tarihin keyfi olarak mı hesaplandığı yoksa Ebu'l Gâzî'nin eserinden bağımsız olarak mı verildiği belli değil. Her halükârda nehrin yatağını değiştirme olayı eserini 1582'de yazan Osmanlı yazarının da malumuydu.[100] Bu olayın Harezm için en başta gelen önemi, büyük Urgenç ve Vezir şehirlerinin artık susuz kaldığı ve harap olmaya yüz tutmasına yol açmış olmasıydı. Ahali bu olayı hemen kabullenememiş ve hem Urgenç ve Vezir'e sefer düzenleyen yabancı fatihler, hem de yerli yöneticiler suni usullerle nehrin sol kolunu tekrar suyla beslemeye çalışmışlardır. Buhara hanı Abdulla 1593'de Vezir'i kuşattığında, kısa süre önce terk edilen nehir yatağının önceki yerine boydan boya kuyular açtırmış, tekrar sulu kollar oluşmuş, ama kısa süre sonra kurumuşlardı. Yakıcı sıcaklar yüzünden kuyular da hızlı bir şekilde kurumuş ve ancak iki gün bir gece boyunca devam eden şiddetli yağmur hanın ordusunu susuzluktan kurtarmıştı. Vezir'in kuşatılması sırasında yalnızca kale hendeğinde su kalmış ve hızlı bir şekilde kuruduğu için de hem kuşatanlar hem de kuşatma altında kalanlar tarafından kullanılmıştı.[101] Hiva hanı Arab-Muhammed (Ebu'l Gâzî'nin babası) 1602'de kanalı Tuk kalesinin (şimdiki Nukus yakınlarında bulunan bu kaleden XIX. Yüzyılda söz edilmektedir[102]) yukarısından Kuygun'a kadar uzatmıştı. "Bakırgan'ın" yani Hakim-Ata'nın türbesinin bu tarafına, Harezm'in kuzey kesimindeki en uç yerleşim birimine

98 Bkz. Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more,* 102 vd.

99 Munis-Agehi, ruk. Az.muz. 590oa, vrk. 161a.

100 Bartold, *Hafizi-Abru*, 10; aynı yazar: *Svedeniya ob Aralskom more*, 110.

101 Bu seferle ilgili anlatı (Taşkent elyazmasına göre) tarafımdan "Turkestanskiye vedomosti", 1903, no. 20'de yayınlanmıştır.

102 Agehi, *Şâhid-i ikbâl*, vrk. 1506.

Kuygun deniliyordu. Rus kaynaklarına göre Kuygun körfez ve çayı Rusya'dan Üstyurt yoluyla Urgenç'e giderken sonuncusuna 20 verst mesafedeydi.[103] Birkaç yıl sonra kanalın genişli bir ok atımı mesafeden daha fazlasına ulaşmıştı ve bu sayede Kuygun'a kadar olan tüm bölge ekin tarlalarıyla kaplanmıştı. Öyle ki, bir atlı on gün gitse dahi ekin tarlalarını geride bırakamazdı. Artan sular Kuygun'dan sonra Aral Gölü'ne dökülüyordu. Kanal Ekim ayında kapatılıyor ve hasat mevsiminde tekrar açılıyordu. Burada buğdaydan başka bir şey ekilmezdi.[104] Uzboy'un kurumasını önlemek için herhangi bir tedbir alınmıyor ve hatta Şah Abbas'ın Horasan tarafından beklenen saldırısını imkansız hale getirmek için bu sürecin hızlanması için gayret sarf ediliyordu.[105]

Arab-Muhammed'in kanalı Özbek hakimiyetinin ilk yüzyılında Harezm'de açılmış tek kanal değildi. Örneğin Ebu'l Gâzî Köhne Urgenç'in güneydoğusunda bir yerde Ali-sultan tarafından açtırılmış Taşlı-yarmış adında bir kanaldan söz etmektedir.[106] Muhtemelen burada sözü edilen Ali-sultan, han unvanı taşımayan, fakat şahsi kabiliyeti sayesinde han boyunun başında bulunan ve Urgenç'i yöneten kişidir (öl. 1565).[107]

Ebu'l Gâzî'de ne zaman açıldıkları konusunda bilgi verilmeyen bazı arklar şunlardır: Hiva'nın kuzeyinde Vezir yolu üzerinde (Hiva'dan sabah çıkanlar bu arka gün ortasında ulaşırlardı)[108] Zih-arık[109*]; Urgenç yakınlarında şehrin güneyinde Yengi-arık;[110] taş bir köprünün[111] bulunduğu Hankah (Hanka) civarında Haykanek (?) arkı ve Hiva'ya su götüren büyük ark.[112] Sonuncusun adı verilmediği için o sıralar Hiva'nın hâmisi olan veli Palvan-ata'nın adını taşıyıp taşımadığı bilinmiyor. Bu velinin adı Ebu'l Gâzî'de XVI. Yüzyıl olayları anlatılırken geçmektedir.[113]

Nehrin yatağını değiştirmesinden sonra Urgenç, Vezir ve çevrelerinde yaşayan ahalinin bir kısmı güneydoğuda Hiva taraflarına, bir kısmı ise kuzeydo-

103 PDTS, II, 302 vd.
104 Ebu'l Gazî, *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 280.
105 PDTS, II, 250 vd.
106 *Rodoslovnaya tyurok*, Desmaisons neşri, I, 286.
107 Onun kişiliği hakkında bkz. Ebu'l Gâzî, age., 247.
108 Age., 260.
109 * <Zih: Nemli, rutubetli – A. B.>
110 Age., 251.
111 Age., 303; taş köprü için s. 317.
112 Age., 318.
113 Age., 260.

ğuda nehir deltasına gitmiş olmalı. Delta ve gölün oluşturduğu adaya Aral adı verildi ve daha sonra göl de bu adla anılmaya başlandı. Aral'ın büyük kesimi XVIII. Yüzyılda Hiva'dan bağımsızdı ve en büyük şehri Kungrad, aynı yüzyılın sonunda, tıpkı ortaçağdaki Urgenç gibi, ülke için o denli önemli hale geldi. Fakat halkın büyük kısmı yeni Urgenç ve Vezir'in kurulduğu güneye gitti. Ebu'l Gâzî'nin oğlu ve halefi Anuşa zamanında (1663-1687) bir de yeni Kyat ortaya çıktı. Munis'in anlattığına göre eski Kyat kanalı o sıralar kurumuş ve halk oraya buraya dağılmaya başlayınca han onlar için Yedi-Gümbaz'ın kuzeyinde büyük bir kale kurmuş ve Ak-kul'a [Ak-göl] kadar varan Yarmış adında bir ark kazdırmış. Aynı han 1092?1681'de Şahâbâd adı verilen daha büyük bir ark kazdırmış. Arkın baş kısmı Hanka'nın kuzeyinde, yeni Urgenç ve yeni Kyat'ın güneyinde başlayıp Ambar-Manak'ın ötesine uzanıyordu. Ambar-Manak'ın doğusunda Şahâbâd (yani şah tarafından kurulan; çünkü Anuşa Meşhed'in zaptından sonra şah unvanı almıştı) adında bir kale kurulmuştu. Arka da Pür-Feyz adı verildi ki, bu kelime açılış tarihine [ebced hesabıyla 1092] işaret etmektedir. Daha sonra Şahâbâd arkı diye anılmaya başlandı. Yine aynı sıralarda eski Vezir'den göç edenler için biri Gürlen'in kuzeyinde diğeri Şahâbâd'la Ambar arasında Çağatay adında iki kale kurulmuştu.[114]

İşte yeni Hiva yani Beş-kala hanlığı böyle kuruldu. Nadir-şah'ın seferiyle (1740)[115] ilgili rivayette geçen bu kelime, her ne kadar o günden sonra kalelerin sayısı önemli ölçüde artmışsa da, bugün de kullanılmaktadır. Bununla birlikte beş kalenin hangi kaleler olduğu tartışılabilir. Hatta 1740'de kalelerin sayısı daha fazla idi. Buharalı Abdulkerim'e göre beş kale Hezaresp, Hanka, Urgenç, Kyat ve Şahâbâd kaleleriydi[116] ve devletin başkenti Hiva bu sayıya dahil değildi.

Anuşa'dan sonraki yüzyıl Hiva Hanlığı için kargaşa ve sık sık han değişim yılları demekti. Böyle bir dönemde sulama işlerine herhangi bir önem verildiğini sanmam; ama yine de adını büyük arklardan birine veren Gaziâbâd (bizim haritada Hazavat) şehri ortaya çıkmıştır. XVII. Yüzyılda bu şehir artık yoktu, fakat Ebu'l Gâzî'nin eserine göre 1740'da henüz ayakta olduğu sonucu çıkarılabilir.[117] Belki da ark daha önce başka bir isimle mevcuttu, ama bulunduğu yer itibariyle Ebu'l Gâzî'nin Haykanek'ine doğru gelmektedir.

114 Munis-Agehi, Asya müz. elyazmaları. 590oa, vrk. 33a.
115 Mehdi-han, 391.
116 Abd al-Kerim Buhari, I, 91 vd.
117 Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, 114, dn.2.

Nadir-şah'ın seferlerini anlatan tarihlerde ülkenin medeni durumu hakkında ve üstelik de yalnızca güney kesimiyle ilgili olarak çok az bilgi bulabiliyoruz. Harezm'in uygarlık şeridinin başlangıcı olarak Pitnak yayı (Tive buyunı) kabul ediliyordu.[118] Güney yolu üzerindeki ilk köy Pitnak'tı ve İranlılar tarafından yakılmıştı.[119] İlk şehirse Hezaresp'ti[120] ve oldukça muhkemdi. Ayrıca şehir sakinleri hendeği su ile doldurmuşlardı. Üzeri çalı çırpıyla örtülü bu hendek üzerinde geçit yoktu. Top atışları bile normal mesafeden kaleye ulaşamıyordu.[121] Anlaşılan Hivalılar altı yüzyıl önce olduğu gibi yine Amu-derya'yı ülkeyi su altında bırakmak için kullanmaya çalışıyorlardı. Hanka ve Hiva'daki sulama şartlarıyla ilgili bilgi verilmiyor. Nadir-şah Hiva'dan ödeye gitmemiş, silah arkadaşı Abdulkerim Kaşmirî ise civar bölgede birkaç ay kalmış ve orada dikkat çeken herhangi bir binaya rastlamamıştır.[122] Nehrin Harezm'deki eni Çarcuy'daki eninin yarısından daha azdı …

Nadir-şah'tan sonra karışıklıklar daha da artmış, Gaib (Rus belgelerinde Kaip)-han'ın 1757'de[123] Hiva'dan kovulmasının ardından Abdulkerim Buharî'de anlatılan "hancılık oyunu" başlamıştı.[124] Bu arada Hiva Yomut Türkmenlerinin tahripkâr saldırılarına maruz kaldı; Munis'in kaydına göre köyler ve tarlaları ot basmış, göller ise kamış bataklığına dönüşmüş; insanların yerini vahşi hayvanlar almıştı. Başkentte yalnızca kırk aile, başka bir kayda göre en fazla on beş aile kalmıştı ve Cuma namazlarında 3-4 kişilik bir cemaat toplanabiliyordu.[125]

Hiva'yı bu durumdan hanedanın şimdiki yöneticileri önceleri inak (tam salahiyetli devlet erkânı) ve daha sonraları han sıfatıyla yöneterek kurtardılar. Munis, inak Muhammed-Emîn'in 1770'de Yomutlara karşı kazandığı zaferi Hiva tarihinin dönüm noktası olarak kabul etmektedir. Bu olaydan sonra ülke yeniden iskana açılarak kısa sürede öncekinden daha iyi bir duruma kavuştu.[126] Bugünkü Hiva Hanlığı'nın kurucusu olarak, 1811'de Kungrad'ı fethedip böylece Harezm'de birliği sağlayan Muhammed Rahim-han kabul edilebilir.[127] Bilâhare

118 Mehdi-han'da böyle, 390.
119 Abd al-Kerim Kaşmiri, 59 vd.
120 Age., 67.
121 Age., 54 vd.
122 Abd al-Kerim Kaşmirî, s. 67.
123 Tarih, Muhammed-Vefa Kerminegi'nin Tuhfat al-hânî, vrk. 1856'da bu şekilde.
124 Abd al-Kerim Buharî, I, 79.
125 Munis-Agehi, Asya müz. elyazmaları, 590oa, vrk. 55a vd.
126 Age., vrk. 59b.
127 Age., vrk. 177b.

inak Kılıç Niyaz-bay'ın adı verilen büyük kanal da 1815'de onun tarafından açtırılmış; kanalın açılma işi hanın emriyle kardeşi Muhammed Nazar-bek eliyle tamamlanmıştır. Önceleri Gürlen'in güneyine kadar ulaşan kanal, daha sonra Kyat'ı dolaşıp Yengi-kala civarında yer alan Hatay'ın güneyinde son buluyordu. Bilâhare su Şarkır-Ok (Rus haritasında Şarkrauk)a yani Amu-derya'nın eski yatağına kadar ulaştı.[128]

Genel olarak, Hiva arkından başka hanlıktaki diğer küçük arkların tamamı eski yatak tarafına ve Sarıkamış çanağına akıyordu. XVIII. Yüzyıl sonlarında fark edilmeye başlayan nehir yatağının batıya doğru değişiminin bu olayda etkisi olup olmadığını söylemek zor. Hiva tarihinde bu sürece işaret eden birkaç faktörden söz edilmektedir. Hacım-han zamanından (1558-1602) inak Muhammed-Emîn dönemine kadar deltanın doğusunda otuz fersahlık bir alanı kapsayan büyük Tav-Kara (bizim haritada Davkara) gölü vardı ve Kök-Üzek (Kuvanş-Carma) nın sularının büyük kısmı buraya dökülüyordu. Yerli Özbekler, Muhammed-Emîn'in emriyle göle dökülen nehrin önünü kesmek için setler çektiler. Daha sonraki inak Avaz zamanında ise göl kurumaya başladı ve tarım için önemli miktarda arazi ortaya çıktı. XIX. Yüzyıl başlarında bu tarlalar bölge sakinlerine büyük gelir sağlamaktaydı.[129] Agehi, bir başka yerde burada özellikle Kazakların (Kırgızların) ve Karakalpakların tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını belirterek, "on-on beş yıl sonra (1867'ye kadar) gölün daha fazla kuruduğunu, tüm suyun büyük göle (Aral'a) aktığını ve gölün tüm arazisinin tarıma açıldığını kaydetmektedir.[130]

Diğer yandan, deltanın batısındaki Çumanay (bizim haritada Şumanay) ve Çanglı-basu kollarının önceleri suyu azdı ve var olan sular da atın kasığına bile ulaşmıyordu. İnak Muhammed-Emîn zamanında su bu iki kola akacak şekilde kendine bir yatak yaptı (ancak bu defa setlerden söz edilmiyor) ve her geçen yıl su miktarı artmaya başladı. Her bir kol kocaman bir nehir haline geldi. Saykiçu geçidinin yukarı kısmında birleşen bu iki kol büyük bir göl oluşturduktan sonra Aral Gölü'ne dökülürlerdi ve bunları geçmek ancak kayıklarla mümkündü. Aral civarı sakinleri bu suları büyüklü küçüklü arkları beslemek, daha fazla ürün almak ve yeni tarlalar açıp sulamak için kullanıyorlardı. 1809'da set kurmak suretiyle her iki kolun da önünün kesilmesi denenmişti. Setin Çuma-

128 Age., vrk. 206a.
129 Age., vrk. 159a.
130 Agehi, *Şâhid-i ikbâl*, vrk. 143 vd.

nay tarafındaki eni 100 karı (Hiva'da bir karı=2 arşın) derinlik 50 gez; Çanglıbasu'nun eni 80 karı, derinliği 60 gezdi. Ayrıca bir de eni 30 gez olan küçük Ters-akar kolu vardı. Her bir setin kurulması sekiz gün aldı. Çumanay'da 60 gez uzunluğunda ve 20-30 gez kalınlığında çimler saldılar. Fakat her iki set de kurulmasından 20 gün sonra sular tarafından bozuldu.[131] 1811 yılı olayları anlatılırken Aral sakinlerin içme ve sulama suyu olarak en büyük kaynağının Macen[132] gölü olduğu söylenmektedir ki, muhtemelen aynı göl kastedilmektedir.

Sonuçları itibariyle daha da önemli olanı, suların Alla-kulı'nın (1825-1842) saltanatının başlangıcında eski yatağına dönmüş olmasıydı. Daha önce bu taraftan Lavdan veya Lavzan (Hiva tarihinde her iki şekli de geçmektedir) kanalıyla birkaç küçük kanal geçmekteydi. Mesela 1770 yılı olayına kadar Keneges Karakalpaklarının reisi Amun-kul, bu köye Amu-derya'dan bir ark açtırmıştı.[133] 1857'ye kadar takriben 30 yıl boyunca nehir Yavdan'ı yıkarak tarlaların büyük kısmını göle çevirdi; Köhne Urgenç'in güney tarafında eski yatağında kendine bir yol açtı ki, burası tarım alanı olarak kullanılan Şarkır-Ok (Şarkrauk) adıyla biliniyordu.[134] Alla-kulı, 1831'de bu gölden "Arab-han ve hatta Çingiz-han döneminden itibaren" (!) çöle dönmüş bir vaziyette bırakılan Köhne Urgenç'in sulanması için bir ark açtırdı. O sıralar göre Amu-derya'nın birkaç kolu dökülüyordu. Su, buradan Aybügür (Aybügir) kırının doğu ucuna, oradan da Aral Gölü'ne akıyordu. Aynı gölden Necmeddin [Kübra]nın kabrinin kuzey tarafını dolandıktan sonra batı istikametinde iki fersah devam eden büyük ve derin bir kanal daha açıldı. Eserini 1840'larda yazan yazar "şimdi burada pek çok yer bu suyla sulanıyor, bir çok insan ondan yararlanıyor; burası bağ-ı irem gibi güllük gülistanlık bir yer; burada hoşa gitmeyecek, zarar verecek hiçbir şey yok" diye ilave etmektedir.[135] Bir başka yerde su taşkınından sonra Hoceyli (Hoca-ili) ile Köhne Urgenç arasındaki tüm bölge büyük bir göle dönüştü denilmektedir. Daha önce de burası su baskınına uğramış, tüm bozkır saksaullarla kaplanmış ve öyle ki burada yolculuk edenler ayaklarının altında toprak olduğunu dahi

131 Munis-Agehi, Asya müz. elyazmaları, 590oa, vrk. 136a vd. <Neverd (navard) kamış ve çim karışımından yapılan iri kesek anlamında Farsça bir kelimedir. Bkz. Gulyamov, *İstoriya oroşeniya Xorezma*, 259-260.>

132 Age., vrk. 171b.

133 Age., vrk. 90b. <Metinde "Keneges" bir yerleşim birimi değil, Karakalpaklarda bir boyun adıdır.>

134 Age., vrk. 555b.

135 Age., vrk. 336a vd.

hissetmemişler.[136] 1831'deki sulama çalışmalarından sonra da burada büyük bir göl kalmıştır. Abbott 1840'da burada öylesine büyük bir su sathı görmüş ki, kendisi bunu Aral Gölü zannetmiş, fakat yanındakiler bunun yalnızca Lavdan gölü olduğunu söylemişler.[137] Hiva tarihine göre suyun bir kısmı Hoceyli'den tekrar nehre dökülüyor, diğer kısmı ise Aybügir kırının doğu kesimine akıp oradan Aral Gölü'ne karışıyordu.

1840'larda (yani 1847'den birkaç yıl önce) Amu-derya'dan buraya daha büyük miktarda su taşmış, göl seviyesini aşan sular eski yatağına akmaya başlamış ve bu da yeni tarım alanlarının sulanmasında kullanılmış. 1846'da Yüzbaşı Muhammed Emîn, Muhammed Emîn-han'ın buyruğuyla eski yatak üzerinde bir set kurdurarak, Köhne Urgenç'in güneyindeki yol boyunca yarım günlük mesafeyi bağlara çevirmiş. 1847'de bölgeye gelen han arazinin tarım için uygun olduğuna kanaat getirerek kanalın genişletilmesi ve uzatılması için emir vermiş; işin bitirilmesi için de Karakalpaklar çağırılmış. Han, selefi Rahim-kul zamanında su götürülmüş olan eski Vezir harabelerini de onarttı ve Alla-kulu zamanında Buhara'dan getirilen ve önceleri Mangıt'la Kıpçak arasındaki Basu arkı boyuna yerleştirilen esirleri buraya iskan etti. Çalışmalar burada da genişletilmiş; Yüzbaşı Muhammed-Emîn tarafından açtırılan kanal yol boyunca uzatılmış; Köhne Urgenç boyunca akıp giden kanal ise eski Vezir civarındaki Şamaha (haritada Şamakı harabesi) şehrine kadar götürülmüştü. Haddinden fazla suya karşı da bazı tedbirler almak gerekiyordu. Eski Vezir civarındaki tarlalar taşkın altında kalmış ve bu yüzden nehir üzerinde bir set kurulması gereği doğmuştu. Set bir günde tamamlandı ve kanallar vasıtasıyla güneye yönlendirildi. Açılan büyük ve derin kanala Hanâbâd adı verildi. Bu kanala birçok ark açılarak orduya ait arazilere dağıtıldı.[138] Haritada "ordu arkı" (Sipay-yab, doğrusu Sipahi-yapı) olarak gösterilen yer bu şekilde ortaya çıktı. 1849'da Mangır'da bulunan han, bu kanalla Hanâbâd kanalının aşağı kesiminde hisarlar ve bağlar kurulmasını emretti. Aynı yıl "hanın lutfuyla" su Kandum-kala kalesinin (haritada Handum-kala) açığındaki sahraya ve Vas (haritada Uaz) mezrasına kadar ulaştırıldı. Burada da hisarlar ve bağ-bahçeler kuruldu; vilayet de tahıl ihtiyacının önemli bir kısmını buralardan karşıladı.[139]

136 Age., vrk. 463b.
137 Abbott. *Narrative*. I/212.
138 Munis-Agehi, Asya müz. elyazmaları, 590oa, vrk. 462b vd.
139 Age., vrk. 481a.

Ne var ki, bir sonraki 1850 yılında han tam aksi bir siyaset takip etmeye başladı: Kunya-Urgenç'in güneybatısında muhtemelen hana karşı isyan eden Yomutları susuz bırakmak için Şarkrauk üzerine bir set çekildi.[140] Hiva yönetiminin Yomutlarla savaşı uzun yıllar devam edecekti. Yomutlar geniş bir bölgeyi ele geçirmişlerdi. Güney tarafları Hivalıların kurdukları Gaziâbâd (Hazavat), onun hemen yakınlarında 1860'da kurulan Tamaç, Taş-Hauz (Taşavuz) ve Hilyali (İlyalı) kaleleriyle çevriliydi. Her yerde Yomutları susuz bırakmak için setler kurulmuş; 1857'de kuzeyde Lavdan'da suyun önü kesilerek Köhne Urgenç'e doğru akıtılmıştı.[141] Hivalıların aldıkları bu tedbirler Yomutları 1850'de barış talep etmek mecburiyetinde bıraktı,[142] ama çatışmalar kısa süre sonra tekrar başladı. 1866'da Gaziâbâd'da set yapıldığından tekrar söz edilmekte; 1867'de ise Yomutlara karşı ezici bir zafer kazanıldığı anlatılmaktadır. 1869'da han suyun tekrar Lavdan üzerinden Köhne Urgenç'e bırakılmasını emretmişti, ama Yomutlarla yapılan çarpışmalar Rus yönetimi zamanında dahi ve üstelik Hiva yönetiminin Lavdan suyunun önünü alelacele kapatmasına rağmen birkaç kez yenilendi …

140 Age., vrk. 484b.
141 Age., vrk. 556a.
142 Age., vrk. 585b.

SIR-DERYA*

Sır-derya'ya Grekler tarafından verilen Yaksart adı, daha İslam'ın ilk yüzyılında yerli halk tarafından Khaşart olarak muhafaza edilmiştir.[1] Türkler Sır-derya'ya "İncili nehir" (Yinçü-ögüz) diyorlardı. Çağdaş bilim adamlarından biri, bu ismin Farsça *yahşa arta* (hakiki inci[2]) sözcüğünün çevirisi olduğunu düşünmektedir. Nehrin Arapça adı Seyhun'un nereden geldiği bilinmiyor ve zaten Müslümanlar tarafından da uzun süredir kullanılmamaktadır. Örneğin Mirhand'ın eserine konulan coğrafya şerhlerinde, Seyhun'un Türkistan'da bir yer adı olduğu ve nehrin adının da buradan geldiği belirtilmektedir.[3] Büyük ihtimalle Ceyhun ve Seyhun adları, Kuzey Suriye'deki iki nehrin, Ceyhan ve Seyhan'ın adlarına benzetilerek ortaya çıkmıştır. Daha sonraları nehirler çoğu kez içinden veya yakınından akıp gittikleri şehir ve yerlere göre adlandırılmıştır. Uzgend, Hocend, Benaket, Şahruhiye, Şaş vs. nehirleri gibi. Göründüğü kadarıyla XVIII. Yüzyıl Pers kaynaklarında da dahi görünmeyen[4] bugünkü Türkçe ismin nereden geldiği bilinmiyor.

Sır-derya havzasının doğusundaki ilk tarım bölgesi, Çinlilerin henüz M.Ö. II. Yüzyılda tarımı teşvik ettikleri (tahıl ekiminin yanı sıra üzümcülük de yapılıyordu) Fergana vadisiydi. Çin kaynaklarına göre ahalinin nüfusu toplam 60 000 aileydi;[5] eğer bu rakam gerçeğe yakınsa, bu demektir ki o sıralar vadideki ahalinin verimliliği oldukça düşüktü. Ana kasaba ve şehirleriyle bir-

---

* Külliyat, III/210-231.

1 İbn Hordadbeh, 178, 3; Marquart, *Die Chronologie*, s. 5. Belki de Marquart'ın düşündüğü gibi Yakşart değil, Tumansky nüshasında <Hudûd el-âlem>, vrk. 246, olduğu gibi Khaşart olarak okumak gerekir.

2 Marquart, *Die Chronologie*, s. 5. Arta ile yapılan birçok özel ismin (Artakoana, Artahata vs.) gösterdiği gibi, sıfatın başta olması gerekirdi.

3 Mirxond, elyazması, vrk. 19b; Leknav tabı, 1474.

4 Babür'ün eserinin neşrindeki izahlar kısmında "Çir" yani Çırçık'dan bahsedilirken yanlışlıkla "Sır" yani Sır-derya şeklinde yazılmış.

5 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III, 59.

likte bölge hakkındaki detaylı bilgiye ancak Arap fethinden itibaren rastlanmaktadır. Sâmânîler döneminde Türkistan'daki genel kalkınma Fergana'ya da yansımıştı.[6] Nüfus hayli kalabalıklaşmış, Cuma mescitleri olan şehir ve köylerin sayısı kırka kadar çıkmıştı. Köyler, meralarıyla birlikte Mâverâünnehr'in hiçbir yerinde görülmemiş şekilde genişti. Muhtemelen Çinlilerin etkisiyle kurulan metal endüstrisi önemli bir gelişme kaydetmişti ve maden işletmeciliği şimdikinden daha iyi idi. Ancak, Arap coğrafyacılarının Sır-derya ve kolları, şehir ve köylerin bulundukları yerler, kıyasî büyüklükleri vs. ile ilgili kayıtlarından, o sıralar tıpkı Timurîler döneminde olduğu gibi, istisnaî veya ona yakın bir surette, sulama konusunda Sır-derya'nın kollarından faydalanıldığı bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. O sıralar Kara-Derya ve Narın'dan su taşıyan büyük kanallar yoktu. Fergana'da bu kanallar XIX. Yüzyıl Kokand hanlarının gayretleri ve Rusların teşvikleriyle kurulmuştu.

Fergana'nın kuzey kesiminde sulama işleri daha ziyade Kasan-say suyuyla yapılıyordu. Fergana'nın tarihi merkezleri Kasan ve Ahsıket hakkında elimizde eski bilgiler mevcuttur. Her ne kadar o sıralar hayat yavaş yavaş nehrin güney kesimine kaymışsa da, Ahsıket henüz X. Yüzyılda Fergana'nın baş şehri durumundaydı. X. Yüzyılda Ahsıket'in şehristan ve rabatlarında pek çok kanal ve havuz bulunduğu ve üstelik havuzların pişmiş tuğla ve kireçle yapıldığı bilinmektedir. Surlardan dışarı açılan her kapının ilerisinde birbirine ulanıp giden bağlar vardı ve kanallar şehrin 2 fersah ötesine kadar su götürmekteydi. Şehrin karşısında, Sır-derya'nın sol sahilinde yalnızca fundalıklar ve meralar yer almaktaydı; bir günlük yoldan sonrasında ise kumluk araziler başlıyordu.[7]

Babür, "Ahsı"nın[8] (o zamanlar Ahsıket şekli yalnız kitaplardan bilinmektedir) Fergana'daki en güçlü kale ve büyüklük açısından ikinci şehir olduğunu kaydetmektedir. Bu şehir de Kasan gibi suyunu Kasan-say'dan alıyordu. Kalenin çevresi derin hendek ve hufreyle çevriliydi. Kale ile ahalinin yaşadığı mahalleler arasındaki mesafe oldukça fazlaydı (bir şar'i – yaklaşık 2 verst) ve bu yüzden Ahsı hakkında bir darb-ı mesel çıkmıştı: "Köy nerde? Ağaç nerde?" Babür'e göre Ahsı'nın kavunları en iyisiydi. Fergana'da nehrin sağ sahili boz-

6 Arap coğrafyacılarının Fergana'yla ilgili verdikleri bilgiler için bkz. *Turkestan*, II, 155.
7 İbn Havkal, 394; havuzlarla ilgili olarak bkz. Makdisî, 271.
8 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, (birçok yerde, örneğin vrk. 387a): Aksı.

kır, sol kanadı gür ağaçlarla kaplıydı. Sağ tarafta antilop, sol tarafta geyik, maral, sülün ve tavşan avlanıyordu.[9]

Bugün Fergana'nın kuzey kesiminin en büyük şehri olan Namangan, henüz XVII. Yüzyılda Ahsı civarında bir köydü.[10] V. P. Nalivkin'in anlattığına göre şehir ilk defa 1053/1643 tarihli vakıf senedinde geçmektedir, fakat 1172/1758 yılına ait belgede ilk kez Namangan vilayetinden söz edilmektedir.[11]

Yengi-arık'la ilgili kazma çalışmalarının yaklaşık 1235/1819 yıllarında Kokand hanı Ömer zamanında başlatıldığı bilinmektedir. Yeni kazılan arka ilk su verildiğinde halk büyük bir şenlik düzenlemişti.[12] Fergana'nın bu tarafının en büyük şehri olarak Ahsı adı günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Talas vadisindeki Kara-Kırgızlar günümüzde dahi Fergana'ya gidenler için "Ahsı'ya gidiyor" derler.[13] 1885'de yapılan saha çalışmaları nehrin burada sağ sahilini kemirdiğini ve eski kalenin önemli bir kısmını yok ettiğini ortaya çıkarmıştır.[14]

Sır-derya'nın güneyinde Hurşab (Kurşab)dan başka o sırada iki kol daha vardı: Oş veya Urest nehri[15] ve Kuba nehri. Birincisiyle kastedilen elbette ki Ak-Bura'dır. Ama Kuba nehri konusunda özel bir araştırma yapmak gerekiyor. Şarihan-say'ın olmadığı dönemde Aravan, Aşbir ve Isfayram'ın suyunun nasıl dağıtıldığının, şimdi Kuva denilen Kuba köyünün o sıralar büyük bir şehir olarak suyuna nerden aldığının açıklığa kavuşturulması gerekir.

Kuba, X. Yüzyılda Fergana'nın ikinci şehriydi. Burada su ve bağ-bahçe Ahsıket'tekinden daha çoktu. Makdisî, Kuba'nın Fergana'nın ana kenti olarak kabul edilmeyi hak edecek kadar Ahsıket'ten daha geniş bir mesahaya sahip olduğunu belirtmektedir. Fakat Kuba'nın bu güllük gülistanlık hali uzun

---

9 *Bâbür-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 4b-5a.

10 Mahmud ibn Veli, vrk. 108b.

11 Nalivkin, *İstoriya Kokandskogo xanstva*, 24. Muhammed-Vefa Kerminegi (*Tuhfat al-xânî*, vrk. 150b) 1755 yılı olaylarını anlatırken Namangan şehrinden söz etmektedir.

12 Nalivkin, *İstoriya Kokandskogo xanstva,* 29 vd.

13 Kallaur, *Drevniye mestnosti*, 9.

14 OAK, 1882-1888, s. LXX; Lıkoşin, *Oçerk arxeologiçeskix izıskaniy*, s. 30 (Brianov'un TV'deki makaleleri); İ. A. Kastanye, ITORGO, t. 8., otd. Ott. s. 1-22. <Birinci baskıda böyle; muhtemelen Kastanye'nin *İstoriko-etnografiçeskaya poyezdka* adlı makalesi kastedilmektedir. Şehir harabesiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Bernştam, *İstoriko-arxeologiçeskiye oçerki*, 244-247, şehrin plan ve resmi, 102; Çulanov, *Gorodişçe Axsıket*.>

15 Bu isimlerle ilgili olarak bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 159.

sürmedi. X. Yüzyıldan sonra bir şehir olarak hakkında herhangi bir bilgi yok.[16] Babür, artık Kuba'yı Fergana şehirleri arasında saymamakta ve yalnızca tarihî olaylardan bahsederken Kuba'dan Andican'a dört yagaç (fersah) mesafede bir köy olarak söz etmektedir. Kuba'nın önünden akıp giden çayı (Kara-su çayı) sığ yerinden geçmek mümkün değildi ve çay üzerinde bir köprü vardı. Bu köprüden insanlar, atlar ve develer geçerlerdi.[17] Şehrin önemini neden hızlı bir şekilde kaybettiği bilinmiyor. Devletşah'ın "Kubalı beş kardeş ve onların Gazne sultanı Mahmud'la cenkleri"[18] hakkındaki rivayeti daha erken kaynaklarca teyit edilmemekte ve halis bir efsane hüviyeti içermektedir.

Daha sonraları Ak-Bura'da şehir hayatı canlanacaktı. X. Yüzyılda bu bölgenin en büyük şehri Oş'tu. Büyüklük açısından Fergana'nın üçüncü büyük şehri olan Oş, bol sulu bir çok çay tarafından sulanıyordu. Onun hemen yakınlarında Andukan veya Andican'dan söz edilmektedir, ama bir köy olarak. Buradaki büyük şehir ancak XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Moğollar zamanında ortaya çıkmıştır ve üstelik şehrin kurucusu olarak da Kaydu ve Tuva hanlar gösterilir. Şehrin sulama işlerinde kullanılan su Oş nehrinden yani Ak-Bura'dan karşılanıyordu. Şehre güneyden dokuz arık (tarnav) su giriyor, ama hiçbiri şehir dışına çıkmıyordu. Arkların en büyüğüne Hakanî deniliyordu. (Hakanî, şehrin güneyindeydi ve güneydeki son kapının adı da Hakanî kapısıydı). Bu, üzerinden geçilmesi zor, bol sulu bir arktı. Babür, düşmanlardan kurtulmayı başaran askerlerinin hemen arkın geçit veren yerine geldiğini, fakat geçit arayacak kadar tutunması mümkün olmadığı için kaçakların "tepeler" üzerinden Oş'a çekildiklerini, bunun Tanrı'nın bir lütfu olduğunu anlatır.[19] Kalenin etrafı mahallelerle çevirilidir. Sözü edilen mahalleler kaleden bu hendek ve onun yanından geçen büyük yol ile ayrılırlar. Ahsıket gibi Andican da kavun, üzüm ve özellikle armutlarıyla meşhurdu.[20]

Babür zamanında Oş'taki Ak-Bura vadisinden başka Oş'la Andican arasındaki dört yagaç (fersah) uzunluğundaki bölge de hiç su sıkıntısı çekmiyordu. Oş şehri Bera-kûh dağının (şimdiki Taht-ı Süleyman) batısında yer alıyordu.

16 <Kuva kasabasının planı için bkz. Jukov, *Obsledovaniye*. BuradaVII-VIII. Yüzyıla ait bir Buddist tapınağı ve büyük bir Budda heykelinin kalıntıları bulunmuştu. (Bulatova-Levina, *Buddiyskiy xram*). – Şehir, XI-XII. Yüzyılda da büyük bir merkez olarak önemini muhafaza etmeyi sürdürmüştür.>

17 *Bâbür-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 16b.

18 Dauletşah, Brown neşri, 174 vd. Nasırüddin Tusi'ye (XIII. Yüzyıl) atfen.

19 *Bâbur-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 106a-107b.

20 Age., vrk. 2a.

Dağın eteğinde, şehirle dağ arasında bir mescit vardı. Dağdan aşağı doğru büyük bir nehir (*şahcuy*) akıyordu ve mescidin dış avlusu biraz meyilli, yoncalı, her tarafı gölgeli ve safalı, üç havuzlu (muhtemelen suyunu nehirden alıyordu) bir meydandı. Burada, gelip geçen yolcular dinlenir, geceyi orada geçirenlere ise bu nehirden su alıp üzerine dökerlerdi. Ak-Bura'nın her iki sahili de Andican'a kadar iyi sulanan, menekşe, lale ve güllerle bezeli bağlarla kaplıydı.[21]

Yine Babür zamanında[22] Oş'un kuzeyinde Rabat-ı Serheng (Başkumandan Kervansarayı) orçın'ı vardı. XV. Yüzyıl tarihçilerinden birinin[23] anlattığına göre kasaba Timur zamanında oğlu Ömer-şeyh tarafından Kaşgar'dan getirilen esirler için kurdurulmuştu. Belki de Oş'a 10 verst mesafedeki Kaşgar köyü adını bu gelenlerden dolayı almıştır.

Kara-Derya üzerindeki Uzgend X. Yüzyılda büyüklük açısından Oş'un üçte ikisi kadardı. Nehir, şehrin ana giriş kapısının önünden akıp gidiyordu ve köprü olmadığı için ancak sığ yerinden geçilebiliyordu. Su, şehre bir kanal ile getiriliyor ve tüm mahallelere dağıtılıyordu. Şehir, XI. Yüzyıldan itibaren daha fazla önem kazandı. XI, Yüzyılın birinci yarımında tüm Mâverâünnehr hâkimleri orada yaşıyorlardı, daha sonraları Fergana hâkimleri de burada yaşamaya başladılar.[24] Andican'ın yükselişine kadar bölgenin baş şehri burasıydı. Günümüze kadar orada o döneme ait birkaç bina varlığını korumuştur. Ancak, o sıralarda Kara-Derya üzerinde sulama konusunda herhangi bir çalışma yapılıp yapılmadığı bilinmiyor. Uzgend, Babür zamanında Fergana şehirleri arasında bile gösterilmiyordu. Zaten hiçbir zaman bölgenin baş kenti olmamıştı ve üstelik o dönemde yapılıp da varlığını koruyan herhangi bir istihkam da mevcut değildir.[25]

Şahimerdan, Suh ve Isfara çayları X. Yüzyılda dahi göründüğü kadarıyla Sır-Derya'ya ulaşmıyor ve tamamıyla tarlaların sulanmasında kullanılıyorlardı. Fergana'daki rustak taksimiyle ilgili herhangi bir kayıt Arap coğrafyacılarının eserlerinde yok gibi görünüyor; ama Arapça *kûre* (bölge)[26] anlamına gelen

21 Age., vrk. 2b-3a.

22 Age., vrk. 66b.

23 Musevi, *Târih-i hayrât*.

24 Bartold, *Turkestan*, II, 157, 281 vd.

25 Bâbur-nâme, Beveridge neşri, vrk. 104a. <Uzgend'deki (günümüzde Uzgen) mimari eserler konusunda bkz. Bernştam, *Arxitekturnıya pamyatniki Kirgizii*, s. 46-85, bizzat şehir için ise: Bernştam, *İstoriko-arxeologiçeskiye oçerki*, s. 253-262; Zadneprovsky, *Arxeologiçeskiye rabotı v 1954 g.*, s. 214-246.>

26 Makdisî bu kelimeyi İbni Havkal'dan daha değişik bir anlamda kullanmakta ve tüm Fergana'yı "kûre" (bölge) olarak birleştirmektedir. Irak'ta kûre en büyük bölge anla-

mahallî bir kelime de kullanılmıyor. Fergana'nın batı sınırından Ak-Bura'ya ve dağ çıkışından sonra Sır-derya'ya kadar olan tarım bölgesinin neredeyse tamamı iki bölgeye ayrılmıştı: Kokand, Riştan [Reşdân] vs.yi içine alan Yukarı Nesa ve Marginan, Andukan vs.yi kapsayan Aşağı Nesa. Bu taksimde nasıl bir prensibin esas alındığını kestirmek güç. Andican ve Oş'un batısıyla Sır-derya'nın güneyindeki tüm bölgenin merkezi yavaş yavaş Marginan olmuştu. Marginan, X. Yüzyılda Riştan'a [Reşdan] kıyasla önemsiz bir şehirdi. XII. Yüzyılda ise Riştan Marginan civarında sıradan bir köy durumundaydı ve Hidaye adlı eserin Riştan asıllı yazarı [Şeyh Burhaneddin Ali], kendisini Marginanlı olarak tanıtıyordu. Bubür'ün tahta çıktığı sırada Andican, Oş, Ahsı ve Marginan'a hâkimler atanmıştı.[27] Babür'ün babası Ömer-şeyh'e ait bir belgede Marginan *orçın*'ından söz edilmektedir.[28]

Suh adı o sıralar, Babür zamanında ve şimdi olduğu gibi dağlık bir köyün değil, Hocend-Oş anayolu üzerinde ve muhtemelen bugünkü Sarı-Kurgan'ın yerinde bulunan bir şehir adıydı. Burada bazen özel bir bölge olarak taksim edilen 60 kadar köy vardı ve muhtemelen "Suh yelpazesi" o zamanlar dahi mevcuttu. Kokand bir şehir olarak geçmektedir, ama hiçbir yerde hakkında detay verilmemektedir. Babür, yalnızca "Hokan" orçınından[29] söz eder; ilk başlarda da Kokan[30] denilen yeni şehir, ancak XVIII. Yüzyılda bilâhare han unvanı alan beylerin ikamet ettikleri bir yer olarak ortaya çıkmıştır.

Isfara adı X. Yüzyılda yalnızca dağlık bir bölge için kullanılıyordu ve bu adı taşıyan bir şehir henüz mevcut değildi. Babür, Isfara'yı dört bölüğe ayrılmış vilayetin baş şehri olarak göstermektedir: Isfara, Varuh, Suh ve Huşyar.[31] Yani Suh'un yukarı kesimi de Isfara vilayeti içinde gösterilmektedir. Varuh boğazında 1041 tarihli Arapça bir kitabe muhafaza edilmiştir ki, tam çözülemeyen kitabede galiba sulama işleriyle ilgili bir şeyden söz edilmektedir.[32]

---

mında (İbni Hordadbeh) kullanılıyordu. Bilindiği gibi bu kelime Yunanca *chora* sözcüğüyle yakınlık arz etmektedir.

27 *Bâbur-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 18a.

28 Melioransky, *Dokument*, s. 03.

29 *Bâbur-nâme*, vrk. 25a ve 103b.

30 "Kokan" kelimesi Rusça "Kokand" sözcüğünün muharrefi olarak ortaya çıkmış değildir. Muhammed-Vefa Kerminegi de *Tuhfat al-hâni*'de (örn. vrk. 396) "Kokan" şeklinde yazakmaktadır. Eski Hokand muhtemelen daha sonraları kalem ehli tarafından kullanılmıştır.

31 *Bâbur-nâme*, Beverigde neşri, vrk. 3b.

32 Bartold, *Tekst pervoy nadpisi*, s. 46. <Bartold'un okuyuşunun tashihi için bkz. İnostrantsev, *K tolkovaniyu*, s. 555; Isfara şehrinin arkeolojik açıdan incelenmesi için bkz.

Moğollar zamanında Fergana'da bulunan *orçın*ların sayısı hakkında bildiğim kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değil. Yeni büyük şehrin (Andican'ın) kurulmasına rağmen, Timurîler döneminin Fergana'sı Sâmânîler döneminin Fergana'sından çok daha fakirdi. Bölge, Babür zamanında "iyi yönetilmesi" halinde 3000-4000 kişilik askeri bir birlik çıkarabilirdi.[33] XVII. Yüzyılda baş şehir denilen "Andican" ve tüm bölgenin ("Fergana" ibaresi yalnızca kitaplarda geçmektedir) büyük kısmı Kırgız[34] sultanlarının hâkimiyeti altındaydı. Yeni Özbek hanedanının yükselmesinden hemen öncesinde bölgede hakimiyet, başkenti Çadak[35] olan mahalli *hoca*ların elindeydi. Bu hocaların bölgenin tekrar verimli hale gelmesi için yeni bir şey yapıp yapmadıkları, yeni kanallar açıp açmadıkları hakkında bir bilgi mevcut değil. XIX. Yüzyılın ikinci yarısındaki Fergana'nın Babür dönemindeki Fergana ile kıyaslanmasının da gösterdiği gibi, Kokand hanlarının bölgenin âbâd edilmesi ve su kanalları açılması konusundaki hizmetleri haddinden fazladır; fakat onların bu tür faaliyetleriyle ilgili tarihi bilgiler, bu tür bilgiler varsa bile, henüz meçhulümüzdür.

Hocend[36] şehrine gelince, Sır-derya'nın sol sahilindeki tek büyük şehirdi ki, Babür zamanında Fergana şehirleri arasında gösterilmekle birlikte, X. Yüzyılda bağımsız bir yönetime sahip olduğu belirtilmektedir. Şehrin ortasından büyük ihtimalle suyunu Sır-derya'dan değil[37] Hoca-Bakırgan'dan alan bir ark geçiyordu. Şehrin boyu (yaklaşık bir fersah) eninden daha fazlaydı; şehirde pek çok bağ vardı, ama çevresinde fazla ağaç yoktu ve buğday Fergana ve Sutruşana'dan getiriliyordu. Babür zamanında meyveler arasında özellikle Semerkand elmasına kıyasla darb-ı mesellere bile konu olan narları çok meşhurdu. Ama Babür, Marginan narlarını daha fazla övmektedir. Babür'ün Kend-i Badem dediği Kend kasabası (şimdiki Kanıbadem) Hocend vilayeti sınırları dahilindeydi ve bademleriyle meşhurdu ki, adını buradan almıştır. Burada yetiştirilen bademler çeşitli ülkelere, Babür zamanında İran Körfezi'ne ve Hindistan'a ihraç ediliyordu.

Davidociç-Litvinsky, *Arxeologiçeskiy oçerk* (özellikle ortaçağ kısmı için s. 174-203); ek kısmında S. B. Pevzrep'in daha erken tarihli olan ve henüz okunamayan ikinci bir kitabeyle ilgili izahatları yer almaktadır.>

33 *Bâbur-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 56.

34 Yani Kazak.

35 Niyaz Muhammed, *Tarih-i Şahruhî*, 18 vd.

36 Hocend ve Sır-derya havzasındaki diğer yerleşim birimleriyle ilgili olarak bkz. Bartold, *Turkestan,* II, 165 vd. ve keza: Madji, *K istorii*.>

37 Bartold, *Turkestan,* II, 165'de yanlışlıkla bu şekilde.

Hocend'le Kend-i Badem arasında Ha-derviş (rivayete göre çölde birkaç derviş birbirine "Ha derviş, ha derviş!" diye diye ölmüşler[38]) çölü uzanmaktadır.

Zeravşan'ın yukarı kesimindeki vadiler hariç, Mirzaçöl'den[39] Hisar sıradağlarına kadar güneydeki tüm toprakların bünyesinde yer aldığı Sutruşana veya Usruşana bölgesi, batı tarafından Hocend'e bitişikti. Bölgenin merkezi her zaman Şehristan-say vadisiydi. Babür'e göre Usruşana kelimesi nehrin dağdan çıktığı kısımda yer alan Ura-Tübe şehrinin evvelki adıydı.[40] Gerek arkeolojik veriler ve gerekse yazılı kaynaklar, 25 verst güneydeki Şehristan köyünün bölgenin ilk başkenti olduğuna işaret etmektedir. Şehir, X. Yüzyılda Zeravşan vadisinde büyük bir köy olarak Bunciket veya Penciket atını almış. Şehir ve çevresi o bölgeden doğan nehrin kollarıyla sulanıyordu ve ana kol şehirden yarım fersahtan daha az bir mesafede bulunuyordu. Nehrin her iki tarafında yaşayan ahalinin nüfusu on bin civarındaydı. Şehrin kuzeyinde beş fersah uzunluğunda nehirle sulanan bir vadi vardı; dağın sağ ve sol eteğinde köyler mevcuttu. Şehristan'ın ne zaman harabeye döndüğü ve onun yerine Ura-tübe'nin ne zaman öne çıktığı konusunda bir bilgi yok.[41]

Nehrin dağdan doğduğu yerden itibaren Sabat'a olan uzaklık iki fersah, bölgenin ikinci şehri Zamin'e olan uzaklık da iki fersahtı. Nehrin iki yakasına saçılan şehir küçük bir köprüyle birleşiyordu. Şehre yakın bir yerde X. Yüzyılda İslam öncesi döneme ait bir şehrin harabeleri vardı. Bölgenin üçüncü büyük şehri Dizak (Cizak)tı. Burada çöle bitişik sınır üzerinde rabatlar vardı. Bunlardan şehre bir fersah mesafede yer alan Hudayser rabatı, IX. Yüzyılda meşhur Afşin tarafından kurdurulmuştu. Rabatın ortasında su ihtiyacını karşılayan bir kaynak vardı. Ondan sonra (oradan kuzeye doğru) başka rabat yoktu. Sabat'ta da bahçelerin sulanmasında yararlanılan ve suyunu başka bir yerden almayan bir diğer kaynak mevcuttu.

Türkistan'la ilgili literatürde sık sık vaktiyle Mirzaçöl'ün sulanıp sulanmadığı konusu üzerinde durulmaktadır. Halk arasındaki rivayetlere göre Çinaz (şimdiki Çınas) ile Cizak arasında sıkı bir sulama şebekesi ve birbirine ulanıp

---

38 *Bâbur-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 4a-b.

39 <Metinde çölün Rusça adı "Golodniy step" şeklindedir; ama biz Türkistan'daki orijinal adı Mirzaçöl'le karşılamayı tercih ettik. – A. B.>

40 Age., vrk. 8a. <Usruşana'nın tarihi topoğrafyası için bkz. Nermatov, *İstoriko-geografiçeskiy oçerk Usruşanı*; aynı yazar, *Usruşana*.>

41 Şehristan XVI. Yüzyılda Ura-tübe civarındaki önde gelen köylerdendi (Hafız-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 267a).

giden bir tarım şeridi vardı. Ayrıca Sır-derya veya Zeravşan'dan su taşıyan eski kanalların izlerine işaret edilmekte; ama göründüğü kadarıyla tarih bu teklifleri desteklememektedir. Müslümanlıktan önce 630 yılında Çinli seyyah Hsüan Tsang'ın[42] buradan geçtiği sırada, X. Yüzyıl Arap coğrafyacıları döneminde ve 1221'de bir başka Çinli seyyah Ch'ang-ch'un[43] zamanında ve Timur döneminde Çinaz ile Cizak arasındaki bölge çöl idi. Timur zamanında Şahruhiye'den hareketle çölde 200 li (yaklaşık 100 verst) gidildiğinde içmeye elverişli olmayan çorak sulu birkaç kuyudan başka bir şey yoktu.[44] 1579'da Abdulla-han'ın düzenlediği sefer sırasında da durum böyleydi.[45]

Mirzaçöl'ün doğu kesimine Sır-derya'dan su taşıyan bir kanal veya kolun varlığıyla ilgili yalnızca bazı imalar mevcuttur. Örneğin Makdisî'nin eserinin bir nüshasında Sır-derya'nın Usruşana ile Hocend[46] arasındaki bölgeye kadar ulaşan bir kolundan söz edilmekte;[47] İbni Havkal dahi Zamin halkının bu Taşkent nehrinin yani Sır-derya'nın suyundan faydalandıklarını zikretmektedir.[48] Kaynaklarda böyle bir kanalın veya kolun olduğunu teyit eden hiçbir detay mevcut değil; aksine Zamin'le Havas arasından geçen yolun çöl boyunca devam ettiği belirtilmektedir.[49]

XV. Yüzyılda Abdulla-han zamanındaki sulama işlerine gelince, bu konuda Abdulla'nın 1578'de Cizak'tan Zamin'e düzenlediği seferle ilgili rivayet dikkat çekmektedir. Zamin'den önceki son karargah yeri Açık'da iken Abdulla-han'ın güya düşmanın "Zamin suyu"nu ele geçirip oraya karargah kurduğu haberini aldığı; bunun üzerine beylerin Abdulla'ya çölü geçerken susuzluktan bitkin düşen ordunun iyi dinlenmiş ve yeterli miktarda yedek suyu olan düşmanla karşılaşmaması için Açık'da beklemesini tavsiye ettikleri; yapılan tahkikat sonucunda düşmanın suya yaklaşılmaması için herhangi bir tedbir almadığının anlaşılması üzerine Abdulla'nın Val geçidi üzerinden "daha önce bilinmeyen bir yoldan" su

42 Hsüan Tsang, Julien çevirisi, I, 18.
43 Bartold, *Turkestan*, II, 487.
44 Krş. Bretschneider'in *Researches,* II, 254'deki Çin kaynaklarından aktarılan bilgiler.
45 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 259a.
46 Makdisî, 22, dn. m.
47 Metinde genellikle 'körfez' anlamına gelen 'halic' kelimesi kullanılmaktadır, ama bazen 'büyük nehir kolu' ibaresi de geçmektedir. Örneğin Hiva tarihinde de Kök-Üzek sürekli halic kelimesiyle karşılanmaktadır.
48 İbn Havkal, 381.
49 İbn Hordadbeh, metin, 27; Kudama, metin, 204. De Goege'nin verdiği Ebu'l Fida metnine göre İbni Hordadbeh'de de Havas'la Sır-derya arasında yer alan bir çölden söz edilmektedir.

kaynağını ele geçirmek için bir birliği alelacele yola çıkardığı kaydedilmektedir.[50] Cizak'la Sabat arasındaki yolda (Zamin üzerinden geçen yol değil) Yayılma adlı bir yerden "suyu bol, havası güzel, hoş bir yer" diye söz edilmektedir.[51] Abdullahan'ın 1580 yılında düzenlediği seferle ilgili rivayette "mirza kol (cuy)" adının Sır-derya sahilinden başlayıp Navgand ve Ura-tübe'ye giden yol üzerinde (Şahruhiye'nin biraz güneyinde) geçmesi ayrıca dikkat çekicidir.[52]

Angren ve Çırçık vadileri, şimdi olduğu gibi X. Yüzyılda da Sır-derya havzasının en güzel yerleriydi. Angren nehri, Moğol öncesine ait kaynaklarda bölgede sulama sistemini kuran kişinin adına izafeden yalnızca "İlak nehri" olarak geçmektedir. Ahengeran (demirci ustası) adı ise ancak Moğol döneminde ortaya çıkmıştır (Tahrifata uğrayan Angren adı ise artık kaynaklarda geçmiyor).[53] Son dönem araştırmacılarından biri, bu sulak vadinin adını demir işletmeciliğinin gelişmesi dolayısıyla aldığı düşüncesindedir; günümüzde dahi burada sık sık "cüruf yığınlarına rastlanmaktadır."[54] Çırçık'ın iki kolu olan Pskem ve Çotkal, X. Yüzyılda da şimdiki adlarıyla biliniyordu (Araplar Viskam ve Cigil diyorlardı). Aynı nehrin Farsça Park[55] veya Parak adı da muhafaza edilmiştir. Çırçık ism-i tasgirinin yapıldığı Çır [veya Çir] kelimesi Timur döneminde vardı. Bu kelimeyle birlikte eski Farsça isim de ehl-i kalem tarafından uzun süre kullanılmıştır ve hatta genellikle kelimenin Türkçe'si kullanılıyorsa da Abdullânâme'de dahi rastlanılmaktadır.[56] Çaç veya Şaş[57] bölgesinin neredeyse tek sulama kaynağı Çırçık olmasına rağmen, "Şaş nehri"yle kastedilen Çırçık suyu değil Sır-derya'dır.

Angren ve Çırçık'ın tarım şeridi şimdi olduğu gibi bir bütünlük arz ediyordu. İlak'ı yani Angren vadisini de içine alan bu şeride bazen Şaş da deniliyordu (şimdiki Ablık'ın aksine gümüş madeni Angren'de bulunduğu için, sikke-

---

50 Hafız-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 2206 vd.

51 Age., vrk. 308a.

52 Age., vrk. 283a.

53 <Ahengeran'la ilgili arkeolojik çalışmalar ve tarihi topografyası için özellikle bkz. M. Masson, *Axengeran*.>

54 Andreyev, *Mestnosti Turkestana*, 23.

55 <Günümüzde Çırçık yakınlarında bulunan bir kasabanın adı da Parken (sisli şehir) adını taşımaktadır. – A. B.>

56 Örnegin, vrk. 253a.

57 Kelime ilk başlarda bölge sakinleri tarafından Çaç şeklinde telaffuz ediliyordu. Pers kaynakları ve Çince *Çeşi* çeviriyazımı da buna işaret etmektedir. Araplar, Arapça'da bulunmayan ç harfini genellikle ş harfiyle karşıladıkları için zamanla eski kelime halk tarafından kullanılmaz oldu ve kelimenin kitabî şekli halk ağzındaki şeklini itti.

lere çoğu kez Şaş gümüşü denmekteydi)[58]; fakat İlak'ın kuzeyinde kalan kısmının önemli bir kesimi yalnızca vilayet diye geçmekteydi. Şaş ve İlak'ın tarım yapılan topraklarının kapladığı alan, boyuna 3, enine 2 günlük yoldu. Sır-derya, Kalas çölündeki "Demirkapı", dağlar ve Hıristiyanların Vinkerd[59] adlı köyü, sınırı oluşturuyordu. Cizak'tan başlayan yol çöl üzerinden Vinkerd'e ulaştığına göre, burası tarım alanının güneybatı ucunda bulunuyor olsa gerektir.[60] Bu yolla ilgili bilgiler onun Çırçık'ın güney ağzında Sır-derya'ya ulaştığını, bir süre Çırçık'ın sol sahilini takip ettiğini göstermektedir. Ancak, Çırçık'ın Sır-derya mansabına Vinkerd değil, başka bir köyün adı olan Necaket veya Uncaket deniliyordu.[61] Buradan hareketle Şaş'ın Çırçık tarafından sulanan yukarı kesiminde, Sır-derya'nın sol sahilinde aynı nehir tarafından sulanan tarım şeridinin de dahil olması ve Vinkerd'in burada bulunması ihtimal haricinde değildir.[62] Mâverâünnehr'in hiçbir yerinde, Şaş ve İlak'da olduğu gibi, böyle küçük bir alanda bu kadar şehir yoktu. Şehirlerin nisbî mesahaları ve aralarındaki mesafelerle ilgili bilgiler, X. Yüzyılda bölgenin baş şehrinin şimdiki Taşkent'in yerinde bulunan ve o zamanlar Binket adını taşıyan şehir olduğunu göstermektedir. Türkçe Taşkent adı henüz XI. Yüzyılda Birûnî'de dahi geçmektedir.[63] Binket'in ne zaman ortada çıktığı, onun İslami dönem öncesinin baş kenti Tarbend'le[64] aynı şehir olup olmadığı belli değil. X. Yüzyıl coğrafyacılarının artık sözünü etmedikleri Tarbend'in bulunduğu yer hakkında herhangi bir bilgi yok. Kaynaklar, Taşkent'in tarihi topografyasını, özellikle şimdiki kanalların açıldığı belli bir dönemi incelemek için malzeme sunmamaktadır. Halife Mûtasım zamanında (833-842) Şaş halkının ricası üzerine bölgeye büyük bir kanal açıldığı bilinmektedir;[65] ama ne kanalın adı ne de hangi yöne aktığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değil. Keza Binket'te de hem şehristana hem de rabata su getirildiği bilinmektedir; fakat bu-

58 <M. Y. Masson, gümüş madeninin Karamazar reyonuyla bağlantılı olduğunu, fakat yerinin tam tespitinde güçlük yaşandığını belirtmektedir (*Ahangeran*, 76).>

59 İbn Havkal, 384.

60 Age., 399.

61 Burasıyla ilgili Vyatkin'in "Gde iskat Vizd?" adlı makalesine bakılabilir.

62 V. L. Vyatkin'in "Vinkerd'in izlerini Çırçık'ın hemen ağzında değil, daha ileride bir yerde, nehrin kuzey tarafında aramak gerekir" şeklindeki görüşü İbni Havkal'ın metni tarafından kesinlikle çürütülmektedir.

63 *İndiya,* Sachau çevirisi, I, 298.

64 Balazuri (s. 421) Tarbend'in Şaş "hükümdarı"nın yaşadığı yer olduğunu belirtmektedir. <S. G. Klyashtorny (*Kangüyskaya etno-toponimika*) Tarbend'i Otrar'la özdeşleştirmektedir.>

65 Taberî, III, 1326; Bartold, *Turkestan*, I, 83 vd.

rada da suyun kanallarla nasıl tevzi edildiği, kollarının nereye aktığı konusunda bilgi yok. Abdulla-han tarihinde şehir yakınlarında bir "Keykavus bağı"ndan ve Taşkent sultanlarının çoğunun orada yaşadıklarından söz edilmektedir.[66] Buradan Keykavus arkının Şeybanîler zamanında da mevcut olduğu sonucu çıkarılabilir. Hoca Ahrâr'a (XV. Yüzyıl) ait bir vakıf senedinde "şehir arkı"ndan (cûy-ı şehr) başka arkların da adı geçmektedir. Bu arada senedin bir kopyasında (orijinali mevcut değil) geçen Rudek arkının adının başka bir nüshada "Salar" şeklinde yazıldığını belirtmiş olalım.[67] Belgeden yararlanırken layedrî bir kişinin görüşünün ne kadar doğru olduğu konusunu öylece bırakalım. Şehrin X. Yüzyılda dış görünümüyle ilgili veriler, şehrin o günkü görünüşüyle bugünkü görünüşü (iki kapılı bir kale, üç kapılı bir şehristan, 10 iç 7 dış kapılı rabatın iki kat suru) hiçbir benzerlik kurma imkanı tanımamaktadır. Şehrin 1580'da kuşatma altına alındığı sırada Kuçkin ve Semerkand kapılarından söz edilmektedir ki, bu isimler günümüzde de muhafaza edilmektedir. Ama günümüzde mevcut olmayan Parket (Parkent) kapısı ve Registan[68] kapısı denilen "yeni" kapı adları da olduğuna göre, demek ki şehrin başka kapısı yoktu. Şehirdeki ortaçağdan kalma yatır mezarları, kuzeyde, adını XIV. Yüzyılda yaşamış bir veliden alan Şeyhantahur semtindedir.[69] Ayrıca X. Yüzyılda yaşayan molla Ebû Bekr Kaffali'nin mezarından söz ediliyor. Bu mezar XV. Yüzyılda gündüzleri dahi insanın önünden geçmeye çekindiği tekin olmayan bir yer sayılıyordu.[70] Genel olarak Taşkent mezarları birbirinden uzak yerlerdeydi.[71]

Taşkent, 1580'de Abdulla-han'a karşı şiddetli bir direniş sergilemişti. Hanın yakınında bulunanlar ona kalenin kanal çıkışına bir set çekmesini tavsiye ettiler. Burada zemin yumuşaktı ve kanal çıkışının bulunduğu yer biraz yüksekçeydi. Su seviyesinin biraz daha yükseltilmesi halinde onun buradaki hisar ve duvarları kolayca yıkacağı hesaplanıyordu. Set, kalenin batı duvarı önüne kurulmuştu, ama beklenilen sonucu vermedi. Çünkü halk duvarın mesnetlerini takviye etmişti. Bu arada şehir civarındaki arazi sular altında kalınca kuşatmacıların surlara yaklaşması hayli zorlaşmış, genel taarruzdan önce arazinin

66 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 227b, 251 b ve 297b.

67 Bartold, *Otçet o komandirovke v Turkestan* (1902), 263, dn. 4.

68 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 298a.

69 Şeyhantahur – Şey Hand-i Tuhur kelimelerinin bozulmuş şeklidir. Bu veli, 698/1298'de vefat eden Şeyh Hasan Bulgari'nin şakirdi Ömer Bagistani'nin oğluydu. (*Reşâhât*, Asya müz. elyazmaları, vrk. 163).

70 Age., vrk. 174a.

71 Age., vrk. 173b.

kuruması için setin yıkılması uygun görülmüştü, ama yine de saldırının başarılı olması suyun açtığı bir gedik sayesinde mümkün olabilmişti.[72]

Büyüklük açısından Şaş'tan sonra ikinci ve üçüncü şehir Haraşket ve Şuturket (veya Uşturket) idi. Her ikisi de Taşkent'in aşağısında Çırçık boyunda; Haraşket nehrin güneyinde, Şuturket ise kuzeyinde yer alıyordu. Moğol istilasından sonra her iki şehir de artık yoktu[73] ve Çırçık vadisinde şehir hayatı geçmişe nispetle hayli sönük bir şekilde tekrar başlamıştı. Taşkent'ten başka Timur tarihinde ilk defa geçen Çinas (Çınaz) ve muhtemelen Parkent (şehrin önemi Taşkent kapılarından birinin onun adını taşıyor olmasından anlaşılmaktadır), yalnızca Çırçık, kolları ve kanallar boyundaki köylerdi. Bu köylerden biri de Çırçık'dan Kuyluk'a geçiş noktasında bulunan Şirza'ydı.[74]

İlak şehir adı ne Çin kaynaklarında geçiyor, ne de Arap fetih tarihlerinde. Belki de Angren vadisi Arap fethinden önce Çırçık vadisiyle birlikte siyasi açıdan bir bütünlük oluşturuyordu. Bununla birlikte İslamî dönemde toprak ağalığı ve onun baş temsilcisi durumundaki "dihkan"lık Çırçık'a nazaran Angren'de daha uzun ömürlü olmuştur. Sâmânîler zamanında İlak dihkanının artık siyasi iktidarı yoktu, ama XI. Yüzyılda hanedanın çöküşünü iktidarını yeniden diklemek ve kendi namına sikke kestirmek için kullandı.[75] İslam öncesi dönemle ve İslam'ın ilk yüzyıllarına ait "dihkan hisarları"nın kalıntıları olarak görülmek istenen bu kadar çok "yaşamaya elverişli kurgan"ın[76] neden Angren'de bulunduğu sanırım bu şekilde izah edilebilir.[77]

---

72 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 360a vd. Bu rivayeti kullanırken Kokand hanının fethine kadar kalenin muhtemelen daha sonrakinden başka bir yerde olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. En azından Philip Nazarov (onun anlattıkları A. İ. Dobrosmıslov tarafından *Taşkent*, s. 38 vd.'da verilmiştir) Kokand hanının kurdurduğu hisarı, önceki hanın kurdurduğunu belirtmekte ve o sıralar bir taş yığınından ibaret olan hisardan ayırmaktadır. <Taşkent'in tarihi ve topografyası için bkz. M. Mason, *Proşloye Taşkenta*.>

73 <Bu iki şehrin yeri konusunda bkz. M. Mason, *Ahangeran*, s. 33, şema. 23 (X. Yüzyıl Ahangeran haritası).>

74 Bartold, *Otçet o komandriovke v Turkestan* (1902 g.), 263 vd.; Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 258b.

75 Bartold, *Turkestan*, II, 243, 327. İlak dihkanının sikkeleri konusunda bkz. Markov. *İnventarnıy katalog*, 218vd.

76 Andreyev, *Mestnosti Turkestana*, 23.

77 Y. Smirnov, *Razvalinı goroda Kanki*, 178.

Büyüklük açısından Binket'ten hayli geride bulunan İlak'ın, Tunket'in yeri şu ana kadar tespit edilebilmiş değil.[78] Muhtemelen şehir XI. Yüzyıldan sonra hızlı bir şekilde varlığını kaybetmiştir. Kokand hanları zamanında kurulan Kereuçi kalesinin dışında, Angren'deki şehir yaşantısı bir sonraki yüzyıl boyunca yalnızca nehrin ağız kesiminde devam etmiştir. Moğol istilasından önce burada, Sır-derya'nın sağ sahilinde, rivayete göre Çingiz-han tarafından yıktırılan Benaket şehri vardı. Timur, 1392'de şehri yeniden kurdurarak oğlunun adına ithafen Şahruhiye ismini verdi.[79] İbni Arabşah'a göre aynı yerde Sır-derya üzerinde kayıklardan bir köprü kurulmuştu.[80] Şahruhiye sonraki yüzyıllarda da, en azından XVII. Yüzyıla kadar varlığını sürdürdü ve oldukça stratejik bir önemi haizdi. Çünkü bir tarafı Sır-derya, diğer tarafı aşılması hayli güç geniş hendekler tarafından korunuyordu.[81] Kalenin su ihtiyacının nereden temin edildiği konusunda kaynaklarda bilgi yok; şehirle ilgili tüm bilgileri de bugüne kadar burayı mevcut haliyle şahsen inceleyen Rus araştırmacılara borçluyuz.[82] Angren vadisinde yer alan köylerden günümüze kadar adını koruyan köy, Arap coğrafyacıların Bisket dediği Pskent'dir. Onun hemen yakınlarında Babür zamanında dahi varlığını koruyan Samsirek köyü vardı.[83] Abdulla-han tarihinde "Angren tümeninde" diğer birkaç kalenin adı geçmektedir.[84]

Sâmânîlerin yükselişinden önce Müslüman hakimiyeti Çırçık boyunda sona ermişti. Arap birlikleri kuzeydoğu istikametinde oldukça ilerlemelerine rağmen ülkeyi tam olarak hakimiyet altına alamamışlardı. Çırçık'ın mamur bölgelerini Türk göçebelerin saldırısından korumak için dağdan Sır-derya'ya kadar uzanan bir tabya kurulmuştu. Bu tabyanın kalıntıları, tam olarak henüz incelenmemişse

78 <Yerli halkın İmlak dediği Tunket kasabası M. Y. Mason tarafından incelenmiştir. Buna göre Tunket, Angren'in sol sahilinde Sarcaylak kışlağının yakınındaydı. Bkz. Mason, *Ahangeran*, 82-93, şehir planı s. 89'da.>

79 Şerefüddin Yezdi, II, 636.

80 İbn Arabşah, Kahire tab'ı, 38.

81 Hafiz-i Tanış, Abdullâ-nâme, vrk. 359a. Bu cümle neredeyse Abdurrezzak'ın (elyazması, vrk. 225b) eserinden aynen alınmış. Tek farkı, Abdurrezzak'ta kalenin üç taraftan nehirle korunduğu, dördüncü tarafında ise hendeğin yer aldığıdır. Harabelerin bugünkü durumuyla ilgili (planla birlikte) Kastanye'nin, *Otçet* adlı makalesine bakılabilir.

82 Y. T. Smirnov'a göre (*Drevnosti*, s. 134) şehir "Angren nehrinin sol kolunun geçtiği Gicigen vadisinin girişinde"ydi. Şehre su getiren kanal ise, Angren nehrinin kollara ayrıldığı Yubilek köyünün yakınlarından başlayan Şarkiya kanalı idi. Kostenko'da (*Turkestankiy kray*, I, 262) Angren'in kolunun adı Kacıgen'di.

83 *Bâbur-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 98b, 100a.

84 Hafızi-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 358a.

de, varlığını günümüze kadar korumuştur. Tabyanın ötesinde yer alan Kalas bozkırının adı, Arap coğrafya eserlerinde geçmeyen Keles nehrinin adıyla özdeşleştirilmektedir. XV. Yüzyıl başlarında her halükârda Keles'te tarım yapılıyordu ve orada Hoca Ahrâr'ın babasının tarlaları vardı.[85] Abdullâ-nâme'de Keles sahili güllük gülistanlık bir yer olarak gösterilmektedir.[86] Keles yolunun güneyinde "Ata-arık'ın kolunu oluşturan bir su"dan söz edilmektedir.[87] Keza Taşkent civarında "meşhur" bir yer olan Şarabhane'den bahsedilmektedir.[88]

Şaş'ın kuzey kesimindeki "Demirkapı"nın yeri tam olarak belirlenemediği gibi, bugüne kadar birbirini nakzeden ve Arapların Şaş'tan İsficab'a giden yol ve bu yol üzerindeki köylerle ilgili verdikleri bilgilerle ters düşen bazı açıklamalardan başka bir şey yok. 840'da Sâmânî emîri Nuh tarafından fethedilen İsficab şehrinin yeri bile Badam vadisi ve nehrin kollarının suladığı yerlerle örtüşmemektedir. İsficab şehri, Müslüman yazarların (XVI. Yüzyıldan itibaren) görüşüne göre, - İsficab'ın "Taşkent'le Sayram arasında" bir köy olduğu[89] şeklindeki bilgiye rağmen, - Sayram'ın yerindeydi.[90] Arap fethinden önce de burada tarım yapılıyordu; rivayete göre Nuh, şehri fethettikten sonra halkın nar bağları ve tarlaları çevresini surla çevirmiştir.[91] Demek ki, bölgedeki Müslümanlar Sâmânîlerin buraları fethinden sonra da daha önce Zeravşan ve Çırçık'da olduğu gibi göçebelerin saldırılarına karşı böyle bir korunma yoluna başvurmuşlar. Bildiğimiz kadarıyla bu tabyanın izleri günümüze kadar yetip gelmemiştir. X. Yüzyıl coğrafyacıların belirttikleri coğrafî noktalardan yalnızca Cumuşlagu köyü günümüze kadar eski adını muhafaza etmiştir.[92]

İlk defa seyyah Ch'ang-ch'un'un notlarında geçen Sayram adına yalnızca Moğol döneminde rastlanıyor. Moğollardan kısa bir süre önce İsficab, Şaş ve Fergana'nın kuzey kesimi, buraları Orta Asyalı hükümdar Küçlük'e karşı koruyacak durumda olmayan ve oraları temizlemek zorunda kalan Harezmşah Muhammed tarafından harabeyi çevrilmiş, halkı da göçürülmüştü.[93] Arap yazar-

---

85 *Reşâhât,* Asya müz. elyazması, vrk. 173a.
86 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 255b.
87 Age., vrk. 296b.
88 Age., vrk. 448b.
89 Reşâhât, vrk. 12 a; metin K. G. Saleman tarafından neşredilmiştir (*Legenda pro Hakimata*, s. 141).
90 Muhammed-Haydar, 171; Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 326a.
91 Balazuri, 422.
92 Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 10.
93 Bartold, *Turkestan*, II, 396.

ları İbn el-Esîr ve Yakut'un bu konuda anlattıkları biraz abartılı gibi görünüyor. Gerçi Ch'ang-ch'un bölgeyi oldukça uygar bir yer olarak tasvir etmektedir; ama bu kadar kısa zamanda burada uygarlığı yeniden diriltmek zordu. (Harezmşah Sır-derya'nın ötesindeki bölgeleri 1214'da harabeye çevirmiş, Ch'ang-ch'un ise buraları 1221'de gezmiştir).

Sayram veya Karı-Sayram (eski Sayram)ın XIII. Yüzyıl sonlarında önemli bir şehir olduğu belirtilmektedir. Anlatıldığına göre şehrin 40 kadar kapısı vardı ve uzunluğu tam bir günlük yoldu. Vakıa orayı görenlerin ifadelerine dayandırılmış olmakla birlikte, Pers yazarın verdiği bu bilgiler yalnızca söylentiydi.[94] Her halükârda Sayram aşağı yukarı son zamanlara kadar Badam nehri ve kolları boyundaki ana yerleşim birimi olarak kalmıştır. Çimkent veya Çimikent, ilk defe Timur'un tarihinde "Sayram civarında bir köy" olarak geçmektedir.[95] Çimkent'ten bir şehir olarak ise ilk defa 1735 yılına ait Rus kaynakları bahsetmektedir.[96] Bölgenin Kalmıklar tarafından fethi sırasında "Sayram" bu civarın bir şehri sayılıyordu.[97]

İsficab'ın aşağı tarafında Arısu boyunda Subaniket veya Arsubaniket şehriyle birlikte Kencid vilayeti ve Keder şehriyle birlikte Parab veya Farab[98] vilayeti vardı. Sonuncuyla birlikte X. Yüzyılda bölgenin adını taşıyan bir şehirden söz edilmektedir. Farab vilayeti Özbekler zamanında dahi varlığını koruyan Otrar'la özdeşleştirilmektedir. Subaniket'e gelince, İsficab'la Keder arasındaki yolun ortasında yer aldığını bilinmektedir. Fakat X. Yüzyılda artık ondan söz edilmiyor. Farab vilayeti,[99] Sır-derya'nın iki yakası üzerinde, enine ve boyuna bir günlük yol mesafesince uzanan küçük bir bölgeyi kapsıyordu. Vilayetin en önde gelen şehri Keder, sağ sahil üzerinde ve nehre ½ fersah mesafedeydi. Sol sahilde ise Vesic şehri vardı ve Sır-derya'nın aynı sahilinde, Keder'in biraz aşağısında,[100] ondan iki fersah uzaktaydı. Her ne kadar X. Yüzyılın birinci yarımında yaşayan

94 Reşidüddin, Berezin neşri, I, 13.

95 Şerefüddin Yezdi, I, 166.

96 Dobrosmıslov, *Goroda Sır-Darinskoy oblasti*, 183; <Sayram'la ilgili olarak ayrıca bkz. İvanov, *Sayram*; aynı yazar: *K voprosu ob istoriçeskoy monografii*; M. Mason, *Starıy Sayram*.>

97 Veselovsky, *Posolstvo Unkovskogo*, 102 ve 193.

98 Arapçadaki *f* harfi genellikle bu dilde olmayan *p* sesini karşılamaktadır. Şaş kelimesinde olduğu gibi burada n kitabi şekil halk telaffuzuna yakın gerçek yazımı yavaş yavaş itmiştir. <Parâb ~ Buğulu su anlamındadır – A. B.>

99 Farab ve nehir boyunca daha aşağıda yer alan vilayetler için bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 177 vd.

100 İstahrî, 346.

coğrafyacılar yalnızca Keder ve Vesic'i biliyor, Farab hakkında tek bir kelime etmiyorlarsa da, Makdisî Keder'in Farab'dan sonra kurulmuş yeni bir şehir olduğuna inanmaktadır. Yeni şehrin Farab veya daha sonraki adıyla Otrar olarak kabul edilmesi daha gerçekçi görünmektedir.Bu şehirle Sır-derya sahili arasındaki mesafe daha dikkat çekicidir (yaklaşık 2 fersah).[101] Makdisî Farab'da 70 bin kadar erkek yaşadığını belirtirse de, elbette abartılı bir rakamdır bu. Daha sonraları, bilindiği gibi, Otrar Orta Asya'nın Avrupa ile Çin arasındaki kervan yolu üzerinde yer alan en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Sır-derya veya Arıs nehrinden bölgeye su getiren kanallar hakkında yazılı bir kayıt mevcut değil. Mesudî'de oldukça bariz bir tahrifatla Sır-derya taşkınlarının Farab yakınlarına kadar geldiğinden söz edilmektedir. Ocak ayı başındaki taşkın sırasında (metin aynen böyle) nehir güya 30 fersahtan daha geniş bir alana taşar; tepelere yapılmış köyler ve çiftliklere o günlerde yalnızca kayıklarla ulaşılırmış.

X. Yüzyılda "güçlü bir emîr"in yaşadığı Vesic'de, XII. Yüzyılda da sürgünlerin mekanı haline gelmiş bir kaleden söz edilmektedir. XII. Yüzyıldan sonra ise şehirden hiç söz edilmiyor. Vesic, burada Sır-derya'nın sol sahilindeki tek şehir değildi. Aynı sahil üzerinde ve Farab'ın yukarı taraflarında harabeleri[102] günümüzde dahi Kara-kul gölünün iki fersah yukarısında mevcut olan Sütkend şehri vardı. Timur, 1404/05 kışında Sütkend üzerinden Semerkand yoluyla Otrar'a gitmişti.[103] Aynı yol üzerinde, biraz daha aşağıda ve keza nehrin sol tarafında Zernuk veya Ucuk-Zernuk köyü vardı.[104] Çingiz-han'ın istilasıyla ilgili rivayette Zernuk kendi isteğiyle Moğollara teslim olan bir kale olarak geçmektedir. Ebû Abdullah Harezmî'nin sözlüğünde *zurnuk*, değişik çıgır [çıkrık] türlerini tanımlamak için kullanılan terimler arasında verilmektedir.[105] Buradan kalenin yüksek bir yerde bulunduğu ve suyun çıgır vasıtasıyla yukarı çekildiği sonucuna varılabilir. Günümüzde Sır-derya'nın sol tarafında Arıs nehrinin ağzının aşağı kısmında Kavgan-Ata, Artuk-Ata vs. gibi kalelerin harabeleri hâlâ görünmektedir. Muhtemelen bunlar henüz Abdulla-han zamanında dahi varlığını koruyan göçebe istihkamlarından başka bir şey değildir.[106]

---

101 Şerefüddin Yezdi, II, 668.
102 Bu konuda bkz. Rudniev, *Zabroşçennıy ugolok*, 60.
103 Şerefüddin Yezdi, II, 646 (Metinde yanlışlıkla Sunkent yazılmış).
104 Age., I, 462.
105 Harezmi, *Mafâtih,* 71.
106 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 315b vd.

X. Yüzyılda nehrin sağ tarafında son tarım alanı, sahille Karatav dağları arasındaki şeritti. Bu bölge Karatav dağlarından akan bol sulu nehirler tarafından sulanıyordu. Keder'den kuzeyde Şavgar'a kadar olan mesafe bir günlük yol, ondan sonra Sabran veya Savran'a kadar da yine bir günlük yoldu. Buradan, Şavgar'ın takriben bugünkü Türkistan'a [Yesi'ye] tekabül ettiği sonucu çıkarılabilir.[107] Bu şehrin ilk adı olan Yesi, Moğol istilası öncesi dönemde geçmemektedir ve onun XII. Yüzyılda varlığını koruduğuna ise yalnızca Ahmed Yesevî'nin veya Türklerin tabiriyle Ata-Yesevî'nin mezarı şahitlik etmektedir.[108] Şehir, Timur, Timurîler ve Özbekler zamanında öncekinden daha fazla meşhur oldu. Timur, mezarın üzerine büyük bir mescit yaptırmıştır. Mescitle ilgili vakıf senesinde[109] şehri sulayan bir ark ve Çurnak ve Koş-kurgan'ın da aralarında bulunduğu arklar ve kollarının adı geçmektedir. Bu belge, elimizdeki haliyle değil, elbette bölgeyi iyi bilen bir kişi tarafından detaylı bir şekilde yorumlanarak ve tekrar gözden geçirilerek yeniden yayınlanması halinde daha faydalı olurdu. XVI. Yüzyılın ikinci yarımından itibaren Türkistan'ın büyük kesimi Kırgız (Kazak)ların elindeydi ve ancak Kokand hanları tarafından tekrar Mâverâünnehr bölgesine dahil edilmişti. Rus fetihleri zamanında ise küçük bir şehir (topu topu üç verst mesahasında) idi.[110]

Savran, X. Yüzyılda muhkem bir sınır kalesiydi. Makdisî'ye göre yedi kat duvarla çevriliydi. X. Yüzyılın birinci yarımında burada tarım sekteye uğramış ve nehir artık bozkıra akmaya başlamıştı.[111] Galiba şehir XI. Yüzyılda birkaç asır boyunca önceki önemini kaybetmişti. Çingiz-han'ın istilası sırasında Savran adı hiç geçmemektedir; ama XVI. Yüzyılda tekrar yüksek surlar ve derin hendeklerle çevrili muhkem bir kale olarak söz edilmektedir. Savran'dan o dönemin meşhur Müslüman velilerinden Mir-Arab adında bir zat çıkmıştır (onun adıyla Buhara'da 942/1535-36 yılında bir medrese kurulmuştur).[112] Doğduğu şehre "dünyada karada ve denizde yolculuk eden hiç kimsenin benzerini görmediği" 200 Hintli köle tarafından açılmış iki karız hediye eden de aynı veli-

107 Le Strange'da (*The Lands*, p. 485) böyle. Makdisî'ye göre (274) Şavgar şehri ana yol tarafındaydı.

108 Reşâhât, Asya müz. elyazması, vrk. 8a.; Saleman, *Leganda pro Hakim-Ata*, 136.

109 Metin, PTKL, II. Yıl, s. 75 vd.'da yayınlanmıştır. (Pek de tannan olmayan) çevirisi ise daha önce yayınlanmıştı. Protokol, 29 Ağustos 1897. <PTKL, yıl II, s. 1-3>.

110 Dobrosmıslov, *Goroda Sır-Darinskoy oblasti*, 117.

111 Makdisî'ye göre (274) X. Yüzyılın ikinci yarısında "Savran'ın ötesinde" bir köy vardı, ama küçük bir köydü.

112 Tarih, Seyid Rakim'den alınmıştır. <*Tarîh-i Râkimî*>, vrk. 129a.

dir. Karızlar Savran'dan itibaren bir fersah uzunluğundaydı ve üzerine bir kale inşa edilmişti. Kale içinde 200 gez derinliği olan bir kuyu açılmıştı. Kuyunun üst tarafından suya kadar olan derinlik 50 gezdi ki, buna göre suyun derinliği 150 gezdi. Su yukarıya öküzün döndürdüğü bir çıgırla çekiliyordu. Bu hikayeyi bizzat nakleden kişi, Mir-Arab'ın ricası üzerine karızlar ve onlar üzerine kurulan bağlar için bir vakıf senedi düzenlemişti.[113]

Sanki Savran "ezelden beri" bilim adamlarının yaşadığı bir yermiş gibi, galiba Mir-Arab'ın şöhreti Hafız-ı Tanış'ın biraz abartılı takviyesiyle açıklanmaktadır. Şehri 1582'de zapteden Abdulla-han, çökme noktasına gelen tarımın canlandırılması ve kanalların bakımı için bir takım tedbirler almış.[114] Bu tedbirlerin önemli sonuçlar getirdiğini sanmam; çünkü bölge kısa süre sonra tekrar Kırgızların hakimiyetine geçmişti. Rus işgali[115] sırasında Savran kalesi artık mevcut değildi.

Karatav dağlarınına Moğollar, Timurîler ve Özbekler zamanında Karaçuk deniliyordu. Şu anda adları Bügen (haritada Bügün), Çayan, Arslanlık (haritada Kırgız telaffuzuna göre Arıstandı[116]) olan ve Sır-derya'ya dökülen bazı çaylar Abdullâ-nâme'de de bu isimlerle geçmektedir. Dağın doğu eteği boyunca, bozkıra doğru akan birkaç çay vardı ve bir iki kale kurulmuştu. Bunlardan Suzak ve Çulak-kurgan Rus işgali sırasında da mevcuttu. Timur tarihlerinde de Ak-Sume hisarından (şimdiki Ak-Sumbe harabeleri) söz edilmektedir. Bu, "Deşt-i Kıpçak tarafındaki hareketleri gözlemek için Karaçuk dağının çıkıntısı üzerine yapılmış bir hisardı."[117] Hisarın adı, bizi, Moğollar tarafından Sır-derya boyuna iskan edilenlerin İslam'ı kabul etmelerinden önce Buddist kültüyle bağlantıları olduğunu düşünmeye zorlamaktadır.

Savran'ın aşağı tarafı, nehrin her iki sahilinde X. Yüzyılda Guz yani Türkmenlere aitti; ama onların topraklarında muhtemelen Mâverâünnehr'den muhaceret edenler tarafından kurulmuş üç ticari "Müslüman kolonisi" vardı. Bunların en önemlisi olan "Yengikent" (Arapça adıyla el-Karyet el-hadise, Farsça

113 Vasıfî, elyazması, vrk. 94a. Vasıfî'nin hikayesi Lerch tarafından oldukça kısa bir şekilde aktarılmıştır: *Arxeologiçeskaya poezdka*, s. 14; <bkz. Boldıryev, *Zayneddin Asifi*, s. 161..>

114 Hafiz-i Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 366b.

115 <Metnin orijinalinde "Rus fetihleri sırasında" şeklinde. Bartold, o dönemde istese de "Rus işgali" ifadesini kullanamazdı. – A. B.>

116 Age., vrk. 329a vd.

117 Şerefüddin Yezdi, I, 273. Ayrıca Süme kelimesinin anlamı için bkz. Pozneyev, *Oçerki bıta*, s. 1.

dih-i nev ve Türkçe Yengikent) nehir ağzına iki günlük yolda, nehre bir fersah mesafede, Harezm'e on gün, Farab'a 20 günlük uzaklıktaydı ve barış zamanlarında buraya Sır-derya yoluyla buğday getiriliyordu. Mesaha açısından ondan daha küçük iki köy daha vardı: Cend ve Huvara veya Cuvara.[118] Bu iki köy hakkında bilinen tek şey, Yengikent'te yakın bir mesafede yer aldıklarıdır; ama nehrin yukarı veya aşağı akımında bulundukları belirtilmemiştir. Bu şehirler arasındaki ilişkiler daha sonraları değişmiştir; XI. Yüzyıldan Moğol istilasına kadar geçen sürede bölgenin baş kenti Cend'di ve başında çoğu kez Müslüman bir vali bulunuyordu. Şehir öylesine önemliydi ki, Aral Gölü'ne bile bazen "Cend Gölü" deniliyordu.[119]

XII. Yüzyılda Savran'a çok yakın bir yerde yer alan ve Sır-derya'nın açılan Tümen-arık kanalıyla sulanan bir şehrin adı ilk defa geçmektedir. Günümüzde burada Sunak-kurgan[120] kalesinin harabeleri bulunuyor ve Kırgızların bugünkü telaffuzuyla şehrin adı Sağanak[121] idi. Ortaçağ elyazmalarında ve hatta daha sonraki resmi belgelerde[122] başka bir telaffuza işaret edilmektedir: Sıgnak, Suğnak veya Suğanak.[123] Sunak kelimesinin (günümüzde bir kalenin adı) dilbilimsel açıdan Sağanak sözcüğünden geldiğini izah güçtür. Konu henüz aydınlığa kavuşturulmuş sayılamayacağı için, Sır-derya boyundaki harabelerle ilgili makalelerin önemli bir kısmında kabul edilen bu okuyuşu şimdilik muhafaza ediyoruz.

XII. Yüzyılda burada Müslüman olmayan bir valinin bulunması dolayısıyla Sağanak'ın özel bir dikkat çektiğini belirtmek gerekir. Burada yaşayan Kıpçaklar İslam'ı ancak Harezmşaha boyun eğdikten sonra kabul etmişlerdi; halbuki Cend nehrinin aşağı akımındaki valiler çoktan Müslüman olmuşlardı.[124] Bu Kıpçak beyleriyle onların güney ve kuzeydeki Müslüman komşuları arasındaki sınır belirtilmemektedir. Sağanak ile Otrar arasında 24 fersah mesafe vardı;[125] ama

---

118 Hudûd el-Âlem'deki (vrk. 9b) son şekli böyle. Bununla birlikte Hudûd el-Âlem'in müellifi Cend ve Cuvara'dan söz ederken, Yengikent'ten bahsetmemektedir.

119 Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, 46.

120 Krş. harabenin planı: Kallaur, *Drevniye goroda Saganak, Aşnas i drugiye*, s. 8; <Yakubovsky, *Razvalinı Sıgnaka*.>

121 Lerch, *Arxeologiçeskaya poezdka*, s. 11.

122 Bartold, *Otçet o komandirovke v Turkestan* (1902 g.,) s. 265 vd.

123 Bkz. Taşkent üni. Elyazmaları, no 157, vrk 70b (Abdurrezzak'ın eseri).

124 Harezmşahların Cend ve Sağanak'la olan ilişkileri konusunda bkz. Bartold, *Turkestan*, II, 347, 368 vd.

125 Şerefüddin Yezdi, I, 279.

Moğol istilasını anlatan eserlere göre bu kadar uzak mesafelerde şehirler yoktu. Moğollar Cend'le Sağanak arasında üç şehir daha fethetmişlerdi: Uzgend, Barçınlığkend (veya Barçkend) ve Aşnas (yahut Aşunas). XII. Yüzyıla ait belgelerden, en azından son ikisinin Moğol istilasından önce Sağanak vilayetine değil, Cend'e bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Moğolların Sır-derya boyundaki icraatlarıyla ilgili olarak elimize oluşan tek hikayede, Otrar'ın aşağı tarafındaki şehirler arasındaki mesafeden söz edilmemektedir. Daha geç kaynaklar da meselenin halline yardımcı olacak herhangi bir bilgi vermiyorlar.

P. İ. Lerch'in 1867'deki heyet raporundan V. A. Kallaur'un "Arkeoloji severlerin Türkistan dairesi Porotokolleri" adlı makalesine kadar, Moğol seferleriyle ilgili kayıtlarda geçen şehirlerin yerlerinin tespiti konusunda bazı çalışmalar yapılmıştı; ama konu hâlâ çözüme kavuşturulmamış olarak durmaktadır. P. İ. Lerch, nehrin sol sahilinde, Hiva'ya ait Can-kala'nın (şimdiki Kazalinsk'in 22 verst aşağısında) aynı sahilinde birkaç (4-6) verst mesafedeki Cankent kalesi harabelerini incelemişti. Ondan önce[126] ise Cankent'in Yengikent'le özdeşleştirilme teşebbüsü olmuş ve Lerch'in yaptığı araştırma bu sonucu kesinleştirmişti. Kallaur'un "Sır-derya boyundaki Yengikent'den başka ortaçağda Yanı-derya boyunda bir diğer Yengikent daha vardı"[127] şeklindeki görüşü diğer kaynaklarca desteklenmemektedir.

Lerch'in çalışmasında diğer şehirler konusu açık bırakılmıştır; ona göre Cend, görünen tepe ve tümsekleri Cankent'in tepe ve tümseklerini andıran Korkut-Ata mezarlığının yakınındaydı[128] ve Uzgend XVI. Yüzyıl tarihçisi ve *Tarih-i Ebulhayrhani*'nin müellifi Mesud ibn Osman'da Karatav dağındaki kalelerle birlikte geçmektedir. Son hüküm oldukça inandırıcı, çünkü eserin sözü edilen kısmında Ebulhayr-han'ın Sağanak'ın teslim olmasından sonra Ak-kurgan, Arkuk, Suzak ve Uzgend'i de ele geçirdiğini okuyoruz.[129] Sanırım burada belli mesafelerde birbiri ardınca kurulmuş ve bölgenin en önemli merkezi Sağanak'a bağlı olmak gibi ortak bir noktayla birbiriyle ilişkili olan kalelerden söz edilmektedir.

Kallaur'un ulaştığı sonuçlar, ilk bakışta daha inandırıcı gibi gözüküyor. Onun işaret ettiği yerler, günümüzde dahi Uzgent ve Asanas adlarını korumaktadır. "Uzgend" adı öncelikle Sır-derya'yla bütünleşen bir gölün, sâniyen İşki-

126 Lerch'in raporunda (*Arxeologiçeskaya poyezdka*, s. 2) A. Levşin'e yaptığı atıf.
127 Kallaur, *Drevniye goroda i seleniya*, s. 66-69.
128 Lerch, *Arxeologiçeskiye poyezda*, s. VIII.
129 *Târîh-i Abulhayr-xani*, vrk. 447a.

Uzgend ve Kırgı-Uzgend adlı iki kalenin ismidir. Araştırmacının görüşüne göre en sonuncusu da XIII. Yüzyıldaki Uzgend veya Uzkent'dir. Ona yedi verst mesafede Barçınlığkend kalıntıları arasında sayılan küçük bir kalenin (600 adım çapında) harabesi bulunmaktadır.[130] Kesinlikle inandırıcı bir tarafı olmayan sonuncu teklife girmeden, Kallaur'un izahına ilave edilen haritanın, onun sözünü ettiği Uzgent'in Sağanak'ın güneyinde yani Cend yolu üzerinde olduğunu göstediğini belirtelim. Asanas harabelerine gelince, hayli kuzeyde, Sır-derya'nın sol sahiline 25 verst ve Asanas-Üzek'in kuru yatağındaki Ber-Kazan istasyonuna 30 verst mesafededir.[131] Bu harabelerin Aşanas şehrinin kalıntıları olduğu yönündeki teklif son derece yerindedir. V. A. Kallaur, Hiva ve Buhara'ya giden kervan yolu üzerindeki Han'a 4 verst, Perovsk'a 25-30 verst mesafede, nehrin sol sahilinde yer alan Tumar (haritada Tamar)-utkul mezrasındaki Kıskala veya Gış-kala'nın (belki de Kışt-kala 'kerpiç kale') harabelerini Cend'in kalıntıları olarak görmektedir.[132] Harabenin bariz mesahaları Kallaur'un bu son tespitinin ziyadesiyle doğru olduğunu ortaya koymaktadır. Uzgend meselesiyle ilgili olarak Abdulla-nâme'de 1581 yılı seferiyle ilgili rivayet de serdedilebilir. Han, Sır-derya'nın sol sahili boyunca Kavgan, Arkuk (veya Artuk) ve Akkurgan önünden geçerek Uzkend (veya Uzgend'e) gelmiş; yol burada zeminin kayganlığı, çamur ve sık ağaçlar yüzünden zorlaşmış ve ancak bir süvarinin zar zor geçebileceği dar bir yol varmış. Bu yüzden bütün insanlar ve hayvanlar çamura bezenmişler.[133] Vakıf senetleri[134] Sağanak şehrinin XVII. Yüzyılda da varlığını koruduğunu göstermektedir. Senetlerde bazı arkların adı da geçmektedir ki, örneğin Ordakent arkı günümüzde Sunak-kurgan'ın güneydoğusundaki kalenin harabelerinin de adıdır. Lerch 1867'de, Sunak-kurgan'ın son kalıntılarının yirmi-otuz yıl kadar önce tamamıyla ortadan kaldırıldığını işitmiş.[135]

Amu-derya boyunda aşağı Sağanak'ın şehir olarak varlığı, nispeten daha önce sona vermiştir. Huvara (veya Cuvara), Moğol istilası sırasında zaten mevcut değildi. Sabık "Yengikent", tarihçilerde ve belgelerde Şehrkent gibi biraz tuhaf bir isimle geçmektedir. Cankent harabesinin Lerch tarafından yapılan incelemesi,

---

130 Kallaur, *Drevniye goroda, kreposti i kurganı*, 72-77.

131 Kallaur, *Drevniye goroda Saganak, Aşnas i drugiye*, s. 14 vd; <Tolstov, *Rezultatı*, s. 145-146.>

132 Kallaur, *Drevniye goroda Saganak*, s. 16; aynı yazar: *O sledax drevnego goroda "Cend"* s. 81.

133 Hafız-ı Tanış, *Abdullâ-nâme*, vrk. 316b.

134 Kallaur, *O sledax*, s. 83; aynı yazar: *Drevniye groda, kreposti i kurganı*, 77.

135 Lerch, *Arxeologiçeskaya poyezdka*, s. VII.

şehirde hayatın Moğol istilasından sonra da devam ettiğini ortaya koymuştur. Burada bazıları XIV. Yüzyıla ait elli kadar Altın Orda sikkesi ve 763/1362 tarihli bir mezar kitabesi bulunmuştur.[136] "Yengi-şehr" veya "Şehr el-cedid" ('cedid' *yeni* anlamındadır) kitabeli sikkeler de büyük ihtimalle yine aynı şehirde darbedilmişti. Üzerinde "Barçin" yani Barçınlığkend yazısı olan bakır sikkeler de vardır. XIII. Yüzyılın ikinci yarısında bu şehir kendisinden Barçkend adıyla söz eden Orta Asyalı bilim adamı Cemal Karşî'yi ağırlamıştır. Burada Türkmenler yaşıyordu ve şehrin yakınlarında kurganlar ve çöl vardı, ama şehirde bilgili insanlar da vardı. Cemal Karşî, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazan mahalli bir bilim adamından dersler almıştı. Aynı Cemal Karşî, o sıralar önemsiz halbuki geçmişte mühim bir şehir olan Cend'de de kalmıştı. Yine de şehirde hareketli bir pazar mevcuttu ve tacirler para kazanma hesabıyla buraya gelmeye devam ediyorlardı.[137] Şu ana kadar Cend'de darbedilmiş herhangi bir sikke bulunmamış olması dikkat çekicidir.

Bu şehirlerden hiç biri, XV. Yüzyıl olaylarından bahseden eserlerde geçmez. Buralarda şehir yaşantısının son buluşunun sebebini izah etmek zor; buna savaşların yol açıp açmadığı konusunda da kaynaklarda bir bilgi mevcut değil. Sır-derya'nın aşağı akımları Timur'un seferleri sırasında da bir zarar görmüş değildi. Cend ve diğer şehirlerin ortadan kalkmasının Sır-derya'nın akış yönünün değişmesinin etkisiyle olmuş olması da ihtimalden vareste değildir. Ancak, bizim çalışmamızın temel konusunu oluşturan bu durum da meseleyi tam anlamıyla izah edemez. Daha iyi bilgi edinme imkanlarına sahip olan XV. Yüzyıl yazarlarının Aral Gölü hakkında hiçbir şey bilmiyor olmaları, hatta onu görmezden gelip, Sır-derya'yı zorlamaları veya Amu-derya'yı gölle birleştirmeleri (Hafız-ı Ebru[138]) yahut "Türkistan [şehrinin] hayli aşağısında hiçbir nehirle birleşmeden çöle akar" (Babür[139]) demeleri anlaşılacak gibi değil.

Diğer yandan Aral Gölü'nden "Sır Gölü" diye bahseden Ebu'l Gâzî, tıpkı Amu-derya gibi Sır-derya'nın da kendisinden birkaç yıl yüzyıl önce yatağını değiştirdiği konusunda hiçbir şey bilmiyordu. En azından Hafız-ı Ebrû'nun Kızıl-derya adlı bir nehrin güya Sır-derya'dan çıkıp Amu-derya'ya döküldüğü[140]

136 Age., s. V vd.
137 Bartold, *Turkestan*, I, 151.
138 Bartold, *Hafizi-Abru*, s. 7.
139 *Bâbur-nâme*, Beveridge neşri, vrk. 2a.
140 Bartold, *Svedeniya ob Aralskom more*, s. 75, dn.3.

şeklindeki müphem Kırgız[141] rivayetiyle ilgili kaydının izahı tartışmalıdır. Keza mevcut verilerden Sır-derya deltası denilen yer ve nehrin günümüzde en önemlileri Kuvan-derya ve Canı-derya[142] olan kurumuş su yatakları hakkında bir sonuca varmak için gerekli malzeme daha azdır. Her iki nehir de Aral Gölü'ne dökülüyordu ve anlaşıldığı kadarıyla çok da uzak olmayan bir geçmişe sahiptiler. Ortaçağda bu iki nehirden hiç söz edilmiyor. Bununla birlikte L. S. Berg'in eserinde verilen bilgiye nazaran henüz XIX. Yüzyılda bu nehirlerden su akmaktaydı ki,[143] Hiva olayları da bunu teyit etmektedir. Hiva hanları, Yengi-derya boyunda yaşayan Karakalpaklara karşı 1807 yılında birkaç sefer düzenlemişlerdi.[144] Yanı (Yengi)-derya ve Kuvan (Kuvang), Aral Gölü'ne kadar ulaşan kısa nehirler olarak geçmektedir; Yanı-derya'nın göle döküldüğü yere Karabaylı deniliyordu.[145] Hiva ordusu 1812'de Yanı-derya'yı buzlar üzerinden geçmişlerdi.[146] Eski Cankent harabelerinin sahilinde yer aldığı Ay-Uyrak adlı bir koldan da söz edilmektedir. Rivayete göre bu kalede yaşayanlar Hiva'ya göç edip Hezaresp yakınlarda Canketi (elyazmasında böyle[147]) adını verdikleri bir köy kurmuşlar.

141 <Kazak>

142 <Burada geçen Canı-derya ile birkaç satır aşağısında geçen Yeni (Yanı)-derya aynı nehirdir. Çünkü "y" harfini Kırgızlar ve Kazaklar kelime başında "c" olarak telaffuz ederler. – A.B.>

143 Berg, *Aralskoye more*, 128 vd. <Sır-derya deltasında eski sulama sistemine dahil topraklar için bkz. Tolstov, *Po drevnim deltam*, 136-204 ve özellikle 273-294.>

144 Munis-Agehi, Asya müz. elyazması, 590oa, vrk. 120 vd.

145 Age., vrk. 161b.

146 Age., vrk. 189b.

147 Age., vrk. 163 vd.

HORASAN[*]

Arilerin İran'ın doğu kesiminden batısına doğru hareketlenmelerinin nasıl ve ne zaman olduğu konusunda bir bilgimiz yok. Midianlar (Amada, daha sonraları Madai) ilk defa olarak M. Ö. 835 tarihinde Asuri hükümdarı II. Salmanasar kitabesinde geçmektedir; ama bu Midianlar Ariler miydi, yoksa Ari fâtihler kendilerinden önce ülkede yaşayanların adını mı aldılar, o da belli değil.[1] Ari özel isimleri yalnızca Sargon (721-705) kitabelerinde geçmektedir.[2] Ayrıca Ariler yalnızca Midianların geldiği kuzey yoluyla mı, yoksa güneyden Seistan üzerinden Kirman'a, oradan Fars'a mı geçtiler onu da bilmiyoruz. Sonuncu ihtimal daha olası; çünkü Herodot Hedrosia'yı (metinde Δηρουπατοτ) ve Kirman'ı (Γερμάνιοι) Fars'a yerleşen Perslere ait göstermektedir. Yani şimdiki İran'ın güney kesiminin tamamı kendilerini Pers (Pars) diye takdim eden İranlıların bir kolu tarafından işgal edilmişti. Midianlar tarih sahnesine Perslerden önce çıktıkları için, kuzey yolu üzerinden daha önce bir muhaceret gerçekleşmiş olması pek muhtemeldir.

Arilerin İran'ın kuzey kesimine muhaceretleri, muhtemelen, çok eskiden beri Batı Asya'dan Doğuya, özellikle de İran yaylasının kuzey sınırını oluşturan güney dağ silsilesini takip eden ana yol üzerinden olmuştur. Bazı güzergahlar, bu yolun bir kolunun eskiden daha kuzeyden geçtiği izlenimi uyandırabilir. Örneğin Harakslı İsidor'a göre Kumis bölgesinden başlayan yol Damgan ve Semnan dağları üzerinden aşarak Hirkanya'nın kuzeyine yani Hazar Denizi'ne dökülen Gürgen nehri sahiline, oradan sabık başkentleri " Ασταχα veya αρσαχα" (diğer bir okuyuşa göre) olan Partların ülkesine gidiyordu. Arapların Habuşan

---

* Külliyat, VII/102 vd. <Türk tarihini pek de ilgilendirmeyen bazı satırlar atlanmıştır. – A.B.>

1 <Bkz. İ. Diyakonov, *İstoriya Midi.*>

2 <Bu konuyla ilgili literatür ve tartışmalar için bkz. Grantovsky, *İranskiye imena*; aynı yazar: *İranoyazıçnıye plemena Peredney Azii.*>

veya şimdiki Kuçan ve yine Arapların Nesâ نسا dedikleri şimdiki Ashabad [Aşkabad] yakınındaki harabeleri bulunan yerde daha geç dönemin ana kuzey yolu bulunuyordu. Arilerin göç yolu Gürgen sahillerinin yakınından da geçmiş olabilir. Hirkanya adı (tam olarak Wrkân, kurtların ülkesi) tamamıyla Arice bir kelimedir. Yol daha sonra dağın güney eteği boyunca ilerliyordu. Çünkü Hazar Denizi'nin güney sahilinde Persler döneminde gayr-ı Ari kökenli halklar yaşıyorlardı. Hirkanya üzerinden giden yolun yakınlarında şimdiki ana yolun bulunduğu belirtilmektedir. Nitekim Arrian (III, 23, 1) Hirkanya'nın Midia'dan Partya'ya giden yolun sol tarafında kaldığını kaydetmektedir.

Bilindiği gibi Herodot, Partları, Harezmlileri, Soğdluları ve Arileri tek bir satraplıkta birleştirmektedir; ama tüm çivi yazılı kitabelerde eyaletler sıralanırken Partya Harezm, Soğdiyana ve Ariana'dan ayrı olarak geçmektedir. Partya satrapı, Darius [Dara] iktidarının başlangıcında 518'de Partların ve Hirkanyalıların isyanını bastırmayı başaran babası Histasp'dı.[3] Akemenidler zamanında bu ülkenin fazla bir değeri yoktu; Strabon'un anlattığına göre, Pers hükümdarları ülkelerini dolaşırken, kalabalık nüfusunu besleyemeyecek kadar fakir olan Partya'yı mümkün olduğunca hızlı geçmeye çalışıyorlardı. Ama yine de Partlar, bu yoksulluğa ve ülkelerini göçebelerin saldırılarına karşı koruma mecburiyetlerine rağmen doğu İranlıların yaşantısının savaşçı tipi ve gerçek sadık insanlar olarak kalmışlar; Akemenidlerin yıkılmasından sonra güçlü İran devletini yeniden kurabilecek ve hatta Romalıların fetih seferlerini başarıyla püskürtebilecek sağlıklı unsurlar olarak kendilerini göstermişlerdir.

Türkistan'la Hazar Denizi havzası arasındaki tabii sınırı Büyük ve Küçük Balhan dağları, Küren-dağ, Kopet-dağ ve Horasan dağları oluşturur ki, günümüzde İran'la Rusya arasındaki sınırı oluşturan dağlar da bunlardır. Curzon'un dediği gibi, yalnızca birkaç kaynak tarafından sulanan ve cılız ardıç ağaçlarının dışında hiçbir bitki örtüsüne sahip olmayan verimsiz kuzey bölgesinin karanlık görünümüyle hiçbir şey kıyaslanamaz. Eski ve hatta ortaçağda bu dağların kuzey etekleri boyunca yer alan vadilerde İranlılar yaşıyorlardı. Bu vadiler, konumları gereği tabii olarak özellikle göçebe Türklerin ilgisini çekmiş ve sonuçta

---

3 Menant, *Les Achemenides*, s. 114. <Günümüzde pek çok araştırmacı tarafından kabul edilen kronolojiye göre göre I. Darius'un hükümdarlığının birinci yılında Behistun kitabesinde Partların ve Hirkanyalıların isyanının bastırılmasından söz edilen olayın 8 Mart-12 Temmuz 521 yılında olduğu belirtilmektedir. Bkz. Damdamayev, *İran*, s. 272 (Krş. Kent, *Old Persian*, s. 161; Hallock, *The 'one year'*).>

buralar onların hakimiyet alanına girmiştir ve nitekim o tarihten itibaren bölgeye Türkçe Atek veya daha doğru şeklikle Etek ايتاك adı verilmiştir.[4]

Ortaçağda bu bölgede yer alan şehirlerden en çok Nesâ ve Âbıverd'in adı geçmektedir.[5] Birincisi şimdiki Ashabad yakınlarındadır, ikincisi ise günümüzde Ashabad'a 110 verst uzaklıkta küçük bir köy durumundadır. Nesâ bölgesinde, şehre dört günlük mesafede Ferâvâ (Afrava) rabatı bulunuyordu. IX. Yüzyılda Abdullah (Tahirî) tarafından kurdurulan bu rabat birbiriyle bağlantılı üç kaleden oluşuyordu (şimdiki Kızıl-Arvat[6]). Yol, buradan doğruca bozkırdaki Gurganc'a (şimdiki Kunya-Urgenç [Köhne Urgenç] civarında, Hiva hanlığının kuzey kesiminde) giderdi. Âbıverd bölgesinde Mehne veya Meyhene şehrinden söz ediliyor. Bu adı taşıyan bir köy günümüzde de Rusya ile İran arasındaki sınır boyunca uzanan demir yolunun güneyinde bulunmaktadır ve meşhur sufi Ebû Said Meyhenî'nin (XI,. Yüzyıl) doğduğu ve mezarının bulunduğu yer de burasıdır. Âbıverd'den başlayan yol doğrudan Merv'e gider. Yukarıda belirtildiği gibi, Etek, coğrafi konumu itibariyle Orta Asyalı göçebelerin akınlarına maruz kalmış; ayrıca başta Harezm hanları olmak üzere buraya yakın olan Orta Asyalı hükümdarlar da sürekli onu ele geçirmeye çalışmışlardır. Herodot'ta (III, 117) henüz ikna edici değilse de, beş dağ arasında, içinden "Αχης" nehri akıp giden, başlangıçta Harezmlilere ait olan ve Harezmliler, Hirkanlılar, Partlar, Saranglar ve Tamanlıların yurtları arasında kalan bir vadiden söz edilmektedir. Bu bilgi, Akemenid devleti kuruluncaya kadar belli bir süre Harezmlilerin hakimiyet alanının bozkırın güneyindeki dağlık bölgeye yayıldığını göstermektedir.

---

4 <Bartold'un ilavesi;> Ahal ve Atek. Ahal konusunda >bkz. Munis,> Asya müz. elyazmaları, 590 ob, vrk. 88a: اخل تركمان لغتي دا زهكشي و سوليغ يرلارني ديرلار اول ديار نساي و باورد توابعي دور اكثر موضعي چشمه سارليغ و شالي كارليغ بولور غالبا بو جهتدين اني اخـل ديرلار . Masalsky'ye göre <*Turkestanskiy kray*, s. 633-634>, Atek vadisi Gaurs'dan <başlayıp> Duşak st.'ye kadar kesintili olarak devam eder; Atek vahasının merkezi ve bulunduğu yer – Kaahka kalesidir.

5 <Bartold'un ilavesi:> Prof. Jukovsky'nin araştırması (<bkz. Otçet>, OAK, 1896, <s. 104-105>): Anau, Nesâ'nın iki kasabası Peştak (eski Âbıverd) ve Meyhene (Duşak'dan 50-55 verst uzaklıktaki Meana); Ebû Said'in türbesi, tarihi-coğrafi verilerin birleştirilmesi ve yadigarlar sayesinde planı çıkarılabilir. <Bkz.> keza, Semyenov, *Musulmansky mistik*, s. 15 (Nesâ, Ashabad'a 18 verst ve Bezmein istasyonuna 12 verst mesafededir) ve 13 (Âbıverd'le ilgili olarak, Kaakha'ya 5 verst mesafede parlak çinili mescitler" muhafaza edilmiştir."). Nesâ'nın kuzeybatı ve güneybatısındaki iki kasabası için, bkz. Bartold, *Oroşenie*, s. 39; ayrıca bkz. M. Mason, *Gorodişça Nisı*; keza Bartold, *Akhal Tekke*; aynı yazar, *Atek*; Semyenov, *Razvalinı Abiverda;* Minorsky, *Bâvard*.>

6 Bu rabatla ilgili olarak bkz. Bartold, *Oroşeniye*, Külliyat, III, 129-130.

X. Yüzyılda Sâmânî Nuh b. Mansur, Nesâ'yı Harezm'in kuzey kesiminin hâkimi Me'mun'a, Âbıverd'i güney kesiminin hâkimi Ebû Abdullah'a bağışlamış, fakat ikincisi Horasan genel valisi Ebû Ali Simcurî'nin karşı çıkması sebebiyle bu hediyesine kavuşamamıştır.[7] Harezm'in X. Yüzyıl sonlarında Harezmşah unvanı alan Me'mun tarafından birleştirilmesinden sonra, bölgenin 1017'de Gazneli Mahmud'un fethine kadar Nesâ ve Ferâvâ Harezmşahlara ait olarak kalmıştır. Türkmenler 1035'de Selçukluların önderliğinde Horasan'a girdiklerinde, Sultan Mesud Nesâ ve Ferâvâ'yı onlara vermeye mecbur kalmıştı.[8] Yeni Harezmşahlar hanedanı XII. Yüzyılda güçlenmeye başlayınca diğer Horasan şehirleri arasında onların eline geçen ilk şehir Nesâ idi.[9] Yine bu dönemde Harezm'den Nesâ'ya giden yol üzerinde, sonuncusuna bir fersah mesafede ve sahranın kenarında yer alan Şehristan adında bir şehirden söz edilmektedir. 1220 yılında burada bulunan Yakut'un[10] anlattığına göre şehrin çevresinde bağ bahçe yoktu ve ekili tarlalar da uzaktaydı.

Harezm'in Moğollar tarafından yakılıp yıkılmasından sonra, XIV. Yüzyıldaki kısa bir dönem hesaba alınmazsa, bölgenin XVI. Yüzyıl başlarında Özbekler tarafından fethine kadar burada bağımsız bir hanedan olmamıştır. XVI ve XVII. Yüzyılda Etek dağı tabii olarak Harezmli Özbeklerin toprakları içinde yer alıyordu. Ebu'l Gazi'nin belirttiğine göre o sıralar تاغ بويي (tağ boyı) Etek dağını, سو بويي (su boyı) ise Amu-derya sahilini yani Harezm'i gösteriyordu. Yine aynı sıralarda Hiva hanları henüz XVI. Yüzyılda Hazar Denizi'nin Gürgen'e kadar olan tüm doğu sahilini işgal eden ve İran şahları ile Hiva hanları zayıfladıkça hakimiyet alanlarını tedrici olarak doğuda Merv'e kadar yayan Türkmen kabilelerini itaat altına almaya çalışıyorlardı. Nitekim Büyük Abbas (1587-1628), her ne kadar kendisi ve halefleri bu civardaki Özbekleri göstermelik tebaaları sayıyor idiyse de, Etek boyundan fiilen vazgeçmiş; ülkesini Türkmen ve Özbeklerin saldırılarından korumak için batı taraflarından Kürt savaşçılar getirmeyi kararlaştırmış; Astrabad'dan Çinaran'a kadar uzanan sınır boylarına beş Kürt sancağı kurdurmuştu. Bu beş sancaktan günümüzde yalnızca Bucnurd, Kuçan ve Deregez varlığını sürdürmektedir ve üstelik şu anda Deregez'de Kürt

7 Bartold, *Türkistan*, II, s. 274.
8 Beyhakî, Morley neş., 611.
9 Bartold, *Turkestan,* II, 359.
10 Mûcem, III, 343.

değil, bir Türk hanedanı hüküm sürmektedir.[11] Bu üç sancaktan en güçlüsü olan Kuçan'ın başındaki kişinin unvanı da Türkçe il-han'dır.[12] Her ne kadar Makdisî'de خوجان şekli[13] mevcutsa da, ortaçağda Kuçan'ın adı Habuşan idi. Kuçan, Harakslı İsidor'un Ασταβηνή veya Ασταυηνή'suna tekabül eden استوا bölgesinin en büyük şehriydi.[14] Harezmşahların yükseliş dönemi XII. Yüzyılda dahi Kuçan Horasan'ın merkezi kesimine giden yol üzerindeki en önemli noktalardan biriydi. Şehrin önemi yalnızca coğrafi konumundan değil, civarındaki toprakların münbitliğinden de kaynaklanıyordu ve Curzon'un[15] belirttiği gibi, İran'ın kuzey bölgesinde ondan daha münbit, ondan daha iyi sulanan başka bir yer yoktu.[16] Kürtlerin buraya iskanı Türkmen saldırılarını durdurmaya yetmedi; galiba rakipler birbirine denkti ki, hiçbir taraf kesin zafer kazanamamış; Kürtler yalnızca Türkmen saldırılarının intikamını almak için Etek civarındaki tarlaları tahrip edebilmişlerdi.[17] Kuçan'ın Kürt valisi, Nadir-şah'ın Semerkand ve Buhara seferine katılmış ve Frazer'in kaydına göre Semerkand'dan Timur'un türbesinde bizzat torunu Baysunkar tarafından yazılan Kur'an nüshasını beraberinde getirmiş, Kur'an Kürtler tarafından sayfalar halinde ayrılmış, fakat daha sonra bunların bir kısmı valinin oğlu tarafından toplanarak Kuçan'daki bir imamın türbesine konulmuştur.[18] Frazer, bu varakların bir kısmını görmüş ve anlattığına göre büyük bir hat sanatı olmasına rağmen çok kötü muhafaza edilmiş ve yine söylentiye göre bunlar son deprem sırasında (1895) kay-

11 Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 165. <Bartold'un ilavesi>: Sykes'a göre (*A History of Persia*, vol. II, 126. sayfadaki harita) Deregez'de حضرت سلطان mozolesi bulunmaktadır, fakat XII. Yüzyılda Müeyyed (1162-1174) tarafından kurdurulmuştur.

12 <Bartold'un ilavesi>: Bucnurd hakimi de il-han unvanı taşıyordu. Bkz. *Safar-i Hurâsân*, 100.

13 Makdisî, 319. <Bartold'un ilavesi>: Beyhakî'de (Morley neşri) s. 761, خوجان . Krş. Reşidüddin, Quatremére neşri, 183: مـوغـولان آنرا قوجاد ميكويند بخبوشان آمدند كه .

14 <Krş. *Hudûd el-Alem*, vrk. 11a, 196, Ustuva ve Hûcân; Cüveynî'de (Kazvini neşri, II, 13) Habuşân-ı Ustuvâ. Kuçan için ayrıca bkz. Minorsky, "İranica", s. 169-170; Barthold, *Kucan* (Külliyat, III, s. 473-474).>

15 *Persia*, I, 111.

16 "Bartold'un ilavesi>: Kuçan vadisinin tasviri *Safar-i Hurâsân*, s. 114'dedir. <Krş.> Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 297. Kuçan'dan Deregez'in baş şehri Muhammedabad'a kadar 9 fersahtır. (*Safar-i Hurâsân*, 120).

17 <Bartold'un ilavesi>: Kuçan'da Zâferanlu (زعفرانلـو), Bucnurd'da Şadillu (شادلـو) Kürtleri. Bkz. *Safar-i Hurâsân,* 96, 120 ve Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 179. Ayrıca Radkan'da كيوانلو ve Nişapur civarında عمـارلـو (*Tarih-i ba'd-Nadiriya*, s. 43).

18 *Khorasan*, s. 574.

bolup gitmiştir.[19] Kuçan'da günümüzde dahi Nadir-tepe[20] adını taşıyan tepede Nadir-han katledilmiştir. Şehir, il-han Abbas-mirza isyanının 1833'de bastırılması sırasında ve 1851 ve 1872 depremlerinde çok zarar görmüş; Curzon'un kaydına göre bu olaydan sonra şehir nüfusu 12 bine kadar düşmüştür. 1895 depremi ise şehri tamamıyla yıkmış ve yeni Kuçan eskisine 12 fersah uzaklıkta bir yere kurulmuştur.

Sınır boyundaki önemli bir kale olan *Kelat* kalesinin adı da Nadir adıyla bağlantılıdır. Erişilmez dağ kalesi burada tabii şartlarla oluşmuştur; deniz seviyesinden 2500 kadem yükseklikte olan kale meydanı 20 İngiliz mili uzunluğunda ve 5-7 mil genişliğindedir ve dört bir yanı vadiden 700 ila 100 kadem yükseklikteki kayalıkların oluşturduğu tabii tabyalarla çevrilidir. Bu istihkama ancak kolayca kapanabilecek iki geçitle varılabilir; ama ondan başka kaleye götüren dağlık patikalar da vardır. Kaleye giden ve vadiyi sel sularıyla yıkayan ana kapılar, kayalardan biri üzerindeki cilalanmış kitabede zikredilen bânisinin ismini yani *Derbend-i Argun-şah* adını taşımaktadır. Curzon ve diğerleri, bu Argun-şah'ın İran'ı yöneten Moğol hanı Argun'la (1284-1291) aynı kişi olduğu görüşündeler. Argun hanla ilgili anlatılan bir hikayede, onun henüz tahta geçmeden önce amcası Ahmed tarafından mağlup edildiğinde Kelat'a sığındığı; kalenin o sırada harap vaziyette olması sebebiyle Ahmed'in askerlerinin yaklaşması üzerine Argun'un direnmeden teslim olduğu anlatılmaktadır.[21] Kitabeden kalenin bânisinin gerçekten Argun-han olup olmadığı anlaşılmıyor. Kitabenin bir kopyasını çıkarma denemesi de bugüne kadar başarılı olamadı.[22] Burada Timur'un kendisiyle savaştığı Ali-bek'in babası ve bölge valisi olan Argun-şah'tan söz edildiği şeklindeki teklif daha tabiidir.

19 <Bartold'un ilavesi>: Ali Rıza'nın oğlu İmam Şehzade İbrahim'in (شاهزادہ ابراهيم) türbesi Kuçan'dadır. (*Safar-i Hurasân*, 119). Sözü edilen Kur'an'la ilgili olarak aynı eserin 124. sayfasında şöyle denilmektedir: در صفحۀ آنرا فرموديم كه بطهران آوردہ مرمت كردہ در موزۀ دولتي بكذارند صفحه ها خيلي بزركست اما پارہ شدہ هر صفحه يك ورق كاغذ خانبالغ است Baysunkar'ın elyazması Kur'an'ı Meşhed'de de vardır (age., s. 153).

20 <Bartold'un ilavesi>: Nadir-tepe, Kuçan'ın güneydoğusundadır. Oradaki köyün üç adı vardır: Nadir-tepe (نادر تپه ، فتح اباد), Fethabad (orada bu ismin önünde چمن vardı) ve Kal'a-i Kelb-i Akasî قلعۀ كلب آقاسي (köyün kurucusu الهيار خان آصف الدوله adında bir nökerdi).

21 D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 594-595.

22 Yate, *Khurasan and Sistan*, 156.

1382'de kale Timur tarafından kuşatılmıştı ve bu sırada birkaç ana girişten söz ediliyordu ki "derbend-i Argun-şah" دربند ارغون شاه da bunlar arasındaydı.[23] Ali-bek önce Timur'a itaat etmiş, fakat daha sonra Kelat'a karşı Âbıverd'le Kelat arasında *Kahkaha* (قهقهه) kalesini kurdurduğu için ihanet etmişti.[24] Muhtemelen bu Kahkaha kalesi şimdiki demiryolu istasyonu Kaahka'nın bulunduğu yerdeydi. Kendisinden sonra şimdiki *Kelat-ı Nadiri* adını alan Kelat'ın sahip olduğu mevkiden en iyi şekilde faydalanan kişi Nadir-şah olmuştur. Curzon'un anlattığına göre Nadir-şah burada fethedilemez şekilde metin ve Hindistan'dan getirdiği hazinesini korumak için güvenli bir kale kurdurmak istemişti. Kelat'la ilgili tasvir Nadir-şah'ın çağdaşı olan Yunanlı seyyah Basili Vatace'ın eserinde vardır. Onun kavline göre[25] Nadir, burada içinde yaşayanların dışarıdan hiçbir mal getirmeden rahatça yaşayabilecekleri eşi emsali olmayan bir kale kurdurmak istemiş, kuruluş masraflarını da Hindistan seferinden elde edilen ganimetle karşılamayı düşünmüş.[26] Kayaların iç ve dış yüzü yontulmuştu ve saldırı beklenen her noktaya hisarlar yapılmıştı. Nadir-şah'tan sonra Kelat 1885'e kadar göstermelik olarak İran'a bağlı olan ve 1881 Rusya-İran sınır anlaşmasına kadar Âbıverd ve Etek'in diğer bazı yerlerini hakimiyeti altında tutan küçük bir hanlığın başkenti idi.

Horasan'ın dağlık kesimi olan kuzey batının genel tasviri Curzon'da şu şekildedir: "Bir dizi yüksek ve birbirine paralel sıradağ, kuzeybatıdan güneydoğu yönüne doğru uzanmaktadır; bunlardan kuzeyde olanı, sel taşkınlarına maruz kalan derin ve dar geçitlerle diğerlerinden ayrılmaktadır; daha sonra boğazın güneyinde bu geçitler yerini dağ nehirlerinin gürül gürül aktığı vadilere ve bazen kuzeyde Kuçan, güneyde ise Binalud-kuh silsilesinin güneyindeki Nişapur vadileri gibi geniş ve zengin vadilere sahip köylere bırakmaktadır. …"[27]

Nişapur, sık sık depremlerle sarsılmış ve tahripkâr istilalara maruz kalmıştır ki, şimdiki görünümü ve ahalisinin nüfus yapısı itibariyle ortaçağ Horasan'ının başkentinden hayli farklılık arz etmektedir. Bu yüzden daha sonraki dönemlerin incelenmesi ve topografyasının tespiti daha zordur. İslamî dönemden önce

---

23 Şerefüddin Yezdi, I, 337.

24 Age., 343.

25 Legrand, *Voyages de Basile Vatace*, II, 809-814.

26 >Bartold'un ilavesi:> Nadir konusunda Vatace'dan başka bkz. *Târih-i ba'd-Hadiriya*, s. 22 vd. Şeybanî'nin kitabesi Kelat'tan Meşhed'e giden yol üzerindedir. (Yate, *Khurasan and Sistan*, 153).

27 *Persia*, I, 142.

Nişapur'un yalnızca eski adının Abarşehr (Arap coğrafyacılarda Abraşehr)[28] olduğunu, bugünkü adını ise Sâsânî hükümdarlarından I. Şapur (III. Yüzyıl) veya II. Şapur'un (IV. Yüzyıl) adından aldığını biliyoruz.[29] Sonuncu vakıa genel olarak Nişapur'un Part şehri **Νισαία** ile özdeşliği konusundaki görüşü çürütmektedir. Gerek Sâsânîler ve gerekse ilk Arap valiler döneminde Horasan'ın baş kenti Merv idi; Nişapur ise başkent olarak ancak Tahirîler hanedanı döneminde IX. Yüzyılda önem kazanmıştır.

Nişapur'un şöhreti Horasan'ın ilk bânisi Abdullah b. Tahir'in (830-840) şöhretiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. "Moğol İstilası Döneminde Türkistan"[30] adlı çalışmamda Yakubî'nin ifadesiyle Horasan'ı kendisinden önce hiç kimsenin beceremediği kadar iyi yöneten bu önemli hükümdar hakkında bilgi vermeye çalıştım. Çünkü bu adam, ahalinin karnını doyuran insanlar olarak köylülerin dertleriyle o kadar ilgilenmişti ki, suni sulama kanallarından faydalanış şekli konusunda bir kanunname bile hazırlatmıştır…

873'de Tahirîler hanedanını deviren Sicistanlı Safarîler hanedanı da başkentini Nişapur'a taşımıştı. Safarî hükümdarı Amr b. Leys 900'de Sâmânî emîri İsmail b. Ahmed tarafından mağlup edildikten sonra Horasan Sâmânî devletinin bünyesine katıldı. Bilindiği gibi Sâmânîlerin başkenti Buhara idi; ama Amuderya'nın güneyindeki topraklar sipahsalar unvanı taşıyan ve Nişapur'da yaşayan genel valiye bağlıydı.[31]

Sâmânîler dönemindeki Nişapur, X. Yüzyıl Arap coğrafyacıları tarafından detaylı olarak anlatılmıştır. Şehir bir vadide yer alıyordu, ama doğrudan dağın eteğindeydi. İbni Rusta'ya göre şehrin bir tarafına yakın bir yerde yüksek bir dağ vardı. Şehrin mesahası enine ve boyuna bir fersahtı. O da Orta Asya'nın diğer büyük şehirleri gibi kuhendizlerden yani iç kaleler, şehristan veya kısaca şehir, rabat ve mülhakatından oluşuyordu. İç kale, şehristan bünyesinde değildi; ama

28 <Bartold'un ilavesi:> Abarşehr teriminin yorumu. Jackson'daki (*From Constantinople to the home of Omar Khayyam*, s. 247) bir diğer yorumu: ابرشهر "bulutlu şehir". Bu kelimeyle ilgili olarak ayrıca bkz.: Marquart, *A catalogue*, s. 52; Honigmann – Marioq, *Researches*, s. 106-107, 175, no. 1; Walker, *Abarshahr*; Henning, *Mitteliranisch*, s. 95; Frye, *Heritage,* s. 172, 265.> Nişapur'da İslam öncesi hanedanlar konusunda bkz. Marquart, *Êrânšahr*, s. 74-75. Yeni İran edebiyatının doğuşu ve şimdiki Horasanlıların repatasyonuyla örtüşmezliği konusunda Horasan'ın rolü için bkz. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 144, Anm. 3.

29 Taberî, Nöldeke çev., 59.

30 *Turkestan,* II, 219.

31 Age., 238.

ona yakındı ve sadece hendeklerle şehristandan ayrılıyordu. X. Yüzyılda şehir hayatı, muhtemelen ticaret ve zanaatın gelişmesi sebebiyle rabata ve anlaşıldığı kadarıyla özellikle de güney kesimine kaymıştı. Örneğin İstahrî pazarları anlatırken, onların kuzeyde "köprü başına" kadar uzandığını belirtmektedir. Halbuki daha önce "köprü başı" kapısını, genellikle büyük şehirlerde sayısı dört olan şehristan giriş kapıları arasında göstermiştir. Onun rabat giriş kapılarıyla ilgili verdiği rakam oldukça önemlidir ve Makdisî'ye göre elliden fazlaydı.[32] Pazar merkezinin adı "büyük dört köşe" (المربع الكبيرة) idi ve orada dört yön istikameti boyunca yer alan dükkanlar ve hanlar vardı.. Batıda ise "küçük dört köşe" المربع الصغيرة denilen bir meydan yer alıyordu ve bu meydan güneyde "Hüseyin'in torunlarının mezarına" kadar uzanıyordu. Batı kesiminde, küçük meydana yakın bir yerde, Amr b. Leys tarafından "Hüseyin torunları meydanı"nda (ميدان الحسينيين) kurdurulan bir saray ve hemen yanı başında bir hapishane vardı… Makdisî'nin anlattığına göre şehre Fars, Kirman ve Sind yani güney bölgelerinden başka Rey, Curcan ve Harezm'den mal akıyordu.[33] İbni Havkal, Nişapur'un dükkan ve hanlarının değişik meslek erbabıyla dolu olduğunu yazmaktadır. Dağların eteklerinden bakır, demir, gümüş, firuze ve diğer madenler taşınıyordu. Nişapur'un yaklaşık 50 verst kuzeybatısındaki dağlarda, Kuçan yolu üzerinde yer alan firuze ocaklarının izleri günümüze kadar muhafaza edilmiştir ki, hâlâ dünyanın yegane firuze ocaklarıdır.

Nişapur hem Gazneliler döneminde hem de hanedanın son yöneticilerinin bazıları Merv'e meyletmişse de Selçuklular döneminde[34] Horasan'ın baş şehri olarak kalmıştır. 1153'de şehir Sultan Sencer'e karşı isyan eden göçebe Guzların tahripkâr istilasına maruz kaldı. Guzlar, şehri yağmaladıktan sonra temellerine varıncaya kadar yıktılar. Şair Hâkânî, biraz da abartarak düşmanların çekip gitmesinden sonra geri dönen şehir sakinlerinin kendi evlerini bulamadıklarını anlatmaktadır. Yeni şehir eskisinin batısında Şadyak'ın (bazen Şeykan da deniliyor[35]) bulunduğu yerde kurulmuştur. Şadyak mahallesi daha önce vardı ve Abdullah b. Tahir tarafından kurulmuştu.[36] .. Yakut, Nişapur'un yeniden Allah'ın

32 Makdisî, 316.

33 Makdisî, 315.

34 <Bartold'un ilavesi:> Krş. Nasır-i Hüsrev'de (Sefer-nâme, 171): Tugrul-bek (Horasan'da Çagrı-bek diye bilinmekle birlikte):مدرسۂ بنا فرموده بود بنزديك بازار سراجان و آنرا عمـارت ميكردند

35 İbn Havkal, 312, dn. <a>.

36 Yakubî, *Kitab el-buldân*, 278.

en mamur beldelerinden birisi (اعمر بلادالله) haline geldiğini, bunu da sahip olduğu coğrafi konumuna borçlu olduğunu belirttikten başka, onun tüm doğunun salonu (دهليز المشرق) olarak gösterir ve kervanların oraya uğramadan edemediğini kaydeder.[37]

Nişapur, daha sonraki dönemde ömrünün en ağır tahribatını 1221 yılında, Çingiz-han'ın damadının kale surları önünde içeriden atılan bir okla öldürülmesinden altı ay sonra yaşadı. Çingiz-han'ın oğlu Tuluy şehri kuşatınca içeride yaşayanların yalvarıp yakarmaları fayda etmedi. Bir hücumla zapt edilen şehrin esir olarak götürülen 400 zanaatkâr dışındaki tüm sakinleri kılıçtan geçirilmiş, binalar temeline varıncaya kadar yıkılmış, yeri düzlenmiş; harabe haline gelen şehirde katliam sırasında gizlenmeyi başarabilenlerin de kılıçtan geçirilmesi için 400 kişi bırakılmıştı.[38] Çingiz-han'ın birlikleri Horasan'da tutunamadılar; bu yüzden onun halefi ülkeyi yeniden fethetmek zorunda kaldı. Zayıf direniş ülkeyi istiladan kurtarmaya yetmedi ve Horasan şehirleri Mâverâünnehr şehirlerinden daha uzun süreli harap halde kaldı.

Harezmşahlar hanedanının ortadan kaldırılmasından sonra Horasan yeniden Moğol yönetimine bağlı valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Gerçi genel vali ulu han tarafından atanıyordu, ama Moğol hanedanının ileri gelenleri arasından görevlendirilen temsilciler bu valinin yanında bulunuyordu. XIII. Yüzyılda İran'da ayrı bir Moğol yönetimi teşkil edilince, Horasan da onun bünyesine alındı, ama Hamdullah Kazvinî'nin belirttiğine göre özel bir yönetim ve mali yapıya sahipti.[39] Bu bölgenin gelirleri İran'daki Moğol hanedanı Hülaguların genel gelirleri arasında sayılmıyordu. Hülagu devletiyle Mâverâünnehr'de hüküm süren Çağatayîler arasındaki sınırı Amu-derya oluşturuyordu, ama bu sınır sık sık ve özellikle de Çatağayî prensler tarafından ihlal ediliyordu. Horasan'ın Hülagu devletinin bünyesine dahil edilmesinden sonra burası genellikle hanın oğlu veya veliaht prens tarafından yönetilmeye başlandı. Moğol yöneticiler genelde Nişapur'u Tus'a ve Binalud-kuh zincirinin kuzeyinde yer alan Keşef-rûd (Herirûd'un bir kolu) vadisini tercih ediyorlardı. İran'daki Moğol hanedanının yıkılmasından sonra Nişapur XIV. Asrın 30'lu yıllarında Sebzevar'da kurulan Serbedârlar hanedanının mülkü haline geldi. Serbedârların son hanı 1381'de kendi isteğiyle Timur'un hakimiyetine girmiş ve böylece Nişapur Timur'un gaza-

37 Yakut, *Mû'cem*, IV, 858.
38 Bartold, *Türkistan,* II, 483.
39 *Nüzhet el-Kulûb*, Asya Müz. Yazmaları, 603 bbc, vrk. 1836 (un-ta elyazmaları 171 no.da kayıtlı nüshanın 1906. varağında bazı cümleler düşmüş.)

bına çarpılmaktan kurtulmuştu. Timurîler döneminde Herat'ın ihtişamı Safevîler döneminde Meşhed'in dini önemi, Afganlı Ahmed-şah tarafından XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar yerle bir edildiğinde dahi gözde bir şehir olarak kalan Nişapur'u gölgede bırakmalıydı. Rivayete göre bu tahripten sonra şehirde oturulabilecek bir tek ev kalmamıştı.[40] Ahmed-şah, Nişapur'u, onu tekrar imar etmek için bir takım tedbirler alan Türk prensi Abbas-Kulı-han'a vermiş,[41] aynı yüzyılın sonunda şehir İranlı Kacar sülalesinin hakimiyetine geçmişti. Abbas-Kulı-han ve diğerlerinin gayretleri şehre eski önemini kazandırmaya yetmedi. Her ne kadar şehir civarının tamamı meskun hale gelmişse de, ahalinin toplam nüfusu 30-40 bin kadardı ve şehrin büyük kesimi harabe halindeydi. Persler şehirde 2000 civarında yaşanabilir mesken saymışlarsa da, Frazer'in hesabına göre şehir nüfusu 5000'den fazla değildi.[42] Ancak yerli talebi karşılayabilecek kadar kumaş dokunabiliyordu ve dışarıya satılan tek mal firuze idi. 1845'lerde de şehir yaklaşık aynı durumdaydı ve Ferrier şehir nüfusunun 8000'den fazla olmadığı düşüncesindedir[43] …

İç kalenin güneybatı köşesinde şehrin Moğollar tarafından fethi sırasında öldürülen meşhur sûfi *Feridüddin Attar*'ın türbesi bulunmaktadır. Çevresi tuğla duvarla örülü türbenin siyah mermer üzerine Farsça yazılı bir kitabesi mevcut. Nişapur'da ortaçağa ait tek yadigar olan bu türbeden şehrin tam olarak XV. Yüzyıl sonlarında, Sultan Hüseyin [Baykara] zamanında Türk dilinin meşhur şairi ve kabiliyetli veziri Mir Ali-Şir tarafından yeniden kurdurulduğu anlaşılmaktadır.[44] Türbenin hemen yakınlarında XVI. Yüzyılda *Şah Tahmasp* tarafından yaptırılan bir Alevi türbesi yer almaktadır. Rivayete göre burada mezarı Meşhed'de bulunan İranlı büyük veli *Ali b. Musa er-Rıza*'nın karşısında İmamzade Muhammed Mahruk yatmaktadır. Bu imamın yakınlarının türbeleri, ki orijinal olduklarını sanmıyorum, İran'ın önemli şehirlerinin hemen hemen çoğunda mevcuttur. Bu velinin türbesinin yakınlarında XII. Yüzyıl şairlerinden Ömer Hayyam'ın mezarı gür otlarla kaplı bir bağ içinde yer almaktadır.

40 <Bartold'un ilavesi:> Teslim olan şehir sakinleri, tüm mallarını bırakarak Cuma mescidinde toplanmak zorun kalmışlar; her şey yağmalanmış, yakılmış ve sular altında kalmıştı.

41 <Bartold'un ilavesi:> Abbas-Kulı-han, Ahmed-şah'ın henüz birinci başarısız saldırısı sırasında Nişapur valisi yapılmıştı.

42 Fraser, *Khorasân*, 405.

43 Ferrier, *Voyages*, I, 201.

44 İsfizari, Taşkent Üni. Elyazması, vrk. 70a.

Tus'a gelince, bu şehrin ortaçağdaki durumu hakkında elimizde detaylı bilgi yok. Arap coğrafyacılar döneminde Nişapur daha fazla gelişmiş olduğundan, Tus fazla dikkat çekmemiş olmalı. Nişapur gibi Tus da Çingiz-han'ın oğlu Tuluy tarafından yıkılmış ve yine Çingiz-han'ın torunu Ügeday zamanında yeniden kurulmuş, daha sonra da birkaç kez Moğol valilerin ikametgahı olmuştu. İranlı Moğollar'ın çöküşünden sonra Kuçan, Kelat, Âbıverd, Nesâ ve Merv vadileriyle birlikte Tus'un de bünyesinde yer aldığı şehirler, *Nicun Gurbani* نجون غـرباني kabilelerinin kültürlü komutanı Argun-şah'ın hakimiyetine geçmiştir. Argun-şah"tan sonra iktidara oğulları Muhammed-bek ve Ali-bek çıkmıştır.[45] Ali-bek, 1382'de Timur'a itaat etmek zorunda kalmış, Fergana'ya götürülmüş ve bir yıl sonra da öldürülmüştü. 1389'da başarısız isyandan sonra Tus şehri yakılıp yıkılmış ve 10 bin kadar insan öldürülmüş ve âdet-i veçhile şehir giriş kapısı önünde öldürülenlerin kellelerinden kuleler dikilmişti.[46] Tus kalesi ancak Timur'un ölümünden sonra 1405'de yeniden kurulacaktı. Daha sonraki dönemde Tus şehrinin adı dinî şöhretinden dolayı yavaş yavaş komşu şehirleri gölgede bırakan ve Horasan'ın başkenti durumuna gelen Meşhed adıyla birlikte anılmaya başladı. Tus sakinlerinin tedrici şekilde Meşhed'e yerleşmesiyle ilgili olarak Nadir-şah'ın çağdaşı Hintli seyyah bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgi, Pers vezir Sani ed-Devle (daha sonra İtimad es-sultan unvanı almıştır) tarafından Matla eş-şams adlı eserinde de zikredilmektedir ki, aynı kitapta Tus'un bugünkü haliyle harabe durumu hakkında detaylı bilgi bulabilmekteyiz. Fraser, Tus'u anlatırken caminin yakınlarında bulunan küçük bir minareden ve Firdevsî'nin şehir hududu içinde, güneydoğu kapısına yakın bir noktada yer alan mezarı üzerindeki küçük kubbeden söz etmektedir. Rivayete göre bu kubbe XVI. Yüzyılda hüküm süren Buhara hanı Ubeydullah tarafından yaptırılmıştır. Hanıkov'un 1858 yılındaki seyahati sırasında bu kubbe mevcut değildi ve şairin mezarının bulunduğu toprağa buğday ekilmişti[47] … Firdevsî'nin mezarı civarında meşhur imam Ahmed ve *İhya-i Ulumiddin* adlı eserin müellifi Muhammed Gazalî'nin mezarları hiç yoktu. Halbuki Muhammed Gazalî'nin mezarından XIV. Yüzyıl seyyahı İbni Battuta[48] bahsetmektedir, fakat şimdilerde mezardan iz bile kalmamıştır…

45 Hafız-ı Ebrû, ruk. GPB, vrk. 276a.
46 Şerefüddin Yezdi, I, 469.
47 Khanikoff, *Mémoire,* 110.
48 İbn Battuta, III, 77.

Meşhed şehri, Tus'a 4 fersah mesafedeki Senabad köyünde, Halife *Harun er-Reşid* mezarının yakınında medfun İmam Ali b. Musa er-Rıza'nın türbesi çevresinde ortaya çıkmıştır. Henüz İbni Havkal döneminde yani X. Yüzyılda bu köyün çevresi sağlam bir duvarla çevrilmişti ve türbe kutsal yerlerden sayılıyordu.[49] Yine aynı yüzyılda Makdisî'de Meşhed المشهد kelimesi geçmektedir.[50] XIV. Yüzyılda Muhammed Kazvinî zamanında Meşhed artık bir şehirdi; aynı yüzyıl seyyahlarından İbni Battuta türbe üzerine bina edilmiş, ipek halı ve altın kandillerle süslenmiş kubbe şeklinde bir yapıdan söz etmektedir.[51] İmam Rıza'nın türbesinin karşısında, bu kubbenin altında, Harun er-Reşid'in üzerinde kandiller yakılı mezarı bulunuyordu; fakat imamın türbesini ziyaret eden Şii hacılar, ziyaret sırasında Abbasi halifesinin türbesine tekme atmaktaydılar. Safevî hanedanı İran'ın resmi dininin Şiilik olarak ilan etmesinden sonra XVI. Yüzyılda hacıların sayısında ciddi bir artış olmalıydı. Şiiliğin kutsal saydıkları kişilerden Ali'nin mezarı Necef'te, Hüseyin'inki Kerbela'da olunca, bu hacılar en son reddede Türkiye'ye gidiyorlardı. İmam Rıza'nın türbesi İran'ın en büyük Şii ziyaretgahı haline geldi ve her yıl yüz binlerce hacı tarafından ziyaret edilmeye başlandı. O sıralar ziyaret yeri her zaman ticaret merkezi haline geliyordu ve seyyahların anlattığına göre Meşhed pazarları doğunun çok değişik halklarının buluşma noktasıydı. Tapınaklarının ve pazarlarının zenginliği yüzünden şehir birkaç kez Özbeklerin yağma saldırılarına maruz kalmıştı.

Meşhed'in Herat ve diğer şehirlerden farkı, kuzeybatıdan güneydoğu istikametinde diklemesine uzanan ve ortasında imamın türbesini çevreleyen binalar yer alan caddeleridir. Bu ana caddelere o zaman *hıyâbân* deniliyordu. Bulvar anlamına gelen bu kelime X. Yüzyıl coğrafya kitaplarında geçmez, fakat Timur ve Timurîler devrinde kullanılmaktaydı. Eserini XV. Yüzyıl sonlarında yazan İsfizarî, XIV. Yüzyıl olaylarını anlatırken Herat hıyâbânlarından söz etmektedir.[52] Curzon, çok fazla hak etmese de Meşhed hıyâbânının Persler nazarındaki öneminden söz etmektedir. Hıyâbânın iki yanı kesif ağaçlarla kaplıdır. Ortada bir kanal, daha doğrusu kirli bir su hendeği vardır. Bu suyu hem içmek, hem çamaşır yıkamak, hem de hayvanlarını sulamak için kullanıyorlar. Meşhed'in suyu genel olarak içmeye elverişli değildir. Hatta Curzon bir gece suda bıraktığı usturasını ertesi sabah simsiyah vaziyette bulduğunu kaydetmektedir. Meşhed'de

49 İbn Havkal, 313.
50 Makdisî, 352.
51 İbn Battuta, III, 78-79.
52 İsfizarî, Taşkent Üni. Elyazması, vrk. 139b.

mezarlık çoktur ve hatta Şiilerin imamın türbesine mümkün olduğunca yakın bir yere defnedilmeyi istemeleri sebebiyle şehir içinde de vardır. Cesetleri yüzlerce verst uzaktan getiriyorlar. Yine de burada yaşayanlar diğer İran şehirlerinde yaşayanlardan daha sıhhatlidirler ki, bunu, şehri çölün yakıcı sıcaklarından koruyan dağ silsilesinin kuzeyinde yer almasıyla izah etmektedirler.

Şehir merkezindeki kutsal ziyaret yerleri kâfirlerin ziyaretine kapalıdır ve Avrupalı seyyahlar ciddi tehlikeleri göze alarak, ama yine de nadiren buralara sokulabilmişlerdir.[53]

Meşhed sarayının ortasında abdest almak için sekiz köşeli bir şadırvan bulunmaktadır. Tavanı yaldız kaplamadır. Batı kapısında müezzinler için kafesli perdeyle ayrılmış minareler yer almaktadır. Güney kapıları ana türbeye açılmaktadır; diğerlerinden farklı olarak bu kapıların üst yarıları yaldızla kaplıdır. Bu yaldız kaplama Hindistan seferinden ganimet olarak getirdiği tüm altınları kullanmak suretiyle *Nadir-şah* tarafından yaptırılmıştır. Şadırvanın da onun tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Ana sarayın ayrıca iki minaresi vardır. Bunlardan mozole tarafında yer alanı XVI. Yüzyılda yaptırılmış, XIX. Yüzyılda (1834'den sonra) yenilenmiş; girişin karşı tarafında yer alanı ise Nadir-şah tarafından bina ettirilmiştir.

Mozolenin girişinde tabanı mermer ve değerli halılarla kaplı, duvarları Arapça yazılarla bezeli büyük bir oda yer almaktadır. Tüm binanın üzerinde yaldız kaplama bir kubbe vardır ve Curzon'un ifadesiyle topu topu 11 kulaç yükseklikte olmasına rağmen çok uzak mesafeden hacılar tarafından görülebilmektedir. Ana kubbenin altında imamdan başka Halife Harun er-Reşid ve 1834'de ölen Fetih-Ali-şah'ın oğlu Abbas-mirza'nın mezarı bulunmaktadır.

Mozolenin güneyinde 1418'de Şahruh'un hatunu Gevher-Şad گوهر شاد tarafından kurdurulmuş büyük bir mescit mevcut. Fraser, Gevher-Şad mescidinin tüm İran'da gördüğü en büyük mescit olduğunu kaydetmektedir.

Ferrier, 1845'de Meşhed'in yer aldığı ovanın Özbek, Afgan ve Türkmenlerin saldırıları yüzünden tamamıyla çıplak ve bomboş olduğunu yazmaktadır; ama Fraser'in henüz 1822'de Meşhed'den Tus'a giderken uzanan tarlaların işlenmiş olduğunu belirtmesi, Ferrier'in kaydını şüpheli hale sokmaktadır…

53 <Bartold'un ilavesi:>Sykes'in *A History of Persia*, c. II, s. 235-236'daki kutsal ziyaret yerleriyle ilgili anlatımı. Sultan Sencer'in 1118'de türbeyi tamir ettirmesiyle ilgili kitabesi ile 1215 yılına ait bir diğer kitabeyi de Skys'in *Historical notes* adlı eserinin s. 1140-1144 sayfasında bulabilirsiniz.

Arap coğrafyacılar, Nişapur'u Herat, Serahs, Hazar sahilleri, Batı İran ve çöl üzerinden güney bölgelerine bağlayan yollardan bahsetmektedirler. Bu yollardan en önemlisi Horasan'dan başlayıp Beyhak üzerinden Sebzevar ve Hosrucird'e uğrayarak Batı İran'a giden yoldur. Sebzevar, Selçuklular döneminde dahi ününü koruması ve Şii fanatizminin ocaklarından birisi olması itibariyle tarihte önemli bir yer tutar. Örneğin XIV. Yüzyılda yukarıda sözünü ettiğimiz Şii Serbedârlar hanedanı bu şehirde ortaya çıkmıştır. Bu hanedanın son yöneticisi 1381'de Timur'a bağlı idi. Şimdiki şehir, XIX. Yüzyıl başlarında âsi han Ali-Yar tarafından kurulmuştur.

Horasan'ın batı sınırının yakınından geçtiği şimdiki Abbasabad köyü XVII. Yüzyıl başlarında Şah Büyük Abbas tarafından Gürcü muhacirler için kurdurulmuştur. Bu muhacirler artık Müslüman olmuş ve dillerini de Farsça ile değiştirmişlerdir ama lehçelerinde atalarının dillerinin izleri korunmaktadır.

Horasan'ın üzerinde durduğumuz kısmı, bu ülkenin tarihinde her zaman baş rolü oynamış olan kesimidir.

KISALTMALAR

BV	: Bibliografiya Vostoka (Doğu Bibliyografyası)
VAN	: Vestnik Akademi Nauk (Bilimler Akademisi Belleteni)
VGO	: Vsesoyuznoye geografiçeskoya obşçestvo (Tüm Sovyet Coğrafya Cemiyeti)
VDİ	: Vestnik drevney istorii (Eski Tarih Belleteni)
Vİ	: Voprosı istorii (Tarihin Sorunları)
DAN	: Dokladı Akademi nauk (Bilimler Akademisi Raporları)
DB	: Drevnosti vostoçnıya (Eski Şark)
JMNP	: Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşçeniya (Halk Eğitim Bakanlığı Dergisi)
ZVORAO	: Zapiski Vostoçnogo otdeleniya Ruskogo arxeologiçeskogo obşçestva (Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark Bölümü Tezkireleri)
ZİRGO	: Zapiski İmp. Russkogo geografiçeskogo obşçestva (İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti Tezkireleri)
İA	: İstoriçeskiy arxiv (Tarih Arşivi)
İAN	: İzvestiya İmperatorskoy Akademi nauk (İmparatorluk Bilimler Akademisi Dergisi)
İAN KırgSSR	: İzvestiya Akademi nauk Kirgizkoy SSR (Kırgızistan SSC Bilimler Akademisi Dergisi)
İAN TurkmSSR	: İzvestiya Akademi nauk Turkmenkoy SSR (Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi Dergisi)
İGGO	: İzvestiyo Gosudartsvennogo geografiçeskogo obşçestvo (Devlet Coğrafya Cemiyeti Dergisi)

İVAN : İnstitut vostokovedeniya AN SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü)

İVGO : İzvestiya Vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva (Tüm Sovyetler Coğrafya Cemiyeti Dergisi)

İNA : İnstitut narodov Azii AN SSSR (SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü)

İRGO : İmp. Russkoye geografiçeskoye obşçestvo (İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti)

İTORGO : İzvestiya Turkestanskogo otdela İmp. Russkogo geografiçeskogo obşçestva (İmp. Rus Coğrafya Cemiyeti Türkistan Şubesi Dergisi)

LGU : Leningradskiy gosudartsvennıy universitet (Leningrad Devlet Üniversitesi)

MGU : Moskovskiy gosudartsvennıy universitet (Moskova Devlet Üniversitesi)

MİA : Materialı i issledovaniya po arxeologii SSSR (SSCB Arkeoloji Malzeme ve Araştırmaları)

MİİK : Materialı po istorii karakalpakov (Karakalpak Tarihiyle İlgili Malzemeler)

MİTT : Materialı po istorii turkmeni Turkmenii (Türkmen ve Türkmenistan Tarihiyle İlgili Malzemeler) (I-II)

PV : Problemı vostokovedeniya (Şarkiyat Meseleleri)

PTKLA : Protokolı zaselaniy i soobşçeniya çlenov Turkestanskogo krujka lubiteley arxeologii (Türkistan Arkeoloji Severler Dairesi Üyelerinin Oturum Protokolleri ve Açıklamaları)

RAN : Rossiyskaya Akademiya nauk (Rusya Bilimler Akademisi)

CA : Sovyetskaya arxeologiya (Sovyet Arkeolojisi)

SV : Sovyetskaya vostokovedeniye (Sovyet Şarkiyatçılığı)

SE : Sovyetskaya etnografiya (Sovyet Etnografyası)

YUTAKE	: Yujno-Turkmenistanskaya arxeologiçeskaya kompleksnaya ekspeditsiya (Güney Türkmenistan Arkeolojik Kompleks Heyeti)
AOr	: Archiv Orientalni.
EI	: Enzyklopoedie des İslam.
Hor	: Handbuch der Orientalistik.
JA	: Journal Asiatique
WZKM	: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

EDİTÖR, YAZAR VE ÇEVİRMENLERİN RUMUZLARI

A. N. B.	: A. N. Bernştam
A.B.	: D. Ahsen Batur
A.K.	: A. P. Kovalevsky
D. B.	: D. Y. Bertels
S. K.	: S. G. Klyashtorny
Z. A.	: Z. V. Ançabadze
V. M.	: V. F. Minorsky
V. R.	: V. A. Romodin
V.S.	: V. Ya. Stavisky
Yu. V.	: Yu. E. Bregel

KAYNAKÇA

Rus Dilinde

Abramzon S. M. *Etniçeskiy sostav kirgizskogo naseleniya Severnoy Kirgizii*, - TKAEE, t. Iv, 1960, s. 3-137.

Abramzon S. M. *Etnogenetiçeskiye svyazi kirgizov s narodami Atlaya*, M., 1960.

Abramzon S. M. *K semantike kirgizskix etnonimov*, - SE, 1946, no. 3, s. 123-132.

Abramzon S. M. *Kirgizi Kitayskoy Narodnoy Respubliki* – İAN KirgSSR, SON, 1961, t. III, vıp. 2, s. 119-132.

Abramzon S. M. *Predvaritel'nıye itogi polevıx etnografiçeskix issledovaniy v Kirgizskoy SSR v 1954 g.,* - KSİE, vıp. XXV, 1956, s. 19-25.

Abulgazi [Ebu'l Gâzî], *Rodoslovnaya turkmen*, Tumansky çev., Aşkabat, 1897.

Abulgazi, *Rodoslovnaya turkmen*, Kononov neşri, M.-L., 1958.

Agehi, *Şâhid-i ikbâl*. Ruk. İNA C 572 (590 od).

Ageyeva, *K voprosu o tipax drevnix pogrebeniy*. – Y. İ. Ageyeva, K voprosu o tipax drevnix pogrebeniy Alma-Atinskoy oblasti, - TİİAE An KazSSR, t. 2, Novıe materialı po arxeologii ietnografii Kazaxstana, Alma-Ata, 1961, s. 21-40.

Ahmedov B. *K izuçeniyu politiçeskoy istorii Kirgiziiö XV veka,* - "Obş. nauki v Uzbekistane", 1961, no. 5, s. 29-34.

Ahsikendi, izvleç. v izd. Tagirdjanova. – "Sobraniye istoriy" *Madjmû' at-tavârîh*, L., 1960 (LGU. Vostoçnıy fakul'tet. İranskaya filologiya, vıp II).

Akişyev, *Otçet o rabotax*. – K. A. Akişyev, Otçet o rabotax İliyskoy arxeologiçeskoy ekspeditsii 1954 goda, - TİİAE An KazSSR, t. I, Arxeologiya, Alma-Ata, 1956, s. 5-32.

Anuçin V. İ. *Oçerk şamanstva u yeniseyskix ostyakov*, SPb., 1914 (SMAE, t. II, 2).

Aristov, *Etniçeskiy sostav*. – N. A. Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix çislennosti, -* "Jivaya starina", god VI, SPb., 1896, vıp. III-IV, s. 277-456.

Aristov, *Opıt vıyasneniya*. – N. Aristov, Opıt vıyasneniya etniçeskogo sostava kirgiz-kazakov bol'şoy ordı i karakirgizov na osnovanii rodoslovnıx skazaniy i svedeniy o suşestvuyuşix rodovıx deleniyax… "Jivaya starina", god VI, 1894, vıp. III-IV, s. 391-486.

Babur, Zahirüddin Muhammed, *Vekayi, Babür'un Hatıratı*, faksimile olarak neşr ve İngilizceye çev. A. S. Beveridge (*The Bâbar-nama*) Leiden-Londra 1905, Londra 1922. *Mémoirs of Baber*, İngilizceye çev. W. Erksine, Londra 1826.

Balazuri, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-buldân,* neşr. M. J. de Goeje, Leiden 1866.

Bartold V.V. *Arabskiye izvestiya o rusax*, CV, t. I, 1940, s. 15-50.

—— *Yeşçe o slove "sart",* TV, 1895, no. 30.

—— *Yeşçe ob "anonime" İskendera*, İAN SSSR, OGN, 1929, s. 165-180.

—— *Description topographique et historique de Boukhara, par Mohammed Nerchakhy, suivie de textes relatif à la Transoxiane. Texte persan publié par Ch. Schefer. Paris, 1892…* - ZVORAO, t. IX, 1896, s. 313-316.

—— *[Rets. na] P. M. Sykes. A History of Persia*, 2 vol., London, 1915, - İİRGO, t. LIII, 1917, s. 182-186.

—— *İran. İstoriçeskiy obzor*, Taşkent, 1926.

—— *İstoriko-geografiçeskiy obzor İrana*, SPb., 1903.

—— *İstoriya izuçeniya Vostoka v Yevrope i v Rosii*, izd 2-2,L., 1925.

—— *İstoriya Turkestana* (Konspekt lektsii), Taşkent, 1922.

—— *K voprosu o vladenii Amu-dar'i v Kaspiyskoye more*, - ZVORAO, t. XIV, 1902.

—— *K voprosu o pogrebal'nıx abryadax turkov i mongolov*, - ZVORAO, t. XXV, 1921, s. 55-76.

—— *K voprosu ob yazikax sogdiyskom i toxarskom,* - "İran", t. I, 1927, s. 29-41.

—— *O xristianstve v Turkestane v do-mongol'skiy period*, - ZVORAO, t. VIII, 1894, s. 1-32.

—— *K istorii oroşeniya Turkestana*, SPb., 1914.

—— *Otçet o komandirovke v Turkestan (1902 g.),* - ZVORAO, t. XV, 1904, s. 173-276.

—— *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu s nauçnoy tsel'yu.* 1893-1894 gg., SPb., 1897.

—— *Oçerk istorii Semireç'ya*, Bernıy, 1898.

—— *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, - Sb. "Turkmeniya", t. I, L. 1929, s. 1-69.

—— *Svedeniya ob Aral'skom more i nizov'yax Amu-dar'i s drevneyşix vremen do XVIII veka*, Taşkent, 1902.

—— *Tadjiki. İstoriçeskiy oçerk*, - "Tadjikistan". Sb. statey pod red. N. L. Korjenevskogo, Taşkent, 1925, s. 93-111.

—— *Turkestan v epoxu mongol'skogo naşestviya*, ç. I, Tekstı, SPb., 1898; ç. II, *İssledovaniye*, SPb., 1900.

—— *Hafizi-Abru i yego soçineniya*, - "Al-Muzaffariya", 1-28.

Batmanov İ.A. *Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevnetuyurkskoy pis'mennosti*, Frunze, 1959.

Bekran, *Cehân-nâme*, Borşşçevsky neşri. – Muhammad ibn Nadjib Barkân, Djaxân-nâme (Kniga o mire). İzdanniye teksta, v vedeniye i ukazateli Yu. Y. Borşçevskogo, M., 1960.

Belenitsky, *Voprosı*. – A. M. Belenitsky, *Voprosı ideologii i kul'tov Sogda po materialam pyandjikentskix xramov,* - vk. "Jivopis' drevnego Pyandjikenta", M., 1954, s. 25-82.

Berg L. *Aralskoye more. Opıt fiziko-geografiçeskoy monografi*, SPb., 1908 (İTORGO, t. V. Nauçnıya rezultatı Aralskoy ekspeditsii, vıp 9).

Bernştam, *K istoriçeskoy topografii*. – A. Bernştam, *K istoriçeskoy topografii Çuyskom dolını* (İz arxeologiçeskix rabot 1939 g. v Kirgizii), - VDİ 1940, no. 2 (11), s. 191-198.

Bernştam, *Oçerk istorii gunnov*. – A. N. Bernştam, Oçerk istorii gunnov, L., 1951.

Bernştam, *Sogdiyskaya kolonizatsiya*. – A. N. Bernştam, Sogdiyskaya kolonizatsiya Semireçya, - KSİİMK, vıp. VI, 1940, s. 34-43.

Biçurin, *İstoriçeskoye obozreniye*. İakinf [N. Ya. Yiçurin], *İstoreskoye obozreniye oyratov ili kalmıkov s XV stoletiya do nastoyaşçego vremeni,* SPb., 1834.

Biçurin, *Sobraniye svedeniy*. – *Sobraniye svedeniy o narodax, obitavşix v Sredney Azii v dreniye vremena.* Soçineniye monoxa İakinfa, ç. I-III, SPb., 1834.

Biruni, *Âsâr al-bâqiya*, per. Zaxau. – *The Chronology of ancient nations*. An English version of the Arabic text of the Athâr-ul-bâqiya of Albirûnî, or "Vestiges of the Past," collected and reduced tu writing by the author in A. H. 390-I, A.D. 1000. Transl. And ed., with notes and index, by Dr. C. E. Sachau, London, 1879.

Bolotov, *İz istorii*. – V. V. Bolotov, *İz istorii tserkvi siro-persidskoy*, SPb., 1901.

Bregel Yu. E. *Xorezmskiye turkmenı v XIX veke*, M., 1961.

Cemal Karşi, *Mulhakât as-sûrah*. – Cemal Karşi, Mulhakât as-surâx, elyazması İNA B 514 (430a).

Cüveyni, Alâaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan-güşâ*, neşr. Mirza Muhammed Kazvini, Londra-Leiden 1912, 1916, 1936.

Çulanov Yu. G. *Gorodişçe Axsıket*, CA, 1963, no 3, s. 197-206.

D'yaçkov, *Uroçişçye Kaysara*. – P. D'yaçkov, Uroçişçye Kaysara, - PTKLA, god, II, 1897, s. 8-12.

Davidoviç Y. A. *Numizmatiçeskiye materialı dlya xronologii Karaxanidov*, - "Trudı GİM", vıp. XXVI, M., 1957.

Davidoviç, *Numizmatiçeskiye materialı dlya xronologii Karaxanidov*. – E. Y Davidoviç, Numizmatiçeskiye materialı dlya xronologii i genealogii sredneaziatskix Karaxanidov, - "Trudı GİM", vop. XXVI, M., 1957, s. 91-119.

Duman, *K istorii*, - L. İ. Duman, *Agrarnaya politika Tsinskogo (Mançjurskogo) pravitel'stva v Sin'tszyane v kontse XVIII veka*, M.-L., 1936 (TİVAN, t.XX).

Freyman, *Toxarskiy vopros*. – A. A. Freyman, Toxarskiy vopros i yego razreşenie v oteçestvennoy nauke. – “Uç. Zap. LGU”, no. 128, vıp. 3, 1952, s. 123-135.

Gafurov, *İstoriya.* – B. G. Gafurov, *İstoriya tadjikskogo naroda v kratkom izlojenii*, izd. 3-2, isprovl. İ dopoln. T. I, S drevneyşix vremen do Velikoy Oktyabr’skoy sotsialistiçeskoy revolyutsii 1917 g., M., 1955.

Gardizî, Abdullahayy b. ed-Dahhâk, *Zeynü’l-ahbar*, neşr. Muhammed Nazım, Londra 1928.

Grigor’yev, *Karaxanidı*, - Karaxanidı v Maverannagre, po Tarihi Munneddicimbaşi v osmanskom tekste, s perevodom i primeçaniyami V. V. Grigor’yeva, - TVORAO, ç. XVII, 1874, s. 189-258.

Grigor’yev, *Ob arabskom puteşestvennike*. V. V. Grigor’yev, *Ob arabskom puteşestvennike X-go veko Abu Dolefe i stranstvovanii yego po Sredney Azii*, - JMNP, ç. SLXIII, 1872, no. 9, otd. 2, s. 1-45.

Grigor’yev, *Saki.* – V. V. Grigor’yev, *O skifskom narode Sakax*. İstoriçeskaya monografiya, napisannaya k dvattsatipyatiletnemu yubileyu İmperatorskogo Russkogo arxeologiçeskogo obşçestva, SPb., 1871.

Grumm-Grjimaylo G. Y. *Kirgizı* [rets. Referat na kn. V. V. Bartold, Kirgizı [İstoriçeskiy oçerk], Frunze, 1927]- İGGO, t. LXVI, 1934, vıp. I, s. 176-183.

Gulyamov [Gulamov] Ya. G. *İstoriya oroşeniya Xorezma s drevnreyşix vremen do naşix dney*. Taşkent, 1957. [Kitabın orijinalı Özbek lehçesiyle yazılmıştır ve tam adı: Harezming sugarılış tarihi’dir.]

Gutschmid, *Kleine Schriften*, Bd III. – A. Von Gutschmid, *Kleine Schriften*, hrsg, von F. Rühl, Bd III. *Schriften zur Geschichte und Litetatur der nichtsemitischen Völker von Asien*, Leipzig, 1892.

Hafız-ı Abru, elyazması GNB Dorn 290; Oxford, elyazması Eliot 422.

Hâfız-ı Abru, *Zübdetü’t-tevârîh*, Cod. Mus. Brit., Or. 1597.

Hafız-ı Tanış, *Abdullâ-nâme,* elyazm. İNA D 88 (574 age).

Hambis L. *Notes sur Käm, nom de l’Yénissei supérieur*, - JA, t. CCXLIV, 1956, pp. 281-300.

Hamdullah Kazvini, *Nuzhat al-kulûb*, izd. Le Strendja, I-II. – The geographical part of the Nurhal-al-qulûb composed b. Hamd-Allah Mutawfi of Qazvin

in 740 (1340). Ed. by. G. Le Strange, Leyden-London, 1915; transl. By. G. Le Strange, Leyden-London, 1919.

Harezmi [Xorezmi] - Ebû Cafer Muhammed ibn Musa el-Huvarezmi, *Kitab sûrat el-ard*, Leipzig 1926.

Haydar, Mirzâ Muhammed. *Tarih-i Reşidî*, neşr N. Elias, İngilizceye çev. E. Dr. Ross, *A History of thu Moghuls of Central Asia,* Londra 1895.

Hayder Razi, *Ta'rîh-i Haydarî* (Madjma at-tavârîx), ruk. Berlinskoy b-ki no. 418; ruk. Brit. Muz. Or. 4508.

Hudûd el-Âlem, Minorsky çev., *The Regions of the World*. London, 1937.

Hudûd el-Âlem, Rukopis' Tumanskogo. S vvdeniem i ukazetelyem V. Bartol'da, L., 1930.

Huld-ı barîn. Elyazması bkz. Storey, Persian Literature, vl. I, section II, fasc. I, p. 131.

İbn Havkal, *Kitâb suret'il arz*, neşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1889.

İbn Hordadbeh, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, neşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1889.

İbn İsfendiyar, izd. Abbasa İkbalya.. – تاريخ طبرستان تأليف بها الدين محمد بن حسن بن اسفنديار كاتب كه در 613 هجري تأليف شدهٔ است بتصحيح عباس اقبال , طهران.

İbn Muhammed-Emîn, Mann neşri – *Das Mujmil et-Târikh-i ba'dnâdirije* des Ibn Muhammed Emîn Abu'l-Hasan aus Gulistâne. Leiden, 1891-1896.

İnostrantsiev K. *Korkud v istorii i legende*, - ZVORAO, t. XX, 1912, s. 040-046.

İnotstrantsiev K. *Hunnu i Gunnı* (Razbor teoriy o proisxojdenii naroda Hunnu kitayskix letopisey, o proisxojdenii yevropeyskix Gunnov i o vzaimnıx otnoşeniyax etix dvux narodov), 2-3 dop. İzd., L., 1926.

İsfizârî, Mu'îneddin Muhammed, *Ravzat'ül-cennât fi evsâf medînet Herât* (Tahran 1959-60).

İskender Münşi – cilt I-III, Tahran 1895-1897.

İstahrî, Ebû İshak el-Fârisî, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, neşr. M. J. de Goeje, Leiden 1870.

İstoriya Turkmenskoy SSR, I-II.

İvanov P. P. *Hivinskiye xroniki XIX. Munisa-Agehi kak istoçnik po istorii Turkmen* – MİTT, II, s. 23-28.

İvanov P. P. *K istorii razvitiya gornogo promısla v Sredney Azii.* Kratkiy istoriçeskiy oçerk. L.-M., 1932.

İvanov P. P. *Kazaxi i Kokandskoye xanstvo* – ZİVAN, t. VII, 1939, s. 92-128.

İvanov P.P. *K voprosu ob istoriçeskoy topografii Starogo Sayrama*, - "V. V. Bartol'du", s. 151-164.

Jizneoposaniye Syuan' Tszana, per. Jyul'yena. – Histoire de la vie de Hiouen-thsang et de ses voyages dans l'Inde, depuis l'an 629 jusq'en 645, par Hoeï-li et Yen-thsong; suivie de documents et l'éclaircissements géographiques tirés de la relation originale de Hiouen-thsong; traduite du chinois par S. Julien, Paris, 1853.

Jukovsky V. A. *Drevnosti Zakaspiykogo kraya. Razvalinı Starogo Merva.* SPb., 1894.

Kallaur, *Arxeologogiçeskaya poyezdka.* – V. Kallaur, *Arxeologiçeskaya poyezdka po Auliyeatinskomu uyezdu,* - PTKLA, god II, 1897.

Kallaur, *Drevniye mestnosti Auliyaatinskogo uyezda.* – V. Kallaur, Drevniye mestnosti Auliyaatinskogo uyezda na starom karavannom puti iz Taraza (Talasa) v Vostoçnıy Turkestan, PTKLA, god II, 1897, priloj. v krot. zaced. ot 5 maya 1897 g., s. 1-9.

Kalmıkov A. *Hiva*, PTKLA, god XII, 1908, s. 49-71.

Karmışyeva, *O nekotorıx drevnix tyurkskix plemenax.* – B. X. Karmışyeva, *O nekotorıx drevnix tyurkskix plemenax v sostave uzbekov (po etnografiçeskom danım),* M. 1960.

Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-, *Kitâb acâ'ibi'l-mahlûkat*, neşr. F. Wüstenfield, Göttingen 1849.

Kibirov, *Arxeologiçeskiye rabotı.* – A. K. Kibirov, Arxeologiçeskiye rabotı v Tsentral'noy Tyan'-Şane 1953-1955 gg., - TKAEE, t. II, 1959, s. 63-138.

Kiselyev S. V. *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, M.-L., 1949, 2-e izd. M., 1951.

Kislyakov N. A. *Oçerki po istorii Karategina. K istorii Tadjikistana*, izd. 2-e, Stalinabad, 1954.

Klyaştorny, *Kangüyskaya etno-toponimika v orxonkisx tektax*, / CE, 1951, no. 5, s. 162-169.

Klyaştorny, *Sogdiytsı v Semireçy*. – S. G. Klyaştorny, Sogdiytsı v Semireçye, - CE, 1959, no. I, s. 7-11.

Klyaştorny, *Sogdiytsı v Tsentralnoy Azii* (po runiçeskim tekstam), - EV, IX, 1954, s. 55-64.

Klyaştorny, *Sudjinskaya nadpis*. S. G. Klyaştorny, İstoriko-kulturnoye znaçeniye Sudjinskoy nadpisi, - PV, 1959, no. 5, s. 162-169.

Kojemyako, *Rannesrednevokovıya goroda*. – P. N. Kojemyako, *Rannesrednevekovıya goroda i poseleniya Çuyskoy dolinı,* Frunze, 1959.

Kononov A. N. *Opıt analiza termina türk*, SE, 1949, no. I, s. 40-47.

Korş, *O turektskom yazıke semireçenskix nadpicey*. – F. Y. Korş, O turetskom yazıke semireçenskix nadgrobnıx nadpisey, - DV, t. I, vıp. I, M., 1889, s. 67-72.

Kostenko, L., *Oçerki Semireçenskogo kraya (Putevıye pis'ma)* – "Voyennıy sbornik", t. LXXXXVIII, 1872, s. 157-197.

Kostenko, L., *Turkestanskiy kray. Opıt voyenno-statistiçeskogo obozreniya Turkestanskogo voyennogo okruga*, t. I-III, SPb., 1880. (Materialı dlya geografii i statistiki Rossii).

Koz'min N. N. *Hakası, İstoriko-etnografiçeskiy oçerk Minusinskogo kraya*, İrkutsk, 1925.

Kudâma b. Ca'fer, *Kitabü'l-harâc*, neşr. M. J. de Goeje, Leiden 1889.

Kuşkeki, *Kattagan i Badaxşan*. – Burhanuddin Kuşkeki, Kattagan i Badahşan. Dannıye po geografi stranı, yestestvenno-istoriçeskim usloviyam, naseleniyu, ekonomike i putyam soobşçeniya, s. 34 kartamı. Per. s persidskogo P. P. V edenskogo, B. İ. Dolgopolova i Y. V. Levkievskogo, pod red, A. A. Semyenova, Taşkent, 1926.

Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*. – N. V. Kyuner, Kitayskiye izvestiya o narodax Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka, M., 1901.

Lıkoşin N. *Oçerk arxeologiçeskix izıskaniy v Turkestanskom kraye, do uçrejdeniya Turkestanskogo krujka lyubiteley arxeologii*, - "Sredne-Aziatsky vestnik", Taşkent, 1896, iyul, s. 1-33; sentyabr', s. 1-26; keza: PTKLA, god I, 1896, s. 1-58.

Litvinsy B.A.-Moşkova V. G. *İzuçeniye Taka-Yazıra*, *Duruna* (İtogi rabot v otryada YUTAKE za 1946 g). Aşhabad, T. I, 1949, s. 276-325.

Livşits V.A., *Sogdiyskiye dokumentı* – Sogdiyskiye dokumentı s gorı Mug. Çteniye. Perevod. Kommentariy Vıp. II. Yuridiçeskiye dokumentı i pis'ma. Çteniye, perevod i kommentari V. A. Litşitsa, M., 1962.

Livşits, *İranskiye yazıki*. - [V. A. Livşits] İranskiya yazıki narodov Sredney Azii. – v kn.: *Narodı Sredney Azii*, I, s. 131-158.

Ma Chang-shou, *Beydi yüy syunnu* [Ma Çan-şou, Severnıye plemena Di i hunnı, Pekin, 1962).

Makdisî (veya Mukaddesi), Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-eqalim,* neşr. M. J. de Goeje, Leiden 1906.

Makrizi, *Hitat*, Wiet neşri. – Taqî el-Din Ahmad ibn 'Ali ibn 'Abd-el-Qâdir ibn Muhammad el-Maqrizî, *El-Mawa'iz wa'l-'itibâr fî dhikr el-Khitat wa'l-Athâr*, edité par G. Wiet, t. I-V, Le Caire, 1911-1927.

Malov, *Drevnetyurkskaya pis'mennost' Mongolii*. – S. Y. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii, M. - L., 1959.

Malov, *Pamyatniki*, - S. Y. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*. Tekstı i issledovaniya, M.-L., 1951.

Mandel'ştam, *Materialı*. – A. M. Mandel'ştam, *Materialı k istoriko-geografiçeskomu obzoru Pamira i pripamirskix oblastey. S drevneyşix vremen do X v. n. e.*, Stalinabad, 1957 (TİİAE An TadjCCR, t. LIII).

Markov, *İnventarnıy katalog*. – A. Markov, İnventarnıy katalog musul'manskix monet İmperatorgskogo Ermitaja, SPb., 1896.

Maslovsky, *Gal'ça*. – S. Maslovsky, Gal'ça (Pervobıtnoye naseleniye Turkestana), M., 1901 (otd. Ott. İz RAJ, 1901, no. 2, s. 17-32).

Mehdi-han, *Ta'rih-i Nâdirî*, tegeran. İzd. 1262/1846.

Melioransky P. *Pamyatnik v çest' kul'-tegina*, - ZVORAO, t. XII, 1900, s. 1-144.

Mesudi, *Muruc* – Muruc ez-zeheb…auctore al-Masûdi, Lugduni-Batavarum, 1894.

Mesudi, *Tenbih*. – Kitab et-tenbih ve'l-işraf auctore al-Masûdi, Lugduni-Batavarum, 1894.

Minayev, *Svedeniya*. – İ. Minayev, *Svedeniya o stranax po verxov'yam Amudar'i*, SPb., 1879.

Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, Tahran 1853-57.

Mu'izz al-ansâb – Mu'izz al-ansâb fî şadjarat salâtîn muğul, Milli ktb. elyazması, Ancien fonds persan 67.

Mucmilu't-tevârih ve'l-kısas, Fransızca çev., J. Mohl, Journal Asiatique série 3, XI, XII, XIV, série 4, I. Paris, 1841, 42, 43.

Muhammed-Vefa Kerminegi, *Tuxfat al-hâni*, elyazması İNA C 523 (c 581b).

Muinuddin Natanzi, Owen neşri. منتخب التواريخ معيني منسوب به معين الدين نطنزي و معروف به آنونيم اسكندر بتصحيح زان اوين تهران 1336

Mukaddama-yi Zafar-nâme. – Şeref ad-din Yezdi, Mukaddama-yi Zafer-nâme, elyazması İNA C 393 (s. 568).

Muravyev H. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Xivu v 1819 i 1820 godax* gvardeyskogo General'nogo ştaba kapitana Nikolaya Murav'yeva poslannogo v sii stranı dlya peregovorov, ç. I-II, M., 1822.

Musevi – *Ta'rih-i xayrât*, Brit. Müz. Elyazmaları, Or. 4898.

Nalivkin V. *İstoriya Kokandskogo xanstva*, Kazan, 1886.

Narodı Sibiri – M., 1960 (Marodı mira. Etnografiçeskiye oçerki).

Narodı Sredney Azii, I-II. – *Narodı Sredney Azii i Kazaxstana*, I-II, M., 1962-63.

Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, neşr. ve Fransızca'ya çev. Ch. Schefer, *Description topographique et historique de Boukhara,* Paris, 1892.

Nermatov N. N. *İstoriko-geografiçeskiy oçerk Usruşanı s drevneyşix vremen po X v. n. e.,* "Trudı TAE", t. II, M.-L., 1953 (MİA, no. 37) s. 231-252.

Nermatov N. N. *Usruşana v drevnosti i rannem srednevekov'ye*, Stalinabad, 1957 (TİİAE AN TadjSSR, t. LV).

Nesevi, *Sirat Djelâl ad-din*, - Mohammed en-Nesawi, Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti prince du Kharezm. Traudit de l'arab par O. Houdas, Paris, 1895.

Niyaz Muhammed, *Ta'rih-i Şahruhi*. İstariyo vladeteley Ferganı. Soçineniye Mollı Niyazi Muhammed bin Aşur Muhammed, izdannaya N. N. Pantusovım, Kazan, 1885.

Oransky, *Vvedeniye*. – İ. M. Oransky, *Vvedeniye v iranskuyu filologiyu*, M., 1960.

Ortiz de Urbina, *Patrologia*. – J. Ortiz de Urbina, *Patrologia syriaca*, Romae, 1958.

Ostroumov N. P. *Sartı. Etnografiçeskiye materialı*, Taşkent, vıp. I, 1890; vıp. 2, Narodnıya skazki sartov, 1892; vıp. 3, Poslovitsı i zagadki sartok, 1895; izd. 3-3, dopoln. [=vıp. I] Taşkent, 1908.

Pal'mov N. N. *Etudı po istorii privoljskix kalmıkov*, Astrahan, ç. I, XVII i XVIII veka, 1926, ç. II, XVIII vek, 1927, ç III-IV, Ograniçitel'nıya meropriyatiya pravitel'stva v otnoşenii k kal'mıkam, 1929, ç. V, Dela zemel'nıye, 1932.

Pantusov, *Gorod Almalık*. – N. Pantusov, *Gorod Almalık i Mazar Tugluk-Timur-hana*, - "Kaufmanskiy sbornik", s. 161-188.

Petrov K.İ. *K istorii dvijeniya kirgizov na Tyan'-Şan' i ix vzaimootnoşeniy s oyratami v XIII-XV vv.*,Frunze, 1961.

Petrovsky, *K stat'ye "O xristianstve v Turkestane"*. – N. Petrovsky, K stat'ye "O xristianstve v Turkestane". (İz pis'ma N. F. Petrovskogo), - ZVORAO, t. VIII, 1894, s. 150-151.

Petruşevsky, *Zemledeliye*. – İ. P. Petruşevski, *Zemledeliye i agrarnıye otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekax*, - SSİA, s. 225-298.

Pigulevskaya, *Vizantiya i İran* – N. V. Pigulevskaya, *Vizantiya i İran na rubeje VI i VII vekov,* M.-L., 1946.

Pokotilov, *İstoriya vostoçnıx mongolov*. – D. Pokotilov, İstoıriya vostoçnıx mongolov v period dinastii Min. 1368-1634 (po kitayskim istoçnikam), SPb., 1893.

Popov A. N. *Snoşeniya Rossii s Xivoyu i Buxaruyu pri Petre Velikom*, - ZİRGO, kn. IX, 1853, s. 237-424.

Potanin G. N. *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*. Rezul'tatı puteşestviya, ispolnennogo v 1876-1877 godax do poruçeniyu İRGO, vıp. I-IV, SPb., 1881-1883.

Potapov L. P. *Kratkiye oçerki istorii i etnografii xakasov (XVIII-XIX vv.),* Abakan, 1952.

Potapov L. P. *Novıye dannıye o drevnetyurkskom Otükän*, - SV, 1957, no. 1, s. 106-117.

Potapov L. P. *Proisxojdeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, Abakan, 1957.

Pozdneyev A., *K istorii Zyungarskix Kalmıkov*.

Radlov, *K voprosu ob uygurax*. – V. V. Radlov, K voprosu ob uygurax (iz predisloviya k izdaniyu Kudatku-Bilika), SPb., 1893 (priloj. k ZİAN, t. LXXII).

Radlov, *Slovar'*- V. V. Radlov, *Opıt slovarya tyurkskix nareçiy*, t. I-IV, SPb., 1893-1911.

Radlov-Melioransky, *Drevne-tyurkskiye pamyatniki* – V. V. Radlov i P. M. Melioranski, Drevne-tyurkskiye pamyatniki v Koşo-Tsaydame, SPb., 1897 (Sb., trudov Orxonskoy ekspeditsii. IV).

Raşid ad-din (Reşidüddin), Berezin neşri, I-III. *Sbornik letopisey*. İstoriya mongolov, soçineniye Raşid-Eddina, SPb., 1858.

Raşid ad-din (Reşidüddin), Blochet neşri, *Djami el-tévarikh*. Histoire générale du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din. Leyden-London, 1911.

Ravendi, Schefer neşr., -*Tableau du rènge de Moizz edin Aboul Harith Sultan Sindjar*, par Mohammed ibn Ali Ravendi. Texte persan publié pour la première fois avec la traduction français par Ch. Schefer, - "Nouveaux mélanges orientaux", s. 1-47.

Renat, *Karta* – Carte de la Dzoungarie dressée par le Suédois Renat perdan sa kaptivité chel les Kalmouks de 1716-1733. Edition de la Sociétè Impériale Russe de Géographie, St.-Pbg., 1881.

Reşahât, elyazması, - Fahreddin Ali Safi, *Raşaxât 'ayn al-xayât*, elyazması İNA C 515 (a 581); elyazması LGU no. 293.

Reşahât, litorg. رشاحات عين الحيات , تاشكند (Taşkent, Litografiya Arifdjanova).

Rıza-Kulı-han, *Ravzat as-safâ* bkz. Mirxond.

Ritter-Grigor'yev. *Vostoçnıy Turkestan*. SPb., 1869-1873.

Romodin-Kondrat'yev, *Opıt sopostavleniya svedeniy*. – V. A. Romodin i A. A. Kondrat'yev, Opıt sopostovleniya svedeniy iz kitayskix, kokandskix i russkix istoçnikov po istorii kirgizov, - SV, 1958, no. 4, s. 125-136.

Roslyakov A. A. *Turkmenı i oguzı*, - "Uç. zap. Turkmenskogo go. Un-ta", vıp. 3, Baku, 1956, s. 73-105.

Rozen, *Dva slova* – V. Rozen, *Dva slova o znaçenii slova "zindik"* زنديق – ZVORAO, t.VI, 1892, s. 336-340.

Rozen, V. *Rasskas Hilâlya as-Sâbi o vyatii Buxarı Bogra-hanom*, - ZVORAO, t. II, 1888, s. 272-275.

Rudov, *Kidani*. – L. N. Rudov, *Kidani*. – "Dal'niy Vostok. Sb., statey po filologi, istorii, filosofii", M., 1961, s. 158-172.

Sa'alibi, *Yatîma*, Barbier de Meynard çev. ve neşri, *Tableau littéraire du Khorassan et de la Transoxiane au IVe siècle de l'hégire*. JA série 5, t. I, pp. 169-239, t. III. Pp. 291-366.

Saleman S. *Das Asiatische Museum im Jahre 1890. Nebst Nachträgen*, - Mél. As., t. X, 1894, pp. 271-292.

Samoyloviç A. İ. *Sredi stavropol'skix turkmenov i nogaytsiev i u krımskix tatar*. – İRKSA, ser. II, no. 2, 1913, s. 54-74.

Semyenov, A. A. *İstoriya Şugnana*. S persidskogo perevel i primeçaniami nabdil A. A. Semyenov. – PTKLA, god XXI, 1917, s. 1-23.

Slutsky, *Nadpisi*. – S. S. Slutsky, *Semireçenskiye nestorianskiye nadpisi*. – DV, t. I, vıp. I, 1889, s. 3-66.

Solov'yev, *İstoriya Rossii*. – S. M. Solov'yev, İstoriya Rossii s drevneyşix vremen. Kn. VI (t.I-XXIX), izd. tov. "Obş. Pol'za", SPb.

Şaniyazov, *İz istorii*. – K. Şaniyazov, *İz istorii rasseleniya plemeni karlukov*, - "Sb. Rabot aspirantov Otdeleniya obşçevst. nauk Akademi nauk UzSRR", vıp. II, Taşkent, 1958, s. 223-259.

Şçerbak A. M. *Oguz-nâme. Muhabbat-nâme. Pamyatniki drevneuygurskoy i starouzbekskoy pis'mennosti*, M., 1959.

Şerstobitov V. P. dr. *Oçerk istorii istoriçeskoy nauki v Sovetskom Kirgizstane (1918-1960 gg)*. Frunze, 1961.

Tarih-i Badahşan. Podgtovil k izdaniyu A. N. Boldıryev, L., 1959.

Tavarih-i guzîde-yi nusrat-nâme. Elyazması İNA B 475 (590) Brit. Müz. Elyazmaları, Or. 3222.

Tolstov, *Drevniy Xorezm*. S. P. Tolstov, Drevniy Xorezm. Opıt istoriko-arxeologiçeskogo issledovaniya, M., 1948.

Tolstov, *Gorodo guzov*, - S. P. Tolstov, Gorodo guzov (İstoriko-etnografiçeskiye etyudı), - CE, 1947, no. 3, s. 55-102.

Tolstov, *Novogodniy prazdnik "kalandas"*, - S. P. Tolstov, *Novogodniy prazdnik "kalandas" u xorezmiyskix xristion naçala XI veka* (V svyazi s istoriyey xorezmiysko-xazarskix otnoşeniy). İz istoriko-etnografiçeskix kommentariyev k al-Biruni, - CE, 1946, no. 2, s. 87-108.

Tolstov, *Perejitki totemizma*. – S. P. Tolstov, Perejitki totemizma i dual'noy organizatsii u turkmen, - PİDO, 1935, no. 9-10, s. 3-41.

Tolstov, *Po drevnim del'tam*. – S. P. Tolstov, Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta, M., 1962.

Tolstov, Po sledam. – S. P. Tolstov, *Po sledam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii*. M.-L., 1948.

Trever, *Kuşanı*, - K. V. Trever, *Kuşanı, xionitı i eftalitı po armyanskim istoçnikam IV-VII vv* (K istorii narodov Sredney Azii),, - CA, t. XXI, 1954, s. 131-147.

Udaltsova Z. *Protiv diealizatsii gunnskix zavoyevanii* [rets. Na: A. N. Bernştam, Oçerk istorii gunnov, L., 1951) – jurn. "Bol'şevik", 19523, no. 11, s. 68-72.

Unkovsky, *Posol'tsvo* – Posol'stvo k Zyungarskomu hun-tayçji Tszvan Rabtanu kapitana ot artillerii İvana Unkovskogo i putevoy jurnal yego za 1722-1724 godı. SPb., 1887.

Utbi-Manini – شرح اليميني المسمي بالفتح الوهبي علي تاريخ ابي نصر العتبي الشيخ المنيني القاهرة 1268 .

Validov, *Meşxedskaya rukopis'* – A. Z. Validov [Zeki Velidi Togan], Meşxedskaya rukopis' İbnu-al-Fakixa, - İRAN, ser. VI, t. XVIII, 1924, s. 237-251.

Valixanov, *Oçerki Djungarii*. – Ç. Valixanov, *Oçerki Djungarii*, - ZİRGO, 1861, kn. I, s. 184-200; kn. 2, s. 35-58.

Vasil'yev A. *Gothı v Krımu*, - İRAİMK (İGAİMK), t. 1, 1921, s. 247-344; t. V, 1927, s. 179-282.

Vasilyev, *İstoriya i drevnosti.* – V. P. Vasilyev, *İstoriya i drevnosti vostoçnoy çasti Sredney Azii ot X do XIII vea, s prilojeniem perevoda kitayskix izvestiy o Kidanyax, Djurdjitax i Mongolo-Tatarax,* - TVORAO, ç. IV, 1859, s. 1-235.

Vasilyeviç G. M., *K voprosu o kidanyax i tungusax.* – CE, 1949, no. I, s. 155-160.

Vel'yaminov-Zernov, *İssledovaniye o Kasimovskix tsaryax*, ç. 1-3, SPb., 1863-1866 'TVORAO, ç. IX-XI).

Veselovsky N., *Predovıye Kalmıki na puti k Volge*, - ZVORAO, t.b III, 1889, s. 365-370.

Vivien de St.-Martin, *Les Huns Blancs.* – Vivien de St.-Martin, *Les Huns Blancs ou Ephtalites des historiens byzantins,* Paris, 1849.

Vorojeykina V. L. *Doislamskiye verovaniye kirgizov v XVI v* (po rukopisi "Ziya al-Kulub"), s.b. "Voprosı filologii i istorii stran sovetskogo i zarubejnogo Vostoka", M., 1961, s. 182-189.

Vyazigin, *Stena Antioxa Sotera* – S. A. Vyazigin, Stena Antioxa Sotera vokrug drevney Margianı, - "Trudı YUTAKE" T. I, Aşxabad, 1949, s. 260-275.

Xvolson, *Nadpisi.* – D. Xvolson, *Siriysko-tyurkskiye nestorianskiye nadgrobnıye nadpisi XIII i XIV stoletiy, naydennıye v Semireçye,* - "Vostoçnıye zametki. Sbornik statey i issledovaniy professorov i prepadavateley Fakulteta vostoçnıx yazıkov İmp. S.-Peterburgskogo universiteta", SPb., 1895, s. 115-129.

Yakubovsky A. Yu. *Voprosı etnogeneza turkmen v VIII-X vv.* – SE, 1947, no. 3, s. 48-54.

Yakut, Mu'cem. - Şihâbeddin Ebî Abdullah Yakut, *Mu'cem'ul-buldân*, neşr. F. Wüstenfield, Leipzig 1886-1873.

Yezdî, Şerefüddin Ali, *Zafer-nâme*, neşr. Mevlevî Muhammed, Kalküta 1887-88; Fransızcaya çev. Pétis de la Croix, *Histoire de Timur-Bec*, Delf 1723.

Zahirüddin Maraşi – Sehir-eddin's *Geschichte von Tabaristan, Rujan an Mazanderan.* Persischer text. Hrsg, von B. Dorn, St. - Pbg., 1850.

Zalkind, *Kidane.* – Y. M. Zalkind, *Kidane i ix etniçeskiye svyazi*, - CE, 1948, no. I, s. 47-62.

Zarncke, *Der Priester Johannes.* – F. Zarncke, *Der Priester Johannes.* Abh. 1. (Cap. I-III), - ASGW, Bd VII, H. 8, 1879, s. 826-1028.

Zuyev, *Kitayskiye isvestiya*. – Yu. A. Zuyev, *Kitayskiye izvestiya o Suyabe*, - İAN KazSSR, ser. ist., arxeol. i etnogr., Alma-Ata, 1960, vıp. 3 (14), s. 87-96.

Zuyev, *O yazıke usuney*. – Yu. A. Zuyev, K voprosu o yazıke drevnix usuney, - VAN KazSSR, Alma-Ata, 1957, no. 5, s. 61-74.

Batı Dillerinde

Abbott J. *Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow and St.-Petersburg during the late Russian invasion of Khiva; with some account of the court of Khiva and the Kingdom of Khaurism,* 3d ed., London, 1884.

Abdulkerim Kaşmiri. – *The memoirs of Khodjeh Abdulkurreem a Cashmerian of dinstinction who accompanied Nadir Shah on his return from Hindostan to Persia*…, tnasl. From the original Persian by F. Gladwin, Calcutta, 1788.

Abdurrezzak [Abd ar-Razzak, Quatremère çevirisi, - *Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre Matla-assaadeïn ou-madjma-albahreïn* مطلع السعدين و مجمع البحرين *et qui contiend l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou-Saïd*, par m. Quatremère, - Notices et etxtraits, t. XIV, pt. I, Paris, 1843.

Abu'l-Fida, *Muhtasar,* -Abulfedae, *Annales moslemici arabice et latine*. Opera et studiis J.J. Reiskii…, ed. J. G. Chr. Adler, t. I-V, Hafniae, 1789-1794.

Arendt C. *Synchronistische Regententabellen zur Geschichte der chinesischen Dynastien,* - MSOS, Abt. I, Jg. II, 1893, s. 152-250; Jg. III, s. 1-164; Jg. IV, 1901, s. 114-170.

Assemani, *Bibliotheca Orientalis*. – Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticane in qua Manuscriptos Codices Syriacos, Arabicos, Persicos, Tarcicos, Hebraicos….et Bibliothecae Vaticanae addictos. Recensuit, digessit and genuina scripta a spuriis sevrevit, addita singulorum auctorum vita, J. S. Assemanus. T. I, De Scriptoribus Syris Orthodoxis, Romae, 1719…

Avfi, *Lübâb al-albâb* – Lübâbu'l-Albab of Muhammad 'Avfi edited in the original Persiant. Pt. I, vith indices, Persian and English prefaces, and notes, critical and historical in Persian by E. G. Browne and Mirza Muhammad ibn Abdu'l-Vahhab-i-Qazvini, London-Leide, 1906; pt. II, vith preface, indices and variants by E. G. Browne, London-Leide, 1903.

Barthold W. *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*, - v kn.: W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, St.-Pbg., 1899, s. 1-29.

Barthold W. *Amu-Darya*, -EI, I, s. 356-359.

Barthold W. *Four studies on the history of Central Asia*. Transl. from the Russian by V. and T. Minorsky.

Barthold W. *Kh^{w}arizm*, - EI, II, s. 974-978.

Barthold W. *Sart*, - EI, IV, s. 187-188.

Barthold W. Tadjik,- EI, IV, s. 647-648.

Bayley, *Languages of tha Saka*. – H.W. Bailey, Languages of the Saka, - HOr, Abt. I, Bd IV, Irinistik, Abschnitt I, Linguistik, Leiden- Köln, 1958, s. 131-154.

Beyhaki, izd. Morleya – *The Tarikh-i Baihaki* containing the life of Masaud, son of sultan Mahmud of Ghaznin. Being the 7th, 8th,9th and part of the 6th and 10th Vols.- of the Tarikh-i Al-i Saboktakeen. By Abu'l Fazl al-Baihaqi, ed. by the late W. H. Morley and printed under the supervision of W. Nassau Lees, Calcutta, 1862.

Biruni, *Âsâr al-bâqiya*, per. Zaxau. – *The Chronology of ancient nations*. An English version of the Arabic text of the Athâr-ul-bâqiya of Albirûnî, or "Vestiges of the Past," collected and reduced tu writing by the author in A. H. 390-I, A.D. 1000. Transl. And ed., with notes and index, by Dr. C. E. Sachau, London, 1879.

Bretschneider, *Researches*. – E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towords the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*, vol. I-II, London, 188, 2d. ed.:1910.

Browne E. G. *A Literary History of Persia*, vol. I-IV. Camridge, 1924.

Bundari, Houstma neşri. – *Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par al-Bondârî r'après İmâd ad-dîn al-Kâtip al-Isfahanî. Texte arabe publié d'après les Mss. D'Oxford et de Paris par M. Th. Houtsma, Leide, 1889.

C. Ritter, *Asien*, Bd I. – C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, Bd I. Der Norden und Nord-Osten von Hoch-Asien, Berlin, 1832 (C. Ritter, *Die Erdkunde im*

Verhält-niss zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie…, 2. stark verm, u. umgearb, Ausg., II, Th., II. Buch).

Chavannes Ed. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Recuellis et commentés par Ed. Chavannes, St. –Pbg., 1903.

Chavannes, *Voyageurs chinois*, pt. I-II. – E. Chavannes, *Voyageurs chinois chez le Khitan et les Joutchen*, pt. I, - JA, sér 9, t. IX, 1897..

Chavannes-Pelliot, *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, traduit et annoté par Ed. Chavannes et P. Pelliot. JA sén. I0, t. XVIII, 1911, pp. 499-617.

Chwolson, *Grabinschriften*. – Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie. Hrsg. und erklärt von D. Chwolson, Neue Folge, St. Phg., 1897.

Cüzcani, Raverty neşri, *Tabakât-i Nâsirî*. A general history of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan … by Maulana Minhâj-ud-din Abû-'Umar-i-'Usman, transl. From original Persian Manuscripts by H. G. Raverty, vol. I-II, London, 1881, İndex, Calcutta, 1897.

D'Ohsson C., *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour ou Tamerlan*, La Haye-Amsterdam 1834-35.

Deguignes, *Histoire générale des Huns*. – J. Deguignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux,* t. I-IV, Paris, 1756-1758.

Diez, *Denkwürdigkeiten*. – H. F. Diez, Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Siten, Gebräuchen, Alterthümern, Religion und Regierungsverfassung aus Handschriften und eigenen Erfahrungen gesammelt, T. I-II, Berlin, 1811-1815.

Ebu'l-Farac, Barhebraeus, *Chronicon Syriacum*, neşr. P. J. Bruns ve G. G. Kirsh, Lipsiae 1789.

Eliot H. M. *The History of India, as told by its own historians*. The Muhammadan period, vol. I-VIII, London, 1867-1877.

Elphinston, *Account*. – M. Elphinstone, *An account of the kingdom of Caubul, and its dependencies, in Persia, tartary, and India; comprising a view of the Afghan nation, and a history of the Dooraunee monarchy,* new and rew. ed., vol. I-II, London, 1842.

ethnographique et politique du Caucase et de provinces limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris-Leipzig, 1827.

Flügel, *Mani. – Mani, seine Lehre und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus.* Aus dem Fichrist des Abû'lfaradsch Muhammad ben Ihsak al-Warrak, bekannt unter dem Namen Ibn Abî Ju'kûb an-Nadim, im Text nebst Uebersetzung, Commentar und Indek zum ersten Mal hrsg. von G. Flügel, Leipzig, 1862.

Fraser J. B. *Narrative of of a journey into Khorasan, in the years 1821 and 1822*, London, 1825.

Gabain, *Alttürkische Grammatik*. – A. Von Gabain, *Alttürkische Grammatik*. Mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch neutürkisch, 2 ver. Aufl., Leipzig, 1950 (Porta linguarum orientalium, XXIII).

Gabain, *Das uigurische Königreich*. – A. von Gabain, *Das uigurische Königreich von Chotscho. 850-1250*, Berlin, 1961 (SBAW Berl., Jg. 1961, no. 5)

Grenard, *Le Turkestan*, - F. Grenard, *Le Turkestan et le Tibet. Etude ethnographique et sociologique,* Paris, 1898 (J.-L. Dutreuil de Rhins, Mission scientifique dans la Haute Asie, 1890-1895, pt. II).

Guidi, *Ostsyrische Bischöfe*. – J. Guidi, *Otsyrische Bischöfe und Bischofssitze im V., VI. und VII. Jahrhundert,* - ZDMG, Bd XLIII, 1889, s. 388-414.

Gutschmid, *Kleine Schriften*, Bd III. – A. Von Gutschmid, *Kleine Schriften*, hrsg, von F. Rühl, Bd III. *Schriften zur Geschichte und Litetatur der nichtsemitischen Völker von Asien*, Leipzig, 1892.

Hâfız-ı Abru, *Zübdetü't-tevârîh*, Cod. Mus. Brit., Or. 1597.

Hafız-ı Tanış, *Abdullâ-nâme,* elyazm. İNA D 88 (574 age).

Hamdullah Kazvini, *Nuzhat al-kulûb*, izd. Le Strendja, I-II. – The geographical part of the Nurhal-al-qulûb composed b. Hamd-Allah Mutawfi of Qazvin in 740 (1340). Ed. by. G. Le Strange, Leyden-London, 1915; transl. By. G. Le Strange, Leyden-London, 1919.

Harezmi [Xorezmi] - Ebû Cafer Muhammed ibn Musa el-Huvarezmi, *Kitab sûrat el-ard*, Leipzig 1926.

Haydar, Mirzâ Muhammed. *Tarih-i Reşidî*, neşr N. Elias, İngilizceye çev. E. Dr. Ross, *A History of thu Moghuls of Central Asia,* Londra 1895.

Henning W. B. *The date of the Sogdian Ancient Letters*,- BSOAS, vol. XII, pt. 3-4, 1948.

Hinz W. *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet inmetrische System*, Leiden 1955.

Hirth, *Nachworte*. – F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinresischen Quellen*, - v kn.: W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei,* Zweite Follege, St.-Pbg., 1899, s. 1-140 (razd. pag.)

Hirth, *Ueber Wolga-Hunnen*. – F. Hirth, *Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, - SBAW München, Bd II, 1889, s. 245-278.

Honda-Ceadel, *A survey*. – M. Honda and E. B. Ceadel, *A survey of Japanese contributions to Manchurian studies*, - AM, n. s., vol. V, pt. I, pp. 59-105.

Horn P. *Geschichte Iran in islamitischer Zeit,* - GIPh, BD II, s. 551-604.

Howorth, *History of the Mongols*. – H. H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, pt I. London, 1876-1927.

Hudûd el-Âlem, Minorsky çev., *The Regions of the World*. London, 1937.

Hunter, W. W. *The Imperial Gazetter of India*, vol. VI. 2d ed., London, 1886.

İbn al-Asir, izd. Tornberga. –İbn-el-Athiri, *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. S. J. Tornberg, vol. I-XIV, Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851-1876.

İbn al-Fakih – Compendium libri *Kitâb al-Boldan auctore İbn al-Fakîh al-Hamadhânî* quod edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. de Goeje, Lugduni-Batavorum, 1885.

İbn Arabşah, Manger neşri. – Ahmedis Arabsidae *Vitae et rerum gestarum Timuri, qui vulga Tamerlanes dicitur, historia.* Latine vertit, et adnotationes adjecit S. H. Manger, T. I-II, Leovardiae, 1767-1772.

İbn Battuta – *Voyages d'Ibn Batoutah*, texte arab, accompagné r'une traduction par C. Defrémery et B. R. Sanguinetti, t. I-IV, Paris, 1853-1858.

İbn Muhammed-Emîn, Mann neşri – *Das Mujmil et-Târikh-i ba'dnâdirije* des Ibn Muhammed Emîn Abu'l-Hasan aus Gulistâne. Leiden, 1891-1896.

İbn Ruste, De Goeje neşri. – *Kitab al a'lâk an nafîsa* VII auctore Abu Ali Ahmid ibn Omar ibn Rosteh et *Kitâb al-boldan* auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadhih al-Kâtib al-Jakubi, edit. 2, Lugduni Batavorum, 1892.

Jacket, *Le livre du Grand Caan* - [E] Jacket, *Le livre de Grand Caan, extrait d'un manuscrit de la Bibliothèque du Roi,* - JA, sér. 2 (0NJA), t. VI, 1839, pp.57-72.

Jizneoposaniye Syuan' Tszana, per. Jyul'yena. – Histoire de la vie de Hiouen-thsang et de ses voyages dans l'Inde, depuis l'an 629 jusq'en 645, par Hoeï-li et Yen-thsong; suivie de documents et l'éclaircissements géographiques tirés de la relation originale de Hiouen-thsong; traduite du chinois par S. Julien, Paris, 1853.

Karabacek, *Das arabische Papier*. – J. Karabacek, *Das arabische Papier*. (Eine historisch-antiquarische Untersuchung), - "Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer", Bd II/III,Wien, 1887, s. 87-178.

Karlgren, *Phonologie*. – B. Karlgren, *Etudes sur la phonologie chninoises*, Leyde et Stockholm, 1915 (Archives d'études orientales, publiées par J.-A. Lundell, vol. 15).

Khanikoff, *Mémoire sur l'ethnografi de la Perse*, Paris, 1866.

Klaproth, *Tableau historique*. - [J.] Klaproth, *Tableau historique, géographique,*

Klima, *Manis Zeit und Leben*, - O. Klima, *Manis Zeit und Leben*, Prag, 1962 (Monographien des Orientsinstituts der TschAW, Bd 18).

Klyachtorniy, Sogd bär□äkär buqaraq ulys. – S. G. Klyachtorniy, A propos des mot sogd bär□äkär buqaraq ulys de l'inscription de Kul téghin. – CAJ, vol III, no. 4, 1958, pp. 245-251.

Kremer, *Culturgeschichte*. – A.v. Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, BD I-II, Wien, 1875-1877.

Legrand E. *Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie*, - "Nouveaux mélagenes orientaux", pp. 185-295.

Ma Chang-shou, *Beydi yüy. syunnu* [Ma Çan-şou, Severnıye plemena Di i hunnı, Pekin, 1962).

Marquart, *Die Chronologie*. – Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.

Marquart, *Erân□ahr*. – J. Marquart, *Erân□ahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901.

Marquart, *Komanen*. – J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, v kn.: W. Bang und J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien, Berlin, 1914.

Marquart, *Skizzen.* – J. Marquart, *Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien,* - “Festchrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag 16. April 1920”, Berlin, 1920 (Ostasiatische Zeitschrift, Jg. 8), s. 289-299.

McGovern W.M. *The early empires of Central Asia*. A Study of the Scythians and the Huns and the part they played in world history, with special reference to the Chines sources, Chapel Hill, The University of North Carolina Pres, 1939.

Ménant J. *Les Achémenides et les inscriptions de la Perse*, Paris, 1872.

Mignana, *The early spread of Christianity*. – A. Mignana, *The early spread of Christianity in Central Asia and the Far East; a new ducument,* - “Bulletin of the John Rylands library. Manchester”, vol. 9, 1925, pp. 297-371.

Minorsky V., *Tamîm*. – V. Minorsky, *Tamîm ibn Bahr’s journey to the Uyghurs*, - BSOAS, vo. XII, pt 2, 1948, pp. 275-305.

Minorsky V., *The Turkish dialect of the Khalaj*, - BSOAS, vol. X, pt 2, 1940, pp. 417-437.

Muravyev H. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Xivu v 1819 i 1820 godax* gvardeyskogo General’nogo ştaba kapitana Nikolaya Murav’yeva poslannogo v sii stranı dlya peregovorov, ç. I-II, M., 1822.

Musevi – *Ta’rih-i xayrât*, Brit. Müz. Elyazmaları, Or. 4898.

Narain, *The Indo-Greeks*. – A. K. Narain, The Inda-Greeks, Oxford, 1957.

Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, neşr. ve Fransızca’ya çev. Ch. Schefer, *Description topographique et historique de Boukhara,* Paris, 1892.

Nau, *L’expansion.* – F. Nau, *L’expansion nestorienne en Asie*, Chalon-sur-Saone, 1914 (extrait de la Bibliothèque de vulgarisation du Musée Guimet, t. XL, pp. 193-383).

Neander, *Allgemeine Geschichte*.- A. Neander, *Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche,* 3. aufl., Bd I-II, Gotha, 1856.

Nesevi, *Sirat Djelâl ad-din*, - Mohammed en-Nesawi, Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti prince du Kharezm. Traudit de l’arab par O. Houdas, Paris, 1895.

Nestle, *Syrische Grammatik*. – E. Nestle, *Syrische Gmammatik. Mit Litteratur, Chrestomathie und Glossar*. 2. verm. u. verb. auf. der Brevis linguae syriacae Grammatica, Berlin, 1888 (Porta linguarum orientalium. 5).

Oppert, *Presbyter Johannes*. – G. Oppert, *Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte. Ein Beitrag zur Völker-und Kirchenhistorie und zur Heldendichtung des Mittelalters*, Berlin, 1864; 2. aufl.: 1870.

Ortiz de Urbina, *Patrologia*. – J. Ortiz de Urbina, *Patrologia syriaca*, Romae, 1958.

Parker, *A thousand years*. – E. H. Parker, *A thousand years of the Tartars*, Shanghai-Hongkong…, 1895.

Pauthier, *Le Pays de Tanduc*. – G. Pauthier, *Le Pays de Tanduc et les descendant du Prêtre Jean*. Spécimen d'un édition du texte original français du Livre de Marc Pol publié pour la première fois d'après trois manuscrits inédits de la Bibliothèque impériale de Paris, accompagné de nombreux commentaires, - RevOr, nouv. Sér., t. XIII, 1861, pp. 287-328.

Pelliot, *A propos des Comans*. – P. Pelliot, A propos des Comans, - JA, sér. II, t. XV, 1920, pp. 125-185.

Pelliot, *Chrétiens*. – P. Pelliot, *Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, - "T'oung Pao", vol. XV, 1914, pp. 623-644.

Pelliot, *Le "Cha tcheou tou [tou] fou t'ou king"*. – P. Pelliot, Le "Cha tcheou tou [tou] fou t'ou king" et la colonie sogdienne de la région du Lob Nor. – JA, sér. 11, t. VII, 1916, pp. 111-123.

Pelliot, *Notes sur le "Turkestan"*. – P. Pelliot, Notes sur le "Turkestan" de M. W. Barthold, - "T'oung Pao" vol. XXVII, 1930, pp. 12-56.

Pertsch, *Verzeichniss*. – W. Pertsch, *Verzeichniss der persischen Handschriften*, Berlin, 1889.

Peschel, *Geschichte der Erdkunde*. – O. Peschel, *Geschichte der Erdkunde bis auf A.v. Homboldt und Carl Ritter*, München, 1865 (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. Bd IV).

Pritsak, *Der Untergang*, - O. Pritsok, *Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabgu*, - "60. doğum münasebetiyle Fuad Köprülü armağanı. Mélanges Fuad Köprülü", İstanbul, 1953, s. 397-410.

Pritsak, *Die Karachaniden*. – O. Pritsak, Die Karachaniden (mit einer genealogischen Tafel), DI, Bd 31, 1953, s. 17-68.

Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*. O. Pritsak, Karachanidische Streitfragen, - "Oriens", vol. 3, Leiden, 1950, no. 2, s. 209-228.

Pritsak, *Qara*. – O. Pritsak, *Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, - "60. dogum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a armağan. Symbolae in honorem Z. V. Togan", İstanbul, 1950-1955, s. 239-263.

Pritsak, *Stammesnamen*. – O. Pritsak, *Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker*, - "Ural-Altaische Jahrbücher", Bd XXIV, H. 1-2, 1952, s. 49-104.

Pritsak, *Von der Karluk*. – O. Pritsak, *Von der Karluk zu den Karachaniden*, - ZDMG, Bd 101 (N. F., Bd 26), 1951, s. 280-300.

Pulleyblank, *A sogdian colony*. – E. G. Pulleyblank, A Sogdian colony in Inner Mongolia, - "T'oung Pao", vol. XLI, 1952, no. 4-5, pp. 317-356.

Quatremère, *Chrestomathie*. – E. M. Quatramère, *Chrestomathie en turk oriental contenant plusieurs ourages de l'émir Ali-Schir, des extraits des mémoires du sultan Baber, du Traité du Miradj, du Tezkiret-el-avlia et du Bakhtiar-nameh*, publiés, accompagnés d'un traduction français, d'un mémoire sur la vie d'Ali-Schir et de notes grammaticales, philologiques et autres, Ier fasc., Paris, 1841.

Radloff, *Aus Sibirien. Löse Blätter aus meinem*. Tagebuche, 2. Ausg., Bd I-II, Leipzig, 1893.

Radloff, *Die alttürkischen Inschriften, Zweite Folge*. – W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge, St.-Pbg., 1899.

Raşid ad-din (Reşidüddin), Blochet neşri, *Djami el-tévarikh*. Histoire générale du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din. Leyden-London, 1911.

Ravendi, Schefer neşr., -*Tableau du rènge de Moizz edin Aboul Harith Sultan Sindjar*, par Mohammed ibn Ali Ravendi. Texte persan publié pour la première fois avec la traduction français par Ch. Schefer, - "Nouveaux mélanges orientaux", s. 1-47.

Renat, *Karta* – Carte de la Dzoungarie dressée par le Suédois Renat perdan sa kaptivité chel les Kalmouks de 1716-1733. Edition de la Sociétè Impériale Russe de Géographie, St.-Pbg., 1881.

Rieu, *Suppl. Pers*. – Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum,* London, 1895.

Ross E. D. *The genealogies of Fakhr-ud-Din Mubarak Shah*, - "'Ajab-nama", pp. 392-413.

Sa'alibi, *Yatîma,* Barbier de Meynard çev. ve neşri, *Tableau littéraire du Khorassan et de la Transoxiane au IVe siècle de l'hégire*. JA série 5, t. I, pp. 169-239, t. III. Pp. 291-366.

Saleman S. *Das Asiatische Museum im Jahre 1890. Nebst Nachträgen*, - Mél. As., t. X, 1894, pp. 271-292.

Sarre-Herzfeld, *Iranicshe Felsreliefs* – F. Sarre und E. Herzfeld, Iranische Felsreliefs. Aufnahmen und Untersuchungen von Denmälern aus alt- und mittelpersischer Zeit, Berlin, 1910.

Schmidt, *Über Rubruk's Reise*. – F. Schmidt, Über Rubruk's Reise von 1253-55, Berlin, 1885.

Storey*, Persian Literature*, - C. A. Storey, Persian Literature. A bio-bibliographical survey, L1927.

Sykes, *A history o Persia*, - P. M. Sykes, A history of Persia, vol. I-II, London, 1915, 2d ed.: 1921.

Tabari, per Nëldeke. – *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasanidan*. Aus der arabischen Chronik des Tabari übers, und mit ausführlichen Erläuterungen und ërgänzungen versehn von Th. Nöldeke, Leyden, 1879.

Tabari. – *Annales* quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, series I, t. I-VI, 1879-1890; series II, t. I-III, 1881-1889; series III, t. I-IV, 1879-1890; Introductio, glossarium, addenda et emendanda, 1901; Indices, 1901.

Teufel F. *Quellenstudien zur neueren Geschichte der Chânate,* - ZDMG, Bd XXXVIII, 1884, s. 235-385.

Thierry A. *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusq'à l'établissement des Hongrois en Europe, suivie des légendes et traditions*, t. I-II, Paris, 1856.

Thomsen V., *Incriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896.

Tolstov, *Drevniy Xorezm*. S. P. Tolstov, Drevniy Xorezm. Opıt istoriko-arxeologiçeskogo issledovaniya, M., 1948.

Tomaschek, *Sogdiana*. – W. Tomaschek, *Centralasiatische Studien, I. Sogdiana*, Wien, 1877 (Sonderabdr. Au: SBAW Wien, Bd LXXXVII, 1877, s. 67-184).

Vivien de St.-Martin, *Les Huns Blancs*. – Vivien de St.-Martin, *Les Huns Blancs ou Ephtalites des historiens byzantins,* Paris, 1849.

Vivien de St.-Martin, *Mémoires*. – J. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie,* suivis du texte Arménien de l'Histoire des Princes Orpélians, par Etienne Orpélian, archevêque de Siounie, et de celuis des Géographies attribuées à Moyse de Khoren et au docteur Vartan, avec plusieurs autres pièces relatives à l'histoire d'Arménie; le tout accompagné d'une traduction Françoise et de notes explicatives, t. I-II, Paris, 1818-1819.

Watters, *On Yuan Chwang's travels*. - [Th. Watters], *On Yuan Chwang's travels in India 629-645* A. D. By Th. Watters, ed., after his death, by T. W. Rhyis Davids and S. W. Bushell, vol. I-II, London, 1904-1905.

Wittfogel – Fêng Chia-shêng. *Liao*. – K. A. Wittfogel and Fêng Chia-shêng, *History of Chinese society Liao (907-1125),* Philadelphia, 1949 (Transactions of the American Philosophical Society, N. S., vol. 36).

Wood, *Journay*. – J. Wood, A Journay to the source of the river Oxus. London, 1872.

Yate C. F. *Northern Afghanistan or letters from the Afghan Boundary Commission*, Edinburgh-London, 1888.

Yate S. E. *Khurasan and Sistan*, Edinburgh and London, 1900.

Yule, *Cathay*. – Sir H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, London 1866, 1913-1916.

Zahirüddin Maraşi – Sehir-eddin's *Geschichte von Tabaristan, Rujan an Mazanderan*. Persischer text. Hrsg, von B. Dorn, St. - Pbg., 1850.

Zarncke, *Der Priester Johannes*. – F. Zarncke, *Der Priester Johannes*. Abh. 1. (Cap. I-III), - ASGW, Bd VII, H. 8, 1879, s. 826-1028.

DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

J

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

X

Y

Z